

ACADEMIA ROMÂNĂ — FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE IAȘI

ARHEOLOGIA MOLDOVEI XIII

IAȘI, 1990

COMITETUL DE REDACȚIE

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, *redactor responsabil* ;
VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, *secretar de redacție* ;
ALEXANDRU ANDRONIC, VASILE CHIRICA, ION
IONIȚĂ, VICTOR SPINEI, DAN GH. TEODOR, *membri*.

Desenele care ilustrează volumul au fost executate de către Waltraud
Delibaș și Emilia Drumea.

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE IAȘI
str. Română, 18
6600 Iași, România

SUMAR — SOMMAIRE — CONTENTS — INHALT

STUDII ȘI MATERIALE — ÉTUDES ET MATÉRIAUX

KENNETH HONEA, <i>Recent Advances in Modern Archaeological Dating (AMS, ESR, ²³⁴U—²³⁰Th): First Oxford AMS Dates for Mitoc—Malu Galben</i>	9
NICOLAE URSULESCU, <i>Contribuții privind evoluția culturii ceramicii liniare pe teritoriul Moldovei</i>	13
<i>Contributions sur l'évolution de la civilisation de la céramique linéaire sur le territoire de la Moldavie</i>	37
MARILENA FLORESCU, [ADRIAN C. FLORESCU], <i>Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni</i>	49
<i>Quelques observations concernant la genèse de la culture Noua dans les zones situées à la courbure des Carpates Orientales</i>	76
VICTOR SPINEI, <i>Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IXe—X^e</i>	103
<i>La migration des Hongrois dans l'espace carpato-danubien et leurs contacts avec les Roumains aux IXe—Xe siècles</i>	147

NOTE—NOTES

EMIL MOSCALU, <i>Piese de podoabă din mediul traco-getic și scitic. Inele și brățări ornamentate cu butoni</i>	149
<i>Pièces d'art de la culture thraco-gétique et scythique. Anneaux et bracelets à boutons</i>	152
RODICA POPOVICI, <i>Antroponim dacic scris cu litere latine în așezarea de la Borniș-Neamț (secolele II—III e.n.)</i>	155
<i>Anthroponyme dace écrit en lettres latines dans l'établissements de Borniș-Neamț (IIe—IIIe siècles n.è.)</i>	158
RUXANDRA MAXIM—ALAIBA, <i>Un encolpion bizantin descoperit la Șuletea, județul Vaslui</i>	161
<i>Un encolpion byzantin découvert à Șuletea, département de Vaslui</i>	163

GERCETĂRI INTERDISCIPLINARE — RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

TEODORA SIMIONESCU, <i>Observații asupra faunei de mamifere romaniene și cuaternare din Moldova</i>	165
<i>Observations sur la faune de mammifères Pliocènes et Quaternaires de la Moldavie</i>	170

OLGA NECRASOV, MARIA CRISTESCU, DAN BOTEZATU și GEORGETA MIU, <i>Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României (I)</i>	173
<i>Recherches paléanthropologiques concernant les populations qui vé- curent sur le territoire de la Roumanie (I)</i>	206
STELIAN DUMISTRĂCEL, <i>Cuvîntul românesc autohton «gresie» și semnificația magico-culturală a pietrei de ascuțit în perspectivă et- noarheologică</i>	225
<i>Le mot roumain autochtone «gresie» et la signification magico-cul- tuelle de la pierre à aiguiser du point de vue ethno-archéologique</i>	240

RECENZII — COMPTES RENDUS

* * * <i>Archeologičeskie issledovanija v Moldavii v 1983 g.</i> , colegiu de re- dacție: G.F. CEBOTARENKO, P.P. BÎRNEA, N.P. TELNOV, A.A. NUDELMAN, I.A. BORZIAK, Chișinău, 1986, 148 p. (Victor Spinei)	243
* * * <i>La Genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie</i> , Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, II, ed. V. Chirica, Université "Al. I. Cuza" Iași, Iași, 1987, 176 p. (Marius Alexianu)	244
GEORGIA KOURTESSİ—PHILIPPAKIS, <i>Le paléolithique de la Grèce continentale. État de la question et perspectives de recherche</i> , Publica- tions de la Sorbonne, Paris, 1986, 263 p., 16 planches, 23 figures et 14 cartes (Vasile Chirica)	246
* * * <i>La civilisation de Cucuteni en contexte européen</i> , Session scientifi- que Iași-Piatra Neamț — 1984, Iași, 1987, 339 p. + XXII illustra- tions photo. Edité par le soin de Mircea Petrescu-Dîmbovița, avec la collaboration de Nicolae Ursulescu, Dan Monah et Vasile Chirica (Marius Alexianu)	247
JOHANNES—WOLFGANG NEUGEBAUER, <i>Die Bronzezeit im Osten Österreichs. Mit Beiträgen von Christine Neugebauer-Maresch, Maria Teschler-Nicola und Peter Stadler. Unter Mitarbeiter von Alois Gattlinger. Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, St. Pölten-Wien, 1987, 104 p. (Attila László)</i>	249
* * * <i>Corpus of Celtic Finds in Hungary, I, Transdanubia, 1, 1987, Budapest, 248 p. (Silvia Teodor)</i>	250
BORIS A. RAEV, <i>Roman Imports in the Lower Don Basin</i> , trad. Chan- tal Ardouin, BAR International Series 278, Oxford, 1986, 135 p. + 2 p. + 80 pl. (Virgil Mihailescu-Bîrliiba)	251

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ—LA VIE SCIENTIFIQUE

MIRCEA PETRESCU—DÎMBOVIȚA, <i>Călătorii pentru documentare și conferințe în Republica Federală Germania / Voyages de documen- tation et conférences en RF d'Allemagne</i>	253
CORNELIA—MAGDA MANTU, <i>Al XI-lea Simpozion — informatică și conducere, Condiș'87 / Le XIe symposium — informatique et dirigents</i>	257
MIRCEA PETRESCU—DÎMBOVIȚA, <i>Al XI-lea Congres internațional de pre- și protoistorie (Mainz, 30 august—5 septembrie 1987) / Le XIe Congrès International de Pré- et Protohistoire (Mainz, 30 août— 5 septembre 1987)</i>	258
RODICA POPOVICI, <i>Călătorie de documentare științifică în Republica Cehă și Slovacă / Voyage de documentation scientifique en Répu- blique Tchèque et Slovaque</i>	262
DAN MONAH, <i>Colocviul internațional "Animal et pratique religieuses. Les manifestations matérielles", Compiègne, 11—13 noiembrie 1988 / Le colloque international "Animal et pratique religieuses. Les mani- festations matérielles", Compiègne, 11—13 novembre 1988</i>	263
DAN MONAH, <i>Călătorie de documentare științifică în Franța și Repu- blica Federală Germania (1988) / Voyage de documentation scien- tifique en France et en RF d'Allemagne (1988)</i>	264

VIRGIL MIHĂILESCU—BÎRLIBA, <i>Documentare științifică în Bulgaria / Documentation scientifique en Bulgarie</i>	266
<i>C R O N I C Ă — C H R O N I Q U E</i>	
<i>Profesorul Bucur Mitrea la 80 de ani / Le professeur Bucur Mitrea à son 80e anniversaire (Virgil Mihailescu-Birliba)</i>	271
<i>O B I T U A R I A</i>	
EMIL CONDURACHI	277
PAOLO GRAZIOSI	279
<i>L I S T A A B R E V I E R I L O R — L I S T E D E S</i>	
<i>A B B R É V I A T I O N S</i>	281

RECENT ADVANCES IN MODERN ARCHAEOLOGICAL DATING (AMS, ESR, $^{234}\text{U} - ^{230}\text{Th}$): FIRST OXFORD AMS DATES FOR MITOC-MALU GALBEN

BY
KENNETH HONEA

(DEPARTMENT OF ANTHROPOLOGY, NORTHERN ILLINOIS
UNIVERSITY, DEKALB, ILLINOIS, U.S.A., 60115)

Impressive recent advances have been made by physicists concerned with dating of archaeological materials too small or too old to be accurately dated by application of the conventional radiocarbon method. The lower limit of the latter is about 60,000–50,000 BP. At the same time, however, the lower limit of the new AMS, ESR and $^{234}\text{U} - ^{230}\text{Th}$ series dating methods has now been pushed back to at least 100,000 years BP. This will, of course, be of interest for Palaeolithic specialists, but also for those specializing in the post-Palaeolithic period, e.g. the Neolithic. These three innovative technically sophisticated, and costly, methods are now in use in Romania on projects developed by this author.

Accelerator Mass Spectrometry (AMS)¹. In the first technique, samples containing only a few milligrams of carbon can be securely dated. However, Parkes² has noted that "The possibility of using very small samples for dating does, however, increase the risk of producing misleading dates unless the archaeologist is extremely careful to ensure that the samples dated do belong in the (archaeological) context in which they are found". In other words, the sample must be in a primary *in situ* position and not be intrusive due to solifluctional, cryoturbational or anthropogenic disturbances.

Theoretically, the AMS method could produce dates of 100,000 years BP. For the present, the Oxford Accelerator Unit has a lower capacity of 35,000 BP (R. Housley, 1988 personal communication). The ages determined are with an error of ± 1 per cent only and are quoted at one (68%) standard deviation (SD).

It is based on measuring the proportions of ^{14}C and ^{12}C in graphite prepared from sample carbon³. The meticulous chemical pretreatment of samples is needed to remove extraneous contaminants. It is carried out in the receiving laboratory⁴.

In the Oxford facility, 200 mg or more of pure wood charcoal or 5–10 grams of either unburnt or charred compact long bone are needed for analysis. Other materials suitable for AMS dating are, in a closed stratigraphic context, masses of *in situ* burned seeds, food residues or soot on pottery, charcoal used as a fuel in iron or copper furnaces, charcoal in slag, molluscs (marine only), sediments and more. Samples are collected in aluminum foil or PV plastic bags. Labelling should be separately attached using permanent ink.

Ten AMS samples were collected by V. Chirica and this author in Upper Palaeolithic cultural levels at Mitoc-Malu Galben. Their interpretation is later presented.

Electron Spin Resonance (ESR)⁵. ESR spectroscopy is currently being used to solve a variety of archaeological problems but it is not widely available. This new method is the only one for dating such materials which are too old or too small to be dated by the ^{14}C technique⁶. Also, it can be carried out non-destructively and only small samples of teeth, long bones or calcite are required (1 gram).

¹ Parkes, P. A., *Current Scientific Techniques in Archaeology*, 1986, London, Croom Helm, pp. 27–34; Mook, W. G. and H. T. Waterbolk, *Radiocarbon Dating, Handbooks for Archaeologists*, N. 3, 1985, Strasbourg, European Science Foundation, pp. 15–17, 55; Taylor, R. E., *Radiocarbon Dating: An Archaeological Perspective*, 1987, Orlando, Academic Press, pp. 61–64, 90–95; Gillespie, R., *Radiocarbon Users Handbook*, Committee for Archaeology, 1986, Oxford, Oxford University, p. 3.

² Parkes, P. A., *op. cit.*, p. 29.

³ Mook and Waterbolk, *op. cit.*, p. 15–16.

⁴ Wand, J. O., R. Gillespie and R.E.M. Hedges, *Sample preparation for accelerator-based radiocarbon dating*, *Journal of Archaeological Sciences*, 1984, 11, pp. 159–163.

⁵ Parkes, *op. cit.*, pp. 54, 57–58.

⁶ Parkes, *op. cit.*, p. 58.

"Whenever possible electrons combine to form pairs. For example, when atoms combine to form molecules they normally do so in such a way that a molecule has an even number of electrons and hence no unpaired electrons. Occasionally, however, atoms occur in which there are unpaired electrons" ⁷.

This method is a means of detecting these electrons. This is done by establishing whether there are any electrons present capable of absorbing energy of a particular wavelength when a sample is placed in a magnetic field of known strength. The amount of energy and the wavelengths over which this absorption occurs makes it possible to draw conclusions about some of the electrons present and their surroundings.

Technically, "...the ESR method is based on the measurement of unpaired electrons produced by environmental and internal radiation and trapped in a crystal at some charge defect site. The number of trapped electrons increases with age and, if the radiation dose rate remains constant (measured in years) is given by $Age = \frac{\text{accumulated dose (AD)}}{\text{dose rate (DR)}}$ when the accumulated dose (AD)... is the total

radiation dose received by the sample since its formation, and the dose rate (DR)... is generated by the radioactive elements of the sample and its surroundings as well as by cosmic rays" ⁸.

The "crystal" in question is hydroxyapatite in either teeth or bone. A very large tooth, or about six individual teeth from a mandible or maxilla (which is to saved for future species identification) and 250 grams of soil surrounding the sample are collected. The latter is used for analysis of uranium (U), thorium (Th) and potassium (K) content. Calcite is also be dated by this method.

The upper limit of this method is about 30,000 years BP and the lower, more than 100,000 years (1-2 Ma).

ESR will be used at Mitoc-Malu Galben in 1989 and 1990 in dating the lower Aurignacian and Mousterian levels, below 10.50 m. Samples will be processed in Canada.

Uranium-Thorium Series ⁹. This final new dating method is devoted to the ageing of various forms of calcite (calcium carbonate) as in bones, shell, certain calcareous concretions and travertine. Its range is from about 5,000 to 500,000 years BP. About 100-200 grains of calcite are needed for analysis.

When calcite is formed, it normally contains uranium from the surrounding soil matrix, but no thorium. As time passes, uranium undergoes radioactive decay producing thorium (²³⁴U, ²³⁰Th). "Thus, if one knows the concentration of uranium in the newly formed calcite, one can work out how old the calcite is by measuring the amount of thorium present today" states Parkes ¹⁰. Their ratio, then, of the one to the other is the critical factor.

The calcite dissolved in a particular acid, chemically separating the thorium from the uranium. The alpha particles emitted by both elements are then studied and used to determine the ratio ²³⁰Th/²³⁴U. The ratio ²³⁰U/²³⁴U is determined at the same time because ²³⁴U is produced by the decay of ²³⁸U and so the concentration of ²³⁸U in the sample will effect the ²³⁰Th/²³⁴U ration of the sample. The age of the sample can then be calculated from these measurements" ¹¹.

The theoretical accuracy of uranium-thorium series dating method is better than ± 10 per cent at one sigma standard deviation (68%).

A series of samples, at least three should be collected in each material to be dated in a particular geoarchaeological level. In practice, the Groningen laboratory usually prefers to compare the ratios of ²³⁴U/²³⁰Th samples collected in an uppermost level with those in a lower level.

Several uranium-thorium date determinations will soon be available for Peștera Cioarei de la Borosteni (Gorj County) where a Middle Palaeolithic level is correlated with one of the Upper Palaeolithic period.

This method will be used for the first time at Mitoc-Malu Galben in 1989 and 1990 in cross-dating Aurignacian and Mousterian levels.

Comparison of Methods. The AMS method operates with milligram quantities of samples carbon derived from wood charcoal, burnt seeds, soot, food particles, organic collagen in bone and marine molluscs.

ESR is used mainly to provide dates beyond those unattainable by conventional and AMS radio-carbon methods. Teeth, bone and calcite are the principal agents used in dating.

U-Th series dating method is used in the dating of calcite, bone, calcareous concretions, shells and travertine.

⁷ Parkes, *op. cit.*, p. 57.

⁸ Symela, S., H. P. Schwarcz and R. Gruen. *ESR dating of Pleistocene fossil teeth from Alberta and Saskatchewan, Contribution 147 from the McMaster Isotopic, Nuclear and Geochemical Group (Canada)*, p. 235.

⁹ Parkes, *op. cit.*, pp. 100-105; Schwarcz, H. P. and A. G. Latham, *Uranium Series age determinations of travertines from the site of Vertesszöllös, Hungary, Journal of Archaeological Science*, vol. II, 1984, pp. 327-336.

¹⁰ Parkes, *op. cit.*, p. 100.

¹¹ Parkes, *op. cit.*, pp. 101-102.

Mitoc-Malu Galben (Botoșani County): Ten critical Upper Palaeolithic radiocarbon samples were selected for AMS dating at the Oxford Radiocarbon Unit in England. They were shipped there in May 1987 and results were received in late 1988 and early 1989.

Due to the expected milligram carbon content of individual samples, all were meticulously chemically pretreated to remove contaminants¹².

Seven unburnt bone samples were used to produce analyses of collagen carbon with the aim of measuring amino acid concentration in them. This is needed since previous dating experience has shown us that low collagen bones give unreliable dates due to introduction of contaminants into the structure of the bone. The general cut-off point (use below which bones are not dated) is approximately 12–15 mg/g. (R. Housley, Senior Oxford Archaeologist, letter dated 5th August 1988).

The Mitoc bone samples analyses give the following results:

MMG 43 (Square A2, 8.15 m) — 10 mg/g
 MMG 44 (Square A2, 8.15 m) — 7 mg/g
 MMG 46 (Square A3, 8.15 m) — 4 mg/g
 MMG 63 (Square G8, 4.80 m) — nil
 MMG 64 (Square G8, 5.05 m) — 10 mg/g
 MMG 67 (Square J8, 5.40 m) — 21 mg/g
 MMG 90 (Square C1, 9.75 m) — 3 mg/g

Samples 43, 64 and 67 only were dated in February 1989.

The three wood charcoal samples sent gave the following results of their respective carbon contents:

MMG 86 A (Square D5, 10.65 m) — 20 mg/g
 MMG 87 (Square B5, 10.65 m) — sparse (not dateable)
 MMG 88 (Square B5, 10.65 m) — sparse (not dateable)

The Oxford results, expressed in years BP at one sigma standard deviation at 68% certainty, are

OxA-1 779 23,650 ± 400 24,050–23,250 Gravettian G8, 5.05 m
 OxA-1 780 24,650 ± 480 25,100–24,200 Gravettian J8, 5.40 m
 OxA-1 778 27,500 ± 600 28,100–26,900 Gravettian A2, 8.15 m
 OxA-1 646 31,100 ± 900 32,000–30,200 Aurignacian D5, 10.65 m.

These samples can only be viewed in the context of the other 34 Upper Palaeolithic conventional radiocarbon dates, most of which were produced at Groningen (GrN) (23 samples). Eleven others were analyzed at Geochron (GX), Cambridge, Massachusetts, U.S.A.

The Oxford dates have greatly aided in resolving some particularly vexing temporal questions at Mitoc. Foremost of these are questions on geoarchaeological relationships and relic periglacial features there.

The above four samples are referenced to the field surface datum in square J8 (0.00 m). The lettered squares in the west profile are, from N to S: J, G, F, E, D, C, B, A, H and I. Their coordinates in the north profile are, from W to E, 8 to 1. The inclination (dip) of geoarchaeological levels in the north profile, from W to E, is about 15 degrees. That in the west, from N to S, is about 5 degrees.

Traces of ancient relic solifluctional disturbances are apparent throughout the levels in the A-I/8–1 transect in the southern and eastern peripheral sections. The latter phenomena will enter into the below discussion.

Discussion. Aurignacian Technocomplex. The AMS charcoal sample date of 31,100 ± 900 (OxA-1646), is matched by another conventionally processed one, 31,850 ± 800 BP (GrN-12637; square B4; 8.70 m; charcoal). They seem to pertain to different archaeological events. Their technical ages are 750 years and the error is 100 years apart. According to Taylor, the affinity, should be only about 200–300 years¹³. The former was retrieved in square D5 at a depth of 10.65 m. The latter, however, was taken at distance of 6.50 m further south at a depth of 8.70 m. The differences in depth, then, is 1.95 m between the two measured from the square J8 datum (0.00 m). Since the geoarchaeological levels at the site are inclined to the south margin it can be argued cultural levels are also.

At the same time the OxA-1646 sample was collected, another sparser one was taken in the same square and depth. It produced an anomalous date of 24,400 ± 2 200/1 700 BP (GrN-15457) in reflection of its scanty carbon content.

Two additional radiocarbon (charcoal) samples, from square B-5 (10.65 m) further south, are now being processed at Oxford. Results are expected in 1990.

The other Aurignacian wood charcoal samples should be discussed at this point: 28,910 ± 480 (GrN-12636; D4, 7.85 m) and 29,410 ± 310 BP (GrN-15454; H3, 9.45 m). Although the mean of the two is 29,160 ± 395 BP, it seems the occupational levels appear to be different archaeological events. Their ages are 500 years and the error is 170 years apart.

¹² Taylor, *op. cit.*, pp. 41–61.

¹³ Taylor, *op. cit.*, p. 141.

Thus, four distinctive occupation levels at Mitoc belong to the Aurignacian Technocomplex. However, confirming radiocarbon samples are still needed.

East Gravettian Technocomplex. The Oxford collagen date of $27,500 \pm 600$ (OxA-1778) marks the inception of the Gravettian occupation at Mitoc. However, the sample appears to have been slightly soliflucted. It was collected in square A2 at a depth of 8.15 m fairly close to the southern margin of the excavation area. The difference between this date and the uppermost Aurignacian one ($28,910 \pm 480$ BP, GrN-12636; D4, 7.85 m) is 1,400 years with a margin of error of 120 years.

Another Gravettian date that can be used in evaluation of this early period is $27,410 \pm 430$ BP (GrN-14914; B4, 8.70 m, carbon). The difference of this date and the above Oxford one is only 90 ± 170 years. Essentially, the same point in archaeological time in radiocarbon years BP has been reached so that both can be seen as mutually equivalent. In this context, they appear to belong in the same geoarchaeological and cultural level (mean $27,450 \pm 510$ BP).

The second Oxford collagen date, at $24,650 \pm 450$ (OxA-1780; J8, 5.40 m), is also matched by the two closely allied ones of: $24,820 \pm 850$ (GX-9425; G7, 5.50 m, carbon) and $24,620 \pm 810$ BP (GX-9422; B7, 5.00 m, carbon). The latter two are 200 ± 40 years apart. They all seem to pertain to the same cultural level with a mean of $24,695 \pm 700$ BP.

The final Oxford assay of bone collagen, $23,650 \pm 400$ BP (OxA-1779; G8, 5.05 m) also has two counterparts. They are: $23,830 \pm 330$ (GrN-14034; J5, 5.75, charcoal) and $23,490 \pm 280$ BP (GrN-15805; J3-4, 6.15 m, bone collagen). Differences between the latter are 340 ± 50 BP. The mean of all three is $23,655 \pm 335$ BP. Again, all point to a single archaeological event and habitation level.

Comparison of Aurignacian-Early Gravettian Occupation Intervals at Mitoc.

A.	GrN-12637	$31,850 \pm 800$ BP
	A-B (750 \pm 100 years)	
B.	OxA-1646	$31,100 \pm 900$ BP
	B-C (1,690 \pm 590 years)	
C.	GrN-15454	$29,410 \pm 310$ BP
	C-D (500 \pm 170 years)	
D.	GrN-12636	$28,910 \pm 480$ BP
	D-E (1,400 \pm 120 years)	
E.	OxA-1778	$27,500 \pm 600$ BP

The basic calculation presented above by Taylor regarding the close affinities of radiocarbon dates belonging together is about 200–300 years¹⁴. By extrapolation of the database at hand, it can be argued that ages between individual cultural levels follows the same pattern when a series of dates are presented.

A glance of the above list indicates several different things. The time interval between A–B/C–D is the smallest but those between B–C and D–E are about three times as great. The latter instances could point to occupational hiatuses or not.

CONCLUSIONS. In the context of the entire thirtyeight radiocarbon dates of Upper Palaeolithic levels already obtained at Mitoc, the above mentioned interval of 200–300 years will be utilized in defining specific stratigraphic archaeological events. It is possible, and is here suggested, that a particular cultural level may produce evidence of re-use of that same level over a period of more than 200–300 years¹⁵.

In the core area of Malu Galben, between the transects squares of B–J in the west profile and coordinates 9–3 in the north profile, the geoarchaeological levels are about 30–40 cm in depth. They are separated by sterile sedimentary units about 50 cm deep. In some cases, though, shallower or deeper intrusive refuse or storage pits may have been dug into the below sterile deposits or lower cultural levels from an overlaying level. To complicate matters relic periglacial features must also be eventually dealt with.

The use of the very sensitive AMS and conventional radiocarbon methods have done much in resolving certain problems connected with the stratigraphy at the site. The auxiliary use of the ERS and U-Th techniques should greatly enhance the chance of recovery of samples connected with the early Aurignacian and late Mousterian technocomplexes transitions. This should take place in the next five years digging at Mitoc with Vasile Chirica.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Honea, K., *Tranziții culturale în paleoliticul superior*

timpuriu și cronostratigrafia de la Mitoc–Malu Galben (jud. Botoșani) (in press).

CONTRIBUȚII PRIVIND EVOLUȚIA CULTURII CERAMICII LINIARE PE TERITORIUL MOLDOVEI

DE

NICOLAE URSULESCU

Pentru înțelegerea evoluției culturii ceramicii liniare în Moldova, considerăm că e necesar să se țină cont de trei factori specifici.

În primul rând e vorba de stabilirea zonei din care au pornit comunitățile liniar-ceramice ajunse în Moldova, a nivelului cronologic de la care au pornit, ca și de calea pe care au urmat-o. În această privință, aproape întreg inventarul acestei culturi din Moldova denotă clare similitudini cu ceramica liniară din sud-vestul Slovaciei, prezentând și unele elemente sporadice, specifice Moraviei și Boemiei. Deci, principalele comparații trebuie făcute cu materialele din zonele amintite, utilizându-se în acest sens și periodicările cu care operează cercetătorii cehoslovaci. Dintre cele trei sisteme de bază elaborate de aceștia (E. Neustupný¹, B. Soudský² și J. Pavúk³), am preferat pe ultimul, considerînd că prezintă mai nuanțat trăsăturile materialului existent⁴. J. Pavúk împarte ceramica liniară în trei mari perioade: veche, nouă și tîrzie (tipul Želiezovce), fiecare avînd cître trei faze (timpurie, mijlocie și finală). Pentru unele probleme specifice Boemiei am apelat și la sistemul lui I. Pavlu⁵, deși se bazează mai mult pe considerații tipologice. Sistemul mai nou al lui B. Soudský, bazat pe existența a numeroase etape la Bylany⁶, legate de practicarea agriculturii ciclice, nu îl putem aplica în Moldova, cel puțin deocămdată, deoarece e elaborat pentru o locuire intensă și îndelungată într-un perimetru restrîns, situație pe care nu o avem atestată momentan pe teritoriul nostru.

Făcînd deci referire la sistemul de periodizare al lui Pavúk, constatăm că pentru timpul corespunzător perioadei vechi a ceramicii liniare din Slovacia nu avem nici o așezare în Moldova, ci doar unele influențe în nordul provinciei, în mediul Criș de la Grumăzești și Suceava⁷. Primele locuiri din Moldova care aparțin efectiv culturii ceramicii liniare se plasează deja în stadiul decorului cu „capete de note muzicale”, deci în faza timpurie a perioadei noi din Slovacia. Acesta ar fi deci momentul cronologic de la care putem urmări începutul pătrunderii în Moldova a comunităților culturii ceramicii liniare plecate din Slovacia. Răspîndirea lor s-a făcut mai ales prin Poarta Moravă, în Polonia, spre izvoarele Oderului și de aici pe cursul superior al Vistulei⁸. Din regiunea Sandomierz, comunitățile liniare au urmat îndeosebi valea râului San, răspîndindu-se în zona cursurilor superioare ale Bugului nordic și Nistrului⁹. Din Ucraina

¹ E. Neustupný, *À la chronologie relative de la céramique spiralee*, în *ArchRozh*, VIII, 1956, 3, p. 38—407 (rezumat francez: p. 461—462).

² B. Soudský, *À propos de la methode de classer la céramique spiralee*, în *PA*, 1—2, 1954, p. 75—105; idem, *À la chronologie relative de la céramique spiralee*, în *Arch Rozh*, VIII, 1956, 3, p. 408—412 (rezumat francez: p. 462—463).

³ J. Pavúk, *Chronologie der Želiezovce-Gruppe*, în *Slov Arch*, XVII, 1969, 2, p. 269—367; idem, *Die Zivilisation der Jungsteinzeit in der Slowakei*, în vol. *Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit*, Bratislava, 1970, p. 245—262; idem și St. Šiška, *Neolithische und äneolithische Besiedlung der Slowakei*, în *Slov Arch*, XIX, 1971, 2, p. 319—364.

⁴ Pentru încercarea de aplicare a sistemelor lui E. Neustupný și B. Soudský la situația din țara noastră vezi E. Comșa, *Considerații cu privire la cultura cu ceramică liniară de pe teritoriul României și din regiunile învecinate*, în *SCIV*, 11, 1960, 2, p. 217—242.

⁵ I. Pavlu, *Das linearkeramische Ornament in der Entwicklung der böhmischen Linearkeramik*, în *AFB*, 1972, p. 131—142.

⁶ B. Soudský, *Bylany, station des premiers agriculteurs de l'âge de la pierre polie*, Praga, 1966.

⁷ S. Marinescu-Bîlcu, *Asupra unor probleme ale culturii Criș*, în *SCIVA*, 26, 1975, 4, p. 500—501 și nota 53; N. Ursulescu, *Probleme ale neoliticului timpuriu în nordul Moldovei*, comunicare prezentată la Colocviul X al Institutului de Arheologie din București, dec. 1981 (cf. E. Comșa, *Revista de istorie*, 35, 1982, 7, p. 849); idem, *Evoluția culturii Starčevó-Criș pe teritoriul Moldovei, Suceava*, 1984, p. 19, 21, 30, 39, 40.

⁸ J. Pavúk, *Zu kulturellen und chronologischen Beziehungen zwischen Westslowakei und Südpolen im Neolithikum*, în *AAC*, XIII, 1973, p. 56.

⁹ R. Grygiel, *De la problématique des influences transcarpatiques au néolithique inférieur de la Pologne*, în *AAC*, XVIII, 1978, fig. 1A.

Principala dificultate în elaborarea unui sistem general acceptabil pentru locuirea liniei ceramice din Moldova constă în lipsa unor așezări multistratificate aparținând acestei culturi. Așa cum arată analiza tipologică a materialelor, este posibilă existența mai îndelungată a unor așezări, cu complexe datând din perioade diferite, dar, din păcate, cu o singură excepție (Mihoveni)¹⁹, ceramica a fost publicată separată, fără indicarea locuințelor sau gropilor de proveniență. Or, se știe că în cadrul sistemului de agricultură primitivă, practicat de purtătorii acestei culturi, plecările și revenirile în aceeași stațiune erau frecvente, presupunând deci existența mai multor secvențe de locuire. Desigur, pentru a se ajunge la o periodizare riguroasă argumentată va fi nevoie să se treacă la publicarea pe complexe a materialelor din stațiunile deja cercetate și pe viitor să se aplice întotdeauna acest principiu.

Considerăm totuși că o analiză atentă a materialului existent ne poate furniza unele indicii despre evoluția acestei culturi pe teritoriul Moldovei. Pentru aceasta ne-am oprit asupra ceramicii publicate sau inedite (pe care am avut-o la dispoziție), stabilind paralele tipologice și cronologice cu piese similare din restul arealului culturii sau cu unele fenomene analoge și sincrone din aria culturilor sudice (Dudești Boian și Vinča).

Pentru studierea ceramicii liniare din Moldova avem la dispoziție, în momentul de față, piese doar din 7 stațiuni, în care s-au întreprins cercetări sistematice: Dănești²⁰, Glăvănești Vechi²¹, Larga Jijia²², Mihoveni²³, Perieni²⁴, Tirpești²⁵ și Traian²⁶. Mai există câteva fragmente ceramice publicate, ca urmare a unor descoperiri periegetice efectuate la Ciurea²⁷, Găureana-Vilcele²⁸, Munteni-Iași²⁹ sau ca urmare a apariției răzlețe, în cadrul unor săpături (Topile)³⁰, dar acestea, datorită numărului lor cu totul redus, nu permit o interpretare adecvată. Se mai publică, din descoperiri întâmplătoare, două fragmente cu măști faciale, de la Huși și Iacobeni-Vlădeni³¹, dar apartenența lor la cultura ceramicii liniare sau la cultura Criș e îndoielnică.

Tehnica prelucrării ceramicii. Pentru a stabili caracteristicile tehnologice ale ceramicii liniare din Moldova am luat în considerare patru elemente: a) arderea (completă-incompletă; uniformă-neuniformă); b) compoziția pastei (curată sau cu amestec de materii organice, nisip, pietricele, cioburi pisate); c) gradul și modul de prelucrare a suprafețelor (poroase, angobate, netezite, lustruite); d) culoare (cenușie gălbuie, cărămizie-roșie, cafenie-brună, negricioasă). În funcție de aceste elemente, ca și de caracteristicile decorului, s-a stabilit în general existența a două mari categorii: ceramica uzuală (grosieră) și cea fină³². Mai mulți cercetători au remarcat și existența unei categorii intermediare³³, dar conținutul ei e conceput în mod diferit (fie după caracteristicile pastei, fie după cele ale decorului). E destul de greu de stabilit caracteristici generale pentru toate stațiunile dintr-un areal mai mare, deoarece intervin particularități datorate lutului utilizat, ca și unor cutume locale sau priceperii și ingeniozității olarilor.

¹⁹ N. Ursulescu, P. -V. Bățariuc, *Așezarea culturii ceramicii liniare de la Mihoveni (jud. Suceava)*, în *SCIVA*, 30, 1979, 2, p. 271-284.

²⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Sondajul arheologic de la Dănești*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 47-51. În octombrie 1974 s-au întreprins aici noi săpături de către V. Spinei și N. Ursulescu (materiale inedite, prezentate în pl. II-IV din prezentul articol).

²¹ I. Nestor și colab., *SCIV*, I, 1950, 1, p. 27-32; idem, *SCIV*, II, 1951, 1, p. 51-55, fig. 1-4; I. Nestor, *Cultura ceramicii liniare în Moldova*, în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 17-26; E. Comșa, *op. cit.*, p. 226-227 și pl. III/21-31.

²² I. Nestor și colab., *SCIV*, III, 1952, p. 46-48, 55-56 și fig. 2; E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 226 și pl. III/40-54.

²³ N. Ursulescu, P. -V. Bățariuc, *op. cit.*

²⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *Sondajul stratigrafic de la Perieni*, în *Materiale*, III, 1957, p. 65-69, 75, 77, 78-79 și fig. 9; E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 224, nr. 7 și pl. III/32-39; materiale inedite, ilustrate în lucrarea de față (pl. 8/9-19), la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” - Iași (dulap 1 - sertar 6) și la Muzeul Birlad.

²⁵ S. Marinescu-Bîlcu, *L'habitat à céramique rubanée de la station néolithique de Tirpești et quelques problèmes de la céramique rubanée en Roumanie*, în *Actes du VIIe Congr. Int. des Sciences Pré-et Protohistoriques*, Praga, I, 1966, p. 423-426; idem, *Unele probleme ale neoliticului moldovenesc în lumina săpăturilor de la Tirpești*, în *SCIV*, XIX, 1968, 3, p. 395-401 și fig. 1, 3, 4; idem, *op. cit.*, 1971, p. 4-36; idem, *Quelques aspects du problème de l'apport de la céramique rubanée à la formation de la civilisation Precucuteni I*, în *AFB*, 1972, p. 162-170; idem, *Tirpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, în colecția *BAR*, International Series, 107, Oxford, 1981, p. 8-23 și fig. 27-31.

²⁶ H. Dumitrescu și colab., *SCIV*, 4, 1953, 1-2, p. 36; H. Dumitrescu, *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p. 462-469 și fig. 6-10; idem, *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, în *SCIV*, 8, 1957, 1-4, p. 53-69; idem, *Materiale*, III, 1957, p. 123 și fig. 4/8-11; idem, *Materiale*, V, 1959, p. 196-197; H. și V. Dumitrescu, *Materiale*, VI, 1959, p. 161; idem, *Materiale*, VIII, 1962, p. 255-257 și fig. 7-8; idem, *Materiale*, IX, 1970, p. 43 și fig. 4/4; E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 224-225, 234-235 și pl. III/55-70.

²⁷ *Așezări*, p. 177 și pl. XXII/1.

²⁸ *Ibidem*, p. 241 și pl. CXXV/1-4.

²⁹ *Ibidem*, p. 210 și pl. XCVII/1.

³⁰ S. Marinescu-Bîlcu, *Unele probleme ale fazei Cucuteni A, în lumina săpăturilor arheologice de la Topile*, în *Cerc. Ist.*, VIII, 1977, p. 142 și fig. 11/1-2 (fotografiile pieselor redată aici sînt total neinteligibile).

³¹ *Așezări*, p. 248 și pl. CXXX/14 = CCVII/1; A. Nițu, *Reprezentări umane pe ceramica Criș și liniară din Moldova*, în *SCIV*, XIX, 1968, 3, p. 387-394; A. László, *Unele considerații privind relieful figurat de pe ceramica neolitică din România*, în *AȘU Iași*, seria istorie, XIV, 1968, p. 73; idem, *Vase neolitice cu fețe umane descoperite în România*, în *Mem. Antiq.*, II, 1970, p. 41-42; idem, *Vases néolithiques à face humaine découverts en Roumanie*, în *AFB*, 1972, p. 212-213.

³² H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1955, p. 466-467; idem, *Materiale*, III, 1957, p. 123; N. Vlăssă, *Cultura ceramicii liniare în Transilvania*, în *SCIV*, 10, 1959, 2, p. 242; E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 231-232; V. Dumitrescu, *Cultura ceramicii liniare, în Istoria României*, I, București, 1960, p. 41-42.

³³ H. și V. Dumitrescu, *op. cit.*, 1962, p. 256-258; S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1966, p. 423; idem, *op. cit.*, 1968, p. 397-398; idem, *op. cit.*, 1971, p. 9; N. Ursulescu, P. V. Bățariuc, *op. cit.*, p. 277.

A. *Categoria fină* este cel mai semnificativ vestigiu al acestei culturi. Se caracterizează printr-o ardere completă sau destul de completă, având de cele mai multe ori miezul de aceeași culoare cu suprafețele; aceasta se datorează nu atât unor tehnici superioare de ardere (cuptorul cu ardere indirectă nefiind încă atestat)³⁴, cât mai ales subțiririi remarcabile a pereților (în medie 0,5 cm și nedepășind 1 cm), ceea ce permitea o „coacere” completă a pastei. În schimb, datorită faptului că sistemul de dirijare a căldurii nu era perfecționat, pe suprafața vaselor apar uneori nuanțe diferite (pete). Culoarea rezultată ca urmare a arderii este în general cenușie, dar se întâlnește și cea negricioasă sau chiar neagră, precum și cea gălbuie (mai rar). De menționat că în așezarea tirzie de la Tirpești apare rar o ceramică cu pastă fină, de culoare neagră, care s-ar datora unei influențe dinspre aria Żeliezowce³⁵. Pasta are de cele mai multe ori o compoziție omogenă, lutul fiind bine purificat, ceea ce dă un aspect moale (făinos) suprafețelor. Doar la Mihoveni³⁶ se întâlnește și nisip foarte mărunț în pastă, ceea ce se datorează probabil structurii lutului folosit ca materie primă; oricum, această particularitate conferă un aspect ușor zgrunțuros suprafețelor. De menționat că o pastă nisipoasă la ceramica fină se întâlnește și în așezarea liniară tirzie de la Hărman, dar aici mai intră în compoziție pietricele, iar uneori chiar cioburi pisate³⁷. De asemenea, nisip în compoziția pastei se întâlnește în unele așezări liniare tirzii din U.R.S.S. (Torskoe, Țira, Gura Kamenka VI)³⁸ din Polonia³⁹, ca și la grupele liniar-ceramice tirzii din Cimpia Tisei (Tiszadob, Bük, Szilmege, Esztár, Szakálhát)⁴⁰. Se pare că fenomenul e general acum, întâlnindu-se și la culturile de origine sudică: Dudești (fazele II, III)⁴¹, Boian (faza Bolintineanu)⁴² și Vinča (faza B)⁴³.

Suprafețele ceramicii fine se prezintă întotdeauna frumos netezite, iar de multe ori lustruite. Uneori lustrul atinge reflexe de luciu metalic, realizându-se după trasarea decorului incizat, ceea ce are drept rezultat estomparea sau chiar ștergerea decorului de pe anumite porțiuni; în restul ariei liniar-ceramice acest procedeu se întâlnește mai ales la orizontul corespunzător ultimei faze a ceramicii liniare noi din Slovacia de sud-vest și în etapa timpurie a grupei Żeliezowce⁴⁴, iar în Cimpia Tisei la grupele tirzii de aici⁴⁵.

Într-un singur caz, la Traian (pl. 13/2)⁴⁶, se menționează aplicarea unei angobe negricioase pe un fragment cenușiu. Angobarea suprafețelor este frecvent practică în așezarea liniară tirzie de la Gura Kamenka VI (r. Florești, R.S.S. Moldovenească)⁴⁷. De altfel și decorul fragmentului de la Traian indică, după cum vom arăta, o plasare într-un orizont cronologic târziu al ceramicii liniare. Obiceiul acoperirii prin angobă îl întâlnim și la culturile din Muntenia, cu care ceramica liniară din Moldova are strânse legături, adică Dudești (faza II)⁴⁸ și Boian (faza Bolintineanu)⁴⁹.

B. *Categoria intermediară*, prin caracteristicile sale, se apropie, după părerea noastră, mai mult de specia anterioară și doar unele trăsături (mai mult secundare) o deosebesc de aceasta. Astfel, arderea sa este la fel de completă, grosimea pereților fiind aproximativ aceeași. Principala deosebire se găsește în folosirea, pe lângă nisip, și a plevei (deși în cantitate destul de mică), ceea ce face, ca, în urma arderii, suprafețele să nu aibă o uniformitate prea mare și să prezinte porozități. Totuși ceramica este bine netezită și prezintă o culoare cenușie, cu nuanțe mergând pînă la gălbui. Doar la Traian se menționează și prezența unor mici pietricele albe în compoziția pastei⁵⁰. După unii cercetători, această specie ar fi în general nedecorată⁵¹, dar în alte stațiuni se menționează existența decorului, mai ales incizat, și pe vasele acestei categorii (Tirpești⁵², Mihoveni⁵³).

C. *Categoria grosieră* este specia cea mai conservatoare a ceramicii liniare, prezentînd multe asemănări cu ceramica uzuală a altor culturi neolitice, ceea ce a făcut ca uneori să fie greu de separat, mai ales cînd apărea împreună cu ceramica de tip Criș. Aproape de regulă are pereți groși (în medie, dublu față de primele două categorii, adică circa 1 cm), ceea ce face ca arderea să fie incompletă și neuniformă. Ca urmare, miezul fragmentelor e totdeauna de o culoare mai închisă decît suprafețele, mergînd pînă la negru cărbunos, iar suprafețele prezintă diferite nuanțe (cenușie, cenușie-gălbuie, gălbuie-roșietică, brună, neagră etc.). Caracteristica de bază a pastei acestei categorii ceramice este amestecul de materii organice (indeosebi pleavă) în compoziție. În unele așezări (Dănești⁵⁴, Mihoveni⁵⁵ și Traian⁵⁶) se con-

³⁴ E. Comșa, *Caracteristicile și însemnătatea cuploarelor de ars oale din aria culturii Cucuteni-Arșiud*, în *SCJVA*, 27, 1976, 1, p. 29.

³⁵ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1971, p. 15.

³⁶ N. Ursulescu, P.-V. Batariuc, *op. cit.*, p. 277.

³⁷ A. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, *Materiale*, X, 1973, p. 242.

³⁸ T. S. Passek, E. K. Cernyș, *op. cit.*, p. 22, 29; V. I. Markevič, *op. cit.*, p. 32.

³⁹ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, p. 37, 50.

⁴⁰ N. Kalicz, J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, p. 40-45, 50, 54, 89.

⁴¹ E. Comșa, *Données sur la civilisation de Dudești*, în *PZ*, 46, 2, 1971, p. 228, 234.

⁴² Idem, *op. cit.*, 1974, p. 96.

⁴³ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 119, 120.

⁴⁴ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 275, 345.

⁴⁵ N. Kalicz, J. Makkay, *Die Probleme der Linearkeramik im Alföld*, în *AAA*, X, 1966, p. 69.

⁴⁶ H. Dumitrescu, *Materiale*, III, 1957, p. 123 și fig. 4/8.

⁴⁷ V. I. Markevič, *op. cit.*, p. 32.

⁴⁸ E. Comșa, *op. cit.*, 1971, p. 226.

⁴⁹ Idem, *op. cit.*, 1974, p. 96.

⁵⁰ H. și V. Dumitrescu, *op. cit.*, 1962, p. 256.

⁵¹ *Ibidem*, p. 257; T. S. Passek, E. K. Cernyș, *op. cit.*, p. 14, 15, 28.

⁵² S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1966, p. 423; idem, *op. cit.*, 1972, p. 165.

⁵³ N. Ursulescu, P.-V. Batariuc, *op. cit.*, p. 278.

⁵⁴ Observații personale asupra materialului rezultat în 1974.

⁵⁵ N. Ursulescu, P.-V. Batariuc, *op. cit.*, p. 277.

⁵⁶ H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1955, p. 467; H. și V. Dumitrescu, *op. cit.*, 1962, p. 258.

stată și prezența pietricelelor în pastă. Acest adaos e caracteristic complexelor liniar-ceramice târzii, întâlnindu-se la Hărman⁵⁷, ca și în grupa Żeliezowce⁵⁸, dar și în faza contemporană (B) a culturii Vinča⁵⁹. De asemenea, la Tirpești⁶⁰ și la Traian⁶¹ se menționează și amestecul de cioburi pisate — o altă caracteristică a complexelor liniare târzii, care se întâlnește, printre altele, în faza a treia a acestei culturi în Polonia și în grupa Szilmeg din Cimpia Tisei⁶²; cioburile pisate apar rar și în compoziția ceramicii groșiere a fazei Bolintineanu a culturii Boian⁶³.

Datorită acestui amestec de pleavă, iar uneori de pietricele și cioburi pisate, suprafața vaselor din categoria groșieră se prezintă poroasă, uneori zgrunțuroasă și aspră la pipăit. În multe cazuri s-a încercat însă atenuarea acestei impresii prin netezire (care uneori e destul de îngrijită, mergând chiar până la lustruire), iar la Traian s-a recurs arareori la acoperirea suprafețelor cu o angobă roșie⁶⁴, care amintește de cea a culturii Criș.

FORMELE

Deși formele de vase ale ceramicii liniare prezintă un repertoriu tipic și destul de restrâns, totuși pot fi urmărite și aici elemente evolutive și receptarea unor influențe din culturile învecinate. Nu există forme absolut specifice unei anumite categorii de ceramică, chiar dacă în general se pare că bolurile sînt specifice îndeosebi categoriei fine, străchinile relativ tronconice — cele intermediare, iar oalele cu gît cele uzuale. De aceea, vom preciza apartenența și frecvența fiecărei forme la fiecare categorie, acolo unde datele existente permit acest lucru (remarcăm că starea extrem de fragmentară a materialului descoperit nu ne permite totdeauna precizarea exactă a formelor).

1. *Castronul aproximativ semisferic*, cu pereții arcuți și cu trecerea lină spre zona fundului, reprezintă forma cea mai tipică și mai des întâlnită a ceramicii liniare din Moldova, fiind folosită la toate categoriile. Ea nu e cunoscută în cea mai veche fază a acestei culturi în Europa centrală⁶⁵, apărind pentru prima oară în etapa inițială a ceramicii liniare mai noi⁶⁶, ca o creație specifică a acestei populații. Reprezintă o formă de tranziție de la castronul conic al fazei vechi la vasele bitronconice⁶⁷. Bolurile ajung predominante în etapa mijlocie și în cea târzie a ceramicii liniare mai noi⁶⁸. Principala sa evoluție se observă în forma buzei: a) în etapa inițială e în general aproape dreaptă sau foarte puțin îndoită spre interior; b) în etapa mijlocie și mai ales în cea nouă devine tot mai încovoiată, avînd ca rezultat o îngustare a diametrului gurii⁶⁹. Această constatare ne permite să plasăm începutul pătrunderii efective a purtătorilor culturii ceramicii liniare în Moldova încă de la nivelul corespunzător fazei vechi a ceramicii liniare mai noi din Slovacia de sud-vest, așa cum ne demonstrează unele forme de la Dănești (pl. 2/7—10; 3/1—4, 7—8; 4/2, 12—15), Perieni (pl. 8/9, 10, 12—14, 16—17) sau Traian (pl. 13/4). Însă, în cea mai mare parte a cazurilor, chiar și în așezările citate mai sus, se constată o frecvență mai mare a formei de bol autentic, cu marginea puternic încovoiată, ceea ce ne confirmă că locuirea mai intensă în Moldova se plasează mai ales după nivelul corespunzător etapei inițiale a ceramicii liniare mai noi din Slovacia de sud-vest, adică în etapele mijlocie, finală și la începutul tipului Żeliezowce. Se pare că marginile sînt, de regulă, subțiate la formele cu deschidere mai largă și rotunjite la cele cu buza încovoiată.

2. *Castronul aproximativ semisferic și cu tendință de bitronconism*, cu buza dreaptă sau încovoiată, este o formă derivată din precedentă; e specifică unei etape mai târzii, regăsindu-se și în culturile sudice ale Munteniei (Dudești și Boian). La Dudești, chiar în primul moment atestat al contactului ceramicii liniare cu faza a doua a culturii Dudești apare tendința spre bitronconism⁷⁰, iar în complexe, ulterioare din punct de vedere cronologic, de la Sudiți⁷¹ și Hărman⁷² se constată chiar îngroșarea peretelui pe linia de maximă curbura. Deși în Moldova această îngroșare nu e atestată pînă în prezent, totuși aspectul bitronconic apare în aproape toate așezările, doar pentru Larga Jijia și Glăvănești fiind un semn de întrebare, care se datorează mai mult ca sigur stării fragmentare a micului număr de piese publicate din aceste așezări. Forma bitronconică e specifică îndeosebi categoriei fine, la cea groșieră întâlnindu-se doar la Tirpești (pl. 11/3,5). Se pot distinge două variante:

a) cu margine rotunjită și bitronconism slab accentuat, la Dănești (pl. 2/3), Mihoveni-locuința 2 (pl. 7/4, 13), Perieni (pl. 8/9) și Tirpești (pl. 9/2, 5, 8; 10/12);

b) cu margine ascuțită și bitronconism mai accentuat, la Dănești (pl. 2/1) și Mihoveni-locuința 1 (pl. 6/3).

La Traian se menționează doar existența formei bitronconice, fără alte detalii⁷³. Între cele două variante nu par să existe deosebiri cronologice.

⁵⁷ A. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, *op. cit.*, p. 242.

⁵⁸ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 292.

⁵⁹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, p. 119.

⁶⁰ S. Marinescu-Bileu, *op. cit.*, 1972, p. 165.

⁶¹ H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1955, p. 467.

⁶² A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, p. 50.

⁶³ E. Comșa, *op. cit.*, 1974, p. 93.

⁶⁴ H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1955, p. 466.

⁶⁵ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 271; idem, *op. cit.*, 1970, p. 248; J. Liehardus, *Zür Entstehung der Linearbandkeramik*, in *Germania*, 50, 1972, 1—2, p. 2, 4.

⁶⁶ J. Pavúk, *op. cit.*, 1970, p. 249.

⁶⁷ Idem, *op. cit.*, 1969, p. 271.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem, fig. 1—10.

⁷⁰ E. Comșa, *Date noi cu privire la relațiile dintre cultura Dudești și cultura ceramicii liniare*, in *SCIV*, 20, 1969, 4, p. 570, fig. 4/2, 3.

⁷¹ V. Teodorescu, *Date preliminare privind cultura cu ceramică liniară pe teritoriul de la sud de Carpați al României*, in *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 226; E. Comșa, *op. cit.*, 1972, p. 176.

⁷² A. D. Alexandrescu, *Ceramica liniară de la Hărman*, in *Camidava*, V, 1971, p. 12.

⁷³ H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1955, p. 466.

3. *Paharul cu început de profil în S*, avînd un gît mic, slab diferențiat și ușor răsfrînt în afară, derivă, prin evoluție, tot din prima formă. Profilarea în S își găsește analogii de asemenea în mediul Boian sau Vința. De reînscris că o asemenea formă va apărea și în aria centrală a culturii ceramicii liniare, în etapa finală a grupeii Żeliezowce, ca urmare a influențelor vințene⁷⁴, dar la un nivel cronologic mai tîrziu decît în Moldova. Această formă e atestată deocamdată sigur doar la specia grosieră: Dănești (pl. 4/8), Glăvănești (pl. 5/26), Mihoveni-locuința 1 (pl. 6/13) și Traian (pl. 12/1; 13/5, 9). Într-un singur caz, la Tirpești, s-ar putea ca un fragment (pl. 10/6) să indice existența acestei forme și la categoria fină, dar tot atît de bine s-ar putea ca gîtul să evolueze spre forma de oală propriu-zisă. Paharul profilat în S reprezintă, din punct de vedere tipologic, o formă intermediară între castroanele semisferice și oalele cu gît bine conturat.

4. *Oala cu gît bine conturat*, de obicei cilindric și cu corp bombat, e o continuare din ceramica uzuală a culturii Criș, dar cu unele adaptări la repertoriul decorativ specific culturii ceramicii liniare. Este o formă obișnuită mai ales pentru categoria grosieră, trebuind să apară aproape tot atît de frecvent ca și castroanele semisferice, dar atestarea ei sigură e îngreunată de starea fragmentară a materialului. O cunoaștem de la Dănești (pl. 4/16—18), Mihoveni-locuința 2 (pl. 7/21) și Tirpești (pl. 11/8), avînd de regulă decor plastic sau impresiuni de deget. Aceste vase au de asemenea toate perforate, dispuse de obicei pe rotunjimea maximă a corpului. În două cazuri, la Glăvănești Vechi (pl. 5/24) și Tirpești (pl. 10/1), se cunosc asemenea forme și în cadrul categoriei intermediare, avînd decor combinat, plastic și liniar, iar un alt vas de acest tip, de la Traian (pl. 13/6), nu are decor⁷⁵. Și un alt fragment de la Tirpești, din aceeași categorie (pl. 10/2), prezintă o toartă întru totul asemănătoare cu cea de pe vasul din Glăvănești (pl. 5/24), ceea ce ar fi o dovadă despre apartenența acestui fragment la forma respectivă. Existența acestei forme în cadrul categoriei intermediare, ca și unele elemente de decor pe care le prezintă, ar putea constitui un indiciu despre faptul că în etapa tîrzie a ceramicii liniare din Moldova sînt părăsite tradițiile perioadei clasice, care aplicau pe acest tip de vas numai ornamente specifice categoriei grosiere; paralele pentru această situație se găsesc în grupa Żeliezowce⁷⁶ și în ultima fază a ceramicii liniare din Polonia⁷⁷, puternic influențată de tipul Żeliezowce, ca și în grupul liniar tîrziu din vestul U.R.S.S.⁷⁸

5. *Castronul aproximativ tronconic*, cu deschidere largă, este o formă mai rar întîlnită; apare în cadrul ceramicii fine din așezările de la Perieni (pl. 3/15); Traian (pl. 13/2) și Tirpești (pl. 10/10), sugerînd (și prin unele caracteristici ale decorului) o formă mai tîrzie.

6. *Vas mic, cu contur pătrat*, cu colțurile îngroșate și ușor rotunjite, e o apariție singulară, în așezarea de la Traian, reprezentînd, după părerea descoperitorilor, o influență din cultura Vința-Turdaș⁷⁹. De reînscris că această formă este specifică și ceramicii liniare tîrzii din Cîmpia Tisei, îndeosebi tipului Tiszadob⁸⁰, ca și grupelor ulterioare, născute pe acest fond⁸¹.

7. *Vas cu tub de scurgere*, atestat doar printr-un singur tub, cu decor tipic liniar (pl. 11/12), de la Tirpești, este, din punct de vedere al formei, o influență evidentă din ceramica liniară a Cîmpiei Tisei⁸². Decorul trimite însă spre vasele cu tub din aria ceramicii liniare slovace⁸³.

8. *Vas dublu*, cu bară de legătură între recipiente și cu piciorușe⁸⁴, e lucrat din pastă fină. Vas cu piciorușe (dar nu dublu), probabil o schematizare zoomorfă, apare pe Nistrul superior, la Nezvisko⁸⁵. În lipsa unei ilustrații pentru vasul de la Traian nu se pot face alte considerații.

DECORURILE

Sînt realizate mai ales prin tehnica inciziei (îndeosebi la categoria fină și intermediară), apoi prin ornamente plastice și adîncite (îndeosebi la specia grosieră) și, ca o excepție, prin tehnicile exciziei și canelării. Adeseori, mai ales în etapa tîrzie, aceste tehnici decorative se combină între ele.

A. ORNAMENTE INCIZATE

Apar în majoritatea covîrșitoare a cazurilor în combinație cu „capete de note”. Se întîlnesc însă și ornamente formate numai din linii, mai ales la categoria grosieră (pl. 4/1, 19; 5/16, 22, 31); mai rar apar și la categoriile fină și intermediară (pl. 2/9, 14 ?; 6/1; 7/1 ?; 12/13). În cazul liniilor simple, se pare că avem de-a face cu o caracteristică a frazelor mai evolute, cînd se observă unele abateri de la stilul clasic al liniilor incizate, intersectate de alveole adîncite. Liniile incizate se combină între ele și se dispun pe suprafața vasului într-o motivistică destul de variată, predominînd totuși cîteva motive de bază, din care se nasc variante :

⁷⁴ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 288.

⁷⁵ H. și Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1962, p. 256, fig. 7/3.

⁷⁶ J. Pavúk, *op. cit.*, 1970, p. 250.

⁷⁷ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, 1970, p. 50.

⁷⁸ E. Cernyš, *Territoire orientales des tribus de la céramique linéaire*, în *Atti del VI Congr. Int. de Sc. Pre-e Protoisl.*, Roma, Moscov, 1962 (extras), p. 4.

⁷⁹ H. și Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1962, p. 256 (fără ilustrație).

⁸⁰ N. Kalicz, J. Makkay, *op. cit.*, 1977, p. 30, 32, 94, nota 227.

⁸¹ *Ibidem*, p. 88.

⁸² *Ibidem*, passim.

⁸³ E. Neustupný, *op. cit.*, 1956, fig. 174—tipul A.

⁸⁴ H. și Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1962 p. 256 (fără ilustrație).

⁸⁵ T. S. Passek, E. K. Cernyš, *op. cit.*, p. 19, fig. 12.

1. *Liniile înconjurătoare* se întâlnesc la aproape toate vasele din categoriile fină și intermediară⁸⁶. Apar pentru prima oară în etapa timpurie a ceramicii liniare noi din Slovacia și devin un ornament larg răspândit în etapa mijlocie⁸⁷, menținându-se pînă la sfîrșitul tipului Želiezovce, cînd dispar⁸⁸.

a) cel mai frecvent este folosită banda formată din 2—3 linii, motiv care nu lipsește din nici un complex liniar-ceramic din Moldova; aceasta indică paralele cu fazele mijlocie și mai ales finală a ceramicii liniare mai noi din Slovacia⁸⁹, avînd în vedere și estomparea obișnuită a liniilor prin supranetezire — procedeu specific tocmai fazei finale, precum și etapei incipiente a grupeii Želiezovce⁹⁰. De la canonul celor 2—3 linii se abat decorurile formate dintr-o singură linie înconjurătoare sau dintr-o bandă de 4 linii.

b) o singură linie în jurul marginii e documentată rar, la Dănești (pl. 2/8), Mihoveni-locuința 2 (pl. 7/16), la Tirpești (pl. 10/9) și probabil la Perieni (pl. 8/6, 9 ?); în unele cazuri (pl. 7/16 și 10/9) e vorba de clare fenomene tîrzii și în restul decorului.

c) banda formată din 4 linii apare la Glăvănești (pl. 5/17), Mihoveni-locuința 2 (pl. 7/4), Perieni (pl. 8/13), Tirpești (pl. 9/6, 8, 10) și Traian (pl. 13/1), adică în grupul de complexe în care apar și alte elemente ale unei ceramicii liniare tîrzii. În cazurile în care apar peste 4 linii, fosta bandă înconjurătoare a marginii se transformă în decor rectiliniu orizontal, care acoperă întreaga suprafață a vasului. Într-un singur caz, la Perieni (pl. 8/12), se pare că avem de-a face cu o bandă formată chiar din 5 linii, dar starea fragmentară a piesei nu ne permite să ne pronunțăm cu siguranță, existînd și posibilitatea unei continuări într-un decor rectiliniu orizontal sau cea de a cincea linie să facă parte din zona decorativă a corpului.

Liniile înconjurătoare joacă un rol important în decorarea vaselor, deoarece de la baza lor pornește desfășurarea celorlalte ornamente.

2. *Unghiurile suspendate* în aproape toate cazurile pornesc de la baza liniilor înconjurătoare; doar în foarte rare cazuri suspendarea se face direct de margine (pl. 8/4; 13/2). După liniile înconjurătoare, constituie elementul decorativ cel mai utilizat, prezentîndu-se sub două forme de bază: unghiuri dispuse alternant ($\nabla \nabla$) sau zig-zaguri ($\nabla \vee$). Unghiurile pot fi formate dintr-o singură linie sau dintr-o bandă de mai multe linii. Cu toată starea fragmentară a materialului, am stabilit cîteva variante ale acestui motiv:

a) unghiuri alternînde (suspendate de linia înconjurătoare cînd cu vîrf, cînd cu deschidere); formate dintr-o singură linie; apar la Glăvănești (pl. 5/20) și Mihoveni (pl. 7/23).

b) aceeași variantă, dar cu unghiuri formate din linie dublă; apar la Mihoveni-locuința 1 (pl. 6/2),

c) unghiuri dintr-o singură linie, cuprinse între zig-zaguri formate din mai multe linii; apar la Mihoveni-locuința 1 (pl. 6/6).

d) zig-zag dintr-o singură linie; apare la Tirpești (pl. 9/2).

e) zig-zag dublu, suspendat sub fascicol de linii înconjurătoare; apare la Dănești (pl. 2/1) și Tirpești (pl. 9/9). Modul de dispunere al capetelor de note la exemplarul de la Dănești indică o fază mai evoluată.

f) același zig-zag, dar suspendat sub o bandă punctată, care înconjoară marginea; apare la Tirpești (pl. 10/12). Întregul decor la fragmentului trimite spre o fază evoluată:

g) unghiuri întrelăiate parțial, care formează mici romburi, dar nu o rețea în adevăratul înțeles al cuvîntului; apar la Perieni (pl. 8/1);

h) unghiuri apropiate de liniile înconjurătoare, dar nesuspendate de acestea, între cele două motive rămînînd un mic spațiu, ceea ce constituie o abatere de la regulă; apar mai frecvent la Perieni (pl. 8/5, 17, 19), dar și la Tirpești (pl. 9/11). Acest mod de trasare a unghiurilor a fost considerat⁹¹ ca depășînd stilul obișnuit al fazei a IV-a a ceramicii liniare (după periodizarea lui E. Neustupný) și indicînd spre sfîrșitul acestei faze, eventual începutul fazei a V-a.

i) unghiuri simple, avînd la vîrf și pe traseu mici creștături în loc de note (Tirpești: pl. 10/6). Și această variantă se abate de la regulă, deoarece unghiul întrerupe linia de jos a fascicolului înconjurător, suspendîndu-se de următoarea.

j) aceeași variantă, dar unghiurile sînt dispuse la întîmplare și liniile par a nu fi trasate pînă la vîrf; apare la Tirpești (pl. 10/5). Această manieră e întîlnită și în grupul Šarka⁹².

Ultimele două variante indică în mod clar menținerea locuirii de la Tirpești pînă într-o perioadă foarte tîrzie, deoarece modul de trasare a notelor se regăsește în mediul Boian, mai ales în zona nordică

⁸⁶ Sînt foarte rare cazurile în care lipsesc liniile înconjurătoare, decorul corpului extinzîndu-se pînă sub marginea vasului: la Dănești (pl. 2/2), Glăvănești Vechi (pl. 5/19), Mihoveni — locuința 2 (pl. 7/1) și Perieni (pl. 8/4) avem de-a face cu cîte o singură piesă de acest tip, iar la Traian se cunosc 3 exemplare (pl. 12/20; 13/2, 4). Deși marginile fără linii sînt specifice mai ales perioadei de început a ceramicii liniare, totuși ele se mențin pînă la sfîrșit (E. Neustupný, *op. cit.*, 1956, fig. 177): valoarea lor cronologică trebuie evaluată de la caz la caz.

⁸⁷ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 271, 273; idem, *op. cit.*, 1970, p. 249.

⁸⁸ Ibidem, p. 251.

⁸⁹ E. Comșa, *op. cit.*, 1972, p. 176.

⁹⁰ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 345.

⁹¹ E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 234.

⁹² S. Vencel, *Studien über den Šarka-Typus*, în *Šborník Národního Muzea Praha* seria, A, XV, 3, 1961f, fig. 6/6.

a fazei Giulești (așa-zisa „etapă” Aldeni), în așezările de la Giulești⁹³, Feldioara⁹⁴, Lișcoteanca⁹⁵. Aceleași liniute care înlocuiesc notele se găsesc și printre materialele de la Turdaș, pe care J.K. Kozłowski le consideră de factură Żeliezowce⁹⁶. Ne limităm aici doar să remarcăm existența sigură a unor influențe Żeliezowce în zonele intra- și extra-carpatice, urmînd ca asupra semnificației lor să revenim la prezentarea periodizării ceramicii liniare din Moldova.

k) unghiuri suspendate, circumscrise, cu o linie mediană prin vîrfuri, care le dă forma unui brăduț cu ramurile în sus; se întîlnesc la Tirpești (pl. 9/3)⁹⁷. În aceeași așezare motivul e plasat și pe unul din cele două fragmente de idoli, cunoscute din complexele liniar-ceramice din România (pl. 11/10). Motivul se întîlnește aidoma și în R.S.S. Moldovenească, la Florești-locuința 1⁹⁸ și Țira⁹⁹; fără linie mediană apare tot la Florești-locuința 18¹⁰⁰. În sud-estul Poloniei e citat printre motivele de influență Żeliezowce¹⁰¹. Spre vest îl întîlnim doar ca un element cu totul secundar, în combinație cu alte ornamente, în cadrul așa-numitului „stil descompus” din Boemia¹⁰² sau în cadrul tipului Šarka¹⁰³. Ar fi deci un motiv specific ceramicii liniare tîrzii de la est de Carpați;

l) unghiuri suspendate direct de marginea vasului, fără linii înconjurătoare; se aseamănă mai mult cu varianta „c”. La exemplarul de la Perieni (pl. 8/4) desfășurarea decorului nu e prea clară, dar la Traian (pl. 13/2) e vorba evident de elemente decorative tîrzii.

3. *Motive unghiulare pe corp* se întîlnesc în număr destul de mare, întrecînd de regulă motivele curbilinii. Prezintă și o varietate destul de mare, dar din cauza stării fragmentare a materialului nu se poate stabili întotdeauna desfășurarea ornamentului. S-a putut totuși observa existența următoarelor variante:

a) serii de unghiuri izolate; apar la Dănești (pl. 2/6); e o variantă care se abate de la dispunerea armonioasă a unghiurilor din perioada clasică a ceramicii liniare; ar fi deci vorba de un element mai tîrziu;

b) linii zig-zagate, duble sau triple, care înconjoară corpul, de obicei pînă la partea inferioară a vasului; au fost descoperite la Dănești (pl. 2/4), în ambele complexe cercetate la Mihoveni (pl. 6/5, 12; 7/9), la Tirpești (pl. 9/14) și la Traian (pl. 12/21). E un element decorativ des întîlnit pe ceramica liniară mai nouă din Slovacia (începînd din faza mijlocie) și pe cea a fazei timpurii a grupei Żeliezowce¹⁰⁴, fiind cunoscut și în Polonia, în faza tîrzie, corespunzătoare stilului Żeliezowce¹⁰⁵, ca și în vestul U.R.S.S.¹⁰⁶

c) linii frînte neuniform, formînd uneori meandre; apar la Mihoveni-locuința 2 (pl. 7/7) și la Traian (pl. 12/12). Exemplarul de la Traian atrage atenția prin plasarea alveolelor în prelungirea unghiurilor drepte, ceea ce trimite la complexele liniar-ceramice tîrzii din U.R.S.S.¹⁰⁷ și din Polonia¹⁰⁸. E. Comșa consideră că asemenea alveole au apărut în cultura Boian încă din faza Bolintineanu și se vor transmite apoi în Precucuteni, prin ceramica fazei Giulești¹⁰⁹;

d) unghiuri drepte circumscrise, combinate cu mici dreptunghiuri; apar doar la Tirpești (pl. 9/13), fiind un element cu bune analogii în etapa tîrzie a ceramicii liniare din Cîmpia Tisei¹¹⁰. Și în Slovacia, unde apare în ultima etapă a ceramicii liniare mai noi, e considerat tot ca un import din mediul Alföld tîrziu¹¹¹;

e) motivele meandrate dreptunghiulare reprezintă o formă mai complexă a variantei precedente, avînd și o linie mediană; în Moldova sînt cunoscute numai la Perieni (pl. 8/7), dar mai apar în Transilvania, la Turdaș¹¹². Fragmentul de la Perieni a fost considerat de E. Comșa printre materialele care depășesc stilul clasic al fazei a IV-a a ceramicii liniare (după periodizarea lui E. Neustupný) și care joacă un anume rol în formarea fazei Bolintineanu a culturii Boian¹¹³. Motivul e cunoscut și din Polonia de sud-est, la Kormanice, în faza mijlocie a culturii ceramicii liniare de aici¹¹⁴, căutîndu-i-se paralele în ceramica est-slovacă sau la începuturile culturii Bükk¹¹⁵;

f) unghiuri hașurate, realizate prin linii mai late decît la celelalte motive incizate; se întîlnesc pe ceramica grosieră de la Glăvănești Vechi (pl. 5/22) și Dănești (pl. 4/1). Unghiurile sînt dispuse în direcții diferite, formînd uneori metope¹¹⁶. Se pare că e un motiv de origine sudică, pe care îl întîlnim

⁹³ E. Comșa, *op. cit.*, 1974, p. 102, pl. 15/4.

⁹⁴ Idem, *Cultura Boian în Transilvania*, în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 638, fig. 6/18; p. 639, fig. 7/11—12; p. 640, fig. 8/11, 13.

⁹⁵ I. T. Dragomir, *Materiale*, III, 1957, p. 296, fig. 2/20.

⁹⁶ J. K. Kozłowski, *op. cit.*, fig. 28/1 (în mod eronat, autorul indică drept loc de proveniență al piesei citate așezarea de la Traian, dar piesa respectivă este de fapt cea de la nr. 2, considerată de autor ca fiind de la Turdaș).

⁹⁷ Vezi și S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1971, pl. 4/2.

⁹⁸ T. S. Passek, E. K. Cernyș, *op. cit.*, pl. XIV/12.

⁹⁹ *Ibidem*, pl. XXVI/9.

¹⁰⁰ *Ibidem*, pl. XXII/6.

¹⁰¹ J. K. Kozłowski, *op. cit.*, p. 22, fig. 11/6.

¹⁰² I. Pavlu, *op. cit.*, p. 141, fig. 9.

¹⁰³ S. Večnî, *op. cit.*, fig. 10/9, 12; 23/28.

¹⁰⁴ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. fig. 12/1, 8; 15/17, 18.

¹⁰⁵ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, fig. 13/2, 3.

¹⁰⁶ T. S. Passek, E. K. Cernyș, *op. cit.*, pl. IV/1; VI/8, 13; VII/3, 7; XVII/12; XXI/2.

¹⁰⁷ *Ibidem*, pl. I/18; IV/5, 7; XII/16; XIII/20; Indoe-sebi XXVI/10.

¹⁰⁸ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, fig. 13/1.

¹⁰⁹ E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 238—239; idem, *op. cit.*, 1974, p. 229.

¹¹⁰ N. Kalicz, J. Makkay, *op. cit.*, 1977, pl. 35/1=180/49; 124/10.

¹¹¹ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 345; fig. 8/2.

¹¹² N. Vlăsa, *op. cit.*, p. 240, fig. 1/10, 12 și Indoe-sebi 14.

¹¹³ E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 234, 238; idem, *op. cit.*, 1974, p. 229.

¹¹⁴ J. K. Kozłowski, *op. cit.*, p. 31—22.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 32, 46.

¹¹⁶ E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 238.

încă de la nivelul culturilor Sesklo¹¹⁷ și Starčevo-Criș¹¹⁸, dar la un nivel destul de tirziu, corespunzător începutului Vinței. Dealtfel, îl întâlnim și în cultura Vința, în faza B₁¹¹⁹, ca și în primele două faze ale culturii Boian¹²⁰. Același motiv cunoaște o largă utilizare în Cîmpia Tisei, încă din grupa Szatmár, unde e redat atît prin incizie¹²¹, cît și prin pictură¹²², mai ales în grupele tîrzii ale ceramicii liniare de aici, adică în Szakálhát¹²³, Esztár¹²⁴ și Bükk, în special perioada clasică¹²⁵; în grupa Szakálhát e considerat în unele cazuri ca influență din partea culturii Danilo¹²⁶. În Cîmpia Tisei motivul va atinge punctul culminant în cultura Tisa, dînd naștere așa-numitului „stil textil”. În restul ariei est-carpatică a ceramicii liniare cea mai bună analogie pentru fragmentele de la Glăvănești și Dănești se află la Florești-locuința 18¹²⁷, restul materialului de aici¹²⁸ indicînd spre o etapă similară cu cea de la Mihoveni-locuința 2¹²⁹;

g) figuri geometrice unghiulare dispuse în jurul bazei vasului: unghiuri simple, unghiuri în x, triunghiuri, meandre dreptunghiulare, toate fără capete de note; apar într-un singur caz, la Traian (pl. 12/13). Analogiile par a conduce spre fragmentele numai cu decor liniar din faza tîrzie a ceramicii liniare din Polonia¹³⁰, care sînt considerate aici ca o influență din partea ceramicii liniare est-slovace, de tip Barca I.

4. *Motivul cruciform* a fost aplicat rar pe fundul vaselor, la Traian (pl. 12/21) și Tirpești¹³¹, prezentîndu-se sub forma a două linii întretăiate, cu capete de note la colțuri. În Slovacia, ca și în Boemia, acest motiv aparține ultimei etape a ceramicii liniare mai noi, precedînd direct nașterea grupelor Želiezovce și Šarka¹³².

5. *Unghiuri obtuze*, apar în mod clar doar la Perieni (pl. 8/6). E o variantă a decorului rectiliniu vertical, care se adaptează probabil mai bine formeii ușor bitronconice a vaselor. E posibil ca și alte fragmente care prezintă un fascicol de linii verticale (sau ușor oblice) în partea superioară a vaselor să se continue apoi, în partea lor inferioară, cu forma de unghi obtuz (de ex., pl. 12/17 și 9/7).

6. *Romburi circumscrise*, cu laturile arcuite, apar într-un singur caz, în combinație cu alte motive, pe vasul cu decor metopic, aparținînd categoriei intermediare, de la Tirpești (pl. 10/1). Motivul rombului se întîlnește, însă fără capete de note, în grupa Szakálhát din Cîmpia Tisei¹³³ și, ca import din această zonă, pe un vas de la Vința¹³⁴. Probabil tot din această grupă motivul ajunge în cadrul așa-numitului „stil combinat sau în metope” din Boemia¹³⁵, ca de exemplu la Bylany și Šarka¹³⁶.

7. *Meandre unghiulare*, formate din linie dublă; apar de asemenea pe vasul cu decor metopic de la Tirpești (pl. 10/1): desfășurarea longitudinală reprezintă o spirală în S, de la mijlocul căreia pornește în jos o nouă buclă, ceea ce îi conferă aspect meandrat. S. Marinescu-Bîlcu a căutat inițial analogii pentru acest decor în aria Hamangia¹³⁷, pentru ca ulterior¹³⁸ să citeze o analogie mai apropiată, de la Greaca (faza Giulești a culturii Boian)¹³⁹. La rîndul său, E. Comșa consideră că analogia pentru acest motiv se găsește încă în cultura Dudești și deci prezența sa singulară în Moldova ar trimite, ca zonă de origine, spre Muntenia¹⁴⁰.

Remarcăm totuși că asemenea motive meandrate, tratate în aceeași manieră, nu lipsesc nici la începuturile culturii Bükk¹⁴¹. Dacă luăm în considerație doar aspectul cronologic al problemei, înclinăm spre o datare la nivelul Giulești-Bükk incipient.

8. *Motivele rectilinii paralele* se prezintă în două variante:

a) orizontale¹⁴², prin absolutizarea, ca element decorativ, a liniilor înconjurătoare; apar pe ceramica fină și intermediară de la Traian (pl. 12/11) și Tirpești (pl. 9/12; 10/2, 8), poate și la Perieni (pl. 8/12 ?). Pe ceramica grosieră se întîlnește la Dănești (pl. 4/19), dar fără capete de note;

¹¹⁷ H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. II (Jungsteinzeit), München, 1968, pl. 133/10.

¹¹⁸ I. Kutzán, *A Körös-Kultúra*, Budapesta, 1944, pl. XVI/13; XXIX/8; Gh. Lazarovici, *Unele probleme ale ceramicii neolitice din Banat*, în *Banatica*, III, 1975, pl. V/7, 9, 10; idem, *op. cit.*, 1979, pl. VB/10b; E. Popușoi, *Sondajul arheologic de la Baș (jud. Iași)*, în *ArhMold*, IX, 1980, fig. 8/1, 9/3; 10/3 ș.a.

¹¹⁹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, pl. XVI G/8.

¹²⁰ E. Comșa, *op. cit.*, 1974, p. 229.

¹²¹ N. Kalicz, J. Makkay, *Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene*, în *AFB*, 1972, p. 83, fig. 2/1=3/4.

¹²² Idem, *op. cit.*, 1977, pl. 9/7.

¹²³ *Ibidem*, pl. 126/4, 9–11; 130/12, 13; 137/8; 151/2.

¹²⁴ *Ibidem*, pl. 184/17.

¹²⁵ *Ibidem*, pl. 36/10; 108/1; 96/2, 21; indeosebi 141/3–4.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 109–110.

¹²⁷ T. S. Passek, E. K. Cernyș, *op. cit.*, pl. XXI/9.

¹²⁸ *Ibidem*, pl. XX–XXII.

¹²⁹ N. Ursulescu, P. -V. Batariuc, *op. cit.*, p. 283–284.

¹³⁰ J. K. Kozłowski, *op. cit.*, p. 53.

¹³¹ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1971, pl. 4/5.

¹³² J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 312–313.

¹³³ N. Kalicz, J. Makkay, *op. cit.*, 1977, pl. 187/11.

¹³⁴ *Ibidem*, pl. 188/9; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 147/43.

¹³⁵ I. Pavlu, *op. cit.*, p. 133.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 139, fig. 6.

¹³⁷ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1966, p. 425; idem, *op. cit.*, 1968, p. 400.

¹³⁸ Idem, *op. cit.*, 1971, p. 14; idem, *Cultura Precuculent pe teritoriul României*, București, 1974, p. 118.

¹³⁹ E. Comșa, *op. cit.*, 1974, p. 99, fig. 27.

¹⁴⁰ Idem, *op. cit.*, 1972, p. 174 și nota 11.

¹⁴¹ N. Kalicz, J. Makkay, *op. cit.*, 1977, pl. 171/6; 172/4; 186/19.

¹⁴² Cu totul izolat e un fragment din pastă fină, de la Dănești (pl. 2/14), decorat cu linii orizontale, întreaga suprafață fiind brăzdată de șiruri de liniuțe foarte scurte, superficial incizate, dispuse oblic. Nu cunoaștem pînă în prezent nici o analogie perfectă pentru acest decor, însă astfel de liniuțe (dar fără asociere cu bandă de linii) apar totuși în ceramica liniară veche din Slovacia, la Biňa (J. Pavúk, *op. cit.*, 1980, p. 51, fig. 31).

b) verticale, pornind de la o linie înconjurătoare a marginii, ca la Tirpești (pl. 10/9), poate și la Mihoveni-locuința 2 (pl. 7/16 ?). Pe ceramica grosieră, motivul se întâlnește probabil la Găureanca-Vilcele (pl. 5/31), de asemenea fără capete de note.

Considerăm că cel puțin varianta orizontală e rezultatul unei evoluții locale, la est de Carpați, a decorului de linii înconjurătoare, deoarece cele mai bune analogii se cunosc în zona Nistrului¹⁴³, deși mai rar ea se întâlnește și în Boemia¹⁴⁴. Din punct de vedere cronologic, acest motiv se plasează evident în etapa târzie.

Un interes aparte îl prezintă fragmentul de la Traian (pl. 12/11), la care liniile nu mai sînt decorate cu obișnuitele capete de note, ci sînt întretăiate de liniuțe scurte, formînd așa-numita „scăriță de papagal”, decor tipic fazei Șarka — cea mai târzie ceramică liniară din Cehia¹⁴⁵. Toți cei ce s-au ocupat de acest fragment (H. și V. Dumitrescu, E. Comșa, Eug. Zaharia, D. Berciu, Seb. Morintz, S. Marinescu-Bileu, E. Neustupný, J. Pavúk, J.K. Kozłowski) au remarcat poziția sa cu totul izolată în cadrul ceramicii liniare din România; motivul nu a mai apărut nici la est, nici la nord de teritoriul țării noastre și nici în grupele liniar-ceramice din Cimpia Tisei. Cele mai apropiate piese de tip Șarka cu acest decor se găsesc în vestul Poloniei, în bazinul Oderului¹⁴⁶. E necunoscut în cultura Dudești, dar devine unul din motivele dominante ale ceramicii din prima fază a culturii Boian, pentru ca în faza Giulești să dispară (sau să se mențină sub forma unor derivate care cu greu mai amintesc originalul). Motivul apare totuși, dar destul de rar, în cadrul fazei Precucuteni I¹⁴⁷, pentru ca în faza a doua să nu se mai găsească-nici aici¹⁴⁸. Pînă la noi descoperiri¹⁴⁹, care să jaloneze răspîndirea acestui decor din Moravia și bazinul Oderului pînă în Moldova (circa 1 000 km distanță), împărțîșim părerea Eugeniei Zaharia¹⁵⁰ că rămîne dificilă de acceptat derivarea decorului specific unei faze (Bolintineanu) dintr-un singur fragment¹⁵¹; opinăm astfel și pentru faptul că nu există certitudini în privința poziției cronologice a complexului de la Traian (în care s-a descoperit fragmentul de tip Șarka) față de faza Bolintineanu: e anterior, contemporan sau poate chiar ulterior? Pînă la apariția unor noi dovezi, considerăm că piesa discutată rămîne doar un indiciu de ordin general despre persistența așezării liniare de la Traian într-o etapă contemporană cu nivelul Șarka.

9. *Fasciculul de linii izolate* formează unicul decor al unor vase de dimensiuni mai mici. Pot fi dispuse în grupări de trei linii paralele, ca la Traian (pl. 13/4) sau în grupări radiale, ca la Glăvănești Vechi (pl. 5/19). Fasciculele sînt o prezență tipică pentru etapa de început a ceramicii liniare mai noi¹⁵² și de aceea au o valoare deosebită în stabilirea momentului incipient al colonizării regiunilor est-carpătice de către purtătorii acestei culturi.

10. *Motivele curbilinare* ocupă un loc aproape tot atît de important în realizarea decorului liniar, ca și motivele unghiulare (luate în ansamblu) sau motivul liniilor înconjurătoare. Se realizează totdeauna sub forma unor arcuri de cerc, dispuse în fascicule de 2—3 linii paralele și în aproape toate cazurile se combină cu capete de note, care se plasează fie pe linii, fie în vecinătatea lor. Cu o singură excepție, se pare că nu au apărut spirale în adevăratul înțeles al cuvîntului. Prezintă mai multe variante, datorită atît poziției lor reciproce (plasare independentă sau îmbrucată), cît și locului pe care îl ocupă în sistemul decorativ al vaselor (fie suspendate de margine sau de liniile înconjurătoare, fie formînd în mod independent decorul pe corp).

a) arcuri de cerc îmbrucate, care subliniază liniile înconjurătoare, constituie varianta cea mai des întîlnită în cadrul motivelor curbilinare, fiind cunoscut în toate așezările culturii ceramicii liniare din Moldova; joacă același rol decorativ ca și unghiurile suspendate alternînd. Constituie elementul decorativ specific pentru zona răsăriteană a ceramicii liniare¹⁵³. La nici un exemplar din Moldova nu se constată o contopire a capetelor de note de pe liniile apropiate, așa cum se întîmplă în zorii grupei Żeliezowce, ceea ce ne face să paralelizăm acest motiv cu cel al etapei clasice a ceramicii liniare mai noi din Slovacia.

b) arcuri de cerc suspendate în ghirlandă de liniile înconjurătoare; apar într-un singur caz, pe ceramica fină de la Traian (pl. 13/3) și, probabil, de asemenea o singură dată, pe ceramica grosieră de la Larga-Jijia (pl. 5/16); se aseamănă, în privința rolului decorativ, cu zig-zagurile suspendate ale motive-

¹⁴³ T. S. Passek, E. K. Cernýš, *op. cit.*, fig. 25/14, 17; pl. II/1, 5; VIII/16.

¹⁴⁴ S. Marinescu-Bileu, *op. cit.*, 1972 p. 169 și nota 34.

¹⁴⁵ B. Sousdký, *op. cit.*, 1954, p. 104; idem, *op. cit.*, 1956, p. 462; S. Vencel, *op. cit.*, fig. 15/3; 18/8; 27/20, 22.

¹⁴⁶ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, p. 52 și fig. 9/7.

¹⁴⁷ S. Marinescu-Bileu, *op. cit.*, 1974, p. 57, fig. 35/13; 37/11.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 66.

¹⁴⁹ Cele două fragmente descoperite la Rast, cu un decor ipotetic atribuibil stilului Șarka, nu sînt găsite în momentul de față, după părerea descoperitorului, o explicație plauzibilă decît apelîndu-se tot la filiera de răspîndire moldovenească (V. Dumitrescu, *Fragmente ceramice de tip Șarka (?) de la Rast*, în SCIVA, 32, 1981, 2, p. 233—240). Ne-am putea

însă gîndi pentru acest caz și la o eventuală răspîndire dinspre vestul Balcanilor, pe linia Dunării, avînd în vedere că asemenea fragmente s-au descoperit și în cultura ceramicii cu gura pătrată din nordul Italiei, care are strîns legături cu cultura Danilo (L. H. Barfield, *The square-mouthed pottery culture in the Venetian and its Adriatic connections*, în *Actes du VIIe Congr. Int. des Sciences Pré- et Protohist.*, Beograd, t. II, 1973, p. 397 și fig. 2/1).

¹⁵⁰ E. Zaharia, *Angaben über die Boian-Giulești-Kultur. Die Siedlung von Lef*, în *Dacia*, XI, 1967, p. 23.

¹⁵¹ Astfel consideră E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 239; idem, *op. cit.*, 1974 p. 229.

¹⁵² J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 1/1—3, 9, 12, 15; 2/2—4, 12, 15, 17; idem, *op. cit.*, 1970, pl. IX/5; VI. Dumitrescu, recenzie lucrării *Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit*, Bratislava, 1970, în SCIV, 22, 1971, 3, p. 518.

¹⁵³ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 273.

lor unghiulare. Analogiile pentru acest motiv se găsesc în etapa tîrzie a ceramicii liniare mai noi din Slovacia¹⁵⁴ și, mai ales, din Boemia¹⁵⁵.

c) arcuiri de cerc îmbucate care formează decorul corpului; sînt asemănătoare cu cele suspendate, numai că nu au legătură cu liniile înconjurătoare. Exemplele cele mai edificatoare se găsesc la castroanele semisferice de la Traian și Tirpești (pl. 9/1; 13/1).

d) arcuiri de cerc independente; se întîlnesc mai rar. Sigură e prezența acestui motiv doar pe vasul cu decor metopic de la Tirpești (pl. 10/1), alături de alte ornamente tratate de asemenea independent. Prezența acestui motiv la Dănești (pl. 2/5, 10) e incertă, datorită stării fragmentare a pieselor, putînd fi vorba, tot atît de bine, de arcuiri îmbucate.

e) arc de cerc care constituie probabil singurul element decorativ pe vasul respectiv (lipsește și capetele de note și liniile înconjurătoare). Acest motiv se atestă (în măsura în care o permite starea fragmentară a piesei) la Mihoveni-locuința 2 (pl. 7/1); nu e exclus să fie vorba de un element decorativ mai vechi¹⁵⁶.

f) linie dublă ondulată, dispusă direct sub marginea vasului. E un decor cu totul izolat în aria răsăriteană a ceramicii liniare; apare doar la Dănești (pl. 2/2). Cea mai bună analogie se găsește în ceramica liniară mai evoluată a stilului clasic din Boemia¹⁵⁷.

11. *Benzile umplute* constituie o apariție rară în aria răsăriteană a ceramicii liniare din Moldova, fiind un element specific pentru zona vestică a acestui complex cultural¹⁵⁸, mai ales în perioada sa mijlocie, clasică¹⁵⁹. Benzile umplute au fost vehiculate spre Europa sud-estică și centrală de purtătorii culturii Vinča, care le-au preluat, la rîndul lor, din bazinul egeean¹⁶⁰ sau chiar din zonele Orientului Apropiat¹⁶¹. Din această cauză considerăm că benzile umplute (sau cel puțin unele variante) puteau ajunge la răsărit de Carpați nu numai dinspre Europa centrală, ci și direct din aria culturii Turdaș, așa cum par a sugera descoperirile de acest tip din sud-estul Transilvaniei, de la Hărman¹⁶². De altfel, tot datorită influenței vinčene directe, acest ornament a fost preluat și de grupa Szakálhát și de ceramica liniară transdanubiană, corespunzătoare grupei Želiezovce¹⁶³, ca și de grupa vest-bănățeană, recent descoperită, Bucovăț¹⁶⁴; din aceste zone, aflate în contact nemijlocit cu Vinča, ornamentul s-a transmis spre ceramica liniară din Cehoslovacia și Europa centrală.

În Moldova, acest ornament este atestat pînă în prezent la ceramica fină, pe vase de tip castron, la Traian (pl. 12/20; 13/2), Tirpești (pl. 10/10–12), Mihoveni (pl. 7/16, 24) și Glăvănești Vechi¹⁶⁵. Benzile sînt rectilinii sau arcuite. Umplutura benzilor se realizează printr-unul sau mai multe șiruri de adîncituri sau printr-un șir de liniuțe crestate. În funcție de dispunere și de modul de umplere, distingem mai multe variante de benzi:

a) banda orizontală simplă (cu un singur șir de alveole); se întîlnește la Tirpești (pl. 10/12), fiind formată din două linii înconjurătoare ale marginii;

b) bandă verticală simplă; se întîlnește la Mihoveni-locuința 2 (pl. 7/16), benzile plecînd de la linia înconjurătoare a marginii. De remarcat, tratarea triunghiulară a uneia din alveole, ceea ce constituie un indiciu pentru o corespondență cronologică cu cel puțin sfîrșitul ceramicii liniare mai noi din Slovacia¹⁶⁶.

c) banda oblică simplă; e atestată la Traian (pl. 12/10; 13/2). În ambele cazuri e vorba de motive dispuse direct sub marginea castroanelor, fără linii înconjurătoare. În primul caz, banda e asociată cu un șir de alveole dispuse sub margine, iar în al doilea, decorul incizat unghiular e combinat cu decor plastic de proeminențe. Angoba negricioasă care acoperă al doilea exemplar¹⁶⁷ e un indiciu pentru plasarea tîrzie a acestui decor;

d) bandă simplă (cu un șir de alveole), formată din linia marginii și prima linie înconjurătoare, e cunoscută la Tirpești (pl. 10/10–11). Un alt fragment, tot de la Tirpești¹⁶⁸, prezintă în umplutura unei asemenea benzi nu numai alveole ovale, ci și triunghiulare, pe care autoarea descoperirii le compară cu motivul „dinților de lup” din faza Giulești a culturii Boian¹⁶⁹;

e) aceeași variantă, dar banda e umplută cu liniuțe oblice, adînc incizate; apare la Tirpești (pl. 10/12), în combinație cu o bandă orizontală. Analogiile cele mai clare ale acestui motiv neobișnuit pentru ceramica liniară se găsesc în grupa Szakálhát¹⁷⁰, fiind considerate aici o clară influență din partea culturii Vinča¹⁷¹. Similitudini apar și în a doua etapă a grupului Bucovăț, corespunzătoare Vinče B₁/B₂¹⁷²;

¹⁵⁴ *Ibidem*, fig. 5/9.

¹⁵⁵ I. Pavlu, *op. cit.*, p. 132, fig. 7.

¹⁵⁶ A. Uzarewiczowa, *Results of the 1961 Excavation at Gródek Nadbużny, Hrubieszów District*, in *WA*, 30, 1964, p. 431, fig. 3n.

¹⁵⁷ I. Pavlu, *op. cit.*, p. 138, fig. 5/1, 2.

¹⁵⁸ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 273; *idem*, *op. cit.*, 1970, p. 249; *idem*, *op. cit.*, 1973, p. 51.

¹⁵⁹ B. Soudský, *Les premiers agriculteurs en Tchécoslovaquie*, în vol. *Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie*, Praga, 1966, p. 49; *idem*, *Étude de la maison néolithique*, in *Slav Arch*, 17, 1969, p. 25; I. Pavlu, *op. cit.*, p. 132, fig. 8.

¹⁶⁰ E. Neustupný, *op. cit.*, 1956, p. 462 și fig. 177; E. Comșa, *op. cit.*, 1972, p. 178; R. Grygiel, *op. cit.*, p. 82.

¹⁶¹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, p. 74–75.

¹⁶² A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, fig. 4/12.

¹⁶³ N. Kalicz, J. Makkay, *op. cit.*, 1977, p. 108.

¹⁶⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, p. 143–155.

¹⁶⁵ E. Comșa, *op. cit.*, 1960, p. 232, 234 (fără ilustrație).

¹⁶⁶ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 10/8.

¹⁶⁷ H. Dumitrescu, *Materiale*, III, 1957, p. 123.

¹⁶⁸ S. Marinescu-Bilcu, *op. cit.*, 1971, fig. 6/3; *idem*, *op. cit.*, 1972, fig. 1/1.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 169.

¹⁷⁰ N. Kalicz, J. Makkay, *op. cit.*, 1977, pl. 149/2; 150/16, 17; 151/6.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 90.

¹⁷² Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, p. 145, pl. XXIV C/10.

f) bandă cu mai multe șiruri de adincituri; apare doar la Mihoveni (pl. 7/24); fragmentul a fost găsit în 1978, la suprafața terenului, în sectorul unde fusese cercetată locuința 2. Ca tehnică de lucru și formă, fragmentul e de cea mai tipică factură liniar-ceramică, provenind de la un castron semisferic de culoare cenușie-închisă. Studiarea atentă a fragmentului arată că inițial au fost trasate liniile, apoi benzile orizontale și cele arcuite (late de circa 1 cm) au fost umplute cu cîte 3 șiruri de liniuțe scurte, aproximativ paralele, iar la urmă au fost plasate „capetele de note”, care taie atît liniile cît și liniuțele din umplutura benzilor. Această succesiune a lucrărilor ne indică probabil faptul că olarul respectiv a imitat un motiv ornamental străin (banda cu șiruri de înțepături), dar nu a renunțat nici la motivistica tradițională, plasind în final „capetele de note” în maniera cea mai tipică liniar-ceramică. Aceasta ne demonstrează totodată contemporaneitatea decorului cu „capete de note” cu benzile umplute cu mai multe șiruri de adincituri.

Aceste benzi sînt un decor obișnuit în mediul vinčan, iar cele mai bune analogii pentru fragmentul nostru (ca manieră de umplere a benzilor) le găsim în faza B₁ și în trecerea spre B₂. În mediul ceramicii liniare, benzile umplute cu șiruri de adincituri cunosc maxima lor utilizare în aria vestică, mai ales în treapta mijlocie¹⁷³. Ca importuri sau influențe din acest mediu, ele apar în Polonia¹⁷⁴ și mai departe în vestul Uniunii Sovietice, la Florești¹⁷⁵, Torskoe¹⁷⁶ și Țira¹⁷⁷. La Florești, în locuințele 1 și 3, de unde provin fragmentele citate, există și motivul benzilor simple, cu un singur șir de adincituri¹⁷⁸, ceea ce dovedește contemporaneitatea utilizării celor două tipuri. J.K. Kozłowski consideră benzile din vestul U.R.S.S. ca amintind stilul Vinča sau Szakálhát și că ar putea fi legate de primele secvențe ale penetrației ceramicii liniare în Moldova¹⁷⁹. Dacă primul aspect e perfect plauzibil din punct de vedere stilistic și chiar al conexiunilor istorice, în schimb a doua parte a presupunerilor lui Kozłowski nu ni se pare de susținut, deoarece începuturile penetrației ceramicii liniare în Moldova se produc oricum înainte de nașterea grupei Szakálhát.

Benzile cu mai multe șiruri de adincituri sînt dispuse rectiliniu, unghiular sau arcuit. Analogia cea mai bună pentru banda arcuită de la Mihoveni se găsește în Polonia, la Brześć Kujawski-azezarea 3¹⁸⁰, care se datează în orizontul mai tîrziu al locuirii liniare în Kujawia¹⁸¹, precum și în Boemia, în azezarea Buštěhrad, aparținînd orizontului Šarka¹⁸². În cadrul ceramicii liniare din țara noastră banda cu șiruri de înțepături mai apare doar la Hărman¹⁸³, dar aici prezența ei credem că trebuie legată mai curînd de mediul vinčan (Turdaș). Tot spre această zonă credem că trebuie să căutăm și modelul de inspirație al piesei de la Mihoveni, avînd în vedere că umplutura benzilor e realizată numai cu liniuțe scurte, pe cînd în vestul U.R.S.S. doar prin adincituri rotunde sau ovale.

Trebuie să menționăm lipsa dintre benzile descoperite în ceramica liniară din Moldova a motivului „scară” (banda îngustă cu liniile unite prin liniuțe verticale), care va apare însă în ornamentația fazei Precucuteni I¹⁸⁴ și în aria sud-est transilvăneană a fazei Giulești, în azezarea de la Feldioara¹⁸⁵. În cultura Vinča acest motiv apare pentru prima oară în faza B₁¹⁸⁶ și e des întîlnit în etapa B₁/B₂¹⁸⁷. Motivul îl mai întîlnim în două azezări din Cehoslovacia, de perioadă Šarka-Želiezovce, la Tetín¹⁸⁸ și la Hurbanovo¹⁸⁹, dar din păcate fără determinări stratigrafice mai precise. Totuși, la Hurbanovo, cea mai importantă parte a descoperirilor se plasează în perioada mijlocie a grupei Želiezovce¹⁹⁰. Astfel inexistența acestui tip de bandă în cadrul ceramicii liniare din Moldova ne poate furniza un valoros indiciu asupra limitei *post-quem* de evoluție a acestei culturi în zona respectivă: ceramica liniară tîrzie de tip Tirpești — începutul fazei Giulești a culturii Boian — Vinča B₁ — Želiezovce (faza timpurie). Acest orizont e urmat de cel Precucuteni I — sfîrșitul fazei Giulești — Želiezovce (faza mijlocie) — Vinča B₁/B₂; paralelismul Precucuteni I — Vinča B₁/B₂ a fost indicat și de S. Marinescu-Bîlcu¹⁹¹.

B. ORNAMENTE IMPRIMATE

În majoritatea cazurilor sînt specifice ceramicii grosiere, apărînd fie singure, fie în combinație cu alte elemente, mai ales plastice. După tehnica de realizare, distingem patru categorii:

1. *Șiruri de alveole*. Acest motiv păstrează în genere aceeași dispunere liniară ca în cazul ornamentului incizat, pe care îl înlocuiește adeseori. Într-o formă încă neevoluată, motivul apare chiar pe ceramica Starčevo-Criș, dar devine frecvent în cadrul culturii Vinča, unde se întîlnesc aproape toate variantele pe care le găsim și în cadrul ceramicii liniare. De aceea considerăm că modul de dispunere a

¹⁷³ B. Soudský, *À la chronologie de la céramique spiralee*, în vol. *Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie*, Praga, 1956, p. 34.

¹⁷⁴ R. Grygiel, *op. cit.*

¹⁷⁵ T. S. Passek, E. K. Černýš, *op. cit.*, pl. XV/6; XVIII/1-2.

¹⁷⁶ *Ibidem*, pl. XII/18-19.

¹⁷⁷ *Ibidem*, pl. XXV/13-15.

¹⁷⁸ *Ibidem*, pl. XIV/10, 14; XVIII/10.

¹⁷⁹ J. K. Kozłowski, *op. cit.*, p. 46.

¹⁸⁰ R. Grygiel, *op. cit.*, fig. 5/7.

¹⁸¹ *Ibidem*, pl. 95 și tabelul I, p. 84.

¹⁸² S. Vencl, *op. cit.*, fig. 7/34.

¹⁸³ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, fig. 4/12.

¹⁸⁴ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, fig. 26/4; 28/1; 29/3.

¹⁸⁵ E. Comșa, *op. cit.*, 1965, fig. 7/1, 6; *idem*, *op. cit.*, 1974, pl. 17/1, 3.

¹⁸⁶ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, pl. XVI/H/12.

¹⁸⁷ *Ibidem*, pl. XVII F/8; G/11, 13, 15, 37, 38, 52.

¹⁸⁸ B. Soudský, *op. cit.*, 1954, p. 81, fig. 3/19.

¹⁸⁹ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 302, 304 și fig. 23/4-10.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 328, 331.

¹⁹¹ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 110.

alveolelor în cadrul ceramicii liniare este de certă inspirație sudică, chiar dacă unele procedee au ajuns în Moldova pe cale ocolitoare, nord-carpatică (Cîmpia Tisei—Cehoslovacia—sudul Poloniei—Nistrul superior). Astfel, S. Marinescu-Bîlcu¹⁹² consideră că analogiile acestui motiv conduc mai mult spre tipul Șarka¹⁹³. După modul de dispunere a alveolelor, distingem mai multe variante:

a) un șir orizontal care înconjoară marginea; este varianta cea mai răspândită, aproape nelipsită de pe ceramica grosieră, prezentă însă și pe unele fragmente ale categoriei fine sau intermediare. Nu lipsește din nici o așezare din Moldova, unde e ilustrată ceramica grosieră (pl. 4/2, 4, 9, 14, 15; 5/12, 26; 6/13; 7/21, 22; 12/2; 13/7)¹⁹⁴. Într-un anumit fel, șirul orizontal suplinește linia înconjurătoare a marginii — motivul cel mai tipic al ceramicii incizate;

b) un șir orizontal, avînd dedesubt un altul vîlurit; apare pe un castron semisferic de la Traian (pl. 14/1). Din dreptul porțiunilor descendente ale liniei vîlurite pornesc șiruri verticale de alveole, care fac legătura cu linia înconjurătoare, orizontală, a marginii. Acest motiv apare și pe două din vasele mormîntului liniar-ceramic de la Nezvisko¹⁹⁵, care se datează evident într-o perioadă corespunzătoare tipului Želiezovce (probabil faza incipientă). Tendința de vîlurire apare în mediul Vinča de la nivelul B₁¹⁹⁶. Motivul se va menține în Precucuteni I¹⁹⁷ și va apare mai clar în Precucuteni II¹⁹⁸;

c) șiruri dispuse în unghi; apar doar pe ceramica grosieră de la Dănești (pl. 4/3), dar starea fragmentară a piesei nu ne permite reconstituirea integrală a decorului. Paralele se găsesc în ceramica liniară tîrzie din zona Nistrului, de la Nezvisko¹⁹⁹ și în Șarka²⁰⁰;

d) șiruri verticale paralele; apar pe ceramica fină de la Tîrpești (pl. 11/2, 7), pornind de la buza vasului în jos;

e) șiruri de alveole orizontale și verticale; apar de asemenea pe ceramica fină de la Tîrpești (pl. 11/3, 5). Este un motiv des întîlnit în faza Vinča B, care apare în prima etapă²⁰¹ și se continuă în etapele B₁/B₂²⁰² și B₂²⁰³; dispare odată cu sfîrșitul fazei B. Între mediul Vinča și Tîrpești motivul mai apare în așezarea liniar-ceramică de la Hărman²⁰⁴;

f) alveole dispuse dezordonat; apar pe o piesă grosieră de la Traian (pl. 12/4), deși nu e exclus să avem totuși de-a face cu o anumită dispunere, dar pe care n-o putem reconstitui din cauza stării total fragmentare. O analogie se găsește în ceramica liniară tîrzie din zona Nistrului, la Nezvisko²⁰⁵.

2. Șiruri de impresiuni de unghie apar în Moldova doar la Tîrpești (pl. 11/6), combinate cu proeminențe rotunde, cu impresiune de deget în mijloc. S. Marinescu-Bîlcu le consideră de tradiție Criș²⁰⁶, dar se pare că aici e vorba de un element decorativ de factură mai tîrzie. Astfel, motivul se întîlnește pe ceramica liniară tîrzie de la Hărman²⁰⁷. Este un decor obișnuit pentru unele grupe liniare tîrzii din Cîmpia Tisei, anume Szilmeğ²⁰⁸ și Szakálhát²⁰⁹. Probabil de aici se răspîndește și în vestul Banatului, în grupa Bucovăț²¹⁰. Apare de asemenea (foarte asemănătoare cu piesele de la Tîrpești și Hărman), la începutul fazei mijlocii a grupeii Želiezovce, în șezarea de la Borovce²¹¹.

3. Ciupituri de deget și unghie; apar în mediul liniar din Moldova, desigur ca o moștenire de la purtătorii culturii Criș (poate chiar ca urmare a asimilării lor), așa cum se întîmplă și în Cîmpia Tisei. Sînt cunoscute pe ceramica grosieră de la Traian (pl. 12/5; 13/9) și de la Găureanca-Vilcele (pl. 5/28). E posibil ca numărul pieselor de acest tip să fie cu mult mai mare, dar prezența în anumite cazuri a culturilor Criș și liniară în aceeași așezare a determinat includerea lor la materialul Criș, unde constituie o apariție uzuală.

4. Șir de impresiuni în „V”; reprezintă un motiv cu totul izolat, întîlnit doar la Tîrpești (pl. 11/9). De altfel, în această așezare ornamentele adîncite prezintă o mare varietate.

C. ORNAMENTE PLASTICE

Ca și motivele precedente, apar de regulă pe categoria grosieră, dar uneori și pe cea intermediară — în acest caz fiind asociate cu liniile incizate. După forma lor, ornamentele plastice se încadrează în trei tipuri:

1. Proeminențele constituie ornamentul plastic cel mai răspîndit, fiind realizate în mai multe variante; variantele nu pot fi însă stabilite întotdeauna, deoarece proeminențele, fiind uneori aplicate, s-au desprins (pl. 6/10; 10/12). Din punct de vedere tectonic, ele sînt plasate întotdeauna pe jumătatea

¹⁹² *Ibidem*, p. 118, nota 60.

¹⁹³ B. Soudský, *op. cit.*, 1954, p. 81, fig. 3/11, 12.

¹⁹⁴ Vezi și S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1971, pl. 3/11.

¹⁹⁵ T. S. Passek, E. K. Cernýš, *op. cit.*, pl. VII/1, 11.

¹⁹⁶ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, pl. XVI G/38; fig. 17/1.

¹⁹⁷ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, fig. 26/5.

¹⁹⁸ *Ibidem*, fig. 38/5, 11.

¹⁹⁹ T. S. Passek, E. S. Cernýš, *op. cit.*, fig. 24/7, 10.

²⁰⁰ S. Venci, *op. cit.*, fig. 8/46; 9/1.

²⁰¹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, pl. XVI G/20; H/18.

²⁰² *Ibidem*, pl. XVII C/9.

²⁰³ *Ibidem*, pl. XVIII F/1, 3, 10; G/46.

²⁰⁴ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, fig. 2/10; 6/9.

²⁰⁵ T. S. Passek, E. K. Cernýš, *op. cit.*, fig. 24/8.

²⁰⁶ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1966, p. 423.

²⁰⁷ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, fig. 2/8, 11, 12.

²⁰⁸ I. Kutzián, *Das Neolithikum in Ungarn*, in *Archaeologia Austriaca*, 40, 1966, p. 261, fig. 3/4, 7, 16.

²⁰⁹ N. Kalicz, J. Makkay, *op. cit.*, 1977, p. 90, pl. 120/17—19, 24; 130/11; 137/6; 138/4.

²¹⁰ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, pl. XXIV E/34—36.

²¹¹ T. Kolník, J. Paulík, *Rescue excavation of the neolithic settlement in Borovce, bei Piešťany*, in *SlovArch*, V, 2, 1957, pl. 11/19; IV/3.

superioară a vaselor. Dintre ornamentele plastice, doar proeminențele apar uneori în asociere cu motivele liniare. După formă și funcționalitate, am stabilit următoarele variante:

a) proeminențe rotunjite; se întâlnesc la Dănești (pl. 4/17), Tirpești (pl. 9/6) și Traian (pl. 12/9; 13/3), în ultimele două stațiuni fiind asociate cu ornamente liniare;

b) proeminențe tronconice aplatizate; se întâlnesc la Dănești (pl. 4/8), Mihoveni-locuința 1 (pl. 6/19) și Traian (pl. 14/4);

c) proeminențe mici grupate; apar la Larga-Jijia (pl. 5/13), Mihoveni — locuința 1 (pl. 6/18), Tirpești (pl. 10/1) și Traian (pl. 12/3). La Tirpești fac parte din ornamentația complexă a vasului cu decor metopic, fiind asociate cu ornamente liniare;

d) proeminențe care servesc pentru apucat; au evident și un rol funcțional, prin forma și mărimea lor deosebindu-se de proeminențele simple; fac trecerea spre proeminențele-toartă. Se întâlnesc la Mihoveni — locuința 2 (pl. 7/19) și Traian (pl. 12/7). În ultimul caz proeminența are o creastă, care o face asemănătoare cu silueta stilizată a unui animal;

e) proeminențe-toartă rotunjite; se întâlnesc fie cu perforație verticală, la Dănești (pl. 4/16) și Tirpești (pl. 11/8), pe oale cu gît conturat, fie cu perforație orizontală, la Larga Jijia (pl. 5/15). De remarcat că în ceramica liniară din Moldova, ca de altfel în întreaga ceramică liniară a Slovaciei, Poloniei și U.R.S.S., nu se cunosc toate în adevăratul înțeles al cuvîntului;

f) proeminențe-toartă în formă de corn de animal; apar în Moldova întotdeauna în asociere cu decor liniar, aparținînd categoriei intermediare. Se cunosc următoarele tipuri: 1) un singur corn, cu capătul înșeuat (Glăvănești); 2) un singur corn, cu capătul rotunjit (Tirpești); 3) două coarne alăturate (Tirpești). Aceste motive indică o certă influență dinspre Slovacia, unde proeminențele zoomorfe sînt cunoscute încă din etapa mijlocie a ceramicii liniare noi și continuă pe toată durata grupei Želiezovce²¹².

Exemplarul de la Glăvănești (pl. 5/24), de forma unei limbi ridicate în sus, avînd la bază mică perforații dispuse vertical, prezintă cele mai bune analogii în ultima etapă a ceramicii liniare mai noi din Slovacia și în faza veche a grupei Želiezovce²¹³. În Polonia de sud-est motivul e cunoscut chiar și mai de timpuriu, la Rzeszów-Staromiescie²¹⁴, într-un nivel corespunzător începutului fazei mijlocii a ceramicii liniare noi din Slovacia²¹⁵. Urmărind mai departe spre est, întâlnim acest motiv în R.S.S. Moldovenească, la Florești, în locuința 3²¹⁶, al cărei material pare să nu depășească nivelul ultimei faze a ceramicii liniare noi din Slovacia.

Proeminența zoomorfă cu capăt rotunjit de la Tirpești (pl. 10/2) își află cele mai bune analogii la Florești-locuința 18²¹⁷, care, prin restul materialului, se poate plasa la începutul grupei Želiezovce. În acest caz am avea de-a face cu continuarea procesului de stilizare a torților zoomorfe.

În fine, ultimul exemplar din această categorie, de asemenea de la Tirpești²¹⁸, are oarecare similitudini (ca tratare generală) în etapa mijlocie a ceramicii liniare mai noi din Slovacia²¹⁹.

Analogiile pe care le găsim pentru cele trei piese din Moldova ne duc la concluzia că nu este neapărat necesară o inseriere a lor în cadrul caracteristicilor tirzii ale ceramicii liniare de la est de Carpați²²⁰ și de asemenea nici nu trebuie considerate o noutate în cadrul ultimei faze a ceramicii liniare din Polonia²²¹. Considerăm că ele pot apare încă de la început în cadrul ceramicii liniare de la nord și est de Carpați și să se continue ulterior, fără a depăși însă un nivel corespunzător începutului grupei Želiezovce;

g) proeminență triunghiulară (probabil protomă zoomorfă); apare doar la Traian (pl. 12/8) pe un fragment din categoria ceramicii fine²²². Pare a reprezenta forma foarte stilizată a unui cap de animal (fără indicarea trăsăturilor feței), așa cum sugerează și unele analogii care i se pot stabili în nordul Cîmpiei Tisei, încă din perioada de înflorire a culturii Alföld²²³ și apoi în perioada de formare a culturii Bükk²²⁴. Motivul proeminențelor triunghiulare (dar cu perforație orizontală și de cele mai multe ori cu redări realiste) va deveni caracteristic fazei mijlocii Želiezovce²²⁵. Și în Polonia-Mică, în faza tirzie a ceramicii liniare de aici (situată la nivel Bükk și Želiezovce), devine obișnuit să se plaseze proeminențe triunghiulare pe curbura maximă a vaselor²²⁶. Motivul a fost descoperit și la est de Prut, în locuința 3 de la Florești²²⁷, care, așa cum am arătat, pare a se plasa la un nivel corespunzător sfîrșitului ceramicii liniare mai noi din Slovacia.

²¹² J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 305.

²¹³ *Ibidem*, p. 305 și fig. 9/9; 16/4; 36/2.

²¹⁴ J. K. Kozłowski, *op. cit.*, fig. 44/3.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 43. Și în Slovacia proeminențele zoomorfe se întâlnesc de fapt încă din faza mijlocie a ceramicii liniare mai noi (J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 4/2), dar redarea este foarte apropiată de natural (sînt tratate trăsăturile feței, iar coarcele sînt accentuate), neajungîndu-se încă la stilizarea ulterioară.

²¹⁶ T. S. Passek, E. K. Cernyš, *op. cit.*, pl. VII/3.

²¹⁷ *Ibidem*, pl. XX/10.

²¹⁸ S. Marinescu-Bileu, *op. cit.*, 1971, pl. 2/5.

²¹⁹ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 1/2.

²²⁰ Astfel le plasează S. Marinescu-Bileu, *op. cit.*, 1971, p. 17.

²²¹ Așa cum le consideră A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, p. 50.

²²² H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1955, p. 466 și fig. 9/8.

²²³ N. Kalicz, J. Maklay, *op. cit.*, 1977, pl. 121/14; Tarnabod-Templomföld.

²²⁴ *Ibidem*, pl. 48/1 = 179/11; Tiszavasvári-Keresztfa.

²²⁵ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 306; T. Kohnik, J. Páulik, *op. cit.*, pl. III/11.

²²⁶ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, p. 52.

²²⁷ T. S. Passek, E. K. Cernyš, *op. cit.*, pl. XV/1/6.

Urmărind răspîndirea acestui motiv și modul în care e tratată piesa de la Traian, considerăm că ea reprezintă o influență din mediul Bükki timpuriu, transmisă probabil prin sudul Poloniei și zona Nistrului superior. Totodată, alături de alte elemente, ea sugerează existența așezării de la Traian pînă într-o etapă tîrzie a ceramicii liniare din Moldova;

h) proeminență în unghi drept; apare într-un caz la Traian (pl. 12/9). Depășește totuși dimensiunile obișnuite ale unei proeminențe, putînd fi încadrată și în categoria briurilor scurte.

2. *Briurile simple* nu sînt prea tipice ceramicii liniare. Briul de pe fragmentul de la Dănești, de formă rotunjită (pl. 4/6), pare a fi o moștenire de la purtătorii culturii Criș, dar cel de la Traian, arcuit în jos și cu muchia ascuțită ca o lamă (pl. 12/1), prezintă analogii în cadrul ceramicii liniare mai noi din Boemia²²⁸, cu ecouri tîrzii în orizontul Šarka²²⁹.

3. *Barbotina* este ilustrată doar la Dănești (pl. 4/10, 13), fiind organizată sub formă de dungi subțiri, în șiruri paralele. Acest mod de dispunere, ca și tratarea ei, nu sînt prea caracteristice culturii Criș din Moldova, încît mai plauzibilă ar fi, după părerea noastră, o preluare din ceramica barbotinată a fazei Bolintineanu a culturii Boian²³⁰.

Existența barbotinei pe ceramica liniară din Moldova mai e menționată (fără alte detalii) și la Traian, unde e considerată de tradiție Criș²³¹.

D. ORNAMENTE PLASTICE ȘI ADÎNCITE

În această categorie am inclus motivele ornamentale care îmbină intrinsec cele două tehnici în realizarea decorului; nu e vorba deci de alăturarea celor două categorii ornamentale, ci de îmbinarea lor în cadrul aceluiași motiv, ceea ce dă naștere unei categorii aparte, care se întîlnește numai pe ceramica grosieră. Pornind de la decorul plastic (pe care se aplică cel adîncit), avem de-a face cu două motive de bază, proeminențele și briurile, la rîndul lor cu mai multe variante:

1. *Proeminențe cu impresiuni*: a) rotunde, cu o impresiune de deget în mijloc; constituie unul din ornamentele cele mai caracteristice ale ceramicii grosiere a culturii ceramicii liniare din Moldova, întîlnindu-se în toate stațiunile (pl. 4/20; 5/11, 27; 6/14; 7/18, 20; 11/6; 12/6; 13/8; 14/2, 7). Sporadic, acest motiv apare și în cultura Criș din Moldova²³² sau din alte regiuni; b) rotunde, de dimensiuni mai mari și cu mai multe impresiuni de deget; sînt citate la Dănești (pl. 4/21) și Glăvănești (pl. 5/25). Și acest motiv e întîlnit în cultura Criș din Moldova²³³; c) alungite, cu impresiuni de deget la bază, fără a da însă naștere unei toarte-urechiușă; apare la Dănești (pl. 4/13), în asociere cu barbotina.

2. *Briurile cu impresiuni*: a) alveolare; se întîlnesc la Dănești (pl. 4/7), Traian (pl. 14/2, 6) și Tirpești (pl. 11/11); b) cu rînd dublu de alveole; apar la Traian (pl. 14/3, 5); c) cu creștături alungite; se întîlnesc de asemenea la Traian (pl. 14/8).

3. *Briuri și proeminențe, ambele cu alveole*, combinate în cadrul unui decor unitar, meandric; apare doar la Tirpești (pl. 11/1). Este cu totul izolat în aria ceramicii liniare, ca și față de culturile învecinate. Reprezintă probabil o creație originală a olarilor din această stațiune, plasîndu-se deci la un nivel mai tîrziu.

E. ORNAMENTE EXCIZATE

Apar numai în așezarea de la Tirpești (pl. 10/3, 4; 11/4) și se prezintă sub motivele caracteristice ale „tablei de șah” (pl. 10/3, 4), „dinților de lup”²³⁴ sau a unui șir de pătrate sau alveole adînc scobite, plasate sub marginea vasului (pl. 11/4). Unul din ornamentele excizate (pl. 10/3) e combinat cu linii incizate și cu capete de note, ceea ce demonstrează contemporaneitatea celor două tehnici decorative în Moldova. S. Marinescu-Bîlcu a arătat că prezența ornamentelor excizate pe ceramica liniară de la Tirpești e rezultatul unor contacte directe între purtătorii fazei tîrzii ai acestei culturi și cei ai fazei Giulești a culturii Boian, la un nivel cronicologic corespunzător nașterii culturii Precucuteni²³⁵. Trebuie să remarcăm însă că tehnica exciziei e cunoscută în Muntenia încă din timpul culturii Dudești — faza Cernica²³⁶, ca și din faza Bolintineanu a culturii Boian²³⁷, chiar și în ceea ce privește motivul atît de tipic al „tablei de șah”²³⁸. De aceea, considerăm că nu sînt încă motive suficient de sigure pentru a raporta excizia de la

²²⁸ H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1955, p. 467.

²²⁹ S. Venci, *op. cit.*, fig. 28.

²³⁰ E. Comșa, *op. cit.*, 1974, pl. 2/9.

²³¹ V. Dumitrescu, *Linearceramik in Rumänien*, în *Manuel encyclopédique de pré-et protohistoire européennes*, Praga, II, 1969, p. 718.

²³² D. Monah, *Sondajul de salvare din așezarea neo-neolitică de la Vermești-Comănești*, în *Carpica*, VIII, 1976, p. 19 și fig. 6/8; E. Comșa, *Contributions à l'étude de la culture Criș*

en Moldavie, în *Dacia*, XXII, 1978, p. 20 și fig. 17/1–3, 8; 19/3, 11, 12.

²³³ D. Monah, *op. cit.*, p. 19 și fig. 4/1.

²³⁴ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1972, p. 169 și fig. 1/1.

²³⁵ Idem, *op. cit.*, 1968, p. 399; idem, *op. cit.*, 1971, p. 19; idem, *op. cit.*, 1972, p. 169; idem, *op. cit.*, 1974, p. 118.

²³⁶ E. Comșa, *op. cit.*, 1971, p. 234.

²³⁷ Idem, *op. cit.*, 1974, p. 96.

²³⁸ Idem, *op. cit.*, 1971, p. 246.

Tirpești neapărat la faza Giulești, alina timp cit rămâne deschisă și posibilitatea unui eventual sincronism al așezării de la Tirpești cu prima fază a culturii Boian ²²⁹.

F. ORNAMENTUL CANELAT

Este cunoscut pe teritoriul Moldovei, până-n prezent, numai într-un singur caz la Tirpești (pl. 10/7). E vorba de un fragment din pastă fină, lustruită, de culoare neagră, pe care s-au trasat nu linii incizate, în stilul obișnuit ceramicii liniare, ci linii ușor albiolate, paralele, care dau aspectul unor caneluri. Două dintre acestea sînt unite la un capăt printr-o adîncitură ovală, formînd un decore tipic grupei Źeliezowce ²³⁰. Însă, spre deosebire de autoarea descoperirii, considerăm că analogiile conduc nu spre faza mijlocie a acestei grupe, ci mai degrabă spre cea timpurie ²³¹, deoarece adîncitura unește capetele celor două linii canelate, nefiind marcată pe traseul liniilor, așa cum apare în faza mijlocie ²³². Un decore similar apare și în faza tîrzie a ceramicii liniare din Polonia ²³³.

În privința decorului canelat, acesta este evident de influență sudică, fiind utilizat în Muntenia încă din cultura Dudești. Combinarea dintre canelură și capetele de note apare în așezările în care s-a produs contactul dintre purtătorii culturii ceramicii liniare, pe de o parte, și cei ai culturilor Dudești și Boian, pe de altă parte. Pentru prima dată a fost sesizată în așezarea de la Sudiți, unde, după datele cele mai recente, se datează înainte de faza Bolintineanu, prezentînd puternice influențe Dudești ²³⁴. La un nivel imediat ulterior, această alăturare apare în așezarea de tip Bolintineanu de la Cernica ²³⁵. Ea este însă cunoscută nu numai în medii Dudești și Boian, ci și în așezările culturii ceramicii liniare tîrzii de la Hărman ²³⁶ și Florești ²³⁷. E mai mult ca sigur că această combinație s-a produs în momente cronologice diferite, în funcție de timpul și locul în care purtătorii celor două grupuri culturale au intrat în contact.

Față de opiniile divergente exprimate în legătură cu valoarea cronologico-culturală a descoperirilor de la Sudiți, considerăm că ar fi mai bine să se vorbească nu despre „aspectul” Sudiți (acest termen îl putem utiliza numai cînd ne referim la realitățile descoperite în această așezare), ci mai degrabă despre „fenomenul” Sudiți, care are drept conținut întrepătrunderea ceramicii liniare cu elementele decorative ale culturilor sudice, caracterizate prin folosirea canelurii ²³⁸.

Prin prezența decorului de tip Źeliezowce timpuriu, fragmentul de la Tirpești s-ar putea data, comparativ cu culturile din Muntenia, la nivelul ceramicii canelate a fazei Giulești ²³⁹, iar materialele de la Florești (R.S.S. Moldovenească) cam la același nivel sau chiar puțin ulterior, dat fiind că la est de Prut cultura Precucuteni își face apariția la nivelul celei de a doua fază a sale. La Florești, deci, s-ar putea să avem de-a face deja cu un contact între ceramica liniară cea mai tîrzie și Precucuteni I ²⁴⁰, deoarece din punct de vedere teoretic trebuie să existe o contemporaneitate și apropiere teritorială între cele două arii; această presupunere e întărită și de importul Precucuteni I descoperit în groapa 76 din așezarea Rzeszów-Piastów, care se datează în a doua perioadă a ceramicii liniare din sud-estul Poloniei ²⁴¹.

* *

Din analiza elementelor ceramice (tehnică de lucru, forme și decoruri), rezultă că unele se pot repartiza cronologic (tabelele III—IV), în funcție de paralelele stabilite în celelalte zone ale culturii ceramicii liniare sau în mediul culturilor sudice (Vinča, Dudești, Boian):

²²⁹ De altfel problema originii ceramicii în sud-estul Europei a rămas încă nerezolvată (E. Zaharia, *op. cit.*, 1967, p. 33). Apariția sa masivă în faza Giulești (față de cel al sec. ndar pe care l-a jucat în etapele anterioare) este la fel de surprinzătoare ca și bruscarea infloririi a motivului „scărița de pipăgal” în faza Bolintineanu. De aceea nu este exclusă posibilitatea apariției în Balcani la acest nivel etnologic, a unui nou curent ceram. lithic anatolian, care să fi influențat și trecerea de la faza Bolintineanu la cea Giulești.

²³⁰ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 118, nota 60.

²³¹ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 15/7; 16/1.

²³² *Ibidem*, fig. 12/17; 43/1, 11; 47/18, 19 ș.a.

²³³ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, fig. 13/4; J. K. Kozłowski, *op. cit.*, fig. 20/1, 6, 7.

²³⁴ E. Comșa, *Probleme privind cercetarea neo-eneoliticului de pe teritoriul României*, în SCIVA, 29, 1978 I, p. 14 și nota 50. Acest raport fusese presupus anterior, mai mult pe baze tipologice și pe baza unor indicii stratigrafice, de V. Teodorescu (*op. cit.*, p. 231), Eug. Zaharia (*op. cit.*, p. 37) și E. Comșa (*op. cit.*, 1969, p. 571—573; *op. cit.*, 1971, p. 385), dar negat de S. Marinescu-Bîlcu (*op. cit.*, 1966, p. 424—425; *op. cit.*, 1968, I, 400; *op. cit.*, 1972, p. 161—165; *op. cit.*, 1974, p. 116 și nota 51), A. D. Alexandrescu (*op. cit.*, 1971, p. 12—13) și N. V. Iassa (*Considerații asupra neoliticului timpuriu din Ro-*

mânia, în *Marisia*, VIII, 1978, p. 33), care considerau că „aspectul” Sudiți ar rezulta din contactul cu ceramica liniară cu faza Bolintineanu. Vezi discuția asupra acestei probleme, la N. Ursulescu, *Aspectul sau fenomenul de tip Sudiți?*, în *Succava*, IX, 1982.

²³⁵ Gh. Cantacuzino, Seb. Morintz, *Descoperirile arheologice de la Cernica și importanța lor pentru cunoașterea vechilor culturi din țara noastră*, în *București*, VI, 1968, fig. 4 jos.

²³⁶ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 11 și fig. 4/15; 6/11, 12; 7/7. La Hărman apar, ca importuri, materiale de tip Bolintineanu (*ibidem*, p. 11 și fig. 8/1—1; A. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Mareu, *op. cit.*, p. 212), ceea ce demonstrează că aici combinarea dintre caneluri și capete de note se face mai tîrziu decît la Sudiți și cam în același timp ca la Cernica. Probabil că prezența fazei Bolintineanu în sud-estul Transilvaniei trebuie să fi fost mai semnificativă decît cea a unor simple influențe, anume chiar sub forma unei locuiri efective; numai așa s-ar explica mai bine preluarea motivelor canelate și combinarea lor cu capete de note de către locuitorii liniar-ceramici de la Hărman.

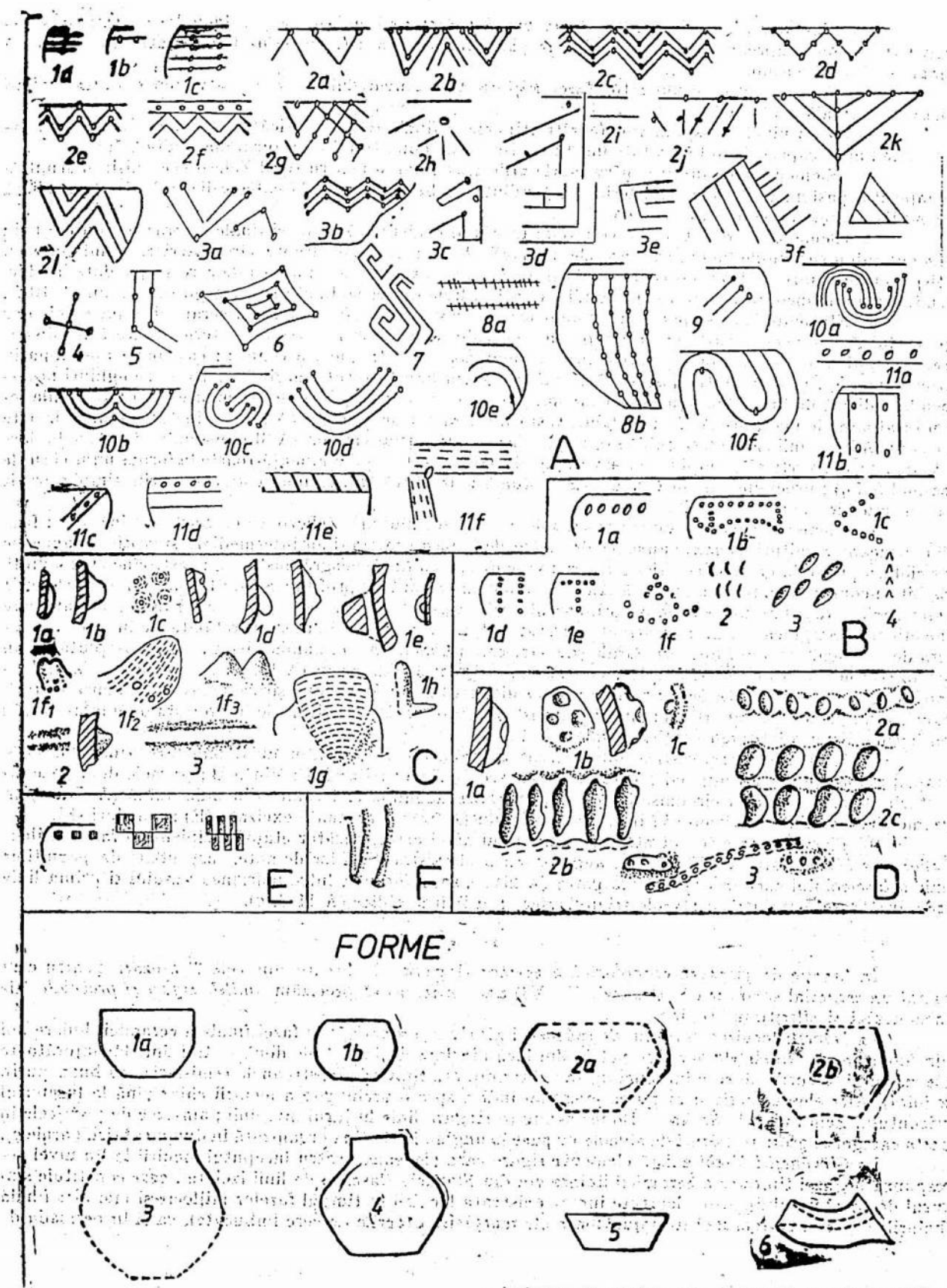
²³⁷ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1971, p. 119.

²³⁸ N. Ursulescu, *op. cit.*, 1982.

²³⁹ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 117, 119.

²⁴⁰ *Ibidem*, *op. cit.*, 1975, p. 196.

²⁴¹ J. K. Kozłowski, *op. cit.*, p. 39—40, fig. 24.

Pl. 1. — Ornamente și forme ale ceramicii liniare din Moldova. A: ornamente incizate; B: ornamente imprimate; C: ornamente plastice; D: ornamente plastice și imprimate; E: ornamente excizate; F: ornamente canelate.

— La nivelul corespunzător fazei vechi a ceramicii liniare se pot include²⁵²: castroane semisferice cu buza aproape dreaptă sau foarte puțin îndoită (1a); fascicole de linii izolate care formează singure decorul vasului (A 9).

— La nivelul corespunzător fazei mijlocii a ceramicii liniare noi: proeminențe-toartă, redând două coarne alăturate (C1_{f3}).

— La un nivel corespunzător fazelor mijlocie și finală (etapa clasică) a ceramicii liniare noi: decorul de linii și capete de note, trasate îngrijit; fascicol de două-trei linii în jurul marginii (A 1a).

— Elemente comune și pentru fazele anterioare, dar și pentru tipul Želiezovce: nisip mărunț în compoziția pastei; castroane semisferice cu tendință de bitronconism, la categoriile fină și intermediară (2 A, B); arcure de cerc îmbucate (A 10a, c).

— Elemente care sînt specifice numai nivelului corespunzător fazei finale a ceramicii liniare noi: zig-zag dublu sub liniile înconjurătoare ale marginii (A 2a); unghiuri drepte circumscrise, combinate cu mici dreptunghiuri (A 3d); motivul cruciform pe fundul vaselor (A 4); arcure de cerc suspendate în ghirlandă de liniile înconjurătoare ale marginii (A 10 b); linie dublă ondulată sub marginea vasului (A 10 f).

— Elemente care se pot atribui unui nivel corespunzător fazei finale a ceramicii liniare noi, dar și tipului Želiezovce (=Šarka): estomparea decorului incizat prin lustruirea ulterioară trasării; dispunerea neglijentă a capetelor de note; angobă negricioasă pe fragmente cenușii; castroane aproximativ tronconice (5); vas cu contur pătrat (6); una sau patru linii în jurul marginii (A 1b, c); unghiuri nesuspendate direct de liniile înconjurătoare ale marginii ((A 1b, c); unghiuri nesuspendate direct de liniile înconjurătoare ale marginii (A 2h); unghiuri suspendate direct de margine (A 2l); seriile de unghiuri izolate pe corp (A 3a); linii zig-zagate duble sau triple, dispuse pe corpul vaselor (A 3b); meandre dreptunghiulare (A 3e); bandă verticală, umplută cu un șir de alveole (A 11b); proeminență-toartă în forma unui corn de animal (C1_{f1}); proeminență în formă de protomă animalieră triunghiulară (C1g); brîu simplu arcuit și cu muchie ascuțită (C 2).

— Elemente specifice nivelului cronologic al fazei timpurii Želiezovce (=Šarka; Vinča B1; faza Bolintineanu a culturii Boian): amestec de pietricele în pasta categoriilor intermediară și grosieră; amestec de cioburi pisate în pasta categoriei grosiere; vase din pastă fină, neagră, lustruită; castroane cu tendință de bitronconism la categoria grosieră (2a C); pahar cu început de profil în S (3); forma oală la categoria intermediară (5); linii unite la capăt printr-o alveolă; zig-zag dublu, suspendat de o bandă punctată care înconjoară marginea (A 2f); motivul „brăduț” (A 2k); motivul liniilor întretăiate de liniuțe — „scărița de papagal” (A 8a); linii orizontale sau verticale paralele (A 8); bandă dispusă oblic, umplută cu un șir de alveole (A 11 c); benzi umplute cu mai multe șiruri de adîncituri (A 11f); alveole plasate în prelungirea unghiurilor drepte (A 3c); șiruri de alveole dispuse în unghi (B 1c); șiruri de alveole dispuse vertical și orizontal pe același vas (B 1e); alveole dispuse dezordonat (B 1f); șiruri de impresiuni de unghie (B 2); barbotină dispusă în dungii subțiri, paralele (C 3).

— Elemente caracteristice unui orizont cronologic corespunzător nu numai fazei timpurii, ci și etapei incipiente a fazei mijlocii a tipului Želiezovce (=Šarka; Barca I; Vinča B; primele două faze ale culturii Boian): romburi circumscrise (A 6); meandre unghiulare, formate din linie dublă (A 7); figuri geometrice unghiulare, dispuse în jurul bazei vasului (A 3g); ornamente excizate (E); caneluri (F).

— Elemente care se pot atribui numai unui nivel corespunzător etapei incipiente a fazei mijlocii Želiezovce (=Giulești; Vinča B₁/B₂): unghiuri cu mici creștături în loc de note, suspendate de penultima linie a fascicolului care înconjoară marginea (A 2i); banda formată între marginea vasului și prima linie înconjurătoare, umplută cu alveole triunghiulare sau liniuțe oblice (A 11 d, e).

* * *

În funcție de plasarea cronologică a acestor elemente, la fiecare din cele 7 așezări pentru care există un material semnificativ (tabelele V—VI) am încercat să precizăm *limitele sigure și probabile* ale începutului și sfîrșitului locuirii.

La *Dănești* locuirea corespunde îndecosebi nivelului cronologic al fazei finale a ceramicii liniare noi din Slovacia, dar unele elemente se pot întîlni încă din faza mijlocie (cele două — trei linii înconjurătoare ale marginii, arcurele de cerc îmbucate) sau chiar din cea timpurie (castroanele semisferice cu buza puțin îndoită). Alte elemente tîrzii ar putea eventual indica spre o prelungire a locuirii chiar pînă la începutul orizontului Želiezovce — Šarka — Bolintineanu (o singură linie în jurul marginii; amestec de pietricele în pasta categoriei grosiere; șiruri de alveole dispuse în unghi; barbotină organizată în dungii subțiri, paralele).

La *Glăvănești Vechi* există elemente sigure care pledează pentru începutul locuirii la un nivel corespunzător fazei timpurii a ceramicii liniare noi din Slovacia (fascicol de linii izolate, care constituie singurul decor al vasului). Alte elemente indică existența locuirii în timpul fazelor mijlocie și mai ales finală (bolurile; cele două-trei linii înconjurătoare ale marginii; arcurele de cerc îmbucate), ca și în perioada de

²⁵² După fiecare element enunțat, indicăm în paranteză simbolul corespunzător celui de la descrierea caracteristicilor ceramicii și din tabelul sinoptic 1.

Tabelul III. Repartiția unor elemente de formă și decor ale ceramicii liniare din Moldova pe nivele corespunzătoare ceramicii liniare din Slovacia de sud-vest (simbolurile corespund cu cele din capitoul de analiză a ceramicii).

Nivele corespunzătoare ceramicii liniare din Slovacia de S-V		SIMBOLURI DE FORME ȘI DECORURI ALE CERAMICII LINIARE DIN MOLDOVA			
Per nouă	FAZA VECHE	1a, A9			
	FAZA MIJLOCIE	C1f3		2A 2B	
	FAZA FINALĂ	A2e, A3d; A4, A10b, f	A1a	A10a	5, 6; A1b, c; A2h, f; A3o, b, e
	FAZA TIMPURIIE	2aC, 3, 4; A2f, K; A3c; A8; A11c, f; B1c, e, f; B2; C1f2; C3		A10c	A11b, C1f1; C1e, C2
Zeliezovce	FAZA MIJLOCIE et inițială)	A2c;	A11d;	A11e	A6 A7 A3g E F

trecere spre Żeliezovce (proeminența-toartă în formă de corn de animal). Sfirșitul locuirii pare a se plasa la începutul acestei perioade, așa cum demonstrează și prezența formei oală la categoria intermediară.

La *Larga-Jijia* toate elementele indică paralele cu faza mijlocie și mai ales finală a ceramicii liniare noi din Slovacia, fără a se ajunge însă la trecerea spre tipul Żeliezovce.

La *Mihoveni* materialul a fost analizat separat pe cele două locuințe descoperite. Prima locuință se încadrează mai ales în faza finală a ceramicii liniare noi, existând însă și posibilitatea ca sfirșitul acestui complex să prindă începutul unui nivel corespunzător Żeliezovce timpuriu — Bolintineanu (amestec de pietricele în pasta categoriei grosiere; pahare cu început de profil în S). Cea de a doua locuință pare a fi ceva mai târzie, deoarece unele materiale sugerează sigur un nivel corespunzător începutului tipului Żeliezovce (decor de linii verticale paralele; bandă verticală umplută cu un șir de alveole). Oricum locuirea în această stațiune atinge sigur acest nivel, după cum demonstrează fragmentul decorat prin benzi umplute cu înfepături (fragment descoperit la suprafață, în zona locuinței 2).

La *Perieni* locuirea începe la un nivel corespunzător fazei mijlocii, dacă nu chiar celei timpurii a ceramicii liniare noi din Slovacia (castroane semisferice cu buza dreaptă sau puțin îndoită). Locuirea se continuă sigur pînă la sfirșitul ceramicii liniare noi, prinzind poate și începutul nivelului Żeliezovce (existența unei singure linii sau a patru linii înconjurătoare ale marginii; dispunerea neglijentă a notelor; decor de linii orizontale paralele).

La *Tirpești* locuirea începe de la nivel un corespunzător fazei mijlocii a ceramicii liniare noi (proeminența-toartă, reprezentind două coarne de animal alăturate) și se continuă sigur în faza finală. Această așezare se remarcă prin existența a numeroase elemente tirzii care își găsesc așă ogii fie la un nivel Żeliezovce timpuriu (fragmentul din pastă fină neagră, decorat cu caneluri unite printr-o alveolă; zig-zag dublu suspendat de o bandă punctată care înconjoară marginea; motivul unghiular al „brăduțului”; decorarea corpului vaselor cu linii orizontale sau verticale paralele; șiruri de alveole orizontale și verticale dispuse pe același vas; șiruri de impresiuni de unghie; proeminențe-toartă în formă de corn de animal, cu capătul rotunjit), fie sînt comune atît fazei timpurii Żeliezovce (= Bolintineanu), cît și celei Żeliezovce mijlocii (= Giulești): romburi, circumscrise și meandrul unghiular format din linie dublă, ambele prezente pe vasul-oală cu decor metopic; ornamentele excizate. În fine, caracterul foarte tîrziu al locuirii în această așezare e indicat de unele elemente ce trimit spre un nivel Żeliezovce mijlociu — Giulești (unghiuri sau mici crestături în loc de capete de note; suspendat de penultima linie a fascicolului înconjurător) sau Vinča B₁/B₂ (benzile formate de marginea vasului și prima linie înconjurătoare, umplute cu linii oblice sau alveole triunghiulare).

La *Traian* locuirea începe, ca la Glăvănești, de la un nivel corespunzător fazei vechi a ceramicii liniare noi (fascicolul de linii izolate care constituie singurul decor al vasului; castronul semisferic cu buza dreaptă sau slab îndoită). Se regăsesc apoi caracteristicile fazelor mijlocie și finală, pentru ca unele elemente să indice spre sfirșitul ceramicii liniare noi și nașterea tipului Żeliezovce (4 linii împrejurul marginii; castronul tronconic; angoba negricioasă pe un fragment cenușiu; vasul cu contur pătrat; protoma triunghiulară; briul simplu arcuit și cu muchia ascuțită; motivul cruciform pe fundul vaselor). Sfirșitul locuirii se

Tabelu 1^v. Elemente de tehnică, formă și decor ale ceramicii liniare din Moldova, încadrate în etape corespunzătoare fazelor ceramicii liniare din Slovacia de SV (simbolurile corespund cu cele din text). I – faza veche a ceramicii liniare din Slovacia. II – faza mijlocie a ceramicii liniare din Slovacia. III – faza finală a ceramicii liniare din Slovacia. IV – fazele mijlocie sau finală ale ceramicii liniare din Slovacia. V – faza timpurie a tipului Zellezovec. VI – ultimele două faze ale ceramicii liniare noi sau faza timpurie Zellezovec. VII – faza finală a ceramicii liniare noi sau faza timpurie Zellezovec. VIII – faza timpurie sau etapa inițială a fazei mijlocii Zellezovec. IX – etapa inițială a fazei mijlocii Zellezovec. A = categoria I finală. B ≠ categoria II intermediară. A + B = categoriile finală și intermediară C = Categoria groșieră.

FORME										O R N A M E N T E										I N C I Z A T E										B. I M P R I M A T E										C. P L A S T I C E										F. E X C I - Z I I										F. C A N E - L U R I										E T A P E																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
										A										B										C										D										E										F										G										H										I																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															
										1										2										3										4										5										6										7										8										9										10										11										12										13										14										15										16										17										18										19										20																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																	
I										a										b										c										d										e										f										g										h										i										j										k										l										m										n										o										p										q										r										s										t										u										v										w										x										y										z										A										B										C										D										E										F										G										H										I										J										K										L										M										N										O										P										Q										R										S										T										U										V										W										X										Y										Z										AA										AB										AC										AD										AE										AF										AG										AH										AI										AJ										AK										AL										AM										AN										AO										AP										AQ										AR										AS										AT										AU										AV										AW										AX										AY										AZ										BA										BB										BC										BD										BE										BF										BG										BH										BI										BJ										BK										BL										BM										BN										BO										BP										BQ										BR										BS										BT										BU										BV										BW										BX										BY										BZ										CA										CB										CC										CD										CE										CF										CG										CH										CI										CJ										CK										CL										CM										CN										CO										CP										CQ										CR										CS										CT										CU										CV										CW										CX										CY										CZ										DA										DB										DC										DD										DE										DF										DG										DH										DI										DJ										DK										DL										DM										DN										DO										DP										DQ										DR										DS										DT										DU										DV										DW										DX										DY										DZ										EA										EB										EC										ED										EE										EF										EG										EH										EI										EJ										EK										EL										EM										EN										EO										EP										EQ										ER										ES										ET										EU										EV										EW										EX										EY										EZ										FA										FB										FC										FD										FE										FF										FG										FH										FI										FJ										FK										FL										FM										FN										FO										FP										FQ										FR										FS										FT										FU										FV										FW										FX										FY										FZ										GA										GB										GC										GD										GE										GF										GG										GH										GI										GJ										GK										GL										GM										GN										GO										GP										GQ										GR										GS										GT										GU										GV										GW										GX										GY										GZ										HA										HB										HC										HD										HE										HF										HG										HH										HI										HJ										HK										HL										HM										HN										HO										HP										HQ										HR										HS										HT										HU										HV										HW										HX										HY										HZ										IA										IB										IC										ID										IE										IF										IG										IH										II										IJ										IK										IL										IM										IN										IO										IP										IQ										IR										IS										IT										IU										IV										IW										IX										IY										IZ										JA										JB										JC										JD										JE										JF										JG										JH										JI										JJ										JK										JL										JM										JN										JO										JP										JQ										JR										JS										JT										JU										JV										JW										JX										JY										JZ										KA										KB										KC										KD										KE										KF										KG										KH									

plasează la un nivel marcat de elemente *Želiezovce* timpurii și *Šarka* (pietricele în compoziția categoriilor intermediară și grosieră; cioburi pisate în pasta categoriei grosiere; pahare cu început de profil în S; prezența tipului oală la categoria intermediară; alveole plasate în prelungirea unghiurilor drepte; linii paralele orizontale; „scărița de papagal”, cu paralele în *Šarka* și *Bolintineanu*; banda oblică cu un șir de alveole; alveole dispuse dezordonat) sau chiar de factură est-slovacă: tipul *Barca I* (figuri geometrice unghiulare, dispuse în jurul buzei vasului). E posibil chiar ca unele dintre elementele citate să se poată data la un nivel corespunzător începutului fazei mijlocii a tipului *Želiezovce* și implicit a fazei *Giulești*, ceea ce ar însemna că locuirea liniară de la *Traian*-s-ar fi putut prelungi până în pragul nașterii culturii *Precucuteni*.

* * *

Așa cum rezultă din analiza întreprinsă, am putut stabili, în funcție de momentul final sigur al locuirii, cinci secvențe cronologice pentru așezările culturii ceramicii liniare din Moldova.

- 1) *Larga-Jijia*, se plasează în etapa clasică a ceramicii liniare cu capete de note;
- 2) *Dănești — Perieni — Mihoveni* (locuința 1), își încetează existența într-un moment corespunzător sfârșitului ceramicii liniare noi și apariției primelor elemente care anunță nașterea tipurilor finale ale marelui complex liniar-ceramic;
- 3) *Glăvăneștii Vechi — Mihoveni* (locuința 2), este puțin posterior secvenței precedente, primind deja primele impulsuri din partea orizontului final al complexului ceramicii liniare;
- 4) *Traian*, reprezintă o secvență târzie, care se află deja în contact cronologic nemijlocit cu comunitățile de tip *Želiezovce — Šarka — Barca I — Tiszadob — Szakálhát*;
- 5) *Tirpești*, reprezintă secvența finală a evoluției liniare din Moldova, care asistă deja la nașterea culturii *Precucuteni*.

În legătură cu cele 5 secvențe cronologice, stabilite de noi numai pe cale tipologică, nu ne putem pronunța, în stadiul actual al cunoștințelor, dacă ele reprezintă faze în adevăratul înțeles al cuvântului sau doar etape ale locuirii liniar-ceramice din Moldova. Luând însă în considerație și limitele posibile ale sfârșitului lor, considerăm, cu titlu de ipoteză, că cele 5 secvențe s-ar putea grupa în trei faze cronologice, care să corespundă și unui anumit stadiu al evoluției pe plan istoric mai larg.

Prima fază ar începe cu momentul venirii și stabilirii primelor comunități liniar-ceramice pe teritoriul Moldovei. Acestea au dislocat sau asimilat pe purtătorii culturii *Criș* din Moldova, care le-au transmis, la rândul lor, o serie de elemente, sesizabile mai ales în tipul de locuință și în ceramica grosieră. A fost deci posibilă o perioadă de coexistență a purtătorilor celor două culturi, chiar dacă nu în aceleași așezări, ci în zone intercalate. Purtătorii culturii ceramicii liniare, pe parcursul primei faze, vor evolua în limitele etapei clasice a ceramicii liniare cu „capete de note”. Ei vor ocupa întreg teritoriul Moldovei, iar spre sfârșitul fazei primele importuri liniare vor ajunge în centrul Munteniei, într-un mediu *Dudești II*²⁵³ sau vor trece, prin pasurile Carpaților Orientali, în estul Transilvaniei²⁵⁴.

A doua fază ar cuprinde secvențele a doua și a treia, deci s-ar plasa la un nivel cronologic corespunzător sfârșitului ceramicii liniare noi și nașterii tipului *Želiezovce*. Acum legăturile cu zonele de origine se mențin destul de strânse, iar purtătorii ceramicii liniare ajunși în nord-estul Munteniei au intrat într-un proces de sinteză cu purtătorii culturii *Dudești-faza a III-a*, dând naștere „aspectului *Sudiți*”, care va contribui la formarea fazei *Bolintineanu* a culturii *Boian*²⁵⁵.

Faza a treia marchează etapa finală a evoluției ceramicii liniare în Moldova, cuprinzând ultimele două secvențe cronologice (*Traian* și *Tirpești*). Corespunde pe de o parte cu faza timpurie și cu prima etapă a fazei mijlocii (a doua) a tipului *Želiezovce*, iar pe de altă parte cu fazele *Bolintineanu* și *Giulești* ale culturii *Boian*, ca și cu începuturile culturii *Hamangia*. Elementele noi pe care le sesizăm în cultura materială a purtătorilor ceramicii liniare din Moldova s-ar putea datora sosirii unor noi comunități dinspre Europa centrală, care nu vor reuși însă să schimbe fundamental aspectul local. În același timp se vor infiltra o serie de influențe și dinspre sud, din aria culturii *Boian* (excizia, canelura etc.). Sfârșitul fazei va fi marcat de sinteza dintre comunitățile de tip *Giulești* ajunse în Moldova și comunitățile liniare târzii din partea de sud-vest a teritoriului, sinteză care a stat la baza nașterii culturii *Precucuteni*. Este posibil ca tocmai în acest moment să fi sosit în Moldova noi influențe sau comunități din Europa centrală, elementele lor, corespunzătoare nivelului fazei mijlocii evolute (II b) a tipului *Želiezovce*, regăsindu-se în inventarul primei faze a culturii *Precucuteni*. Nașterea noii culturi nu a însemnat sfârșitul evoluției ceramicii liniare decât pentru o parte a Moldovei, deoarece e posibil ca în acele zone care vor fi cuprinse în aria *Precucuteni* numai în faza a doua să fi continuat existența comunităților liniar-ceramice târzii. Acest lucru par să-l indice materialele liniare târzii din R.S.S. *Moldovenească*, din Ucraina subcarpatică sau din sud-estul Poloniei²⁵⁶. Dacă aceste materiale, ipotetice deocamdată pentru părțile de nord și de est ale Moldovei, se mai

²⁵³ E. Comșa, *op. cit.*, 1969.

²⁵⁴ Vl. Dumitrescu, *O descoperire cu ceramică Criș și cu ceramică liniară în Transilvania de sud-est*, în *Omagiul lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 164.

²⁵⁵ V. Teodorescu, *op. cit.*; N. Ursulescu, *op. cit.*, 1982;

²⁵⁶ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 119; idem, *op. cit.*, 1975, p. 496; T. S. Passek, E. K. Cernyș, *op. cit.*, pl. I/1, 7, II; V/5; VII; XIV; XV; J. K. Kozłowski, *op. cit.*, p. 39–40 și fig. 24.

Tab. V. Repartiția pe așezări a unor elemente de tehnică, forme și decor ale ceramicii linare din Moldova, înscrise în etape corespunzătoare fazelor ceramicii linare din Slovacia de SV (simbolurile corespund cu cele din text) și corelația cu secvențele cronologice stabilite de noi. Explicarea etapelor (cifre romane) și a categoriilor ceramice — la tabelul IV.

ETAPĂ	I		II		III		IV		V				VI				VII				VIII				IX		Secvențe cronologice																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
	A	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																							
1	A	9	f	a	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2

Tabelul VI. Durata locuirii în principalele așezări liniar-ceramice din Moldova, în raport cu fazele din Slovacia de SV (după periodizarea lui J. Pavúk) și Polonia de SE (după periodizarea lui J. K. Kozłowski). A = existență sigură, B = existență probabilă.

SLOVACIA DE SUD - VEST		LARGA JICIA	DĂNEȘTI	PERIENI	MIHOVENI		GLĂVĂNEȘTI VECHI	TRAIAN	TÎRPEȘTI	POLONIA DE SUD-EST
PERIOADA	FAZA				Locuința nr. 1	Locuința nr. 2				
CERAMICA LINIARĂ NOUĂ	împurie									I 1
	mijlocie									I 2
	finală									I 3
ȚELIE - ZOVCE	împurie									II
	mijl. A B									
PRECUCUTENI - I										

pot încadra în această fază a treia sau într-o fază ulterioară — această problemă va putea fi rezolvată doar în momentul în care se vor descoperi în aceste zone așezări liniare târzii sau, eventual, așezări care să aparțină chiar primei faze Precucuteni.

În stadiul actual al cercetării, considerăm că se pot stabili pentru secvențele cronologice sesizate și pentru fazele propuse ale ceramicii liniare din Moldova paralele cu regiunile învecinate, după cum reiese din tabelul VII.

Tabelul VII. Evoluția ceramicii liniare din Moldova în raport cu principalele arii culturale contemporane.

SLOVACIA S-V	POLONIA de S-E	MOLDOVA	MUNTENIA N-E CENTRALĂ	VINČA
CERAMICA LINIARĂ NOUĂ	1 ↑	CRIS ↑	CRIS ↔ DUDEȘTI - I	Starčevo - IV
	I 2	Ceramică liniară Secvențe - Faze	DUDEȘTI - II	A
	3	1 - I	2 - II	
ȚELIE-ZOVCE	II	3 - II	Sudiți DUDEȘTI - III	B ₁
	4	4 - III	BOLINTINEANU	
	mijl. a b	5 - III	GIULEȘTI	B ₁ /B ₂
		PRECUCUTENI - I		

CONTRIBUTIONS SUR L'ÉVOLUTION DE LA CIVILISATION DE LA CÉRAMIQUE LINÉAIRE SUR LE TERRITOIRE DE LA MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Pour la compréhension de l'évolution de la civilisation de la céramique linéaire de Moldavie on a pris en considération trois éléments spécifiques : a) la zone d'où parties les communautés linéaires-céramiques arrivées en Moldavie, le niveau chronologique d'où elles parties et le chemin qu'elles ont pris ; b) la position périphérique de la Moldavie dans le cadre de la grande aire de ce complexe culturel ; c) les contacts directs et ininterrompus avec la zone culturelle avoisinante de la Valachie.

Vu que les plus claires similitudes de la céramique linéaire de Moldavie se retrouvent dans la sud-ouest de la Slovaquie, on a fait appel surtout aux périodisations des chercheurs tchécoslovaques¹⁻⁶, étant préféré le système de J. Pavúk le début de l'habitat linéaire-céramique en Moldavie peut être placé à un niveau correspondant à la phase ancienne de la période nouvelle de Slovaquie. Attendu que les porteurs de la civilisation céramique linéaire, avant d'arriver en Moldavie, sont passés par le sud de la Pologne et par le bassin supérieur du Dniestr, on a recouru aussi aux systèmes de périodisation polonais¹⁰⁻¹¹ ainsi qu'aux travaux des archéologues soviétiques.¹⁴

La position périphérique de la Moldavie a fait que les liaisons avec les zones d'origine soient sporadiques et ne déterminent plus l'apparition de types culturels nouveaux, comme en Slovaquie, en Hongrie, en Bohême. En Moldavie, il se manifeste des phénomènes naturels de retardement, de telle sorte que les matériaux de facture plus ancienne peuvent apparaître à côté de matériaux tardifs; dans ces cas-là, les complexes ont été datés, d'après les matériaux de la plus nouvelle facture qui indiquent le moment final de l'habitat.

Troisièmement, la caractéristique et le destin de l'évolution des communautés linéaires-céramiques de Moldavie leur ont été conférés par les relations avec les civilisations de Valachie (Dudești-Boian); dans un premier moment, les porteurs de la civilisation de la céramique linéaire, arrivés au nord de la Valachie, ont contribué à la naissance de la civilisation Boian¹⁵, pour que, ultérieurement, cela entraîne, à son tour, les éléments de la céramique linéaire tardive de Moldavie dans une nouvelle synthèse culturelle (Précucuteni).

Pour ces raisons, comme l'ont également souligné d'autres chercheurs¹⁶⁻¹⁸, nous considérons nécessaire que, pour l'évolution des communautés de la céramique linéaire de Moldavie, l'on élabore une périodisation originale qui ait en vue tant les liaisons avec les zones d'origine, que celles avec la Valachie. Les principales difficultés dans l'élaboration d'un système généralement acceptable pour l'habitat linéaire-céramique de Moldavie consistent, d'une part dans l'absence d'agglomérations à plusieurs niveaux appartenant à cette civilisation, et d'autre part, dans le fait que les matériaux découverts, à une seule exception (Mihoveni)¹⁹, ont été publiés ensemble, sans l'indication des complexes de provenance.

Pour suivre une évolution dans le cadre de cette civilisation, on a minutieusement analysé les éléments de technique de modelage de la céramique, les formes et les décors des 7 habitats où l'on a entrepris des fouilles systématiques (Dănești²⁰, Glăvănești Vechi²¹, Larga Jijia, Mihoveni²², Perieni²⁴, Tirpești²⁵, Traian²⁶), discutant les analogies pour chaque élément à part. L'analyse des éléments céramiques relève que certains peuvent se rapporter chronologiquement à certaines phases de la civilisation de la céramique linéaire des autres zones ou des civilisations de facture méridionale (Dudești, Boian, Vinča): tableaux III-IV.

Par rapport au moment final de l'habitat des 7 agglomérations (tableaux V-VI), nous avons établi, par voie typologique, l'existence de 5 séquences chronologiques pour la civilisation de la céramique linéaire de Moldavie:

- 1) Larga Jijia se place dans l'étape classique de la céramique linéaire à têtes de notes;
- 2) Dănești — Perieni — Mihoveni (habitation 1) cesse son existence à un moment correspondant à la fin de la céramique linéaire nouvelle et à l'apparition des premiers éléments qui annoncent la naissance des types finals du grand complexe linéaire-céramique;
- 3) Glăvănești Vechi — Mihoveni (habitation 2) est un peu postérieure à la séquence précédente, recevant déjà les premières impulsions de la part de l'horizon final du complexe linéaire-céramique;
- 4) Traian représente une séquence tardive qui se trouve déjà en contact chronologique direct avec les communautés de type Želiezovce — Šarka — Barca I — Tiszadob — Szakálhát;
- 5) Tirpești représente la séquence finale de l'évolution linéaire de Moldavie, qui assiste déjà à la naissance de la civilisation Précucuteni.

A titre d'hypothèse, prenant aussi en considération l'évolution historique générale, nous avons encadré les 5 séquences dans trois phases chronologiques.

La première phase commence avec l'arrivée des premières communautés linéaires-céramiques sur le territoire de la Moldavie, qui ont disloqué ou assimilé les porteurs de la civilisation Starčevo-Criș, étant possible une période de coexistence, même si non dans les mêmes agglomérations, mais dans des zones intercalées. Vers la fin de la phase, les premières importations arriveront au centre de la Valachie dans un milieu Dudești II²⁵³ ou passeront dans l'est de la Transylvanie²⁵⁴.

La deuxième phase comprend les deuxième et troisième séquences, donc se placerait à un niveau chronologique correspondant à la fin de la céramique linéaire nouvelle et à la naissance du type Želiezovce. Les porteurs de la céramique linéaire arrivés au nord-est de la Valachie sont entrés dans un processus de synthèse avec les porteurs de la civilisation Dudești — IIIe phase, engendrant „l'aspect Sudji“, qui contribuera à la formation de la phase Bolintineanu de la civilisation Boian²⁵⁵.

La troisième phase comprend les deux dernières séquences (Traian et Tirpești) et correspond, d'une part, à la phase ancienne et à la première étape de la phase moyenne du type Želiezovce, et, d'autre part, aux phases Bolintineanu et Giulești de la civilisation Boian, comme aux débuts de la civilisation Hamangia. Les éléments nouveaux que nous pouvons discerner dans la culture matérielle des porteurs de la civilisation de la céramique linéaire de Moldavie pourraient être due à l'arrivée de nouvelles communautés de l'Europe centrale, mais qui ne réussiront pas à changer fondamentalement l'aspect local. En même temps, s'infiltreront aussi une série d'influences du sud, de l'aire de la civilisation Boian (l'excision, la cannelure etc.). La fin de la phase sera marquée par la synthèse entre les communautés de type Giulești arrivées en Moldavie et les communautés linéaires tardives de la partie de sud-ouest du territoire, synthèse qui a été à la base de la naissance de la civilisation Précucuteni. La naissance de la nouvelle civilisation n'a signifié la fin de l'évolution de la céramique linéaire que pour une partie de la Moldavie, parce qu'il est possible que dans les zones qui seront comprises dans l'aire Précucuteni seulement dans la deuxième phase de cette civilisation-ci, ait continué l'existence des communautés linéaires-céramiques tardives, comme, par exemple, en R.S.S. de Moldavie, dans l'Ukraine souscarpatique ou à la limite sud-est de la Pologne²⁵⁶.

LES SYMBOLES UTILISÉS DANS LES TABLEAUX POUR LA CÉRAMIQUE LINÉAIRE

FORMES

1. Bol approximativement hémisphérique (a: à bord presque droit; b: à bord courbé).
2. Bol approximativement hémisphérique et à tendance de bitronconisme (a: à bord arrondi et à faible bitronconisme; b: à bord plus aigu et à bitronconisme plus accentué).
3. Verre au commencement de profil en S.
4. Pot au goulot bien mis en évidence.
5. Ecuille approximativement tronconique.
6. Petit vaisseau, à contour carré.
7. Vaisseau à gouttière.
8. Vaisseau double.

DÉCORATIONS

A. ORNEMENTS INCISÉS

1. Lignes qui entourent le bord (a : 2-3 lignes ; b : une ligne ; c : 4 lignes).
2. Angles suspendus (a : angles alternants, formés d'une seule ligne ; b : les mêmes, mais formés de lignes doubles ; c : angles d'une ligne, compris entre des zigzags formés de plusieurs lignes ; d : zigzag d'une seule ligne ; e : double zigzag, sous faisceau de lignes qui entourent ; f : le même, suspendu sous un ruban rempli de points ; g : angles entrecroisés partiellement, formant de petits losanges ; h : angles rapprochés des lignes qui entourent mais non suspendus à celles-ci ; i : angles entrecoupés de petites encoches, au lieu de notes ; j : les mêmes, mais disposés au hasard ; k : angles circonscrits, traversés par les sommets par une ligne médiane, qui forment le motif du sapin ; l : angles suspendus directement au bord du vaisseau).
3. Motifs angulaires sur le corps (a : angles isolés ; b : lignes zigzagées doubles ou triples, qui entourent le corps ; c : lignes brisées non uniformément, formant parfois des méandres ; d : angles droits circonscrits, combinés avec de petits rectangles ; e : motifs rectangulaires en forme de méandres, ayant aussi une ligne médiane ; f : angles hachurés ; g : figures géométriques angulaires, disposées autour de la base).
4. Le motif cruciforme, sur le fond des vaisseaux.
5. Angles obtus.
6. Losanges circonscrits.
7. Méandres angulaires, formés d'une ligne double.
8. Motifs rectilignes parallèles (a : horizontaux ; b : verticaux ; c : „petite échelle du perroquet“).
9. Le faisceau de lignes isolées.
10. Les motifs curvilignes (a : arcs de cercle emboltés, qui soulignent les lignes qui entourent le bord ; b : arcs de cercle suspendus en guirlande aux lignes qui entourent ; c : arcs de cercle emboltés qui forment la décoration du corps ; d : arcs de cercle indépendants ; e : arc de cercle qui constitue le seul élément décoratif ; f : ligne double ondulée).
11. Rubans remplis (a : ruban horizontale à une seule rangée d'alvéoles, formée de deux lignes qui entourent le bord ; b : ruban verticale à une seule rangée partant de sous la ligne qui entoure le bord ; c : ruban oblique simple, disposée directement sous le bord ; d : ruban formée par la ligne du bord et par la première ligne qui entoure le bord ; e : ruban la même, mais remplie de petites lignes obliques ; f : ruban à plusieurs rangées de creux).

B. ORNEMENTS IMPRIMÉS

1. Rangées d'alvéoles (a : rangée horizontale qui entoure le bord ; b : rangée horizontale, ayant au-dessous une autre ondulée ; c : rangées disposées en angle ; d : rangées verticales parallèles ; e : rangées horizontales et verticales ; f : alvéoles disposées de manière désordonnée).
2. Rangées d'impressions d'ongle.
3. Piqûres de doigt et d'ongle.
4. Rangée d'impressions en V.

C. ORNEMENTS PLASTIQUES

1. Proéminences (a : arrondies ; b : tronconiques aplaties ; c : groupées, petites ; d : servant à empoigner ; e : proéminences-anse arrondies, à perforation soit verticale, soit horizontale ; f : proéminences-anse en forme de corne d'animal, ayant à leur tour, les sous-types suivants : 1-une corne, dont l'extrémité est sellée ; 2-une corne dont l'extrémité est arrondie ; 3- deux cornes rapprochées ; g : proéminences triangulaires ; h : proéminence en angle droit).
2. Rubans simples en relief.
3. Barbotine.

D. ORNEMENTS PLASTIQUES ET CREUSÉS

1. Proéminences à impressions (a : rondes, à une trace de doigt au milieu ; b : rondes, de dimensions plus grandes et ayant plus d'impressions de doigt ; c : allongées, à impressions de doigt à leur base).
2. Rubans en relief à impressions (a : alvéolaires ; b : à double rangée d'alvéoles ; c : à encoches allongées).
3. Rubans en relief et proéminences, les deux à alvéoles, combinés dans le cadre de la même décoration.

E. ORNEMENTS EXCISÉS

F. ORNAMENT CANNELÉ

Traduit par Petrică Larton

LÉGENDE DES TABLEAUX

- Tableau I. Caractéristiques de la céramique des principales stations de la civilisation de la céramique linéaire de Moldavie.
 Tableau II. Relation entre les catégories, les formes et les ornements de la céramique linéaire de Moldavie.
 Tableau III. Répartition de certains éléments de forme et de décoration de la céramique linéaire de Moldavie sur des niveaux correspondant à la céramique linéaire de la Slovaquie de sud-ouest.
 Tableau IV. Éléments de technique, de forme et de décoration de la céramique linéaire de Moldavie, encadrés en étapes correspondant aux phases de la céramique linéaire de la Slovaquie d'ouest.
- I — la phase ancienne de la céramique linéaire nouvelle de Slovaquie ; II — la phase moyenne de la céramique linéaire nouvelle de Slovaquie ; III — la phase finale de la céramique linéaire nouvelle de Slovaquie ; IV — les phases moyenne ou finale de la céramique linéaire nouvelle de Slovaquie ; V — la phase ancienne du type Želiezovce ; VI — les deux dernières phases de la céramique linéaire nouvelle ou la phase ancienne Želiezovce ; VII — la phase finale de la céramique linéaire nouvelle ou la phase ancienne Želiezovce ; VIII — la phase ancienne ou l'étape initiale de la phase moyenne Želiezovce ; IX — l'étape initiale de la phase moyenne Želiezovce.

Tableau V. Répartition par habitats de certains éléments de technique, de formes et de décoration de la céramique linéaire de Moldavie, encadrés en étapes correspondant aux phases de la céramique linéaire de la Slovaquie d'ouest et la corrélation avec les 5 séquences chronologiques établies par nous.

Tableau VI. Durée de l'habitat dans les principales agglomérations linéaires-céramiques de Moldavie par rapport aux phases de la Slovaquie de sud-ouest (d'après J. Pavúk) et de la Pologne de sud-est (d'après J. K. Kozłowski). Existence sûre; existence probable.

Tableau VII. Evolution de la céramique linéaire de Moldavie par rapport aux principales aires culturelles contemporaines.

LÉGENDE DES FIGURES

Pl. 1. — Ornaments et formes de la céramique linéaire de Moldavie. A : ornaments incisés ; B : ornaments imprimés ; plastiques ; D : ornaments plastiques et imprimés ; E : ornaments excisés ; F : ornaments cannelés.

Pl. 2. — Dănești : céramique linéaire de la catégorie fine. 1 — 5 : matériaux des fouilles de 1958 (apud M. Petrescu-Dîmbovița et Em. Zaharia) ; 6 — 14 : matériaux inédits des fouilles de 1974.

Pl. 3. — Dănești : céramique linéaire de la catégorie fine (matériaux inédits des fouilles de 1974).

Pl. 4. — Dănești : céramique linéaire de la catégorie grossière. 1 — 8 : matériaux des fouilles de 1958 (apud M. Petrescu-Dîmbovița et Em. Zaharia) ; 9 — 21 : matériaux inédits des fouilles de 1974.

Pl. 5. — Céramique linéaire. A : Larga Jijia ; B : Glăvănești Vechi ; C : Găureanca-Vilcele ; D : Ciurea ; E : Munteni-Iași (A—B : apud E. Comșa ; C—E : apud M. Petrescu-Dîmbovița, N. și Em. Zaharia).

Pl. 6. — Mihoveni. Céramique linéaire de l'habitation 1 (1—11 : la catégorie fine ; 12 : la catégorie intermédiaire ; 13 — 19 : la catégorie grossière). Echelle — 1 : 4 (nr. 1 — 12) ; 1 : 3 (nr. 13 — 19).

Pl. 7. — Mihoveni. Céramique linéaire de l'habitation 2 (1—22) et passim (23—24), appartenant aux catégories : fine (1—12, 23—24) ; intermédiaire (13—17) ; grossière (18—22). Echelle — 1 : 4 (nr. 1—17) ; 1 : 3 (nr. 18—24).

Pl. 8. — Céramique linéaire de Perieni. 1—8 : matériaux publiés (apud M. Petrescu-Dîmbovița) ; 9 — 18 : matériaux inédits des fouilles, se trouvant à l'Institut d'archéologie Jassy ; 19 : passim (Musée de Birlad).

Pl. 9. — Céramique linéaire de Tîrpești (apud S. Marinescu-Bîlcu).

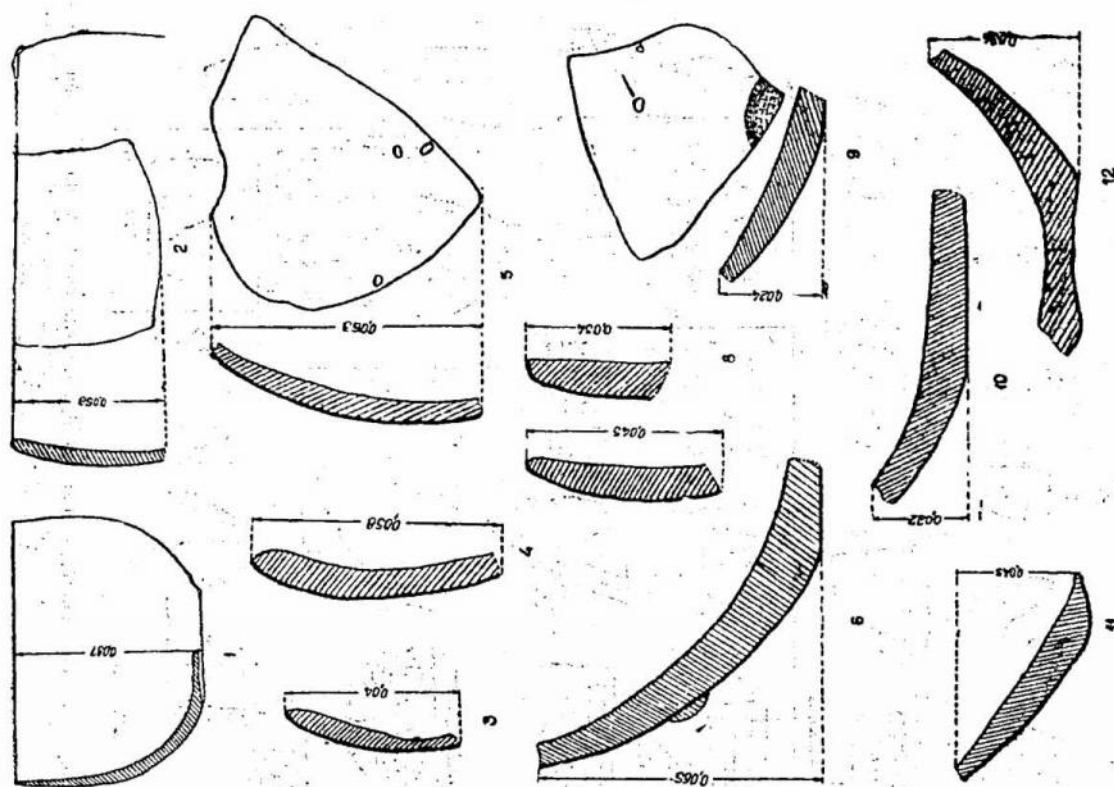
Pl. 10. — Céramique linéaire de Tîrpești (apud S. Marinescu-Bîlcu).

Pl. 11. — Céramique linéaire de Tîrpești (apud S. Marinescu-Bîlcu).

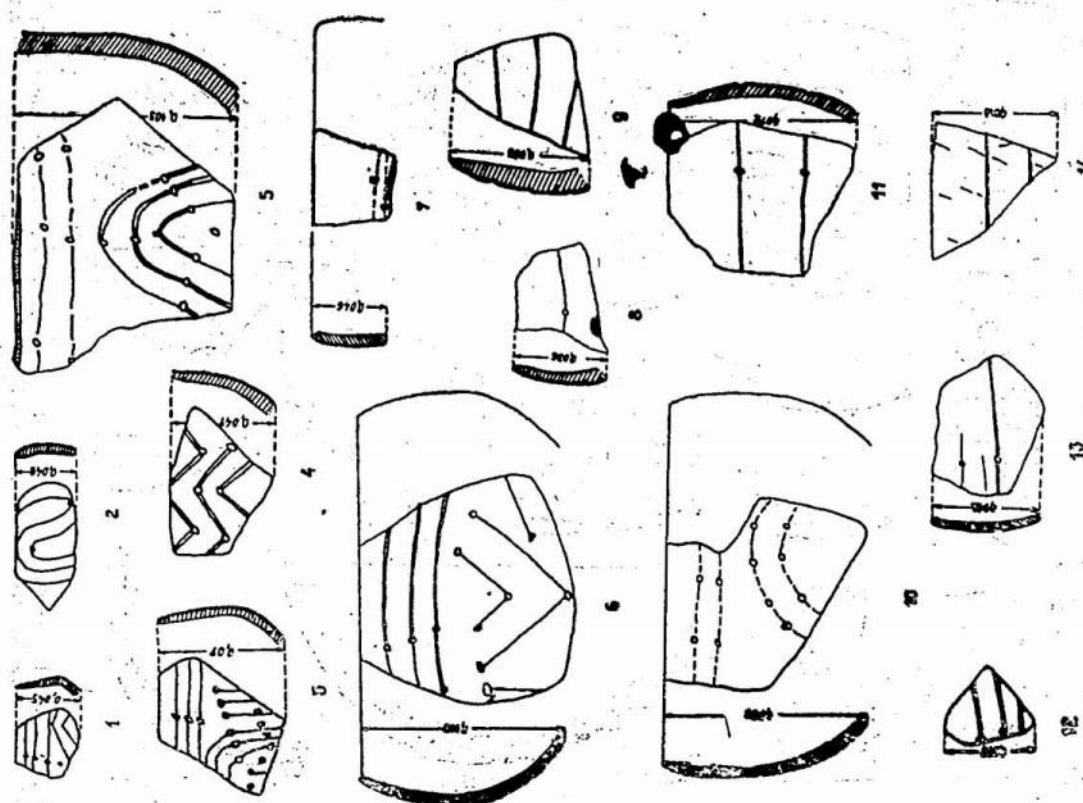
Pl. 12. — Céramique linéaire de Traian (apud H. Dumitrescu).

Pl. 13. — Céramique linéaire de Traian (apud H. et VI. Dumitrescu).

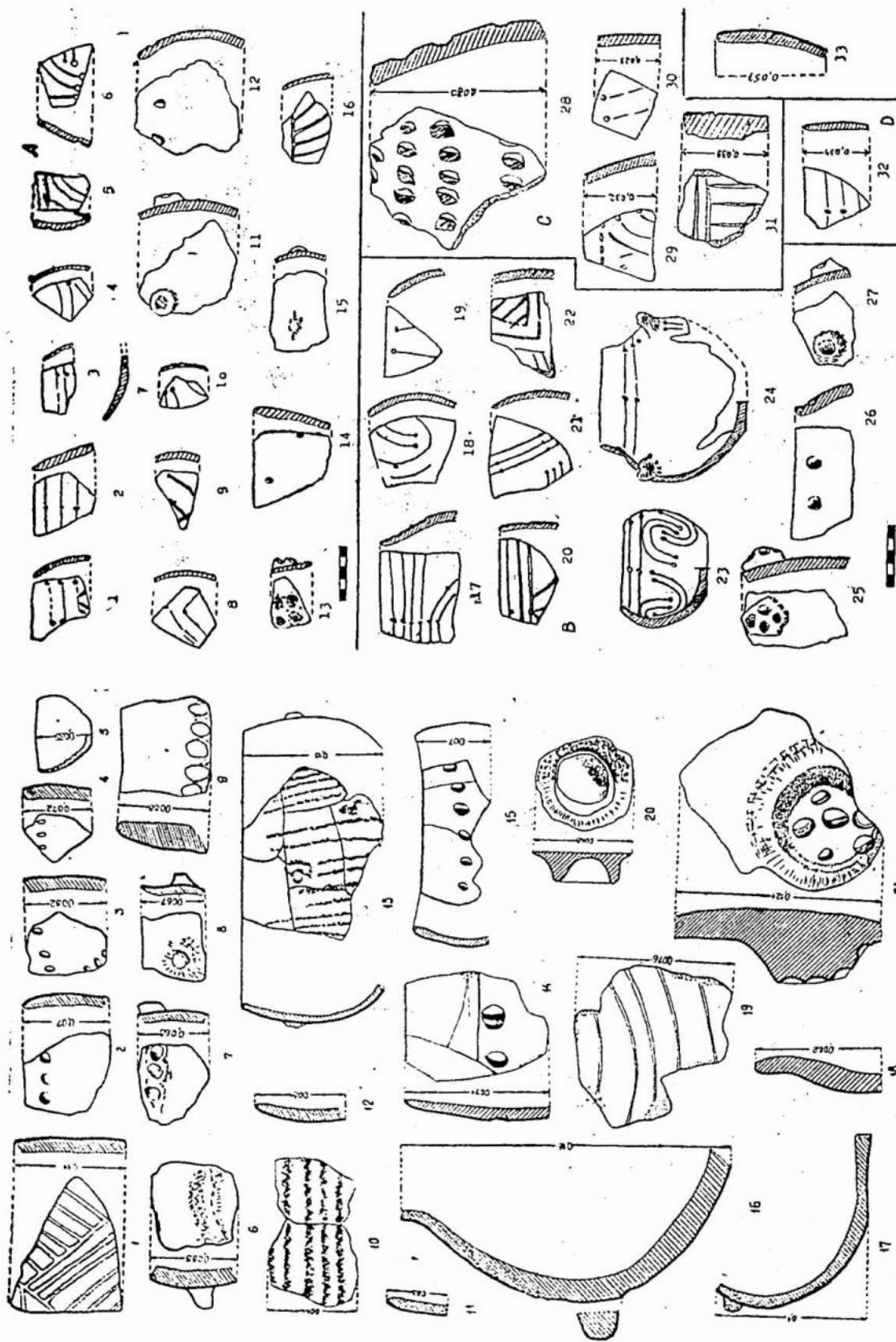
Pl. 14. — Céramique linéaire de Traian (apud H. et VI. Dumitrescu).

Pl. 3. — Dănești : ceramică liniară din categoria fină (materiale inedite din săpătura 1974).

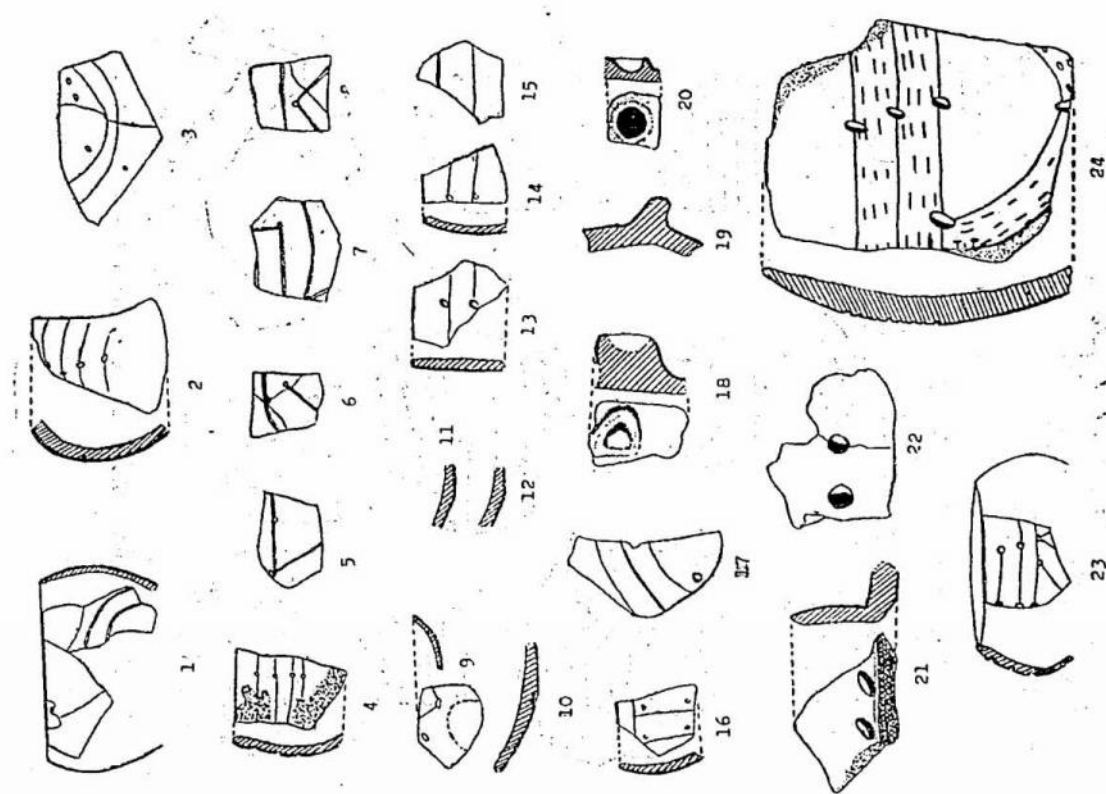

Pl. 2 — Dănești : ceramică liniară din categoria fină. 1 — 5 : materiale din săpătura 1958 (după M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia) ; 6 — 14 : materiale inedite din săpătura 1974.

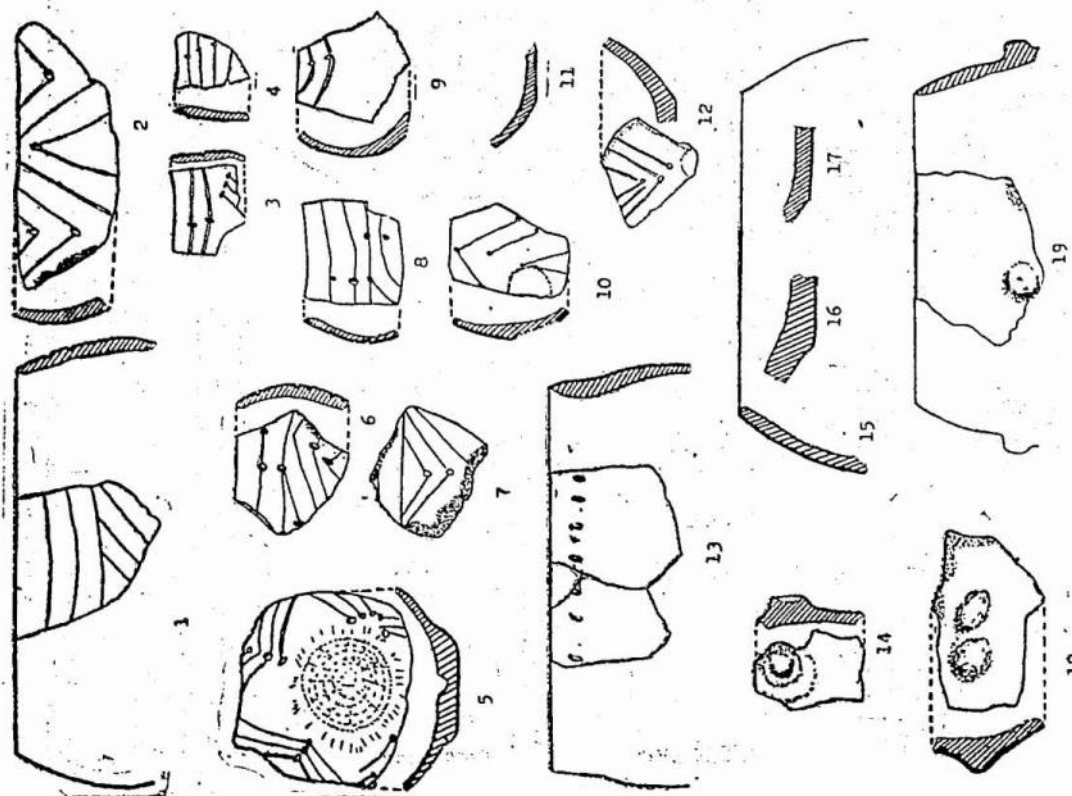

Pl. 4. — Dănești : ceramică liniară din categoria grosieră. 1 — 8 : materiale din săpătură 1958 (după M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia); 9 — 21 : materiale inedite din săpătură 1974.

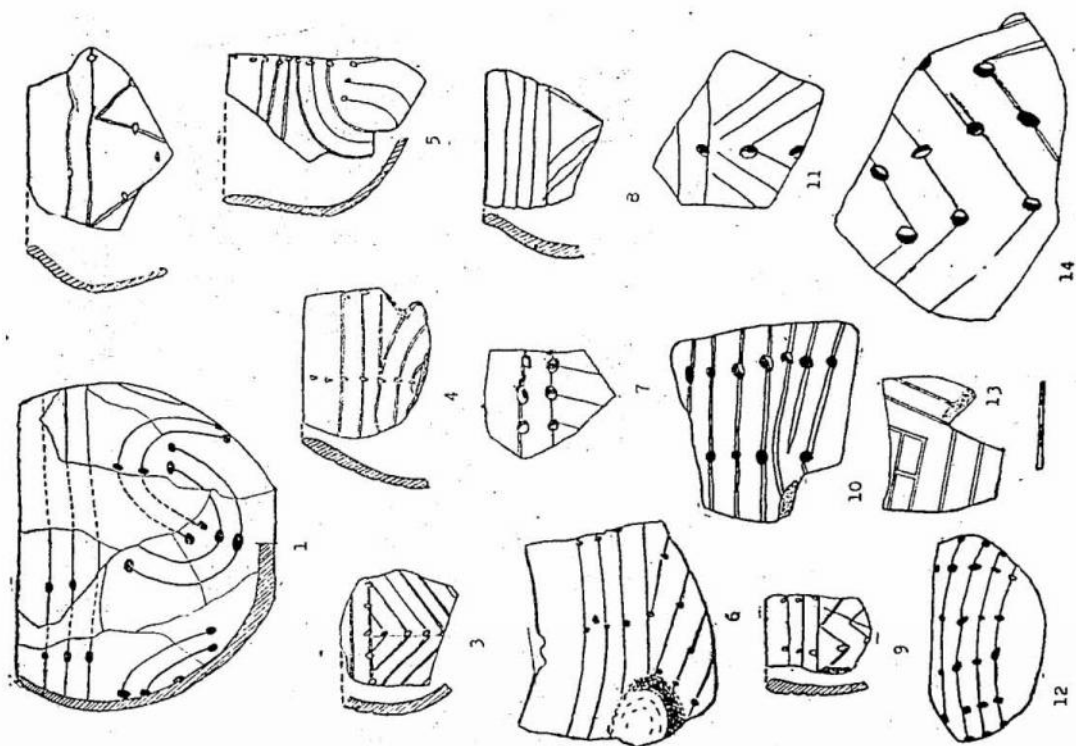
Pl. 5. — Ceramică liniară. A : Larga Jihia ; B : Glăvănăștii Vechi ; C : Găureni-Viteze ; D : Clurea ; E : Munteni — Iași (A — B : după E. Comșa ; C — E : după M. Petrescu-Dîmbovița, N. și Em. Zaharia).

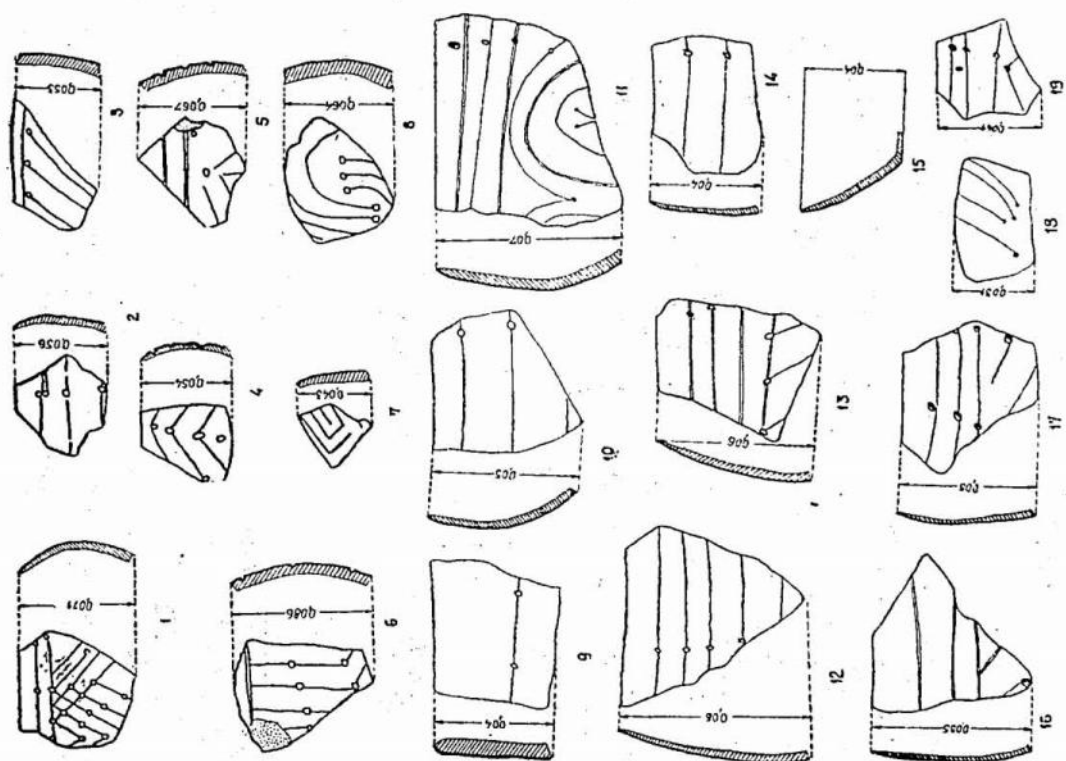
Pl. 7. — Mihoveni. Ceramică liniară din locuința nr. 2 (1-22) și pasim (23-24), aparținând categoriilor: fină (1-12, 23-24); intermediară (13-17); grosieră (18-22). Scara — 1:4 (nr. 1-17); 1:3 (18-24).

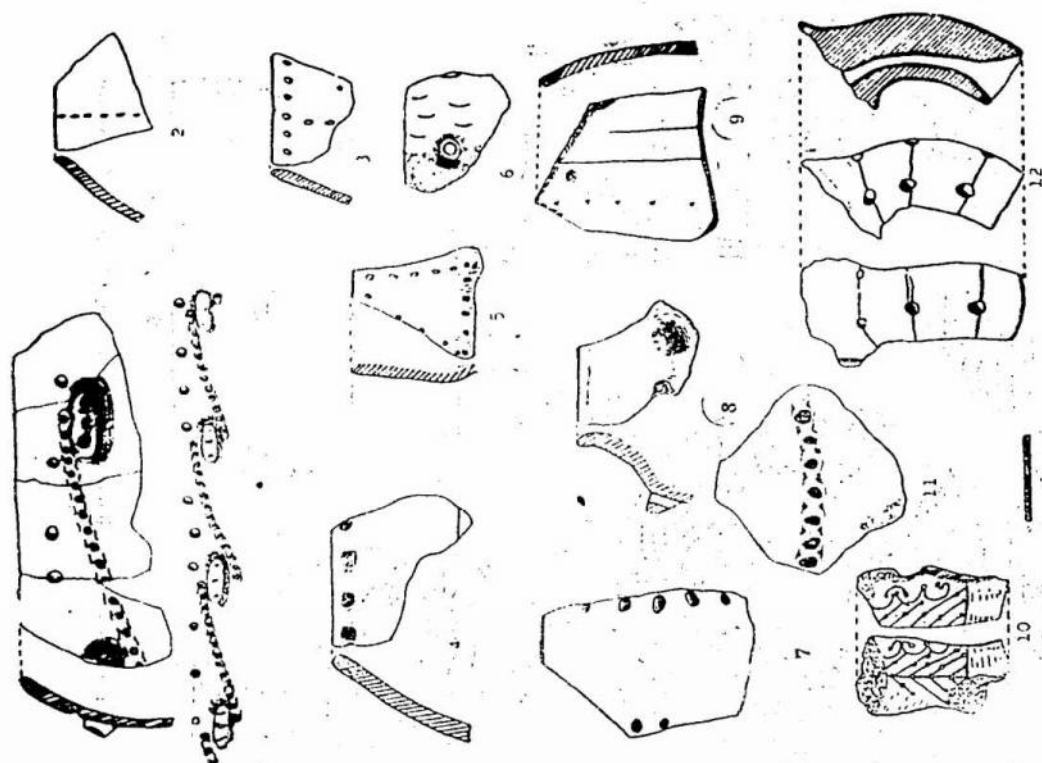
Pl. 6. — Mihoveni. Ceramică liniară din locuința nr. 1 (1-11: categoria fină; 12: categoria intermediară; 13-19: categoria grosieră). Scara — 1:4 (nr. 1-12); 1:3 (nr. 13-19).

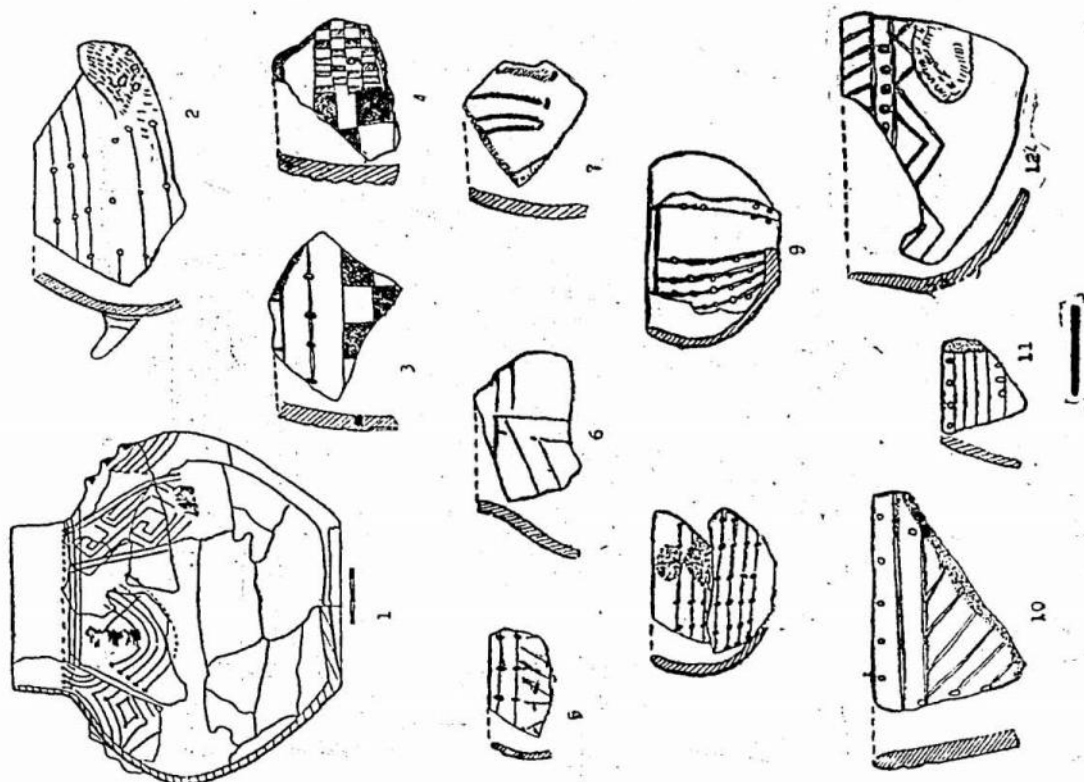
Pl. 9. — Ceramică liniară de la Tirpești (după S. Marinescu-Bîlcu).

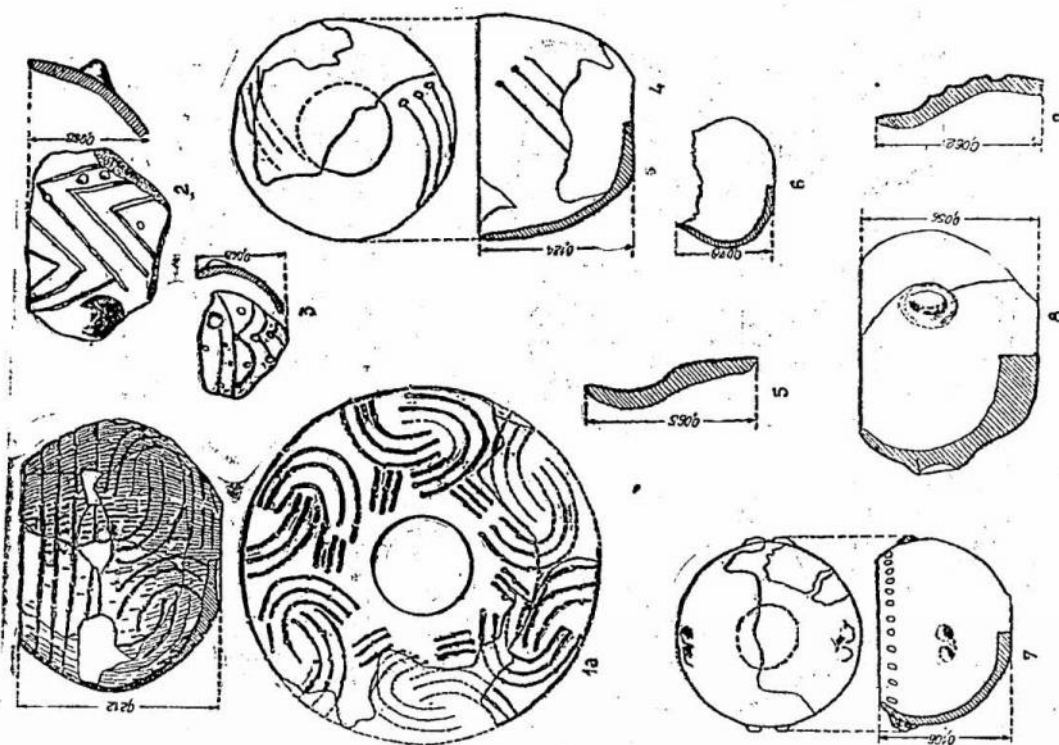
Pl. 8. — Ceramică liniară de la Perieni. 1—8 : materiale publicate (după M. Petrescu-Dîmbovița) ; 9—18 : materiale inedite din săpături, aflate la Institutul de Arheologie Iași ; 19 : passim (Muzeul Birlad).

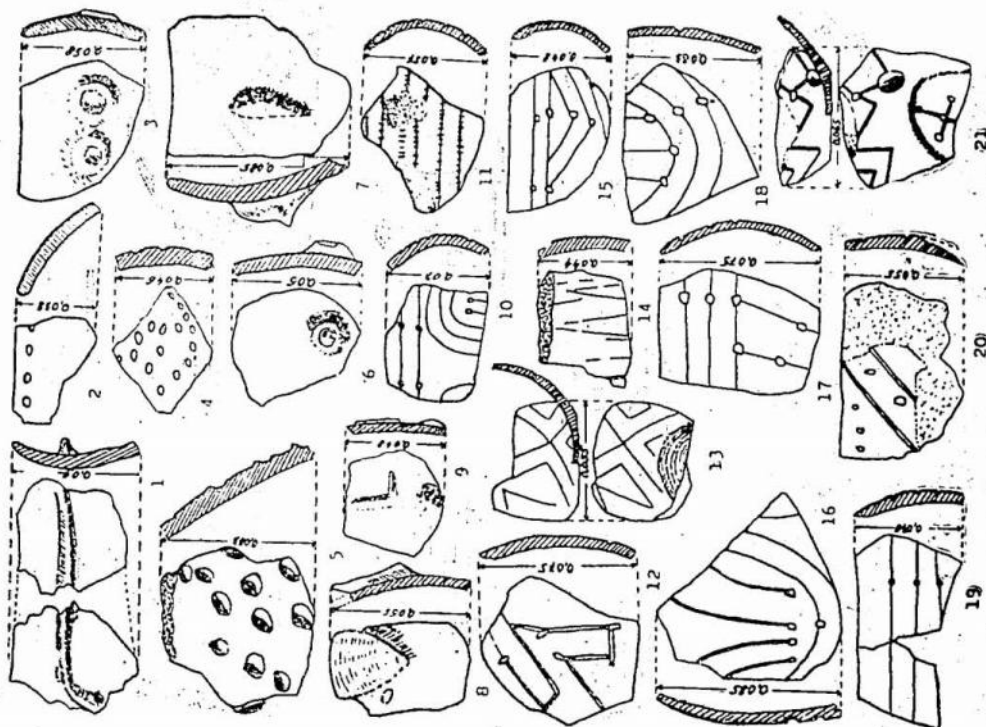
Pl. 11. — Ceramică linară de la Tirpești (după S. Marinescu-Bîlcu).

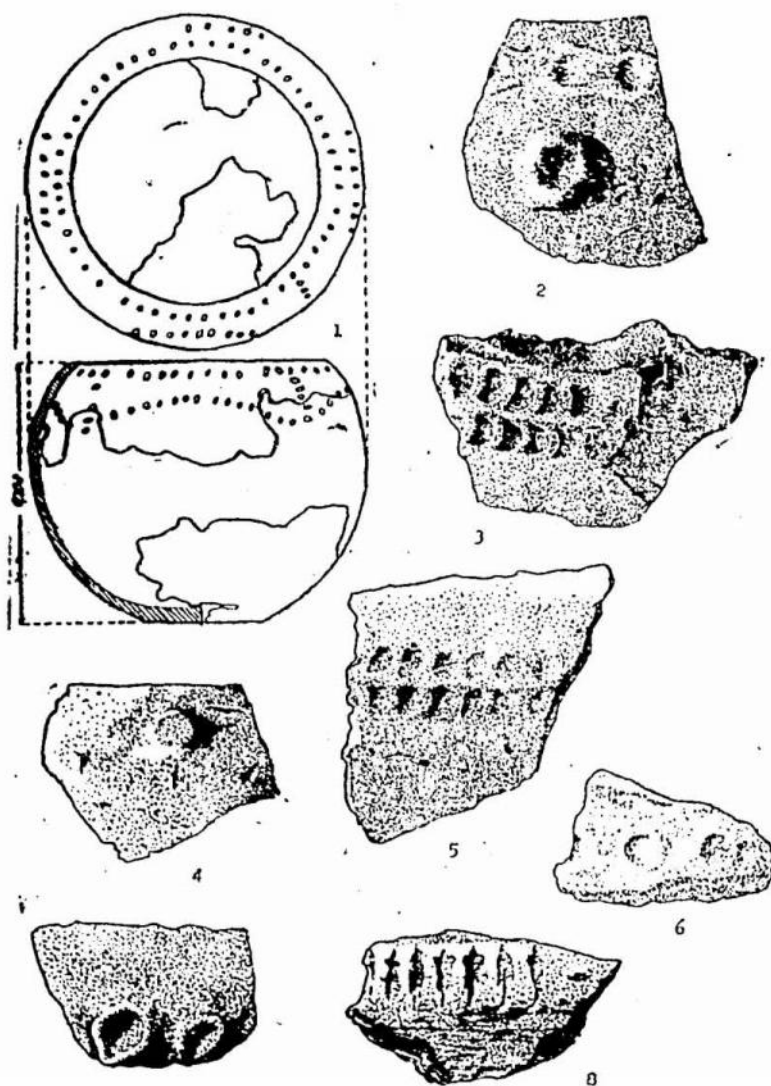
Pl. 10 — Ceramică linară de la Tirpești (după S. Marinescu-Bîlcu).

Pl. 13. — Ceramică liniară de la Traian (după H. și V. Dumitrescu).

Pl. 12. — Ceramică liniară de la Traian (după H. Dumitrescu).

Pl. 14. — Ceramică liniară de la Traian (după H. și V. Dumitrescu).

UNELE OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA GENEZA CULTURII NOUA ÎN ZONELE DE CURBURĂ ALE CARPAȚILOR RĂSĂRITENI*

DE

MARILENA FLORESCU, ADRIAN FLORESCU

S-au scurs deja peste două decenii de cînd s-a întocmit o primă sinteză asupra culturii Noua, în care erau inserate toate datele și observațiile consemnate de-a lungul anilor pînă în 1958—1960¹. Cu ace-

* Avînd în vedere că la Cîndești, jud. Vrancea, începînd din 1976 și pînă în 1982 inclusiv, cu prilejul cercetărilor efectuate în zona limitrofă actuală a necropolelor aparținînd purtătorilor culturii Monteoru, de pe Coasta Banului, cit și de pe platourile terasei Corbea, au fost semnalate bogate resturi de locuire în situ caracteristice culturii Noua, s-a socotit necesar ca atît la săpături, cit și pentru stabilirea unor observații stratigrafice să fie prezent Adrian Florescu și totodată să-i aducă un substanțial aport la elaborarea acestui articol. De asemenea, trebuie să menționăm că fiind definitivat pentru tipar *Reperoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României*, de către Adrian Florescu, ne vom referi în text, pentru unele analogii, la obiectivele cuprinse în repertoriul și comentariul ce-l însoțește, fără a neglija desigur citarea altor lucrări apărute mai recent în care sînt exprimate noi puncte de vedere, referitoare la culturile specifice bronzului tîrziu și în zonele estice și sud-estice ale României. În aceeași ordine de idei, atragem atenția că obiectivul cercetat la Cîndești, reprezentînd prima mare așezare Noua, întemeiată pe locul și în preajma vetrei locuite timp îndelungat de o comunitate tribală Monteoru (începînd cu faza IC₃ și pînă în faza IIb), s-a socotit necesar ca, în prealabil, să se reamintescă succint caracteristicile stațiunii Monteoru, pentru a putea fi reliefat mai pregnant noul tip de așezare adoptat în pragul bronzului tîrziu și pe care îl succede în mijlocul așezării. În același timp, am fost obligați să insistăm asupra trăsăturilor specifice celor două tipuri de așezare, întrucît în ultimii ani au fost formulate unele ipoteze cu privire la constituirea unor comunități tribale „Racovițeni-Petrișoru”, în „cîmpuri de gropi” — sau Sihleanu, în a căror arie de răspîndire a fost inclusă și stațiunea de la Cîndești (nivele de locuire IIb și Noua) sau unele obiective Noua, situate chiar în preajma unor așezări specifice culturii respective, cercetate intens, ca de exemplu Gîrbovăt sau Cavadinești. Pentru a scoate în evidență fragilitatea acestor formulări, am fost obligați să insistăm asupra raportului stratigrafic dintre nivelul de locuire Monteoru IIb și acela specific etapei Noua I de la Cîndești. De asemenea, chiar dacă nu constituie obiectul studiului de față, noi ne-am oprit în treacăt și la menționarea unor date stratigrafice prin care s-a putut determina că așezarea Noua II a fost succedată de cea hallstattiană timpurie, ce conține materiale similare celor descoperite la Trușești, Corlăteni, Andrieșeni, Zăpodeni etc. (datele referitoare la așezarea hallstattiană vor constitui obiectul unui studiu separat), acestea fiind necesare întrucît, în zona de curbă a Carpaților, se consideră că se va fi constituit aspectul Sihleanu (într-o perioadă probabil contemporană cu sfîrșitul etapei Noua II sau post Noua ?), care a contribuit la geneza culturii Babadag. De asemenea, avînd în vedere că în studiile apărute pînă acum noi nu am făcut decît referiri foarte succinte

cu privire la așezarea Noua de la Cîndești (vezi M. Florescu, *RMMIA*, 50, 1981, p. 26—34; M. Florescu și Adrian Florescu, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, 1983, p. 72—93; idem, în *Materiale și cercetări arheologice*, București, 1983, p. 112—124), am considerat că sîntem obligați să ne oprim și asupra etapelor de cercetare a așezării Noua de aici, pentru a scoate în evidență că, deși semnalată încă din 1968, noi nu am putut întocmi un studiu mai amplu decît atunci cînd au fost identificate și cercetate grupele de locuințe (cenușare), în situ (chiar dacă au intervenit deteriorări ulterioare) și care sînt nemijlocit cel de al doilea nivel de locuire Monteoru IIb. În sfîrșit, trebuie să facem precizarea, că întrucît prezentul articol precede apariția volumului I din *Monografia Cîndești*, partea a II-a, consacrată în exclusivitate așezării Noua, întocmită de autorii prezentului articol, noi am selectat din bogatul material caracteristic pe acela ce exprimă cel mai bine specificul acestei culturi, fără a ne referi la toate complexele de locuire ca atare, descrise pe larg în cadrul monografiei respective. Pentru ca aceasta să nu apară ca un fapt insolit trebuie să subliniem în încheiere că, cercetarea acestei mari așezări ne permite să revenim asupra unor probleme mai generale referitoare la cultura Noua din cadrul estic al ariei sale de răspîndire.

¹ Pentru cultura Noua, vezi Adrian Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 143—216; idem, *Des éléments est-européens sur la territoire de R. P. Roumanie à la fin de l'Âge du bronze*, *Atti...*, II, Roma, 1965, p. 438—445. Atragem însă atenția, în mod deosebit, că scoțînd în evidență aceste două contribuții nu înseamnă că pînă atunci cultura Noua și problematica ei era complet necunoscută; ea constituie deja obiectul unor studii valoroase care au fundamentat ipotezele și concluziile formulate în 1964. Menționăm astfel studiile elaborate de: M. Petrescu-Dîmbovița, în *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 443 și urm.; idem, în *MIA*, 1960, p. 151 și urm.; idem, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 139 și urm.; idem, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 251 și urm.; idem, în *Bericht über den V. internationaler Kongress für Vor- und Frühgeschichte*, Hamburg, 1958, p. 667 și urm.; idem, în *Istoria României*, 1960, p. 113—144; idem, *Depozitele de bronzuri din România*; I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 113, 139 și urm.; Dorin Popescu, *Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenburgens*, *AAHung.*, VII, 1956, Budapesta, p. 117 și urm.; K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 210 și urm. Ținem să atragem atenția că ne-am referit la principalele studii apărute pînă în 1964 și nu la acelea care au apărut în ultimele două decenii, pentru a sublinia importanța ipotezelor formulate în 1960—1964. Asupra noilor considerații cu privire la cultura Noua ne vom opri pe larg mai jos.

Arheologia Moldovei, XIII, 1990, p. 49—102.

7 — Arheologia Moldovei

prilej, erau analizate trăsăturile esențiale și conținutul culturii Noua, formulându-se și unele ipoteze referitoare la semnificația sa istorică. În acest sens, se sublinia că în pragul bronzului târziu, pe aproape întreg spațiul carpato-dunărean, s-a petrecut un fenomen de restructurare, de uniformizare, care a avut ca rezultat constituirea unei culturi unitare — Noua (firește, cu variante zonale, sesizate mai ales în etapa ei de cristalizare — Noua I)². Este de asemenea important, să mai amintim aici că se insistă asupra faptului că diversele particularități ies în evidență, atunci când este analizată ceramica și nu caracteristicile fundamentale ale culturii Noua, adică structura economică și modul de organizare internă specifică comunităților ei tribale. În această ordine de idei, adoptarea de către purtătorii culturii Noua a unui alt tip de așezare, față de cel predominant în etapa anterioară, o oarecare predilecție pentru creșterea cornutelor mari, fără a fi neglijată agricultura, care se menține ca una din ramurile principale ale economiei, folosirea unei game variate de unelte, mai ales din os, diversificarea și creșterea substanțială a numărului de piese din bronz, reflectă fără îndoială un salt calitativ, un nou stadiu, superior, în evoluția comunităților tribale din epoca bronzului din spațiul carpato-dunărean. În sfârșit, la toate acestea, mai trebuie să adăugăm și faptul că fenomenul Noua era analizat într-un context mai larg, declanșarea lui fiind grăbită de imixtiunea repetată și insistentă a unor elemente est-europene (Srubno-Hvalinsk). Prezența acestora, în spațiul carpato-dunărean, a avut ca rezultat, după cum se știe, ruperea echilibrului stabilit între comunitățile tribale specifice bronzului mijlociu, pe de o parte, dar în același timp, a grăbit procesul istoric firesc, de altfel, de anihilarea treptată a compartimentării teritoriale, prin crearea unei culturi unitare — ca expresie a începutului desăvârșirii etnosului tracic — care, începând de acum, nu va mai putea fi sfărâmată³. Astfel, așa cum este binecunoscut, chiar dacă în cursul perioadei hallstattiene se vor înregistra particularități proprii grupurilor de comunități tribale, ce locuiau în diferitele regiuni ale spațiului carpato-danubian, conținutul culturii materiale va releva expresia unei unități etnice, sudată în virtutea evenimentelor care au precedat și au declanșat fenomenul Noua⁴.

Desigur că insistența cu care ne-am oprit asupra unora din problemele fundamentale referitoare la cultura Noua ar putea să apară ca un fapt insolit, dar am avut în vedere în primul rând ipotezele formulate cu privire la semnificația istorică a fenomenului Noua, implicit a cristalizării pe un spațiu întins a etnosului tracic. Era de asemenea firesc, ca după două decenii, să reanalizăm dacă ipoteza (prin premisele și argumentele în sprijinul ei) referitoare la uniformizarea aspectelor de cultură materială, rezultată prin anihilarea compartimentării teritoriale, specifice comunităților tribale din bronzul mijlociu, exprimă o realitate obiectivă, sau dacă nu a devenit un fapt caduc.

Or, în acest sens, trebuie să subliniem că cercetările, efectuate din 1930 pînă în prezent, au scos la lumină un bogat material arheologic și au condus la formularea unor ipoteze, au permis realizarea unor concluzii și evident formularea altora noi. Este deci de la sine înțeles, că aceste elemente ne obligă să analizăm interpretările date acum două decenii fenomenului Noua. În această ordine de idei, reamintim că pentru unele zone ale spațiului carpato-dunărean, ca de exemplu sud-estului Munteniei sau Dobrogea, nu existau decât foarte puține materiale, provenite în exclusivitate din cercetările de suprafață, iar pentru zonele de la curbura Carpaților Răsăriteni (respectiv actualele județe Vrancea, Buzău și parțial Prahova), nu erau cunoscute nici un fel de descoperiri, care să ateste prezența aici a unor așezări Noua. Prin urmare, este firesc ca, în conformitate cu noile date acumulate, să se pună problema dacă mai ales în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni, unde se concentrează cele mai numeroase așezări Monteoru (locuite timp îndelungat), se va fi constituit un aspect cultural deosebit și dacă etapa de cristalizare a culturii Noua este atestată prin descoperiri certe⁵.

² Adrian C. Florescu, în *ArchMold*, 2-3, 1964, p. 113-216.

³ Pentru a înțelege în ce constă rolul elementelor răsăritene în declanșarea fenomenului de uniformizare culturală, cultura Noua era analizată comparativ cu Sabatinovka, aceasta din urmă fiind rezultatul fenomenelor de restructurare culturală grăbită de pătrunderea elementelor Srubno-Hvalinsk, care au ajuns în același timp și în spațiul carpato-dunărean, determinând aici desființarea compartimentării teritoriale a culturilor bronzului mijlociu. Cu acești prilej, erau analizate comparativ și anumite tipuri de unelte, arme, podoahe și alte piese din os și bronz comune ambelor culturi. Aceasta a permis să se fixeze un punct de reper cronologic pentru culturile Sabatinovka și Noua și să sublinieze trăsăturile lor esențiale (structură economică, tip de așezare, inventarul de unelte, podoahe etc.). Similitudinea dintre cele două culturi s-a datorat, după părerea lui Adrian Florescu, fenomenului de restructurare convergentă manifestată pe un vast teritoriu, dar având firește alte antecedente locale și apoi un alt destin istoric. De o importanță deosebită este și faptul, că pătrunderea elementelor răsăritene în spațiul carpato-dunărean a generat un contra-curent manifestat prin apariția în aria Sabatinovka a unor elemente de certă factură carpato-dunăreană. Imediat, după apariția lucrării lui Adrian C. Florescu în *Dacia*, N. S., XI,

1967, p. 49-95, A. I. Terenojkin a reușit problema cu privire la cultura Sabatinovka și, în general, a bronzului târziu din zonele nord-est pontice, folosind aceleași argumente ca și Adrian Florescu (punctele de referință cronologice fixate pentru datarea culturii Sabatinovka) (vezi în S.A., III, 1965, p. 12-58). Ulterior, N. I. Sarafutdinova a consacrat un studiu special culturii Sabatinovka subliniind aceleași elemente scoase în evidență de Adrian C. Florescu (vezi în S.A., III, 1968, p. 16-31); pentru observațiile făcute de Adrian C. Florescu, în *ArchMold*, 2-3, 1964, p. 113-216; idem, în *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 49-95.

⁴ Adrian C. Florescu, *Abi...* II, Roma, 1955, p. 438-445; idem, în *ArchMold*, 2-3, 1964, p. 113-216; idem, în *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 49-95.

⁵ Atragem atenția că avem în vedere acele stațiuni Monteoru întemperate într-o perioadă corespunzătoare constituirii primelor sale faze de evoluție în regiunea situată la curbura Carpaților Răsăriteni și, în general, în Moldova locuită, fie neîntrerupt pînă la sfârșitul bronzului mijlociu, fie numai în anumite etape din evoluția acestei culturi. Am făcut această precizare, întrucât sînt numeroase așezări Noua, întemperate pe locul unde altă dată existaseră vetre monteorene. Cîtăm astfel stațiunile Noua de la Tăvâdărești sau Lichitșeni situate pe locul unor sporadice așezări Monteoru IC₁-IC₂ sau

Fără a minimaliza cercetările efectuate în ultimul deceniu, trebuie să subliniem că săpăturile de la Cindești, județul Vrancea, au relevat prezența unei bogate și intense așezări Noua (cu cele două etape de evoluție ale sale — Noua I, de cristalizare, și Noua II, de definitivare). În acest mare teritoriu, de la curbura Carpaților Răsăriteni, locuit de purtătorii culturii Monteoru din momentul cristalizării lor în comunități tribale, cu o cultură proprie, și pînă în pragul bronzului târziu, identificarea și cercetarea unei așezări Noua oferă fără îndoială numeroase date, spre a înțelege schimbările survenite și care i-au determinat pe monteoreni să renunțe la vechile așezări și să-și întemeieze altele noi. Este de asemenea important să menționăm că monteoreni nu au plecat din microzona locuită atît de îndelungat, ci și-au constituit o nouă așezare în apropiere și parțial în vatra aceleia vechi.

Prin urmare, semnalarea aici, în sudul județului Vrancea, în apropierea zonei de contact cu cîmpia, a unei așezări Noua, credem că aduce un aport deosebit la cunoașterea fenomenelor atît de complexe care au avut loc către sfîrșitul mileniului II î.e.n. în această parte a spațiului carpato-dunărean.

* * *

Pentru a înțelege mai bine faptul că așezarea de la sfîrșitul epocii bronzului corespunzătoare culturii Noua a fost întemeiată aproximativ pe locul unde a existat vechia vatră monteoreană, vom enunța pe scurt cîteva din caracteristicile acesteia din urmă, pentru a scoate în evidență că există o succesiune nemijlocită între cele două obiective (respectiv Monteoru și Noua în cazul pe care îl prezentăm aici).

Astfel, se detașează clar că nucleul așezării Monteoru l-a constituit cele două cetăți Nacu și Coasta Nacului (prima fiind fortificată cu un șanț de apărare) și așezările deschise ce gravitau în jurul lor pe platourile întinse ale terasei Coasta Banului, cu deosebire începînd din faza Monteoru IIa (deși trebuie să amintim că au existat aici și urme de locuire încă din faza IC₂—Ia, semnalate în zona centrală și mai ales de sud-est a terasei, situate în afara perimetrului rezervat pentru necropolă. Cu toate că incidental unele resturi de locuire au acoperit mici suprafețe ale vechilor necropole IC₃—IC₂; acolo unde nuse mai păstrau „monumentele funerare din piatră”), precum și pe terasele Recea și Corbea.⁶ În ceea ce privește terasa Corbea,

cea de la Bărboasa, care a acoperit o așezare IC₂. De asemenea, am avut în vedere că la publicarea primei sinteze referitoare la cultura Noua, în 1964, era firesc să se ia în considerație numai obiectivele în care existau certe elemente aparținînd acestei culturi și să se formuleze cu prudență unele ipoteze privitoare și la unele materiale descoperite în zona de sud-est a Munteniei. Este astfel important să amintim că, bazîndu-se pe cercetările de suprafață, din care rezultaseră unele fragmente ceramice tipice, Adrian Florescu considera că ar trebui inclusă și zona citată mai sus în aria de dispersiune a culturii Noua. Ulterior, după cum se știe au fost formulate alte ipoteze și concluzii și menționăm în acest sens că sînt de o importanță deosebită observațiile făcute de S. Morintz cu privire la cultura Coslogeni, pe care o consideră contemporană cu Noua, dar cu afinități mai mari cu cultura Sabatinovka (vezi SCIV, 21, 1973, 1, p. 23 și urm.); *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, 1978, p. 121—161). Mai recent, în anumite zone ale spațiului carpato-dunărean, cum este aceea din nord-estul Munteniei (mai precis în regiunea Brăilei și a teritoriului aferent), se consideră că s-a constituit un aspect cultural denumit „Sihleanu”, datat din punct de vedere cronologic „între sfîrșitul culturii Coslogeni și începutul culturii Badadag”⁷ (vezi N. Harjuțchi în *Pontica*, 5, 1972, p. 58—73; idem, în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 62 și urm.). Cu deosebită prudență, S. Morintz, în sinteza *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, 1978, p. 160—161, înclină să considere că acest aspect, așa-zis „Sihleanu”, ar fi putut contribui la geneza culturii Badadag.

⁶ Observații similare celor consemnate la Cindești au fost făcute cu prilejul săpăturilor efectuate la Bogdănești, Terchești, Năstăseni, Bărboasa etc. (Vezi M. Florescu, *Perioada mijlocie a epocii bronzului în Moldova*, mss.). La Cindești, distanța dintre grupurile de locuințe nu ajunge la 10—20 m și deci nu pot fi considerate ca grupuri oarecum independente, ca în cazul aceloror specifice culturii Noua. În linii generale nu sînt desebliri între locuințele de pe Cetate și acelea din așezările ce gravitează în jurul ei, dar în unele amănunte pot fi sesizate diferențieri. Astfel, în așezarea de pe Coasta Banului sau Corbea lipsesc în unele cazuri amenajările foarte solide ale platformelor, nu întotdeauna vetrele au o gardină înaltă și nu a fost semnalat un pavaj între locuințe, de tipul celui semnalat pe cetățuia Nacu. Cu toate acestea, constatăm că locuințele sînt la fel de mari, iar inventarul lor și, în general, elementele esențiale care le definesc sînt similare celor observate cu prilejul

săpăturilor de pe cele două cetăți Nacu și Coasta Nacului. Analiza atentă a caracteristicilor tuturor locuințelor ne-a permis să considerăm că nucleul central al așezării de la Cindești era locuit mai ales de acei ce aveau un rol important în viața comunității tribale, adică aristocrația tribală. Întrucît, asupra tipului de așezare monteoreană expus de noi aici și implicit, asupra modului de organizare teritorială, s-au formulat recent și alte ipoteze, o să ne oprim în treacăt și asupra lor. Această este necesar cu atît mai mult cu cît se referă la etapa finală a culturii Monteoru asupra căreia ne-am oprit în mod deosebit, tocmai pentru a scoate în evidență diferențele ce există între locuințele de așezare monteoreană și cele Noua, mai ales în zona de curbură a Carpaților Răsăriteni, unde, după cum am arătat, a fost semnalată stațiunea întemeiată în pragul bronzului târziu. Astfel, s-a considerat de către Al. Oancea că în zona de NE a Munteniei incluzînd parțial și zona de curbură a Carpaților Răsăriteni, mai ales din regiunea din apropierea limitei cu cîmpia, s-ar fi constituit un aspect de curbură Racovișeni-Petrișoru. Conform acestei ipoteze așezările monteorene tirzii și cele aparținînd aspectului Racovișeni-Petrișoru se caracterizează prin „cîmpuri de gropi”, deși este greu să acceptăm că purtătorii culturii Monteoru puteau să renunțe la așezările lor tradiționale, chiar dacă se vor fi petrecut evenimente care să-i determine să renunțe la vetrele lor. Astfel, referindu-se la așezarea de la Cîrlomănești, jud. Buzău, similară și contemporană cu aceea de la Cindești și situată în apropierea acesteia din urmă, Al. Oancea (vezi *Cercetări arheologice*, II, 1976, p. 195), subliniază că s-au descoperit doar gropi mari; cu mult material. În același timp, el precizează că, în zona limitrofă gropilor, stratul de cultură se subție și dispăre. Prin urmare, trebuie să se admită că aici nu a existat o așezare clasică Monteoru, ci un tip de așezare „în gropi”. Cine a determinat această schimbare? Grupul Sabatinovka stabilit aici sau acela de tip Racovișeni-Petrișoru, care a luat naștere se pare prin implantarea de numeroase elemente răsăritene de tip „catacombe”, Srubi și Sabatinovka, care au obligat populația monteoreană să-și părăsească vechia vatră și să-și întemeieze o altă așezare în apropiere? (vezi *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 184). De asemenea, tot recent, Al. Oancea, reluînd o veche ipoteză, consideră că într-o etapă post-Monteoru Ilb-Balintest, în sud-estul Munteniei, sudul Moldovei și sud-estul Transilvaniei s-a constituit aspectul Racovișeni, incluzînd în aria acestui grup și microzone în care se găsesc așezările Monteoru și Noua de la Cindești, fără ca să justifice

din imediata vecinătate a celor două cetăți, deși este foarte întinsă, ea nu a fost locuită decât incidenta în faza Monteoru IIa — IIb. Cu prilejul cercetărilor efectuate pe terasa Coasta Banului, rezervată, așa cum am menționat de la bun început, pentru a fi folosită ca necropolă, către marginea căreia a fost extinsă de pe cele două cetăți așezarea corespunzătoare fazelor IIa — IIb, precum și pe platoul terasei Corbea, au fost identificate grupurile de locuințe (cenușare) aparținând purtătorilor culturii Noua. Pe platoul terasei Coasta Banului, ele au acoperit aproape în întregime perimetrul așezării Monteoru IIa — IIb și în câteva cazuri și mici porțiuni din suprafața de teren unde existaseră, cu mult înainte, necropolele purtătorilor culturii Monteoru din fazele IC₃ — Ia (mai ales acolo unde nu se păstrau micile monumente funerare din piatră). De asemenea, cu prilejul cercetărilor efectuate pe platoul terasei Corbea⁷, s-au semnalat urmele așezării Noua care au acoperit resturile relativ sporadice de locuire din fazele Monteoru IIa — IIb.

În mod deosebit trebuie să atragem atenția că pe cetățuia Nacu (vechiul nucleu al așezării Monteoru), cit și pe promontoriul Coasta Nacului, nu au fost identificate urme de locuire corespunzătoare culturii Noua.

Așadar, ne apare evident că pe locul unde a existat vatra așezării Monteoru IIa — IIb, de pe terasa Banu, s-a întemeiat, succedându-i nemijlocit, o altă așezare, în pragul bronzului târziu, de către purtătorii culturii Noua, extinsă apoi în etapa Noua II și pe terasa Corbea. Cum era și firesc, pentru constituirea unui nou tip de așezare, deschisă, purtătorii culturii Noua nu puteau prefera micile platouri ale celor două cetăți (Nacu și Coasta Nacului), neavantațioase prin configurația lor geomorfologică cit și neconforme modului de viață adoptat acum (fig. 1).

De o deosebită importanță este și faptul că la Cindești, pe lângă resturile de locuire aparținând purtătorilor Noua, au fost identificate cu prilejul cercetărilor și urmele așezării hallstattiene timpurii, ale cărei complexe de locuire acopereau nemijlocit pe acelea caracteristice culturii Noua. Am menționat acest fapt întrucât, atunci când ne vom referi la datele stratigrafice obținute cu prilejul cercetării așezării Noua (cu cele două etape Noua I și Noua II), vom fi obligați să subliniem că în unele cazuri complexe de locuire Noua au fost acoperite sau deranjate (prin amenajarea colibelor și săparea citorva gropi), ca urmare a întemeierii aici a primei cetăți hallstattiene⁸.

În ceea ce privește așezarea Noua, cu cele două etape de evoluție Noua I și Noua II, trebuie să precizăm că urmele ei au fost semnalate încă din 1968, odată cu începutul cercetărilor efectuate în marea necropolă Monteoru de pe Coasta Banului, dar datele stratigrafice, complexe de locuire *in situ*, precum și un bogat material specific culturii respective au fost obținute de-abia din anul 1977 și pînă în 1982 in-

cu argumente includerea obiectivului amintit în aspectul de cultură materială Racovițeni. După părerea noastră situația de la Cirlomănești este identică cu aceea de la Cindești, semnalată pe platoul cetății II și unde, într-adevăr, între grupul de gropi și marginea așezării stratul de cultură este aproape inexistent. Dacă cercetările s-ar fi limitat numai la zona respectivă atunci se putea considera — deși acest fapt noi nu l-am fi putut formula ca atare — că aici s-a constituit un nou tip de așezare, în „cimp de gropi”. Chiar dacă am admite, cu toate că nu e cazul, că în zona de sud-est a Munteniei populația Monteoru a fost dislocată și obligată să plece din vechea ei vatră, sau să rămână numai în grupuri izolate, tot ar fi greu să credem că aceste comunități tribale bine organizate puteau accepta transformarea așezărilor lor atît de complexe în „cimpuri de gropi”, începînd cu faza IIa — IIb. Am făcut aceste precizări pentru ca în expunerea referitoare la așezarea Monteoru tîrzie, comparativ cu aceea Noua, vom avea adesea prilejul să ne referim la această problemă.

⁷ Avînd în vedere că pe lângă sporadice resturi de locuire Monteoru fuseseră sesizate și fragmente ceramice, precum și câteva unelte din os specifice culturii Noua, în perioada 1980 — 1982 a fost efectuat un sondaj pe platoul Corbea din vecinătatea de sud-est a cetăților Nacu și Coasta Nacului, pentru obținerea unor date certe referitoare la specificul așezării Noua II, semnalat aici. Datorită faptului că actualmente pe platoul terasei Corbea este plantată o livadă, săpăturile au cuprins doar zona marginală și de nord-est a terasei respective. Materialul rezultat atestă fără îndoială că pe platoul terasei au existat grupuri de locuințe caracteristice etapei Noua II, secțiunile noastre atingînd zona marginală a acestora, precum și unele gropi folosite pentru depozitarea resturilor menajere. Din nefericire nu a putut fi secționat în întregime nici unul din cenușarele ale căror urme mai apar în evidență la suprafață și care existau aici.

⁸ Resturile acestei așezări foarte întinse chiar dacă nu sînt atît de bogate ca acelea corespunzătoare culturii Noua, credem totuși că ele prezintă o importanță deosebită, cu atît mai mult cu cît atestă că la Cindești, ca și în alte obiective Noua

din Moldova, ca Trușești, Corlăteni, Andrieșeni, Valea Lupului, Lichișeni sau Zapodeni și, mai recent, la Rateșul Cuzei, etc., peste urmele de locuire specifice bronzului tîrziu s-au întemeiat așezări hallstattiene timpurii (cf. I. Nestor, în *SCIV*, III, 1952, p. 89 și urm.; M. Petrescu-Dimbovița, în *SCIV*, IV, 1953, 1—2, p. 20 și urm.; idem, în *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 450 și urm.; Adrian Florescu, în *SCIV*, V, 1954, 1—2, p. 59 și urm.; idem, în *SCIV*, VI, 1955, 1—2, p. 172 și urm.; idem, în *Materiale*, III, 1957, p. 210 și urm.; idem, în *Materiale*, V, 1959, p. 259 și urm.; idem, în *Materiale*, VI, 1960, p. 121 și urm.; M. Dinu, în *SCIV*, V, 1954, 1—2 p. 260; idem, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 703; idem, în *Materiale*, III, 1957, p. 189 și urm.; M. Florescu și V. Căpitănu, *Cercetările de la Lichișeni*, inedit; idem, în *ArhMold*, VI, p. 76—159; Adrian Florescu, *Cercetările de la Zapodeni*, inedit; C. Buzdugan, în *Cercetări arheologice*, III, 1979, p. 59—72). Nu putem, de asemenea, trece cu vederea că într-un număr de 40 de obiective cercetările de suprafață atestă că așezările Noua sînt succedate de acelea hallstattiene (vezi N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova*, 1970) (cf. statistici întocmite de noi). Descoperirile din așezarea hallstattiană de la Cindești, cărora li se adaugă mai recent cele de la Rateșul Cuzei, de exemplu, chiar dacă așa cum specificam mai sus nu sînt atît de bogate, cele câteva complexe de locuire *in situ*, precum și gropile folosite pentru depozitarea resturilor menajere, pun într-o nouă lumină problema începutului Hallstattului în zona de sud a Moldovei, cuprinsă conform ipotezelor formulate în ultimii ani în aria de răspîndire a așa-zisului aspect cultural Sihleanu, care la rîndul său ar fi contribuit la geneza culturii Babadag (vezi pentru aceasta N. Harjuchi, în *Pontica*, V, 1972, p. 59—73; idem, în *SCIVA*, 24, 1973, 1, p. 23 și urm.; idem, în *Danubius*, 8—9, 1979, p. 62 și urm.; M. Brudiu, în *SCIVA*, 32, 1981, 4, p. 529—531). În ceea ce privește aspectul Sihleanu, noi avem anumite rezerve, bazate credem pe argumente întemeiate pe care le vom expune amănunțit atunci cînd vom publica materialul rezultat din cercetările efectuate în așezarea hallstattiană de la Cindești.

clisiv, cînd săpăturile au fost extinse în zona centrală, de sud-est și sud-vest a platoului Banu, alît pentru a se stabili limitele necropolei Monteoru, cit și pentru a cunoaște elementele de cultură materială specifice culturii Noua de aici⁹.

Datorită unor condiții obiective, zona centrală și de vest a terasei Banu a fost împărțită convențional în patru sectoare notate convențional Z, Y, X, V (zona centrală = Z și Y, zona sud-vestică = X și V). Raportul stratigrafic, între ultimul nivel de locuire Monteoru IIb și Noua I, a fost obținut îndeosebi prin cercetarea sectorului Z, unde se găseau concentrate locuințele Monteoru tîrzii. Astfel, Z₁—Z₃ au secționat cele două nivele de locuire, în care se observau clar podini și vetre, lingă care se găseau fragmente ceramice specifice fazei Monteoru IIb, acoperite de un strat de cenușă albicioasă avînd la bază platformele din lut crud, un cuptor, fragmente ceramice și unelte caracteristice etapei Noua I (Z₁). O situație similară a fost semnalată în secțiunea Z₂, unde s-a constatat că locuințele Monteoru IIb, au fost parțial deranjate prin nivelarea terenului și apoi prin amenajarea platformei de lut crud a unei locuințe Noua I. La nord de sectorul Z, șanțul 35 a tăiat 18 gropi, din care 5 conțineau unelte și ceramică tipică etapei Noua I și 6, etapei Noua II (celelalte fiind mai tîrzii)¹⁰.

Alte puncte de reper ne-au fost oferite prin săpăturile efectuate în sectoarele X (situat în prelungirea lui Z) și Y (din zona de nord-vest a terasei situate între Z și șanțul transversal T₂). Menționăm astfel că Y₃ a interceptat un al doilea cenușar aparținînd etapei Noua I, cu două nivele de locuire, platformele celor trei locuințe (2 în nivelul superior și una în cel inferior) fiind bine delimitate, observîndu-se clar că una din podini acoperea parțial resturile unei colibe din nivelul inferior. Acest cenușar era acoperit la rîndul său de un strat de pămînt brun cu multă cenușă și de urmele unei locuințe conținînd fragmente ceramice specifice etapei Noua II. Lentila de cenușă este destul de subțire, dar s-a putut determina că marginile ei intră adînc în stratul de pulbere albicioasă și arsă a cenușarului Noua I. În aceeași ordine de idei, mai amintim că cenușarul Noua II, întins ca suprafață, a acoperit și marginile unui al treilea cenușar Noua I, secționat de Y₁—X₁, Y₂—X₂. Este de asemenea important să menționăm că în Y₃ s-au semnalat 6 gropi cu resturi menajere conținînd fragmente ceramice Monteoru IIa — IIb acoperite de stratul de cenușă al cenușarului. În mod deosebit trebuie să atragem atenția că în Y₁ și Y₂ resturile de locuire aparținînd etapei Noua II au fost acoperite de urmele unor mici anexe și locuințe sau deranjate de gropi conținînd fragmente ceramice hallstattiene, identice cu acelea semnalate la Trușești, Andrieșeni, Zapodeni, Corlăteni etc. Solul brun-negricios destul de compact mai ales în zona secțiunii Y₁ acoperea, așa cum am amintit mai sus, cenușarul Noua II¹¹. În ceea ce privește sectorul X din zona nord-vestică a terasei, situat între Z, Y și V, s-a constatat că X₆ taie marginile unui cenușar Noua II, iar X₅, cenușarul 4, Noua I. Menționăm, de asemenea, că în sectorul X au fost semnalate numeroase gropi care se găseau în marginea așezării monteorene IIa — IIb, precum și acelea ce gravitau în preajma cenușarelor 2—4, Noua I, și a cenușarului Noua II, din zona Y. În sfîrșit, în ultimul cenușar (5), Noua I, din sectorul V (în partea sud-vestică a terasei, în V₁—V₈, s-au descoperit resturile a 7 locuințe (4 în nivelul inferior și 3 în cel superior), precum și cîteva gropi și o locuință hallstattiană. Tot cu acest prilej, menționăm că, incidental, două gropi care se găseau în marginea cenușarului Noua I au deranjat partea superioară a unui mormînt din faza Monteoru IIb, cit și locul unde erau depuse vasele de ofrandă ale unui alt grup de morminte aparținînd aceleiași faze. În același timp, mai trebuie să amintim că una din gropile Noua II a fost deranjată de o alta mai tîrzie, hallstattiană¹² (fig. 2/A—C).

⁹ Deși semnalată încă din 1968, așezarea Noua nu a putut fi cercetată decît mai tîrziu și aceasta s-a datorat faptului că pînă în 1976 săpăturile au avut ca obiectiv principal necropola monteoreană, situată în zona de nord-vest al terasei (perimetrul ei fiind delimitat de marginile actuale ale platoului și zona sa centrală), unde s-a intersectat cu limitele așezării tîrzii, corespunzătoare fazelor Monteoru IIa—IIb. Cu toate acestea, între anii 1968—1975, cu prilejul cercetării necropolei, mai ales în perimetrul situat în partea vest-centrală a terasei, au început a fi semnalate complexe *in situ* caracteristice fazelor Monteoru IIa—IIb și Noua. Amintim astfel că, între 1972—1973, au fost descoperite 15 gropi, cu resturi menajere și un mic depozit de piese din bronz (3 seceri depuse într-un borcan), precum și unelte din os sau fragmente ceramice. O situație similară s-a constatat în zona de vest a terasei unde s-au identificat 30 de gropi (cele mai numeroase interceptau, deranjau sau acopereau pe altele mai vechi, cu material caracteristic Monteoru Ia—IIb, iar alte cazuri erau la rîndul lor lăuate de gropi mai noi, hallstattiene și La Tène. În același timp, s-a constatat că aglomerările de gropi se găseau relativ în apropierea movilelor de cenușă, constituite din resturi provenite de la locuințe Noua și conținînd unelte și fragmente ceramice, identice cu acelea găsite în pămîntul de umplutură al gropilor. Cu toată bogăția de date, obținute pînă în 1975, se impuneau săpături de amploare nu numai pentru stabilirea limitelor de sud-vest ale necropolei, dar mai ales pentru obținerea unor

rezultate, materiale și repere stratigrafice, referitoare la așezarea ale cărei urme apăreau la suprafață, sub forma unor aglomerări de cenușă-Zolniki. În același timp, extinderea săpăturilor era necesară aici pentru a obține și date concludente cu privire la așezarea hallstattiană, ale cărei resturi sporadice fuseseră semnalate deja cu prilejul cercetărilor anterioare (în această ordine de idei menționăm că s'identificaseră cîteva gropi, 3 locuri de cult, amenajate în zona limitrofă așezării hallstattiene. În același timp, trebuie să subliniem că se urmărea să se obțină, dacă este posibil, un raport stratigrafic și evident unul cronologic, între așezarea Noua și cea mai timpurie hallstattiană, știut fiind că de cele mai multe ori resturile acesteia din urmă acoperă pe acelea Noua II ca, de exemplu, la Trușești, Andrieșeni, Corlăteni, Zapodeni, Lichișteni, Răteșul Cuzei și căroră li se adugă alte numeroase obiective semnalate prin cercetări de suprafață (vezi mai sus nota 8).

¹⁰ Gropile aparțineau cu deosebire culturii geto-dacice, cîteva din aceste gropi conțineau și fragmente ceramice hallstattiene tîrzii și prefendale.

¹¹ Cu acest prilej s-a constatat că peste locuința Noua fusese construită o alta, fără podină amenajată din lut crud, pe a cărei vatră au fost semnalate fragmente hallstattiene timpurii.

¹² Lingă groapa amintită a fost semnalată o mică locuință, deranjată la rîndul ei de urmele unui pietrar prefudal.

Așadar, cercetarea zonei centrale și de sud-vest a terasei Coasta Banului a permis obținerea unor numeroase date referitoare la așezarea care a fost întemeiată la începutul bronzului târziu, în etapa de cristalizare a culturii Noua (etapa Noua I). În acest sens, constatăm că cele două mici platouri ale promontoriilor Nacu și Coasta Nacului, locuite intens până la sfârșitul fazei IIb, sînt părăsite, fiind preferată acum marea terasă Coasta Banului, unită printr-o șea largă cu terasa Corbea. Acestea ofereau fără îndoială posibilitatea constituirii în cadrul noii așezări a unor grupuri de locuințe (3—4, poate chiar 5), situate la 60—80 m unele de altele. Trebuie de asemenea să mai precizăm că, în cazul așezării Noua I de la Cindești, toate cenușarele sînt masate către zona de sud-est a terasei, evitîndu-se marginea de vest și nord cu pante abrupte. Dacă ținem seama de datele obținute pînă acum, cit și de cercetările făcute pe teren în zonele inaccesibile efectuării unor săpături, putem considera că așezarea va fi fost constituită din cel puțin 10 sau 12 cenușare. În etapa Noua II așezarea a fost mult extinsă, incluzînd în perimetrul ei atît zona de sud-est a terasei Coasta Banului, cit și cea de nord-vest a terasei Corbea, care la vremea respectivă erau separate doar printr-o șea largă (ulterior au intervenit modificări serioase în perioada hallstattiană și geto-dacică).

Un sondaj efectuat în 1980 pe terasa Corbea a scos la lumină resturi de locuire *in situ*, aparținînd în exclusivitate etapei Noua II. Astfel, fragmentele ceramice descoperite în pămîntul de umplutură a două gropi, cit și sfîrșimăturile de vatră și lipiturile de pereți, sînt caracteristice etapei Noua II. Este de asemenea important să mai menționăm că și în cea de a doua secțiune au fost identificate 4 gropi, folosite pentru depunerea resturilor menajere din care 2 conțineau fragmente ceramice Noua II. Gropile pe care le-am amintit se găseau în marginea unui cenușar, distrus prin nivelările făcute ulterior de către geto-daci.

Extinderea perimetrului așezării Noua II pe platoul terasei Corbea nu trebuie să ne pară surprinzătoare dacă avem în vedere faptul că un cenușar este constituit acum din maximum 3 locuințe, în timp ce în etapa Noua I, grupul este format din 4,5 locuințe, mai rar din 3 sau 4. În același timp, așa cum reiese din cercetările de la Cindești, grupurile de locuințe specifice etapei Noua II se găsesc la distanțe ce variază între 90—120 m unele de altele, deci cu mult mai depărtate decît acelea din Noua I, despărțite între ele prin maximum 80 m. Această mare așezare va fi avut un număr sporit de locuințe față de etapa anterioară, dar în anumite condiții obiective, nu au putut fi toate depistate, în afara celor 3 cenușare cercetate parțial și situate în zona de sud-est și nord-est a teraselor Coasta Banului și Corbea¹³ (fig. 1).

Așadar, datele consemnate mai sus au avut ca scop sublinierea în primul rînd a caracteristicilor așezării corespunzătoare culturii Noua și în același timp de a scoate în evidență faptul că ea are trăsături total deosebite de acelea specifice perioadei anterioare, adică a culturii Monteoru, pe care o succede nemijlocit.

Este deci de la sine înțeles că semnalarea și cercetarea stațiunii Noua de la Cindești (jud. Vrancea), aici unde monteoreni locuiesc timp îndelungat, scot în evidență faptul că vechile forme de organizare tribală, care se reflectă în primul rînd prin adoptarea unui tip specific — cetățuie — cu așezări satelite în jurul ei, trebuia să fie întrerupte, pentru a face loc altor forme noi. În acest sens, așezarea situată pe o terasă deschisă și care să ofere posibilitatea ca fiecare grup de familie să aibă în jurul ei și cea mai mare parte din bunurile ce le asigurau o oarecare independență economică în cadrul comunității tribale, corespunde acum cel mai bine noului mod de viață. Aceasta nu înseamnă că organizarea tribală s-a destrămat și că totul s-a transformat într-o masă amorfă de indivizi, în grupuri izolate, fiecare cu o viață proprie. Deși asupra acestei probleme vom mai reveni, trebuie totuși să precizăm că sporirea posibilităților de obținere a celor necesare traiului și de a avea o oarecare independență economică ducea fără îndoială la transformări în modul de organizare tribală, care se bazează acum pe legătura dintre grupuri și nu pe cea dintre indivizi. Că există totuși o profundă unitate în cadrul comunității tribale ne-o dovedește faptul că cimitirele păstrează vechiul caracter tribal, toți cei care au ieșit din viață fiind depuși în același loc, fără a se putea face delimitări stricte de grupuri de familie sau indivizi, așa cum ne apare foarte clar din cercetarea marelui necropol Noua de la Trușești¹⁴.

Firește că noul tip de așezare, cu locuințele în grupuri dispersate, așezare care nu oferea posibilitatea unei fortificări rapide și eficace, ne apare în primul moment fără strălucirea și monumentalitatea acelor clădiri clasice ale epocii bronzului, cînd cetățuia cu grupul de așezări satelite situate pe înălțimi ce domină zona înconjurătoare, dau impresia că asigură mai mult stabilitatea pentru o viață îndelungată pe locul respectiv. Or, analiza trăsăturilor esențiale ce definesc conținutul culturii materiale, subliniază că transformările, aparent imperceptibile, care s-au petrecut pe parcurs, au impus adoptarea unui alt mod de viață, ceea ce nu reprezintă un regres față de etapa anterioară, ci un salt calitativ.

În sfîrșit, trebuie să mai adăugăm că, obiectivul la care ne referim prezintă toate caracteristicile tipului de așezare specific culturii Noua, adoptat de predilecție în toată aria sa de dispersare, așa cum a fost definit cu cîteva decenii în urmă¹⁵.

O deosebită importanță pentru cunoașterea structurii unui cenușar au avut-o cercetările din secțiile V și Y (respectiv cenușarele 2, 3 și 5). Astfel, s-a constatat că cenușarul 5 a avut două nivele de locuire, în cel inferior fiind semnalate 4 locuințe, iar în cel superior 3. Locuințele din nivelul inferior sînt

¹³ Vezi mai sus nota 7.

¹⁴ Precizări cu privire la necropola aparținînd culturii

Noua de la Trușești, vezi la M. Petrescu-Dîmbovița (nota 8).

¹⁵ Vezi și notele 1—4.

grupate câte 2 (distanța dintre ele nedepășind 2,50 m), în timp ce acelea din nivelul superior sînt situate la distanțe egale între ele și orientate în așa fel încît cu una din laturile înguste să delimiteze o mică suprafață ce corespunde cu însăși zona centrală a cenușarului (fig. 3—4). O situație similară s-a observat și în cazul cenușarului 2, cu deosebirea că în nivelul inferior erau 3 locuințe (două, una lângă alta și a treia în zona opusă lor), iar în nivelul superior 5, dispuse radial, ca și în cazul cenușarului 5. În ceea ce privește cenușarele 1, 3—4, din datele pe care le avem rezultă că cenușarul 3 avea doar un singur nivel de locuire în care se găseau urmele a 4 locuințe; în cenușarul 4 s-au identificat două nivele de locuire (în cel inferior fiind semnalate 4 locuințe și în cel superior 5). În sfîrșit, în cenușarul 1, de asemenea cu 2 nivele de locuire, s-au identificat 4 locuințe în nivelul inferior și probabil 3 în cel superior (cel de al doilea nivel a fost mult afectat atît de amenajările făcute de geto-daci, cit și, ulterior, prin plantarea zonei centrale a terasei Coasta Banului cu viță de vie).

Construite direct pe solul de călcare, fără o amenajare specială, așa cum se practica în cazul celor aparținînd fazelor IIa—și IIb a culturii Monteoru, podinile locuințelor erau constituite dintr-un strat de pămînt galben, amestecat cu pleavă și puțin prundiș, foarte bine tasat și apoi acoperit cu 1—2 lipituri subțiri, din lut frămîntat cu nisip și pleavă. Nu putem trece cu vederea faptul că la unele locuințe, înainte de a se depune stratul de pămînt galben nisipos, se așterause peste solul de călcare un strat de prundiș sau pietre mai mari, cum este cazul celor din cenușarul 2 (nivelul inferior). De obicei se făcea această amenajare atunci cînd se considera că solul de călcare nu era îndeajuns de dens pentru a permite construirea unei locuințe solide. Un exemplu edificator ni-l oferă locuința 3, din cenușarul 2, a cărei podină fusese aplicată peste un strat de pietre ce acopereau la rîndul lor două gropi mari și adînci săpate anterior (în faza Monteoru IIb).

Scheletul lemnos al pereților era constituit îndeosebi din nuiele, dispuse într-o rețea foarte densă sau paralel (pe planul vertical al pereților), foarte solid și compact, astfel încît nu mai era necesară decît aplicarea unei lipituri subțiri (din pămînt galben, amestecat de pleavă și paie). În două cazuri (locuința 2 din cenușarul 5 și locuința 5 din cenușarul 2) pereții erau decorați în interior cu arcade în relief, realizate prin apăsarea cu degetul pe lutul moale.

Vatra, mică, de obicei rotundă (al cărei diametru nu depășește 0,70 m, cu excepția cîtorva ce ating 1 m diametru), fără gardină, era plasată aproximativ în centrul încăperii. Întotdeauna vatra era construită pe platformă, după ce în prealabil se depunea un strat de prundiș amestecat cu fragmente ceramice (fragmente ce provin de la vase mai ales sparte ritual, ca în cazul multor vetre din așezările monteorene).

Prin lipiturile groase de 10—15 cm și stratul masiv de amenajare, suprafața vetrelor era înălțată cu circa 30—40 cm față de platformă. În cazuri cu totul excepționale marginile vetrei sînt ușor întărite și înălțate, dar aceasta nu constituie o gardină propriu-zisă, așa cum se observă la acelea monteorene. Mai amintim, de asemenea, că într-una din locuințe fusese amenajată o mică laviță realizată prin depuneri succesive de pămînt și prundiș care i-au înălțat suprafața cu circa 30 cm față de podină. Lipitura subțire din lut crud, cu care se netezise platforma locuinței, acoperea și suprafața laviței.

În inventarul locuințelor au fost semnalate vase întregi sau fragmentare, „așa zîși căței de vatră“, folosiți pentru fixarea vaselor pe vatră, unelte din os, bronz și piatră, podoabe etc., la care ne vom opri mai jos pe larg.

În preajma unor locuințe au fost descoperite cuptoare de tip „țest“ și care au vatra mai mult sau mai puțin asemănătoare unei potcoave. Lipitura groasă de 5—6 cm, uneori refăcută, era aplicată pe un strat de prundiș sau pietre mai mari. Partea superioară, din lipitură groasă de 15—20 cm, era dispusă în așa fel încît să realizeze o boltă a cărei înălțime nu depășea 40—50 cm. De cele mai multe ori, marginile cuptorului erau consolidate la exterior cu un cerc din piatră (bolovani, aleși cam de aceeași mărime). În două cazuri, partea superioară a cuptorului era făcută din plăci subțiri de conglomerat așezate cu grijă ca să nu se năruiască și prinse spre interior cu lipitură. Din cele 10 cuptoare semnalate în așezarea Noua I, numai nr. 1 avea vatră perfect rotundă, similară acelor specifice fazelor Monteoru IIa—IIb de la Cîndești¹⁶. Lipitura vetrei fusese aplicată pe un strat de plăci subțiri de gresie, iar partea superioară, făcută dintr-o lipitură groasă de 25 cm, fusese consolidată la exterior cu piatră (plăci subțiri și bolovani). În zona unde se găsea deschiderea, se amenajase o ușoară treaptă podită cu piatră. Între sfîrșimăturile provenite din boltă au fost găsite fragmentele unui borcan care acoperea la rîndul său cîteva oase de animal (fig. 5).

În legătură cu aceste cuptoare trebuie să menționăm că două, din nivelul inferior al cenușarului 5, se găseau în spațiul dintre 2 locuințe. Ținînd seama că cele 4 locuințe erau grupate câte 2, atunci este de la sine înțeles că fiecare cuptor fusese plasat în așa fel încît să poată fi folosit de cele două familii apropiate. În schimb, cele 3 cuptoare identificate în nivelul superior al cenușarului 5 se găseau fiecare din ele în preajma celor 3 locuințe ce constituia acum grupul respectiv.

Mai amintim de asemenea că în spațiul dintre locuințe se găseau uneori vetre mari (cu diametrul de 1—1,20 m), protejate probabil de o construcție nu prea solidă (aceasta avînd doar menirea de a proteja

¹⁶ Marilena Florescu, *Cîndești*, vol. I, în care sînt incluse descoperirile din așezarea aparținînd culturii Monteoru, începînd cu faza IC₃ pînă la faza IIb inclusiv (mss.).

vatra și nu de a fi folosită ca locuință propriu-zisă, ci doar sezonier). În legătură cu aceste vetre, trebuie totuși să subliniem că ele se găseau numai în cenușarele mai mari, unde interspațiul dintre locuințe putea ajunge la 6–8 m, cum este cazul cenușarului 2.

În ceea ce privește gropile folosite pentru depozitarea resturilor menajere, trebuie să facem următoarele precizări. Astfel, în cele 5 cenușare au fost descoperite 12 gropi săpate de la baza nivelului I sau II, unele foarte adânci (2,20 de la suprafața actuală a solului), altele fiind simple alveolări. Pământul de umplutură este întotdeauna brun-cenușiu, nedepus în straturi succesive. În unele cazuri, pe fundul gropilor, dar mai ales la partea lor superioară s-au găsit straturi compacte de piatră, sfărâmată de vetre sau chirpici și foarte puține fragmente ceramice, oase, cărbuni sau unelte deteriorate. Aceste observații ne îndreptățesc să credem că gropile săpate în preajma locuințelor au fost foarte repede umplute, nu atât cu resturi menajere, cât mai ales cu pământ și cenușă, cu piatră și lipituri. Ele au fost săpate în primul rînd pentru a avea la îndemână pământ galben nisipos necesar unor construcții și apoi repede umplute, după care s-a nivelat terenul de deasupra, așternîndu-se uneori și un strat de piatră. Acest fapt este explicabil, dacă ținem seama că interspațiul, de altfel foarte mic, dintre locuințe, era în primul rînd folosit pentru amenajarea cuptoarelor și a vetrelor folosite sezonier, încît era imposibil ca aici să mai fie săpate și gropi pentru depozitarea resturilor menajere.

Așa cum am amintit mai sus, în marginea de vest a sectorului Y–X au fost semnalate un număr mare de gropi adânci. Rotunde sau ovale în plan, mai rar cu un contur neregulat, cu profil în formă de pungă sau clopot, cu cotlon, rareori cu profil alveolar, gropile aveau umplutura constituită din straturi sau lentile de cenușă, arsură, cărbune, pământ brun, cochilii, oase (foarte multe), numeroase fragmente ceramice, piese din os, arareori chiar și din bronz. Aceste gropi, folosite în exclusivitate pentru depunerea resturilor menajere, se găseau la cca. 40–55 m de marginile cenușarelor 3 și 4 și la cca. 60 m de cenușarul 2. Concentrarea lor în această zonă ne permite să presupunem că ele fuseseră săpate aici, undestratul de pământ galben nisipos se găsește la numai 1,30–1,80 m adîncime (față de suprafața actuală), dar în același timp, în apropierea locului unde erau plasate cele trei grupe de locuințe, ulterior ele fiind folosite pentru depozitarea resturilor menajere. O situație similară s-a constatat în zona de nord-vest a terasei, unde s-a identificat grupul de gropi (din șanțul 35) din preajma cenușarului 1, din sectorul Z. Acestea se găseau la cca. 70–80 m de marginea cenușarului 1 și la cca. 60 m de o altă lentilă de cenușă (resturile unui grup de locuințe din etapa Noua I, necercetate pînă acum). În sfîrșit, în ceea ce privește sectorul V s-a constatat că la circa 60 m vest de marginile cenușarului se găseau 20 de gropi cu resturi menajere, specifice etapei Noua I.

Așadar, din cercetările făcute pînă acum, rezultă că în așezarea Noua I de la Cîndești complexele de locuire nu se găsesc în aceeași zonă cu gropile folosite pentru depozitarea resturilor menajere, ci în afara perimetrului locuirii propriu-zise. Este de asemenea important să mai subliniem și faptul că deocamdată nu au fost semnalate grupuri de gropi între cenușare (firește sînt totuși unele excepții); nu este vorba de o concentrare în aceste interspații, ci doar de cîteva gropi nu prea apropiate unele de altele. Aceste observații ne permit să presupunem că purtătorii culturii Noua au rezervat în mod deliberat marginile zonei de nord-vest și sud-vest al terasei pentru gropi și au lăsat liberă zona de nord-est și sud-vest, unde existau căile de acces între terasele Corbea și Coasta Banului.

Un alt aspect deosebit de interesant ne-a fost relevat prin cercetarea unor locuri de cult semnalate în marginea cenușarelor din etapa Noua I. În acest sens, ne vom referi la două categorii de descoperiri: locurile de cult din preajma grupurilor de locuințe și o construcție mai deosebită folosită fără îndoială pentru practicarea unor ritualuri de către întreaga comunitate tribală, identificată în zona limitrofă de nord-vest a așezării Noua. Astfel, cu prilejul cercetării cenușarului 5, din sectorul V, s-au găsit două locuri de cult, orientate exact nord-sud, la 6 m distanță de limitele locuințelor. Cel situat la nord fusese amenajat într-o groapă, a cărei adîncime atîngea 1,50 m de la suprafața actuală și 80 cm de la baza solului cenușiu cu resturi Noua I, avînd diametrul de 1,60 m. Pe fundul gropii se aplicase o lipitură groasă (lut galben nisipos amestecat cu pleavă), acoperită de o a doua lipitură mai subțire. Exact în centru se delimitase cu o gardină din lipitură o suprafață, cu diametrul de 50 cm. Aici s-au găsit resturi de cărbune și cenușă, arsură și cîteva oase calcinate, peste care fusese așezat un borcan. Pe o mică treaptă, cruțată atunci cînd s-a săpat groapa, se găsea o piatră sfărîmată. Este evident că întregul complex constituia un loc de cult aparținînd micului grup de familii ce locuia în apropiere (cenușarul 5). Ca și în cazul unor descoperiri asemănătoare (mai ales din fazele finale ale culturii Monteoru), constatăm că focul sacru, aprins și întreținut probabil mai mult timp (lipiturile vetrei delimitate de gardina de lut erau transformate într-o masă de arsură roșie), însoțea ritualurile practicate de către cei ce locuiau aici.

În marginea de sud a cenușarului a fost semnalat cel de al doilea loc de cult, situat ca și cel precedent tot la 6 m depărtare de grupul de locuințe. Ca și în cazul menționat mai sus se făcuse o amenajare simplă săpîndu-se o groapă cu diametrul de 1,20 și adîncă 1,30 de suprafața actuală, cu pereții lutuiți, cu 2 straturi succesive de pământ galben nisipos, amestecat cu puțină pleavă. Vatra, de pe fundul gropii, cu lipituri groase de 5 cm, fusese refăcută de 3 ori. Aici cenușa, arsura și cărbunele fuseseră adunate de pe vatră și depuse într-un borcan acoperit cu capac, ce se găsea pe marginea gropii. Trebuie de asemenea să menționăm, că vasul respectiv se afla pe unele din plăcile subțiri de gresie, care încercuiau marginile gropii (ele însă nu formau o gardină propriu-zisă, ci fuseseră așezate orizontal peste solul de călcare). Ca și în cazul

precedent, amenajarea la care ne-am referit mai sus era făcută în vederea practicării unor ritualuri, poate deosebite de acelea ale locului de cult amintit mai sus. Este interesant să subliniem că orientarea lor exactă pe axul nord-sud, cât și unele mici deosebiri de amănunt în ceea ce privește modul de construcție, precum și plasarea vaselor pe care le-am menționat, ne permit să presupunem că ele nu erau folosite concomitent, ci, probabil, periodic, când unul, când altul și în concordanță cu ritualurile, pentru practicarea cărora se făcuseră astfel de amenajări. Nu este însă exclus ca în cadrul unor „ceremonii” mai ample, să fi fost necesară aprinderea focului sacru în ambele locuri de cult în același timp. În sfârșit, mai amintim că au mai fost semnalate și alte locuri de cult, dar din nefericire observațiile noastre sînt foarte limitate datorită faptului că complexele respective au fost parțial distruse, fie prin săparea unor gropi hallstattiene tirzii sau geto-dacice, fie prin degradarea terenului în urma plantării cu vie și livadă.

Nu putem trece cu vederea, deci, observațiile făcute cu privire la locul de cult semnalat în cenușarul 2 (din zona Y, T). Aici, după cum am menționat mai sus, cele 5 locuințe din nivelul superior fuseseră dispuse radial, astfel încît cu una din laturile lor înguste să delimiteze o suprafață de 15 m. În această zonă centrală a cenușarului se găsea un loc de cult cu o amenajare aproape identică aceluia amintite mai sus. Groapa fusese săpată cu două trepte (orientate exact la sud) și avea diametrul de 1,20 m; 3 lipituri succesive fuseseră aplicate atît pe trepte cît și în zona inferioară a gropii, folosită ca vatră. Pe treapta superioară era depus un borcan susținut la bază de o apărătoare (câtel de vatră), iar pe cea inferioară o ceașcă. Resturile de cărbune și cenușă ce se găseau pe vatra de pe fundul gropii, fuseseră acoperite cu un borcan cu gura în jos. O situație similară se pare că va fi existat și în cadrul cenușarului 4 (nivelul superior), dar din cauza degradărilor ulterioare din zona centrală a cenușarului nu au putut fi recuperate decît lipituri provenind de la o vatră ce se găsea pe fundul unei alveolări (probabil o groapă identică cu acelea menționate mai sus). Observațiile făcute cu prilejul cercetării cenușarelor 2 și 4 ne permit să presupunem că, în cazul cînd erau mai multe locuințe dispuse radial, locul de cult se găsea în centrul suprafeței delimitate de laturile lor înguste. Dacă avem în vedere că această situație a fost semnalată mai ales la grupurile de locuințe din nivelul superior al așezării Noua I, n-ar fi exclus să se fi adoptat un alt mod de dispunere a locului de cult în cadrul grupului respectiv, chiar dacă amenajarea și ritualurile practicate nu se deosebeau esențial de acelea anterioare. Nu putem totuși să nu subliniem în mod deosebit faptul că distrugerile ulterioare, care au afectat zonele limitrofe ale celor două cenușare, nu ne-au permis să semnalăm aici și urmele altor locuri de cult, similare celor din cenușarul 5. Prin urmare, nu avem certitudinea că în cazurile respective în afară de locul de cult situat central nu vor fi existat și altele mai mici, plasate la o oarecare distanță de locuințe.

Așa cum am precizat mai sus, în așezarea Noua I de la Cîndești a fost semnalată și o a doua categorie de locuri de cult, cu o construcție oarecum deosebită. În legătură cu acestea este necesar să precizăm zona pe care o ocupau în cadrul așezării respective. În acest sens, reamintim că prin cercetările efectuate pe terasa Coasta Banului s-a constatat, așa cum am arătat deja, că grupurile de gropi folosite pentru depozitarea resturilor menajere și care se găseau în preajma cenușarelor erau masate către marginea de nord-vest sau cea de sud-vest a terasei, fiind inexistente în zona de vest secționată de șanțurile transversale T₁—T₃. O situație similară va fi existat probabil și în zona de est, unde nu au fost semnalate pînă în prezent concentrări de gropi în preajma așezării respective. Prin urmare, perimetrul așezării Noua nu era delimitat de un „cîmp de gropi”, ele fiind masate doar în anumite zone limitrofe ale acesteia. Am insistat asupra acestor date pentru a releva faptul că cea de a doua categorie de locuri de cult a fost semnalată în marginea de est a așezării Noua I (unde nu se găseau gropi cu resturi menajere), la o distanță de 30 m de cenușarele 2—3. Deși în zona la care ne referim se găsesc numeroase gropi La Tène sau prefeudale, iar ulterior terenul a fost plantat cu vie și livadă, s-a păstrat totuși aproape intactă partea inferioară a unui loc de cult. S-a putut observa astfel că baza unei gropi La Tène a acoperit și a distrus parțial cu cotlonul ei o groapă mai veche, perfect rotundă, cu diametrul de 2,50 m și a cărei adîncime atingea probabil 1,50 m de la baza solului cenușiu, ce se subție treptat, marcînd limitele așezării Noua. Săparea gropii a fost făcută cu grijă pentru a se obține un prag semicircular, înalt de 30 cm față de bază, cu 3 trepte de acces, situate exact la est. O lipitură groasă de 15 cm, din pămînt galben nisipos, a podit groapa și a acoperit pragul semicircular, după care o ardere puternică a transformat-o într-o platformă cărămidie (la demontare s-a observat clar că arderea afectase doar partea superioară a lipiturii, ea stingîndu-se treptat către bază). S-au aplicat apoi două straturi de lipituri subțiri de lut galben nisipos, care au acoperit și treptele de la intrare. În zona centrală, o gardină constituită din 3 lipituri, dispuse concentric, cea inferioară avînd înălțimea de 20 cm, a doua, de 12 cm, și ultima de la exterior, de 8 cm, delimitau o suprafață cu diametrul de 50 cm. Această gardină a fost făcută după arderea platformei. Către una din limitele pragului circular, s-a observat o mică alveolă, adîncă de 15 cm și cu diametrul de 10 cm, făcută cu prilejul săpării gropii (cînd s-a cruțat și suprafața pragului). Marginile acestei alveolări fuseseră subliniate cu o mică gardină, aplicată peste lipitura ce acoperea podina și pragul respectiv. Este posibil ca acest mic lăcaș, împreună cu un altul, să fi fost plasate la cele două limite ale pragului, dar nu trebuie să excludem ca ele să fi existat la distanțe egale pe întreaga suprafață a pragului respectiv. Atît vatra de pe podină, cît și lăcașul de pe prag aveau lipiturile puternic zgurificate ca urmare a întîrîinerii timp îndelungat a unui foc puternic. Cărbunele și arsura fuseseră strînse și depuse probabil într-un vas (un borcan cu capac) care se afla lîngă intrare. Pe fundul cotlonului gropii La Tène, care a distrus parțial și treptele de la intrare, s-au găsit cărbuni, cenușă, precum și fragmente ceramice provenind de la vasul sfărîmat și împrăștiat cînd

s-a făcut săpătura ulterioară. De asemenea, pe prag, lângă lăcaș, fuseseră depuse două cești (din care s-au recuperat fragmentele căzute în lăcașul respectiv și pe podină). În mod deosebit mai amintim că pe podină s-au descoperit și bucăți de lipitură provenind de la pereți. Ținând seama că aici, gropile săpate ulterior nu au deranjat și nici distrus urmele unor anexe sau locuințe, trebuie să admitem că vatra și lăcașurile de pe prag fuseseră de astă dată protejate de o construcție relativ solidă, având lipituri similare cu pereții locuințelor din cenușarele din apropiere. Firește, s-ar putea presupune că aceasta nu ar fi un loc de cult ci o locuință obișnuită, dar insistăm că amenajarea vetrei de pe podină, al cărei diametru cu gardină atingea 70 cm, și pragul îngust, pe suprafața căruia se găseau probabil două sau mai multe lăcașuri pentru a putea fi întreținut focul, grămada de cenușă cu cărbune împreună cu fragmentele ceramice ce se găseau lângă intrare, sînt o dovadă că această construcție era făcută pentru un alt scop. De asemenea, plasarea ei în marginea așezării Noua, în zona care nu era folosită nici pentru locuințe, nici pentru depozitarea resturilor menajere, subliniază fără îndoială faptul că aici era un loc de cult cu o semnificație deosebită, unde se practicau ritualuri la care participa întreaga comunitate tribală. Semnalarea unor locuri de cult în cadrul grupurilor de locuințe, amenajate mai mult sau mai puțin pretențios, dovedește practicarea unor ritualuri cu un caracter limitat, familial sau specific unui grup de familii. Așa pot fi de altfel explicate micile deosebiri ce s-au semnalat între modul de amenajare a diferitelor locuri de cult identificate la Cîndești. În același timp, așa cum s-a constatat și cu prilejul cercetării așezării Monteoru, pentru tot ce implica viața înregii comunități tribale existau fără îndoială ritualuri deosebite, ce se practicau într-un loc special amenajat și care aparținea tuturor. Din acest punct de vedere, descoperirile de la Cîndești din așezarea Noua ne dezvăluie aspecte ale unei bogate și complexe vieți spirituale.

Din cele prezentate mai sus rezultă că cercetările efectuate, mai ales între anii 1976—1982 la Cîndești au oferit numeroase date referitoare la așezarea corespunzătoare etapei Noua I. Din acest motiv am considerat necesar să ne oprim cu insistență asupra celor mai semnificative complexe care să ilustreze trăsăturile esențiale ale noului tip de așezare adoptată la sfîrșitul bronzului mijlociu aici, unde evoluase în cursul unei lungi perioade de timp cultura Monteoru.

În comparație cu datele referitoare la etapa Noua I, rezultatele obținute în vederea cunoașterii așezării Noua II, deși sînt mai puțin numeroase, sînt totuși la fel de semnificative. Secționarea a 3 cenușare precum și cercetarea unui număr de 30 de gropi au oferit numeroase elemente pentru a putea reconstitui trăsăturile așezării în cea de a doua etapă de dezvoltare a culturii Noua. Firește, nu ne vom opri la descrierea tuturor complexelor de locuire, ci vom sublinia acolo unde este cazul noile elemente referitoare la construcția de locuințe, vetre, gropi etc.

Deja am menționat mai sus că, în comparație cu așezarea caracteristică etapei Noua I, acum cenușarele sînt constituite din cîte 2 sau 3 locuințe, situate cu 30—40 m distanță sporită față de cele anterioare. De asemenea, s-a observat că locuințele sînt mai mari, unele cu două încăperi, cum este cazul acelor din cenușarul 2 și a unei locuințe din cenușarul 1. Dispoziția lor în cadrul grupului este similară celor semnalate anterior (cînd doar 2 sînt situate la 3—4 m distanță una de alta, iar atunci cînd sînt 3 și de aceeași mărime sînt dispuse radial). La construcția locuințelor nu au intervenit elemente noi, cu deosebire doar că stratul de lut crud, care constituie podina, este ceva mai consistent. Se mențin de asemenea vetrele rotunde și cu lipiturile aplicate pe platformă sau pe un strat de amenajare. Scheletul lemnos al pereților este solid încît nu era necesară decît aplicarea unei lipituri subțiri. Într-un singur caz au putut fi sesizate gropile stilpilor care susțineau rețeaua de nuiele a pereților. Predomină acum cuptoarele de tip „fest”, în formă de potcoavă, cu excepția unuia singur care avea vatra rotundă. Gropile folosite pentru depozitarea resturilor menajere sînt de asemenea concentrate în aceeași zonă, unde se găseau și acelea ale așezării Noua I, ele fiind doar situate la o distanță mai mare de grupurile de locuințe. Prin formă, prin profil, adîncime și pămînt de umplutură ele sînt însă asemănătoare celor din etapa Noua I. Ca și în cazul precedent, au fost semnalate gropi în preajma locuințelor, de data aceasta mai mici și puțin adînci, prea puțin folosite pentru depozitarea resturilor menajere, ele fiind ca și în cazul precedent săpate pentru a se scoate lut galben și apoi repede umplute și acoperite cu pietre. Două locuri de cult, unul situat în zona centrală și al doilea în marginea de vest, descoperite în cenușarele 1 și 3, sînt identice celor menționate la descrierea cenușarului 5, din etapa Noua I.

Din cele expuse pînă acum se poate observa că trăsăturile esențiale care definesc tipul de așezare sînt comune ambelor etape de evoluție ale culturii Noua. Micile deosebiri de amănunt sînt aproape nesemnificative, astfel încît specificul așezării Noua ne apare bine definit, caracteristicile conturate în primă etapă menținîndu-se și în cea de a doua, fără schimbări esențiale.

* * *

După cum este bine știut, pentru cunoașterea conținutului și trăsăturilor esențiale ale unei culturi, a legăturilor cu regiuni mai mult sau mai puțin apropiate, inventarul de unelte și armă, podoabe și bijuterii, piese de cult sau ceramică, oferă elementele principale pentru reconstituirea celor mai variate aspecte ale vieții materiale și spirituale ale unui grup de comunități tribale. Ținînd seama de acestea, este firesc ca în afară de observațiile referitoare la tipul de așezare și implicit la complexelor de locuire și cult, din care este constituită, trebuie să ne oprim la întregul ansamblu de material descoperit cu prilejul săpăturilor. Din acest punct de vedere, este necesar să subliniem încă de la început că ne vom opri îndeosebi la elementele semnificative și în același timp dominante în cadrul așezării de la Cîndești, pentru a scoate în evidență

caracteristicile celor două etape de evoluție ale culturii Noua, așa cum se reflectă ele prin rezultatele obținute până acum.

Astfel, constatăm că în ambele etape (Noua I și Noua II), piesele din os (fie că ne referim la unelte, podoabe etc.) ocupă un loc important, atât prin frecvență și varietate, cât și prin maniera lor specifică de prelucrare (fig. 6—14). În acest sens, se detașează net câteva categorii ale căror procentaje înscriu valori maxime și dau în același timp o notă specifică inventarului așezării Noua de la Cindești. În această ordine de idei, s-a constatat că omoplatul crestat (lucrat din os de vită, mai rar din porc sau cal), la care se aplică creștături pe marginea cavității glenoide, apare frecvent în toate complexele de locuire (fig. 7/1, 5, 7—8; 14/6). În unele cazuri, această piesă putea fi folosită, ca daltă sau cuțit — răzuitor (partea opusă cavității glenoide) (fig. 7/8). Alături de acesta, un grup numeros de unelte finite sau în curs de prelucrare îl constituie secerile-tupik. Cu toate că de cele mai multe ori prelucrarea osului (partea inferioară a maxilarului de porc sau vită) se limitează doar la accentuarea curbării exterioare a acestora și transformarea marginii în tăiș, trebuie să mai remarcăm și prezența a numeroase seceri frumos finisate (fig. 6/11; 12/5—6). În aceste cazuri sînt îndepărtate părțile laterale ale maxilarului, iar curbura interioară este mult accentuată, astfel încît ele devin asemănătoare unor cosoare masive (fig. 6/12). În mod deosebit atragem atenția că într-o locuință din etapa Noua II a fost descoperită o *seceră în miniatură*, lucrată dintr-o așchie din os, care imită perfect unul din prototipurile din metal specifice bronzului târziu. Este vorba de secerile cu buton, prezente după cum se știe în depozitele sau descoperirile întimplătoare din aria Noua. Această categorie de seceri, care nu este specifică spațiului carpato-dunărean, a fost adoptată de către purtătorii Noua odată cu pătrunderea elementelor Srubno-Hvalinsk. În aceeași ordine de idei, reamintim că secerile-tupik sînt o categorie importantă și în inventarul culturii Sabatinovka, rezultată după cum se știe din contopirea fondului local vechi cu elemente de tip Srubî (indeosebi)¹⁷.

Nu mai puțin variate sînt cosoarele din os lucrate din maxilar sau așchii late de os, precum și din coaste, finisate adesea cu deosebită grijă. Menționăm astfel exemplarele masive cu lama arcuită, lată, virful ascuțit și cu mîner, sau piesele cu tăișul aproape drept și virful rotunjit (fig. 6/8). Nu lipsesc nici cosoarele mai mici cu lama foarte lată, cu tăișul drept și marginea opusă ușor arcuită și cu muchie, lucrate de obicei din așchii late sau omoplat (fig. 11/12). Într-un singur caz, se pare, că urma să fie finisat un exemplar care să reprezinte copia în os a cosorului de metal de tip Sosnovaia-Maza, așa cum este cel de la Cavadinești¹⁸ (fig. 6/6). Cosorul la care ne referim este doar în primul stadiu de prelucrare, fiind tăiată doar forma brută, după care urma să fie ascuțit (deja se observă că se începuse subțierea tăișului), să fie îndepărtate toate asperitățile și să fie lustruit. Cu toate că în spațiul carpato-dunărean exemplarele similare prototipului de metal „Sosnovaia—Maza” nu sînt prea numeroase, trebuie totuși să remarcăm că prezența lor aici dă o notă specifică atât inventarului culturii Noua, cît și al aceluia caracteristic culturii Sabatinovka¹⁹ (fig. 6/6).

Urmează apoi grupul numeros al cuțitelor din os, prelucrate de obicei pentru a avea o dublă funcționalitate. Astfel, în afară de exemplarele folosite mai ales pentru tăiat, s-au găsit numeroase cuțite-răzuitoare (cele cu lamă lată și mîner masiv) sau piese la care mînerul este transformat în daltă. În general, la această categorie de unelte prelucrarea se limita doar la îndepărtarea capetelor coastei, pentru a se obține o lamă de dimensiuni variabile, după care se ascuțea una din laturi, încercîndu-se cîte o dată să se dea și o oarecare curbura tăișului, iar mînerul (în realitate porțiunea rămasă neascuțită) era ușor lustruit. Cînd aceste piese erau folosite și ca dălți, latura îngustă a mînerului era ascuțită, iar cînd lama urma să fie transformată în răzuitor, tăișul rămînea drept (fig. 6/3—4, 7—8, 13).

Într-un singur caz s-a încercat să se obțină un cuțit asemănător celor de metal, similar prototipurilor identificate în depozitele de la Băleni sau Ulmi - Liteni; la aceasta, însă, tăișul era convex, virful probabil ascuțit, iar mînerul realizat prin îngustarea lamei avea două orificii pentru a fi înmănușat în altul mai solid (fig. 6/5). În comparație cu celelalte categorii pe care le-am menționat, cuțitele, chiar atunci cînd au o dublă funcționalitate, nu constituie un element specific culturii Noua decît atunci cînd au trăsături deosebite, ele fiind folosite în tot cursul epocii bronzului, iar în cazul culturii Monteoru, de exemplu, apar încă din faza IC, înscriind în cadrul celorlalte faze un procentaj mai mult sau mai puțin variabil²⁰.

În sfîrșit, numeroase și variate tipologic sînt răzuitoarele și pieptenii-răzuitor prelucrate din coaste și așchii de os, precum și din corn. Cînd sînt prelucrate din coaste, tăișul lamei realizat ca și la cuțitele obișnuite și zimțat mărunt, iar în alte cazuri se aplică un grup de creștături adînci (fig. 11/13; 13/12, 14—15).

În legătură cu categoria menționată aici, nu putem să nu subliniem faptul că în inventarul culturii Monteoru, de exemplu, aceasta nu deținea un procentaj prea ridicat, în timp ce acum, atât în etapa Noua I cît și în Noua II, înscriu o valoare substanțial sporită, încît constituie unul din elementele ei specifice. Ca și

¹⁷ Vezi mai sus nota 1 precum și Adrian C. Florescu, *Reperitoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României*, în care este bibliografia de pînă în anul 1985, inclusiv.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Există totuși unele mici deosebiri între cuțitele folo-

site de purtătorii culturilor Monteoru și Noua. Astfel, constatăm că în aria culturii Monteoru sînt mai frecvente cuțitele lungi cu mîner bine conturat, folosite de obicei pentru răzuire și mai puțin pentru tăiat, în timp ce acum sînt utilizate cuțitele mici prelucrate de cele mai multe ori cu deosebită grijă.

în cazul culturii Noua, piese de acest tip se găsesc și în inventarul culturii Sabatinovka, unde sînt semnalate în mod obișnuit, alături de secerile-tupik sau omoplați crestați²¹. Urmează apoi grupul relativ numeros al dălților lucrate din coaste, din așchii de os sau corn, finisate uneori cu deosebită grijă, iar alteori numai în zona capătului de întrebuințare. În funcție de utilitate, dălțile sînt de dimensiuni variabile (de la foarte mici la foarte mari) și diversificate tipologic, cele mai interesante fiind exemplarele dreptunghiulare (similare dălților din piatră sau metal) (fig. 8/1, 6; 9/1, 5), realizate prin ascuțirea capătului îngust a oaselor mici. De cele mai multe ori ele sînt prelucrate cu mai puțină acuratețe numai în zona de strictă întrebuințare. Firește, în culturile bronzului mijlociu, această categorie de dălți din os este bine reprezentată, dar numărul mare și varietatea lor le înscriu totuși printre piesele caracteristice culturii Noua. În sfîrșit, foarte numeroase și variate sînt împungătoarele din os, lucrate din așchii, oase mici, corn etc., finisate de cele mai multe ori numai în zona capătului de întrebuințare. Ca și dălțile, ele sînt de dimensiuni variabile, în funcție de utilitatea lor propriu-zisă (fig. 10/1—4, 7—9, 11—13, 15). Alături de împungătoare, acele din os sînt relativ numeroase, majoritatea fiind simple, prevăzute doar cu urechiușă, dar nu putem omite faptul că s-au găsit și exemplare cu protuberanță, capul mult îngroșat, cilindric, folosite încă ca podoabe, după cum vom arăta mai jos. Mai trebuie să amintim că s-au semnalat spatule și minere din os, șlefuitoare etc., precum și alte piese de utilitate mai mult sau mai puțin precizată (fig. 33/1—11; 35/5). Nu putem trece cu vederea că în unele complexe de locuire au fost descoperite săpăligi, lucrate fie din corn de cerb sau din oase mari, avînd caracteristici similare celor găsite în inventarul așezărilor monteorene.

Prin urmare, dacă judecăm în ansamblu inventarul de unelte și alte piese din os din așezarea Noua de la Cîndești, constatăm că el este identic celui semnalat în alte obiective contemporane, ca de exemplu: Girbovăț, Lichitișeni, Bărboasa, Tăvădărești, Trușești, Corlăteni etc.

Mai puțin variate, dar foarte importante prin caracterul lor funcțional, sînt uneltele din piatră care, alături de acelea din os, întregesc în ansamblu inventarul așezării Noua de la Cîndești. Dintre acestea, două grupuri se detașează net; cosoarele lucrate din piatră dură sau cu o textură medie și, incidental, din roci cu duritate mică, de tipul silicitelor sau marnelor, frecvente în zona respectivă, după care urmează topoarele-ciocan, de obicei cu ceafa cilindrică (fig. 15/1—8).

Cosoarele cu lamă lată sau îngustă, curbă mai mult sau mai puțin accentuat, cu vîrf ascuțit sau rotunjit, cu sau fără talon, sînt finisate de cele mai multe ori cu deosebită grijă. Alături de acestea apar firește și piese prelucrate superficial, lama lor păstrînd încă pe ambele fețe ciopliturile largi rezultate din primul stadiu de finisare. La acestea din urmă, în zona tăișului, ciopliturile sînt îndepărtate printr-o lustruire atentă, astfel încît întrebuințarea lor devine foarte facilă (fig. 14/1; 15/1—2, 7).

După cum este bine știut, această categorie de unelte apărută încă de la începutul epocii bronzului s-a menținut pînă în pragul bronzului tîrziu fără schimbări esențiale. Prezența lor în cadrul inventarului așezării Noua de la Cîndești reprezintă fără îndoială continuarea directă a prototipului frecvent anterior în aria de răspîndire a culturii Monteoru.

În mod deosebit atragem atenția că alături de acest grup, nu prea numeros de altfel, au fost semnalate și cîteva exemplare fragmentare provenind de la cosoare cu lamă lată, tăișul drept și marginea opusă ușor curbă, cu vîrf rotunjit și fără talon. În legătură cu această categorie de cosoare trebuie să facem unele precizări: se știe, astfel, că ele au apărut la începutul epocii bronzului și constituiau prototipul predominant; ulterior (dacă ne referim la aria Monteoru), continuînd să fie folosite alături de tipul menționat mai sus, dar într-un procentaj vizibil diminuat, pentru ca apoi să fie practic eliminate. Prin urmare, reapariția acestui tip în inventarul așezării Noua nu reprezintă o continuare firească a unui grup de piese frecvente anterior, el fiind readus aici, așa cum s-a precizat, de către purtătorii Srubno-Hvalinsk. Menționăm în acest sens că cosoarele de tipul la care ne-am referit sînt lucrate adesea din silex, așa cum este cazul exemplarelor de la Trușești sau Bărboasa și sînt similare unora din exemplarele semnalate de altfel destul de rar și în aria Sabatinovka²² (fig. 15/6).

Alături de cosoare au fost semnalate topoarele-ciocan cu ceafa cilindrică mai mult sau mai puțin accentuată, cu profil drept sau ușor curbat și cu tăișul arcuit. Lucrate în exclusivitate din roci dure sau foarte dure, ele se remarcă printr-o prelucrare foarte îngrijită, fiind întotdeauna îndepărtate toate asperitățile rezultate din primele stadii de finisare (fig. 15/5).

În afară de acestea au mai fost identificate și alte categorii de piese folosite doar incidental. În acest sens, menționăm unele ciocane din piatră dură de formă poliedrică sau cilindrică, la care prelucrarea se limita doar la netezirea suprafeței ce urma să fie folosită ca atare. Un singur exemplar este oarecum deosebit atît prin formă cît și prin roca din care a fost prelucrat. Ne referim aici la un „ciocan” din malachit, în formă de trunchi de piramidă cu laturile inegale (suprafața centrală rectangulară și cele laterale îngustate ușor trapezoidale). Cu toate că s-a observat o ușoară deteriorare care ar putea fi rezultată de la folosirea acestei piese ca ciocan, avînd totuși în vedere forma cît și roca din care a fost prelucrat, n-ar fi exclus ca el să fi avut nu numai o întrebuințare practică. Această categorie (nu prototipul ca atare), realizată din malachit, a putut apare în aria Noua odată cu contactul stabilit cu elementele răsăritene²³ (fig. 15/8).

²¹ Vezi mai sus notele 1—4.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

Un loc însemnat pentru cunoașterea inventarului așezării Noua de la Cindești, îl are grupul de piese prelucrate din bronz. În mod deosebit trebuie să atragem atenția că cele 26 de exemplare întregi sau fragmentare identificate în această așezare, cât și diversitatea lor tipologică reprezintă o frecvență aproape maximă dacă ținem seama că, exceptând obiectivul de la Gîrbovăț, unde s-au săpat integral 4 cenușare și în care s-au găsit 54 de piese din bronz, în celelalte obiective mai intens cercetate s-au descoperit doar 4 până la 18 exemplare (Bârboasa, Lichitișeni, Trușești, Valea Lupului), excluzând numai stațiunea de la Tăvădărăști, unde s-au găsit 21 de obiecte de bronz²⁴ (fig. 16/1—5).

În acest sens, remarcăm prezența la Cindești a numeroase prototipuri începînd cu simplele ace, banale, pînă la seceri, cuțite, virfuri de săgeată, podoabe etc. Așadar, nu numai prin numărul relativ mare, dar și prin gama diversificată de piese, această așezare Noua ne permite ca alături de cea de la Gîrbovăț (cel mai mare obiectiv Noua cercetat pînă în prezent), să adăugăm repertoriului pieselor de bronz noi tipuri (avem în vedere în primul rînd exemplarele semnalate în complexe de locuire și nu în depozitele sau alte descoperiri întîmplătoare de pe locul sau în apropierea unei așezări Noua).

Dintre piesele din bronz descoperite la Cindești menționăm în primul rînd lama de cuțit din foaie de bronz, cu tăișul ușor știrbit de la întrebuințare. Cuțitul avea probabil un minier (realizat prin îngustarea lamei), pentru a fi înmănușat solid. Acestuia i se mai adaugă 3 seceri din bronz (2 cu cîrlig și cu spin și una cu buton), descoperite într-un vas din marginea cenușarului Noua II de pe Coasta Banului, precum și un virf de seceră (probabil de tipul Ulmi-Liteni), găsite în locuința 2, din cenușarul 3 — Noua I (fig. 16/1). După cum este bine știut, mai ales în zona răsăriteană a ariei Noua, cele 3 tipuri de seceri menționate mai sus sînt semnalate fie în vatra unor așezări Noua, cum este cazul la Gîrbovăț, fie în depozitele corespunzătoare acestei culturi, ca de exemplu la Ciorani, Duda, Țigănești, Ulmi-Liteni etc.²⁵ (fig. 16/1—5). În ceea ce privește lama de cuțit, ea provine indiscutabil de la un exemplar similar celor ce fac parte din depozitele de la Băleni, Gura Dobrogei sau din așezarea de la Botoșana etc.,²⁶ specifice culturii Noua. Nu putem, de asemenea, să nu reamintim faptul că seceră de tipul Ulmi-Liteni se întîlnește în exclusivitate în spațiul situat între Carpații Orientali și Nispru și a apărut așa cum s-a precizat, ca rezultat al contaminării unor tipuri caucaziene și central-europene și este caracteristică repertoriului de bronzuri specifice culturilor Noua-Sabatinovka²⁷ (fig. 16/2). În aceeași ordine de idei, trebuie să amintim că tipul de cuțit cu lama îngustă dreaptă, care apare de obicei în aria Noua-Sabatinovka, reprezintă de asemenea adoptarea prototipului folosit cu predilecție în zonele aferente centrelor metalurgice din sudul Uralului. Apariția lui în spațiul carpato-dunărean în așezări ca Botoșana sau Cindești sau în depozitele Băleni și Gura Dobrogei (aceasta din urmă fiind în exclusivitate de factură răsăriteană), subliniază că elementele Srubno-Hvalinsk au adus din centre metalurgice foarte îndepărtate o gamă variată de piese care au fost apoi adoptate și adaptate de către cei ce locuiau aici²⁸.

În afară de piesele la care ne-am referit mai sus, atît în complexe de locuire Noua I, cît și în acelea Noua II, au fost semnalate și alte piese din bronz ca, de exemplu, ace simple, cu capul inelar sau cu protuberanță, împungătoare și mici dălțițe, care nu se deosebesc de tipurile obișnuite, specifice culturii Noua (fig. 32/6, 9, 11—12, 14—15, 17—18). Firește, sînt și cazuri cînd aceste piese mărunte aparțin unor tipuri de certă factură răsăriteană cum este cazul la Gîrbovăț, Tăvădărești sau Bârboasa ori în depozitele de la Ulmi-Liteni sau Băleni, dar, deocamdată, la Cindești asemenea exemplare nu au fost încă semnalate²⁹.

În sfîrșit, nu putem încheia prezentarea inventarului așezării Noua fără a aminti că atît în complexe de locuire cît și în pămîntul din umplutura gropilor adiacente cenușarelor au fost descoperite rîșnițe rotunde sau ovale, întregi sau fragmentare, lucrate din gresie, cu una din fețe mult albiată și tocită de la o întrebuințare îndelungată, precum și frecătoare din piatră dură, rotunde sau poliedrice (deteriorate sau prea puțin utilizate). Menționăm apoi greutatea piramidale din lut ars, cu muchiile crestate și greutatea rotunde sau ovale, perforate central.

Mai numeroase și variate sînt însă fusaiiolele din lut ars sau, în mod excepțional, lucrate din os. Cele din lut ars sînt de obicei lenticulare și numai arareori tronconice (fig. 30/1—4, 7, 9; 31/1—2, 4, 6—7). În două cazuri, ele erau ornamentate cu cercuri alternînd cu șiruri de împunsături dispuse concentric sau cu caneluri radiale (fig. 31/5). Cele cîteva fusaiiole din os, ușor tronconice sau semisferice, erau lucrate fie din rotule sau capătul superior al femurului (fig. 30/5—6, 8). Au mai fost descoperite și cîteva rîșnițe cu suprafețele plane, perforate sau chiar fragmente ceramice transformate în rîșnițe (unele au un mic orificiu central).

În mod deosebit trebuie să menționăm că atît în complexe de locuire specifice etapei Noua I, cît și în acelea din etapa Noua II, au fost descoperite cîteva miniaturi de roți de car, cu bucsă, lucrate din

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem; vezi și M. Petrescu-Dîmbovița și M. Florescu, în *Inventaria archaeologica*, X, 1974, pl. 8; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1975, p. 23—37.

²⁶ Adrian C. Florescu, *Cultura Noua pe teritoriul României* (mss.).

²⁷ Adrian C. Florescu, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 40—

95, unde se discută mai amplu tipul la care ne-am referit mai sus; idem, *Cultura Noua pe teritoriul României* (mss.).

²⁸ Ibidem.

²⁹ Prelucrarea osului și a pieselor de bronz, specifice purtătorilor culturii Noua, a constituit subiectul a două comunicări susținute de Adrian Florescu la Bala Mare (1981) și Iași (1986) (ambele vor fi inserate într-un articol ce urmează a fi dat la tipar).

lut ars, similare pieselor semnalate în așezările specifice culturilor bronzului mijlociu din spațiul carpato-dunărean, ca, de exemplu, Monteoru, Wietemberg sau Otomani.

* * *

Așadar, din cele prezentate mai sus, se detașează net faptul că în inventarul așezării Noua (în ambele etape) predomină piesele din os similare celor identificate în celelalte obiective contemporane. În legătură cu aceasta, este necesar să scoatem în evidență faptul că, la Cindești, ca și la Gîrbovăț, numărul exemplarelor din os, finite, în curs de prelucrare, deșeuri, fragmentele tăiate și pregătite pentru a fi transformate în piese utilizabile etc., este copleșitor, în comparație cu celelalte categorii (piatră, bronz, lut ars etc.), încît nu greșim dacă considerăm că „industria osului” constituie o activitate importantă. În legătură cu aceasta, este interesant de amintit că la Gîrbovăț de exemplu s-au descoperit circa 600 de piese finite sau deteriorate după o întrebuințare îndelungată și circa 1 000 de exemplare în curs de prelucrare. Dacă păstrăm proporțiile și ne referim la volumul cercetărilor, Gîrbovățul fiind pînă în prezent unica așezare Noua săpată intens, cele 200 de piese găsite la Cindești și căroră li se adaugă cel puțin 500 de deșeuri, dovedesc o preocupare permanentă de a se obține cît mai multe și mai variate piese din os, unele cu dublă funcționalitate, altele, mai mici, de uz casnic³⁰.

În mod deosebit trebuie să mai atragem atenția că, deocamdată, nu au putut fi sesizate diferențieri nete între categoriile de piese din os, folosite cu precădere în etapa Noua I, față de etapa Noua II. Aceasta, firește, se datorează faptului că, la Cindești, așezarea Noua II nu a fost atît de intens cercetată ca aceea corespunzătoare etapei Noua I (dar, mai ales, că stațiunea Noua II a fost răscolită de lucrările ulterioare care au distrus și împrăștiat un mare număr de piese; ne referim la amenajările făcute pentru locuințe, precum și la săparea unor gropi mari, folosite pentru depozitarea resturilor menajere și pentru provizii, din Hallstatt și epoca geto-dacă). Aceasta însă nu înseamnă că nu au existat anumite preferințe; astfel, secerile din bronz cu cîrlig și spin, cele cu buton, celturile, acele cu protuberanțe pe tijă, anumite tipuri de psalii din os sau din bronz, se întîlnesc în mod obișnuit în așezările Noua II, deși s-au semnalat și cîteva cazuri cînd apar și în etapa Noua I (ace, unele psalii etc.). Dar indiferent de aceste carențe, datorate exclusiv stadiului diferențiat de cercetare a celor două așezări (Noua I—II), inventarul obiectivului de la Cindești este absolut tipic culturii Noua. El reflectă în ansamblu schimbările survenite în etapa sa de cristalizare și totodată atestă continuarea noilor elemente apărute în cea de a doua etapă de dezvoltare Noua II a culturii respective.

Nu întîmplător am insistat asupra datelor consemnate mai sus, deoarece după cum se știe, în zona situată la curbura Carpaților Răsăriteni, în nucleul ariei monteorene, așezarea Noua de la Cindești este nu numai primul obiectiv cercetat, ci se înscrie printre cele mai mari săpături efectuate pînă acum, cu bogate rezultate.

* * *

Cu toate că pare poate desuet faptul că ne-am oprit cu atîta insistență la anumite aspecte relevate de săpăturile de la Cindești și ne referim în primul rînd la observațiile privind tipul de așezări, noile forme de grupare a locuințelor, modalitățile de construcție ale acestora, precum și la inventarul principal de unelte și alte piese de uz casnic, am avut în vedere că ele constituie elementele esențiale ce definesc trăsăturile și conținutul unei culturi. Este indiscutabil că acestea reflectă noul mod de organizare internă tribală, activitățile economice preferențiale și posibilitățile de obținere mai facilă a celor necesare traiului.

În același timp, în concordanță cu noul mod de viață sint stabilite noi legături, sint adoptate și adaptate integral elemente noi, netradiționale etc. Desigur aceasta nu înseamnă că trebuie neglijate celelalte categorii de materiale semnalate în inventarul așezărilor, cum sînt de exemplu, ceramica, armele, podoabele, plastica zoomorfa și antropomorfa, piesele mai mici cu o utilitate limitată etc.; ele întregesc ansamblul, dar nu definesc structural noul mod de viață. Am făcut aceste precizări pentru că există adesea tendința ca să se dea unor elemente ale inventarului unei așezări, cum este de exemplu ceramica, o importanță pînă la absolutizare, neglijîndu-se faptul că ea nu reprezintă totuși decît una din categoriile ansamblului de descoperiri dintr-un obiectiv și aceasta în ciuda faptului că este cea mai numeroasă.

Este însă adevărat că ceramica are un caracter mai labil, în sensul că adoptarea și adaptarea unor noi forme de vase și motive decorative se petrece mult mai rapid, astfel încît pot fi sesizate cu mai multă ușurință unele influențe sau contacte directe cu purtătorii culturilor învecinate (fig. 17—29). Înainte de a prezenta caracteristicile ceramicii specifice celor două etape ale culturii Noua de la Cindești, este necesar după părerea noastră să facem unele precizări. Astfel, volumul cercetărilor dintr-o așezare și mai ales preferințele celor care au locuit-o duc în mod inevitabil la sublinierea unor caracteristici particulare, dar care nu afectează, nu modifică trăsăturile esențiale ale ceramicii culturii respective.

În acest sens, dacă ne referim la stațiunea de la Cindești este firesc să sesizăm aici perpetuarea mai ales a formelor tradiționale monteorene, mai mult decît în zonele din afara ariei ei de răspîndire, așa cum este cazul la Vinători, Cavadinesti, Gîrbovăț, Bărboasă, Trușești, Corlăteni etc. În același timp, prin

³⁰ Vezi, pentru această, Adrian Florescu, atît în *Reper-toriul obiectivelor Noiă pe teritoriul României*, cît și conside-rațiile referitoare la cultura respectivă, precum și nota 29.

poziția sa geografică (la curbura Carpaților Răsăriteni, în zona de contact cu cîmpia), aici vor fi mai numeroase elementele sudice de tip Coslogeni, de exemplu, decît la Lichitișeni, Probota, Corlăteni sau Trușești.

Așadar, în repertoriul de forme ceramice și motive decorative semnalat pînă în prezent în așezarea Noua de Cindești vom constata în primul rînd că ea conține toate trăsăturile ce definesc etapa de cristalizare a acestei culturi, așa cum a fost definită ea acum peste 2 decenii²¹. În acest sens, remarcăm eliminarea aproape totală a unor forme ceramice tradiționale Monteoru ca, de exemplu: cămile mari cu gîtul cilindric, corpul etajat, partea superioară cu profil arcuit și cea inferioară tronconică sau bitronconică, a străchinilor cu profil foarte arcuit, bogat ornamentate (la partea superioară) sau a borcanelor cu gîtul în formă de pilnie și corpul globular, cu marginea buzei ușor lătită, prevăzută pe corp cu motive incizate asociate cu caneluri²². De asemenea, nu mai apar decît rar cămile mici cu gura largă, buza răsfrîntă, cu corpul în 2—3 etaje (asemănătoare cu vasele de ofrandă) și nici bolurile cu corpul semisferic sau castroanele mici cu corpul în formă de rață. Alte forme ca, de exemplu, vasul de ofrandă sau paharele cilindrice sînt practic eliminate din repertoriul ceramicii Noua I de la Cindești. Fragmentele descoperite în cele 5 cenușare ating un procentaj de 0,1%. Această valoare credem că nu ne permite să considerăm că formele respective fac parte din repertoriul specific ceramicii etapei Noua I. În mod deosebit atragem atenția că, în cele 2 nivele de locuire Monteoru Ib, ele au apărut frecvent în complexe de locuire și pămîntul de umplutură al gropilor cu resturi menajere, precum și în inventarul mormintelor corespunzătoare.

În ceea ce privește gama atât de diversificată (cu variante și subvariante) de cești cu una sau două torți, bogat ornamentate, foarte numeroase, încît constituie o categorie specifică și definitorie a ceramicii din fazele finale IIa—IIb a culturii Monteoru, constatăm acum că sînt preferate numai anumite prototipuri. În acest sens s-a observat că grupul de cești cu două torți, cu gîtul înalt cu profil arcuit, cu corpul globular, prevăzută cu proeminențe ceramice (realizate prin împingerea din interior spre exterior), bogat ornamentate cu motive incizate și caneluri, este redus simțitor, procentajul lor nemaiînseriind decît valori de maximum 5% din totalul formelor ceramice, iar decorul devine mai simplu, eliminînd „barocul” utilizat anterior. De asemenea, numeroasele variante ale ceștilor cu o toartă, cu marginea buzei mult albiată, cu gîtul înalt și profil arcuit (în zona opusă torții), scad simțitor înregistrîndu-se și unele modificări. Astfel, buza devine mai puțin alveolată, gîtul mai scund și cu profil puțin arcuit, iar decorul se simplifică. Aceiași observație s-a putut face și cu privire la grupul relativ numeros de cești, cu o singură toartă aplicată sub buză, cu corpul globular, scund și cu buza ușor albiată, fiind preferate acum formele cu gura largă, cu profil puțin arcuit.

Firește, ținînd seama de faptul că așezarea la care ne referim se găsește în zona unde anterior se concentraseră obiectivele monteorene, procentajul celor trei grupe de cești este sporit față de acela pe care îl înregistrează formele similare din stațiunile Noua I, situate în afara spațiului de dispersiune a vechii culturi. Menționăm astfel că, în așezările Noua I de la Lichitișeni, Trușești, Bărboasa sau Gîrbovăț, sînt prezente într-un procentaj mai mult sau mai puțin variabil, dar nu cu mult inferior celui stabilit de noi la Cindești²³. Cu toate acestea, trebuie să menționăm că dintre numeroasele variante de cești, începînd cu etapa Noua I, vor fi prezentate îndeosebi acelea cu două torți, cu gîtul foarte scund și profil mai mult sau mai puțin arcuit, cu corpul globular sau ușor bitronconic, cu o ușoară accentuare a umărului și ornamentate foarte simplu, ce inseriu de altfel încă din faza IIb un procentaj de 10—15% din totalul formelor ceramice (fig. 19/1—3, 5, 7). Tipul ca atare devine frecvent încă de la începutul fazei Ib, continuînd apoi să se mențină cu oarecare oscilații pînă la sfîrșitul fazei IIb. Așa de exemplu, constatăm că în așezarea de la Cindești frecvența lor va crește simțitor începînd cu faza IIa, pentru ca în ultimul nivel de locuire IIb, cît și în inventarul necropolei corespunzătoare, să atingă maximum de 30%. Ținînd seama de acest procentaj se înțelege că ele nu constituie tipul dominant în cadrul grupului de forme ceramice (respectiv cești), dar este cert că exista deja tendința ca, pe lîngă formele foarte elegante cu un decor sofisticat, să fie acceptate și tipurile mai simple, neornamentate și prevăzute cu motive puțin complicate. În acest sens, reamintim că în așezările Noua de la Trușești, Bărboasa, Gîrbovăț, Lichitișeni, s-a făcut observația că alături de tipurile clasice monteorene sînt prevăzute și aceste forme mai simple. În legătură cu acest grup de forme ceramice, trebuie să mai adăugăm că pe lîngă motivele corect executate și vîdînd chiar o oarecare prețiozitate, își fac loc și ornamente pe care le putem considera că reprezintă o degradare a motivelor clasice și tocmai acestea din urmă sînt aplicate pe vasele din etapa Noua I și Noua II (fig. 17/2—5, 8; 18/3, 8—11). În aceeași ordine de idei, trebuie să mai amintim că, deși sînt eliminate anumite tipuri de castroane și străchini mari cu torți, sînt preferate acum tipurile tronconice sau acelea mici, asemănătoare unor boluri, de obicei ne-decorate, prevăzute cu una sau două torți sau cu apucători. Acest tip defîinește după cum se știe încă chiar în fazele timpurii ale culturii Monteoru un procentaj maxim după care sînt înlocuite, fără a dispărea total.

²¹ Vezi mai sus notele 1—4. Cu acest prilej amintim că în apropiere de Cindești, tot în zona de contact cu cîmpia, există un obiectiv similar, la Coroleni-Slobozia Bradului, jud. Vrancea. Din nefericire acest bogat și interesant material nu a apărut concludent dintr-un scurt raport întocmit de V. Băbi (cf. *Studii Vîncene*, 4, 1982, p. 47—79) și în care a inclus pe lîngă unele date cu privire la obiectivul la care ne-am referit și

observații cu totul eronate despre ceramica din așezarea Noua de la Cindești. Pentru precizări în ceea ce privește materialul Noua de la Cindești, vezi M. Florescu și Adrian Florescu, în *Materiale*, București, 1983, p. 112 și urm.

²² Marilena Florescu, *Cindești*, vol. I, mss.

²³ Adrian Florescu, vezi mai sus notele 1—4; idem, *Repertoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României* (mss).

cu formele bitronconice, cu profil arcuit sau semisferice și foarte bogat ornamentate. Astfel, în toate așezările corespunzătoare etapei Noua I grupul la care ne-am referit mai sus și numeroasele sale variante apare frecvent constituind totodată una din formele specifice culturii Noua ca, de exemplu, la Trușești, Corlăteni, Bărboasa, Lichitișeni, Tăvădărești, Girbovăț, Cavadinesti, Vinători etc., ca să cităm doar așezările cele mai cunoscute. În sfârșit, o altă categorie de forme ceramice care inscrie valori maxime în ambele etape de evoluție ale culturii Noua este vasul sac avînd corpul scund în diverse variante (fig. 21/1,3,5—7; 22/1—9). În legătură cu acest grup mai trebuie să facem unele precizări: astfel, în toate așezările corespunzătoare etapei Noua I, care se găsesc în zona cuprinsă anterior în aria de dispersiune a culturii Monteoru, cit și a teritoriului învecinat ei, vom constata că au fost adoptate unele variante ale tipului ce existase deja alături de altele, cu totul noi (fig. 21/1, 5). În acest sens reamintim că în repertoriul de forme ceramice monteorene s-au semnalat, încă de la început, două categorii principale: borcanul cu profil arcuit, lucrat din pastă grosolană și cel ușor tronconic, cu buza evazată, lucrat din pastă fină. Ambele categorii, în diverse variante, menținîndu-se pînă la sfîrșitul culturii Monteoru fără să inscrie schimbări esențiale în trăsăturile lor tipologice. Dacă ne referim la fazele IIa—IIb, constatăm că cele mai numeroase borcane sînt lucrate din pastă fină, cu luciu pe ambele fețe, cu profil arcuit, mai mult sau mai puțin accentuat, uneori ornamentate, altelei prevăzute doar cu un briu în relief sau cu apucători. Alături de acestea apar însă într-un procentaj de circa 25% și borcanele lucrate din pastă aspră uneori chiar grosolană, decorate cu 1—2 briuri orizontale în relief, simple, crestate sau alveolate, cu apucători simple sau crestate, asociate și cu briuri dispuse vertical sau în arcadă. Ținînd seama de procentajul stabilit, în stadiul actual al cercetărilor, pentru inventarul unor așezări monteorene tirzii ca: Terchești, Mînăstioara, Cîndești, Pufești, Adjulul Vechi etc., nu putem considera că această categorie a modificat conținutul trăsăturilor esențiale ale repertoriului ceramic specific culturii Monteoru. În schimb, începînd cu etapa Noua I, borcanul cu profilul ușor arcuit și lucrat aproape în exclusivitate din pastă bună sau grosolană va inscrie valori maxime, încît el devine un element caracteristic culturii Noua (fig. 21/4, 8; 22/8; 25/8—11).

Așadar, constatăm că din bogatul repertoriu de forme ceramice ale culturii Monteoru sînt preluate acum numai anumite variante ale prototipurilor esențiale, dar procentajul lor este sensibil diminuat. Aceeași observație o putem face și cu privire la motivele decorative care, începînd cu etapa Noua I, sînt mult simplificate, fiind vădită tendința de a elimina pe acelea mai complicate și de a nu mai asocia diferitele ornamente în combinații surprinzătoare. Ținînd seama că la Cîndești au fost cercetate 25 de locuințe și 50 de gropi cu resturi menajere, aparținînd fazelor Monteoru tirzii și apoi 6 grupe de locuințe cu numeroase gropi adiacente specifice culturii Noua, este de la sine înțeles că materialul obținut permite să se cunoască mai bine repertoriul de forme ceramice și să se facă unele observații cu privire la acela, specific culturii Noua, comparativ cu formele similare ale fazelor monteorene. În acest sens, revenind la repertoriul de forme ceramice specifice etapelor Noua I și II de la Cîndești, constatăm că ele conțin toate elementele caracteristice, așa cum le cunoaștem din cercetările de la Girbovăț, Trușești, Tăvădărești, Cavadinesti, Lichitișeni, Corlăteni etc. Astfel, grupul cel mai numeros îl constituie borcanele, în unele cazuri foarte mari, adevărate vase de provizii, cu gura largă și profil arcuit, fundul drept (în mod excepțional cu marginea întărită), lucrate din pastă bună, fără luciu sau din pastă aspră, cu pietricele în compoziție, decorate cu briuri în relief, simple sau crestate, alveolate, întrerupte de apucători dispuse orizontal imediat sub buză sau subliniind umărul și fiind asociate cu brii verticale (fig. 26/3, 10). Uneori, capetele briului sînt despărțite formînd arcade, altelei sînt dispuse multiplu (două briuri succesive, orizontale și mai rar cîte trei) și cu totul excepțional borcanele sînt prevăzute cu apucători, cu decor plastic în relief (stea sau cerc) (fig. 26/8—9). Nu lipsesc nici vasele cu două torși dispuse simetric, mai ales atunci cînd formele respective nu sînt ornamentate (fig. 21/4). În aceeași ordine de idei, mai trebuie să precizăm că, în complexele specifice etapei Noua I de la Cîndești, nu au apărut borcane prevăzute cu perforații sub buză, dar faptul nu este surprinzător pentru că nici în alte așezări contemporane tipul respectiv nu a apărut decît foarte rar, cum este cazul la Bărboasa sau Girbovăț. De altfel, tipul de vas amintit, similar celor ce s-au găsit în aria Sabatinovka, va fi prezent începînd cu etapa Noua II (Trușești, Cavadinesti, Tăvădărești etc.). Nu putem trece cu vederea că nici ornamentul plastic în relief, dispus în potcoavă și aplicat pe vasele borcan, frecvent în aria Coslogeni, nu apare aici decît foarte rar²⁴. Desigur, că în cadrul acestui mare grup de vase s-a putut sesiza prezența

²⁴ Pentru categoria de vase la care ne-am referit mai sus, vezi Marilena Florescu, în: RMMMA, fasc. 34, 1980, p. 13—14; idem, M. Florescu și Adrian Florescu, în: *Materiale*, București, 1983, p. 112 și urm. Nu putem să nu amintim și faptul că formele ca atare sînt semnalate și în toate așezările Monteoru tirzii ca, de exemplu, la Pufești (în *MemAntiq.* III, 1971, p. 157—162), precum și la Mînăstioara-Fîlionești sau Adjulul Vechi, jud. Vrancea. Pentru acela ce se găsește în așezarea de la Cîndești, vezi M. Florescu, *Cîndești*, vol. I (mss.). Frecvența însă și caracteristicile diferitelor tipuri de borcane (vase-sac) specifice culturii Noua au fost stabilite de Adrian Florescu (vezi notele 1—4, precum și *Repertoriul obiectelor*

Noua pe teritoriul României). În ceea ce privește repertoriul de forme ceramice specifice grupului Coslogeni, vezi considerațiile ample făcute de S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, 1983, p. 121—152. Nu este lipsit de interes să adăugăm aici că din cercetarea repertoriului obiectivelor Noua pe teritoriul României, întocmit de Adrian Florescu, se poate observa cu claritate că formele de vase și motivele decorative caracteristice grupului Coslogeni sînt inspirate după acestea, apar, în general, în contextul culturii Noua din zona sudică a Moldovei, ele devenind mai rare în zona sa centrală, pentru ca apoi în stațiunile Noua situate în nordul Moldovei ele să dispară aproape total.

citorva categorii distincte; astfel, în etapa Noua I, sînt prezente trei tipuri care prin trăsăturile lor reprezintă o continuare aproape directă a formelor tradiționale. Ne referim aici la borcanele mari, cu gura largă, uneori ușor în formă de pilnie, buza întărită și răsfrîntă, corpul cu profil arcuit accentuat, cu umărul subliniat de un brîu în relief. Acest tip este cunoscut în aria Monteoru încă de la început, el menținîndu-se apoi, cu unele schimbări, pînă la sfîrșitul fazei IIb. În general, dacă avem în vedere datele de la Cîndești, forma respectivă inscrie în faza Monteoru IIb valori de 8%, iar în etapa Noua I ea nu va depăși 2%. Un alt tip, de dimensiuni mari și mijlocii, este borcanul cu corpul rotunjit, gîtul drept înalt, cîteodată arcuit, cu brîu sub buză sau marcînd umărul și fiind asociat cu apucători sau brîuri dispuse oblic sau în arcadă, în interspațiul dintre gît și corp. Din acest grup, foarte frecvent în fazele finale ale culturii Monteoru, cînd inscrie valori de 30—40% (de exemplu în ultimul nivel de locuire IIb), sînt semnalate în etapa Noua I patru variante, al căror procentaj atinge 5—8%. În mod deosebit atragem atenția că în etapa Noua II de la Cîndești primul tip va dispărea aproape total, fapt de altfel semnalat în toate obiectivele cercetate pînă acum, iar din cel de al doilea vor fi eliminate două variante, continuînd să fie folosite incidental doar formele apropiate de vasul-sac, tipic culturii Noua. În sfîrșit, cu totul excepțional apare și borcanul cu corpul drept sau ușor tronconic, cu buza lătită, prevăzut cu decor incizat, dispus în arcade, creștături, benzi etc., asociat cîteodată și cu caneluri fine. În etapa Noua I, el se întîlnește ceva mai des, circa 3%, iar în etapa Noua II nu va depăși 0,08%. În aceeași ordine de idei, menționăm că în etapa Noua II sînt semnalate și cîteva variante ale borcanului cu corpul scund, gura foarte largă, profil arcuit ornamentat cu brîu în relief, creștat adînc și prevăzut cu torți sau apucători. Cu totul excepțional formele respective sînt lucrate și din pastă foarte fină, brun cenușie, dar majoritatea covârșitoare însă a prototipului de borcan-sac aparține forme clasice, cu numeroasele lui variante și care inscrie în ambele etape ale culturii Noua de la Cîndești un procentaj de 45—50%. În legătură cu acest mare grup de vase, trebuie să subliniem că, pe lîngă forma derivată din cea tradițională au apărut și tipuri străine mediului local. Menționăm astfel borcanul cu corpul quasiglobular, gura largă, decorat cu măturîța sau impresiuni de degete, descoperit atît în complexele Noua I cît și Noua II și care este copie aproape exactă a vaselor Srubi (fig. 21/4, 9; 23/5; 26/5—7). Nu este lipsit de interes să mai amintim că unul din exemplarele semnalate la Cîndești este asemănător celui identificat în inventarul mormîntului Srubi de la Iacobi — Iași³⁵.

În legătură cu maniera de a ornamenta vasele cu măturîța, cu impresiuni de degete și de a sublinia brîul, prin imprimarea unui decor cu sfoară, care este străină mediului local, insistăm asupra faptului că ea reprezintă o adoptare și adaptare a unor modele aduse aici de purtătorii culturii Srubno-Hvalinsk. Aceste elemente se întîlnesc în ambele etape ale culturii Noua de la Cîndești, fiind sesizate și în alte așezări, ca de exemplu la Lichitișeni, Gîrbovăț, Trușești etc. În mod deosebit trebuie să atragem atenția că la Cîndești, cît și în celelalte obiective similare, elemente de tip Srubno-Hvalinsk nu inscriu valori mai mari de 3—10% în ambele etape de evoluție ale culturii Noua. Acest fapt dovedește că, anumite forme și motive decorative caracteristice elementelor răsăritene, sînt adoptate și adaptate doar în mică măsură, ele nefiind corespunzătoare tradițiilor de aici. Așa se și explică de ce nici alte forme de vase nu au putut să înlocuiască vechile tipuri; ne referim înseosebi la formele mici quasiglobulare, sau ușor tronconice, lucrate din pastă aspră, fără decor sau prevăzute cu incizii dispuse oarecum în dezordine și modelate nu întotdeauna cu acuratețe.

Un al doilea grup de forme ceramice, semnalat în repertoriul ambelor etape ale culturii Noua, sînt ceștile de toate dimensiunile, inscriind un procentaj de 20—40%. Ca și în cazul stațiunii de la Gîrbovăț, în cele două nivele corespunzătoare etapei Noua I, acest mare grup, ne apare oarecum eterogen, datorită persistenței a cîtorva din variantele atît de numeroase în fazele finale ale culturii Monteoru (fig. 19/1, 3, 5, 7). Că toate că ne vom opri la cele mai importante, este necesar să atragem atenția că procentajul formelor inspirat după acelea tradiționale nu depășește 10—15% în Noua I și 4—6% în Noua II, grupul predominant fiind acela constituit din ceștile cu două torți, cu corpul scund, profil arcuit, gîtul scurt, fundul drept sau ușor alveolat, nedecorate sau prevăzute cu caneluri asociate cu incizii, cu una sau două torți trase din buza vasului puțin supraînălțate și avînd uneori creastă sau un mic buton (fig. 24/1, 9). În ceea ce privește formele derivate din acelea clasice monteorene, constatăm prezența ceștilor cu gîtul mai înalt, ușor arcuit cu torți supraînălțate și decorate cu caneluri simple sau cu creasta subliniată de incizii mărunte. Uneori canelurile sînt dispuse oblic și mai rar concentric. Nu lipsesc nici S-urile legate, arcade și benzi incizate, asociate fie cu caneluri, fie combinîndu-se între ele. De cele mai multe ori însă, decorul nu este realizat cu acuratețe și în multiplele combinații, așa cum se observa pe ceramica monteoreană. Astfel, inciziile mărunte, dispuse în „cusătură” foarte fină și realizată cu grijă, sînt acum executate oarecum neglijent, iar arcadele, fie că sînt despărțite sau în „feton”, apar în grupe de cîte trei sau în arcade foarte deschise, aplicate și pe gîtul ceștilor semnalate în etapa Noua I. În aceeași ordine de idei, mai remarcăm și faptul că micile împunsături, devin de cele mai multe ori alveole, fiind asociate cu caneluri atunci cînd acestea sînt foarte adînci și scurte, ca de exemplu cele ce se întîlnesc în etapa Noua II (fig. 17/8). S-a constatat de asemenea, că inciziile mărunte sînt executate apăsate, astfel încît ele se transformă în alveole lenticulare sau

³⁵ Adrian Florescu, *Mormîntul Srubi de la Iacobi — Iași*, înedit.

picături. Este semnificativ apoi și faptul că triunghiurile, cu cimpul hașurat oblic sau benzile unghiulare, incizate, intercalate printre celelalte motive dispuse cu virful în sus (foarte rar în sens invers), nu au apărut decât rar în așezarea de la Cindești, în timp ce benzile unghiulare, asociate cu celelalte ornamente, sînt mai des folosite, constituind uneori unicul decor al numeroaselor forme de vase. În sfîrșit, amintim că inciziile dispuse oblic, mai rar vertical, au început să apară în grupe de cîte 2—4, formînd benzi scurte, cu care se ornamează mai ales corpul ceștilor. Așadar, din numeroasele motive decorative, caracteristice fazelor finale ale culturii Monteoru, sînt preluate numai anumite ornamente, realizate cu aceleași mijloace, dar cu unele sublinieri. În legătură cu acestea, trebuie să menționăm faptul că ele deja începuseră să fie folosite încă din etapa Ia, frecvența lor devenind superioară în faza Monteoru IIb.

În afară de cele două categorii principale de vase s-au identificat la Cindești și alte tipuri, cu un procentaj mai restrîns, dar care întregesc gama repertoriului ceramic. Astfel, sînt relativ numeroase castroane, pentru care au fost preferate prototipurile cu corpul tronconic sau ușor arcuit și mai puțin acelea cu corpul aproape semisferic, bogat ornamentate (fig. 18/5, 8). Deși forma ca atare nu mai păstrează toate vechile caracteristici s-a putut observa că, în etapa Noua I mai apar vasele cu buza ușor răsfrîntă și întărită, decorate fie cu o bandă incizată, dispusă unghiular, fie cu caneluri scurte oblice, în etapa Noua II. În general, ambele tipuri reprezintă forma derivată a unui grup care-și făcuse deja apariția la începutul culturii Monteoru și care apoi a căpătat pe parcurs noi trăsături tipologice. Constatăm, de asemenea, că sînt folosite și castroanele mai mici și adînci, cu corpul quasiglobular, simple sau ornamentate cu incizii și caneluri, tip cunoscut de altfel încă de la începutul fazei Ib. Aceste exemplare, care nu înseriu în etapa Noua I, decât un procentaj de maximum 5%, se mențin și în Noua II, cînd ating valori de 2—3%. În mod deosebit trebuie să atragem atenția, că nici pe cești și pe castroane nu s-a întîlnit pînă în prezent la Cindești vreun element decorativ care să reprezinte o adoptare sau adaptare a celor Srubno-Hvalinsk, așa cum de altfel s-a observat și cu prilejul cercetării altor așezări contemporane. În același timp, este necesar să mai amintim că formele respective nici nu sînt caracteristice culturilor răsăritene³⁶.

Fără ca să dețină un loc important în repertoriul de forme ceramice ale culturii Noua totuși, s-au găsit în unele complexe de locuire specifice etapei Noua I vase cu corpul în două etape, reprezentînd o variantă sau un tip derivat din grupul relativ numeros și totodată specific al culturii Monteoru. Grupul respectiv care apare și în unele așezări Noua I, ca de exemplu la Cindești sau Girbovăț, este decorat cu incizii adînci, dispuse în arcadă sau în cusătură, dar realizat într-o manieră, care amintește doar de ornamentul clasic, monteorean. Cu toate că am menționat încă de la început, că anumite prototipuri sînt practic eliminate, trebuie totuși să subliniem aici că paharele cu corpul cilindric nu au apărut decât incidental în complexele Noua I de la Cindești și într-un procentaj ce atinge deabia 0,01%. Din acest motiv nici nu le putem considera ca forme ceramice specifice culturii Noua (de altfel în etapa Noua II ele nu au fost identificate în nici una din așezările cercetate pînă acum).

În sfîrșit, deși nu dețin un loc prea însemnat, totuși, amintim că în ambele etape ale culturii Noua de la Cindești au apărut capace, observîndu-se că erau folosite cu predilecție pentru formele rotunde, plate, prevăzute cu apucători, precum și acelea conice cu buton (fig. 29/3, 7).

Nu putem trece cu vederea că, în numeroase complexe de locuire din etapa Noua I și mai puțin în Noua II, au fost descoperite apărătoare pentru vase, așa zisii „căței de vatră”, în formă de bandă, arcuită, cu apucătoare și cu buza ușor lătită pentru a fi bine fixate pe vatră, precum și altele de formă trapezoidală (fig. 29/1—2). Aceste apărătoare de vase sînt de obicei neornamentate, dar menționăm că s-au găsit și exemplare prevăzute cu decor realizat din caneluri verticale sau ușor oblice, aplicate pe fața exterioară (fig. 29/2). Această categorie care este relativ des întîlnită în complexele specifice Monteoru IIa—IIb și apoi Noua I de la Cindești apare doar foarte rar în alte așezări contemporane, ca de exemplu la Girbovăț, Lichișeni sau Bărboasa.

De un deosebit interes, pentru cunoașterea caracteristicilor ceramicii Noua, sînt cîteva motive decorative, care atestă prezența unor elemente nespecifice fondului local monteorean. În acest sens, trebuie să menționăm fragmentele ceramice provenind de la cești, decorate cu triunghiuri cu cimpul hașurat, oblic, dispuse cu virful în jos sau inciziile adînci, multiple, orizontale, asociate cu mici alveole. După cum se știe, aceste motive sînt caracteristice culturii Biały-Potok-Kómarow, ele fiind întîlnite odată cu constituirea culturii ca atare și menținute alături de altele pînă la sfîrșit, fiind preluate apoi, în etapa inițială a culturii Noua (fig. 23/3, 8). Reamintim de asemenea că, ornamentele respective sînt specifice și culturii Costișa desprinsă din grupul Biały-Potok-Kómarow și care va evolua de-a lungul a două etape, Borlești și Costișa, într-o perioadă corespunzătoare cu fazele IC₁ și parțial IC₂ ale culturii Monteoru³⁷. Dacă în ceea ce

³⁶ Dacă în lucrările apărute pînă în 1967 Adrian Florescu a menționat elemente decorative pe ceramica Noua, care atestă o scurtă influență a acestora autentice de tip Srub, în monografia Noua pe lângă obiectivele menționate le-au fost adăugate și altele, oprindu-se cu insistență la sublinierea diferitelor categorii de ornamente și a modului de organizarea acestora, preluate de către purtătorii culturii Noua de la grupurile răsăritene Srubno-Hvalinsk, cu care au venit în contact.

³⁷ Marilena Florescu, *Problèmes de la civilisation de Costișa à la lumière de sondage de Borlești*, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 51—81. Pe baza materialului existent provenind din circa 20 de obiective aparținînd culturii Costișa, precum și a unor cîte elemente Monteoru semnalate în complexele de locuire aparținînd acestei culturi, s-a putut fixa un cadru cronologic relativ riguros și o paralelizare între cele două culturi. Din referințe, din 1970 și pînă în prezent nu au fost încă semnalate.

privește cultura Kómarow, unde s-a reușit urmărirea în mare măsură a etapelor sale de evoluție, s-a putut formula ipoteza potrivit căreia ar exista o fază finală, contemporană cu Noua I din Moldova; aici, problema căutare este mult mai complicată, în sensul că, așa cum menționam mai sus, cele două faze ale culturii Costișa nu depășesc începutul fazei Monteoru IC₂. De asemenea, este cunoscut faptul că pînă în prezent nu avem date certe care să ne permită alcătuirea exactă a unui tablou evolutiv al culturii Costișa. Este drept că, referindu-se la materialul de la Corlăteni, Eugenia Zaharia a considerat că în așezarea respectivă există un nivel de locuire Costișa contemporan cu fazele finale Monteoru³⁸. Cu toate că nu înfirmăm nici observațiile și nici ipoteza formulată de Eugenia Zaharia, trebuie totuși să subliniem unele date, care nu erau încă semnalate cînd s-a formulat ipoteza respectivă. Astfel, s-a constatat că la Cîndești fragmentele ceramice prevăzute cu motive Costișa sînt la fel de numeroase ca la Corlăteni și la Trușești, care într-adevăr, se află în zona nordică a Moldovei, unde se presupune că se va fi extins aria Costișa (obiectiv discutat de Eugenia Zaharia), dar ele apar și la Lichitișeni, Bărboasa sau Tăvădărești, din zona colinară străbătută de afluenții Birladului, Berheciul și Zeletinul, precum și la Gîrbovăț și Cavadinești (stațiuni care se află în afara ariei Costișa) și actualmente la Cîndești, în plin spațiu de dispersiune al comunităților tribale monteorene, ca să ne referim doar la așezările citate adesea mai sus. Mai mult chiar, în unele cazuri, în așezările de la Bărboasa sau Gîrbovăț, au apărut și elemente tipice Wietenberg sau Tei, așa cum s-au semnalat de altfel și la Corlăteni³⁹. Asemenea descoperiri, care nu pot fi atribuite în obiectivele respective nici unui alt nivel de locuire decît Noua I, ne obligă să încercăm să dăm o altă explicație cu privire la prezența elementelor de tip Costișa în cadrul ceramicii Noua I. Astfel, dacă acceptăm ipoteza formulată de Eugenia Zaharia, ar trebui să considerăm că în obiectivele de la Trușești, Gîrbovăț sau Cîndești, a existat un nivel de locuire Costișa tîrzie sau eventual să acceptăm, că aici, ele ar putea să reprezinte unele elemente de import. Desigur, aceasta ar fi o soluție, dacă la Cîndești, Noua I, unde se găsesc fragmente ceramice Costișa-Kómarow, n-ar succeda nemijlocit ultimul nivel de locuire Monteoru IIB, în care n-au fost descoperite fragmente tipice aparținînd acestei culturi, situație care este de altfel similară și în alte stațiuni monteorene, ca de exemplu Terchești, Adjud, Mînăstioara etc.⁴⁰ În aceeași ordine de idei, dacă amintim că pentru cea mai mare parte a Moldovei așezările monteorene au fost succedate sau precedate de acelea Costișa tîrzii, atunci trebuie să acceptăm că și la Simonești, în centrul Transilvaniei, unde în așezarea Noua s-au găsit elemente tipice Costișa-Kómarow (fragmente decorate cu triunghiuri cu cîmpul hașurat dispuse cu virful în jos,

nici în aria (de altfel restrînsă), unde s-a constituit cultura Costișa și nici în afara ei, obiective care să poată fi considerate a fi contemporane cu fazele Monteoru Ia-IIB, inclusiv. Ținînd seama de aceste fapte noi ne-am permis să formulăm ipoteza potrivit căreia micul grup de comunități tribale Costișa va fi fost asimilat de către monteoreni, evoluind apoi ca parte integrantă în cadrul culturii Monteoru. Vezi pentru aceasta Marilena Florescu, *Populații și culturi din Moldova în mileniul II î.e.n.* (perioada mijlocie a epocii bronzului) (mss.).

³⁸ E. Zaharia, *Das Gräberfeld von Balintesti-Cioinagi, in Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 139—163. Referindu-se la inventarul necropolei aparținînd etapei Noua I (după opinia lui Adrian Florescu, vezi notele 1—4, precum și *Repertoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României*), Eugenia Zaharia a subliniat că unele motive decorative incizate sînt similare celor ce se găsesc în aria Costișa-Kómarow. Cum prezența lor la sfîrșitul bronzului mijlociu și în prima etapă a bronzului tîrziu nu putea fi explicată, întrucît nu erau nici semnalate și deci nici cercetate așezări Costișa care să poată fi datate într-o perioadă corespunzătoare fazelor finale Monteoru IIA—IIB, autoarea a considerat că primul nivel de locuire Noua I, de la Corlăteni ar putea să reprezinte o etapă finală din evoluția culturii Costișa. Ipoteza ni se pare foarte fragilă, deoarece din analiza materialului pus la dispoziție lui Adrian Florescu prin amabilitatea Eugeniei Zaharia și a lui Ion Nestor rezultă că el conține toate elementele specifice etapei de cristalizare a culturii Noua (Adrian Florescu, vezi notele 1—4, precum și *Repertoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României*). Nu putem însă să nu subliniem faptul că în primul nivel de locuire sesizat la Corlăteni aparținînd etapei Noua I sînt numeroase elemente de tradiție Costișa-Kómarow (avînd în vedere că zona în care se găsește așezarea respectivă este situată în apropiere de limita ariei Kómarow). Acest fapt credem că nu ar trebui să ne surprindă, întrucît și la Cîndești, de exemplu, în stațiunea Noua, care se află în plină arie monteoreană în etapa Noua I s-a constatat că elementele de tradiție locală (Monteoru) sînt evident foarte numeroase (ca și cele Costișa de la Corlăteni), comparativ cu obiectivele Noua din centrul Moldovei, cum sînt acelea de la Bărboasa, Lichitișeni, Tăvădărești etc. așa cum de altfel am subliniat mai sus în text. Problema credem că este greu de rezolvat avînd în vedere că deo-

cîndată nu au fost identificate nici în zona care a constituit nucleul de formare a culturii Costișa și unde a evoluat apoi doar pînă în perioada corespunzătoare fazei Monteoru IC₂ și nici în afara spațiului ei de dispersiune (zona de nord a Moldovei); așezări certe care să conțină o ceramică cu trăsături specifice, evoluată, ale grupului Costișa. Pentru unele ipoteze referitoare la evoluția culturii Costișa vezi Marilena Florescu, *Populații și culturi din Moldova în mil. II î.e.n.* (mss.).

³⁹ În mod deosebit trebuie să amintim că, referindu-se la fenomenul de restructurare și uniformizare culturală început în pragul bronzului tîrziu, atunci cînd se desființează compartimentarea teritorială riguroasă a culturilor bronzului mijlociu, Adrian Florescu a atras atenția că anumite elemente de cultură materială (forme ceramice, motive decorative) sînt adoptate și adaptate de către grupurile de comunități tribale mai mult sau mai puțin învecinate. Se face astfel resimțită prezența mai activă a unor elemente Tei, Wietenberg și Costișa-Kómarow în aria Monteoru, Monteoru și Tei, în aria Wietenberg sau elemente Monteoru în aria Sabatinovka, ca de exemplu la Sozonovka, unde apare un vas identic cu cel semnalat la Vaslui în aria Noua, așa cum de altfel am insistat mai sus în text. În ceea ce ne privește credem că argumentele referitoare la conținutul oarecum eterogen al ceramicii din etapa Noua I reprezintă o realitate obiectivă și exprimă *de jure* și *de facto* ceea ce se va fi petrecut aievea în pragul bronzului tîrziu în cadrul grupurilor de comunități tribale ce existau în zonele centrale și estice ale spațiului carpato-dunărean (vezi Adrian Florescu, notele 1—4); Marilena Florescu, *Populații și culturi din Moldova în mil. II î.e.n.* (mss.).

⁴⁰ După cum este bine știut la Mînăstioara-Fitlonești, alături de Cetățuie, cît și pe terasa Măriuța Petrei, au fost semnalate resturi de locuire aparținînd fazei Monteoru IIA—IIB, în care însă nu s-au descoperit fragmente ceramice „de import Costișa”, tîrzii. Aceeași observație a fost făcută și cu prilejul cercetărilor de la Terchești, Adjudul Vechi, Pufești, Măgura-Luizi sau Cîndești (M. Florescu, *Monografia Mînăstioara I*, (mss.); idem, în *MemAntiq.*, III, 1971, p. 157—182; idem, în *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 485—505; idem, *Cercetările de la Adjudul Vechi*, inedit; idem, *Cercetările de la Măgura-Luizi*, inedit.

alături de acelea cu vîrf în sus, specifice Monteoru), împreună cu fragmente Wietemberg, va fi existat un nivel de locuire Costișa sau Monteoru-Costișa, succedat de unul Wietemberg-Noua? !⁴¹. În stadiul actual al cercetărilor credem că avînd în vedere prezența fragmentelor ceramice de tip Costișa, în contextul tuturor așezărilor Noua, indiferent de zona geografică în care se găsește acestea, trebuie să considerăm că ele fac parte integrantă din specificul noii culturi care s-a cristalizat în pragul bronzului tîrziu și ai cărui purtători au adoptat și adaptat unele din elementele caracteristice formelor de manifestare ale comunităților tribale precedente din imediata lor vecinătate.

Tot în legătură cu prezența elementelor Costișa-Kómarow, în complexele Noua I, trebuie să mai reamintim că în ultima vreme s-a formulat și o altă ipoteză potrivit căreia toate aceste elemente care se găsesc în așezările Noua I, situate la sud de Adjud, ca de exemplu Gîrbovăț, Cavadinesti etc., să fie considerate ca aparținînd aspectului de cultură materială Sihleanu⁴². În acest sens, insistăm asupra faptului, că în toate obiectivele Noua I se poate observa cu ușurință că, alături de motivele decorative executate în manieră tipică Costișa, apar și acelea imitate și aplicate în asociație cu ornamentele monteorene pe ceramica acestei culturi, așa cum este cazul la Corlăteni, Trușești, Tăvădărești, Gîrbovăț, Cavadinesti sau Cîndești.

În același timp, ne exprimăm o oarecare îndoială în legătură cu constituirea aspectului cultural Sihleanu, care după cum se știe a fost definit pe baza unor materiale foarte puțin concludente⁴³. Reamintim în această ordine de idei, că obiectivul așa-zis „eponim”, nu a oferit nici un fel de elemente certe, care să ne permită să cunoaștem tipul de așezare specific, conținutul culturii materiale (adică structura economică, inventarul de unelte și piesele din bronz care să asigure o datare certă), ci numai cîteva fragmente ceramice. Ori în această situație, în mod firesc se pune întrebarea dacă este posibil ca purtătorii acestui așa-zis aspect cultural au putut să influențeze mediul de tradiție monteoreană în etapa Noua I, încît în toată aria sa să răspîndire să fie adoptate motive decorative care se întîlnesc chiar la Trușești-Botoșani sau Probota-Iași? !⁴⁴.

În ceea ce ne privește, credem că trebuie să admitem ipoteza formulată acum două decenii, potrivit căreia etapa Noua I marchează nu numai din punct de vedere al structurii economice, cu implicații atît de adînci în organizarea internă tribală, ci și fenomenul de restructurare, uniformizare, care a avut drept consecință anihilarea compartimentării atît de riguroase a culturilor clasice ale bronzului carpato-dunărean și că, în același timp, Noua I demonstrează că „noul” a pătruns în cele mai diverse aspecte ale modului de viață, specific acum. Astfel, apariția în repertoriul ceramicii a formelor și motivelor caracteristice culturilor Costișa-Kómarow, Tei sau Wietemberg și Coslogeni în aria Monteoru și chiar în aria Sabatinovka și invers, demonstrează pe un alt plan, că începuse deja să se sudeze în spațiul carpato-dunărean nu numai o unitate culturală ci și una etnică⁴⁵. Firește aceasta nu înseamnă că nu trebuie sesizate și subliniate cu insistență particularitățile zonale, mai accentuate în prima etapă a culturii Noua, așa cum de altfel a fost demonstrat cu diverse prilejuri, ci dimpotrivă ele vin să scoată în evidență că, numai un fond etnic unitar putea favoriza desființarea compartimentărilor zonale ale diferitelor grupuri care aveau o ceramică specifică bine definită. Prin urmare, prezența elementelor de tip Costișa-Kómarow la Cîndești nu poate decît să ilustreze acest fenomen de restructurare, cînd în noul context ceramica începe să aibă forme limitate, decor mai simplu, ca devenind un element mai puțin important în viața comunităților tribale respective, așa cum se va petrece și mai tîrziu.

Nu putem încheia acest scurt capitol referitor la ceramica fără să amintim că în repertoriul de forme și motive decorative pot fi sesizate la Cîndești, mai ales în etapa Noua I, elemente adoptate din mediul Coslogeni. Ne referim astfel la vasele sac cu corpul alungit, cu buza ușor întărită și la motivul decorativ în potcoavă, realizat în relief. Nu putem trece cu vederea nici unele categorii de cești care au corpul mai

⁴¹ Vezi Adrian Florescu, notele 1-4 și, mai sus, nota 39.

⁴² Cu foarte multă prudență S. Morintz înclină să creadă că cel puțin în zona sudică a Moldovei, de la Adjud și pînă la vărsarea Siretului, în obiectivele Noua se găsesc elemente Sihleanu și ca atare nu ar fi exclus ca regiunea respectivă să fi fost inclusă în aria de dispersiune a grupului respectiv (nu se precizează însă dacă în etapa Noua II sau eventual mai tîrziu) (S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, 1983, p. 160-161).

⁴³ Pentru considerații cu privire la aspectul Sihleanu vezi mai sus nota 8. În ceea ce privește credem că argumentele cu ajutorul cărora s-a definit grupul sau aspectul Sihleanu sînt foarte fragile. Astfel, cele cîteva zeci de fragmente ceramice descoperite într-o groapă împreună cu alte materiale aparținînd altor epoci nu ne permit să întocmim un repertoriu al formelor de vase și nici să stabilim gama diversificată sau nu a motivelor decorative specifice unui aspect de cultură constituit la un moment dat. De altfel, lipsa unor repere cronologice care să asigure o datare certă a avut ca rezultat încadrarea acestui aspect „undeva între sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului”. Ținem să atragem atenția că deși inițial s-a considerat că aspectul Sihleanu ar putea fi datat

într-o etapă post Noua ?! și că ar fi putut contribui la geneza culturii Babadag era firesc ca în cazul nostru să nu-și aibe rost discutarea aici a problemelor legate de aspectul Sihleanu. Avînd însă în vedere că s-au formulat și unele ipoteze potrivit cărora zonă de sud a Moldovei va fi fost locuită de purtătorii grupului respectiv într-o perioadă care ar putea corespunde cu etapa Noua II (vezi nota 8) ne-am văzut obligați fără a intra în amănunte să ne exprimăm unele dubii în legătură cu prezența în sudul Moldovei (deci și în regiunea în care se găsește așezarea Noua de la Cîndești) a aspectului Sihleanu. Fără îndoială noi nu excludem posibilitatea ca, în anumite zone ale spațiului extracarpatic, cultura materială specifică bronzului tîrziu să aibă unele trăsături particulare, dar insistăm că fragmentele ceramice descoperite la Sihleanu nu justifică definirea unui aspect cultural ca atare. Așa cum am menționat mai sus cu prilejul prezentării materialelor identificate în așezarea hallstattiană de la Cîndești vom reveni asupra problemelor legate de conținutul și datarea așa-zisului aspect Sihleanu.

⁴⁴ Adrian Florescu, vezi notele 1-4, precum și *Repertoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României* (mss.).

⁴⁵ *Ibidem*.

scund, gură foarte largă și umărul marcat printr-o ușoară sântuire și care amintesc mai bine de formele similare ce se găsesc în mediul Coslogeni decît de acelea tradiționale Monteoru⁴⁶.

În sfîrșit, nu putem încheia acest scurt capitol referitor la ceramica specifică celor 2 etape, Noua I și Noua II de la Cîndești, fără a sublinia în mod deosebit prezența torților cu creastă și buton atît de caracteristice culturii Noua (fig. 23/2, 7—8; 24/8—9; 25/1—2, 4, 6; 27/8—9). În acest sens, trebuie să atragem atenția de la început, că în toate așezările cercetate pînă acum, mai intens, ca de exemplu Trușești, Corlăteni, Lichitișeni, Bărboasa, Tăvădărești, Cavadinești, Gîrbovăț etc., precum și din materialele provenind din sondaje sau cercetări de suprafață, formele de vase prevăzute cu torți, cu creastă sau buton, înseriu o frecvență relativ minimă (procentajul acestora variind între 2—6%, în funcție de volumul săpăturilor)⁴⁷. Astfel, în așezările aparținînd etapei Noua I, ca de exemplu Gîrbovăț sau Trușești, se întîlnesc ceva mai des torți cu creastă și numai arareori cele cu buton cilindric sau sferic aplatizat, în timp ce, în obiectivele aparținînd etapei Noua II torțile cu buton devin mai frecvente (Trușești, Corlăteni, Tăvădărești, Bărboasa etc.). În schimb, în necropole, mai ales acelea din etapa Noua II, cum este cazul la Trușești de pildă, inventarul mormintelor conține aproape în exclusivitate cești prevăzute cu torți cu buton și într-o proporție mult mai redusă, cu creastă⁴⁸. În ceea ce privește așezarea Noua de la Cîndești, constatăm că în cele două nivele de locuire Noua I vasele prevăzute cu torți cu creastă sînt relativ mai des întîlnite, în timp ce numărul acelor cu torți cu buton este aproape infim. În etapa Noua II torțile cu creastă scad simțitor devenind acum relativ mai frecvente torțile cu buton. Judecate deci în ansamblu, observațiile relevate prin cercetările de la Cîndești sînt identice cu acelea consemnate cu prilejul săpăturilor efectuate în obiectivele similare aparținînd culturii Noua și amintite adesea mai sus (Gîrbovăț, Trușești, Cavadinești, Corlăteni etc.). Așadar repertoriul de forme ceramice și motive decorative semnalat în așezarea Noua de la Cîndești reflectă pe de o parte puternicile tradiții monteorene, aportul fondului local, iar pe de altă parte, subliniază particularitățile specifice, ca urmare a adoptării și adaptării unor prototipuri de vase și motive decorative, care au avut ca rezultat crearea unui repertoriu de forme ceramice și ornamente caracteristice culturii la care ne referim.

Deși nu atît de numeroase și variate, dar foarte interesante prin caracteristicile lor sînt cele cîteva arme sau piese componente pentru arme, din os și bronz, descoperite în complexele Noua I și II de la Cîndești.

În ceea ce privește virfurile de săgeată, constatăm în primul rînd prezența celor din os, conice, goale în interior, apoi a celor triunghiulare sau cu corpul fațetat, unele chiar în primele stadii de prelucrare și în sfîrșit acelea prismatice cu baza subțiată. După cum se știe, prototipurile respective, caracteristice mediului Srubno-Hvalinsk, sînt prezente în spațiul carpato-dunărean odată cu infiltrarea aici a primelor elemente răsăritene. În acest sens, trebuie să subliniem că incidental au fost semnalate cîteva virfuri de săgeată din os, potrivit observațiilor făcute de Ion Nestor și Eugenia Zaharia, în stațiunea eponimă Sărata-Monteoru, în nivelul de locuire aparținînd fazei Monteoru IIa, fiind de asemenea prezente și în cîteva complexe de locuire Monteoru IIb, de la Cîndești și Terchești⁴⁹. Acest fapt nu trebuie să ne apară surprinzător, întrucît grupuri mici de populație Srubi își făcuseră apariția în zonele situate la limita spațiului de dispersiune monteorean și începuse deja să se stabilească un contact, mai mult sau mai puțin activ, între cele două grupuri de comunități tribale. Dacă în cazul culturii Monteoru, virfurile de săgeată din os, sînt folosite doar incidental, ele vor deveni relativ numeroase și într-o gamă diversificată de abia în etapa Noua I a culturii Noua, prezența lor fiind atestată în inventarul așezărilor respective, cu un procentaj evident mult sporit față de cel pe care îl înserie anterior⁵⁰ (fig. 6/2, 10).

Alături de virfurile de săgeata din os, la Cîndești au fost semnalate și cîteva piese din bronz din care una este relativ mai bine păstrată (celelalte sînt arse secundar astfel încît este greu să precizăm trăsăturile lor tipologice). Exemplarul la care ne-am referit, triunghiular, cu muchiile accentuate, fără tub

⁴⁶ Asupra acestor forme de vase a atras atenția Adrian Florescu (vezi notele 1—4), preluate și de noi, vezi M. Florescu, *RMMA*, fasc. 34, 1980, p. 16—24; idem, în *Materiale*, București, 1983, p. 112—134.

⁴⁷ Statistica și considerațiile referitoare la prezența vaselor prevăzute cu torți cu creastă și buton provenind din așezările Noua a fost făcută pentru prima oară de către Adrian Florescu (notele 1—4).

⁴⁸ Pentru aceasta vezi în primul rînd considerațiile elaborate de M. Petrescu-Dimbovița (nota 1). În legătură cu această problemă trebuie să subliniem în mod deosebit că datorită faptului că prima atestare importantă referitoare la cultura Noua a fost făcută la Noua Ilnă Brașov, unde au fost descoperite întîmplător morminte avînd ca inventar cești prevăzute cu torți cu buton, s-a considerat mult timp că vasele de acest tip definesc în exclusivitate și pe bună dreptate ceramica Noua (observații făcute de Kurt Horedt, M. Petrescu-Dimbovița, I. Nestor (nota 1). Odată însă cu efectuarea unor cercetări de amploare la Trușești, Corlăteni, Nicoleni,

Cavadinești, Gîrbovăț, Bărboasa etc. s-a putut determina că categoria de vase amintite constituie doar una din trăsăturile esențiale ale ceramicii, ea avînd însă o frecvență mai scăzută în așezări decît în necropole comparativ cu alte tipuri cum sînt de exemplu vasele-sac, castroanele etc. (Adrian Florescu, notele 1—4 și idem, *Repertoriul culturii Noua pe teritoriul României* (mss.).

⁴⁹ E. Zaharia, *Sur la civilisation de Monteoru*, în *Actes du VIII-e Congrès*, III, Belgrad, 1973, p. 52—60; fig. 2/3—4; M. Florescu, *Cîndești*, vol. I (stațiunea a aparținut purtătorilor culturii Monteoru, mss.); M. Florescu, în *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 485—501.

⁵⁰ Asupra acestei categorii din inventarul așezărilor Noua a atras pentru prima oară atenția Adrian Florescu, care a precizat totodată că tipurile semnalate în spațiul carpato-dunărean sînt prezente și în aria Sabatinovka, ca urmare a contopirii fondului local cu grupuri de populație Srubno-Hvalinsk (vezi mai sus notele 1—4).

de înmănușare, are doar un mic orificiu pe una din fețe, pentru a fi mai bine fixat. În legătură cu această categorie de piese identificate descendent numai în complexele de locuire Noua II de la Cindești, trebuie să subliniem faptul că ele nu au o largă răspundere în aria Noua, procentajul lor înscrind valori relativ mari de abia mai târziu în epoca Hallstattiană⁵¹ (fig. 32/8).

În sfârșit, alături de virfurile de săgeată din bronz trebuie să amintim că, în așezarea Noua II de la Cindești au fost semnalate un vîrf de lance întreg și unul fragmentar, din bronz. La acesta din urmă se păstrează doar o mică porțiune din tubul de înmănușare, lucrat din foaie de bronz, fiind prevăzut cu un mic orificiu pentru o mai bună fixare. Exemplarul păstrat integral este lucrat din foaie de bronz, are formă triunghiulară, nervură mediană și este prevăzut cu aripioare și peduncul, cu capătul lătit (fig. 16/6). În legătură cu această piesă, trebuie să facem unele precizări, în sensul, că nici în aria Noua sau a zonelor aferente acesteia și nici în aria Sabatinovka nu au fost semnalate deocamdată exemplare similare. Este însă adevărat, că în anumite zone ale Orientului Mijlociu, ca de exemplu în Jaliș-ul persan, apar asemenea prototipuri, dar sînt mult mai mici, fiind folosite ca virfuri de săgeată. O situație similară o întîlnim și în anumite zone ale Asiei Centrale sau în aria culturii Andronovo unde sînt prezente exemplare aproape identice, cu deosebirea doar că sînt de dimensiuni mici și au tub de înmănușare, fiind utilizate evident ca virfuri de săgeată. Deși nu excludem posibilitatea ca piesa semnalată la Cindești să fi avut aceeași întrebuințare, totuși credem că va fi fost prelucrată pentru a fi folosită ca vîrf de lance. Prin trăsăturile sale tipologice, este cert că purtătorii Srubno-Hvalinsk vor fi vehiculat incidental acest prototip, ajuns întîmplător și, în spațiul carapato-dunărean, unde apoi a fost prelucrat din metal, păstrînd trăsăturile virfurilor de săgeată din os, caracteristice grupului Andronovo sau a acelor care se foloseau în zonele situate la limita de sud-est a ariei Srubî⁵². În ceea ce privește cel de al doilea exemplar, amintit mai sus, trebuie să subliniem că atît în centrul metalurgic din vestul Transilvaniei, cît și în acela din răsărit, se prelucrau virfuri de lance cu tub de înmănușare, avînd firește caracteristici proprii centrelor de prelucrare de unde erau apoi vehiculate în zonele mai mult sau mai puțin apropiate acestora.

În sfârșit, nu putem trece cu vederea, că la Cindești a fost semnalat și un mic fragment care pare după toate probabilitățile să provină de la o lamă de pumnal, lucrat din foaie de bronz, cu nervură mediană, descoperit tot într-un complex de locuire aparținînd etapei Noua II. Ca și în cazul precedent, este credem dificil ca numai pe baza fragmentului păstrat să reconstituim trăsăturile prototipului de la care provine fragmentul respectiv, știut fiind, că atît în aria Srubî, cît și în centrele metalurgice transilvănene, se prelucrau asemenea arme, dar fiecare din ele avînd trăsături proprii, deosebite (fig. 32/13).

Nu mai puțin interesante și relativ variate sînt și piesele de podoabă semnalate în cadrul așezării Noua, discutate aici (fig. 32/1—3, 9—10, 15—16, 18). Astfel, în ceea ce privește acele de bronz, trebuie să facem precizarea că tipurile semnalate la Cindești apar în toate așezările corespunzătoare etapelor I și II ale culturii Noua. În acest sens, constatăm că acul cu capul rulat, descoperit la Cindești atît în așezarea Noua I, cît și în aceea corespunzătoare etapei Noua II, a fost semnalat și în alte așezări corespunzătoare, ca de exemplu la Girbovăț și Trușești (Noua I), dar este prezent și în stațiuni Noua II, ca la Corlăteni, Tăvădărești, Trușești sau Poiana Dulcești. De asemenea, acul cu capul inelar, descoperit într-un complex de locuire Noua I de la Cindești, apare și la Girbovăț; dar exemplare similare sînt semnalate și în obiectivele Noua II, ca de exemplu la Trușești sau Văleni. În ceea ce privește acul cu capul globular, descoperit la Cindești în etapa Noua I, el a fost identificat deocamdată mai des în așezări Noua II, ca de exemplu Văleni sau Trușești. Celelalte tipuri, fără caracteristici deosebite, sînt obișnuite inventarului Noua, în ambele etape și în general culturilor epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean. Nu putem trece cu vederea, nici acele din os din care unul era prevăzut cu protuberanță, o replică a celor atît de bine cunoscute din bronz și care sînt semnalate, e drept mai rar, în așezări Noua I, ca de exemplu la Girbovăț și Bărboasa, dar, apar lucrate atît din os cît și din bronz, de predilecție în etapa Noua II (Tăvădărești, Văleni, Corlăteni sau Trușești). În aceeași ordine de idei, mai trebuie să amintim că la Cindești a fost descoperit și un ac din os cu capul cilindric într-un complex Noua I și care este similar celor identificate în așezările de la Girbovăț sau la Săveni (într-un complex specific Noua II)⁵³. Asemenea tipuri sînt uneori lucrate și din bronz, cum este cazul exemplului semnalat la Glăvăneștii Vechi.

Deosebit de important mi se pare faptul că în așezarea Noua I de la Cindești a fost identificat și un cercel din foaie de bronz (tipul C după clasificarea Eugeniei Zaharia), fără decor, similar

⁵¹ Adrian Florescu, vezi mai sus notele 1—4, precum și *Repertoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României* (mss.). Pentru piesele ce se găsesc în epoca hallstattiană vezi mai ales la M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1975; M. Florescu, Adrian Florescu, *Așezarea hallstattiană de la Cindești* (mss.).

⁵² Asupra pieselor de acest tip sînt făcute unele considerații mai ample de către Adrian Florescu în *Monografia Noua*

(mss.). În mod deosebit trebuie să insistăm asupra faptului că atît aici, cît și în cadrul monografiei Noua, atribuirea tipului menționat mai sus ca vîrf de lance, este făcută cu foarte multă prudență. Deocamdată, așa cum am subliniat mai sus noi înclinăm doar să credem că exemplarul descoperit la Cindești va fi fost utilizat ca vîrf de lance.

⁵³ Adrian Florescu, vezi notele 1—4, precum și *Repertoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României* (mss.).

celor ce s-au găsit în inventarul necropolei corespunzătoare fazei Monteoru IIa—IIb de la Cindești ⁵⁴ (fig. 32/7).

În sfârșit, ne mai rețin atenția și alte câteva podoabe din os (fig. 34), prelucrate cu deosebită grijă; cum este cazul unui buton cu suprafața exterioară ușor conică, decorat cu incizii adânci, dispuse radial, în care sînt intercalate cercuri ștanțate, iar centrul suprafeței este subliniat de cercuri concentrice incizate (fig. 34/4). În comparație cu alte piese similare, ca acelea de la Andrieșeni, Gîrbovăț sau Bărboasa, el se remarcă printr-un motiv combinat mai puțin obișnuit. În afară de această piesă, mai trebuie să menționăm un inel din os, neornamentat, descoperit în nivelul II din așezarea Noua I (fig. 34/1). Este interesant să amintim aici, ca asemenea exemplare, lucrate din bandă mai lată și uneori ornamentate, au fost semnalate în inventarul necropolei corespunzătoare fazei IC₃, după care dispar, pentru a reapare într-un singur caz într-unul din mormintele din necropola caracteristică fazei Monteoru II b de la Cindești ⁵⁵. Prezența acestui tip în etapa Noua I, trebuie pusă în legătură cu aceleași elemente răsăritene, care au reactivat aici prelucrarea, într-o gamă atât de diversificată, a pieselor din os. Cîțiva colți de mistreț, perforați și un pandativ în curs de prelucrare, completează seria podoabelor folosite de purtătorii culturii Noua de la Cindești. Nu putem trece cu vederea, că și această piesă, ca și în cazul precedent, se regăsește la Cindești în mod curent, în inventarul necropolei din faza IC₃, după care dispare și revine acum la modă, odată cu pătrunderea mai activă, la începutul fazei Monteoru IIa, a elementelor răsăritene ⁵⁶.

Nu mai puțin importante pentru cunoașterea unor concepții despre lume și viață sînt cei doi idoli fragmentari și un fragment de vas (?) antropomorf descoperit în așezarea Noua I și respectiv Noua II de la Cindești (fig. 36/1—2,4).

Prima piesă este evident că provine de la un idol similar celor semnalati în așezarea Monteoru IIa—IIb de la Cindești, în micile locuri de cult familiale, discutate de noi cu un alt prilej ⁵⁷. În comparație cu piesele respective, ornamentate cu decor canelat dispus pe umăr și care acoperea probabil întreaga figurină, decor aplicat în așa-fel ca să sugereze o îmbrăcăminte de ceremonie, fragmentul descoperit în locuința din nivelul II al etapei Noua I este modelat mult mai simplu, capul are formă quasi-triunghiulară, ochii și gura lipsesc, nasul este însă mare, mult în relief, iar pe gît și pe corp nu s-a aplicat nici un motiv decorativ. Ca și în cazul semnalat în așezarea Monteoru, idolul a fost lucrat din pastă brun-cenușie, dar fără luciu metalic. Este cert, că această piesă, chiar dacă nu este identică, este similară celor descoperite în așezarea Monteoru IIa—IIb. În același timp, prezența ei în așezarea Noua I nu trebuie să ne surprindă, purtătorii culturii Monteoru fiind aceia care au contribuit din plin la constituirea noii culturi, iar pe de altă parte, credem că este firesc ca în etapa Noua I să fie perpetuate cea mai mare parte a concepțiilor despre lume și viață, care după cum se știe nu se schimbă brusc, ele odată conturate durind, firește, în forme modificate, mult timp. Cel de al doilea fragment provine de la un alt tip, deosebit de cel descris mai sus. El pare să fi fost asemănător cu o piesă semnalată la Nicoleni, tot în aria Noua ⁵⁸. În cazul la care ne-am referit mai sus era vorba de un idol masculin, păstrat în întregime, modelat destul de grosolan. Spre deosebire de piesa de la Nicoleni, la fragmentul păstrat de la Cindești s-a încercat să se accentueze laba piciorului încît, eventual, să fie sugerată o încălțăminte. Această remarcă o putem face și cu privire la cel de-al doilea fragment, care, ținînd seama de dimensiuni, ar putea proveni de la un vas antropomorf. Aceste două fragmente descoperite în complexe de locuire aparținînd etapei Noua II sînt sugestive, în sensul că ele ilustrează apariția cu certitudine a modelării plastice a marelui zeu, care a înlocuit definitiv cultul zeiței mame (chiar dacă acesta va fi păstrat, dar așa cum se știe, va trece pe un alt plan și va avea atribuții limitate) ⁵⁹. În încheiere, trebuie să mai precizăm că, în nici unul din complexe de locuire și nici în cadrul locurilor de cult semnalate la Cindești, nu au fost descoperite piese întregi sau fragmentare care să reprezinte modelarea vreunui din animalele domestice sau sălbatic, deși după cum se știe creșterea cornutelor mari și mici, precum și vinatul, constituiau o activitate de predilecție. Această observație nu trebuie totuși să ne surprindă, pentru că nu numai la Cindești, dar nici în celelalte așezări contemporane, piesele similare nu sînt descoperite decît incidental. În legătură cu aceasta, n-ar fi exclus ca, în cadrul ritualurilor practicate de către purtătorii Noua, ofrandele din carne sau poate animale întregi, va fi fost unica modalitate de a se obține protejarea și sporirea turmelor și vinatului. În aceeași ordine de idei, nu este lipsit de interes să mai adăugăm că nici purtătorii culturii Monteoru, în cursul lungii sale perioade de evoluție, nu au practicat activ modelarea în lut ars sau în os a animalelor sălbatice sau domestice. Așadar, nu este exclus ca, concepțiile despre lume și viață ale monteorenilor să se fi perpetuat și în cadrul culturii Noua cum era și firesc, dar ritualurile ca atare puteau să capete altă semnificație ⁶⁰.

⁵⁴ E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 103—134; M. Florescu, Adrian Florescu, în *Materiale*, București, 1983, p. 112 și urm., unde sînt prezentate cîteva din podoabele de acest tip descoperite în necropola Monteoru IIb de la Cindești.

⁵⁵ M. Florescu, în *Carpica*, X, 1978, p. 97—128; idem, în *Carpica*, XI, 1979, p. 43—134. Unele ipoteze referitoare la prezența unor elemente răsăritene în cadrul culturii Monteoru în faza Monteoru IC₃, precum și reactivarea lor spre sfîrșitul

acestei culturi vezi M. Florescu în *ArhMold*, X, 1985, p. 7—30.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ M. Florescu în *Carpica*, XI, 1979, p. 43—134.

⁵⁸ Piesa a fost descoperită cu prilejul săpăturilor făcute de Z. Szekely și a fost discutată apoi de Adrian Florescu în *Repertoriul obiectivelor Noua pe teritoriul României* (mss.).

⁵⁹ Vezi mai sus nota 57.

⁶⁰ *Ibidem*.

În încheierea prezentării inventarului aşezării corespunzătoare celor două etape (I şi II) ale culturii Noua de la Cîndeşti trebuie să ne oprim şi la cele trei psalii din os ⁶¹. Prima piesă la care ne referim a fost descoperită într-un complex aparţinînd nivelului II al etapei Noua I şi este similară celor de la Cîrlomăneşti şi Sărata Monteoru ea reprezentînd însă o formă evoluată a aceleia semnalată de Priabin în aria culturii Abaşevo ⁶². Desigur, ar fi fost foarte util dacă cele două piese de la Sărata Monteoru sau Cîrlomăneşti ar fi fost descoperite în condiţii bine asigurate stratigrafice pentru că ele ar fi putut astfel permite stabilirea unor repere cronologice şi implicit a perioadei în care vor fi utilizate ca atare. Astfel, piesa de la Sărata Monteoru, ornamentată cu triunghiuri incizate şi decor din bandă excizat, poate fi atribuită şi unei etape mai timpurii din evoluţia culturii Monteoru, dacă o comparăm cu ornamentele de pe ceramica respectivă, în timp ce piesa de la Cîrlomăneşti are un decor care se întîlneşte mai degrabă în cultura Babadag (Hallstatt), decît în epoca bronzului ⁶³. Ori, faptul că ambele piese menţionate mai sus nu au fost descoperite în condiţii stratigrafice sigure nu ne permitem să le aducem aici în discuţie. De aceea, ne vom referi ca analogie mai apropiată doar la tipul Micene, subtipul Staroiurevo ⁶⁴. Faţă de aceasta, piesa de la Cîndeşti are formă relativ ogivală, pe disc nefiind aplicat decor şi nici orificii în care să se introducă cepuri. Prin caracteristicile sale (chiar dacă este încă în primul stadiu de proiectare) nu este exclus ca piesa de la Cîndeşti să reprezinte o formă evoluată a tipului Staroiurevo, derivat din cel micenian. Lipsa decorului la piesa la care ne-am referit, nu trebuie să ne surprindă avînd în vedere că ea nu a fost complet finisată. Nu putem însă să nu menţionăm în treacăt faptul că, psalii ornamentale cu motive excizate (este adevărat de un alt tip decît cel semnalat de noi la Cîndeşti) sînt atestate în aria Noua, mai ales din Moldova, atît în etapa Noua I, cum este cazul la Gîrbovăţ, sau în complexele unor aşezări Noua II, ca de exemplu la Floreni şi Horoiata ⁶⁵.

Celelalte două piese tot din os (fig. 35/1, 4) erau de asemenea în curs de prelucrare. Spre deosebire de aceea amintită mai sus, aici se urmărea probabil să se realizeze circa 1/4 dintr-un disc, urmînd ca la unele capete să se introducă încă un accesoriu din os. Deşi aceste două piese sînt în prima lor stare de prelucrare şi deci este greu să facem precizări cu exactitate asupra tipului de psalie care urma să fie realizat, noi înclinăm totuşi să credem că ele urmau să capete o formă asemănătoare exemplarului descoperit în aşezarea Noua de la Truşeşti ⁶⁶. Dacă admitem această ipoteză este cert că pe lingă psaliile frumos ornamentate sau nu, şi care din punct de vedere tipologic reprezintă o continuitate directă a celor ce se găsesc în aria Monteoru în ultima etapă a fazei IIb (ca de exemplu la Cîndeşti) ⁶⁷, purtătorii Noua au utilizat şi alte prototipuri mai puţin elegante, dar tot atît de eficace ca şi acelea ce existau deja aici. În sfîrşit, trebuie să atragem atenţia că, deşi prezentarea celor trei psalii în curs de prelucrare descoperite la Cîndeşti puteau să-şi găsească locul în capitolul referitor la unelte şi piese din os, am considerat că este bine să ne oprim aici, avînd în vedere atît caracterul lor deosebit, cît şi frecvenţa relativ scăzută în cadrul aşezărilor Noua. În felul acesta am căutat să scoatem în evidenţă şi mai mult unele din elementele deosebite, importante, scoase la lumină prin cercetările de la Cîndeşti.

* * *

Din cele expuse mai sus s-au putut detaşa clar trăsăturile esenţiale şi definitorii ale aşezării întemeiate de către purtătorii Noua, pe locul unde existase o intensă şi bogată staţiune monteoreană. Cu toate că vom avea prilejul să ne oprim pentru a sublinia unele probleme referitoare la geneza culturii Noua şi la caracteristicile sale, aşa cum reies din cercetările de la Cîndeşti, credem că în prealabil este necesar să scoatem în evidenţă unele din principalele date relevante de săpăturile efectuate în această mare staţiune în cursul anilor 1968—1982. În acest sens, merită să subliniem faptul că aşezarea Noua succede nemijlocit pe aceea corespunzătoare ultimei etape a fazei Monteoru II b, aşa cum o atestă observaţiile stratigrafice consemnate cu prilejul cercetărilor noastre. De un deosebit interes este şi faptul că, prin caracteristicile sale, noua aşezare întemeiată în pragul bronzului tîrziu nu se deosebeşte de celelalte obiective contemporane cercetate sau semnalate nu numai pe teritoriul Moldovei ci în întreaga arie Noua-Sabotinovka-Coslogeni, aşa cum au fost ele definite cu decenii în urmă. Constatăm astfel, că spre deosebire de

⁶¹ Este credem foarte important să menţionăm aici că o psalie din os frumos ornamentată cu decor excizat a fost semnalată în aşezarea aparţinînd etapei a II-a a fazei Monteoru IIb de la Cîndeşti. Am menţionat acest fapt pentru că piesa care o discutăm aici semnalată în aşezarea Noua de la Cîndeşti aparţine aceluiaşi tip, cu deosebire doar că aceasta din urmă nu este ornamentată (M. Florescu, *Cîndeşti*, vol. I (mss)).

⁶² Piesa la care ne vom referi în continuare a fost prezentată de Al. Oancea (vezi în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 60—75), care a preluat observaţiile şi datele consemnate de A. D. Priabin (în *SA*, III, 1972, p. 233—234, fig. 3/1—4).

⁶³ În acest sens, o analiză atentă a decorului piesei de la Cîrlomăneşti reliefează cu destulă claritate faptul că decorul realizat în S-uri legate este specific ceramicii culturii Babadag şi nu a aceluia clasic monteorean, unde într-adevăr se întîlneşte şi ornamentul respectiv începînd cu faza Ia

şi care se menţine apoi pînă la sfîrşitul fazei IIb, dar aceasta din urmă are o notă caracteristică ce nu poate fi confundată cu cele de tip Babadag. În mod deosebit trebuie să atragem atenţia că E. Zaharia a făcut precizarea că piesa discutată de Al. Oancea a fost descoperită în zona unde se găseau resturi din faza Monteoru IC₃, dar că ea nu a fost semnalată într-un complex de locuire ca atare.

⁶⁴ Vezi mai sus nota 62.

⁶⁵ Piesele respective descoperite de G. Coman au fost discutate pe larg de Adrian Florescu în monografia Noua. Pentru unele referiri la tipul respectiv, precum şi condiţiile de găsire ale acestora vezi Adrian Florescu, notele 1—4.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Vezi mai sus nota 61.

perioada anterioară, când comunitățile tribale locuiau în cetăți fortificate și în așezări de obicei deschise ce gravitau în jurul lor, acum sînt preferate terasele cu suprafețe întinse care evident sînt mai propice pentru un grup de populație care a adoptat o altă organizare internă tribală. În acest sens, cercetările ne-au relevat faptul că așa cum s-a constatat și cu prilejul efectuării altor săpături de amploare, că noile așezări sînt constituite din grupuri, mai mari sau mai mici, de familii, ce locuiesc la distanțe variabile unele de altele. De un deosebit interes este și faptul că, la Cîndești au fost semnalate și locuri de cult, ceea ce dovedește o viață spirituală bogată plină de conținut. Așa cum este bine știut, pentru cunoașterea conținutului și a trăsăturilor esențiale unei culturi, a legăturilor purtătorilor ei cu regiuni mai mult sau mai puțin apropiate, inventarul de unelte, arme, podoabe, bijuterii, piese de cult sau ceramică oferă elementele principale pentru reconstituirea celor mai variate aspecte ale vieții materiale și spirituale ale unui grup de comunități tribale. Din acest punct de vedere, trebuie să remarcăm în mod deosebit că cercetările de la Cîndești ne-au oferit, așa cum am specificat mai sus, bogate date pentru a cunoaște cultura materială specifică atât etapei de cristalizare Noua I, cit și acelea deficitare, Noua II.

În sfîrșit, nu putem încheia aceste concluzii preliminare fără a scoate în evidență că materialul descoperit subliniază faptul că structura economică a comunităților tribale Noua deșinu se deosebește esențial de aceea ce există în perioada anterioară, cu toate că s-a observat că acum un rol important îl are creșterea vitelor, îndeosebi a cornutelor mari, fără a fi însă neglijată agricultura. Iată așadar, că datele succinte prezentate mai sus ne oferă o bună cunoaștere a unei așezări Noua, cu cele două etape ale sale de evoluție, întemeiată în pragul bronzului tîrziu în zona de curbura a Carpaților Răsăriteni, unde anterior se semnalaseră bogate și intense așezări monteorene. Unele probleme referitoare la geneza culturii Noua și la modul de organizare internă tribală a grupului de populație ce s-a constituit acum, precum și rolul elementelor răsăritene, Srubno-Hvalinsk, la constituirea culturii Noua, le vom sublinia în micul subcapitol cu care se încheie această prezentare.

* * *

Fără nici o umbră de exagerare și fără a minimaliza rezultatele cercetărilor din ultimele decenii, ca urmare a săpăturilor efectuate în zonele estice sau de sud-est ale spațiului carpto-dunărean, trebuie totuși să subliniem așa cum de altfel am arătat mai sus că materialul faptic scos la lumină în cursul celor 15 campanii de cercetări de la Cîndești prezintă o deosebită importanță pentru cunoașterea atât a „destinului istoric” al culturii Monteoru, cit și pentru înțelegerea fenomenului care a avut loc în pragul bronzului tîrziu cînd pe un spațiu întins s-a constituit complexul Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Desigur, că nu trebuie să considerăm că rezultatele obținute prin săpăturile de la Cîndești pot pune în umbră aportul adus de cercetările de la Cîrlomănești, Racovițeni Petrișoru etc., prin care ne sînt dezvăluite noi aspecte privind atât perioada finală a culturii Monteoru, cit și pe aceea de început a bronzului tîrziu. Ținînd însă seama că au fost formulate unele ipoteze cu privire la mutațiile demografice care ar fi avut loc în aria specifică comunităților tribale Monteoru și avînd ca rezultat dislocarea unor mari grupe de populație din zonele lor de baștină și limitarea spațiului de dispersiune doar la micro-zona străbătută de Buzău, sîntem obligați să revenim asupra ipotezelor consemnate mai recent, pentru a înțelege în ce măsură purtătorii Monteoru au putut sau nu să-și dea aportul la constituirea culturii Noua și mai ales pentru a înțelege cum de a fost posibil ca pe locul și acoperînd parțial vatra vechii așezări s-a putut întemeia în pragul bronzului tîrziu stațiunea specifică purtătorilor Noua.

Astfel, Al. Oancea consideră că datorită infiltrării masive a purtătorilor culturilor „mormintelor în catacombe”, Srub, Sabatinovka (?!), pe un vast teritoriu în care este cuprins o parte din spațiul de dispersiune monteorean, precum și zonele de sud-est situate în afara ariei locuite de acestea, s-a constituit un aspect de cultură materială „în cîmpuri de gropi”, de tip Racovițeni Petrișoru. În aria aparținînd noului grup de comunități tribale este inclusă și zona situată la curbura Carpaților Răsăriteni (îndeosebi aceea de la limita cu cîmpia) în care se găsesc obiectivele de la Cîndești, Coroteni, Terchești, Cîrlomănești etc. În aceeași ordine de idei, se mai afirmă că, datorită stabilirii unor grupuri de populație răsăriteană, unele comunități tribale au fost obligate să le cedeze așezările lor și să-și întemeieze altele chiar în apropierea noilor veniți. Mai mult decît atât, se consideră că noul aspect cultural în „cîmpuri de gropi” a pătruns și în zonele de sud-vest ale Transilvaniei trecînd, probabil, printre comunitățile tribale monteorene masate într-o micro-regiune unde existau de altfel căile de acces bine cunoscute cu zona intracarpatică, locuită la acea vreme de purtătorii culturii Wietenberg. Nu se precizează însă dacă grupul monteorean a fost anihilat complet sau dacă le-a lăsat noilor veniți „liberă trecere”⁶⁸.

Avînd la bază îndeosebi ipotezele menționate mai sus, V. Leahu consideră că dislocarea grupului de populație monteorean a început încă dintr-o perioadă timpurie din evoluția sa, cînd a trebuit să se retragă treptat în zonele de sud-vest ale Transilvaniei, pentru ca apoi să fie semnalat doar sub formă de enclavă în zona străbătută de Buzău și afluenții săi⁶⁹. Referindu-se în continuare la caracteristicile culturii Noua, V. Leahu nu a putut să nu admită că elemente de tip Monteoru au început să dea totuși „o coloratură” ceramicii constituită în pragul bronzului tîrziu. Mai mult decît atât, se afirmă că

⁶⁸ Vezi mai sus nota 6.

⁶⁹ *Ibidem*.

noile aşezări de tip „cenuşar“ Noua sau Coslogeni sînt o expresie a unei locuiri efemere, de scurtă durată, pendulatorii, „reflex a unei scăderi de cultură materială şi spirituală“. În sfîrşit, mai este subliniat şi faptul că, un grup monteorean, „dislocat?“⁷⁰ şi în contact cu triburi răsăritene, a dat naştere în zona Brăilei şi nordul Dobrogei unui aspect cultural numit Sihleanu, care, la rîndul său îşi va da aportul la geneza culturii Babadag.

Dacă admitem „ex abrupto“ ipotezele formulate mai sus, atunci la întemeierea aşezării Noua de la Cîndeşti purtătorii Monteoru nu şi-ar fi adus nici o contribuţie substanţială, ea purtînd amprenta „de jure“ şi „de facto“ a elementelor răsăritene constituite în „cîmpuri de gropi“ şi avînd o coloratură monteoreană acumulată pe parcurs. Fireşte aceasta ar fi o explicaţie foarte facilă, dacă analiza materialului rezultat, atît prin săpături, cit şi prin alte cercetări, efectuate în toată zona estică a României, nu ne-ar releva cu pregnanţă faptul că nu există aşezare Noua I, fie că ea se află în nordul Moldovei (Truşeşti sau Corlăteni), în regiunile ei centrale, cum sînt obiectivele de la Lichitişeni, Tăvădăreşti sau Bărboasa, fie mai la sud ca de exemplu la Gîrbovăţ, Cavadinieşti şi acum, la Cîndeşti, în care să nu fie prezente, şi să nu-şi pună amprenta elementele de tradiţie Monteoru. Acestea ne apar evident mai active în zonele care au constituit aria culturii respective, dar la fel de semnificative sînt şi în regiunile situate în afara spaţiului ei de dispersiune şi, mai mult decît atît, ele se fac resimţite şi în zonele de sud-est a Transilvaniei, acolo unde, după cum se ştie, exista cultura Wietenberg. Cum poate fi explicat acest fapt dacă grupul de comunităţi tribale monteorean a fost dislocat şi silit să se retragă în zona Buzăului, care nu-i oferea prin structura geomorfologică a terenului posibilităţi de dezvoltare pe un timp îndelungat şi nici măcar de supravieţuire? Avînd în vedere cele expuse mai sus, credem că nu este un fapt desuet dacă ne vom opri pe scurt la unele aspecte privind perioada finală a culturii Monteoru şi a relaţiilor stabilite cu primele elemente răsăritene pentru a înţelege astfel mai bine aportul adus de monteoreni atît la geneza culturii Noia, cit şi la condiţiile care au favorizat întemeierea aşezării de la sfîrşitul epocii bronzului, în plină arie Monteoru.

Se înţelege că, în contextul dat, nu este cazul să ne referim la contactele stabilite cu elementele răsăritene în etapa mai timpurie a culturii Monteoru, întrucît aceasta depăşeşte cadrul problemei de care ne ocupăm aici. Vom reamînti doar că legăturile cu zonele răsăritene nu s-au limitat doar la obţinerea unor piese din metal provenind din centrele metalurgice respective ci, s-a putut înregistra aproape permanent pătrunderea unor grupuri mici de populaţie asimilată rapid de monteoreni⁷⁰. Nu poate fi omis sau minimaliza faptul că deja către sfîrşitul fazei Monteoru Ia şi, mai ales, în perioadă corespunzătoare fazelor IIa—IIb a avut loc o pătrundere relativ activă a unor grupuri mici de populaţie răsăriteană, cu care purtătorii Monteoru au intrat în contact. Constatăm astfel, că în inventarul aşezărilor încep să apară, ce-i drept sporadic, virful de săgeată din os, reapar cosoarele cu lamă lată, precum şi podoabe din os sau cochilii, iar în ceramică pe lingă formele de vase inspirate după unele prototipuri specifice locale încep să fie folosite unele maniere de ornamentare necaracteristice culturii Monteoru, ca de exemplu decorul cu măturîţa, briul alveolat în care se intercalează un decor asemănător şnurului etc. şi care, apoi, vor da o notă aparte culturii Noia. Adoptarea însă a acestor elemente nu va produce schimbări esenţiale nici în structura economică, nici în organizarea internă tribală, ci, dimpotrivă, monteoreni îşi vor păstra întreaga lor personalitate. În cazul în care am admite că s-ar fi creat în apropierea limitelor de sud-est ale ariei monteorene o oarecare instabilitate încă din cursul fazei Ia, atunci nu ar fi putut supravieţui marile centre tribale de la Cîndeşti, Tercheşti etc., situate tocmai pe teritoriul din apropierea „căilor de curgere“ a unor mici grupuri de populaţie răsăriteană, care încercau să se stabilească în zonele amintite. Aceasta nu înseamnă că în unele micro-regiuni nu se putea declanşa o oarecare stare conflictuală sau că aceste imixtiuni nu prezentau nici un fel de pericol. Un exemplu concludent ni-l oferă staţiunea eponimă căreia la sfîrşitul fazei Ia îi va fi amplificat sistemul de apărare, în timp ce în zonele unde nu erau în contact direct cu noii veniţi centrele tribale monteorene îşi continuau viaţa lor obişnuită.

Insistînd asupra datelor de mai sus, nu înseamnă că minimalizăm rolul elementelor răsăritene la restructurările, care au avut loc la sfîrşitul bronzului mijlociu şi nici nu încercăm să diminuăm impactul creat prin stabilirea în zona de imediată apropiere a spaţiului de dispersiune Monteoru şi Tei, respectiv nord-estul şi sud-estul Munteniei, a unor elemente răsăritene. În legătură cu această problemă ne permitem să subliniem cîteva date aşa cum reies din informaţiile care le avem în prezent. Astfel, trebuie să atragem mai întîi atenţia că în mod inevitabil stabilirea în imediata vecinătate a unui grup de comunităţi tribale, a unei populaţii deosebite nu numai ca etnic, ci şi prin modul de viaţă (adică structură economică, organizare tribală etc.), ar fi determinat fără echivoc mutaţii demografice în cadrul grupului Monteoru şi care ar fi putut fi lesne sesizate. Or, din acest punct de vedere, nu avem încă dovezi pentru a afirma că spre sfîrşitul fazei Ia va fi început deja dislocarea comunităţilor

⁷⁰ Pentru problemele referitoare la structura economică şi socială a comunităţilor tribale monteorene şi implicit la relaţiile stabilite de acestea cu grupurile de populaţie învecinate sau mai depărtate, vezi M. Florescu, *Istoria Moldovei*

în mileniul II î.e.n. (perioada mijlocie a epocii bronzului) (mss.): idem, *Despre structura economică-socială a comunităţilor tribale Monteoru în lumina cercetărilor din Moldova* (mss.).

tribale monteorene și retragerea lor în zonele fortificate ale Subcarpaților. În același timp, este necesar să scoatem în evidență și faptul că cercetările nu ne relevă date care să ne permită să afirmăm că grupul răsăritean va fi fost constituit dintr-o populație foarte numeroasă, încât pentru a se stabili aici să-i fi trebuit nu numai zonele din vecinătatea de sud-vest și nord-est ale ariei Monteoru, nelocuite la acea vreme, ci și o parte din spațiul de dispersiune al acesteia. În aceeași ordine de idei, ținem să mai atragem atenția că, pe teritoriul la care ne-am referit, nu avem până în prezent semnalate așezări specifice grupului răsăritean similare celor din zona de baștină de unde au fost dislocați la un moment dat. Mai mult decît atît, dacă analizăm repartitia teritorială a grupului de populație amintit, nu constatăm în zonele de origine o diminuare substanțială a indicelui demografic și, dimpotrivă, dacă ținem seama de rezultatele cercetărilor efectuate în așezările și necropolele adiacente ne apare evident că pe marele teritoriu ocupat de aceștia nu a avut loc o depopulare masivă ca urmare a părăsirii locurilor de baștină și ocuparea altora noi. Fără îndoială însă că, oricît de mici vor fi fost aceste grupuri, stabilite temporar sau poate pentru mai mult timp, aici în vecinătatea ariei Monteoru (prezență care a fost efectivă și pe care nu o neglijăm și nici nu-i diminuăm importanța), nu putea să nu se facă resimțită. Astfel, ni se pare sugestiv faptul că, atunci cînd infiltrări de elemente răsăritene devin mai persistente purtătorii culturii Monteoru au luat unele măsuri. În acest sens, din observațiile pe care le avem se desprinde faptul că deja la începutul fazei IIa au devenit necesare măsuri de reorganizare teritorială prin dispersarea din marile centre tribale a surplusului de populație, avînd loc acum întemeierea unor noi așezări deschise, fie în preajmă, fie la o oarecare distanță de centrele tribale constituite anterior (un exemplu ni-l oferă obiectivul de la Pufești, care durează de la începutul fazei IIa și pînă la sfîrșitul fazei Monteoru IIb). În felul acesta se urmărea probabil, într-o primă etapă, ca în întreg spațiul de dispersiune monteorean să nu rămînă nici un teritoriu nelocuit, unde eventual s-ar fi putut infiltra noii veniți. Or, este de la sine înțeles, că o asemenea măsură nu ar fi fost adoptată de către monteoreni, în cazul în care se va fi petrecut o masivă pătrundere de populație străină în zonele din imediata vecinătate sau pe teritoriul lor, ci dimpotrivă s-ar fi folosit alte procedee pentru îndepărtarea pericolului ce devenise din ce în ce mai iminent. În același timp, credem că nu este lipsit de interes să subliniem că premisele noilor organizări teritoriale sesizate la începutul fazei Monteoru IIa, prin creierea de așezări deschise și care se va declanșa în toată plenitudinea sa de abia în etapa de cristalizare a culturii Noua, nu trebuie să fie considerate ca determinate de exclusivitate de impactul produs și mărit treptat de pătrunderea în spațiul carpato-dunărean a unor elemente răsăritene. Nu greșim, credem, dacă avem în vedere, că aceste premise reprezintă consecința unor modificări survenite în structura economică a comunităților tribale Monteoru, ca urmare a sporirii și deci a utilizării mai frecvente a pieselor lucrate din metal, a perfecționării celorlalte categorii de unelte tradiționale, a acordării unei oarecare predilecții pentru creșterea cornutelor mari etc. Ne apare astfel posibil și verosimil, că datorită acestor modificări mai puțin pregnante la începutul fazei IIa și acumulate pe parcurs, organizarea tribală bazată pe coeziunea și coeziunea tuturor membrilor comunității să fi devenit o „frînă” și va fi fost necesară adoptarea unor altor forme în care vor începe să fie sudate legăturile între grupurile mai mici sau mai mari de familii, cu o oarecare independență economică. Or, ca urmare a acestor mutații, devenise imperioasă creerea la sfîrșitul culturii Monteoru a unor așezări de alt tip, decît cel tradițional, care să răspundă mai bine „de facto” situației noi survenite⁷¹. Nu este de asemenea exclus, ca același fenomen să se fi petrecut și în cadrul grupurilor de comunități tribale Wietenberg și Tei care vor contribui în mai mare sau mai mică măsură la cristalizarea culturii Noua⁷².

Așadar, din cele prezentate pînă acum se desprind clar cîteva observații pe care nu le putem trece cu vederea. În acest sens, este credem important să subliniem faptul că întemeierea așezării Noua de la Cîndești este o consecință firească ca urmare a confruntării și în final a contopirii a doi factori de bază. Astfel, așa cum am arătat mai sus, anumite modificări survenite în structură, în modul de viață specific perioadei finale a culturii Monteoru, au favorizat condițiile pentru adoptarea unor alte forme de organizare internă tribală și, implicit, a unui alt tip de așezare, constituită de astă dată dintr-un număr limitat de grupuri de familii. În același timp, stabilirea în zonele limitrofe ale ariei monteorene a unor mici grupuri de populații Srubno-Hvalinsk a produs fără îndoială o stare de instabilitate și chiar conflictuală. În asemenea condiții, este de la sine înțeles că, pe lîngă unele măsuri privind asigurarea teritoriului pe care îl locuiau, monteoreni au încercat și au reușit să asimileze grupurile răzlețe ce se instalaseră în preajma lor. Faptul ca atare nu era greu de realizat avînd în vedere că noul mod de viață ce începuse să prindă contur în cadrul comunităților tribale monteorene conținea, așa cum am arătat mai sus, unele elemente similare celor specifice noilor veniți. Pentru aceasta însă, era necesar ca să se renunțe în primul rînd la vechea compartimentare teritorială foarte riguroasă din bronzul mijlociu și să se instaureze alte forme de organizare tribală bazate de astă dată pe coeziunea dintre grupurile de familii cu o oarecare independență economică. Firește, la acest nou stadiu de dezvoltare (în cadrul grupurilor de comunități tribale specifice bronzului mijlociu) s-ar fi ajuns probabil de la sine, într-o anumită etapă din perioada finală a epocii bronzului, dacă nu ar fi intervenit infiltrările repe-

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

tate și insistente ale elementelor Srubno-Hvalinsk, care au grăbit procesul de restructurare teritorială și implicit economică, fenomen care a căpătat un aspect particular ce definește însăși cultura Noua, așa cum o cunoaștem astăzi. Este însă greu să întrezărim acum modul în care s-ar fi ajuns la o uniformizare a trăsăturilor culturii materiale ale grupurilor de comunități tribale Monteoru și, parțial Tei sau Viettemberg, ca și la o sudare etnică, dacă procesul de restructurare internă ce se desfășura lent în ultima etapă a bronzului mijlociu n-ar fi fost impulsionat și grăbit de evenimentele care au avut loc pe un spațiu mai întins și avem în vedere mișcările de populație petrecute în zonele din imediata vecinătate a spațiului carpato-dunărean și evident și pe teritoriul acestuia inclusiv. Nu putem de asemenea să nu subliniem și faptul, că la noua orientare survenită în cadrul celor două activități de bază prin care erau asigurate sursele de trai (agricultura și creșterea animalelor), așa cum este atestată prin cercetarea obiectivelor Noua (indiferent de zona geografică în care se găsesc acestea), un rol important l-au avut elementele răsăritene Srubno-Hvalinsk, chiar dacă anumite modificări începuseră deja să se infiripe în ultima etapă a bronzului mijlociu. Așadar, cercetările de la Cindești ne-au permis să cunoaștem procesul de constituire a culturii Noua, într-o zonă locuită intens de monteoreni, și să înțelegem cu mult mai bine rolul și aportul lor în cadrul noii etape a epocii bronzului (așa se și explică de ce ne-am oprit cu atita insistență la unele aspecte referitoare la trăsăturile caracteristice ale etapei finale respectiv IIa—IIb a culturii Monteoru).

În sfârșit, o ultimă problemă, pe care credem că merită să o subliniem aici, este aceea referitoare la ceea ce reprezintă cultura Noua prin caracteristicile sale, față de culturile clasice ale bronzului mijlociu, dacă etapa finală a epocii bronzului marchează un regim față de ceea ce a existat anterior, așa cum s-a afirmat adică „o scădere a culturii materiale și spirituale”⁷³. Din acest punct de vedere, trebuie să atragem atenția că cercetările de la Cindești scot în evidență faptul că, deși s-a adoptat un nou tip de așezare care firește nu mai are monumentalitatea celei monteorene, toate grupurile de familii care au întemeiat-o și-au creat un nucleu propice pentru o locuire relativ îndelungată, ceea ce nu reprezintă o „instabilitate-pendulatoare”⁷⁴, așa cum o dovedesc locuințele construite cu acuratețe, locurile de cult familiale sau tribale etc. Aceeași observație o putem face și referitor la cultura materială. În acest sens, este adevărat, că ceramica nu mai conține formele elegante lucrate din pastă foarte fină și cu decor sofisticat, ea devenind acum mai simplă, cu caracter strict uzual, dar în schimb gama diversificată de unelte (chiar dacă majoritatea covârșitoare sînt din os) și prezența a relativ numeroase piese din bronz (unelte, arme, podoabe etc.), semnalate în așezări și nu în depozite izolate, sînt o dovadă certă că s-a înregistrat un salt calitativ. Observațiile consemnate de noi la Cindești nu reprezintă un caz particular, ele fiind similare celor atestate prin cercetările efectuate și în alte obiective contemporane, ca de exemplu Girbovăț (în primul rînd), Trușești, Tăvădărești etc.

Așadar, din cele expuse mai sus pe baza cercetărilor de la Cindești, trebuie să considerăm că și în zona de curbură a Carpaților Răsăriteni la începutul bronzului tîrziu a avut loc un fenomen de restructurare teritorial tribală, de anihilare a compartimentării teritorial-zonale, caracteristice bronzului mijlociu, fenomen care a favorizat după cum se știe definitivarea ethnos-ului tracice (așa cum s-a considerat cu decenii în urmă).

În sfârșit, credem că nu greșim dacă afirmăm că diminuînd însemnătatea fenomenului Noua sau limitîndu-l doar la anumite zone ale Moldovei⁷⁵ nu putem înțelege și nici demonstra unitatea culturii materiale și etnice a lumii tracice nord-dunărene de mai tîrziu, unitate care s-a sudat în vîrtej și efervescența evenimentelor care au favorizat contopirea unor elemente de cultură materială locale și aloctone din etapa finală a epocii bronzului. Un aport deosebit la cunoașterea acestui fenomen îl aduc fără îndoială și rezultatele cercetărilor efectuate în așezarea Noua de la Cindești, jud. Vrancea.

QUELQUES OBSERVATIONS CONCERNANT LA GENÈSE DE LA CULTURE NOUA DANS LES ZONES SITUÉES À LA COURBURE DES CARPATES ORIENTALES

RÉSUMÉ

Dans le cadre des recherches effectuées entre 1962—1982 inclusivement dans la station de Cindești, dép. de Vrancea entre 1968—1982 dans les établissements adjacents de la citadelle, respectivement, Coasta Banului, Corbea et partiellement Coasta Nacului on a signalé beaucoup de restes d'habitation appartenant aux porteurs de la culture Noua de la fin de l'âge du bronze.

Les résultats les plus convaincants ont été mis au jour par les fouilles effectuées dans la zone de SE de la terrasse Coasta Banului, où l'on avait antérieurement signalé la grande nécropole de Monteoru, ainsi que l'établissement appartenant à la période finale de la culture en question (les phases IIa—IIb).

D'une importance particulière est le fait qu'entre 1977—1982 à l'occasion des recherches des secteurs V, X, Y, Z, situés dans la zone est-centrale et de SE de la terrasse Banu, on a pu faire des observations stratigraphiques conformément auxquelles le deuxième niveau d'habitation, Monteoru IIb, était succédé directement par des habitations caractéristiques à l'étape Noua I. En quelques cas le niveau appartenant à l'étape Noua I était dérangé ou partiellement couvert par des aménagements faits en vue de la construction des habitations spécifiques à l'étape Noua II. Dans le même sens, on peut rappeler encore que dans deux des secteurs

⁷³ V. Leahu, *Tracii carpato-dunăreni în marile migrații egeice*, Cerret, Arh, VI, 1983, p. 175—205.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Vezi mai sus notele 7, 8.

mentionnés plus haut, le niveau Noua II est succédé par une habitation sporadique du type Hallstatt ancien comme celles bien connues en Moldavie par exemple à Trusești, Corlăteni, Andrieșeni, Zapodeni.

L'établissement Noua de Cindești, comme d'ailleurs tous les objectifs Noua-Sabatinovka-Coslogeni, se caractérise par des groupes d'habitations nommés „zohniki” situés dans l'étape Noua I à une distance de 60–80 m les uns de autres et de 80–120 m dans l'étape Noua II. En ce qui concerne la structure des „zohniki” on a constaté qu'ils sont constitués de groupes de 3–4 habitations disposées d'une manière radiale on deux par deux rapprochées ayant au centre un petit espace vacant. Dans le cas des „zohniki” appartenant à l'étape de Noua I, on a déterminé stratigraphiquement deux niveaux, la disposition des habitations dans le plan des „zohniki” étant différente d'un niveau à l'autre.

La construction des habitations spécifiques à l'étape Noua I, ainsi que de celles de l'étape Noua II, est identique et similaire à celles qui sont signalées à l'occasion des fouilles effectuées dans les stations Noua de Trusești, Gîrbovâl, Lăchitișeni etc. En ce sens, nous tenons à mentionner que les habitations ont des planchers constitués en argile, nivelés avec de l'argile jaune sablonneuse mêlée de paille, de la paille et parfois de feuilles. L'âtre, petit, rond, était constitué de torchis qui se trouvent assis d'habitude sur un aménagement de fragments céramiques ou cailloutis déposés directement sur le plancher. Souvent, dans les habitations, l'âtre occupe une position centrale. Les parois ont le squelette en bois, solide, couvert, de torchis calciné avec des impressions de branches.

D'une importance particulière est aussi le fait qu'on a identifié des lieux de culte situés près de „zohniki” dont la construction est simple : une petite fosse où se trouvait un vase qui couvrait les cendres résultées du feu sacré entretenu d'une manière périodique, conformément à certains rituels et cérémonies instituées *ad hoc*. En dehors de ceux-ci qui avaient en quelque mesure un caractère familial, on a découvert également un autre lieu de culte avec une construction plus particulière (il est possible que celui-ci ait eu une construction à la surface) et il était utilisé dans des circonstances tout à fait exceptionnelles, par la communauté tribale Noua toute entière de Cindești.

Pour la connaissance de la culture de Noua un rôle important revient à l'inventaire des habitations et des fosses utilisées comme dépôts des restes ménagers (ces dernières étant situées à une distance d'environ 100 m de l'établissement).

En ce qui concerne les outils qui présentent une grande importance pour la détermination du contenu de la civilisation de Noua, il faut remarquer à Cindești en premier lieu l'abondance des outils en os à traits absolument spécifiques. En général on a observé le soin pour le façonnage de la partie utile des pièces, en négligeant le reste de l'outil en question. Comme trait particulier pour la fréquence avec laquelle on le rencontre dans l'établissement de Cindești il convient de citer en premier lieu l'omoplate crétée, ensuite des faucilles-lupik, des couteaux courbés (parmi lesquels on a identifié un exemplaire qui représente une imitation très proche du type Sosnovaia-Maza comme celui trouvé à Cavadinesti. Il faut mentionner de même une miniature de faucille en os du type à bouton identique avec un des exemplaires en bronze découvert dans un petit dépôt près d'un des „zohniki”. On ne peut négliger le fait qu'à Cindești ont été signalées 26 pièces en bronze (les plus nombreuses dans une station de Noua après celle de Gîrbovâl où l'on a découvert à l'occasion des recherches 54 objets en bronze). Comme nous l'avons déjà rappelé plus haut, à Cindești a été identifié un petit dépôt constitué de 3 faucilles (deux à crochet, et une à bouton), trouvés, à côté d'un „zohniki” Noua II. De même il faut mentionner d'autres pièces en bronze comme boucles d'oreilles, aiguilles, etc. En ce qui concerne la céramique on a constaté la présence de formes des vases de tradition de Monteoru et du type Srubi. Plus de la moitié du matériel est représentée par des vases en forme de „sac” avec leurs différentes variantes plus ou moins apparentées entre elles, tant par la forme que par la technique de préparation de la pâte. Il est très important de consigner que quelques types de ces vases sont identiques ou semblables avec ceux qui se trouvent dans l'aire de diffusion de la culture Srubi. Ensuite viennent les tasses à un seuil ou à deux anses pourvues de boutons ou à crêtes (qui sont fréquentes dans l'inventaire des tombes) très rares dans l'établissement de Cindești comme d'ailleurs dans les autres stations de Noua.

Les recherches effectuées à Cindești ont une importance particulière pour la connaissance de la genèse de la culture Noua. Le matériel mis au jour démontre la contribution des porteurs de la culture de Monteoru dont l'empreinte se fait sentir non seulement pour cet objectif situé dans l'espace de dispersion Monteoru, mais aussi dans l'aire Noua toute entière du territoire de la Roumanie. En même temps se confirme l'hypothèse formulée trois décennies auparavant par A. Florescu que dans la cristallisation de la culture Noua une contribution particulière a été apportée par des éléments du type Srubi, qui ont déclenché d'ailleurs le phénomène de réorganisation culturelle par l'annihilation de la division territoriale spécifique au Bronze moyen et la création de la culture Noua. Comme on le sait par le phénomène en question, ont été créées les conditions de la réalisation complète de l'ethnos thrace.

Enfin, en tenant compte que la station Noua de Cindești se trouve dans une zone considérée par certains chercheurs comme faisant partie de la culture du type Racovițeni-Petrișoru, les auteurs ont mis en évidence que le matériel découvert jusqu'à présent infirme les hypothèses émises plus haut. Par conséquent les recherches de Cindești contribuent d'une manière particulière à l'éclaircissement de la genèse de la culture Noua dans les zones situées à la courbure des Carpates orientales.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Cindești. Esquisse du plan général ; la dispersion des cendriers Noua I et Noua II sur les terrasses Coasta Banului et Corbea.

Fig. 2. Cindești. Fragments des sections ST₂, Z₁ et Z₂. A : ST₂ ; 1 : sol gris avec des restes d'habitation (planchers, âtres, etc.) appartenant aux étapes Noua I et Noua II ; 2 : sol gris éclairci avec des restes d'habitations spécifiques à la phase Monteoru II b ; 3 : sol brun-grisâtre avec des restes d'habitation Monteoru II a ; 5 : sol brun avec des restes d'habitation Monteoru Ia. B. La section Z₁. 1 : sol gris, avec des restes d'habitation appartenant aux deux niveaux d'habitation spécifiques pour l'étape Noua I ; 2 : sol brun-grisâtre avec des restes Monteoru II b ; 3 : sol brun, Monteoru II a ; 4 : sol brun-éclairci avec des restes d'habitation, Monteoru Ia. C. La section Z₂. 1 : dérangement ; 2 : sol brun-noirâtre avec des restes d'habitation La Tène (le troisième niveau) ; 3 : sol brun avec des restes La Tène (le deuxième niveau) ; 4 : les planchers des habitations spécifiques aux étapes Noua I et Noua II ; 5 : sol brun-grisâtre avec des restes d'habitation Monteoru II b.

Fig. 3. Cindești. Le plan du cendrier No. 5, le premier niveau d'habitation. 1. Les planchers des habitations ; 2. des âtres ; 3. des fourneaux a–b. La section de la tranchée V₆ ; 1 : sol gris ; 2 : sol gris-brun ; 3 : sol brun-grisâtre appartenant à la phase Monteoru II b ; c–d : la section de la tranchée V₆ ; 1 : sol brun avec des restes d'habitation spécifiques au Hallstatt ancien ; 2 : sol gris avec des restes Noua I ; 3 : sol brun-grisâtre avec des restes d'habitation Monteoru.

Fig. 4. Cindești. Le plan du cendrier no. 5 Noua I, le deuxième niveau d'habitation. 1 : les planchers des habitations ; 2 : des âtres ; 3 : des fourneaux a–b. La section de la tranchée V₆. 1 : sol gris ; 2 : sol brun grisâtre ; 3 : sol brun avec des nuances grisâtres appartenant à la phase Monteoru II b. c–d. La section de la tranchée V₆ ; 1 : sol gris ; 2 : sol brun avec des restes

spécifiques au Hallstatt ancien ; 3 : sol. gris brun ; 4 : sol brun avec des nuances grisâtres appartenant à la phase Monteoru IIb ; 5 : sol brun avec des restes Monteoru IIa.

Fig. 5. Cindești. Le fourneau no. 2 de cendrier no. 3 (plan et section) ; a : la partie supérieure du fourneau ; b : l'âtre du fourneau avec des restes de la coupole du fourneau ; c : la section du fourneau ; 1 : torchis calcinés provenant de la partie supérieure du fourneau ; 2 : torchis calcinés ; 3 : des pierres provenant de la coupole écroulée sur l'âtre du fourneau.

Fig. 6. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des outils en os. 1 : faucille ; 2, 10 : pointes de flèche ; 3-9, 11-13 : des couteaux et des couteaux courbés.

Fig. 7. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en os. Omoplate à encoches, des couteaux, des ciseaux et des poinçons.

Fig. 8. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en os.

Fig. 9. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en os (des ciseaux et des poinçons).

Fig. 10. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en os.

Fig. 11. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en os.

Fig. 12. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en os. 5-6 „faucilles-tupik” faites d'une mandibule d'animal ;

1-4, 7 : des racloirs et des ciseaux.

Fig. 13. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en os.

Fig. 14. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en os et en pierre 1 : couteau courbe en pierre.

Fig. 15. Cindești. La station Noua I et Noua II. Outils en pierre (des couteaux courbés, des haches et des marteaux).

Fig. 16. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des outils et des armes en bronze. 1, 3-5, faucilles ; 2 : couteau ; 6 : pointe de lance.

Fig. 17. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des vases et des fragments céramiques.

Fig. 18. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des vases et des fragments céramiques.

Fig. 19. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des vases.

Fig. 20. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des tasses découvertes dans les habitations appartenant à l'étape Noua II.

Fig. 21. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des pots et des vases-„sac” (3-4, 6, 8 : Noua I ; 1-2, 5, 7 : Noua II).

Fig. 22. Cindești. La station Noua I et Noua II. Fragments des pots et des vases-„sac” (4, 9 avec de motifs décoratifs du type Sruuby).

Fig. 23. Cindești. La station Noua I et Noua II. Fragments céramiques ; 6 : motif décoratif Sruuby ; 3, 8 motifs décoratifs Costișa.

Fig. 24. Cindești. La station Noua I et Noua II. Fragments céramiques et des anses simples à crêtes et à boutons.

Fig. 25. Cindești. La station Noua I et Noua II. Fragments céramiques et des anses simples, à crêtes et à boutons.

Fig. 26. Cindești. La station Noua I et Noua II. Fragments des pots et des vases-„sac” ; 5-7 fragments du type Sruuby.

Fig. 27. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des anses simples à crêtes et à boutons.

Fig. 28. Cindești. La station Noua I et Noua II. Fragments des pots et des vases-„sac”.

Fig. 29. Cindești. La station Noua I et Noua II. Couverts, plateaux et des objets qui protègent les vases.

Fig. 30. Cindești. La station Noua I et Noua II. Fusaïoles en argile (1-5, 7, 9) et en os (6, 8).

Fig. 31. Cindești. La station Noua I et Noua II. Fusaïoles, rondelles et des roues de la charrue, en argile.

Fig. 32. Cindești. La station Noua I et Noua II. Des objets en bronze : 1, 2, 16 des rasades tubulaires ; 2-3, 10 des anneaux ; 4, 6, 9, 12, 14-15, 18, des aiguilles ; 7 : boucle d'oreille ; 11, 17 poinçon et ciseau ; 8 : pointe de flèche ; 13 : pointe de lance.

Fig. 33. Cindești. La station Noua I et Noua II. Aiguilles, poinçons et manche en os.

Fig. 34. Cindești. La station Noua I et Noua II. Anneau, pendentifs et rasades en os et dents des animaux.

Fig. 35. Cindești. La station Noua I et Noua II. Mors en os dans le premier stade de façonnage et polisseur en os.

Fig. 36. Cindești. La station Noua I et Noua II. Idole (fragment (1-2), tige de cuiller et fragment de vase anthropomorphe.

Fig. 1. Clindești. Schiță de plan - dispersiunea cenușarelor Noua I și Noua II pe terasele Coasta Banului și Corbea.

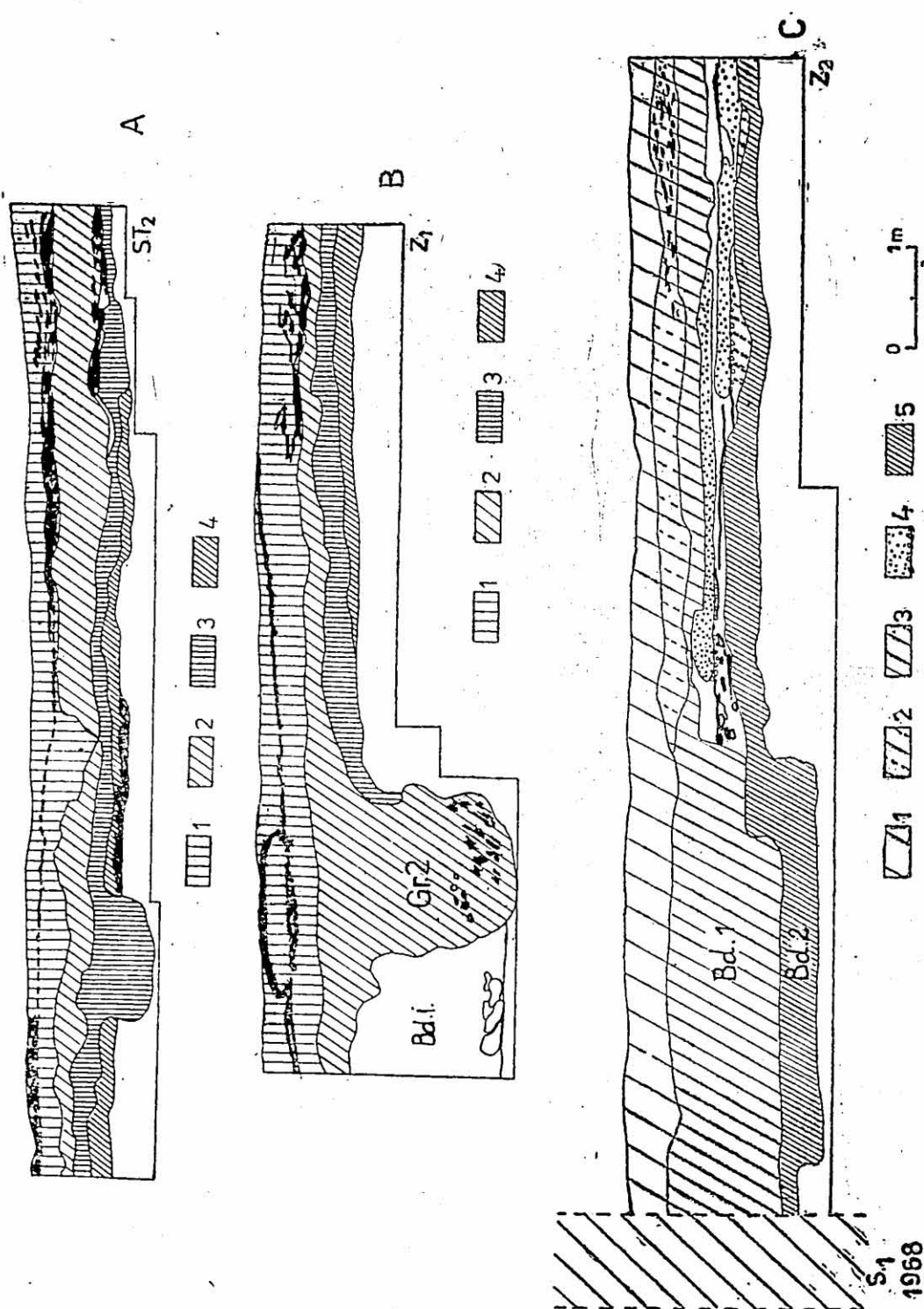

Fig. 2. Cîndești. Fragmente din secțiunile ST₂, Z₁ și Z₂. A : sol cenușiu conținând resturi de locuire (podine de locuințe și valuri) aparținând etapelor Noua I și Noua II ; 2 : sol brun-cenușiu cu resturi de locuire Monteoru IIa ; 3 : sol brun-cenușiu cu resturi de locuire Monteoru IIa ; 4 : sol brun-cenușiu cu resturi de locuire Monteoru IIa. B. Secțiunea Z₁. 1 : sol cenușiu conținând resturi aparținând celor 2 nivele de locuire specifice etapei Noua I ; 2 : sol cenușiu-brun specific fazei Monteoru IIb ; 3 : sol brun-cenușiu cu resturi de locuire Monteoru IIa ; 4 : sol brun-cenușiu cu resturi de locuire Monteoru IIa. C. Secțiunea Z₂. 1 : deranjament ; 2 : sol brun-negricios cu resturi de locuire La Tène (nivelul 3) ; 3 : sol brun, cu resturi de locuire la Tène (nivelul 2) ; 4 : platformele locuințelor specifice etapelor Noua I și Noua II ; 5 : sol brun-cenușiu cu resturi de locuire Monteoru IIb.

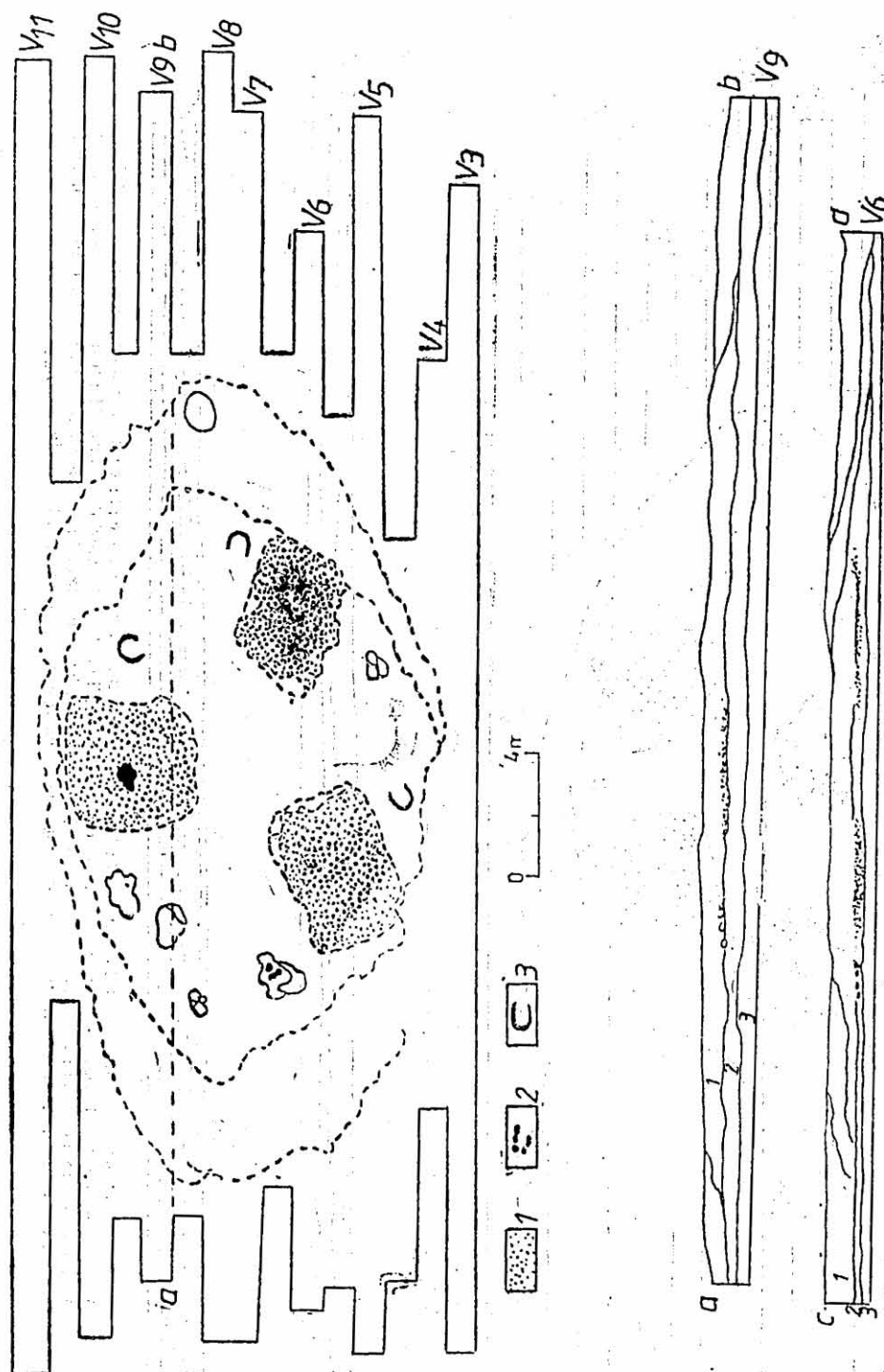

Fig. 3. Clădești. Cenușarul 5, nivelul 1. 1 : platformele locuințelor ; 2 : vetre ; 3 : cupatoare a-b. Secțiunea șanțului V₆. 1 : sol cenușiu ; 2 : sol cenușiu brun ; 3 : sol cenușiu cu nuanțe cenușii conținând resturi de locuire Monteoru 11b ; c-d: secțiunea șanțului V₆. 1 : sol brun cu resturi de locuire hallstattiene timpurii ; 2 : sol cenușiu cu resturi de locuire Noua ; 3 : sol cenușiu-brun cu resturi de locuire Monteoru.

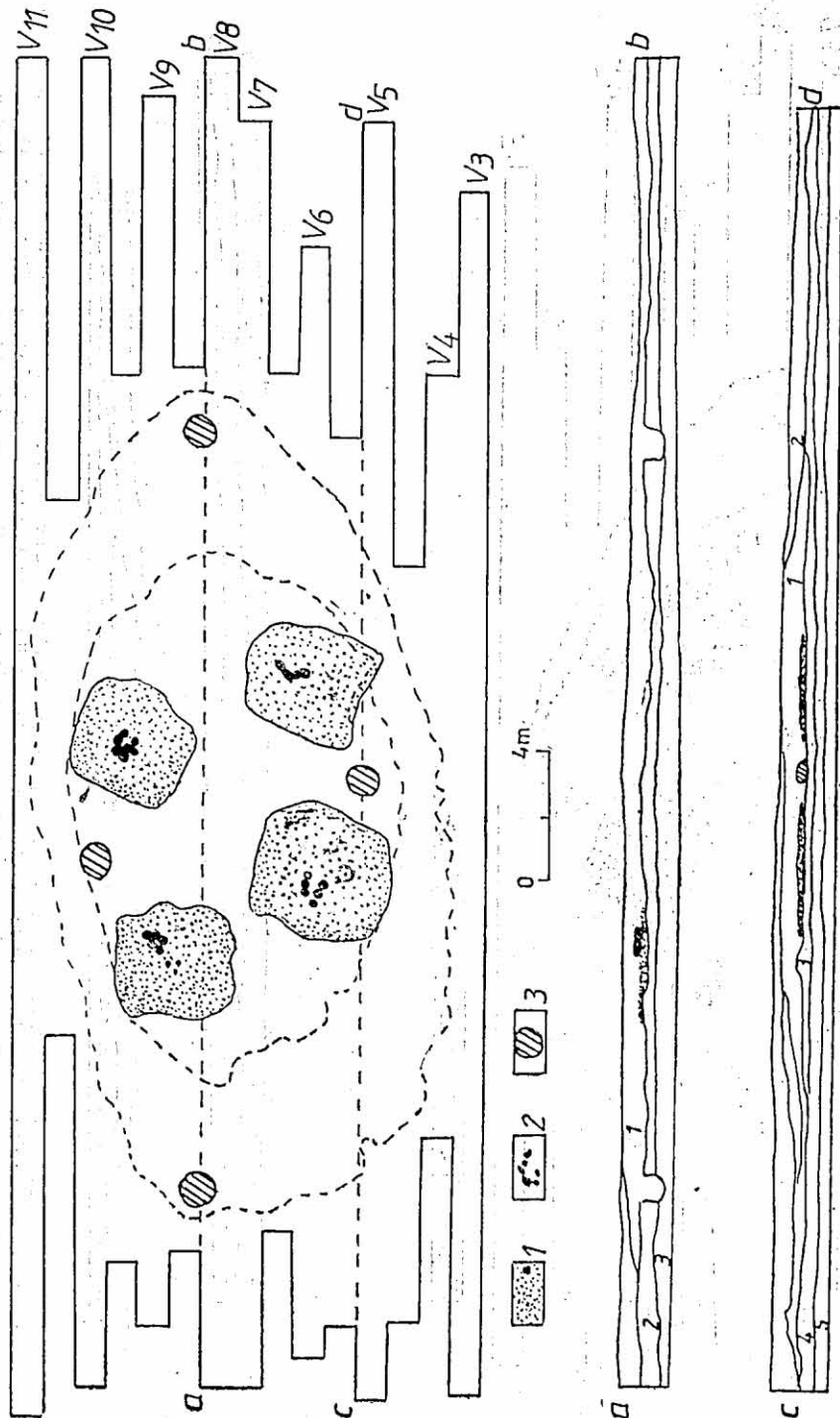

Fig. 4. Cindești: Cenușarul 5, nivelul 2 ; 1 : platformele locuințelor ; 2 : vetre ; 3 : cuploare ; a-b: secțiunea șanțului V₉.
 1 : sol cenușiu ; 2 : sol cenușiu-brun ; 3 : sol cenușiu cu nuanțe cenușii conținând resturi de locuire Montecoru IIb ; c-d, secțiunea șanțului V₆. 1: sol cenușiu ; 2: sol brun cu resturi de locuire hallstattiene timpurii ; 3: sol cenușiu brun ; 4: sol cenușiu cu nuanțe cenușii cu resturi de locuire Montecoru IIb ; 5: sol cenușiu cu resturi de locuire Montecoru IIa.

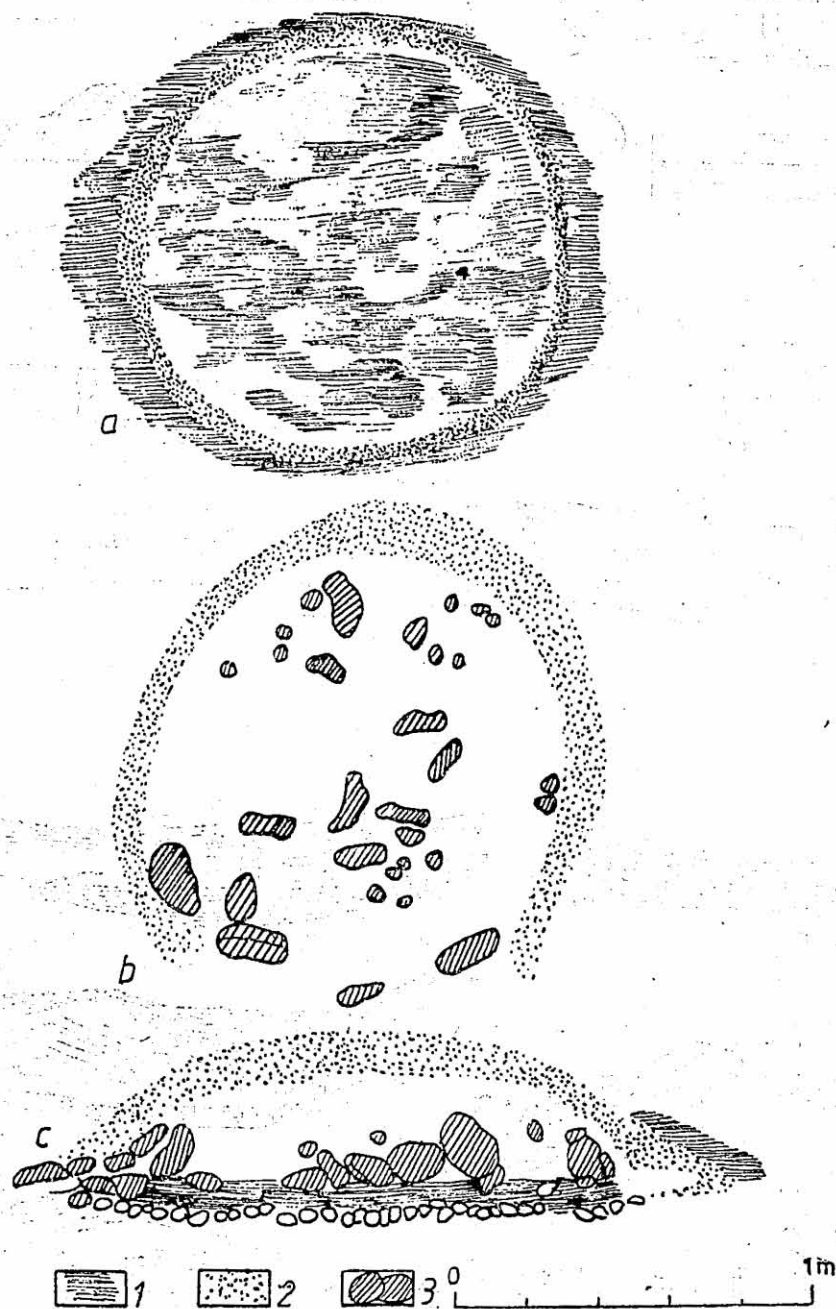

Fig. 5. Cindești. Plan și secțiune prin cuptorul 2 din cenușarul 3. a : partea superioară a cuptorului ; b : vatra cuptorului cu resturi de boltă ; c : secțiunea cuptorului. 1 : lipitura părții superioare a cuptorului ; 2 : lipitura arsă ; 3 : pietre din boltă prăbușite pe vatra cuptorului.

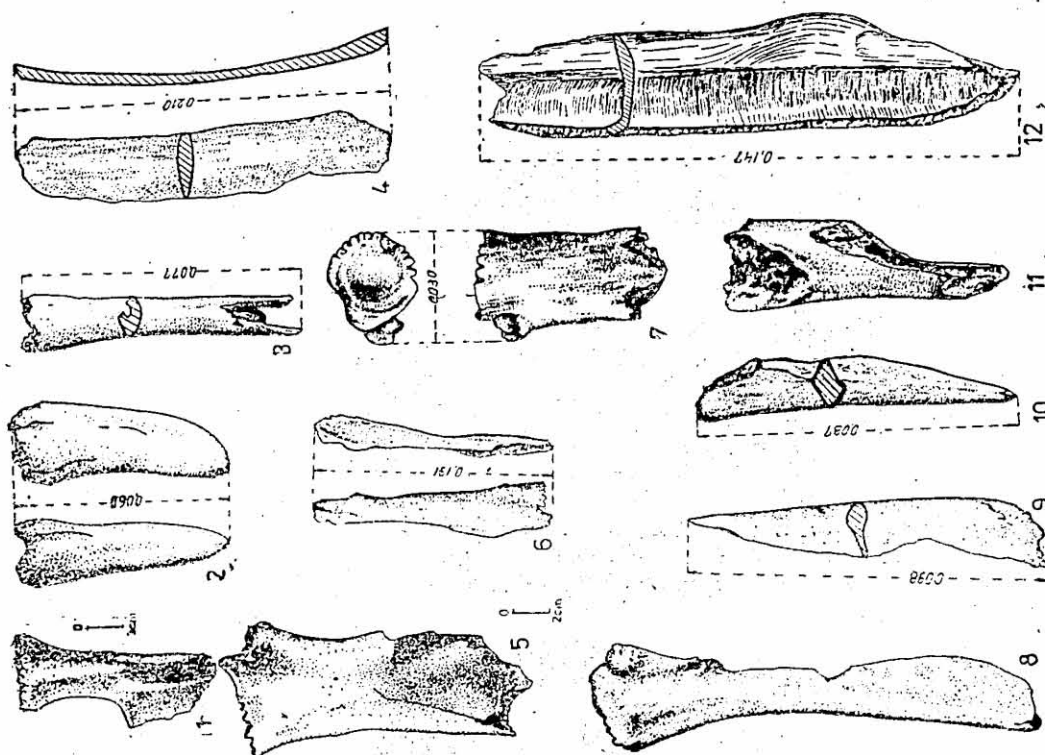

Fig. 7. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Unelte din os. Omoplați, creștați, cuțite, dăli și împungătoare.

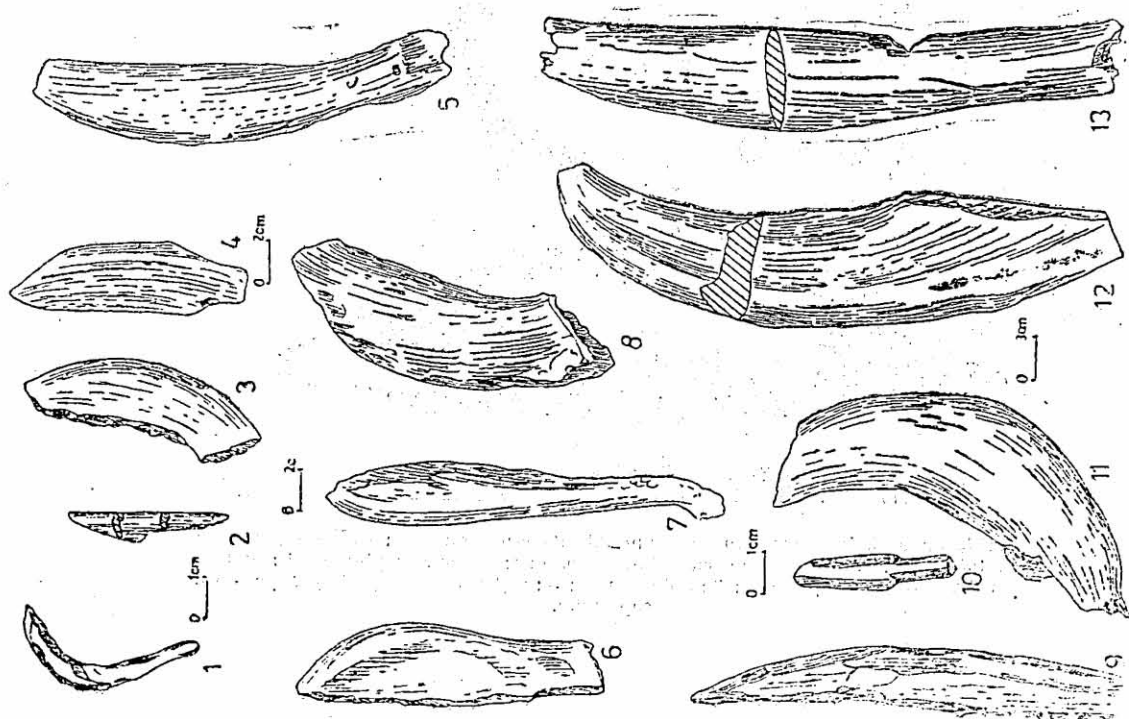

Fig. 8. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Unelte din os. 1: seceră; 2, 10: virfuri de săgeată; 3-9, 11-13: cuțite și cosoare.

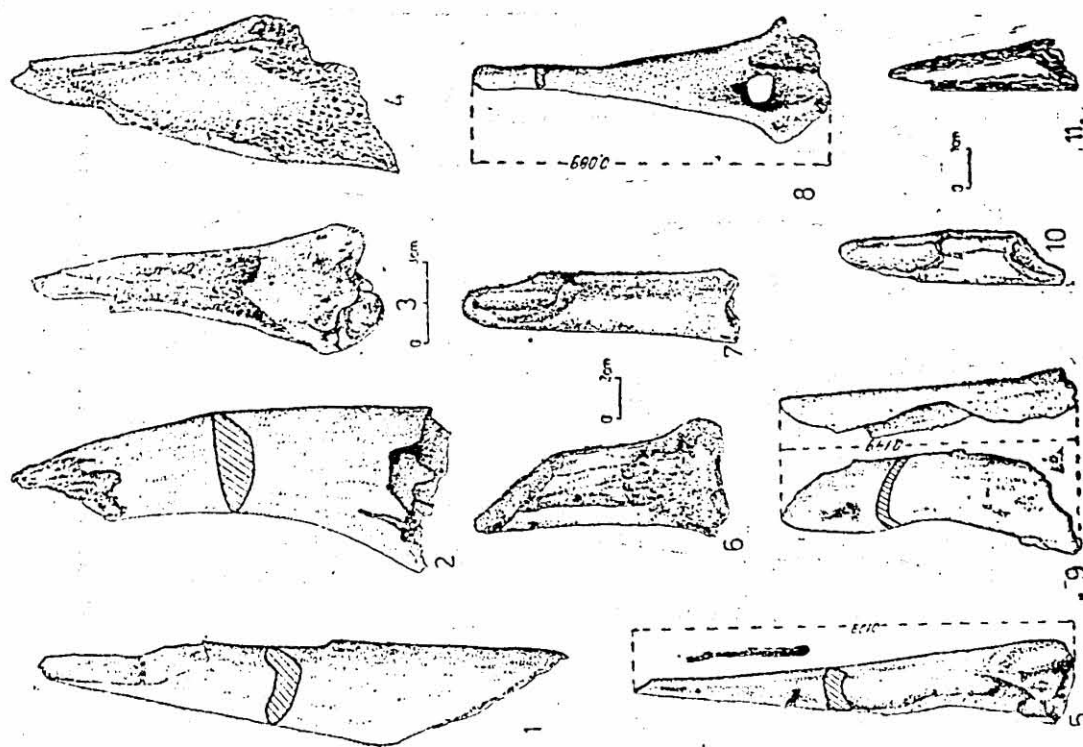

Fig. 9. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Uelte din os (dălți și împun-gătoare).

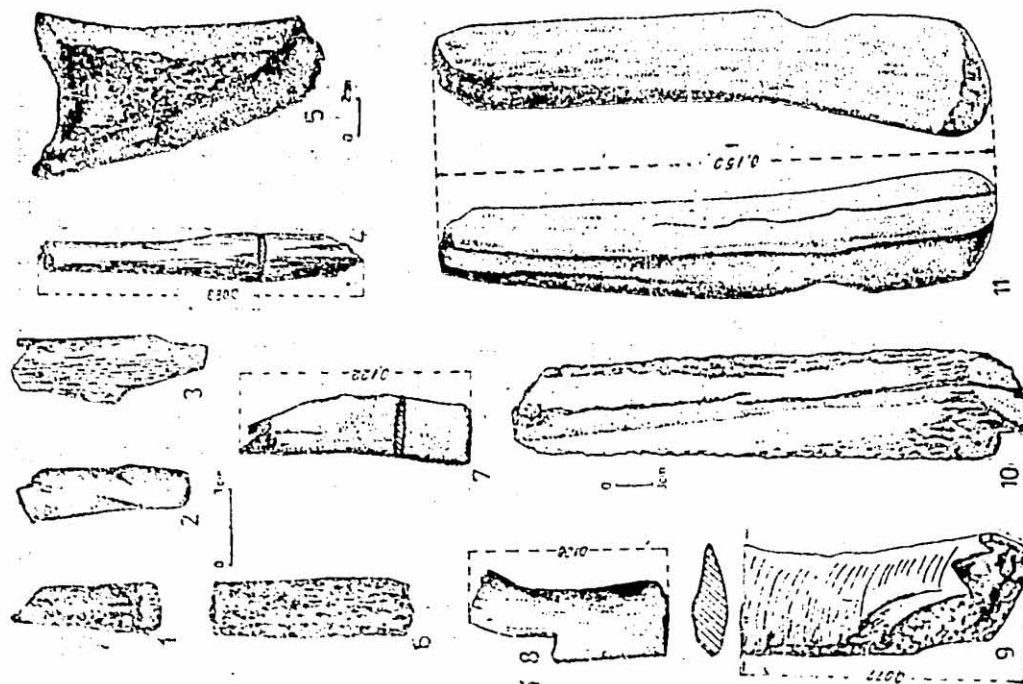

Fig. 8. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Uelte din os (dălți și răzuitoare).

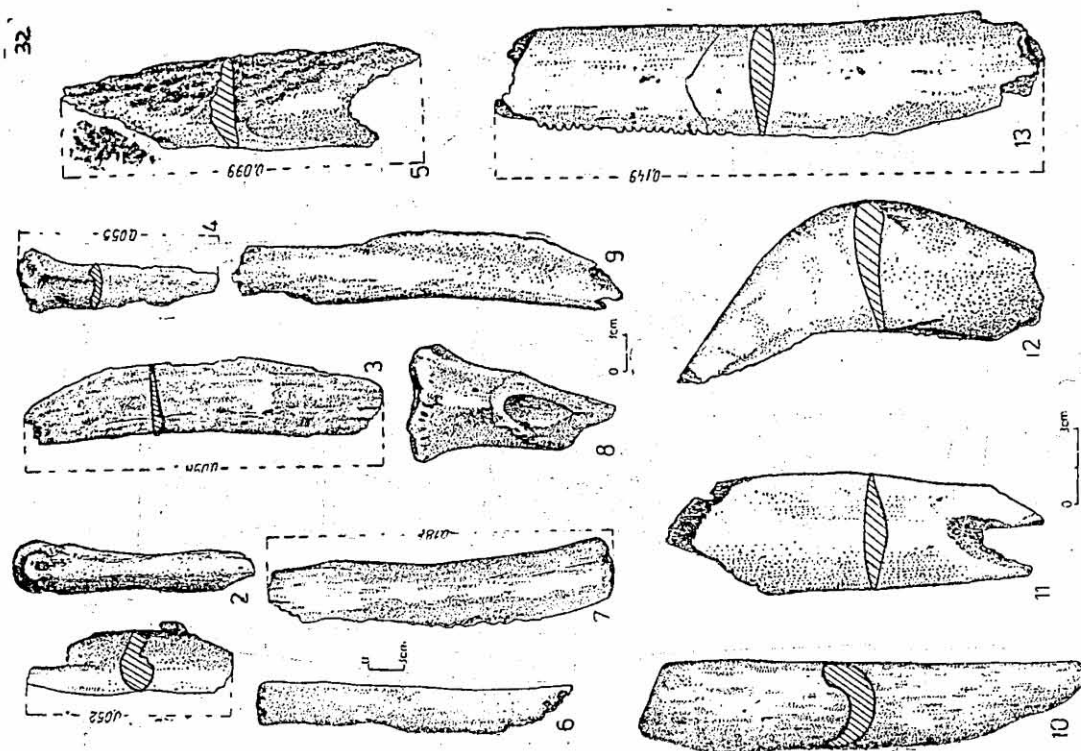

Fig. 11. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Unele din os.

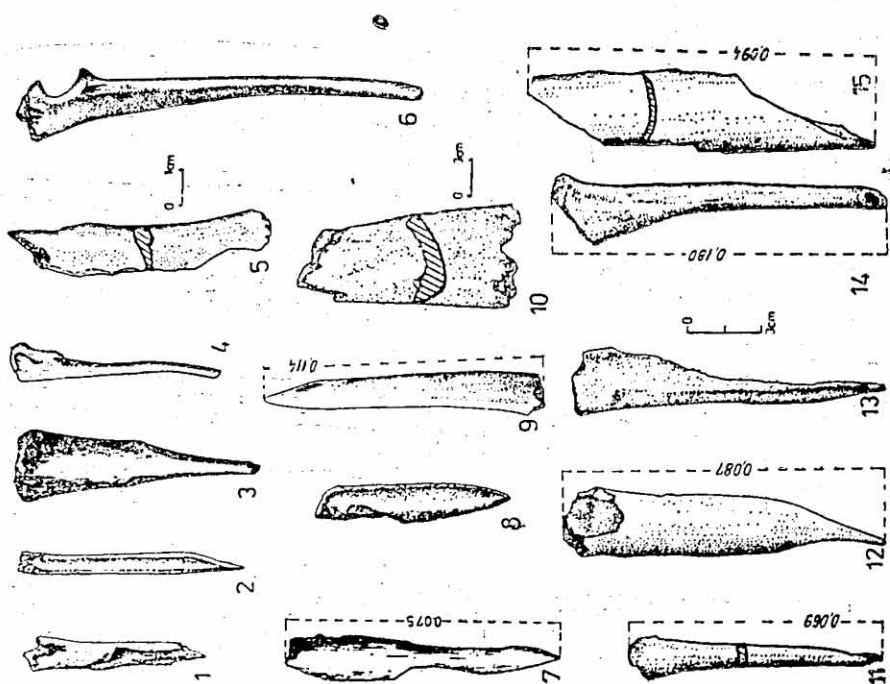

Fig. 10. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Unele din os.

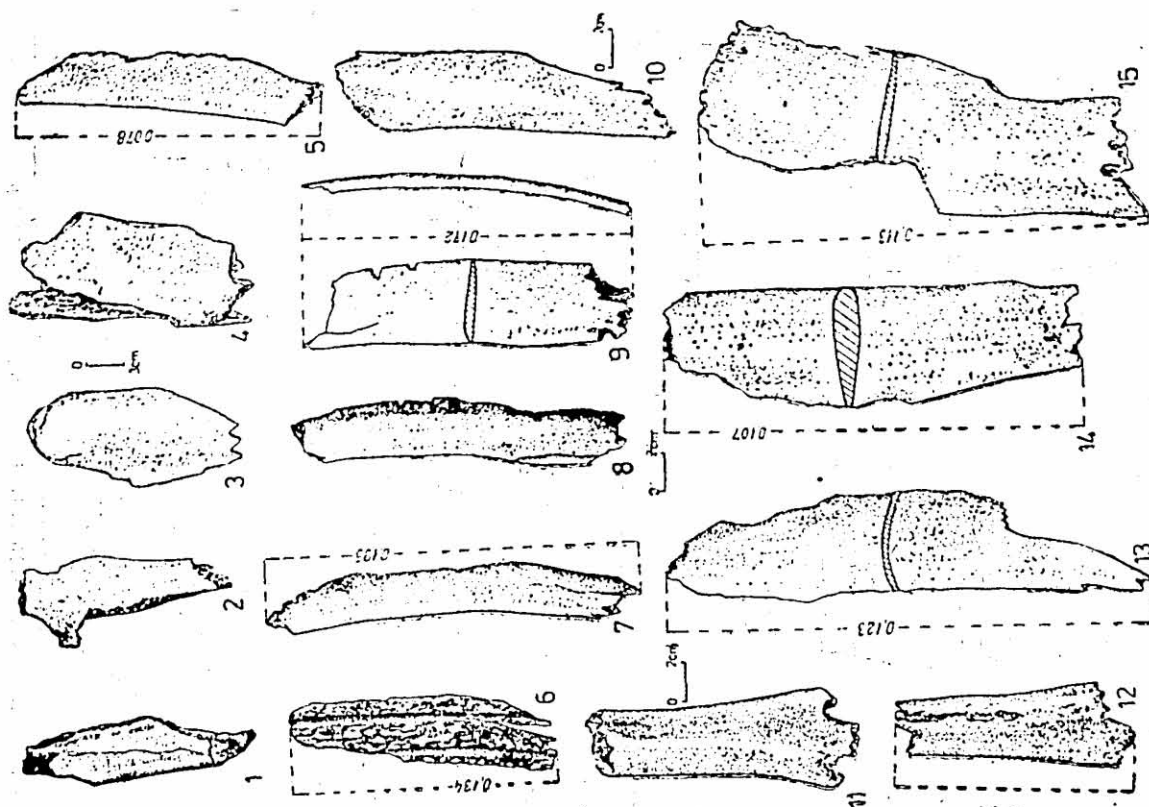

Fig. 13. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Unele din os.

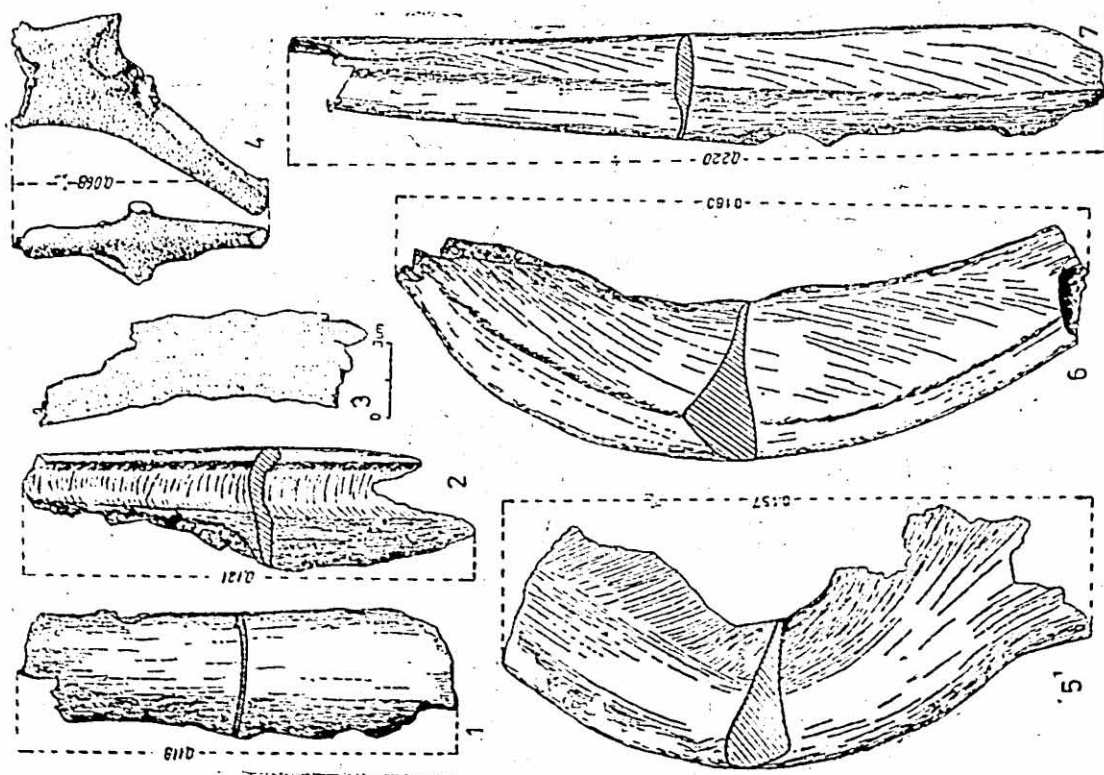

Fig. 12. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Unele din os : 5-6 tulpă, 1-4, 7 răzuitoare și dăți.

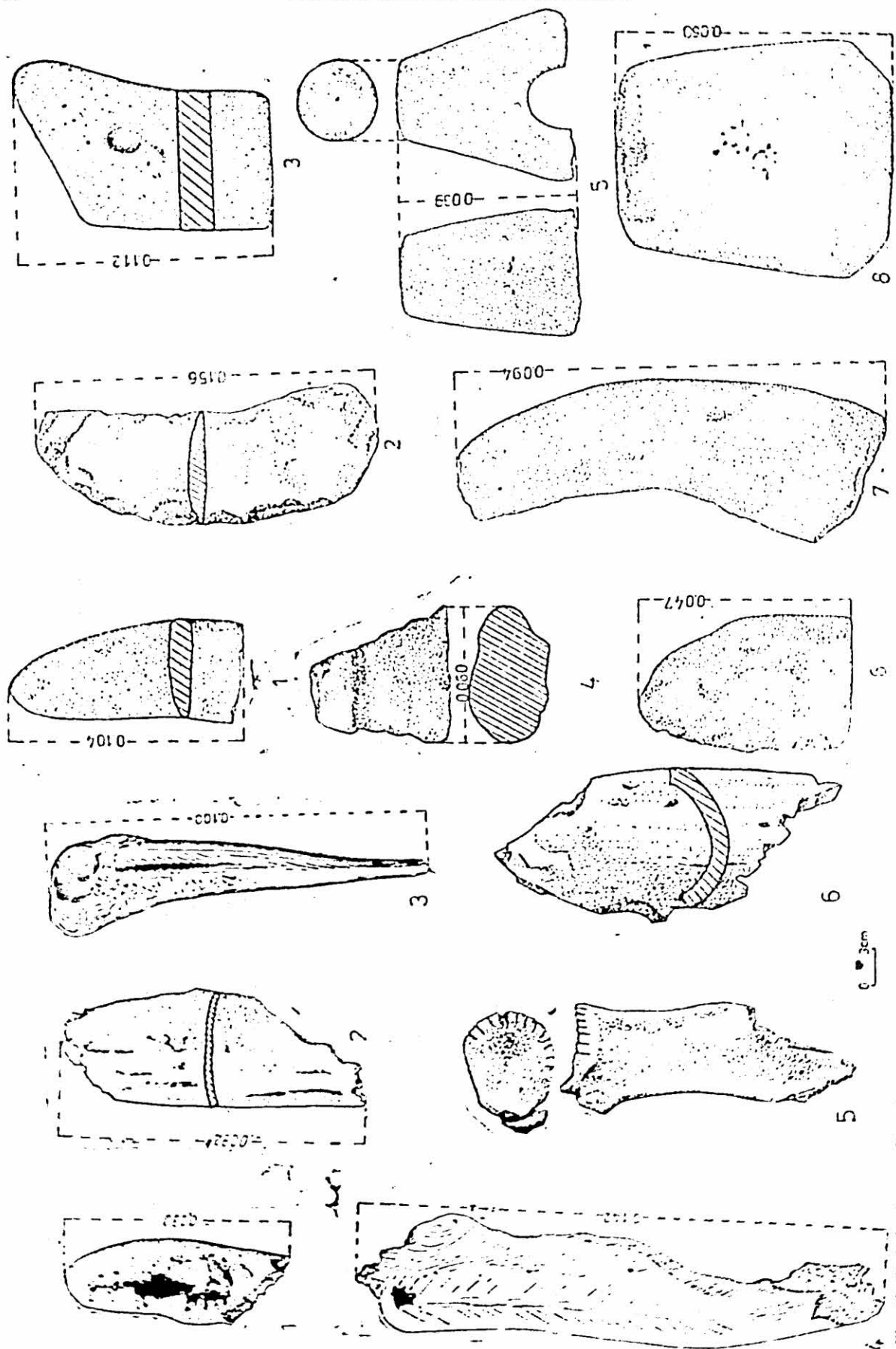

Fig. 14. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Unelte din os. 1: focșor din piatră.

Fig. 15. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Unelte din piatră (cotoare, topoare și ciocane).

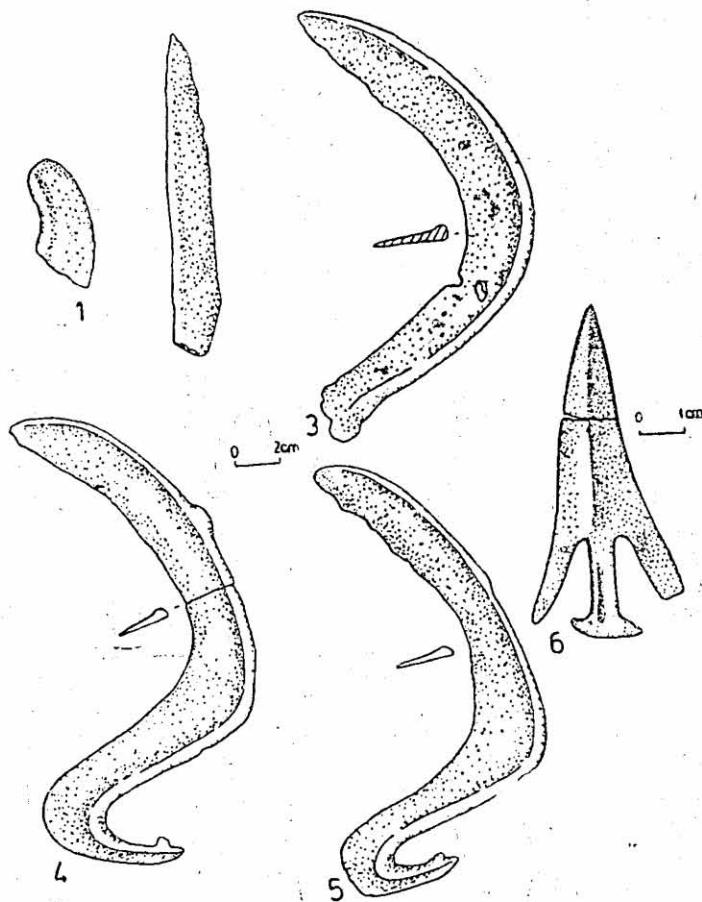

Fig. 16. Unelte și arme din bronz. 1, 3-5 seceri; 2: cuțit; 6: vîrf de lance.

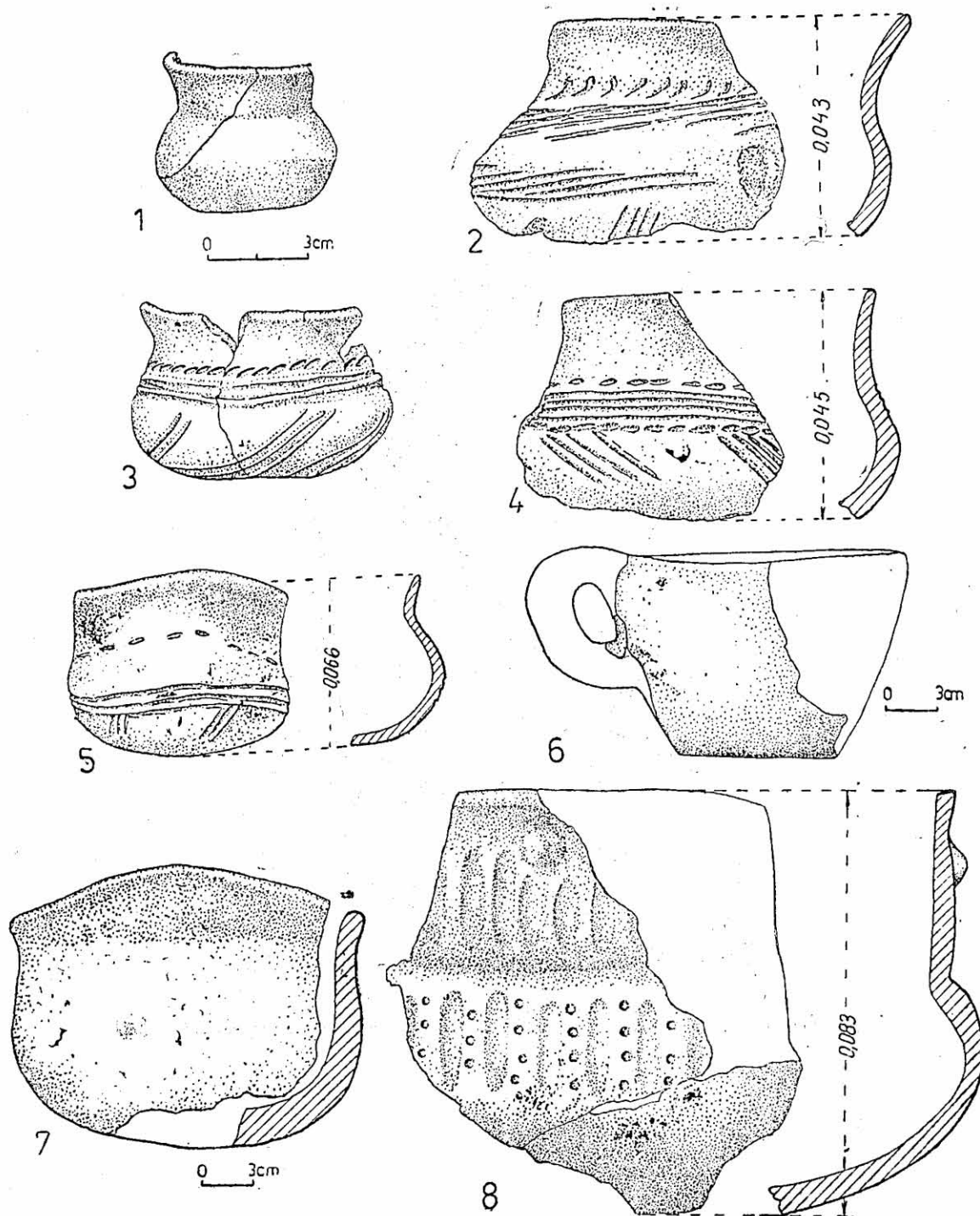

Fig. 17. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Vase și fragmente ceramice. 6 : Noua II.

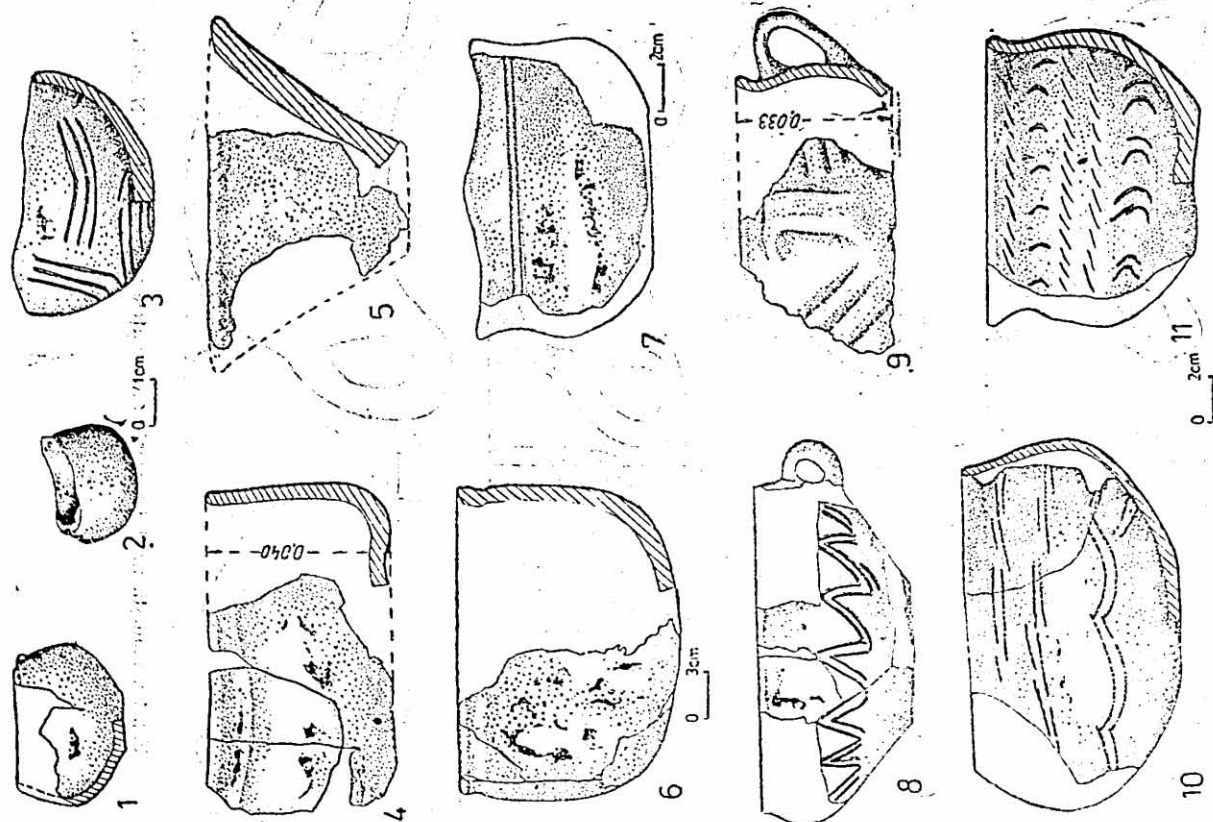

Fig. 18. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Vase și fragmente ceramice.

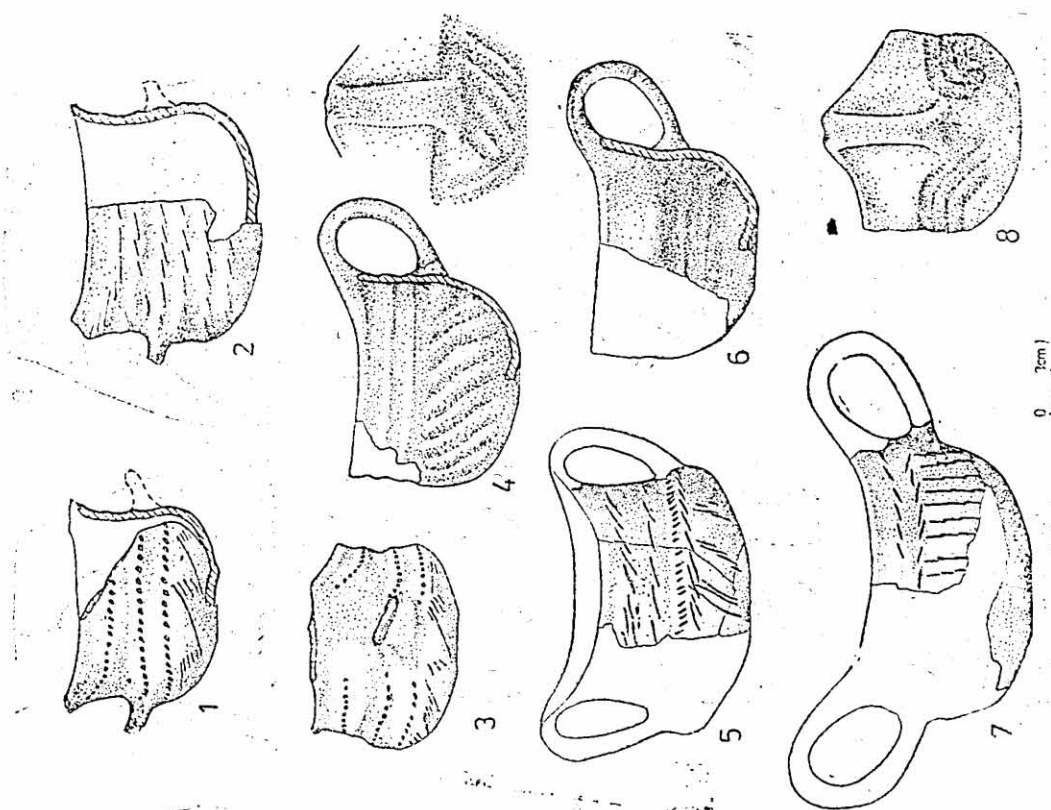

Fig. 19. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Cești.

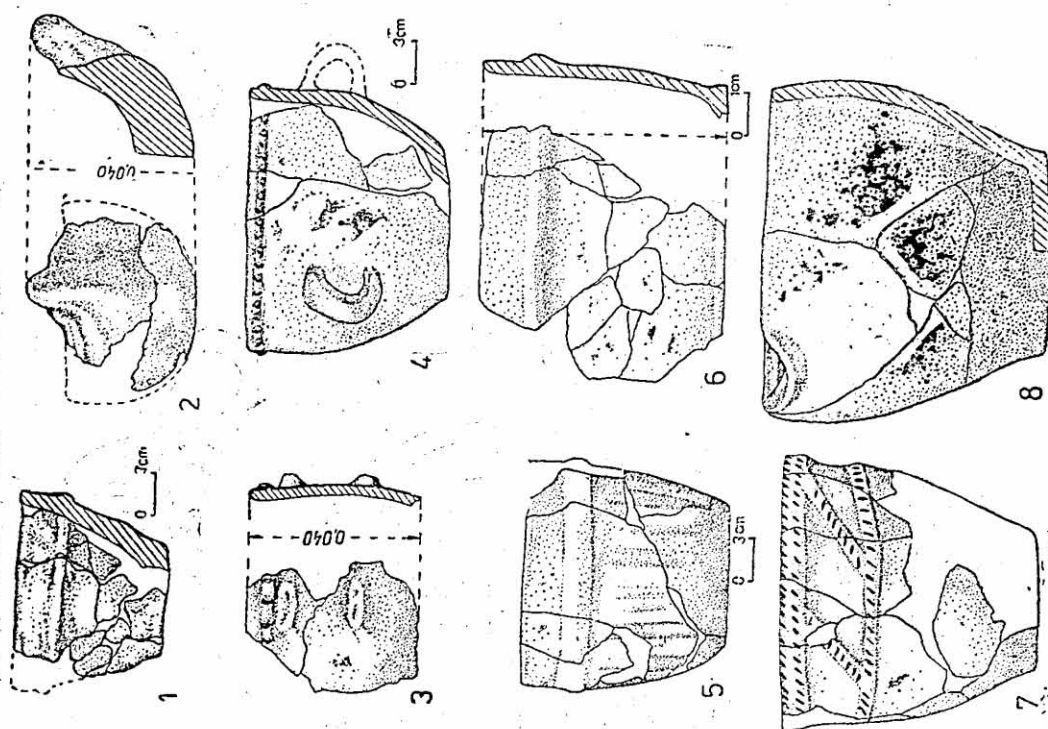

Fig. 21. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Borcane și vase sac; 3-4, 6, 8: Noua I; 1-2, 5, 7: Noua II.

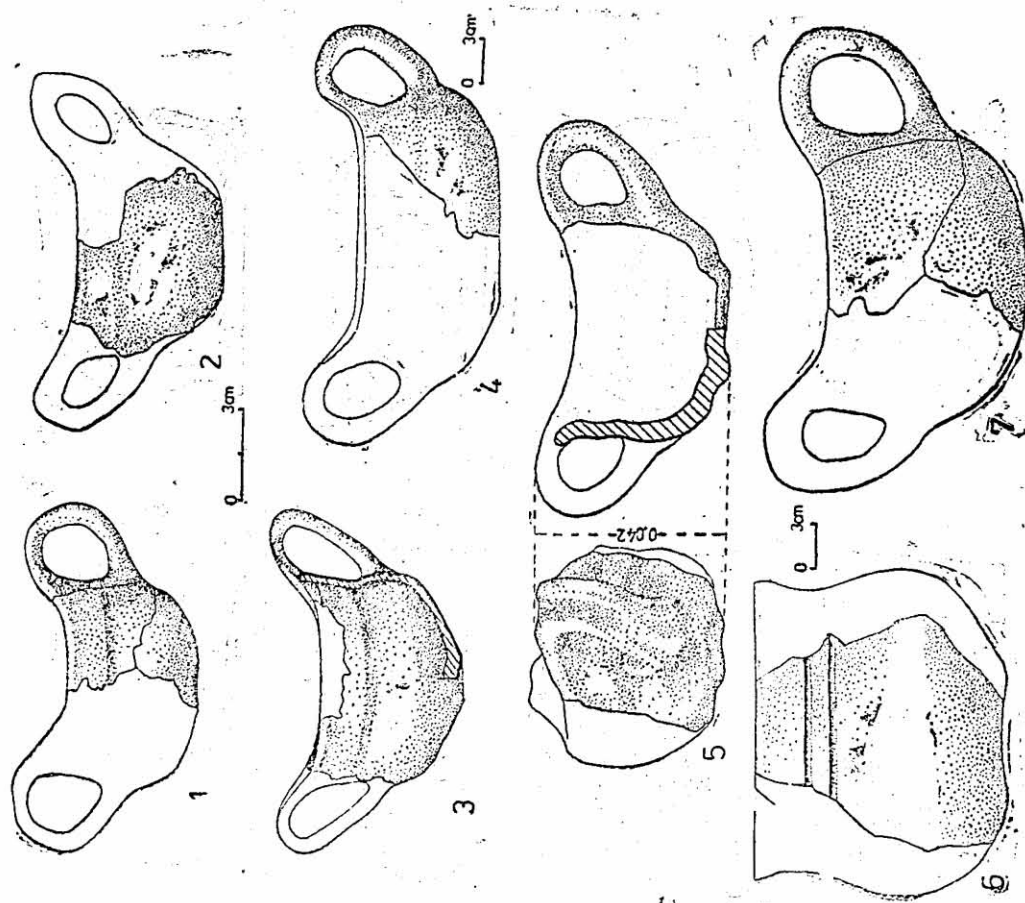

Fig. 20. Cindești. Cești descoperite în locuințele aparținând etapei Noua II.

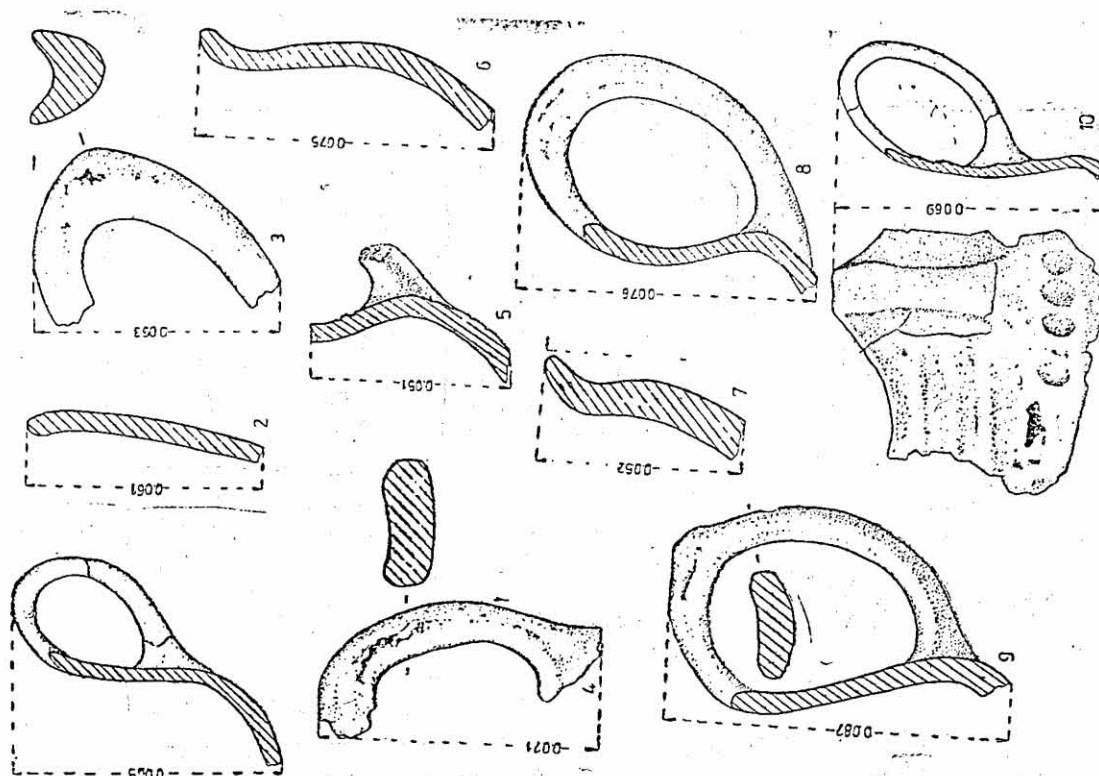

Fig. 24. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Fragmente ceramice și torți simple, cu creastă și buton.

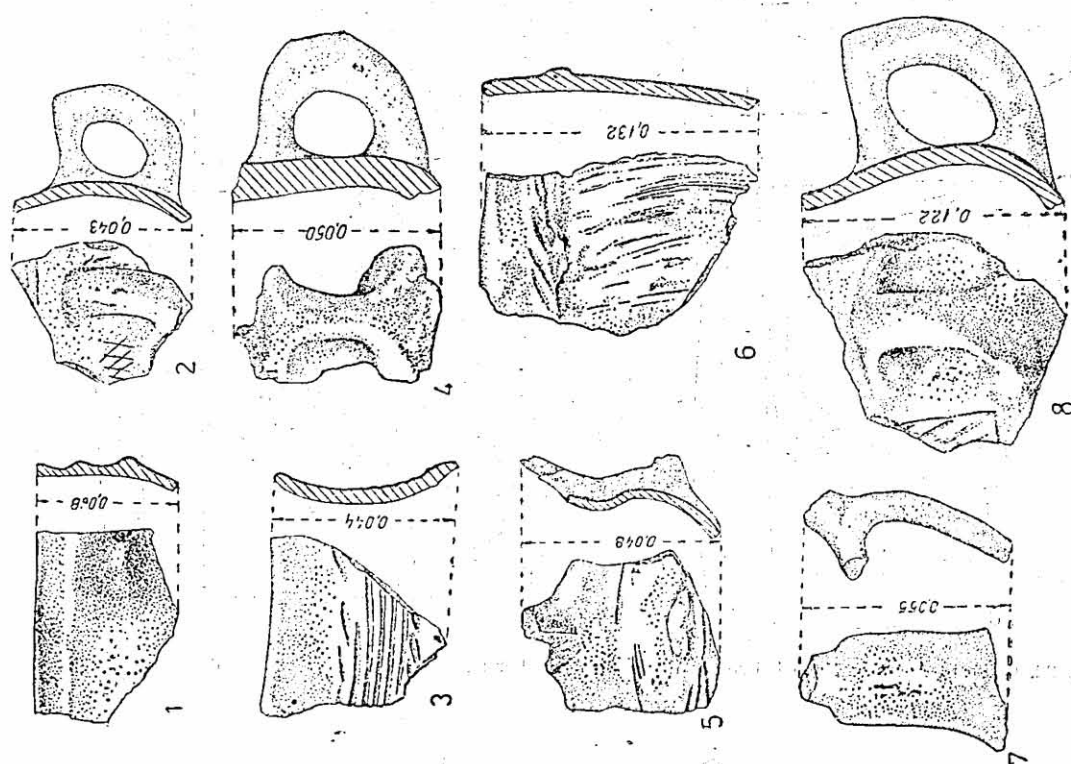

Fig. 23. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Fragmente ceramice; 6, motiv decorativ Sruby; 3, 8: motive decorative Costișa.

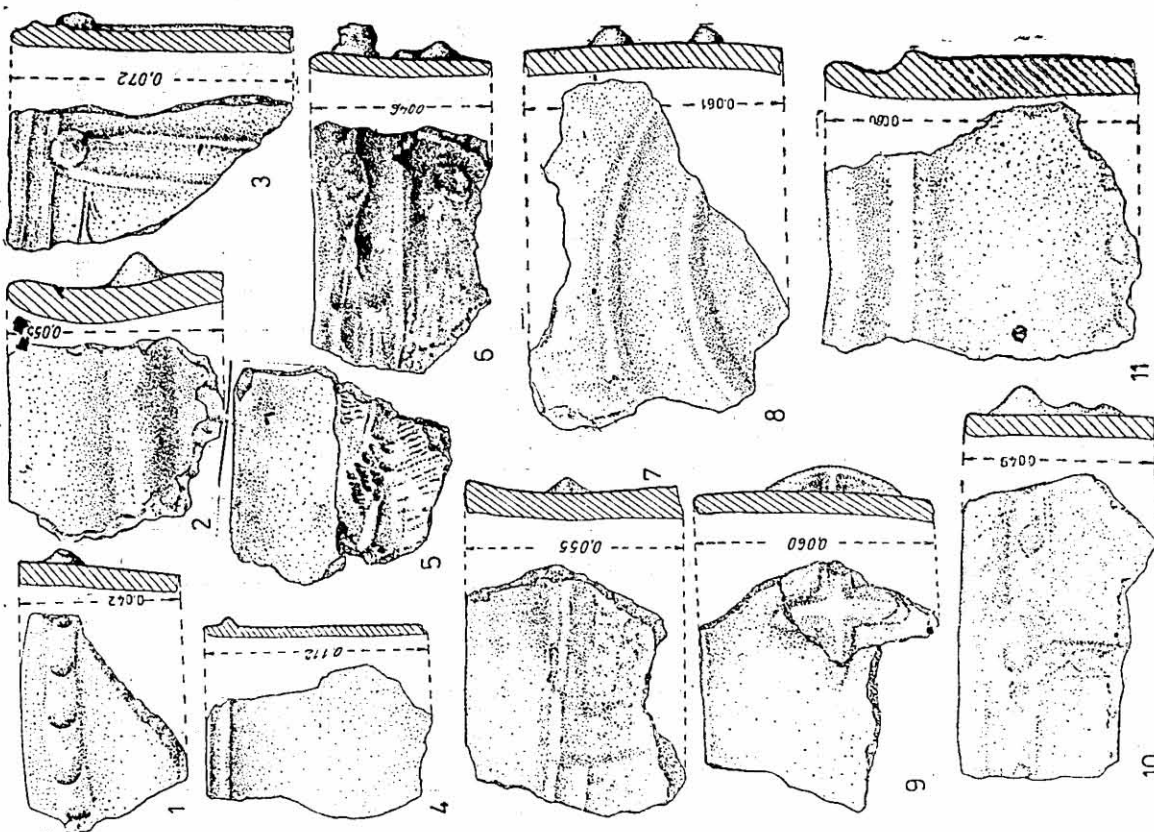

Fig. 26. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Fragmente de borcane și vase-sac; 5-7: fragmente de tip Srubly.

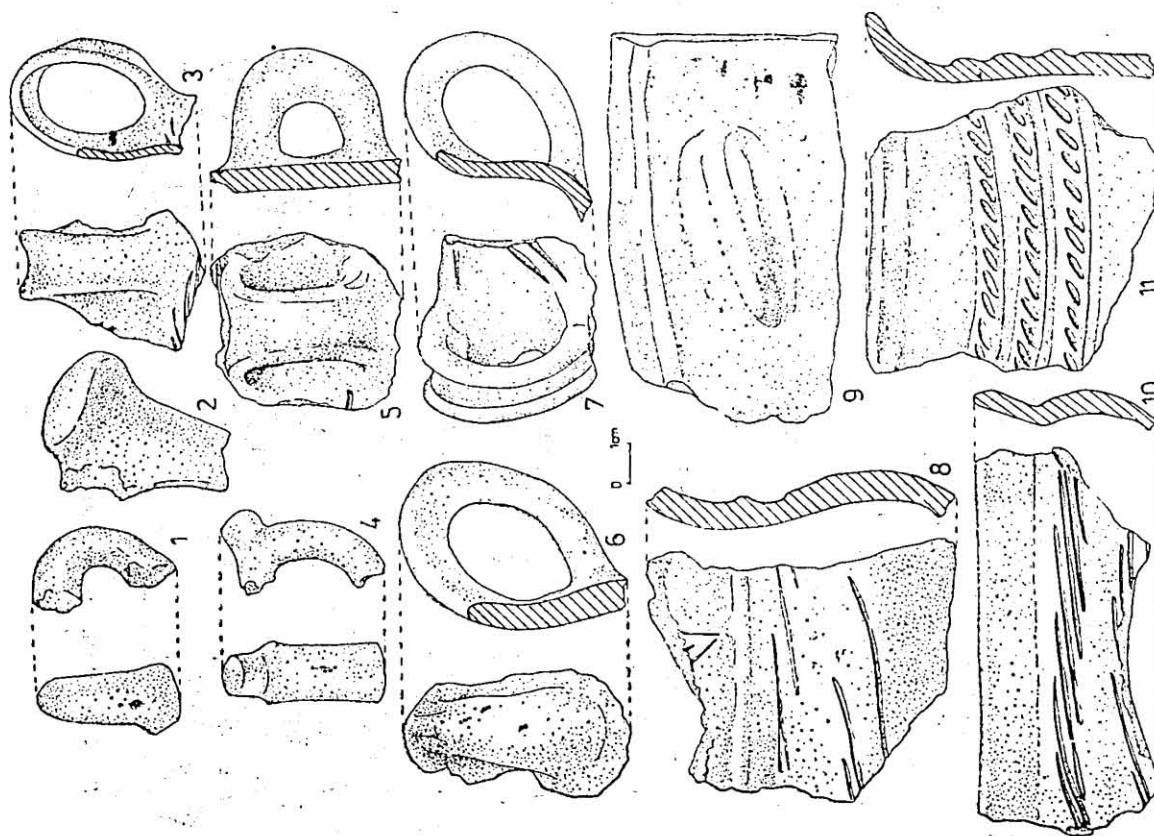

Fig. 25. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Fragmente ceramice și torți simple, cu cerastă și luton.

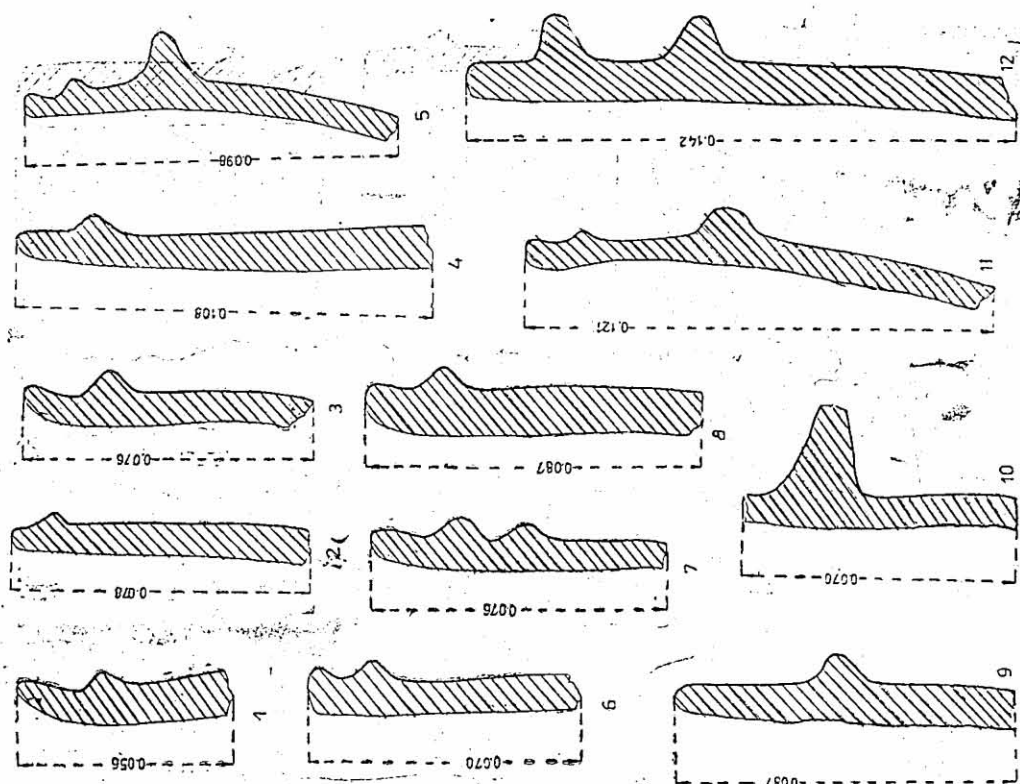

Fig. 28. Cindăști. Așezarea Noua I și Noua II. Profile de borcane și vase-sac.

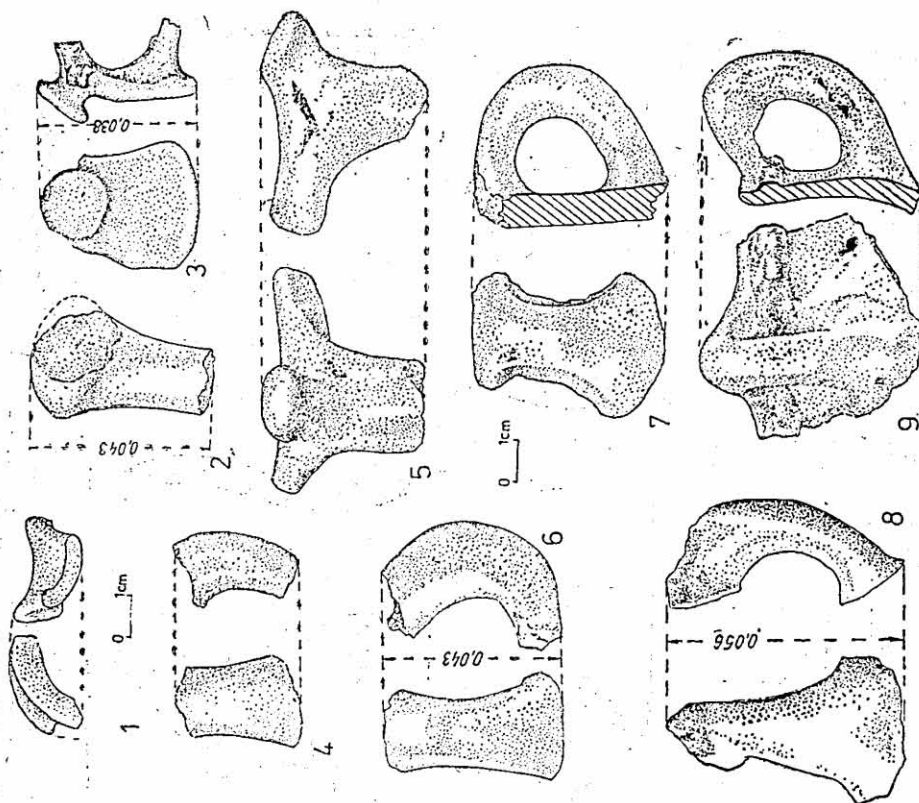

Fig. 27. Cindăști. Așezarea Noua I și Noua II. Torți simple, cu creastă și buton.

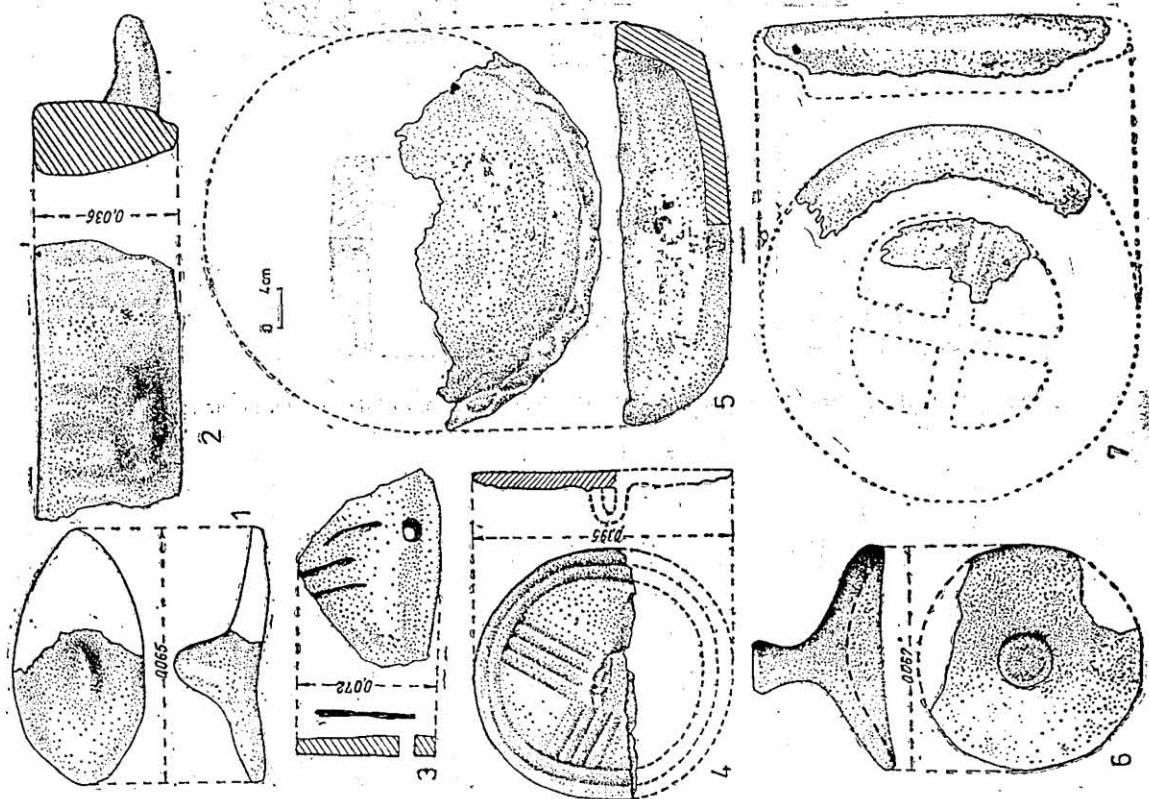

Fig. 29. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Capace, tipsii și apărătoare de vase.

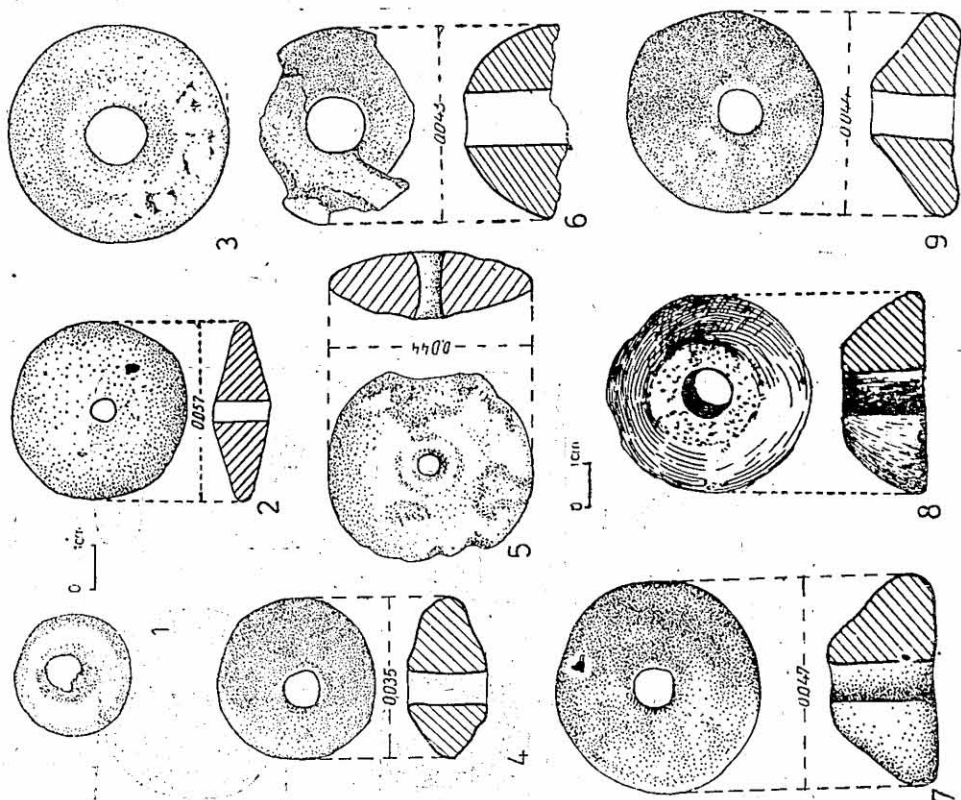

Fig. 30. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Fusatole. 1-5, 7, 9; lut ars; 6, 8: os.

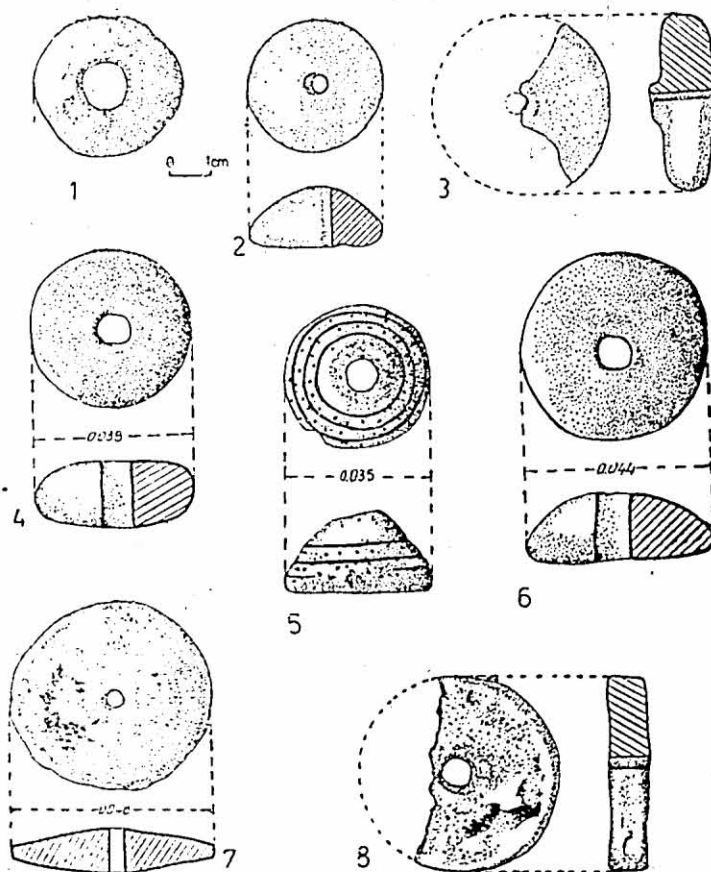

Fig. 31. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Fusiole, ronțele, roți de car, din lut ars.

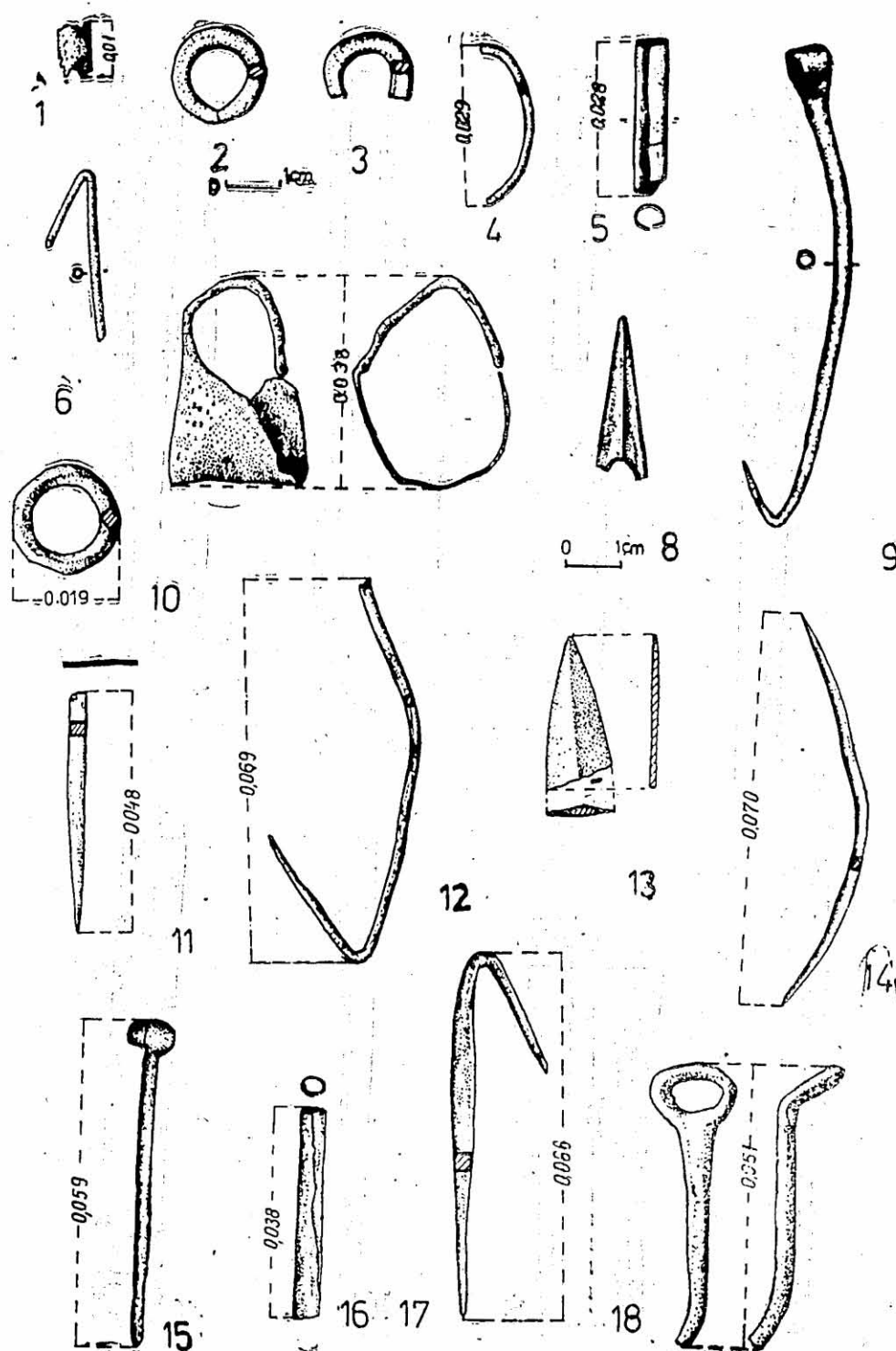

Fig. 32. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Piese din bronz. 1, 2, 16 : mărgelile tubulare ; 2-3, 10 : verigi ; 4, 6, 9, 12, 14-15, 18 : ațe ; 7 : inel de buclă ; 11, 17 : împungător și dălți ; 8 : virf de săgeată ; 13 : virf de lance.

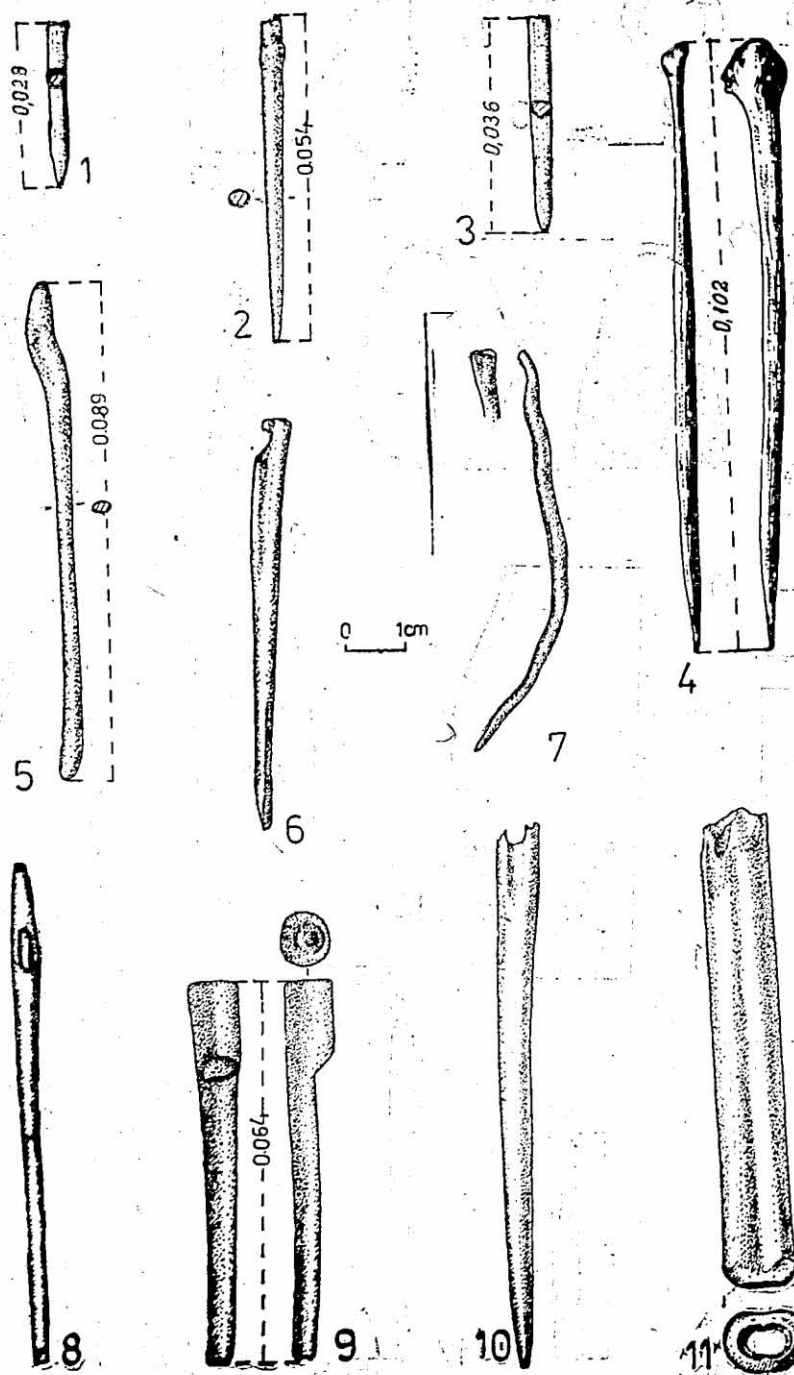

Fig. 33. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Acc, împungătoare și miner din os.

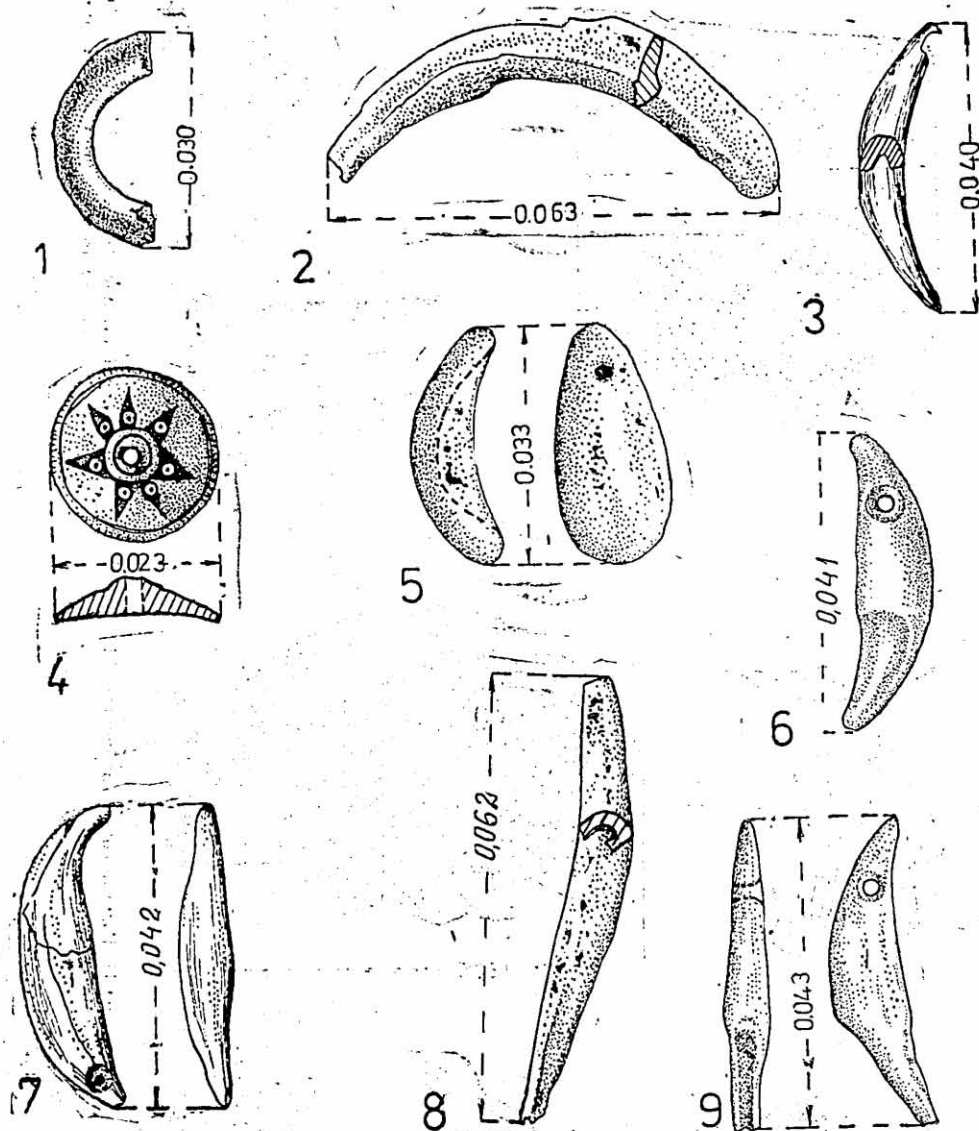

Fig. 34. Cludești. Așezarea Noua I și Noua II. Inel (1); pandantive (2, 5, 8) și mărgelile (3, 6-7, 9) din os și dinți de animal.

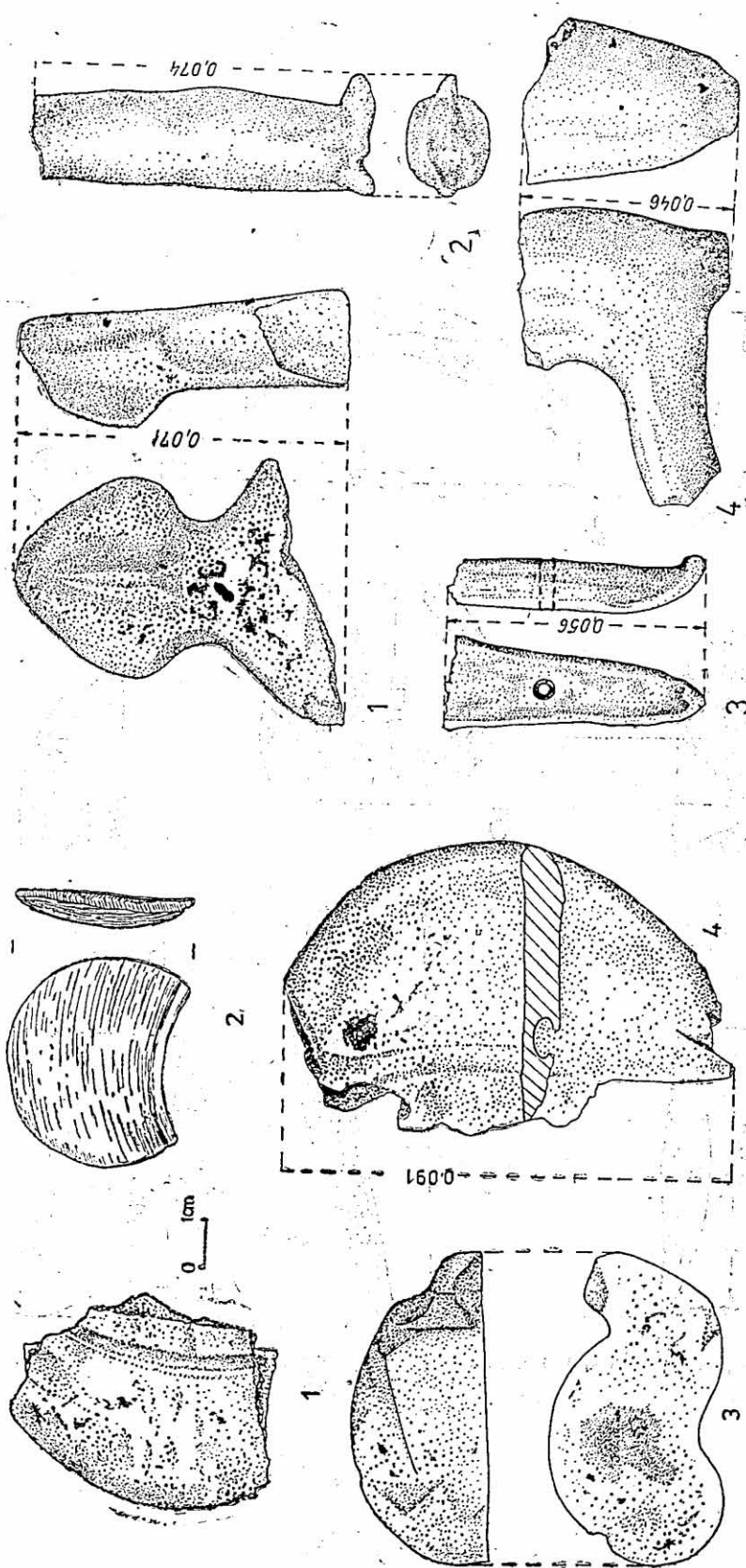

Fig. 35. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Psalii în curs de prelucrare și lustruitor din os.

Fig. 36. Cindești. Așezarea Noua I și Noua II. Idoli fragmentari (1-2), coadă de lingură (3) și fragment de vas antroponorf ? (4).

MIGRAȚIA UNGURILOR ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN ȘI CONTACTELE LOR CU ROMÂNII ÎN SECOLELE IX-X

DE

VICTOR SPINEI

Secole de-a rindul echilibrul demografic și politic al spațiului carpato-dunărean s-a aflat în congruență cu frământările populațiilor din stepele Eurasiei. Imensitatea zonelor de șes ce se întind din inima Asiei până la Dunărea Inferioară, nesegmentată de bariere montane sau forestiere, ofereau largi disponibilități de mișcare pentru triburile care adoptaseră nomadismul ecvestru. Precum s-a observat, cursurile de apă ce brăzdează arealul continental nu au constituit niciodată obstacole de prim rang pentru deplasările maselor umane¹. Cadrul stepei, cu trăsăturile sale proprii de relief, climă și vegetație, a imprimat caracteristici specifice modului de viață al triburilor din zonă, a cărui notă dominantă consta din nomadism sau seminomadism. Pentru toate aceste populații creșterea animalelor de turmă reprezenta sursa de subsistență și ocupația principală, a cărei practicare le-a imprimat o mobilitate deosebită, exteriorizată și pe planul acțiunilor militare.

Marele rezervor demografic al lumii nomade euroasiatice a fost situat în părțile centrale ale Asiei, de unde migrațiile debordau periodic spre apus. Orice bulversare etnică mai consistentă din stepele Asiei a avut ecou și repercusiuni până departe în vest, antrenând reacții în lanț la colectivitățile nomade ecvestre. Nu numai locuitorii stepelor erau afectați de asemenea tulburări, ci și cei din teritoriile limitrofe, expuse adesea invaziilor prădalnice ale călăreților nomazi, care, atunci când presiunea altor confrăți devenea foarte puternică, manifestau tendința de a se extinde spre ținuturile populațiilor agricole.

Presiunilor etniilor răsăritene asupra spațiului carpato-dunărean s-au manifestat cu intensitate diversă în decursul timpului, înregistrându-se, totodată, tranșante variații zonale. Situat în extremitatea stepelor Eurasiei, Bugeacul a fost regiunea cea mai expusă revărsărilor nomade, atrase atât de pășuni, cât și de condițiile propice de iernare oferite de fișa de teren din sud, înțesată de lacurile dunărene și maritime. Bărăganul și restul Cimpiei Dunării Inferioare, precum și Podișul Dobrogean — Scythia Minor din antichitate —, au captat, de asemenea, interesul triburilor de călăreți răsăriteni. Mai ferit în acest sens de cununa montană — nu însă cu totul — a fost Podișul Transilvaniei. În mod numai aparent paradoxal, penetrațiile nomade spre acest teritoriu nu s-au făcut direct din est, ci dinspre apus, din Cimpia Pannonică, alt spațiu întins și neted, rîvnit cu ardore de crescătorii de animale în turmă. De aici, urmînd cursurile Mureșului și Someșului, aceștia au pătruns uneori și spre inima Transilvaniei. O schimbare a sensului cursului tradițional al fluxurilor nomade s-a înregistrat în mod excepțional, în secolul al XIII-lea, în Dobrogea, unde oghuzii turci au venit — este drept, nu din inițiativă proprie — din Anadolîa și nu din arealul nord-pontic.

Infiltrarea elementului stepic în spațiul carpato-dunărean reprezintă un fenomen cu tradiții milenare. Acestuia i s-a întrevăzut o ascendență datînd tocmai din neolitic. Epoca bronzului, încă din zorii ei, cunoaște o profundă perturbare a culturilor agricole locale datorită deplasării spre vest a grupurilor răsăritene caracterizate prin înmormîntări tumulare: iamnaia, catacombe și srubi². Purtătorii mormintelor de tip srubi, atestați și în Bugeac, au fost identificați de unii specialiști cu cimerienii³. A continuat

¹ J.-F. Bergier, *Introduction* (Montagnes, fleuves, déserts, forêts: barrières, lignes de convergence?), în *XVIe Congrès international des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985, Rapports, I, Grands thèmes, méthodologie, sections chronologiques (I)*, Stuttgart, 1985, p. 315—317.

² M. Gimbutas, *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millennia B.C.*,

în *Indo-European and Indo-Europeans. Papers Presented at the Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania*, ed. G. Cardona, H. M. Hoenigswald, A. Senn, 1970, p. 155—197; eadem, *Civiltăți și cultură*, trad. S. Paliga, București, 1989, *passim*.

³ A. I. Terenožkin, *Русьепуыу*, Kiev, 1976, p. 7 și urm.

apoi să se deruleze migrația reprezentanților familiei de limbi iraniene: sciți, sarmați, alani etc., unii ajunși în grupuri mici pînă în Franța și Spania. Vreme de peste un mileniu istoria lor s-a jucat și spre extremitățile scenei carpato-dunărene. Odată cu pătrunderea tumultuoasă a hunilor în stepele ponto-caspice începe procesul de înlocuire a neamurilor iraniene cu acelea turce. Pe calea deschisă de huni s-au scurs în secolele următoare avarii, bulgarii și alte grupări turanice mai puțin numeroase. Șirul migrațiilor turce a fost întrerupt temporar de unguri, care însă nu s-au deplasat singuri spre bazinul mijlociu al Dunării ci însoțiți tot de o populație de origine turcică, cabarii, și colportind, dacă nu alte grupuri turanice, cel puțin puternice influențe lingvistice, dobîndite de la acestea din urmă, în-deosebi în vremea conviețuirii lor în chaganatul chazar. După plecarea unguirilor din regiunile nord-pontice spre Pannonia, locurile lor au fost preluate de pecenegi, uzi și cumani, urmași ulterior de mongoli. În primele decenii de supremație mongolă în răsăritul Europei se produce o nouă dislocare a populațiilor iraniene (alani, iasi) de la nordul Caucazului, ceea ce a dus la deplasări ale lor spre vest. După scurte escale în regiunile românești, ele s-au îndreptat spre Balcani și Ungaria, ca să-și ofere serviciile diferiților suverani dispuși să-i înroleze ca trupe auxiliare. În schimb, tătarii au rămas statornic în regiunile nord-pontice vreme de peste o jumătate de mileniu; pînă spre sfîrșitul secolului al XV-lea în formațiuni politice independente, iar ulterior subordonate sau anexate Imperiului otoman sau Rusiei. În sud-estul Moldovei și nordul Dobrogei tătarii s-au menținut din 1241—1242 pînă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cînd au trebuit să se replieze spre est, forțați de contraofensiva lituaniană și românească. Ei reapar în Bugeac la începutul secolului al XVI-lea, aduși de turci pentru a le proteja pozițiile și a-i sprijini în întreprinderile războinice, rămînînd acolo pînă în 1806, cînd sînt deportați de armatele rusești spre est, soartă ce o vor împărtăși după cel de-al doilea război mondial și conștrații lor din Crimeea⁴.

Succinta enumerare a valurilor nomade abătute asupra ținuturilor dunărene relevă cit de îndelungat și persistent a fost impactul traco-geților, daco-romanilor, românilor și a strămoșilor lor cu popoarele nomade din stepele euroasiatice. În unele perioade acestea din urmă nu numai că au străbătut porțiuni ale spațiului carpato-dunărean, ci chiar s-au stabilit în anumite zone ale sale, avînd contacte de natură diversă cu localnicii. În mod normal învecinarea și legăturile statornice duc la împrumuturi masive ale elementelor de civilizație ale vecinilor și chiar la uniformizarea anumitor trăsături ale modului de trai. Astfel de împrumuturi se realizează în mai mică măsură în cadrul unor societăți departajate prin tranșante diferențieri etnice, sociale, culturale, religioase, cu preocupări economice radical deosebite, ca în cazul celor agricole sedentare și celor pastorale nomade. Pe de altă parte, în comparație cu populația traco-getică și românească, care a rămas stabilă de-a lungul mileniilor, grupurile nomade s-au înlocuit în totalitate la cîteva decenii și secole, ceea ce a diminuat perspectivele unei fuziuni efective; chiar dacă, în profida tuturor antinomiilor, s-au putut realiza influențări reciproce.

În rîndurile următoare ne-am propus să particularizăm un crîmpei din istoria îndelungată a contactelor dintre autohtonii spațiului carpato-dunărean și migratori, referindu-ne la unele laturi ale raporturilor dintre români și unguri în secolele IX—X, implicînd diverse trăsături specifice, demers ce ni se pare actual în condițiile în care în literatura de specialitate europeană persistă numeroase puncte de vedere divergente.

În răstimpul scurs între migrația bulgarilor și unguirilor în ținuturile dunărene se situează definativarea procesului de formare a limbii române în urma unei îndelungate — dar nu întru totul lămurite — evoluții. Pe baza săpăturilor arheologice întreprinse în ultimele decenii în regiunile carpato-dunărene se constată o uniformizare a unor elemente ale culturii materiale. Ne referim la cele cărora li s-a atribuit denumirea de cultura Dridu (carpato-dunăreană), evoluată pe o întinsă suprafață a teritoriului românesc începînd din secolul al VIII-lea și pînă în prima parte a secolului al XI-lea⁵. Trebuie să observăm că realitățile arheologice acoperite de această denumire convențională nu sînt singurele ce se pot atribui românilor la sfîrșitul mileniului I și în primele decenii ale mileniului II, pe seama cărora se pot pune numeroase alte vestigii situate în regiuni unde cultura Dridu nu este răspîndită, adică în vestul și jumătatea nordică a Transilvaniei și în nordul Moldovei, unde se constată prezența altor aspecte culturale. Pe de altă parte, se cuvine a releva că, atunci cînd s-a delimitat conceptul de cultură pentru antichitățile medievale din jumătatea răsăriteană a continentului din mileniul I și de la cumpăna acestuia cu mileniul următor, de cele mai multe ori s-a avut în vedere, la fel cum se procedează

⁴ R. Grousset, *L'Empire des steppes. Attila, Gengis Khan, Tamerlan*, ed. a 4-a, Paris, 1982; *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, ed. Ch. Lemerrier-Quelquejay, G. Veinstein, S. E. Wimbush, Louvain-Paris, 1986; A. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford, 1987.

⁵ E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucu-

rești, 1967, p. 97 și urm.; O. Toropu, *Romanitatea țriei și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (Secolele III—XI)*, Craiova, 1976, p. 150—203; M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII—X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—X e. n.*, Iași, 1978, p. 100—127; Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpăna de mileniu (Secolele VIII—XI)*, București, 1983, *passim*.

în preistorie, aproape numai tipologia ceramicii, ceea ce nu găsim că poate fi semnificativ pentru definirea unei civilizații. Aprecierea ni se pare valabilă atât pentru culturile Ciugud și Răducăneni, cât și pentru cultura Dridu. Or, este cunoscut că în evul mediu — și nu numai atunci — aria de răspândire a unor specii de vase nu a fost identică cu aceea a unor popoare sau state, producția ceramică fiind reflexul unor activități economice⁶. În plus, chiar dacă o categorie ceramică reprezintă rezultatul muncii numai unui grup de olari de un anumit etnic, prin comercializare aceasta dobândește o utilizare largă, ce nu mai este circumscrisă doar la spațiul ocupat de o singură populație sau de o singură formațiune statală, în condițiile în care negoțul cunoaște o evidentă dinamizare în zonele și perioadele mai prospere ale evului mediu. Dacă speciile ceramice de lux erau realizate de regulă numai în centre restrinse numeric, acelea comune dobindeau o largă proliferare, fiind adoptate de olari de diferite naționalități, astfel că ele nu mai constituie repere sigure în atribuirea etnică nici pentru cei ce le produceau, nici pentru cei ce le utilizau. Acesta este în parte și cazul speciilor roșietice și cenușii, tipice culturii Dridu, prezente pe ambele maluri ale Dunării, care în dreapta fluviului se pot pune cu prioritate pe seama bulgarilor, elementul românesc fiind acolo subsidiar, în timp ce în stînga sa au aparținut în primul rînd românilor și în mai mică măsură altor etnii⁷.

Așezările străromânești din spațiul carpato-dunărean erau în majoritate de tip deschis, deci nefortificate, fiind amplasate pe terenuri cu disponibilități agricole. Avînd în vedere faptul că la sfîrșitul mileniului I se constată o sporire a numărului uneltelor agricole, ca și o perfecționare și diversificare a lor, se poate întrevădea o intensificare a preocupărilor de cultivare a plantelor și înregistrarea anumitor progrese atât de ordin cantitativ, cât și calitativ. Este foarte probabil ca tocmai în această epocă, corespunzătoare procesului de asimilare a elementului slav în masa romanică nord-dunăreană, să se fi produs și adoptarea unei consistente părți a terminologiei agricole de origine slavă în lexicul românesc. Numeric această terminologie este destul de bogată, dar privește îndeosebi domeniul lucrărilor agricole secundare. Așa cum s-a remarcat, faptul că s-a simțit nevoia unor termeni noi dovedește situarea agriculturii la un nivel evolutiv relativ înalt⁸. Un rol economic major era deținut și de creșterea vitelor, îmbinată armonios cu cultivarea plantelor. Date extrem de interesante privind speciile de animale crescute au fost obținute prin analiza materialului osteologic, aceasta evidențiind preferința pentru creșterea cornuțelor mari și mici, porcinelor, cabalinelor etc., la fel ca în gospodăriile românești medievale timpurii și din epoca modernă. Ca și în zilele noastre, o pondere mult mai mare avea creșterea vitelor în zonele montane și subcarpatice, în vreme ce agricultura se menținea preponderentă în ținuturile de șes. Îmbinarea celor două ocupații constituie o caracteristică a economiei românești încă din evul mediu⁹, după cum fusese și a economiei traco-geților și a predecesorilor lor, încă din neolitic. Desemnarea românilor nord-dunăreni drept păstori, eventual drept păstori seminomazi, la fel ca și pe confrății lor din Peninsula Balcanică, ascunde atitudini tendențioase ce eludează realitățile. Pe de o parte, numărul documentelor de cancelarie din secolele XIII—XIV, de unde ar rezulta calitatea de păstori pentru unii români transilvăneni, este cu totul nesemnificativ pentru a permite concluzii generalizante. Pe de altă parte, sporirea deosebită a turmelor și dezvoltarea păstoritului transhumant începînd de la sfîrșitul secolului al XIV-lea corespundea ridicării potențialului tehnic al epocii, care a făcut posibilă prelucrarea unei mari cantități de lînă cu ajutorul utilajelor speciale. Prin urmare, fenomenul izolat al deplasărilor sezoniere transhumante ale păstorilor transilvăneni este relativ tîrziu, fiind generat nu numai de cerințele progresului tehnic al epocii, ci — pe un plan mai îndepărtat — și de situația precară în care a fost adusă populația românească din interiorul arcului carpatic prin cucerirea maghiară. Din acest punct de vedere se poate schița o paralelă cu situația vlahilor balcanici, care, datorită stabilirii altor populații în peninsula și a intrării sub obediență politică bizantină, bulgară, sîrbă, latină sau otomană, au fost înlăturați de pe cele mai fertile terenuri agricole și împinși spre ținuturile montane, unde erau practicabile aproape numai îndeletnicirile pastorale.

Progresele realizate în domeniul agriculturii s-au aflat într-o legătură de interdependență cu evoluția demografică ascendentă înregistrată în toate regiunile românești spre sfîrșitul mileniului I. Creșterea numerică a populației a fost posibilă atât datorită disponibilităților alimentare oferite prin cultivarea plantelor, cât și de stabilitatea politică generală. În condițiile înzestrării tehnice precare a epocii, producția agricolă suplimentară reclamată de sporirea populației se realiza în mai mică măsură prin creșterea recoltelor pe un anumit lot, ci prin extinderea suprafețelor însămînțate, deci recurgîndu-se la un sistem extensiv în dauna unuia intensiv.

Cartarea punctelor locuite de populația autohtonă din secolele IX—X, depistate prin săpături și cercetări de suprafață, indică numeroase sate noi, concentrația demografică fiind mult superioară pe-

⁶ P. Diaconu, *Réalités archéologiques et considérations historiques*, în *RRH*, V, 1966, 3, p. 492; P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcîntul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 129; R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 66—67.

⁷ I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în *RRH*, III, 1964, 3, p. 419.

⁸ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 259.

⁹ R. Vuia, *Contribuții etnografice cu privire la formarea culturii noastre populare și a poporului român*, în *Studii de etnografie și folclor*, I, București, 1975, p. 65—67; P. P. Panătescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 143 și urm.

rioadei anterioare în toate ținuturile românești. Pe de o parte, în epoca amintită se produce o deplasare a populației spre regiunile de cîmpie de la Dunăre, altădată zone controlate de migratori. Îndeosebi în perimetrul ținuturilor lacurilor dunărene și maritime din sudul Bugeacului și pe văile riurilor de acolo își fac apariția mai multe așezări de tip Dridu, care aveau să se mențină pînă spre mijlocul secolului al XI-lea, cînd exodul turanicilor i-a obligat pe locuitorii lor să-și caute refugiu spre arealurile deluroase din nord-vest. În jurul cîtorva lacuri s-a creat o adevărată salbă de așezări, locuitorii acestora — pe lângă agricultură și creșterea vitelor — ocupîndu-se și de pescuit, valorificînd marea bogăție piscicolă a zonei. Un număr destul de mare de așezări de tip Dridu au fost identificate de-a lungul malului drept al Nistrului, pe al cărui curs mijlociu se învecinau cu cetățile de pămînt ale tiberților¹⁰.

* * *

După ce, spre sfîrșitul secolului al VII-lea, se consumă marea migrație bulgară, soldată prin stabilirea grupului condus de Asparuh în nord-estul Peninsulei Balcanice, în regiunile ponto-caspice se instaurează o prelungită perioadă de acalmie, la a cărei origine stă întărirea chaganatului chazar. Acesta a sursat autorității sale toate triburile care sălășluiau în stepele din sudul Europei Răsăritene și le-au limitat spațiul de mișcare, percepiind tribut de la unele triburi turcece, slave și ugro-finice. Totodată, chazarii — deși antrenati în aprige dispute cu arabii pentru controlul teritoriilor caucaziene — au văgheat ca prin poarta dintre Munții Ural și Marea Caspică să nu se scurgă mări valuri nomade, de natură să afecteze *pax chazarica* instituită în cuprinsul chaganatului și în teritoriile subordonate din vecinătate. Cu toată depărtarea de centrele principale ale statului lor, situate în preajma Mării Caspice, de efectele „păcii chazare” au beneficiat, după opinia noastră, și regiunile românești, îndeosebi cele situate în afara arecului carpatic, prin faptul că, vreme de aproximativ două secole, nu s-a mai înregistrat revărsarea nici unui exod nomad masiv dinspre răsărit¹¹. Această perioadă de acalmie se situează cronologic între ultimele decenii ale secolului al VII-lea, cînd bulgarii trec la sudul Dunării, și sfîrșitul secolului al IX-lea, cînd ungurii se deplasează spre gurile Dunării și apoi spre Cîmpia Pannonică.

În prima jumătate a secolului al IX-lea chaganatul chazar se înscrie pe ireversibilă pantă a decăderii, nemaifiind în măsură să stopeze deplasările nomazilor din stepele ponto-caspice. Ungurii și pecenegii, odinioară subordonați chaganatului, se desprind treptat de sub controlul chazarilor avansînd spre vest, în timp ce uzii își activizau presiunea între Ural și Volga. La originea acestor mișcări din stepă s-ar afla, potrivit opiniilor unor specialiști bazați pe investigațiile paleogeografice, dereglările sistemului pluvial de la nordul Mării Caspice. În vreme ce în stepe s-a instaurat o îndelungată perioadă de secetă excesivă, ploile abundente din regiunile de păduri de la nord au provocat creșterea debitului fluviilor ce deversau în Marea Caspică și implicit acela al mării amintite, al cărei nivel s-a înălțat cu mai mulți metri, ceea ce a dus la inundarea deltei Volgăi, unde se aflau Itilul, capitala chaganatului, și prospere zone agricole. Destrămarea statului chazar s-ar fi datorat — după L.N. Gumilev — în mai mică măsură loviturilor nomazilor și rușilor, ci în primul rînd, catastrofei naturale evocate, care i-ar fi zdrucinat baza economică. Alți cercetători evită să atribuie un asemenea rol determinant elementului climatologic în dezmembrarea chaganatului, preferînd să acorde credit, mergînd pe urmele vechii istoriografii, factorului politic. În schimb, opiniile lui Gumilev au găsit ecou favorabil la unii cercetători maghiari, care au încercat să explice migrarea spre vest a triburilor conduse de Arpad tot drept o consecință a marilor schimbări climatice din estul continentului. Instaurarea climatului excesiv de arid în stepă ar fi pricinuit pierderi dezastruoase în rîndul turmelor populațiilor de crescători de animale, care, amenințate de spectrul foametei, s-ar fi pornit în exod spre alte meleaguri¹².

Antichitățile ce se pot atribui ungurilor în regiunile ponto-caspice sînt deocamdată nesigure, ceea ce împiedică asupra posibilităților de a le fixa mai exact limitele teritoriale. Nu s-a ajuns încă la un acord deplin între specialiști referitor la trăsăturile definitorii ale culturii lor materiale, întrucît între complexele funerare puse pe seama ungurilor din răsăritul Europei și acelea din Cîmpia Pannonică există deosebiri destul de mari în ceea ce privește ritualul și tipologia inventarului funerar¹³. Aceste carențe ale cercetărilor arheologice contemporane, ce vor fi desigur înlăturate în următoarele

¹⁰ G. B. Fedorov, G. F. Celotarenko, *Памятники древних славян (VI—XIII вв.)*. (Археологическая карта Молдавской ССР, 6), Chișinău, 1974, p. 40 și urm.; V. I. Kozlov, *О материальной культуре оседлого населения Приморской части Днестро-Дунайского междуречья в VIII—X вв.*, în *Новые исследования по археологии Северо-Причерноморья*, Kiev, 1987, p. 74—87.

¹¹ V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 46.

¹² L. N. Gumilev, *A kazârok utódaí*, în *Történelmi szemle*, XI, 1968, 1—2, p. 12—13; P. Veres, *Le rôle de facteurs éco-*

logiques et économiques dans la conquête du bassin des Carpathes par les Hongrois en 896, în *Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle*, Budapest, 1972, p. 213—230.

¹³ Pentru stadiul cercetărilor, cf. îndeosebi *Проблема археологии и древней истории угров*, red. A. P. Smirnov, V. N. Chernelsov., I. F. Erdélyi, Moscova, 1972; *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*, ed. P. Hajdú, Budapest, 1976; I. Fodor, *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapest, 1982; I. Erdélyi, *Zu den theoretisch-methodologischen Fragen der Geschichte der Altungarn*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33, 1981, p. 71—79.

décenii, ne privează de posibilitatea de a le cunoaște cu mai multă precizie evoluția și direcțiile de peregrinare. Nu este exclus ca o serie de morminte ale călăreților nomazi din secolul al IX-lea din zona meridională a Europei de Est, atribuite în prezent bulgarilor, chazarilor, pecenegilor sau altor triburi turcice, să aparțină în realitate ungarilor.

Înainte de a porni spre Cîmpia Pannonică, ungurii au locuit vreme îndelungată în stepele ponto-caspice. Pentru acest moment din trecutul lor datele cele mai consistente sînt reunite în așa-numita *De administrando imperio* a împăratului cărturar Constantin VII Porphyrogenetos, terminată de redactat în jurul anului 950¹⁴. Izvoarele orientale — arabe și persane —, ca și acelea slave și latino-maghiare, sînt incomparabil mai sărace și imprecise. Deși colportează o informație de incontestabilă bogăție și autenticitate, textul bazilicului constantinopolitan lasă nu rareori mari semne de întrebare pentru istoriograful modern, mai cu seamă în ceea ce privește localizarea și fixarea cronologică a unor evenimente.

Despre cele mai vechi sălașe ale ungarilor se știa în mediul aulic bizantin că erau situate în vecinătatea Chazariiei. Regiunii respective i se atribuie denumirea de Lebedia, care ar fi fost preluată de la numele unui conducător al uniunii tribale a ungarilor. În vremea staționării în Lebedia ungurii s-au aflat sub dependența chazarilor, principala lor îndatorire fiind aceea de a-i urma în războaie. Recunoașterea obedienței față de chaganatul chazar nu a reprezentat o pavază eficăce pentru cele șapte triburi ale ungarilor, ele fiind victima obișnuitei reacții în lanț a convulsiunilor demografice din stepele Eurasiei. Un conflict de anvergură dintre chazari și pecenegi s-a soldat cu înfrîngerea acestora din urmă, care au fost nevoiți să-și părăsească sălașele și să le invadeze pe acelea ale ungarilor. Chazarii, fie că n-au putut, fie că n-au considerat necesar să intervină în favoarea supușilor lor, i-au lăsat să-și tranșeze singuri soarta. Confruntarea a avut un deznodămînt nefast pentru unguri, care au fost atît de deconcertați de șocul primit încît unirea lor tribală s-a divizat, părăsindu-și teritoriile: o parte a lor — care au păstrat vechea denumire a ungarilor, *savartoi asphaloi*, — și-au găsit refugiul spre Persia, iar o altă parte spre vest, în așa-numita regiune „Atelkuzu” (*Ἀτελκούζου*)¹⁵. Într-un alt capitol al lucrării sale, Constantin Porphyrogenetos pretinde că ungurii — numiți de el cu consecvență *turci* — s-ar fi așezat într-un ținut desemnat după un riu omonim „Etel și Kuzu” (*Ἐτέλ καὶ Κουζού*)¹⁶. Conjunția copulativă *și* (*καὶ*), plasată între denumirile amintite, provoacă nedumerire pentru faptul că autorul vorbește despre un singur curs de apă, ceea ce conduce la presupunerea că în acest caz ar fi vorba de o eroare de transcriere.

Dacă în ceea ce privește localizarea Atelkuzu(Etelkuzu)-lui, împăratul-cronicar vizează cîteva repere relativ exacte, în legătură cu situarea Lebediei nu mai sînt oferite amănunte, astfel că evantaiul supozițiilor istoricilor medievali în acest sens se diversifică.

Pentru delimitarea spațială a regiunilor unde sălășluiau ungurii, de mare importanță este precizarea că locurile ocupate de pecenegi în Atelkuzu, în momentul redactării lucrării, ar fi aparținut anterior turcilor (=ungurilor)¹⁷. Totodată, într-un pasaj din *De administrando imperio* se arată că prin teritoriile pecenegilor curgeau riurile *Baruh*, *Kubu*, *Trullos*, *Brutos* și *Seretos*¹⁸. Sub ultimele trei denumiri recunoaștem cu ușurință Turla (=Nistrul), Prutul și Siretul, în timp ce primele două majoritatea specialiștilor înclină să le identifice — fără să existe o deplină siguranță — cu Bugul de Sud și cu Niprul¹⁹. Într-un alt pasaj al operei găsim aprecierea că Patzinakia se întindea de pe malul dunărean opus Distrei, adică Silistrei, și pînă la Sarkal, cetatea chazară de pe Tanais (=Don)²⁰, reperată prin săpăturile arheologice metodice pe cursul inferior al fluviului²¹.

În legătură cu explicația etimologiei și localizarea Atelkuzu/Etelkuzu-lui există o literatură de specialitate extrem de vastă, a cărei prezentare, fie și în linii generale, ar presupune un excurs prea extins pentru cele ce ne-am propus în rîndurile de față. Ținem doar să menționăm că majoritatea opțiunilor exprimate în ultimul timp converg spre a-i atribui sensul de „Mesopotamia”, adică „între riuri”. O ipoteză originală privind clarificarea denumirilor consemnate de Constantin Porphyrogenetos, pusă în circulație mai demult, pornește de la premisa că în textul grecesc s-ar fi strecurat o eroare de transcriere, astfel că a rezultat *Ἀτελ καὶ Κουζού* în loc de *Ἀτελ καὶ Οὐζού*, desemnînd fluviile Don și Nipru, acesta din urmă denumit Ozu în izvoarele medievale tirzii²².

¹⁴ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 364—367; R. J. H. Jenkins, *General Introduction*, în *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, II, *Commentary*, ed. R. J. H. Jenkins, Londra, 1962, p. 1 și urm.

¹⁵ *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington, 1967, p. 170—173.

¹⁶ *Ibidem*, p. 176—177.

¹⁷ *Ibidem*, p. 172—173 și 176—177.

¹⁸ *Ibidem*, p. 174—175.

¹⁹ K. I. Grot, *Моравия и мадьяры съ половини IX до начала X века*, Sanktpeterburg, 1881, p. 248—260; J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, p. 33; G. Schramm, *Nordpontische Ströme*, Göttingen, 1973, p. 19—20, 49—52, 93—102.

²⁰ *Constantinus Porphyrogenitus*, p. 182—183.

²¹ M. I. Artamonov, *Саркел-Белая Вода*, în *МИА*, 62, Moscova—Leningrad, 1958, p. 7—84.

²² K. I. Grot, *op. cit.*, p. 257—258; C. Gihodaru, *Există știri despre români în operele unor scriitori afgani sau persani din secolele X—XI?* în *AȘUIași*, SN, Sec. III, a, *Istorie*, XV, 1969, 2, p. 167.

Recent s-a susținut punctul de vedere potrivit căruia Etelkuzu ar fi o deformare de la Etelköz, la care s-ar fi ajuns la fel ca în cazul toponimelor din Ungaria Rábaköz, Bódrogköz și Sárköz, derivate de la hidronimele Rába (Raab), Bodrog și, respectiv, Sárviz. Termenului *küzü/köz* i se atribuie o origine fino-ugrică, hidronimul Atel/Etel fiind însă turcic. Evocându-se remarcă din cronica lui Simon de Keza, prezentă și în izvoarele narrative din secolul al XIV-lea, după care Donul ar fi fost denumit Etel de unguri „din Scitia”, Péter Váczy ajunge la concluzia că în opera lui Constantin Porphyrogenetos prin Atelkuzu/Etelkuzu s-ar fi desemnat ținutul Donului²³. Ideea savantului maghiar este desigur interesantă și se cuvine a fi reținută ca verosimilă, chiar dacă, ca și altele ce s-au emis, rămâne sub spectrul incertitudinii.

În încercarea de localizare mai exactă a triburilor ungurilor din stepele ponto-caspice — în afară de mai sus-amintita *De administrando imperio* — s-a apelat la informațiile unor texte orientale cu profil geografic și etnografic. Dacă din lucrările arabilor Ibn Rusta (Ibn Rostch)²⁴ și al-Bakri²⁵, din prima jumătate a secolului al X-lea, și, respectiv, de la sfârșitul secolului al XI-lea, ca și din geografia persană anonimă din anul 982 nu rezultă *grosso modo* decât că ungurii (*al-Mağğariyya*, *al-Madğğhariyya*)²⁶ trăiau în stepele din răsăritul Europei, alte scrieri din același areal cultural oferă repere pretabile unor interpretări diverse. Astfel, în geografia persanului Abu Said al-Hayy ben al-Dahhak b. Mahmud, cunoscut sub numele de Gardizi, preluat de la localitatea de unde era originar, se specifică faptul că ungurii locuiau între două fluvii, transerise în mod diferit de editorii lucrării: Itil sau Etel/Atel (Atil) și Daba sau Duna²⁷. Geografia lui Gardizi, intitulată *Zayn al-akhbar*, adică „Podoaba istoriilor”, a fost redactată în jurul anului 1050, deci un secol mai târziu după *De administrando imperio*, păstrându-se în două copii mult ulterioare, depozitate în faimoasele biblioteci universitare britanice de la Cambridge și Oxford²⁸. Datele din această lucrare sînt pînă la un punct identice cu cele cunoscute de Ibn Rusta și al-Bakri, cuprinzînd însă și elemente ce lipsesc de la cei doi autori arabi și în geografia persană din 982. Pentru pasaje dedicate ungurilor (*Madğğharyan*) Gardizi a utilizat două izvoare diferite: un text anonim din secolul al IX-lea, compilat de al-Djayhani la începutul secolului al X-lea, și o sursă de asemenea anonimă din acest secol, aceeași care a servit drept inspirație pentru geografia din anul 982²⁹.

O altă lucrare care și-a recoltat informațiile despre unguri din tratatul de geografie al lui al-Djayhani este așa-numita *Taba'i al-hayawan* de Sharaf al-Zaman Tahir al-Marvazi, compusă în jurul anului 1120. Arabul al-Marvazi numea riurile ce mărgineau teritoriul ungurilor Runa și Atil³⁰. Prin intermediul unor texte greu de identificat cu precizie, informațiile evocate au fost preluate într-o formă mai mult sau mai puțin exactă și în istoriografia cronicărească otomană. Astfel, în opera sa *Behcet al-tawarich* („Bucuria istoriilor”), redactată în persoană, Şükrullah, contemporan cu Mehmed II Fâtih (1444—1446, 1451—1481), desemna cele două fluvii V-fa și Itil, în timp ce în *Huma-i djamî' ul-tawarich* („Colecția augustă de istorii”), compatriotul său din secolul al XVI-lea, Mehmet Zaim (Katib), le numea V-ga și Itil. Un alt istoric turc, Hadji Khalfa, din secolul următor, numea cele două fluvii Itil și T-n³¹.

Din această enumerare rezultă cât de mari au fost deformările hidronimelor în discuție în diferite izvoare. Dacă în ceea ce privește unul dintre ele — Itil/Atil/Etel/Etel — se poate contura un anumit consens, celălalt era redat prin grafii foarte variate, ceea ce face extrem de anevoioasă stabilirea formei sale inițiale, cu atât mai mult cu cît sursele primordiale nu ne-au parvenit, iar cele mai vechi texte care îl înregistrează sînt păstrate în copii tirzii. Avînd de optat între Daba/Duna/Runa/V-fa/V-ga/T-n, cei mai mulți exegeți ai geografiilor orientale amintite au preferat să rețină ca autentică forma Duna, singura ce prezintă o vizibilă asemănare cu un curs de apă din arealul ponto-caspic și

²³ P. Váczy, *Etelköz — die frühere Heimat der Ungarn*, în *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 14, 1985, p. 169—175.

²⁴ Ibn Dasta, *Ḥaṣṣanāt al-ḥayawān wa-l-ḥayāt*, ed. D. A. Hvolson, S.-Peterburg, 1869, p. 25—27; *Aus dem Buche der Schätze des Abu-Alt-Ahmed Ben-Omar Ibn-Dasta*, în R. Roesler, *Römische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1871, p. 262—263. Dintr-o eroare de lectură a manuscrisului arab, datorată lui D. A. Hvolson, numele lui Ibn Rusta a fost citit Ibn Dasta.

²⁵ *Extrait d'Abou-Obeid Al-Bécri, in Fragments de géographes et d'historiens Arabes et Persans inédits relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale*, ed. Ed. Defrémery, in *Journal Asiatique*, ser. a 4-a, XIII, 1849, 6, p. 473—475.

²⁶ *Ḥudūd al-'Alam*, „The Region of the World”, A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D., ed. V. Minorsky, Londra, 1937, p. 101.

²⁷ A. Decei, „Asupra unui pasaj din geograful persan Gardizi (a. 1050)”, în *Frășilor Alexandru și Ion I. Lăpușanu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 881—883; V. Minorsky, *Commentary, in Ḥudūd al-'Alam*, p. 320—321; B. N. Zachoder, *Каспийский соод сведения о Восточной Европе*, II, *Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне*, Москва, 1967, p. 52—53; P. Martinez, *Gardizi's two chapters on the Turks*, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II, 1982, p. 160.

²⁸ A. Decei, *op. cit.*, p. 877 și urm.

²⁹ T. Lewicki, *Madjar, Madjaristan*, în *The Encyclopedia of Islam*, NE, V, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, fasc. 81—82, Leiden, 1980, p. 1011.

³⁰ Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, *China, the Turks and India*, ed. V. Minorsky, Londra, 1942, p. 35.

³¹ J. de Hammer, *Sur les origines russes. Extraits des manuscrits orientaux*, St. Petersburg, 1827, p. 47, 65 și 71. A. Decei, *op. cit.*, p. 885—886; B. N. Zachoder, *op. cit.*, p. 52.

anume cu Dunărea³². Această ipoteză nu este exclusă, dar ea este departe de a fi cit de cit sigură și are șanse minime de a fi verificată. În schimb, identificarea Itil-ului nu implică nici o dificultate, prin acest hidronim izvoarele islamice medievale desemnând Volga. Numai din cronicile latino-maghiare din secolele XIII—XV rezultă similitudinea Etul-ului cu Donul (*Fluvius siquidem Don in Scicia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur, sed ut montes Rifeos transit diffluendo, Don est appellatus*)³³, dar această juxtapunere terminologică nu era valabilă decât cel mult pentru unguri. Celelalte triburi — de neam turcic — ce populau răsăritul Europei în a doua parte a mileniului I și în prima jumătate a celui următor aplicau în mod consecvent Volgăi numele de Itil, ceea ce se reflectă în numeroase scrieri orientale, astfel încît nu avem motive să credem că autorii arabi, persani și otomani care s-au referit la localizarea ungarilor ar fi avut în vedere o altă identificare. Cum una din limitele teritoriului ocupat la un moment dat de către unguri în stepele ponto-caspice era marcată de Volga, ne este greu să admitem că celălalt hotar îl forma Dunărea, teritoriul dintre ele fiind mult prea vast pentru a fi controlat de uniunea tribală a ungarilor. Aceste motive ne obligă să privim cu circumspecție propunerile de a întrevădea în hidronimele Duba/Duna/Runa din lucrările lui Gardizi și al-Marvazi deformări ale numelui Dunării.

Dacă echivocul ce planează în ceea ce privește delimitarea spațială a teritoriului ocupat de unguri nu se poate imputa cu toată certitudinea numai înregistrării defectuoase a hidronimelor de către autorii orientali sau numai neglijențelor de transcriere a textelor de copişti, în schimb neajunsul lipsei reperelor cronologice provine cu siguranță din obișnuita lor ignorare de către vechii geografi. Dificultățile de fixare în timp a aspectelor etno-demografice înfățișate decurg din neputința de a data cu maximă exactitate izvorul primar de unde s-au inspirat autorii arabi și persani menționați. În orice caz, în epoca în care ungurii mai sălășluiau în apropiere de Volga ei nu pătrunseseră încă în Atelkuzu.

În primele decenii ale secolului al IX-lea triburile ungarilor migraseră deja în nordul Mării Negre. Unii specialiști consideră că ridicarea cetății chazare de pe Don, cu asistența tehnică a arhitecților bizantini trimiși de împăratul Theofil (829—842)³⁴, era o măsură de a întări pozițiile chaganatului spre hotarele sale vestice, periclitate de vecinătatea cu hoardele ungarilor³⁵. Cercetările arheologice din anii postbelici au identificat și alte așezări fortificate în aceeași zonă, nementionate în izvoarele literare, care au avut desigur aceeași menire ca și Sarkelul³⁶.

În timpul domniei hanului bulgar Omurtag (814—831) a fost organizată o expediție care străbatea ținuturile nord-pontice dintre Dunăre și Nipru. Din inscripția grecească săpată pe o coloană de piatră cu semnificație comemorativă, ridicată din ordinul hanului, rezultă că la Nipru și-ar fi pierdut viața kopanul Okorses, probabil șeful sau unul din șefii corpului expediționar bulgar. Presupunerea că adversarii lui Okorses ar fi fost ungurii ni se pare plauzibilă³⁷. Ei puneau desigur în pericol teritoriile nord-dunărene asupra cărora Omurtag tindea să-și impună supremația militară. Potrivit unui alt punct de vedere, în coliziunea de pe Nipru ar fi fost anagajați bulgarii și chazarii³⁸.

Dacă în legătură cu acest conflict lipsește siguranța deplină că au fost implicate și triburile ungare, în schimb, la numai cîțiva ani după ce Omurtag închidea ochii pentru vecie, deținem o primă mențiune absolut certă asupra prezenței unei oștiri ungare în apropierea Dunării de Jos. Cetele ungarilor nu veniseră din proprie inițiativă, ci solicitate de bulgari, care, după eșecul de a-și opri pe adrianopolitani deportați în vremea hanului Krum la nordul Dunării să se repatrieze, s-au adresat pentru ajutor la nomazii din arealul nord-pontic. Intervenția ungarilor pentru a zădărnici imbarcarea surghiuniților în navele bizantine — datată de izvoare în anul 837 — nu s-a soldat cu rezultate mai fericite, grecii reușind să-i respingă pe călăreții de stepă³⁹. După moartea lui Omurtag situația politică de pe malul stîng al Dunării Inferioare se schimbă considerabil. Bulgarii nu mai dețineau trupe permanente la nordul marelui fluviu, nemaiputînd controla eficient teritoriile respective, ceea ce și explică reîn-

³² A. Decei, *op. cit.*, p. 882—891; K. Czeglédy, *A XI. századi magyar történelem főbb kérdései*, în *Magyar nyelv*, XLI, 1945, 1—5, p. 36—37; T. Lewicki, „Магари” у средневековых арабских и персидских географов, în *Восточная Европа в древности и средневековье*, Moscova, 1978, p. 56—58.

³³ Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*, ed. Al. Domanovszky, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, Budapesta (în continuare se va abrevia SRH), I, 1937, p. 146. Cf. și *Chronicon Posoniense*, ed. Al. Domanovszky, în SRH, II, 1938, p. 15, 16, 24; *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. G. Popa-Lisseanu (*Izvoarele istoriei românilor*, XI), București, 1937, p. 5 și 118. Identificarea Etul-ului cu Donul apare și într-o traducere germană a unei cronici latino-maghiare. Cf. *Chronicon Henrici de Mügeln Garmanice conscriptum*, ed. E. Trávník, în SRH, II, p. 109, 120.

³⁴ Constantinus Porphyrogenitus, p. 182—185.

³⁵ J. Marquart, *op. cit.*, p. 1—5, 25—28, 474—477; M. I. Artamonov, *Номоны хазары*, Leningrad, 1962, p. 343; I. Erdélyi, *Les relations hungaro-khazares*, în *Studia et acta orientalia*, IV, 1962, p. 43—44; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*, Haga-Wiesbaden, 1967, p. 73—74; P. B. Golden, *Khazar Studies*, I, Budapesta, 1980, p. 67—69, 76—77.

³⁶ A. Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapesta, 1975, p. 61—62.

³⁷ V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, p. 281—285.

³⁸ I. A. Bežilov, *One of Omurtag's Memorial Inscriptions*, în *Bulgarian Historical Review*, I, 1973, 1, p. 72—76.

³⁹ Georgii Monachl. *Vitae imperatorum recentiorum*, în Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. Im. Bekker, Bonn, 1838, p. 817—819; Leonis Grammatici *Chronographia*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1842, p. 268—269.

toarcerea relativ facilă în patrie a adrianopolitanilor colonizați de Krum. În acel moment triburile ungurilor își aveau sălașele încă departe de gurile Dunării, avansarea spre vest producându-se treptat.

Ungurii vor mai fi semnalati în preajma marelui fluviu de-abia spre sfârșitul secolului al IX-lea. Într-o scriere hagiografică dedicată sfântului Melodiu, evocându-se înțoarcerea apostolului slavilor moravieni în Bizanț în anul 882, se menționează că acesta ar fi întâlnit în ținuturile dunărene un rege ungar⁴⁰. Cîțiva ani mai târziu, în 895—896, îi reîntîlnim pe unguri la Dunărea de Jos, cînd se angajează într-un război acerb împotriva bulgarilor, luptînd de partea Bizanțului, eveniment asupra căruia vom reveni în paginile ulterioare.

Datele evocate mai sus fac dovada pătrunderii ocazionale a războinicilor unguri pînă spre zona gurilor Dunării, după ce traversaseră, desigur, stepa Bugeacului. Pe baza lor, în numeroase lucrări de medievistică, aparținînd cu prioritate istoriografiei maghiare, apare evidențiată ideea stabilirii triburilor de unguri în regiunile de la nordul Dunării Inferioare în ultimele decenii ale secolului al IX-lea, în perioada corespunzătoare instalării lor în așa-numitul Atelkuzu.

Opiniile exprimate în legătură cu localizarea Lebediei și a Atelkuzu-lui sînt departe de a converge spre identitate. O largă generalizare a căpătat părerea potrivit căreia Lebedia s-ar plasa între Don și Nipru, iar Atelkuzu între Nipru și Siret. Pentru mai mulți specialiști cele două regiuni ar fi fost delimitate de Don, în timp ce alții întrevăd o identitate teritorială între ele. Transferul din Lebedia în Atelkuzu este de regulă situat în primele decenii ale secolului al IX-lea⁴¹.

* * *

În tendința de a puncta cu date concrete prezența ungurilor în ținuturile de la nordul gurilor Dunării, autorii unei recente sinteze, ce abordează istoria Transilvaniei, tipărită la Budapesta sub coordonarea lui Béla Kőpeczi, le-au atribuit cu mai multă sau mai puțină fermitate o serie de morminte din Moldova și Muntenia. Astfel, au fost puse — cu probabilitate — pe seama ungurilor o parte din mormintele din necropola de la Brănești și din faza timpurie a necropolei de la Hansca-„Căprăria“, precum și mormintele izolate, cu sau fără resturi de cal, de la Fridensfeld (=Mirnopol), Grozești, Holboca, Moscu, Movilița, Proboța și Șabalat (=Sadovoe), în timp ce mormîntul de la Frumușica este considerat cu siguranță drept unguresc⁴².

Ocupîndu-ne anterior de vestigiile amintite — pentru unele dintre ele deținînd chiar prioritate de publicare, — am sugerat alte încadrări cronologice și atribuirii etnice decît cele evocate⁴³. În anumite situații opțiunile noastre au fost circumscrise sferelor concluzive dubitative, corespunzătoare stadiului actual al cercetărilor. Incertitudinile au apărut și pentru că, în cazul cîtorva morminte, nu am dispus de consemnarea tuturor detaliilor privind ritualul funerar și nici nu s-a păstrat întregul inventar. În principiu, deci, prin progresele inerente ale investigațiilor arheologice, sînt de așteptat precizări de încadrare pentru o parte a complexelor funerare menționate. În condițiile în care, însă, în talerul judecății nu se așează elemente suplimentare celor avute anterior în vedere, șansele de validare ale încercărilor de impunere a unor interpretări noi ni se par minime, chiar și atunci cînd migala argumentelor este compensată și copleșită de fluxul imaginației.

Complexele funerare amintite prezintă în general trăsături care, precum vom vedea, se departajează destul de evident de acelea ale mormintelor ungurilor din Cimpia Pannonică.

La Brănești (raionul Orhei, R.S.S. Moldovenească) a fost cercetată o necropolă plană compusă din 98 morminte, dintre care 95 erau de înhumăție, iar restul de trei de incinerăție în urne. Cu două excepții, în toate mormintele de înhumăție decedații au fost întinși pe spate, cu orientarea vest-est, de regulă cu brațele întinse din cot și palmele depuse pe piept sau pe abdomen și mai rar cu ambele mîini așezate paralele cu corpul. Ca inventar ele conțineau piese cu caracter vestimentar (cataramă, nasturi), arme (vîrfuri de săgeată, pumnale), obiecte de podoabă (cercei, brățări, inele, bumbi, pandantive, șiraguri de mărgelă) și de uz casnic (cuțite, cîrlige, amnare, fusaiole, vase de lut) etc. În nici un mormînt nu s-au semnalat resturi de cal sau piese de harnășament. Marea majoritate a înmormîntărilor s-au făcut conform ritualului creștin⁴⁴. Prin sondajul efectuat în așezarea denumită Brănești XIII, corespunzătoare necropolei, situată pe malurile pîrului Ivancea, afluent al Răutului, s-a cercetat numai un singur bordei și cîteva gropi, avînd ca inventar ceramică și diferite obiecte (cuțite, fusaiole

⁴⁰ P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slaven und die Alt-magyarren*, in *Študijné zvesti*, 16, Nitra, 1968, p. 197 și 214, nota 21; G. Györffy, *Sur la question de l'établissement des Petchénégues en Europe*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, 1972, p. 287—288.

⁴¹ Pentru prezentarea principalelor opinii și pentru indicații bibliografice, cf. A. Bartha, *op. cit.*, p. 79—81.

⁴² *Erdély története*, red. resp. B. Kőpeczi, I, red. L. Makkai, A. Mócsi, autori G. Barta, I. Bona, L. Makkai, A. Mócsi, E. Toth, G. Vékony, Z. Szász, Budapesta, 1986, Cap. II, 7. Ideea că mormîntul de la Frumușica ar fi unguresc a fost anterior sus-

ținută de I. Fodor (*Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer Fortlaufenden Besiedlung, in Interaktionen des mitteleuropäischen Slaven und andere Ethnika im 6.—10. Jahrhundert. Symposium Nové Zozokany 3.—7. Oktober, 1983*, Nitra, 1984, p. 100—102), care îl redatează pe baza analogiilor în secolul al X-lea sau la începutul secolului al XI-lea, deci într-o perioadă cînd ungurii migraseră spre pusta Pannonică.

⁴³ V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 107—125.

⁴⁴ G. B. Fedorov, G. F. Gebotarenko, M. S. Velikanova, *Бранештской могилы: X—XI вв.*, Chișinău, 1984.

mpungătoare de os, o seceră etc.), care reflectă apartenența la o comunitate sedentară⁴⁵. Atât așezarea, cât și necropola se datează în secolele X—XI.

Din necropola plană de la Hansca-„Căprăria“ (raionul Kulușov, R.S.S. Moldovenească) au fost dezvelite 75 morminte, caracterizate prin utilizarea unor ritualuri variate. În 60 din ele, deci în cele mai multe, înhumaii erau întinși pe spate și orientați vest-est, având brațele dispuse paralel cu corpul sau îndoite din cot și așezate cu palmele pe piept sau pe bazin. În opt morminte decedații au fost depuși în poziție chirchită, cu orientări diverse, în gropi dreptunghiulare sau ovale, în formă de clopot. O ultimă categorie de morminte este reprezentată de șapte cenotafe. Inventarul mormintelor cu înhumaii întinși pe spate era compus din aplice, cercei, cataramae, amnare, cuțite, bumbi, verigi și vase. La mai multe cutii craniene s-au observat urme de semitrepanație decorativă. În ceea ce privește mormintele cu schelete așezate în poziție chirchită, consemnăm că unul dintre ele cuprindea ca inventar doi cercei de bronz în formă de verigă, iar altul trei vase. În trei morminte craniile inhumaiilor aveau semitrepanații simbolice. Într-un cenotaf era depus un schelet de vițel de cornute mari, resturi osoase de bovine și ovine găsiindu-se în alte două morminte. Nici în cenotafe și nici în mormintele cu înhumaii dispuși pe spate sau chirchiți nu s-au descoperit oase de cal. Analogiile inventarului funerar permit datarea necropolei de la Hansca-„Căprărie“ în secolele X—XII⁴⁶. La Hansca a mai fost investigat un cimitir la punctul „Limbari“, cu morminte databile în secolele XI—XIII⁴⁷. Diversitatea ritualurilor funerare surprinsă în necropola de la „Căprăria“, ca, de altfel, și în aceea învecinată de la „Limbari“, sugerează eterogenitatea confesională și etnică a celor înhumaii, ca urmare a infiltrării unor grupuri alogene în masa autohtonă.

Ambele necropole de la Hansca se pot raporta așezării situate pe terasele piriului Canichișul Mare, afluent al Botnei, în care s-au efectuat săpături de anvergură. Acestea au scos la iveală o întinsă așezare rurală, cu numeroase locuințe cu inventar variat, ce relevă o comunitate umană cu preocupări agricole, păstorești și meșteșugărești, deci cu o economie complexă⁴⁸.

Elementele comune ale mormintelor de la Brănești și Hansca — „Căprăria“ cu acelea din pusta ungară sînt puține și nesemnificative. Ar intra în discuție utilizarea necropolelor plane, orientarea vest-est și dispunerea membrilor inferioare paralele cu corpul, semitrepanarea simbolică a unor cranii, ca și câteva obiecte de inventar. Trebuie însă precizat că mormintele plane și dispunerea pe direcția vest-est erau comune atât tuturor comunităților creștine, cât și celor mai multor populații din răsăritul Europei. Semitrepanația cu rol simbolic n-a fost nici ea caracteristică exclusiv ungarilor. De asemenea, tipologia unor piese vestimentare și obiecte de podobă ce apar în mormintele din estul Moldovei și din Ungaria nu este specifică numai acestor regiuni, ci pentru un spațiu imens din estul și centrul Europei, ținînd de moda vremii, astfel că numai pe baza lor este imposibil de realizat departajări etnice. Avînd în vedere toate elementele de ritual și inventar, ca și descoperirile din așezările corespunzătoare necropolelor de la Brănești și Hansca acestea se pot pune pe seama populației vechi românești, alături de care au viețuit și alte comunități etnice, antrenate în procesul asimilării în masa autohtonă.

De un cu totul alt caracter sînt descoperirile de morminte izolate de călăreți din zona meridională și centrală a Moldovei și Munteniei, atribuite ungarilor în *Erdélyi lorténele*. Pentru a vedea în ce măsură un asemenea punct de vedere este cit de cit justificat vom recurge și în acest caz la prezentarea complexelor arheologice în discuție.

Într-un mormînt tumular de la Fridensfeld (=Mirnopol, raionul Sărata, reg. Odessa, R.S.S. Ucraineană), înhumatul, orientat vest-est, era flancat de un cal. Inventarul său cuprindea o zăbală lucrată dintr-o singură tijă, două scări de șa, un amnar, un cuțit, minimum trei vîrfuri de săgeată, plăcuțe de os ce ornamentau tolba de săgeți, o cataramă de bronz și două inele de aur. Nu sîntem pe deplin edificați dacă două discuri de os, o brățară din bronz și o țesătură aurită făceau sau nu parte din același mormînt de la Fridensfeld sau eventual din altul⁴⁹.

În ceea ce privește mormîntul descoperit la Frumușica (raionul Florești, R.S.S. Moldovenească), acesta avea o groapă ovală în care era depus un înhumat întins pe spate, cu capul spre VNV, cu mina dreaptă întinsă pe lingă corp, iar cea stîngă îndoită din cot și cu palma sprijinită pe piept. Lingă membrele superioare, oasele pieptului și ale bazinului erau depuse ritual mai multe obiecte: două perechi de plăsele din os pentru rigidizarea arcului, un amnar din fier cu cremene, un cuțit, un vîrf fragmentar din os și opt vîrfuri din fier (șase foliforme, una bifurcată și una cu vîrf convex), o plăcuță lată și două subțiri din os, ornamentate cu cercuri concentrice incizate⁵⁰.

⁴⁵ I. G. Hîncu, *Поселения XI—XIV веков в Оресских кодах Молдавии*, Chișinău, 1969, p. 52—55 și fig. 60—61; G. B. Fedorov, G. F. Cebotarenko, *op. cit.*, p. 67—69.

⁴⁶ I. G. Hîncu, *Кăпрăрия — памятник культуры X—XIII вв.*, Chișinău, 1973.

⁴⁷ Idem, *Лимбарь — средневековый могильник XII—XIV веков в Молдавии*, Chișinău, 1970.

⁴⁸ G. F. Cebotarenko, *Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X—XII вв.*, Chișinău, 1982, p. 7—18; G. I. Postică, *Археологические*

исследования на средневековом поселении Ханска, în *Археологические исследования в Молдавии в 1981 г.*, Chișinău, 1985, p. 156—168; G. F. Cebotarenko, N. P. Telnov, *Поселение X—XII вв. у с. Гаски*, în *ibidem*, p. 169—187.

⁴⁹ V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 138 și fig. 28—29; idem, *Realități etnice...*, p. 112.

⁵⁰ V. I. Grosu, *Погребение у с. Фрумушика*, în *Археологические исследования в Молдавии (1974—1976 гг.)*, Chișinău, 1981, p. 159—164.

În mormîntul descoperit întimplător la Grozești (jud. Iași), alături de scheletul uman se afla un schelet întreg sau parțial de cal. Din inventar s-a reușit să se recupereze o zăbală cu psalii, un cuțit, o scară de șa și șapte virfuri de săgeată, dintre care șase foliforme și una în trei muchii⁵¹.

La Holboca (com. suburbană a municipiului Iași, jud. Iași) au fost depistate două morminte medievale amplasate într-o movilă preistorică. Înhumatii, întinși pe spate, cu brațele în lungul corpului, aveau aceeași orientare: capul spre est și picioarele spre vest. În timp ce unul din morminte (19) era lipsit de inventar, celălalt (26) conținea patru virfuri de săgeată, plăsele de os pentru rigidizarea arcului, un pumnal de fier cu plăsele de os, o plăcuță dreptunghiulară ornată și un cercel din metal alb⁵².

În ceea ce privește mormîntul de la Moscu (oraș Tîrgu Bujor, jud. Galați), în acesta alături de călăreț era depus și un cal. Modul de dispunere a scheletelor nu a fost înregistrat. Din inventar făceau parte un coif din fier placat cu argint aurit, prevăzut cu apărătoare de nas, o zăbală formată din două verigi și inele, un fragment de zale, un virf de sabie și o bară rotunjită de bronz, dintre acestea recuperându-se numai primele două piese⁵³.

Privitor la mormîntul de la Movilița (jud. Ialomița), deranjat de lucrări de construcții moderne, deținem informația că înhumatul era orientat vest-est, avînd în stînga un craniu și alte oase de cal, depuse cu aceeași dispoziție pe un prag lat de 0,50 m, aflat cu 0,22 m mai sus decît fundul gropii, unde era întins scheletul uman. Nu s-a precizat dacă scheletul de cal era întreg sau dacă conținea doar craniul și oasele de la picioare. În afară de două scări de șa, nerecuperate, în mormînt se mai găseau șapte virfuri de săgeată (cinci foliforme, cu secțiunea elipsoidală, și două cu secțiunea romboidală), o cataramă de fier, două piese de os, provenind probabil de la tolba de săgeți, și un astragal⁵⁴.

La Probota (jud. Iași), pe valea Jijiei, s-a descoperit un mormînt de bărbat avînd scheletul cu orientarea VNV—ESE, întins pe spate, cu brațele dispuse paralel cu corpul. Deasupra piciorului drept era depus un craniu, cîteva vertebre și falange de cal. Inventarul său se compunea din doi cercei din argint, un amnar, trei bucăți de cremene, cinci virfuri de săgeată, un cuțit, o verigă, un cerc de fier provenind de la o căldărușă din lemn și cîteva mici piese, a căror destinație exactă nu s-a putut preciza. Craniul înhumatului prezenta caractere mongoloide. Decapările moderne nu permit precizarea dacă mormîntul era plan sau tumular⁵⁵.

Dintr-un mormînt găsit întimplător la Șabalat (=Sadovoe, raionul Belgorod Dnestrovski, reg. Odessa, R.S.S. Ucraineană) provin două scări de șa, o zăbală compusă din două verigi de fier și un colț de mistreț. Detalii privind ritualul funerar nu s-au păstrat, dar prezența pieselor de harnașament sugerează posibilitatea ca în mormînt să se fi aflat și resturile unui schelet de cal⁵⁶.

După cum se remarcă, mormintele descrise sînt destul de diverse din punct de vedere al ritualului și al inventarului funerar, întîlnindu-se morminte plane sau tumulare, orientate vest-est sau est-vest, cu inventar mai mult sau mai puțin bogat. Cu excepția mormintelor de la Frumușica și Holboca toate celelalte — în număr de șase — conțineau și resturi de la schelete de cai. Pentru a vedea în ce măsură mormintele izolate citate mai sus — în majoritate cu resturi de cal — se pot atribui ungușorilor, vom apela la concluziile inserate în unul din studiile cele mai riguroase întreprinse asupra mormintelor de călăreți din Ungaria, Serbia, Slovacia și Transilvania datînd din secolele X—XI.

În respectivul studiu, semnat de Csanád Bálint, sînt separate cinci grupe principale de morminte. În cea dintîi nu s-au descoperit oase de cal, ci numai piese de harnașament (scări de șa, zăbale, aplicații etc.), plasate de obicei spre baza picioarelor înhumatului și foarte rar lingă cap (fig. 1/1). Cea de-a doua grupă cuprinde oasele și pielea de cal grămădite la baza membrelor inferioare ale înhumatului, în partea sa stîngă sau — extrem de rar — în dreapta. Uneori craniul calului — îndreptat cu botul spre cel uman — era pus deasupra oaselor de la picioare, avînd alături și piesele de harnașament. Acestea din urmă apar cîteodată nu lingă oasele de cal, ci în zona corpului uman (fig. 1/2, 3). Grupa a treia se caracterizează prin morminte cu oase de cal înșirate în dispoziție anatomică firească, paralel cu scheletul uman, pielea calului fiind umplută cu paie, și eventual cu părți din organele sale vitale (fig. 1/4). În următoarea grupă de morminte craniul calului era așezat la nivelul oaselor bazinului și femurului, iar oasele de la picioare paralel cu tibia și peroneul scheletului uman (fig. 1/5). În cea de-a cincea grupă se includ mormintele cu oase de cal răsfrînte în zona membrelor inferioare ale înhumatului, craniul calului fiind paralel cu acestea. Mai mult ca sigur că oasele animalului nu erau depuse singure, ci cu pielea sa, oare acoperea și extremitățile picioarelor omului (fig. 1/6). Obiectele de inventar cele mai întîlnite în mormintele tuturor grupelor

⁵¹ V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 113.

⁵² (I. Nestor și colaboratori) *Șantierul Valea Jijiei*, în *SCIV*, III, 1952, p. 96, 108—111.

⁵³ M. Petrescu-Dimbovița, *Căldările de cercetare arheologică în județul Covurlui*, în *Orizonturi*, III, Galați, 1940, p. 10—11; V. Spinei, *Antichitățile nomazilor turanici din Moldova în primul sfert al mileniului al II-lea*, în *SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 394.

⁵⁴ Gh. Diaconu și P. Diaconu, *Un mormînt de călăreț nomad din secolele XI—XII descoperit la Movilița (r. Urziceni, reg. București)*, în *SCIV*, 18, 1967, I, p. 135—140.

⁵⁵ Em. Zaharia și N. Zaharia, *Sondajul de salvare din necropola de la Probota*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 603—605; V. Spinei, *Antichitățile...*, p. 400.

⁵⁶ V. Spinei, *Moldova...*, p. 138 și fig. 31/3—4, 7; idem, *Realități etnice...*, p. 117.

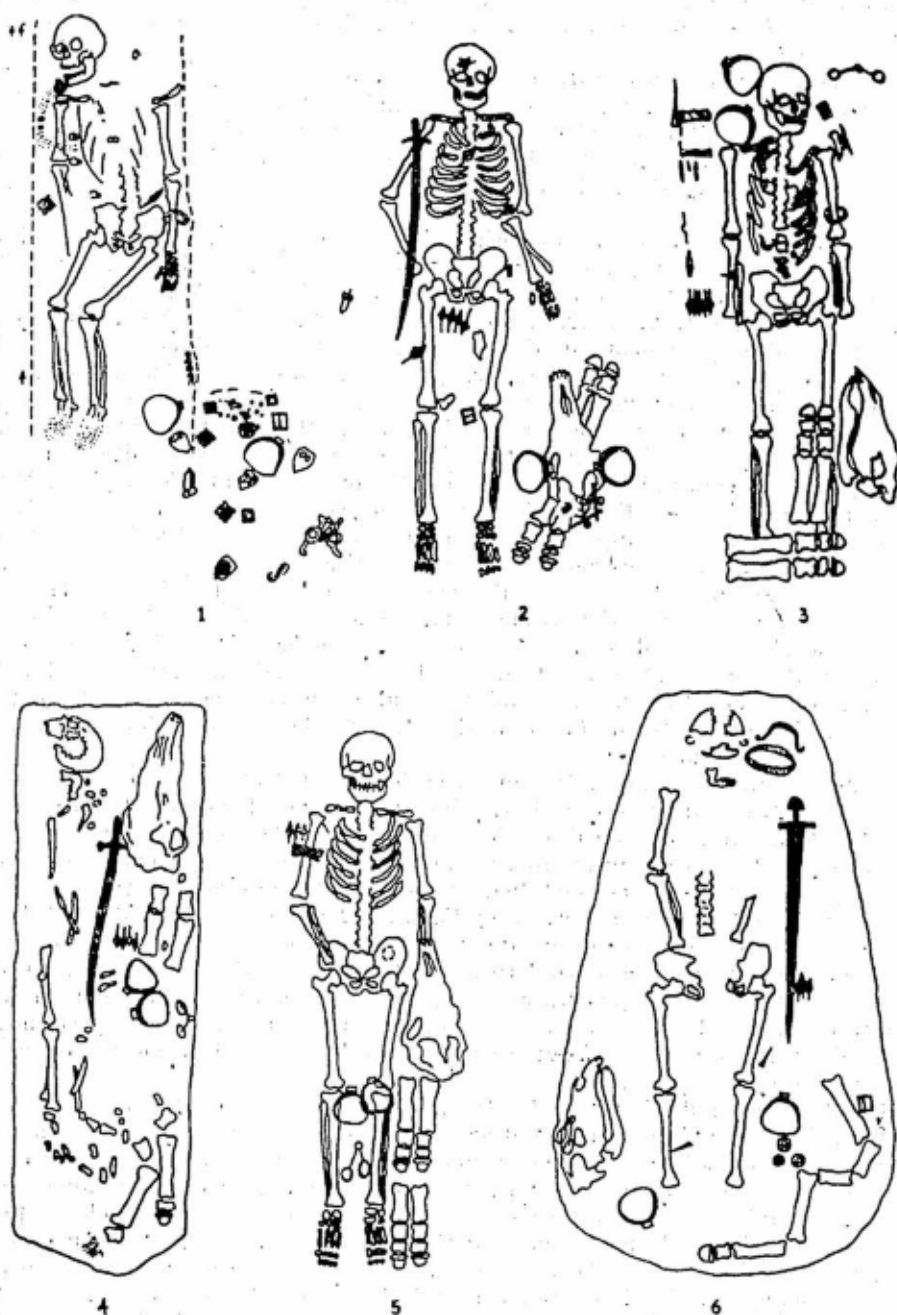

Fig. 1. Principalele tipuri de morminte de călăreți din secolele X-XI descoperite în Clupia Pannonică și ținuturile învecinate (apud Cs. Bálint, 1969, p. 109).

sint piesele de harnașament (scări de sa, zăbale, spițe distribuitoare de curele), armele (virfuri de săgeată, arcuți, săbii) și diverse accesorii vestimentare (cataramă, aplice) etc.⁵⁷

Pentru această împărțire tipologică a mormintelor de călăreți întreprinsă în urmă cu două decenii s-au avut la dispoziție circa 500—600 complexe funerare din totalul de aproximativ 4 000 morminte păgine databile în secolele IX—XI. În prima grupă au fost încadrate 101 morminte, în cea de-a doua 136, iar în următoarele trei 32, 19 și respectiv 8 (4 sigure) morminte. Complexele funerare la care amănuntele de ritual nu au fost înregistrate corespunzător sau nu au intrat în circuitul științific nu au putut fi — evident — utilizate pentru clasificare.

Bazindu-se și pe concluziile specialiștilor care l-au precedat în preocupări, Cs. Bálint consideră că numai primele două grupe de morminte, care reprezintă majoritatea, se pot atribui ungarilor, în timp ce celelalte trei aparțin comunităților etnice minoritare de origine turcică — în primul rând cabarilor —, diferite de unguri, dar care li s-au alăturat înainte ori după ce s-au stabilit în pustă. Mormintele clasate în primele două grupe reprezintă circa 80% din complexele funerare supuse investigațiilor, ceea ce constituie un procent firesc.⁵⁸

Comparând trăsăturile mormintelor din prima și a doua grupă cu acelea ale mormintelor din Moldova și Muntenia presupuse drept ungurești în *Erdély története*, constatăm diferențieri destul de pregnante între ele, ceea ce pune în culpă respectivă atribuire etnică. Se observă mai întâi că o parte din mormintele din provinciile românești de la est și sud de versanții Carpaților (Fridensfeld, Holboca) au fost depuse în mantalele movilelor, spre deosebire de acelea specifice ungarilor din Cîmpia Dunării Mijlocii, care sint plane. Orientarea acestora din urmă era de regulă vest-est și nu invers, adică est-vest, ca în cazul mormintelor de la Holboca. Dispunerea înhumatului cu capul spre est se întâlnește la nomazi din răsăritul stepelor ponto-caspice îndeosebi în vremea dominației cumane. Înhumării unguri din Pannonia și din arealul învecinat aveau brațele întinse de-a lungul trupului, în timp ce la scheletul de la Frumușica numai o mână era așezată paralel cu corpul, iar cealaltă era îndoită din cot, cu palmele pe piept. Mormintul de călăreț de la Moscu trebuie și el exclus din rîndul prezumțivelor complexe funerare ungurești pentru simplul fapt că se datează cam cu trei secole după ce Arpad și cetele sale se mutaseră în Cîmpia Pannonică. Coifurile de factura celui de la Moscu — realizate în ateliere rusești după prototipuri scandinave, care la rîndul lor s-au inspirat după exemplare antice — s-au aflat în circulație în secolele XII — XIII. Inventarul celorlalte morminte din regiunile extracarpătice (Fridensfeld, Frumușica, Holboca, Movilița, Proboța, Șabalat), puse pe seama ungarilor, le datează, de asemenea, la o dată — secolele XI — XII — cînd aceștia nu se mai găseau demult la nordul Dunării Inferioare. În singurul mormint mai timpuriu — secolul al X-lea —, cel de la Grozești, craniul calului era depus în apropierea celui uman, ceea ce ar pleda pentru inserarea complexului în grupa a treia sau a patra de înmormintări stabilită de Csanád Bálint, care nu este atribuită ungarilor, ci unor nomazi turanici.

Obiectele de inventar din mormintele în discuție din spațiul extracarpatic sud-estic prezintă nenumărate analogii printre vestigiile pecenegilor, uzilor și cumanilor de la nordul Mării Negre. În schimb, cu excepția virfurilor de săgeată, asemănările cu piesele din mormintele ungurești certe sint nesențifice. În nici unul din mormintele evocate nu au apărut obiecte de factură tipic veche ungară, inconfundabile ca formă și decor, cum sint aplicile, plăcile de tolbă, ornamentele de frîu și de centură, brățările, pandantivele etc. Ambiguitatea atribuirilor etnice întreprinsă în *Erdély története* este sporită de faptul că, în sumarele analizate efectuate, s-a apelat cu prioritate la complexe arheologice descoperite întîmplător ori despre care s-au consemnat informații incomplete privind ritualul: Fridensfeld, Moscu, Grozești, Movilița, Șabalat. Ușurința cu care se dau verdictele de încadrare cronologică și etnică a acestor antichități ale nomazilor de stepă, ignorîndu-se concluziile la care au ajuns nu numai arheologii români, dar și cei maghiari, reflectă grave vicii de metodă și impun maximă circumspecție și față de interpretările încercate asupra complexelor arheologice din spațiul intracarpatic.

De regulă autorii volumului *Erdély története* așează un tranșant hipercriticism ori de cîte ori evocă opiniile specialiștilor români, mai cu seamă cînd acestea privesc atribuirile etnice ale unor vestigii arheologice. O breșă în această atitudine se produce atunci cînd se fac referiri la pretinsa origine maghiară a cataramii liriforme de bronz descoperită într-un bordei (37) de la Tirgșor (jud. Prahova), adoptîndu-se cu seninătate o ipoteză formulată cu mai mulți ani în urmă⁵⁹. Nu s-a ținut seama că locuința în care a fost descoperită catarama aparținea orizontului cultural Dridu și că piese similare provin nu numai din mormintele maghiare din secolul al X-lea din Ungaria și Slovacia — unde, este adevărat, se grupează cele mai multe dintre ele —, ci și din mormintele slavilor din estul Slovaciei, anterioare venirii ungarilor, și în cîteva așezări din Dobrogea și Bulgaria⁶⁰. Cartarea cataramelor în formă de liră de tipul prezent la Tirgșor indică utilizarea lor atît de unguri, cît și de slavi, bulgari și români, care este cu totul improbabil că ar fi putut

⁵⁷ Cs. Bálint, *A honfoglalás kori lovastemetkezések: néhány kérdés*, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, I, 1969, p. 108—110; idem, *Погребения с конями у венгров в IX—X вв.*, în *Проблемы археологии...*, p. 177—181.

⁵⁸ Idem, *A honfoglalás kori...*, p. 111.

⁵⁹ R. Harhoiu, *O cataramă în formă de liră descoperită la Tirgșor*, în *SCIV*, 23, 1972, 3, p. 417—425.

⁶⁰ Ibidem; R. R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968—1977)*, II, *Piese de metal*, în *SCIVA*, 37, 1986, 3, p. 241—242.

adopta — precum s-a presupus — un asemenea accesoriu vestimentar cu prilejul invaziilor ungarilor spre sud-est.

Reanalizarea detaliată a vestigiilor arheologice de factură nomadă din regiunile românești ex'ra-carpătice exclude — așa cum a reieșit din rîndurile de mai sus — atribuirea lor ungarilor. Trebuie însă să precizăm că nu eliminăm aprioric posibilitatea descoperirii în viitor a unor complexe funerare izolate care să se poată pune pe seama ungarilor ajunși în raidurile lor războinice pînă pe malurile Dunării.

În ceea ce privește însă fixarea limitelor occidentale ale teritoriilor ocupate efectiv de uniunea tribală a ungarilor pînă spre gurile Dunării, deci inclusiv în sudul Moldovei, se impune să specificăm, că o astfel de supoziție, întemeiată pe indicațiile mai multor categorii de izvoare scrise, se află în vădit dezacord cu rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele decenii. Avem în vedere faptul că nu există indicii ca rețeaua densă de așezări ale localnicilor, atribuite culturii Dridu, din zona de cîmpie a Moldovei Meridionale să fi avut de suferit cu ceva în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Dimpotrivă, în secolul al IX-lea se constată o înmulțire substanțială a așezărilor din zona de cîmpie comparativ cu perioada anterioară, ceea ce reflectă un real spor demografic⁶¹. În situația în care triburile ungarilor ar fi ocupat efectiv fișa de șes de la nordul Dunării de Jos, nu vedem cum s-ar explica prezența numeroaselor așezări ale localnicilor agricultori, îndeosebi în arealul lacurilor dunărene și maritime, ideale pentru iernatul nomazilor.

În orice caz, în perioada imediat anterioară declanșării exodului spre Pannonia, principalele sălașe ale ungarilor se găseau departe de gurile Dunării. Din informațiile, adesea ignorate pentru problema în discuție, ale lui Reginald de Prum, ciocnirea hotărîtoare dintre pecenegi și unguri, care i-a decis pe aceștia din urmă să părăsească spațiul nord-pontic, ar fi avut loc în apropierea gurilor Donului⁶². Nu trebuie omis, de asemenea, faptul că în cronica Notarului anonim al regelui Bela s-a păstrat tradiția că Scythia era denumită *Dentumoger* (*Scythia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur*)⁶³ și că prin același nume se autodesemneau și strămoșii ungarilor (*Gens itaque Hungarorum..., de gente Scythica, que per ydïoma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem*)⁶⁴. Din punct de vedere etimologic termenul *Dentumoger* a fost explicat de unii specialiști ca derivînd de la *Den* (= Don sau Doneț) și *moger* (=maghiar), astfel că sensul său ar fi de „ungurii de pe Don(eț)”⁶⁵. Este foarte probabil ca tradiția orală din Pannonia să fi reținut ultimul lor sălaș înainte de a se fi stabilit în noua patrie.

Datele extrase din izvoarele narrative, coroborate cu rezultatele investigațiilor arheologice și lingvistice, permit, după opinia noastră, prezumția potrivit căreia, în ultimele șapte decenii ale secolului al IX-lea, teritoriul locuit de unguri se întindea de la Don și Doneț pînă spre Bugul de Sud sau eventual chiar pînă la Nistru, acest spațiu corespunzînd cu *Atelkuzu/Etelkuzu* (*Etelköz*) din *De administrando imperio*.

* * *

Încă din perioada staționării în regiunile nord-pontice ungurii se implică în conflictele din zona Dunării pannoniene, în care principalele forțe beligerante erau imperiul franc, cnezatul moravian și țaratul bulgar, fiecare din aceste state vizînd extinderea teritoriilor și a sferelor de influență într-un spațiu unde se produsese un „gol de putere” după prăbușirea chagauatului avar. Deplasarea lor departe de propriile teritorii se explică prin caracterul războinic al societății tribale maghiare, dezvoltat de izvoarele orientale încă înainte de a se stabili în cîmpiile de la Dunărea Mijlocie. Astfel, în geografia persană, redactată în anul 982 de un autor anonim originar din Afganistan, se arată că ei se aflau în stare de război „cu toți necredincioșii ce locuiesc în jurul lor”⁶⁶, iar altele izvoare consemnează că întreprindeau raiduri războinice împotriva populațiilor *Saglab* și *Rus*, adică a slavilor și rușilor, pe cei dinții obligîndu-i la prestări de corvezi⁶⁷.

Prilejul de a pătrunde în Cîmpia Pannonică a apărut cînd s-a produs revolta lui Karlmann împotriva tatălui său Ludovic Germanul, împăratul francilor de răsărit, diferend la care moravienii, din motive ușor de înțeles, au luat partea rebelului. Răspunzînd probabil solicitării cneazului Ratislav, în anul 862 ungurii trec pentru prima dată Carpații Păduroși, pătrunzînd în teritoriile din stăpînirea lui Ludovic Germanul, unde se dedau la măcelărirea populației: *Hostes antea illis populis inexpertis, qui Ungri vocantur, regnum eius [Ludovici-n.n.] depopulantur*⁶⁸. Autorul analelor mănăstirii St. Bertin, care a înregistrat lapidar înformația, nu a ținut să facă precizări asupra regiunii afectate de invazie, dar este de presupus că aceasta corespundea cu teritoriul răsăritean al Imperiului franc, care cuprindea părțile Pannoniei de pe malul drept al Dunării. Alte izvoare occidentale menționează o acțiune a ungarilor, care apar în acest cadru sub numele de *huni*, în anul 863, fără însă să o localizeze și fără să-i indice ținta și mobilul: *Gens Hunnorum christianitatis*

⁶¹ Cf. notele 5 și 10.

⁶² *Reginonis Chronicon*, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum* (în continuare se va abrevia *MGH, S*), ed. G. H. Pertz, I, Hannoverae, 1826, p. 600.

⁶³ P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*, ed. A. Jakubovich, D. Pais, în *SRH*, I, p. 34.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 39.

⁶⁵ Gy. Györffy, *Krónikánk és a magyar őstörténel*, Budapest, 1948, p. 55 și urm.; O. Pritsak, *From the Sabirs to the Hungarians*, în *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Ju-*

lius Németh, Budapest, 1976, p. 23 (în idem, *Studies in medieval Eurasian history*, Variorum Reprint, Londra, 1981). O altă opinie este înubrătită de V. P. Sušarin *Русско-венгерские отношения в IX в.*, în *Международные связи России до XVII века*, Moscova, 1961, p. 135–136.

⁶⁶ *Hudud al-'Alam*, p. 101.

⁶⁷ P. Martinez, *Gardzi...*, p. 161–162; Marvazi, p. 33. B. N. Zachoder, *op. cit.*, p. 55. Cf. și J. Hammer, *op. cit.*, p. 47, 65 și 71.

⁶⁸ *Annales Bertiniani*, în *MGH, S, I*, p. 458.

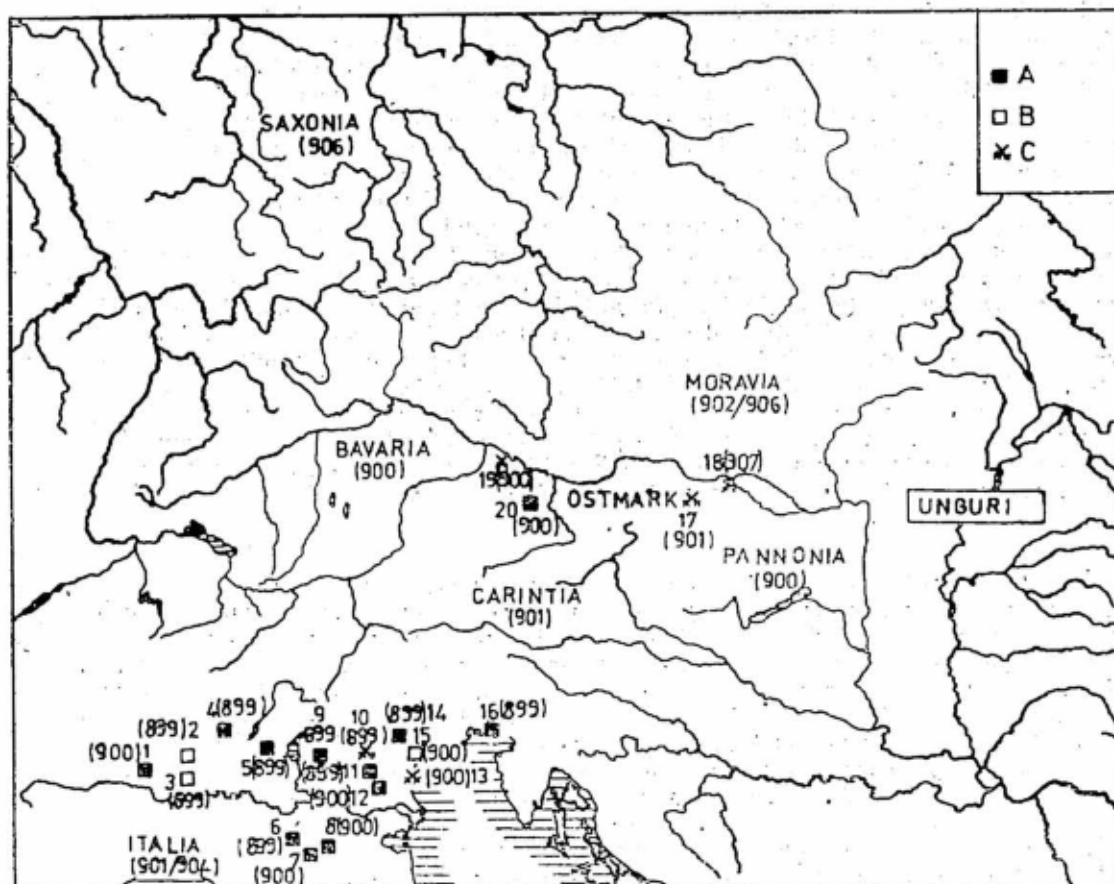

Fig. 2. Harta teritoriilor afectate de incursiunile ungarilor întreprinse în perioada 890-907. A-prădăciuni, incendieri B-atacuri eșuate; C-lupte: 1-Vercelli (900); 2-Milano (899); 3-Pavia (899); 4-Bergamo (899); 5-Brescia (899); 6-Reggio (899); 7-Modena (900); 8-Nonantola (900); 9-Verona (899); 10-lângă Brenta (899); 11-Padua (899); 12-Cavarere (900); 13-Malamocco (900); 14-Treviso (899); 15-Veneția (900); 16-Aquileia (899); 17-lângă Fische (901); 18-Pressburg (907); 19-Linz (900); 20-Kremsmünster (900) (apud M. Schulze, 1981, p. 480).

*nomen aggressa est*⁶⁹. Dacă nu este vorba de aceeași întreprindere războinică relatată în analele de la St. Bertin, în acest caz avem de-a face foarte probabil cu o expediție având un rost similar cu cea din anul precedent. În fața pericolului de rupere a echilibrului militar în zonă, în anul 863 împăratul Ludovic a făcut apel împotriva lui Ratislav la ajutorul bulgarilor (...*cum auxilio Bulgarorum ab oriente venientium*)⁷⁰, al căror sprijin s-a dovedit eficient, astfel că pentru moment moravienii au fost nevoiți să accepte obedința politică a vecinilor lor din vest. Atunci s-a produs și creștinarea Moraviei Mari grație eforturilor misiunilor Chiril și Metodie, adoptarea noii religii oficiale prin filiera bizantină urmărind, între altele, înscrierea pe o traiectorie politică de natură să o sustragă din încorsetarea francilor.

Urmașul lui Ratislav, Svatopluk, a urmat mai mult sau mai puțin consecvent linia strategică tradițională a statului său. Declanșarea în anul 881 a unei noi invazii ungurești, care ajunge până la Viena, concomitent cu o expediție a cabarilor pe un alt traseu (*Primum bellum cum Ungaris ad Wienam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmile*)⁷¹, a avut probabil asentimentul suveranului moravian, dacă nu a beneficiat chiar de sprijinul său material direct. Nu întâmplător, ca și în urmă cu două decenii, în anul 883 cnezatul Moraviei Mari avea să suporte agresiunea bulgară, declanșată la instigația francilor⁷².

La începutul ultimului deceniu din secolul al IX-lea, după mai mulți ani de acalmie, raporturile dintre vechii beligeranți redevin încordate. În anul 892, în timp ce armatele regelui Arnulf, alcătuite din franci, bavarezi și alamani (=șvabi), amenințau hotarele Moraviei, de partea sa se alătură și ungurii, dispuși să se dede la prădăciuni și pe seama foștilor lor aliați: *Rex equidem assumptis secum Francis, Baiuarius, Alamannis mense Iulio Maraviam venit: ibi per II epdomadas cum tanta multitudine, Ungaris eiecam ibidem ad se cum expeditione venientibus, omnem illam regionem incendio devastandam versabatur*. Prinziind de veste despre trimiterea unei solii france la bulgari, Svatopluk a încercat fără succes să o intercepteze, bănuind desigur că se va solicita o intervenție împotriva sa, mai ales că persista în refuzul de a se recunoaște supus al lui Arnulf. Supozițiile sale nu au fost departe de adevăr, emisarii francilor având mandatul să prelungească alianța cu bulgarii și să pretindă împiedicarea livrării de sare spre Moravia Mare⁷³. Doi ani mai târziu, în timp ce Svatopluk se afla în plin război cu vecinii din vest, ungurii își fac din nou apariția în Pannonia, de data aceasta la solicitarea sa, prădind și luind în captivitate populația din dreapta Dunării: *Avari, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragantes multa miserabilia perpetrare. Nam homines et velulas malronas penitus occidendo, invenculas tantum ut iumenta pro libidine exercenda secum trahentes totam Pannoniam usque ad interetionem deleverunt*⁷⁴. În timp ce expediția de pradă a ungarilor era în plină desfășurare, Svatopluk a încetat din viață⁷⁵, lăsându-și cnezatul slăbit de războaie și împovărat de animozități din exterior. Potrivit unei opinii avansate relativ recent, corpul expediționar al călăreților de stepă ar fi încercat să speculeze cu promptitudine situația creată prin decesul foștilor lor aliați și nu s-ar mai fi întors în cîmpiile nord-pontice, rămânând să ierneze pe cursul superior al Tisei. Emisarii lor ar fi revenit în primăvara anului următor, adică în 895, împreună cu principalul nucleu al armatei, care s-a lăsat convins să-și aleagă o nouă patrie. De-abia după atacul hotărîtor al pecenegilor, s-ar fi precipitat spre Pannonia și restul uniunii tribale a ungarilor⁷⁶. Această aserțiune ni se pare clădită pe un fundament prea fragil pentru a câștiga adeziuni, cu atât mai mult cu cât o seamă de izvoare de prim rang sînt eludate fără să se ofere vreo justificare plauzibilă.

La potențialul militar al ungarilor a apelat și Imperiul bizantin, pus în dificultate în luptele purtate cu Bulgaria după ocuparea tronului de către țarul Simeon cel Mare (893—927), evenimente asupra cărora găsim referiri în special în cronicile grecești. Trimis cu flota la Dunăre, în numele împăratului Leon VI cel Înțelept (886—912), Niketas Skleros a luat legătura cu principalele căpetenii ale ungarilor, Arpad și Cusan (Kursan), pe care, cu ajutorul darurilor, le-a convins să coopereze în războiul împotriva bulgarilor. Drept garanție a acestei înțelegeri scump plătită, ungurii au oferit un număr de ostatici⁷⁷. Cu toate încercările bulgarilor de a le zădărnici pătrunderea în țarat, călăreții unguri au reușit să treacă la sudul Dunării cu ajutorul corăbiilor bizantine, avîndu-l în frunte pe Liuticas, un fiu al lui Arpad⁷⁸. Divizîndu-și forțele pe două fronturi, Simeon n-a rezistat atacului ungarilor și, înfrînt, a fost nevoit să-și caute refugiul între zidurile cetății Mundraga, ceea ce a permis călăreților de stepă să prade pînă la Preslav. Din datele înregistrate de un continuator al lui Georgios Monachos, preluate și de alți cronicari, reiese că țarul bulgar, pornit în urmărirea invadatorilor, ar fi fost învins și silit să se adăpostească la Distra (Dristra, Dorostolon). Anii îndelungași petrecuți ca ostatic la Constantinopol s-au dovedit a nu fi fost iroșiți zadarnic, Simeon deprin-

⁶⁹ *Annales Alamantici*, în *ibidem*, p. 50; *Annales Weingartenses*, în *ibidem*, p. 66; *Annales Sangallenses Maiores*, în *ibidem*, p. 76.

⁷⁰ *Annales Fuldenses*, în *ibidem*, p. 374.

⁷¹ *Annales ex annalibus Inuvensibus antiquis excerpti*, ed. H. Besslau, în *MGH, S. XXX, 2*, Lipsiae, 1926, p. 742.

⁷² *Annales Fuldenses*, p. 400.

⁷³ *ibidem*, p. 408; *Annalium Fuldenstium sive Annales regni Francorum orientalis*, ed. Fr. Kurze, în *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae recusi* [7], Hannoverae, 1891, p. 121.

⁷⁴ *Annales Fuldenses*, p. 410; *Annalium Fuldenstium sive*

Annales..., p. 125.

⁷⁵ Reginonis *Chronicon*, în *MGH, S. I*, p. 606; Reginonis abbas Prumiensis *Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. Fr. Kurze, în *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae recusi*, Hannoverae, 1890, p. 143.

⁷⁶ I. Fodor, *Die grosse Wanderung...*, p. 288.

⁷⁷ Georgii Monachi *Vitae...*, p. 853; Georgius Monachus cognomine Hamartolus, *Chronicon breve*, în *Patrologia Graecae*, ed. J. -P. Migne, CX, Paris, 1863, col. 1095—1096; Leo Grammaticus, p. 267.

⁷⁸ Constantinus Porphyrogenitus, p. 176—177, și 250—251.

zind esența rafinamentelor politicii bizantine. Pentru a scăpa din încheștarea incomodă a bizanținilor și ungurilor, el s-a arătat dispus să ofere condiții de pace favorabile adversarilor săi. Ungurilor le-au fost plătite sumele solicitate pentru răscumpărarea prizonierilor luați în cursul raidurilor din nord-estul Peninsulei Balcanice⁷⁹.

Dacă cronicarii greci au fost mai puțin preocupați de indicarea reperelor cronologice exacte pentru desfășurarea conflictului bizantino-bulgar, în schimb autorul analelor de la mănăstirea din Fulda s-a dovedit mult mai receptiv față de acest aspect. Monahul anonim de la abația amintită evocă laconic o primă invazie a ungurilor asupra hotarelor bulgare, încheiată printr-un eșec clar (*Avari terminos Bulgarorum invadentes ab ipsis praeveniti sunt, et magna pars eorum exercitus interfecta est*), pe care o datează în anul 895, încadrând-o între evenimentele petrecute în cursul verii⁸⁰. Încheierea înțelegerii dintre bizantini și avari (unguri) și transportarea acestora din urmă peste Dunăre, în țaratul bulgar, de către navele grecești (*Pacem ergo Greci eodem anno [895] cum Avaris, qui dicuntur Ungari, facientes; [...] Quod ad ulciscendum Greci astutia sua naves illorum contra Avaros mittunt ac eos in regnum Bulgarorum ultra Danuvium transponunt*), sunt înregistrate între evenimentele din anul următor⁸¹. Faptul că în textul analelor de la Fulda se consemnează că numai invazia din 896 a avut loc cu acordul și sprijinul „grecilor”, ar putea fi interpretat drept un indiciu că atacul ungurilor din anul precedent a fost o acțiune de sine stătătoare, neinspirată de diplomația constantinopolitană. Cunoscând apetiturile prădalnice ale ungurilor, dezvăluite prin nenumărate alte incursiuni, o asemenea eventualitate nu ni se pare exclusă. Preferăm totuși să credem, fără însă să avem dovezi edificatoare, că diriguitorii de la Bosfor ai politicii Imperiului nu au fost străini nici de raidul surprinzător din anul 895, cu atât mai mult cu cât conflictul cu bulgarii era declanșat mai demult. Aportul curții constantinopolitane la incitarea reflexelor belicoase ale călăreților de stepă în detrimentul țaratului putea, bineînțeles, să nu fi ajuns la cunoștința cărturarilor de la mănăstirea germană. Nu considerăm că există motive să admitem, așa cum au făcut alți istorici⁸², că cele două pasaje referitoare la înfruntarea dintre unguri și bulgari din analele de la Fulda ar avea de fapt în vedere un singur eveniment.

Neîmpăcându-se cu postura de înfrânt, țarul Simeon a procedat în spiritul diplomației constantinopolitane prin apelul la dușmanii dușmanilor săi, intrând în contact cu vecinii răsăriteni ai ungurilor, pecenegii, pe care a reușit să-i determine să facă jocul politicii sale. Pecenegii aveau și ei interese să se extindă spre ținuturile ocupate de unguri întrucât în partea răsăriteană a teritoriilor pe care le dețineau se produsese adevărate convulsii demografice, declanșate ca urmare a campaniei întreprinse în anul 893 de emirul samanid Isma'il ibn. Ahmed în Turkestan. Expediția arabă a afectat îndeosebi pe karluci, care desigur că, la rindul lor, singuri sau în alianță cu alți turanici, au făcut presiuni asupra vecinilor dinspre vest, uzii, iar aceștia asupra pecenegilor. Acest fapt explică îndirjirea cu care pecenegii s-au aruncat împotriva ungurilor⁸³. Atacul concertat al bulgarilor și pecenegilor s-a declanșat într-un moment cînd principalele efective ale ungurilor erau plecate într-o incursiune de pradă, astfel că sălașele lor au fost distruse. Evocînd înfringerea ungurilor de către pecenegi, datată eronat în anul 889, Reginald de Prun indică drept loc al confruntării gurile fluviului Thanais (=Don), unde erau stabiliți cei dintîi : *Anno dominicae incarnationis DCCCLXXXVIII gens Hungarum ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est [...] Et supradictis, igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaei vocantur, a propriis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute prestarent et genitale, ut premisimus, rus exuberante multitudine non sufficeret ad habilandum*⁸⁴.

Confruntarea decisivă a bulgarilor și pecenegilor cu ungurii a avut loc potrivit analelor anonime de la mănăstirea Fulda în anul 896⁸⁵, dată confirmată și de cronicarul arab Tabari. Acesta relatează că în anul Hegirei 283 (=19.2.896—7.2.897), în războiul purtat cu „slavii” (=bulgarii), Rum-ul (=Bizanțul) ar fi

⁷⁹ Georgii Monachi Vitae..., p. 853—855; Constantinus Porphyrogenitus, p. 176—177; Leo Grammaticus, p. 267—268; Theophanes Continuatus, *Chronographia*, în Theophanes Continuatus..., 1838, p. 358—359; Simeonis Magistri Annales, în *ibidem*, p. 701; Joannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 276; Georgii Cedreni *Compendium historiarum*, II, ed. Im. Bekker, Bonn, 1839, p. 255—256; Joannis Zonarae *Annales*, în *Patrologia Graecae* ed. J.-P. Migne, CXXXV, Paris, 1887, col. 67—68. Cf. și K. I. Grot, *op. cit.*, p. 282—288; Gy. Moravcsik, *La Tactique de Léon le Sage comme source historique hongroise*, în *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, I, 1952, 2, p. 171—173. Prin intermediul cronicii lui Georgios Monachos zis Hamartolos informațiile despre conflictul bulgarilor cu bizanții și ungurii au fost preluate rezumativ și în vechea cronică rusă, unde este datat eronat în anul 6410 (=902). Cf. *Норман*

вспоменихъ семъ, I, ed. D. S. Lichačev, red. V. P. Adrianova-Peretti, Moscova—Leningrad, 1950, p. 23.

⁸⁰ *Annales Fuldenses*, p. 411; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 126.

⁸¹ *Annales Fuldenses*, p. 412; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 129.

⁸² G. Györffy, *Sur la question...*, p. 283.

⁸³ W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, ed. a 3-a, Londra, 1968, p. 222 și urm.; R. Grousset, *op. cit.*, p. 195—196; B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin 1940, p. 100.

⁸⁴ Reginonis *Chronicon*, p. 599—600; Reginonis abbas Prumiensis *Chronicon*, p. 131—132. Cf. și *Annales Mellense*, în A. F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I, Budapesta, 1937, p. 156—157.

⁸⁵ *Annales Fuldenses*, p. 412—413; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 129—130.

primit ajutorul „musulmanilor”, denumire ce desemna desigur pe unguri, al căror nume a fost transcris eronat din ignoranța autorului sau a copistaților⁸⁶.

Aceleași anale de la Fulda mai consemnează faptul că, tot în 896, datorită unui pericol crescând, împăratul german a însărcinat pe „ducele” său Brazlaw să apere *urbs Paludorum*, adică Mosaburg/Moosburg, din Pannonia⁸⁷. Precăuțiile pe care și le lua Arnulf erau desigur urmarea invadării teritoriului de către unguri. Ne este greu să înțelegem feroarea unor istorici de a încerca să demonstreze, în pofida reperelor cronologice precise amintite, că înfringerea hotărâtoare a ungarilor la nordul Mării Negre și implicit plecarea lor spre Cîmpia Pannonică ar fi avut loc în anul 895⁸⁸, numai pentru a statua că migrația ungarilor nu ar fi avut loc în 896, ci cu un an mai devreme.

Dislocarea uniunii tribale a ungarilor din stepele nord-pontice s-ar fi soldat cu efecte catastrofale, punându-li-se în cumpănă însăși supraviețuirea ca entitate etnică, dacă nu ar fi existat soluția replierii în Pannonia. Zona fusese prospectată în mai multe rânduri, cu prilejul colaborărilor militare la care fuseseră solicitați în a doua jumătate a secolului al IX-lea, și nu este exclus ca încă de atunci să fi încolțit ideea unei posibile migrații. După distrugerea chaganatului avar, cîmpia Dunării Mijlocii a rămas să fie disputată de franci, bulgari și moravieni. Profitînd de faptul că în regiune concentrația demografică era redusă și că nici unul din statele limitrofe nu deținea poziții foarte puternice, triburile ungare, împreună cu aliații lor cabarii, au reușit să cuprindă un întins teritoriu din pustă, propice îndeletnicirii lor principale de crescători de vite. Înfruntările din Pannonia dintre unguri și statele cu interese politice în acest ținut a dat cîștig de cauză celor dinții, a căror mobilitate și forță de șoc a reușit să se impună în fața unor oștiri mult mai puțin dinamice. Atacurile surprinzătoare, vigoarea șarjelor cavaleriei, disciplina tactică și coordonarea abilă — ce caracterizează strategia de luptă a nomazilor de stepă —, au asigurat ungarilor succese spectaculoase în întreprinderile lor războinice. După ce și-au consolidat pozițiile în bazinul Tisei și al Dunării Mijlocii și-au dat o lovitură zdrobitoare Moraviei Mari, care a dispărut de pe harta politică a continentului, ungurii s-au manifestat extrem de întreprinzători în expedițiile de pradă în întreaga Europă Centrală, Apuseană și de Sud-Est. Vreme de mai bine de jumătate de secol ei au semănat groază pe continent prin cruzimile și prădăciunile săvîrșite. Nu este mai puțin adevărat faptul că la originea multora din campaniile lor au stat instigațiile diferiților suverani, care au căutat să-i folosească în disputele feudale cu vecinii⁸⁹.

În ultimele decenii în istoriografia maghiară și occidentală s-a lansat așa-numita teorie a „dublei descălecări”. Literatura cronicărească latino-maghiară colportase și ea o idee similară, raportînd prima descălecăre la huni, iar pe cea de-a doua la unguri⁹⁰. Teza înrudirii celor două popoare a fost transpusă pe plan mitologic în legenda celor doi eroi eponimi Hunor și Moger/Magor⁹¹. În scenariul schițat de reprezentanții moderni ai istoriografiei, ungarul a fost menționat drept descălecătorii secunzi, în timp ce rolul hunilor a fost substituit cu acela al onogurilor. Informațiile textelor vechi asupra tribului onogurilor sînt în general ambigue, practica redării arhaizante a etnonimelor producînd dificultăți în identificarea lor. Schimbările tranșante produse în tipologia și ornămentarea pieselor metalice din inventarul funerar al mormintelor avar, puse pe seama modificărilor în compoziția etnică din cadrul chaganatului, s-au datorat probabil pătrunderii onogurilor, care s-ar fi infiltrat în Cîmpia Pannonică în jurul anului 670, adică concomitent cu migrarea bulgarilor în Peninsula Balcanică. Faptul că de la avarii din Pannonia nu s-au transmis resturi lexicale în vocabularul ungarilor, pus de unii specialiști pe seama slavizării celor dinții, a fost explicat de Gyula László ca datorîndu-se înrudirii dintre unguri și populația migrată în jurul anului 670. Promotorii aserțiunii dublei „descălecări” susțin totodată că rămășițe însemnate ale comunităților onogure și avar ar fi dăinuit pînă la sosirea cetelor lui Arpad în cîmpia Dunării Mijlocii, cu care s-ar fi con-

⁸⁶ J. Marquart, *op. cit.*, p. 529; C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1968, p. 186. Pentru războiul bizantino-bulgar din 894–896 și implicarea în conflict a ungarilor și pecenegilor, cf., de asemenea, K. J. Grot, *op. cit.*, p. 282–304; V. N. Zlatarski, *История на българската държава през средните векове*, I, 2 (852–1018), Sofia, 1927, p. 292 și urm.; G. Fehér, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.–XI. Jahrhunderten*, Pécs, 1921, p. 121–124; P. Mutafčev, *История на българския народ (681–1323)*, red. V. Gjuzelev, Sofia, 1986, p. 177–182; G. Seghenaert (C. Gérard), *Syméon le Grand (893–927)*, Paris, 1960, p. 59–79; G. Cankova-Petkova, *Der erste Krieg zwischen Bulgarien und Byzanz unter Symeon und die Wiederaufnahme der Handelsbeziehungen zwischen Bulgarien und Konstantinopel, in Byzantinische Forschungen*, III, 1968, p. 80 și urm.; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, Londra, 1975, p. 57–60; I. Božilov, *Цар Симеон, Велики, 893–927*, Sofia, 1983; D. Angelov, S. Kašev, B. Colpanov, *Българска военна история от античността до епохата четвърт на X в.*, Sofia, 1983, p. 255 și urm.

⁸⁷ *Annales Fuldenses*, p. 413; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 130.

⁸⁸ C. A. Macartney, *op. cit.*, p. 187–188; G. Györffy, *Százévesztől a kérdés...*, p. 283 și urm.; idem, *Honfoglalás meglepetés és kalandozások*, in *Magyar történelmi tanulmányok*, red. A. Bartha, K. Czeglédi, A. Róna-Tas, Budapest, 1977, p. 129–132; I. Fodor *Die grosse Wanderung...*, p. 288–290. Numeroși specialiști continuă să rețină anul 896 drept dată a migrației spre bazinul mijlociu al Dunării, punct de vedere adoptat, de altfel, și în tratatul cu iz oficial *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, red. E. Pámlényi, Budapest, 1974, p. 45 (L. Makkai).

⁸⁹ Cf. nota 138.

⁹⁰ Simon de Keza, p. 148–149, 164–165; *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 6–8, 18–19, 119–121, 132–133; *Chronicon Posoniense*, p. 18, 32; *Chronicon Monacense*, ed. Al. Domanovsky, in *SRH*, II, p. 58, 61. Cf. și Henric de Mügelin, p. 111, 127–128.

⁹¹ Simon de Keza, p. 144–146; *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 4–5, 115–116; *Chronicon Posoniense*, p. 14–15; Henric de Mügelin, p. 108; *Chronicon Budense*, ed. I. Podhradezky, Buda, 1838, p. 8; *Johannis de Théróc Chronica Hungarorum ab origine gentis*, in *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. I. G. Schwandner, Vindobonae, I, 1746, p. 45. Cf. și Gy. Györffy, *Kronikák...*, p. 11–12, 28–31.

topit, alcătuiind o componentă însemnată a masei tribale ungare. În esență adepții acestei teorii tind să acrediteze ideea descinderii în pustă a unei ramuri înrudite cu ungurii anterioare sfârșitului secolului al IX-lea și a existenței continuității între descălecătorii din 670 și cei din 896⁹². Argumentele neconvingătoare aduse de aceștia au fost recepționate cu scepticism sau au condus chiar la respingerea tranșantă a teoriei, inclusiv de către reprezentanții istoriografiei maghiare⁹³.

* * *

Problema drumului urmat de unguri în migrația lor din stepele nord-pontice spre pustă Pannoniei s-a aflat adesea în dezbaterile istoriografice, fără să se contureze însă un punct de vedere unitar. Bazându-se pe mărturiile izvoarelor narrative, numeroși istorici au susținut că deplasarea spre vest s-a făcut prin pasul Verecke din Carpații Păduroși, cale intens folosită de diverse populații în decursul evului mediu. Alți istorici sînt de părere că ungurii au trecut prin pasurile Carpaților Orientali și eventual pe la Porțile de Fier. Avînd drept punct de plecare această supoziție, s-a ajuns la ideea — originală, dar stranie — că în 896 ar fi avut loc nu numai o simplă penetrație prin Transilvania, ci o veritabilă descălecăre, anterioară aceleia din Pannonia⁹⁴. Investigarea textelor cronicilor latino-maghiare oferă indicații utile pentru aspectul în discuție, cu toate că prezentarea evenimentelor suferă din cauza deformărilor produse prin inserarea anacronismelor și a elementelor preluate din tradiția orală.

În legătură cu pătrunderea spre bazinul mijlociu al Dunării, Notarul anonim al regelui Bela consemnează că ungurii ar fi trecut prin Halici (*Galicia*), iar de aici, străbătînd pădurea Hovos, ar fi descins în părțile Ungului, unde ar fi ocupat Munkács-ul locuit de slavi (*Et sic venientes per silvam Houos ad partes Hung descenderunt. Et cum illuc pervenissent, locum, quem primo occupaverunt, Muncas nominaverunt eo*). Același cronicar relevă într-un alt pasaj al lucrării sale că de la Kiev triburile ungurilor s-au îndreptat prin Vladimir (*Lodomer*) și Halici, *ut ultra Howos versus occidentem in terram Pannonie descenderent*⁹⁵.

Utilizînd alte izvoare decît Anonymus, Simon de Keza, care și-a compus opera la sfîrșitul secolului al XIII-lea, arată că, în drum spre Pannonia, ungurii au mers prin țara bessilor (=pécenegilor), cumanilor albi și prin cetatea Kievului, apoi s-au așezat pe riul Ung, unde ar fi ridicat o cetate (*transierunt per regna Bessorum, Alborum Comanorum et civitatem Kyo, et deinde in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundavere, resederunt*)⁹⁶. Un traseu în mare parte asemănător este indicat pentru huni: din Scythia, prin țările bessilor, cumanilor albi, Suzdal, Rutenia, țara cumanilor negri, pînă pe Tisa⁹⁷. Cu deosebiri nesemnificative — ceea ce reflectă certe înrîuriri între izvoare —, același traseu este indicat și de un cronicar din Veneția: *Athila nunc, rex Hunnorum, de Sythia egressus Bessorum, Cumanorum et Alanorum terras transiit, et deinde Soldayam, Rutheniam et Nigrorum Comanorum ingressus coloniam usque Tyçe flumine, invitit gentibus; tandem pervenit*⁹⁸. Simon de Keza adaugă, totodată, că Arpad și neamul său a străbătut cel dintîi munții rutenilor, stabilindu-și primul tabăra pe riul Ung (*Hic igitur Arpad cum gente sua Ruthenorum Alpes prior perforavit, et in fluvio Ung primus fixit sua castra*)⁹⁹. Prin „munții rutenilor“ cronicarul înțelegea Carpații Păduroși, care au format timp de mai multe secole hotarul dintre regatul ungar și cnezatul ruses de Halici-Volinia. Prin reciprocitate, în aceeași perioadă, munții respectivi erau desemnați drept „ungurești“ în *Povesť vremennych let*, chiar în fragmentul care evocă migrația ungurilor spre vest¹⁰⁰, prin aceasta confirmîndu-se cele consemnate în cronicile latino-maghiare despre locul de trecere prin lanțul carpatic.

Pasajele citate mai sus relevă cît se poate de limpede că scurgerea triburilor ungare spre Cimpia Pannonică s-a făcut prin pasul Verecke, marea poartă a migrațiilor din Europa Răsăriteană spre Europa Centrală, și că primele teritorii cucerite din viața lor patrie au fost cele din bazinul superior al Tisei. Nu întîmplător, tot în această zonă se grupează cele mai vechi complexe funerare care se pot atribui ungurilor descălecătorii¹⁰¹.

În contradicție cu cronicile latino-maghiare din secolele XII—XIII se află tradiția consemnată în *Chronicon Pictum Vindobonense*, unde se relatează că tatăl lui Arpad, Almos, ar fi fost omorît în Ardeal (*Erdelw*), iar ceata sa ar fi rămas un timp acolo pentru a se tonifica înainte de a pătrunde în Pannonia¹⁰². Din mai multe puncte de vedere veridicitatea informațiilor din acest pasaj ni se pare suspectă. Consemnăm mai întîi că ele se află în contradicție cu paragrafele din aceeași cronică, unde traseele urmate de huni și unguri din Scythia pînă în Cimpia Pannonică¹⁰³ sînt redată aproximativ la fel ca și în *Gesta* lui Simon de

⁹² Gy. László, *A keltös honfoglalás*, Budapesta, 1978; I. Boba, *op. cit.*, p. 77 și urm. Cf. și P. Tomka, *Le problème de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIV, 1971, 2, p. 217—252.

⁹³ P. Ratkó, *Historische Quellen und die sog. awarisch-magyarische Kontinuität*, în *Studijne zvesti*, 16, Nitra, 1968, p. 183—192; I. Fodor, *Die grosse Wanderung...*, p. 292 și urm.

⁹⁴ *Erdély története*, I, Cap. III, 1 și 2.

⁹⁵ Anonymus, p. 47—48 și 51.

⁹⁶ Simon de Keza, p. 165.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 148. Cf. *Chronicon Posontense*, p. 18; *Chronicon Monacense*, p. 58; Henric de Mügel, p. 11.

⁹⁸ Andreae Danduli *Chronica per extensum descripta aa. 46—1280 d. C.*, ed. E. Pastorello, Bologna, 1938, p. 53.

⁹⁹ Simon de Keza, p. 165.

¹⁰⁰ *Повесть временных лет*, I, p. 21.

¹⁰¹ I. Erdélyi, *Об археологической культуре древних венгров конца IX-первой половины X в. н.э.*, în *Проблемы археологии...*, p. 128—144.

¹⁰² *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 19, 133—134. Cf. și *Chronicon Posontense*, p. 32.

¹⁰³ *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 6—8, 18—19, 119—121, 132—133.

Keza. Pe de altă parte, episodul în care lui Almos i se atribuie un rol în evenimentele conexe ocupării noii patrii de către poporul său nu inspiră încredere, creînd impresia că poartă un iz pur legendar. Sentimentul acesta nu este perturbat de faptul că tatăl lui Arpad a fost semnalat pe versanții apuseni ai Carpaților Păduroși și de Notarul anonim. Narațiunea sa diferă mult de aceea din *Chronicon Pictum Vindobonense*, mai întâi pentru că nu oferă nici un amănunt asupra circumstanțelor morții lui Almos și nici asupra prezumtivei sale prezențe în interiorul arcului carpat. Spre deosebire de cronică păstrată la Viena, *Gesta* lui Anonymus ne înștiințează că, după forțarea munților și trecerea ungarilor din Halici spre Pannonia, Almos ar fi condus operațiunile de cucerire a cetății Ung. În urma succesului asaltului, el ar fi desemnat ca urmaș pe fiul său Arpad, decizie pentru care a obținut și acordul celorlalți capi, smuls prin prestare de jurămint¹⁰⁴. După acest episod incipient din epopeea ocupării Pannoniei, Almos nu mai apare în desfășurarea evenimentelor nici în textul lui Anonymus și nici la alți cronicari. Dacă am fi nevoiți să optăm pentru una din cele două variante ce ni s-au transmis asupra faptelor lui Almos, am acorda din principiu mai puțin credit aceleia înregistrată în *Chronicon Pictum Vindobonense*, pentru simplul motiv că ea a fost redactată tocmai în anul 1358, deci cu peste un secol și jumătate după cronică. Notarului anonim, astfel că de la derularea evenimentelor relatate s-a scurs timp suficient ca elementele legendare să se fi sedimentat ca un nedorit balast deasupra filonului realităților. Varianta consemnată de Anonymus are, totodată, avantajul că inserează câteva date ce sînt confirmate în alte pasaje din cronicile latino-maghiare. Cu toate acestea, nici expunerea sa asupra lui Almos nu este convingătoare dacă o confruntăm cu câteva texte ale autorilor bizantini, mai apropiați de epoca pe care o zugrăvesc. Astfel, din opera continuatorului anonim al lui Georgios Monachos, ale cărui informații au fost compilate și de alți minuiitori ai condeiului din lumea greacă, reiese că, în preajma confruntării cu bulgarii lui Simeon, conducătorii uniunii tribale ai ungarilor erau Arpad și Cusan (Kursan)¹⁰⁵. Nominalizarea lui Arpad ca șef suprem al ungarilor încă din perioada staționării în Atelkuzu se face și în *De administrando imperio*¹⁰⁶.

Potrivit rînduieilor de succesiune ale nomazilor din stepele Eurasiei, demnitatea de conducător de trib nu revenea fiului titularului decedat. La pecenegi aceasta i se atribuia unui văr primar al hanului sau băieților verilor primari¹⁰⁷, iar la cumani unui frate sau nepot de frate al hanului¹⁰⁸. Dat fiind nivelul de dezvoltare aproximativ identic al comunităților tribale ungurești, avem toate motivele să credem că existau aceleași reglementări în privința succesiunii. Prin urmare, Almos nu a deținut niciodată calitatea de șef al confederației tribale. Cum în epoca în care se întocmeau cronicile latino-maghiare, titlul regal se moștenește din tată în fiu, cărturarii din secolele XII—XIV au transpus acest sistem și pentru perioada decălecatului ungarilor. Genealogia întemeietorului dinastiei regale a Ungariei fiind cunoscută în mediul aulic, autorii cronicilor oficiale au ținut, fiecare în felul său, să-i atribuie și tatălui acestuia anumite merite în cucerirea noii patrii, consemnând desigur datele tradiției aflate în circulație în epocă, fără să-și pună problema autenticității lor și fără să încerce să le coroboreze cu alte informații. Ținînd cont de toate aceste elemente, considerăm că nominalizarea Ardealului în pasajul referitor la sfîrșitul lui Almos din *Chronicon Pictum Vindobonense* este foarte probabil fructul unei transcrieri greșite, în urma confuziei dintre *erdő* (=pădure) și *Érdő-elve* (=dincolo de pădure), forma maghiară pentru *Ulltrasilvania*, denumire substituită treptat cu *Transilvania*. Prin urmare, în izvorul cronicii figura inițial probabil termenul *erdő*, desemnînd zona păduroasă. Ung¹⁰⁹, unde ungurii au ajuns imediat după ce au traversat pasul Verecke.

Faptul că voievodatele lui Menumorut, Gelu și Glad au fost atacate nu dinspre răsărit, ci dinspre Pannonia¹¹⁰, arată, de asemenea, că ungurii au pătruns întii pe valea Tisei și a Dunării Mijlocii și doar mai tîrziu în Transilvania. De altfel, luarea mult ulterioară în stăpînire a spațiului intracarpatic de către regatul arpadian este dovedită de nenumărate categorii de izvoare. Acesta este, de altfel, unul din motivele pentru care pe plan politico-administrativ, dar și din multe alte puncte de vedere, Transilvania a constituit în evul mediu o entitate distinctă în cadrul regatului ungar¹¹¹.

* * *

În momentul cînd triburile ungare, gonite de pecenegi și bulgari din stepele nord-pontice, străbăteau Carpații Păduroși, Pannonia și Transilvania erau populate de comunități eterogene în ceea ce privește structura etnică. Potrivit tradiției maghiare consemnate de Simon de Keza și de cronicile latino-maghiare din secolul al XIV-lea, după moartea fiilor lui Ethela (Etzel în *Nibelungenlied*, adică Attila) și destrămarea Imperiului hunic, Pannonia ar fi rămas locuită de slavi, greci, teutoni, messiani și vlahi, anterior supuși

¹⁰⁴ Anonymus, p. 50—52.

¹⁰⁵ Cf. nota 77.

¹⁰⁶ Constantinus Porphyrogenitus, p. 172—173.

¹⁰⁷ Ibidem, p. 166—167.

¹⁰⁸ I. A. Fedorov, G. S. Fedorov, *Ранние турки на Северном Кавказе*, Moscova, 1978, p. 236—239.

¹⁰⁹ G. Popa-Lisseanu, *Introducere la Chronicon Pictum Vindobonense*, p. XXXII și 134, nota 1.

¹¹⁰ Anonymus, p. 60 și urm.

¹¹¹ I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei*, Sibiu, 1944; I. Lupas, *Fazele istorice în evoluția constituțională a Transilvaniei*, în idem, *Din istoria Transilvaniei*, ed. M. Vlasiu, București, 1988, p. 3—33; Șt. Pascu, *A History of Transylvania*, trad. D. R. Ladd, Detroit, 1982; idem, *Ce este Transilvania? Civilizația transilvăneană în cadrul civilizației românești*, Cluj-Napoca, 1983; idem, *Historical Realities in Mediaeval Transylvania*, în *AIAC*, XXVIII, 1987—1988, p. 139—155; I. Todorașcu, *Unitatea românească medievală*, i, București, 1988, p. 88—92.

temutului suveran al hunilor: *Sclavis tantummodo, Graecis, Teutonicis, Messianis et Ulahis advenis remanentibus in eadem, qui vivente Ethela populari servitio sibi serviebant*. După o perioadă de numai zece ani (?), când a fost lipsită de stăpîn, Pannonia ar fi intrat sub dominația lui Zvantaplug, nume sub care recunoaștem pe cneazul Moraviei, Svatopluk. În urma luptelor în care au fost angajate, cele cinci populații din Pannonia ar fi ajuns în stăpînirea ungurilor¹¹². Trecînd peste încălcarea de anacronisme, relațiile lui Simon de Keza nu sînt cituși de puțin surprinzătoare, atît slavii moravieni, cit și grecii (bizantinii), teutonii (germanii), messianii (bulgarii) și vlahii (românii) locuind temporar în Pannonia sau măcar la hotarele ei în deceniile anterioare apariției ungurilor.

Implicarea vlahilor împreună cu alte popoare din centrul și răsăritul continentului la evenimentele declanșate de fulminanta descindere hunică în Europa, care a produs o impresie covârșitoare printre contemporani și a reprezentat sursa de inspirație pentru o abundentă literatură medievală, este menționată în numeroase alte scrieri de proveniență și structură variată, elaborate în prima parte a mileniului al II-lea. La fel ca și cronicile latino-maghiare, operele respective oglindesc ambianța etnografică din perioada în care au fost create sau din secolele imediat anterioare și nu pe aceea din vremea imperiului efemer al lui Attila. În cadrul lor ficțiunea se împletește cu elementele tradiției istorice.

Dintre scrierile din această categorie, în care sînt nominalizați și vlahii, ne vom mărgini să le amintim în mod lapidar pe cîteva mai relevante, puse doar parțial în valoare în literatura românească de specialitate. Cea mai cunoscută este marea epopee germană *Nibelungenlied*, a cărei redactare se realizase în jurul anului 1200, pe baza unui prototip întocmit cu cîteva decenii mai înainte. În această capodoperă a epocii medievale un anume duce Rămunc din Țara vlahilor (*Der herzog Rămunc ūzer Vlāchen lant*) figurează între oaspeții la nunta lui Etzel (Attila) cu Krimhilda. Într-un alt pasaj apar menționați și vlahii (*Vlāchen*)¹¹³. În același ciclu de poeme eroice ca și *Nibelungenlied* se integrează *Biterolf und Dietleib*, pe care specialiștii consideră că a fost compus între anii 1254 și 1268. Între personajele episodice ale poemului este enumerat și *Rămunge ūz der Vlāchen lant*¹¹⁴. După opinia unor istorici, Rămunc ar reprezenta numele eroului eponim al poporului român, amintind de etnonimul prin care acesta se autodesemna¹¹⁵. Consemnăm, de asemenea, menționarea episodică a lui *Sigehēr von Walāchen* în poemul *Die Klage*, care este o continuare la *Nibelungenlied* și redă același cadru etnico-politic¹¹⁶.

În Occidentul medieval au circulat mai multe biografii romanțate ale lui Attila, a căror investigare amănunțită poate deveni profitabilă și pentru istoria românilor. Arhetipul lor, care nu ne-a parvenit, se datează probabil în secolul al XIII-lea, păstrîndu-se în diverse variante și copii ulterioare¹¹⁷. În aceste lucrări Attila este prezentat drept rege al Ungariei, calitate în care invadează Italia, unde se războiește cu Menapus, regele Aquileei. Într-un manuscris francez inclus într-un codex de la Biblioteca Marciana din Veneția, datînd din secolul al XIV-lea, în componența armatei suveranului hun figurează *Cumanz, Blach, Ongre e Bolgre*¹¹⁸. O variantă latină a vieții lui Attila, din secolul al XVI-lea, păstrată în biblioteca municipală din Verona, indică aceiași aliați ai săi în campania din Italia: *Sed cum lanceis, gladiis, fustibus et armis pereuebant ad terram Comanos, Blacos, Ungaros et volgares*¹¹⁹. În schimb, într-un codex latin din secolul al XV-lea, cu un conținut similar, aflat în posesia Bibliotecii Ambrosiana din Milano, în oastea regelui hunilor întîlnim, alături de români, bulgari și unguri, pe tătari și turci în locul cumanilor: *Cum autem habuisset succursum quodam mane exivit in exercitum Attila cum decem milibus equitum electorum, Blachorum, Tartarorum, Turchorum, Bulgarorum et Ungarorum fecerunt quod sanguis velut fluvius decurrebat per terram et eos finaliter debellasset nisi ipse Attila cum multitudine maxima suis prestitisset auxilium*¹²⁰.

Avînd drept sursă de inspirație micile istorii despre Attila aflate în circulație în Italia, poetul Niccolò da Casola, originar din Bologna, a compus între 1358 și, probabil, 1368 un amplu poem cavaleresc în versuri, intitulat *La guerre d'Attila*, folosind, potrivit modei literare a epocii, așa-numita limbă franco-italiană sau franco-venetă, o franceză hibridă înșesată de termeni latini și italieni¹²¹. Potrivit poemului,

¹¹² Simon de Keza, p. 163–164. Cf. și *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 17, 131; *Chronicon Posoniense*, p. 30; Henric de Mügelin, p. 136.

¹¹³ *Der Nibelunge Noth und die Klage*, ed. a 13-a K. Lachmann, Berlin, 1910, p. 135. Cf. și F. Schuster, *Herzog Rāmunc aus dem Walachenland*, în *Südost-Forschungen*, 11, 1946–1952, p. 284–280.

¹¹⁴ *Biterolf und Dietleib*, ed. O. Jänicke, în *Deutsches Heldendbuch*, I, Berlin, 1866, p. 18.

¹¹⁵ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, ed. a IV-a, V. Mihăilescu-Birliha, București, 1985, p. 368; G. Popa-Lisseanu, *Românii în poezia medievală (Izvoarele istoriei românilor, III)*, București, 1935, p. 9–10; D. Gazdaru, *Los latinos de Oriente en monumentos literarios e históricos de la Edad Media*, în *Romanica*, La Plata, 2, 1969, p. 58–62.

¹¹⁶ *Der Nibelunge Noth und die Klage*, p. 247. Cf. și A. Arnbruster, *Nochmals „herzog Rāmunc ūzer Vlāchen lant“*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 90–93.

¹¹⁷ E. Cordt, *Attila-flagellum Dei, Etzel, Attil: Zur Darstellung der Hunnenkönigs in Sage und Chronistik*, Triest, 1984, p. 24–27.

¹¹⁸ G. Bertoni și C. Foligno, *La „Guerra d'Attila“, Poemă franco-italiano di Nicola da Casola*, în *Memorie dell'Accademia Reale delle Scienze di Torino*, Ser. II, LVI, 1906, p. 150.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 154.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 157; G. Bertoni, *Attila, poema franco-italiano di Nicola da Casola (Collezione Friburgensis, Publications de l'Université de Fribourg, Suisse, NS, IX, 18)*, Friburgo, 1907, p. 115. Cf. și D. Gazdaru, *Referencias medievales a los latinos de Oriente, en monumentos germánicos y románicos*, în *Estudios germanicos en homenaje a Juan C. Probst*, Buenos Aires, 1953, p. 50–51; idem, *Los latinos...*, p. 73–74.

¹²¹ G. Bertoni și C. Foligno, *op. cit.*, p. 77–158; G. Bertoni, *op. cit.*, p. VII–I, IX; G. Stendardo, *Introduzione*, în Niccolò da Casola, *La guerra d'Attila. Poema franco-italiano*, ed. G. Stendardo, I, Modena, 1941, p. VII–XLI; E. Cordt, *op. cit.*, p. 28–29.

Attila ar fi fost nepotul regelui Ostrubal, care domnea asupra popoarelor păgine de la Dunăre. La moartea acestuia, el i-a preluat domeniile și a devenit rege al Ungariei și al sarazinilor (*Attila fu rois d'Ongrie et de Saradin*), având între supuși și pe cumani, bulgari, români și tătari (Canto I, vv. 1090—1092):

*Ensi remis! Atile sire et rois natural
De Ungreis et de Cumans et de Coples et Borgal
Et de Blac et de Tartar et della gent criminal¹²².*

Între comandanții trupelor auxiliare ale hunilor, care invadaseră nordul Italiei, se afla și puternicul rege Maudelon/Maudalon din *Blachie*¹²³. După ce războinicul *Blac* a căzut în luptă, alți conaționali de-ai săi sînt menționați în tabăra lui Attila. În mod semnificativ, în poem românii sînt asociați cu alte populații, avîndu-se în vedere criteriul vecinătății geografice: *Saracin et Persan, Ongreis, Brach et Chumans et les Tartarian* (Canto IX, vv. 247—248), *Sclawon, Ongreis, Blac et Chumains* (Canto X, vv. 561—562), *Ongreis, Blac et Chumans* (Canto XII, v. 1367), *Sarains..., Tartar, Chumais et Blac* (v. 1382—1383), *Ongres, Blach... et Bolgres... et Chumains* (vv. 3502—3503), *Ongreis et Blac et Chumans* (Canto XIV, v. 1639), *Ongreis et Afri-chians, Chumans, Blac et Ascler* (Canto XV, v. 4107), *de Chumans et de Blac* (Canto XVI, v. 4441)¹²⁴. În finalul poemului (Canto XVI, vv. 5066—5068), evocîndu-se recrutările făcute de regele Astrégor la răspîndirea știrii false asupra morții lui Attila, autorul își exteriorizează cunoștințele de geografie:

*Tous li paiens d'Ongrie, de Sirie et Persianoie,
Et de Grece, Partie, Tartar et Chumanoie,
Blach, Burgar et de Rosie et la gent de sech foie¹²⁵.*

Concepția potrivit căreia vlahii s-ar fi menținut în Pannonia de la stabilirea hunilor pînă la venirea ungarilor a fost înșușită de mai mulți cărturari umaniști. Unul dintre aceștia, Anton Veranesies (Verantio) (1504—1543) originar din Dalmația, mărturisește că a adoptat ideea în discuție din cronicile maghiare, ceea ce și explică desemnarea vlahilor drept „păstori” ai italienilor¹²⁶. Influențe renașcentiste transpar și în lucrarea lui Frideric Menius despre geneza lituanienilor, apărută la Dorpat în 1632, unde se pretinde că în vremea lui Attila vlahii ar fi populat Moesia și Dacia, numite ulterior Valahia, Bulgaria și Transilvania (... *Wallati praedici ex Moesia et Dacia, quae hodie Wallachia, Bulgaria et Transylvania dicuntur*)¹²⁷.

Textele citate în paragrafele de mai sus se pretează evident la o examinare detaliată, care nu ni se pare însă oportun să fie realizată în acest cadru. În legătură cu conținutul lor, ne vom consemna doar opinia că la originea ideii anacronice despre prezența vlahilor încă în vremea imperiului hunic al lui Attila se află, între altele, constatarea transmisă de tradiția orală din Pannonia și Transilvania că la descînderea ungarilor aceștia i-au întîlnit pe români.

Beneficiînd de alte surse de informare decît Simon de Keza, Notarul anonim al regelui Bela relatează că, la pătrunderea ungarilor în Pannonia, această regiune era locuită de slavi, bulgari și blaci, adică „păstoriile romanilor” (*quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*)¹²⁸. Potrivit aceluiași izvor, teritoriul dintre Tisa și Dunăre s-ar fi aflat atunci sub suzeranitatea ducelui Salan, un descendent al lui Kean, *magnus dux Bulgarie*. În regiunea mărginită de Tisa, Someș, Mureș și de pădurea Igfon, corespunzînd cu Carpații Apuseni, domnea Menumorut, la sud de Mureș, în actualul Banat, stăpînea Glad¹²⁹, iar în interiorul arcului carpatic, adică în *terra Ultrasilvaniană*, domnea românul Gelu (*Gelou quidam Blacus dominium tenebat*)¹³⁰.

În afara „ducatelor” menționate *expressis verbis* de către Notarul regelui Bela, se admite că — în momentul pătrunderii avangărzilor triburilor maghiare — în Transilvania, îndeosebi în zonele sale excentrice, ar fi fost constituite și alte formațiuni politice ale populației locale.

Avîndu-se în vedere diverse date de ordin istoric, arheologic și lingvistic, s-au adus argumente în sprijinul tezei că centrul unei astfel de formațiuni s-ar fi aflat la Alba Iulia. Acest nucleu statal ar fi fost substituit în cursul secolului al X-lea de o formațiune eterogenă din punct de vedere etnic, dar tot cu un regim de sine stătător, care, la cumpăna secolelor X și XI, avea în frunte pe o rudă a regelui Ștefan I, Gyula cel Mic¹³¹. Nu ne vom referi aici la speculațiile făcute cu privire la accep-

¹²² Niccolò da Casola, I, p. 26.

¹²³ *Ibidem*, I, p. 74.

¹²⁴ *Ibidem*, I, p. 242, 272, 324, 386; II, Modena, 1941, p. 40, 176, 278.

¹²⁵ *Ibidem*, II, p. 291. Cf. și D. Gazdaru, *Los latinos...*, p. 70—73; M. Popescu, *I romeni nella „Guerra d'Attila” di Niccolò da Casola*, în *Romanica*, 7, 1974 (*Estudios dedicados a Demetrio Gazdaru*, III), La Plata, 1975, p. 209—218.

¹²⁶ Antonio Verantio, *De rebus Hungarorum*, în *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, II, ed. M. G. Kovachich, Buda, 1798, p. 98; *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. M. Holhan, București, 1968, p. 404.

¹²⁷ Friderici Menii *Synlogma de origine Livonorum*, în *Scriptores rerum Livonicarum*, II, Riga-Liepzig, 1848, p. 532. În opera lui Menius se mai amintește despre staționarea

goșilor și gepizilor în *Wallachia* (p. 522), despre cucerirea Daciei și Moesiei de către Traian și despre preluarea numelui de *Walachia* de la Flaccus, precum susținuse Aeneas Silvius Piccolomini (p. 531).

¹²⁸ Anonymus, p. 45.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 48—49.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 65.

¹³¹ K. Horedt, *Votevodatul de la Bălgrad—Alba Iulia*, în *SCIV*, V, 1954, 3—4, p. 494 și urm.; Șt. Pascu, *Votevodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 66—88; idem, *Votevodatul românesc al Albei*, în *Magazin istoric*, XV, 1981, 9 (174), p. 16—18; Th. Năgler, *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*, București, 1979, p. 126—127; V. Moga, *De la Aputum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului*, București, 1987, p. 76 și urm.

ținea numelui său și la prezumtiva sa identificare cu alte personaje istorice (între alții, cu Gelu I), care rămân în sfera ipotezelor, cu grad de plauzibilitate mai mică sau mai mare. Vom notifica însă faptul că cercetările arheologice relativ recente au identificat la Alba Iulia, sub actuala catedrală catolică, ruine de la un lăcaș de cult anterior epocii de impunere a dominației statului arpadian, ce se pot raporta curții unui dinast transilvănean¹³². Pe de altă parte, denumirea românească medievală a localității, Bolgrad, are — așa cum s-a remarcat, de altfel, și pentru alte localități din Transilvania — o semnificație aparte prin faptul că a preluat un toponim de origine slavă. Numele ungurească al acestui centru urban, Fehervár, și cel german, Weissenburg, având același sens de „orașul alb” sau „cetatea albă”, a fost tradus evident după acela slavo-român. Dacă românii ar fi sosit pe valea Mureșului în urma ungarilor, ei ar fi adoptat desigur numele dat de aceștia, devenit oficial, ceea ce nu s-a întâmplat, ei preluând forma slavă a denumirii așezării în cursul conviețuirii cu enclavele slave din regiune¹³³.

De asemenea, între formațiunile despre care se presupune că ar fi existat în Transilvania la venirea ungarilor sînt enumerate Țara Birsei, Țara Făgărașului, Țara Amlașului, Țara Hațegului și Țara Maramureșului, peste care cîrmuirea regatului ungar s-a suprapus de-abia în secolele XII—XIV¹³⁴. Nu poate fi exclusă însă nici ipoteza că aceste formațiuni politice ar fi luat naștere — în fața pericolului iminentei expansiuni maghiare — după distrugerea voievodatului lui Gelu, într-o perioadă cînd Arpadienii nu dețineau decît controlul centrului Transilvaniei. Această supoziție este sugerată de rezultatele cercetărilor complexe întreprinse sub conducerea lui Radu Popa în Maramureș și Hațeg¹³⁵, deplina sa confirmare fiind posibilă numai prin suportul unor săpături metodice de anvergură, efectuate în întregul spațiu intracarpatic.

Pătrunzînd în bazinul mijlociu al Dunării, ungurii s-au comportat în mod diferit față de populațiile din Pannonia și din regiunile învecinate. Cele mai afectate au fost comunitățile stabilite în pustă, pe terenuri cu mari disponibilități pastorale, ceea ce le făceau rivnite de crescătorii de vite. Conducîndu-ne după atitudinile triburilor nomade față de adversari cînd le era periclitată existența și după mărturiile cronicilor latino-maghiare și de altă origine, putem să apreciem că ungurii s-au străduit să-i extermine ori să-i transforme în robi pe localnici. Pentru modul lor de a proceda cu populația din Pannonia, cit se poate de explicite sînt indeosebi pasajele din analele de la Fulda¹³⁶ și din *Gesta Hungarorum* a lui Simon de Keza¹³⁷.

Un alt mod de comportare au adoptat ungurii față de popoarele din jur, împotriva cărora, la scurtă vreme după descinderea la Dunărea Mijlocie, au inițiat, într-o cadență vertiginoasă, un șir prelung de incursiuni de jaf, prin care au provocat groaza și oprobiul contemporanilor, nu alît prin rapacitatea prădăciunilor, cit prin cruzimile excesive. Invaziile cele mai numeroase au ținut spre țăările din vest, fiind lovite mai cu seamă localitățile din Germania și Italia. Uneori ungurii s-au aventurat și mai departe, jefuind pînă în Franța, nordul Spaniei și sudul Danemarcei, atacurile pline de mobilitate ale cavaleriei lor dovedindu-se la fel de eficiente ca acelea, declanșate în aceeași vreme, ale corsarilor normanzi. Din rațiuni nu întotdeauna ușor de descifrat, în prima jumătate a secolului al X-lea zelul prădalnic al ungarilor nu s-a exteriorizat decît arareori împotriva țărilor situate spre alte puncte cardinale.

Într-o primă etapă, care debutează în anul 899, incursiunile ungarilor au vizat Lombardia, Carinthia, Austria, Bavaria și Saxonia (fig. 2). Încununarea celor dintîi acțiuni agresive a constituit-o cucerirea întregii Pannonii, distrugerea statului moravian și victoria de la Pressburg împotriva armatelor bavareze. După această luptă, desfășurată în 907, invaziile s-au derulat cu și mai multă temeritate și vigoare, fiind afectate Bavaria, Schwabia, Franconia, Thuringia, Saxonia, Burgundia și Italia (fig. 3). Plata unui tribut, anual, la care a convenit regele Heinrich I în 926, a asigurat pentru mai mulți ani liniștea ținuturilor meridionale ale Germaniei, care au folosit acest răgaz pentru întărirea sistemului lor defensiv. Cînd achitarea tributului a fost refuzată, ungurii și-au reluat în 933 șirul atacurilor, care, de această dată, au lăzat nu numai Germania, ci și Burgundia, Champagne, Aquitania, Brabantul și Italia¹³⁸ (fig. 4). Seria lor a fos-

¹³² R. Heitel, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen (II)*, în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Série Beaux Arts*, XII, 1975, p. 3—10; idem, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia*, în *Murcul Național*, II, 1975, p. 343—351.

¹³³ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933, p. 505—507, 519—520; C. C. Giurescu, *La Transylvanie dans l'histoire du peuple roumain*, București, 1968, p. 49—50; S. Pușcariu, *Limba română, I, Privire generală*, ed. I. Dan, București, 1976, p. 301.

¹³⁴ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 212—217; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, I, p. 210—217; C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973, p. 132—133; I. Toderășcu, *op. cit.*, I, p. 59—68.

¹³⁵ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; idem, *La începuturile civilizației medievale...*

¹³⁶ *Annales Fuldenses*, p. 410; *Annatum Fuldensium sive Annatum...*, p. 125.

¹³⁷ Simon de Keza, p. 192—193.

¹³⁸ L. Dussieux, *Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France*, ed. a 2-a, Paris—Lyon, 1879; K. I. Grot, *op. cit.*, p. 351 și urm.; L. Halphen, *Les Barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, ed. a 3-a, Paris, 1936, p. 325—330; B. Homan, *op. cit.*, I, p. 116 și urm.; G. Fasoli, *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*, Firenze, 1945; Th. v. Bogay, *Grundzüge der Geschichte Ungarns*, ed. a 3-a, Darmstadt, 1977, p. 24—29; Sz. de Vajay, *Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte (862—933)* (*Studia Hungarica*, 4), Mainz, 1968; M. Schulze, *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen*

Fig. 3. Harta teritoriilor afectate de incursiunile ungurilor întreprinse în perioada 908-926. A—prädacii, incendii; B—atacuri esuate; C—lupte: 1—Ingā Rott (909); 2—Ober-Niederaltaich (910); 3—Osterhofen (910); 4—Regensburg (910); 5—Abbach (910); 6—Freising (909); 7—Neuching (910); 8—Aschbach (913); 9—Tegernsee (910); 10—Polling (910); 11—Wessbrunn (910); 12—Füssen (910); 13—Diessen (910); 14—Sandau (910); 15—Augsburg (910, 926); 16—Thierhaupten (910); 17—Waldsee (926); 18—Konstanz (926); 19—St. Gallen (926); 20—Rheinau (926); 21—Säckingen (926); 22—Basel (917); 23—Luxeuil (917); 24—Remiremont (917); 25—Moyonmoutier (917); 26—Senones (917); 27—Étival (917); 28—St. Dié (917); 29—Lure (926); 30—Besançon (927); 31—Nîmes (924); 32—Narbonne (924); 33—Pavia (924); 34—Tarent (926); 35—Gillamont (917); 36—Gorze (917); 37—Verdun (921); 38—Maifeld (911); 39—Ahrgau (911); 40—Eresburg (915); 41—Herzfeld (918); 42—Fulda (915/918); 43—Hersfeld (924); 44—Ingā vilcea (Mulde) (924); 45—Püchen (919); 46—Bremen (915/918) (apud M. Schulze, 1984, p. 481).

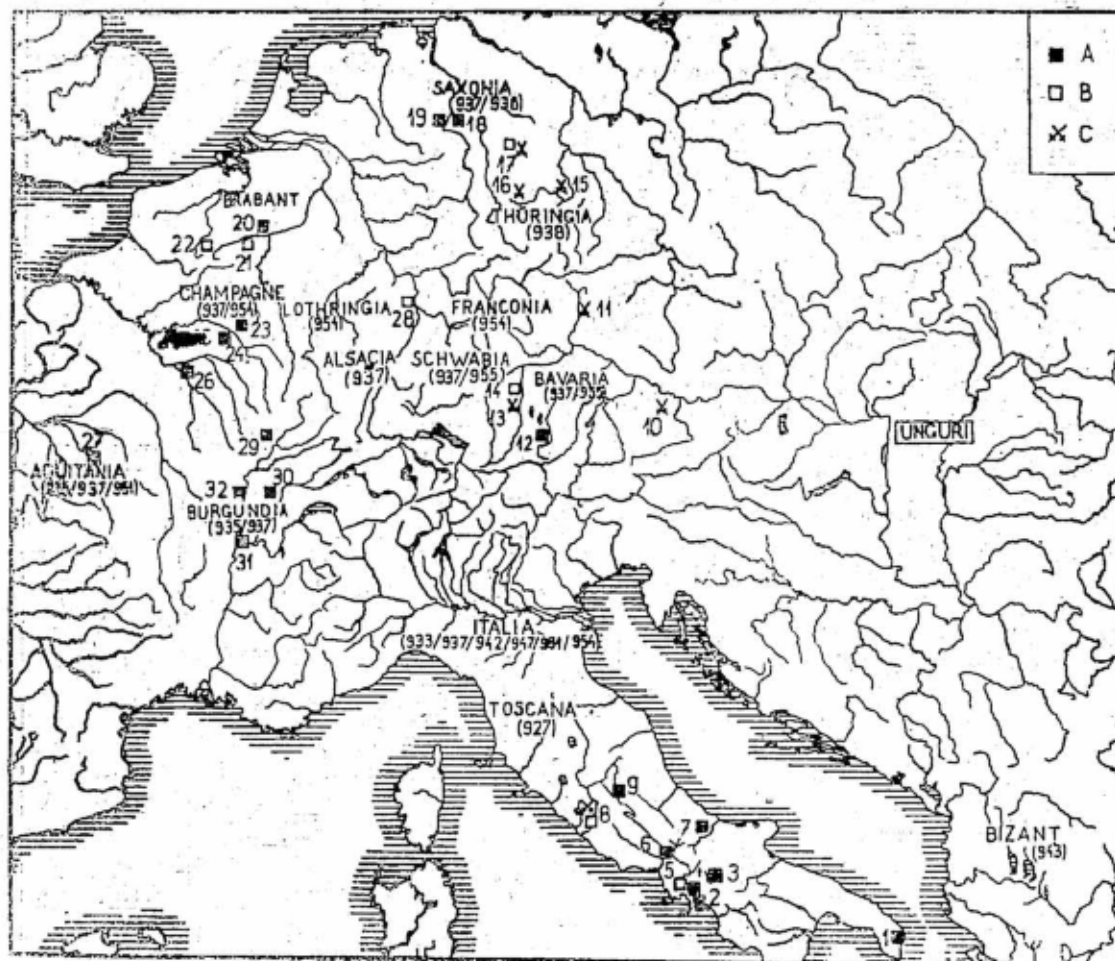

Fig. 4. Harta teritoriilor afectate de incursiunile ungurilor întreprinse în perioada 933-955. A - prădăciuni, incendieri; B - alacuri cuate; C - lupte; 1 - Otranto (947); 2 - Salerno (937); 3 - Benevent (937); 4 - Nola (937); 5 - Capua (937); 6 - Monte Cassino (937); 7 - Larino (937/947); 8 - Roma (928, 937/942); 9 - Rieti (942); 10 - Wels (943); 11 - „Lova” (954); 12 - Benediktbeuren (955); 13 - Lechfeld (955); 14 - Augsburg (955); 15 - Rade (?) (933); 16 - Jechahurg (933); 17 - Steterburg (938); 18 - Obernkirchen (938); 19 - Minden (938); 20 - Gembleux (954); 21 - Thuin (954); 22 - Cambrai (954); 23 - Verzy (937); 24 - Orbay (937); 25 - Rebaix (937); 26 - Scus (937); 27 - Déols (935); 28 - Worms (954); 29 - Baise (937); 30 - Savigny (935); 31 - Ainay (935); 32 - Tournus (937) (apud M. Schulze, 1984, p. 482).

definitiv curmată de Otto I, în anul 955, când în înfruntarea de la Lechfeld, lângă Augsburg, a fost nimicită aproape întreaga elită războinică a ungarilor¹³⁹, ceea ce a avut repercusiuni din cele mai importante nu numai în sfera raporturilor lor externe, ci și pe plan intern, grăbind reliefarea unor noi structuri economice, sociale și culturale.

* * *

O cu totul altă atitudine, impusă de interese speciale și de realitățile locale, s-a conturat din partea uniunii tribale a ungarilor în raporturile cu Transilvania. Argumentarea acestei aserțiuni presupune un excurs de o anumită amplitudine în izvoarele și literatura lumii medievale din arealul carpato-dunărean.

După ce și-au asigurat stăpânirea în întreaga cîmpie a Dunării Mijlocii, ungurii și-au ațintit privirea și asupra Transilvaniei, ale cărei resurse erau mult prea prețioase spre a nu fi rivnite. Pentru o populație în deplină predominanță pastorală regiunea intracarpatică prezenta interes în primul rând pentru calitatea pășunilor și pentru ocnele de sare. Primele incursiuni asupra formațiunilor statale din Transilvania au fost declanșate încă în timpul vieții lui Arpad, despre care se știe că ar fi murit în anul 907¹⁴⁰.

Mai întâi a fost atacat voievodatul lui Menumorut, care pentru început a fost nevoit să cedeze ținuturile de vest ale țării sale, pînă la poarta Meseșului, iar în urma unui al doilea atac, după cum arată Anonymus, a trebuit să accepte o înrudire dinastică, fiica sa căsătorindu-se cu un fiu al lui Zulta (=Zoltan), deci cu nepotul lui Arpad¹⁴¹.

Despre „ducele” Glad, Notarul anonim al regelui Bela pretinde că ar fi venit în teritoriul dintre Morus (=Mureș) și cetatea Vrschia (=Orșova), adică în Banat, de la Bundyn (=Vidin), beneficiind de ajutorul cumanilor¹⁴², etnonim prin care probabil erau avuți în vedere pecenegii. Atunci cînd Arpad a trimis împotriva sa detașamentele de călăreți conduși de Zuardu, Cadusa și Boyta, Glad s-a opus cum *magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum, atque Blacorum*, dar, fiind învins, a trebuit să se supună ungarilor¹⁴³. Unul din descendenții săi, Ohtum/Achtum (Ajtony), a intrat în conflict cu Ștefan cel Sfînt (997—1038), care a dat ordin ca împotriva lui să pornească o armată comandată de Sunad (Csanád), fiul lui Dobuca (Doboka), nepotul suveranului¹⁴⁴. După *Legenda Sfîntului Gerard* diferendul s-a declanșat din cauza faptului că Achtum percepea taxe pe sarea ce se transporta pe Mureș în folosul regelui¹⁴⁵. Înfîngindu-l pe Ohtum/Achtum, care a murit în luptă, Sunad (Csanád) a primit drept răsplată din partea propriului suveran domeniul din jurul cetății unde rezida adversarul său — *urbs Morisena* —, care de atunci ar fi preluat numele noului proprietar¹⁴⁶.

Toponimia medievală bănățeană a păstrat amintirea foștilor stăpînitori din regiune din perioada anterioară impunerii dominației nemijlocite a regatului arpadian: două sate Galád, unul la nord de Bega, iar celălalt la sud de Timiș, menționate în secolele XIV și XV, evocă numele lui Glad, după cum localitatea Ahthon/Ajtony, atestată documentar în secolul al XV-lea la vărsarea Nerei în Dunăre, reamintează numele lui Achtum, adversarul regelui Ștefan I. Un sat Ohthunth/Ohtun (Aiton), notificat într-un act din 1320, fiind situat la nord-vest de Turda, ar putea fi, de asemenea, în legătură cu numele suveranului de la *Urbs Morisena/Cenad*¹⁴⁷, care și-a extins dominația și în dreapta Mureșului. Demn de remarcat ni se pare faptul că, spre deosebire de alți istorici compatrioți, Gy. Györffy — chiar dacă contestă existența unui voievodat bănățean — a fost obligat de evidența realităților toponimice să accepte posibilitatea ca Ohtum/Achtum să fi avut în secolul al X-lea un strămoș cu numele Glad și să le admită, deci, la ambii istoricitatea¹⁴⁸.

Voievodatul intracarpatic condus de Gelon/Gelu, care avea în supunere o populație de români și slavi, a fost atacat de o armată condusă de Tuhutum (Tétény), care, profitînd de neajunsurile provocate adversarilor săi de turanicii stepelor nord-pontice, a reușit să repurteze victoria în luptele cu localnicii¹⁴⁹. Existența unor studii amănunțite asupra voievodatelor transilvănene și asupra confruntărilor acestora cu cetele ungurești, bazate pe investigarea competentă a izvoarelor scrise și a bogatului material arheologic

nach Mittel-, West- und Südeuropa (899—955 n. Chr.) mit einem Exkurs zur Münzchronologie altungarische Gräber, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 31, 1984, p. 479 și urm.

¹³⁹ B. Eberl, *Die Ungarnschlacht aus dem Lechfeld (Guntzfeld) im Jahre 955*, Augsburg-Basel, 1955.

¹⁴⁰ Anonymus, p. 106.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 59—64, 70, 101—105.

¹⁴² *Ibidem*, p. 49—50.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 89—91.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 50.

¹⁴⁵ *Legenda S. Gerardi episcopi*, ed. E. Madzsar, in *SRH*, 11, p. 489—490.

¹⁴⁶ Anonymus, p. 50, 89. Cf. și Șt. Pascu, *Voievodatul...*, I, p. 62—66; E. Glück, *Contribuții cu privire la istoria părților*

arădene în epoca ducalului lui Achtum, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 89—116; G. Bakó, *The Relations of the principality of the Banat with the Hungarians and the Pechenegs in the tenth century*, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations*, ed. M. Constantinescu, Șt. Pascu și P. Diaconu, București, 1975, p. 241—248.

¹⁴⁷ Gy. Györffy, *Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I, 1975, p. 125—127 și harta 17. Cf. și E. Glück, *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (Sec. VIII—X)*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 76.

¹⁴⁸ Gy. Györffy, *Système de résidences...*, p. 123.

¹⁴⁹ Anonymus, p. 65—69.

recoltat în ultimele decenii ¹⁵⁰, ne scutește de a stărui în direcțiile menționate. Ne propunem doar să abordăm tangențial, în concordanță cu spațiul tipografic avut la dispoziție, aspecte, asupra cărora persistă echivoci în literatura de specialitate.

Modul sugestiv în care genealogia neamului lui Tuhutum, ca și a celorlalți căpetenii ale ungarilor, precizată de Anonymus, se reflectă în sfera toponimiei — problemă asupra căreia vom reveni în pasajele ulterioare — pledează pentru autenticitatea datelor transmise de iscoditorul cronicar, inclusiv pentru acelea privitoare la luptele lui Tuhutum cu Gelu și la voievodatul românesc din centrul Transilvaniei. Pe de altă parte, sistemul de derivare a numeroase toponime medievale din Ungaria și Transilvania, de la numele unor căpetenii de trib și de la descendenții acestora, s-a putut verifica prin prisma textelor Notarului anonim și ale altor cronicari.

În legătură cu sensul derivării — de la antroponim la toponim sau, eventual, hidronim — nu există divergențe de opinii între specialiștii maghiari. Tocmai de aceea ni se pare surprinzător faptul că această regulă nu este aplicată axiomatic și în cazul lui Gelou/Gelu. Potrivit unei păreri care tinde să obțină sufragerii generale în literatura istorică maghiară contemporană, Notarul anonim ar fi inventat persoana lui Gelou, inspirându-se din toponimia transilvăneană, unde există un Gilău (jud. Cluj) la confluența Căpușului cu Someșul Mic, denumit în ungurește Gyalu, atestat documentar încă de la mijlocul secolului al XIII-lea ¹⁵¹. Trebuie precizat că și numeroase toponime românești sînt creații secundare; și își au obârșia din antroponime, preluînd numele întemeietorilor de localități ori ale stăpînitorilor acestora ¹⁵². Fenomenul invers, constînd din adoptarea de către anumite persoane a numelui localității de unde erau originare, dispune, de asemenea, de o anumită proliferare, cantonată însă de obicei la cazul persoanelor situate la limitele inferioare ale piramidei sociale. Poziția înaltă a lui Gelu în angrenajul social îl exclude bineînțeles din această a doua categorie.

Chiar admițînd că numele voievodului român nu a fost transmis lui Anonymus și că acesta s-ar fi simțit obligat, spre a conferi o veridicitate suplimentară operei sale istorice, să-l plăsmuiască, nu vedem de ce el l-ar fi însoțit de explicația *quidam Blacus* și nu ar fi adăugat *quidam Sclavus* sau *quidam Bulgarus*, înal ales că era informat că la descălecarea ungurii s-au ciocnit în Pannonia de slavi și bulgari.

Nominalizarea *Blaci*-lor de primul mare cronicar al trecutului ungar a creat inconveniente insurmontabile pentru istoriografia ce tăgăduiește continuitatea nord-dunăreană a românilor și prezența lor anterioară ungarilor în Transilvania. Tentativele de a explica cit de cit plauzibil menționarea *Blaci*-lor au deja o vechime biseculară și ele converg de regulă spre două curenți principale de opinie: potrivit primului dintre ele, nu s-ar putea stabili o echivalență între români și *Blaci*, aceștia din urmă fiind considerați o populație neolatină occidentală, cel mai frecvent franci sau italieni; cel de-al doilea curent înclină spre ideea că inserarea *Blaci*-lor în cronică ar reprezenta un anacronism, Anonymus transferind realitățile etnice de la sfîrșitul secolului al XII-lea cu trei secole mai înainte.

Nu stă în intenția noastră să reluăm întreaga discuție în legătură cu această controversă, cu altă mai mult cu cit ea a făcut și în anii din urmă obiectul unei ample și pertinente analize, care a dovedit în chip limpede că nu poate fi vorba nici de identificarea *Blaci*-lor cu francii sau cu alt neam romanic din vestul Europei, nici de anacronismul menționării lor la cumpăna dintre secolele IX și X ¹⁵³.

De altfel, faptul că ungurii au găsit pe români în Transilvania după ce au migrat dinspre stepele nord-pontice este confirmat de vechea cronică kieviană *Pověst' vremennykh let*, terminată de redactat în primii ani ai secolului al XII-lea. Potrivit acestui izvor, ungurii, care erau nómazi la fel ca și polovții (=cumani), și-ar fi stabilit o vreme sălașele pe Nipru, în apropiere de Kiev, apoi ar fi trecut mîinii „ungurești”, ciocnindu-se cu volohii și slavii, eveniment datat cronat în 6406 (=898), deci cu doi ani mai tîrziu decît s-a petrecut în realitate. Succesul fiind de partea ungarilor, ei ar fi alungat pe volohi și ar fi supus pe slavi, luîndu-le în stăpînire țara: *Идоша угри мимо Клевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорьское, и пришедше къ Днѣпру стаца вежами; была бо ходяще аки се половци. Пришедше от востока и устремившася чересь горы великия яже прозвашася горы Угорьскыя, и по-*

¹⁵⁰ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. V. Răpeanu, București, 1980, p. 189—225; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, I, *passim*; M. Rusu, *The autochthonous population and the Hungarians on the territory of Transylvania in the 9th—11th centuries*, in *Relations...*, 1975, p. 201—217; idem, *Frühformen der Staatsentstehung in Rumänien—Betrachtungen zur sozialökonomischen und politischen Lage*, in *Zeitschrift für Archäologie*, 18, 1984, p. 189—207; idem, *Considerații cu privire la situația social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, in *AMN*, XXI, 1984, p. 181—195; Șt. Matei, P. Iambor, *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, in *AMN*, XVII, 1980, p. 507—515.

¹⁵¹ Gy. Györffy, *Système de résidences...*, p. 121—122. Cf. și N. Drăganu, *op. cit.*, p. 426—432. Pentru combaterea acestei aserțiuni, cf. V. Ciociltan, *Observații referitoare la*

românii din cronică Notarul anonim al regelui Bela, in *Revista de istorie*, 40, 1987, 5, p. 448—451.

¹⁵² I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 114; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor denălmase românești*, III, București, 1965, p. 38 și urm.; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, II, 1979, p. 475—494; I. Pătruț, *Nume de persoane și nume de locuri românești*, București, 1984, *passim*. Cf. și R. Popa, *Considerații istorice pe marginea toponimiei vechi maramureșene*, in *Revista de istorie*, 30, 1977, 8, p. 1447 și urm.

¹⁵³ V. D. Koroljuk, *Славяне, валахи, римляне и римские наместники венгерского "Анонима"*, in *Юго-Восточная Европа в средние века*, I, Chișinău, 1972, p. 139—159 (studiu inclus și în idem, *Славяне и восточные романы в эпоху раннего средневековья*, Moscova, 1985, p. 186—204); S. Brezeanu, „Romani” și „Blachi” la Anonymus. *Istorie și ideologie politică*, in *Revista de istorie*, 34, 1981, 7, p. 1313—1340.

чаша воевати на живущая ту волохи и словѣни [...] Посемъ же угри прогнаша волѣхъ, и наслѣднѣи землю ту, и сѣдоша съ словѣны, покоривше я подъ ся, и оттоле прозвася земля Угорьска¹⁵⁴. Acest pasaj, ce descrie strămutarea ungarilor în Pannonia, a fost preluat aproape integral în numeroase lelopisește rusești ulterioare¹⁵⁵.

Invocându-se anumite inadvertențe de formulare ale cronicii kieviene, atribuite călugărului Nestor de la Lavra Pecerskaia, unii istorici au emis părerea că și în acest caz prin etnonimul *voloh* ar fi fost avuți în vedere francii¹⁵⁶, neținându-se seama că în cronică francii apar nominalizați cu propriul lor nume. Faptul că două izvoare din două arii culturale diferite redau într-un mod relativ apropiat aceleași evenimente conferă garanția veridicității informațiilor transmise. Sesizând inconvenientul ce decurge de aici pentru teoriile susținute, în *Erdely története* se lansează cu nonșalanță ideea că Anonymus ar fi avut acces la datele istorisite în cronică kieviană și s-ar fi inspirat din ele în pasajele privind înfruntarea dintre români și unguri. Autorii volumului pretend că Notarul anonim s-a informat din letopisețul rusec fie personal, fie prin intermediul ungarilor care l-au însoțit în Halici pe prințul Andrei, atunci când ar fi deținut, între 1188 și 1190, tronul cnezatului¹⁵⁷. Aceștia nu au detaliat asupra modului cum putea cărturarul de la curtea lui Bela să ia contact direct cu textul din *Povest' vremennykh let*. Versatilitatea utilizării latinei medievale, ce îl situează printre magiștrii epocii sale, este în afara oricăror contestări. Nu au trecut nerelevante nici cunoștințele sale de limbă greacă¹⁵⁸. În schimb, nu transpare după opinia noastră din nici un pasaj al *Geslei* sugestia că Anonymus și-ar fi însușit slavonul. Juxtapunerea textelor celor două mari cronici, redactate la mănăstirea de lângă Kiev și, respectiv, la curtea Arpadienilor, nu permite sesizarea similitudinilor între conținutul lor. Dacă Notarul anonim avea cunoștință de creația confratelui său kievian întru preocupări, cum de nu a fost tentat să împrumute din ea nici un amănunt din relatările asupra numeroaselor contacte ruso-maghiare, mulțumindu-se doar cu micul pasaj ce evocă prezența volohilor în teritoriile rîvnite de coroana Sf. Ștefan? Întrucât nu se schițează nici cea mai firavă încercare de lămurire a acestor aspecte, problema raportului de interdependență dintre operele cronicărești în discuție — prezentată drept o certitudine! — este plasată pe un teren de o epatantă labilitate. Mult mai plauzibilă ni se pare explicarea coincidenței mențiunilor despre valahi din cele două izvoare prin utilizarea unei surse comune: tradiția orală slavă din Ungaria sau din ținuturile central-europene învecinate¹⁵⁹.

În ceea ce privește respingerea ca anacronică a mențiunilor lui Anonymus asupra *Blaci-lor*, pentru motivul că aceștia sînt asociați adesea în text cu *Cumani*, o analiză globală a modalităților de utilizare a etnonimelor în *Gesta Hungarorum* este de natură să situeze discuția pe un alt făgaș decît cel avut în vedere cu cîțiva ani în urmă. Așa cum s-a observat, de prezența cumanilor în evenimentele din Ungaria și Transilvania în jurul anului 900 nu poate fi vorba întrucît, la data respectivă, ei nu ajunseseră nici măcar în zona meridională a Europei Răsăritene. De-abia în anul 1055 detașamente cumane sînt semnalate pentru prima dată la hotarele sudice ale Rusiei, semn că își făcuseră apariția în ținuturile de la nordul Mării Negre. Calea spre vest, spre cîmpurile de la Dunărea de Jos, le-a fost deschisă odată cu migrația uzilor în Peninsula Balcanică în 1064/1065. În baza acestor fapte prezența cumanilor în textul cronicii Notarului anonim — și *mutatis mutandis* a românilor — a fost considerată drept anacronică de Robert Roesler și emulii săi¹⁶⁰.

Interpretarea dată de unii specialiști, potrivit căreia prin *Cumani* Anonymus înțelegea pe pecenegi, care apar însă în *Gesta Hungarorum* și cu numele lor autentic, nu poate fi acceptată decît numai pentru anumite situații. La o explicație mult mai plauzibilă, ce tinde să fie acceptată de majoritatea istoricilor, a ajuns eruditul budapestan György Györffy. După opinia sa, Notarul regelui Bela a tradus în latină prin *Cumani* etnonimul *kun*, care în maghiara arhaică desemna nu numai pe cumani, ci și alte populații turcice de stepă. În mai multe ipostaze, prin etnonimul *Cumani* Anonymus se referea la cabari, iar în altele la pecenegi¹⁶¹. Astfel, atunci cînd relatează asocierea celor șapte duci ai *cuma-*

¹⁵⁴ *Повесть временных лет*, I, p. 21.

¹⁵⁵ *Троицкая летопись*, ed. M. D. Priselkov, Moscova—Leningrad, 1950, p. 61; *Русская летопись по Никонову списку*, I, Sanktpeterburg, 1767, p. 26; *Пятиъвская летопись*, ed. a 2-a, în *Полное собрание русских летописей* (în continuare se va abrevia PSRL), II, S. Peterburg, 1908, col. 18; *Летопись по Воскресенскому списку*, în PSRL, VII, Sanktpeterburg, 1856, p. 270; *Летописный сборникъ именуемый Тверская летопись*, în PSRL, XV, Sanktpeterburg, 1863, col. 34; *Симеоновская летопись*, în PSRL, XVIII, S. Peterburg, 1913, p. 9—10; *Львовская летопись* (I), în PSRL, XX, I, S. Peterburg, 1910, p. 45; *Ермолинская летопись*, în PSRL, XXIII, S. Peterburg, 1910, p. 3; *Начало летописи по Эрмитажному списку*, în PSRL, XXV, Moscova—Leningrad, 1949, p. 312; *Летописный свод 1497 г.*, în PSRL, 28, Moscova—Leningrad, 1963, p. 14; *Летописный свод 1518 г.* (*Даровская летопись*), în PSRL, 28, p. 168.

¹⁵⁶ M. Gyóni, *Les Volochs des Annales primitives de Kiev*, în *Études slaves et roumaines*, II, 1949, I, p. 56—92.

¹⁵⁷ *Erdely története*, I, Cap. III, I, p. 240—241.

¹⁵⁸ J. Horváth, *Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meister P.*, în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVII, 1969, I, p. 17 și urm.

¹⁵⁹ V. D. Koroliuk, *Волохи и славяне русской летописи*, Chișinău, 1971, p. 20—21; E. A. Rikman, *Некоторые вопросы романизации населения левобережья Нижнего Дуная в первой половине I тысячелетия н. э.*, în *Славяно-волжские связи*, Chișinău, 1978, p. 60.

¹⁶⁰ R. Roesler, *op. cit.*, p. 207—208, 215.

¹⁶¹ Gy. Györffy, *A kun és román népnév eredetének kérdéséről*, în *Antiquitas Hungarica*, II, 1948, 1—2, p. 158 și urm.; idem, *Krónikáink...*, p. 96, 125; idem, *Время составления Анонимом «Делний венгров» и степень достоверности этого сочинения*, în *Летописи и хроники*, Moscova, 1974, p. 119—120. Cf. și V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 55.

nilor la triburile ungurilor care se îndreptau spre Pannonia, cronicarul îi viza desigur pe cabari, narațiunea fiindu-i confirmată pentru aceste evenimente de un pasaj din *De administrando imperio*. În schimb, în capitolul unde se istorisește înfruntarea lui Glad cu ungurii, *cumanii* din serviciul voievodului bănăţean erau probabil în realitate pecenegi.

Dacă am admite anacronismul menţiunilor *Blaci*-lor de către Anonymus şi Simon de Keza şi pretinsa lor migrare din Peninsula Balcanică în regatul arpadian în secolele XII—XIII, cum susţin numeroşi istorici maghiari contemporani¹⁶², ar trebui să considerăm pe cei doi cronicari drept total rupţi de ambianţa politică şi demografică în care au creat. Este greu de imaginat că două autorităţi ai scrisului istoric, cu cunoştinţe şi relaţii foarte vaste, să fi ignorat transferul din dreapta în stînga Dunării a unor mari grupări umane, devenite predominante numeric în Transilvania, şi să fi atribuit românilor, în ciuda evidenţelor sesizabile, de toată lumea, o vechime mai mare decît a ungurilor în teritoriul regatului. Un asemenea procedeu ar fi nefiresc la nişte cronicari pe care prezenţa timpurie sau recentă în regat a diferitelor etnii nu i-a lăsat niciodată indiferenţi¹⁶³. Nu vedem prin urmare, de ce să nu fi manifestat aceeaşi consecvenţă şi în cazul românilor.

Pentru problema în discuţie revelatoare sînt şi pasajele din cronicile latino-maghiare din secolele XIII—XV, unde se fac referiri la aspectele de ordin etno-demografice din Ungaria. Astfel, în penultimul deceniu al secolului al XIII-lea, Simon de Keza, după ce menţionează stabilirea în regatul arpadian a unor familii de vază cu supuşii lor de *terra Latina vel de Alamannia*¹⁶⁴, arată că, în vremea „ducelui” Geza (970—997) şi a altor regi, ar mai fi venit boemi, polonezi, greci, bessi (=pecenegi), armeni şi reprezentanţii mai tuturor neamurilor străine, pentru a-şi oferi serviciile suveranului şi nobililor unguri: *Intraverunt quoque temporibus tam ducis Geichae quam aliorum regum Boemi, Poloni, Graeci, Bessi, Armeni et fere ex omni externa natione*¹⁶⁵.

Reluind în linii generale datele avute în vedere şi de Simon de Keza, autorii cronicilor latino-maghiare ulterioare adaugă la acestea numeroase elemente suplimentare. Astfel, în *Chronicon Pictum Vindobonense* şi *Chronicon Monacense* numărul populaţiilor venite în Ungaria este mult augmentat: *Preterea intraverunt in Vngariam tam tempore regis Geyche et sancti regis Stephani, quam diebus regum aliorum, Bohemi, Poloni, Greci, Ispani, Hismahelite seu Saraceni, Bessi, Armeni, Saxones, Turingi, Misnenses, et Rhenenses, Cumani, Latini*¹⁶⁶. În cronică păstrată la München stabilirea respectivelor populaţii este limitată temporal numai la domnia lui Geza şi Ştefan cel Sfînt, în vreme ce în aceea de la Viena se arată că exodul s-ar fi produs şi în „zilele altor regi”, desigur ulterioari.

După cum se observă, din toate enumerările evocate lipsesc — nu întimplător — *Blacki*-i, a căror pondere în tabloul demografic al regatului arpadian şi angevin era însemnată, iar în acela al Transilvaniei majoră, astfel că o ignorare a lor, în cazul cînd s-ar fi numărat între neamurile colonizate, este exclusă. Faptul că românii, la fel ca şi slavii, nu sînt nominalizaţi între populaţiile stabilite în regatul ungar confirmă mărturiile izvoarelor care le relevă prezenţa într-o perioadă anterioară exodului ungurilor.

Conştiinţa dăinuirii din timpuri străvechi pe pămîntul transilvănean o aveau şi românii, într-o vreme cînd originea lor nu devenise încă o problemă de dispută politică sau ştiinţifică. Astfel, într-un act din anul 1366, redat în *extenso* într-un document din 1557, legat de un litigiu local, se citează opinia românilor din satul Sfîntu Petru (=Petriş), din ţinutul bistriţean, potrivit căreia deţineau teritoriul „de peste o mie de ani şi pe care l-au apărut de multe ori cu singele, atît ei cît şi strămoşii lor” (*...Territorium suum ultro Mille Annos possessum per se et majores suos multis vicibus sanguine redemptum*). Semnificativ este şi faptul că argumentarea românilor din localitatea nord-transilvăneană a fost găsită convingătoare de organele judecătoreşti ale oraşului şi districtului Bistriţa, astfel că li s-a dat cîştig de cauză într-un proces de proprietate¹⁶⁷. Actul invocat adaugă o filă suplimentară la şirul dovezilor în sprijinul autohtoniei româneşti în arealul intracarpatie.

Asupra statutului politic al Transilvaniei în secolul al X-lea, în literatura de specialitate persistă mai multe puncte de vedere, separate de divergenţe mai mult sau mai puţin tranşante. O evocare, fie şi concisă, a acestor puncte de vedere şi a nuanşelor de interpretare, dată fiind marea lor diversitate, ni se pare neoperantă în acest cadru, pentru spaţiul prea amplu pe care l-ar pretinde.

¹⁶² Gy. Györfly, *Formations d'Etats au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum” du Notaire Anonymus*, în *Nouvelles études historiques*, I, Budapesta, 1965, p. 45—46; idem, *Bp.e.m.*, p. 126—127; Gy. Kristó, *Rómalak és blachok Nyugatnyugat és Anonymus*, în *Századok*, 112, 1978, 4, p. 655—657.

¹⁶³ I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, Sibiu, 1944, p. 16—17; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, Bucureşti, 1980, p. 186—187; S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1 336—1 337.

¹⁶⁴ Simon de Keza, p. 188.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 192.

¹⁶⁶ *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 27, 142. Cf. şi *Chronicon Monacense*, p. 63. În lista populaţiilor stabilite în *Vngarlant* în vremea domniilor lui Geza şi Ştefan I, dată de Henric de Mügelin (p. 140), după *Pehem, Polan, Krichen, Hyspanien, Winden, Armenien, Sachssen, Hayden*, sînt enumeraţi şi *Wolachen*, ceea ce este nesemnificativ pentru aspectul pe care îl dezbatem, întrucît compilatorul german nu a făcut decît să traducă — în mod nu prea fericit — pe *Latini* prin *Wolachen*.

¹⁶⁷ T. Ghiţan, *Un important document bistriţean de la 1366*, în *File de istorie*, Bistriţa, IV, 1976, p. 134—145.

În ultimii ani a recăpătat o anumită audiență părerea potrivit căreia, în cursul secolului al X-lea, în interiorul arcului carpatic s-ar fi extins dominația politică a pecenegilor, care nu și-ar fi exercitat însă stăpânirea în adevăratul sens al cuvântului, mulțumindu-se cu acapararea citorva puncte de sprijin și perceperea de dări, fără să se imixtioneze în viața internă a comunităților locale¹⁶⁸. Drept argument pentru susținerea acestei concepții se citează numeroasele toponime amintind de numele tribului turanic, care derivă de cele mai multe ori de la forma maghiară a etnonimului: *besenyő*, transpus în latină prin *Bessi* sau *Bissenii*. Dat fiind faptul că majoritatea respectivelor denumiri de localități evocă nu modalitatea românească de desemnare a etnonimului, ci pe cea ungurească, se poate conchide că toponimele în discuție au apărut într-o perioadă ulterioară secolului al X-lea, cînd în regiunile transilvănene pătrunsesse administrația regalității arpadiene. Toponimele derivînd de la *besenyő* provin desigur de la trupele auxiliare de pecenegi intrate în serviciul coroanei maghiare în secolele XI–XIII, atestate în mai multe categorii de izvoare. În favoarea acestei afirmații pledează, între altele, dispunerea toponimelor examinate în zonele de graniță din sudul Transilvaniei și din ținutul Bihorului¹⁶⁹.

Menționăm, de asemenea, că în afara unor raiduri pasagere, de tipul celor întreprinse în vremea lui Gelu¹⁷⁰, Ștefan I¹⁷¹ și Salomon sau Ladislau I¹⁷², nu există nici o atestare a prezenței pecenegilor în Transilvania în secolele X–XI. Pe de altă parte, nu s-a semnalat nici o descoperire arheologică certă din aceeași perioadă susceptibilă de a fi pusă pe seama nomazilor turanici. Dacă pecenegii s-ar fi aflat în Transilvania la mijlocul secolului al X-lea, Constantin Porphyrogenetos nu ar fi indicat o distanță de patru zile de mers între Patzinakia și Turcia (= Ungaria)¹⁷³. Precizarea împăratului-chronicar poate fi acceptată ca fiind apropiată de realitate întrucît distanțele între Patzinakia și alte țări sînt redată cu destulă veridicitate. După strămutarea ungarilor în Cîmpia Pannonică, culmile masive și împădurite ale Carpaților s-au interpus între aceștia și pecenegi, astfel că ambele populații, separîndu-și sferile de interes, nu au mai avut motive de confruntare timp de mai multe decenii. Atunci cînd, în prima jumătate a secolului al X-lea, la o dată greu de determinat cu precizie, solia bizantină condusă de clericul Gavril a pretins ungarilor să pornească împotriva pecenegilor, pentru a-și recuceri vechile teritorii, aceștia au refuzat în modul cel mai hotărît, invocînd superioritatea militară a foștilor adversari, care îi izgoniseră din ținuturile de la nordul Mării Negre¹⁷⁴.

Diplomația bizantină era informată că pecenegii pot să-i atace pe unguri¹⁷⁵ și că, prin urmare, se putea apela la ei cînd interesele Constantinopolului pretindeau o asemenea acțiune. Confruntări războinice între cele două popoare nu au avut totuși loc în cursul secolului al X-lea. Dimpotrivă, între ele s-au ivit prilejuri de conlucrare militară în 932 sau în anii imediat următori, cînd au organizat o expediție comună împotriva Imperiului bizantin¹⁷⁶. Raporturile bune s-au menținut și ulterior, în vremea domniei lui Taksony (955–971), a cărui soție, potrivit informației lui Anonymus, era originară de *terra Cumanorum*¹⁷⁷. Cărturarul de la curtea Arpadienilor avea probabil în vedere sorginea ei pecenegă, întrucît în secolul al X-lea cumanii nu depășiseră încă în cursul Volgăi. Tot în timpul domniei lui Taksony a fost primit în Ungaria un șef al pecenegilor, Thonuzoba, cu ceata sa¹⁷⁸, desigur pentru a servi drept trupe auxiliare. În legătură cu știrea despre colonizarea unui grup de pecenegi, la granița cu *teutonii* (= germanii), de către Zoltan¹⁷⁹, fiul lui Arpad, s-au exprimat rezerve nu în ceea ce privește faptul în sine, ci relativ la datarea acestuia, specialiștii optînd pentru plasarea sa într-o epocă ulterioară¹⁸⁰. În schimb, primirea în regat a pecenegilor veniți din Bulgaria de către Ștefan cel Sfînt¹⁸¹ este pe deplin credibilă. Prezența în Transilvania a elementului militar peceneg aflat în slujba coroanei arpadiene este semnalată de-abia la începutul secolului al XII-lea. Din actele de cancelarie ale vremii aflăm că, în componența armatei

¹⁶⁸ N. Iorga, *Istoria românilor*, III, *Cîlitori*, București, 1937, p. 29 și urm.; idem, *Locul românilor în istoria universală*, ed. R. Constantinescu, București, 1985, p. 90–91; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, I, p. 81–84; Th. Năgler, *op. cit.*, p. 110–111. Cf. și I. Barbovescu, *Die Bäsch-Araba und die Anfänge des rumänischen Staates*, în *Romänische Revue*, VII, 1981, p. 46–48.

¹⁶⁹ D. A. Rassovsky, *Печенеги, торки и берендее на Руси и в Византии*, în *Seminarium Kondakovianum*, VI, 1933, p. 19 și urm.; C. Suru, *Dictionar istoric al localităților din Transilvania*, București, I, 1967, p. 75; II, 1968, p. 32, 298; H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972, p. 99–114, 237–238.

¹⁷⁰ Anonymus, p. 66.

¹⁷¹ *Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartwico, episcopo conscripta*, ed. E. Bartoniek, în *SRH*, II, p. 389, 397, 423; Henric de Mügelin, p. 109–111.

¹⁷² Simon de Keza, p. 182 (unde invazia este fixată în timpul domniei lui Ladislau I); *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 55–57, 175–177; *Cronica Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. Al. Domanovszky, în *SRH*, I, p. 366–368; *Chronicon Monacense*, p. 75; *Chronicon Budense*, p. 127–

128; Thwrtáz, p. 116–117 (unde invazia este atribuită cumanilor și este datată în vremea domniei regelui Salomon); Antonii Brousinii *Historia Pannonica sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia*, Coloniae Agrippinae, 1690, p. 159 (unde atacul este pus pe seama cumanilor și plasat în timpul lui Ladislau I). Lupta între unguri și turanici s-a dat la Kyrieis, pentru etimologia căruia, cf. P. Ș. Năsturel, *Un vestige cyrillo-méthodien dans la toponymie de la Transylvanie en 1068*, în *Εἰς τὸν Κύριον Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐπὶ τῇ 1000 ἑτηρίδι*, Thessalonik, 1968, p. 213–216.

¹⁷³ Constantinus Porphyrogenitus, p. 168–169.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 54–57.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 64–65.

¹⁷⁶ Maçoudi, *Les Prairies d'or*, ed. C. Barbier de Maynard și A. Pavet de Courteille, II, Paris, 1863, p. 58–64; idem, *Le livre de l'avertissement et de la revision*, ed. B. Carr de Vaux, Paris, 1896, p. 244–245. Cf. și J. Marquart, *op. cit.*, p. 61–63.

¹⁷⁷ Anonymus, p. 114.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 116.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 113–114.

¹⁸⁰ H. Göckenjan, *op. cit.*, p. 97.

¹⁸¹ *Legenda S. Stephani...*, p. 398, 425–426.

comitetului Ioachim din Sibiu, care prin 1210 pornea în expediție împotriva Bulgariei, intrau sași, vlahi, secui și pecenegi¹⁸², precum și faptul că, în 1224, în sudul Transilvaniei exista o așa-numită „pădure a românilor și pecenegilor“ (*silva Blacorum et Bissenorum*)¹⁸³.

Conform unui alt punct de vedere, avansat încă în secolul trecut, dar reiterat și în istoriografia contemporană, Banatul și Transilvania intracarpatică — în totalitate sau numai partea sa sudică — s-ar fi aflat în stăpânirea directă a statului bulgar ori a unor principii bulgari sau vasali țaratului, în tot cursul secolului al X-lea, menținându-se statul politic impus încă din secolul anterior. Pierderea pozițiilor bulgare din aceste teritorii s-ar fi produs, în concepția amintită, prin 1002 sau 1003, odată cu ofensiva lui Ștefan I în teritoriul transilvănean, desfășurată concomitent cu aceea a bizantinilor în zonele apusene ale țaratului lui Samuel¹⁸⁴. Această aserțiune s-a putut baza pe o formulare mai puțin explicită a lui Simon de Keza, care, evocând întreprinderile belicoase ale regelui Ștefan I, vorbește în aceeași frază atât despre cucerirea celor Șapte Cetăți, adică a Transilvaniei, cât și despre războiul purtat cu Kean, „ducele“ bulgarilor și slavilor¹⁸⁵. Interpretând greșit textul lui Simon de Keza, din care s-au inspirat, autorii cronicilor latino-maghiare din secolele XIV—XV lasă să se înțeleagă că luptele cu Kean au avut loc în interiorul arcului carpatic¹⁸⁶, de aici decurgând concluzia că o parte a acestui teritoriu s-ar fi găsit sub dominația sa. Spre deosebire de cronicile evocate, Notarul anonim — atunci când se referă la campania intracarpatică a regelui Ștefan I — nu amintește de nici o ciocnire cu Kean. În schimb, în *Gesta* sa, Kean, desemnat drept *magnus dux Bulgarie*, este considerat strămoș al „ducelui“ Salan, care stăpânea între Dunăre și Tisa în momentul apariției oștilor lui Arpad în Pannonia¹⁸⁷. Neconcordanța dintre cronici se datorează desigur variantelor tradiției orale aflate în circulație în perioada când erau redactate. Este evident că predecesorul lui Salan nu poate fi identic cu adversarul lui Ștefan cel Sfânt în pofida coincidenței de nume. Numeroși specialiști întrevăd în Kean din *Gesta* lui Anonymus pe chaganul Krum (803—814), care a extins controlul militar al bulgarilor în interfluvii delimitat de Dunăre și Tisa, iar în Kean din *Gesta* lui Simon de Keza pe țarul Samuel (997—1014), împotriva căruia s-au coalizat armatele bizantine ale lui Vasile II și acelea ungurești ale lui Ștefan I¹⁸⁸. În general, Kean nu este considerat un antroponim, ci un nume generic derivat de la demnitatea de han sau chagan, desemnând pe conducătorul suprem al bulgarilor. Această etimologie este pe deplin plauzibilă pentru Kean din opera Notarului regelui Bela, dar nu și pentru un dinast din jurul anului o mie, știut fiind faptul că, după creștinare, suveranii bulgari au adoptat titlul de țar. Una din primele dovezi în acest sens o aflăm în *Tratatul împotriva bogomililor*, redactat la mijlocul secolului al X-lea de învățățul bulgar Cosma Preotul, unde se vorbește despre țarul Petru (927—970)¹⁸⁹. Indiferent însă de această nepotrivire, este limpede faptul că personajul istoric din cronica lui Simon de Keza și din lucrările compilatorilor săi, care se ascunde sub numele de Kean, nu a avut în realitate nimic de-a face cu evenimentele din Transilvania, ceea ce exclude prezumtiva dănuire a dominației bulgare până în preajma anului 1002. Așa cum reiese din textul lui Anonymus, ungurii au lichidat pozițiile bulgare de la nordul Dunării, în mod progresiv, încă în primii ani de la așezarea în pustă și nu vedem cum ar fi putut persista în urma loviturilor primite firavele avanposturi transilvăne ale țaratului, în eventualitatea că ele vor fi fost deținute vreodată în mod real. În sprijinul aprecierilor de mai sus se cuvine a invoca afirmațiile explicite din *Chronicon Piclum Vindobonense* și din *Chronicon Posoniense*, potrivit cărora, în 1002, Gyula ar fi domnit peste „întregul regat“ transilvănean (*locius ultra siluam regni gubernacula possidebat*)¹⁹⁰; formulare aflată în vădită contradicție cu un pasaj imediat ulterior din aceeași izvoare narative, de unde rezultă prezența lui Kean în interiorul arcului carpatic. De altfel, nu numai textele menționate, ci și citeva cronici occidentale, ca și Notarul anonim și Simon de Keza, îl indică drept stăpînitor al Transilvaniei, în jurul anului o mie, pe Iulus/Geula/Iula/Gyula¹⁹¹, care preluase vechile domenii ale lui Gelu.

¹⁸² Documente privind istoria României, C. Transilvania, Veacul XI, XII și XIII, I (1075—1250), București, 1951, p. 338—341.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 209.

¹⁸⁴ D. Onciul, Teoria lui Roesler, în *idem*, *Serieri istorice*, I, ed. A. Sacardoșanu, București, 1968, p. 142, 187, 209; *idem*, *Românii și ungurii în trecut*, în *Serieri...*, II, 1968, p. 346; I. Božilov, *Анонимът на Хазе. България и България на Долни Дунав в края на X век*, Sofia, 1979, p. 115; Gy. Kristo, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államig.*, Budapest, 1980, p. 192.

¹⁸⁵ Simon de Keza, p. 172.

¹⁸⁶ *Chronicon Piclum Vindobonense*, p. 32—33, 148—149; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, p. 315—317; *Chronicon Posoniense*, p. 36—37; *Chronicon Monacense*, p. 67. Cf. și Henric de Mügelin, p. 149 (unde Kean nu este nominalizat).

¹⁸⁷ Anonymus, p. 48.

¹⁸⁸ A. Decel, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, în *idem*, *Relații româno-*

orientale, București, 1978, p. 67—69; Gy. Moravcsik, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen*, în *Revue des études sud-est européennes*, VII, 1969, 1, p. 169—170. Cf. și Gy. Györffy, *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basilios II*, în *Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines, Ochrinde 10—16 septembre 1961*, II, Belgrad, 1964, p. 151—152.

¹⁸⁹ V. Gjuzelev, *Les appellations de la Bulgarie médiévale dans les sources historiques (VIIe—XVe s.)*, în *Сборник с научен на проф. Стефан Бакалов*, Sofia, 1984, p. 49.

¹⁹⁰ *Chronicon Piclum Vindobonense*, p. 32, 148; *Chronicon Posoniense*, p. 36.

¹⁹¹ *Annales Hildesheimenses*, în *MGH*, S, III, Hannoverae, 1839, p. 92; *Annales Altahenses maiores*, ed. W. de Giesebrecht și E. L. B. ab Oefele, în *MGH*, S, XX, Hannoverae, 1868, p. 790; A. F. Gombos, *Catalogus...*, I, p. 92, 141 (unde, spre deosebire de cronicile latino-maghiare, campania lui Ștefan I în Transilvania este plasată în anul 1003); Anonymus, p. 69; Simon de Keza, p. 172.

* * *

În momentul pătrunderii în Cimpia Pannonică, ungurii prezentau caracteristici tipice unei societăți nomade, pe care și le-au menținut în forme mai mult sau mai puțin alterate timp de aproximativ un secol. Ele fuseseră profund implantate în structurile tribale în perioada lor îndelungată de staționare în stepele ponto-caspice.

În condițiile ecologice ale Eurasiei, cu mari diferențieri climatice de la un anotimp la altul, crescătorul de vite din stepe era obligat — pentru asigurarea mijloacelor de subzistență — la un trai nomad sau seminomad în scopul de a-și hrăni turmele. Triburile pastorale creșteau turme de ovine, bovine și cabaline în primul rând pentru asigurarea necesităților alimentare, dar și pentru obținerea unor materii prime (piei, lână), pentru schimb și transport. Posesiunea cailor și cămilor conferea însă nu numai avantaje de ordin economic sau utilitar, ci reprezenta un real potențial social și politic¹⁰².

Necesitățile de protejare a terenurilor de pășunat și mai ales a turmelor față de tendințele hrăpărețe ale triburilor vecine de același neam sau străine au impus măsuri de organizare militară. O incursiune de jaf bine ținută avea șansele să se soldeze pentru comunitățile pastorale cu consecințe catastrofale, de natură să le periclitaze însăși supraviețuirea fizică, prin faptul că în numai cîteva ceasuri puteau fi deposezate de turmele ce le asigurau subzistența. Lovituri cu asemenea efect decisiv erau incomparabil mai greu de dat comunităților agricole, beneficiare ale unei economii mixte, la care recoltarea se făcea în etape diferite, iar depozitarea chibzuită a bunurilor alimentare putea evita pierderea sau distrugerea lor totală. În condițiile permanentizării pericolelor, lumea nomazilor de stepă a evoluat treptat spre tiparele unei societăți cu valențe războinice. Tentativele de a-și spori turmele fără muncă au reprezentat imboldul pentru acțiuni de pradă pe seama vecinilor, cu timpul apărind o reală profesionalizare pe plan militar, astfel că jaful devine o sursă periodică de venituri. Țintele întreprinderilor prădalnice le constituiau deopotrivă comunitățile pastorale nomade și acelea agricole sedentare, dispuse, cînd mijloacele de apărare erau estimate drept insuficiente, să se alăture invadatorilor ori să-și cumpere pacea prin acceptarea plății tributului¹⁰³.

Pentru dobîndirea mijloacelor de trai, în condițiile în care nu dispuneau de produse agricole, nomazii trebuiau să posedă un număr destul de mare de animale. Potrivit unor evaluări, la mijlocul secolului al XVIII-lea, o familie de kalmuci compusă din cinci persoane avea nevoie pentru a supraviețui de opt iepe, un armăsar, zece vaci și un taur, iar în secolul următor de un șeptel de 50—100 capete. O familie înstărită de kazahi dispunea în secolul al XVIII-lea de 30—50 cai, 100 oi, 15—25 cornute mari, 20—50 capre și mai multe cămile, în timp ce, un secol mai târziu, minimum pentru subzistență era estimat pentru o familie de cinci sau șase persoane la cinci cai, zece oi și șase vaci. După o statistică mai recentă, o familie cu cinci membri se întreținea cu 15 cai, două cămile, șase cornute mari și 50 oi¹⁰⁴. Numărul mare de animale deținute de nomazi pretindea pășuni foarte întinse. Astfel, potrivit unor calcule efectuate în zona de stepă a Asiei Centrale, o singură oaie avea trebuință în timpul verii de un hectar de pășune, iar în finiturile de deșert de 3—6 hectare de pășune sau chiar mai mult¹⁰⁵. Punerea în corelație a cifrelor de mai sus duce spre concluzia că turmele unei singure familii de păstori nomazi aveau nevoie anual de aproape o sută de hectare de pășune. Cum numărul mare al erbivorelor epuiza repede resursele nutritive ale pășunilor dintr-un anumit perimetru, turmele trebuiau permanent minate spre alte locuri cu vegetație adecvată, de aici decurgînd modul de viață nomad al triburilor ce practicau păstoritul intensiv.

Similitudinile vădite în ceea ce privește modul de trai al ungurilor cu acela al triburilor nomade turcice din stepele ponto-caspice sînt reflectate, între altele, de denumirea de *turci* care li se atribuia ungurilor în diverse izvoare contemporane bizantine și, mai rar, orientale, îndeosebi înainte dar și după trecerea în Cimpia Dunării Mijlocii¹⁰⁶. Semnificația acestui etnonim era întrucîtva asemănătoare cu aceea a denumirii de *sciți* din scrierile autorilor antici. Prin numele de *turci* erau desemnate de regulă toate populațiile nomade și uneori și sedentare ce locuiau în stepele meridionale ale Europei Răsăritene, indiferent de originea lor etnică reală¹⁰⁷, la fel cum în antichitate prin termenul de *sciți*, în afară de sciții propriu-ziși, erau denumite numeroase alte triburi, îndeosebi cele ce duceau un trai nomad. Etnonimul a continuat să fie utilizat cu sens arhaizant și mai târziu, în evul mediu¹⁰⁸.

¹⁰² Fr. Kussmaul, *Das Reiternomadentum als historisches Phänomen*, în *Nomadismus als Entwicklungsproblem*, Bielefeld, 1969, p. 32.

¹⁰³ H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia ordinii tribale*, București, 1980, p. 133—135.

¹⁰⁴ A. M. Khazanov, *Nomads and the outside world*, trad. J. Crookenden, Cambridge, 1984, p. 30.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 51.

¹⁰⁶ H. Schönebaum, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme*, Berlin-Leipzig, 1922, p. 23—27; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, *Sprachreste der Türkvolker*

in den byzantinischen Quellen, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 321—322; T. Lewicki, *Madjar...*, p. 1 013.

¹⁰⁷ Gy. Moravcsik, *Byzantinische Humanisten über den Volksnamen „türk“*, în *Köröst Csoma-Archivum*, II, 1926—1932, p. 381—384; *idem*, *Byzantinoturcica*, II, p. 320—327; W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, ed. M. Donskis, Paris, 1945, *passim*.

¹⁰⁸ K. Kretschmer, *Scythae*, în *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearb. beg. v. G. Wissowa, ed. W. Kroll și K. Witte, Ser. a 2-a (R—Z), 3, Stuttgart, 1921, col. 923—942; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, p. 279—283.

cînd scîiții dispăruseră de un mileniu de pe scena istoriei, dar stilul lor de viață — a cărui amintire rămăsese impregnată în tradiția orală și scrisă — mai constituia un model de comparație pentru triburile care le ocupau vechile sălașe.

Ritualul și inventarul mormintelor ungurești din secolele IX—XI prezintă în multe privințe analogii cu complexe funerare ale altor populații nomade de stepă, atît a celor care i-au precedat, precum avarii, cît și a celor care i-au succedat în stepele nord-pontice: pecenegii, uzii și cumanii. La fel ca și în mormintările comunităților tribale turanice, acelea ale ungarilor se caracterizau prin depunerea alături de înhumat a unor resturi de la cal, tovarășul nedespărțit al crescătorului nomad de vite, și a numeroase piese de harnașament, arme și obiecte vestimentare²⁰⁰. Diferențele dintre aceste piese din mormintele populațiilor enumerate mai sus sînt mai mult de natură tipologică, reflectînd fireasca lor evoluție în timp. În schimb, dispunerea lor în morminte, cît și trăsăturile de ritual, indică existența unor concepte funerare comune în resorturile lor principale. Marile asemănări cu complexe de înmormîntare ale turanicilor din stepele Eurasiei pe care le prezintă acelea tipice pentru unguri îi plasează evident alături de acești nomazi și din punct de vedere al modului de trai.

Textele autorilor contemporani sînt cît se poate de grăitoare în această privință atît pentru epoca cînd ungurii sălășluiau în nordul Mării Negre, cît și după mutarea în Pannonia.

Astfel, referindu-se la staționarea lor în stepele ponto-caspice, geograful arab Ibn Rusta (Ibn Rosteh), de la începutul secolului al X-lea, arăta cît ungurii locuiau în corturi, ducînd un trai nomad, în căutare de pășuni, teritoriul lor fiind delimitat de două fluvii, care se vărsau în Marea Rum (*bi-Bahr ar-Rum*), adică Marea romanilor, una din denumirile arabe ale Mării Negre. În teritoriile aflate sub stăpînirea ungarilor ar fi existat și întinse suprafețe agricole²⁰¹. Dacă cei ce se preocupau de cultura plantelor erau ungurii înșiși sau anumite populații dependente este o chestiune neclarificată, astfel cît supralicitarea rolului agriculturii în economia ungarilor înainte și imediat după descălecarea la Dunărea Mijlocie²⁰² ni se pare, cel puțin în stadiul actual al cercărilor, fără suficientă acoperire în materialul informativ aflat la dispoziție. Același autor arab precizează cît la sosirea iernii ungurii se îndreptau spre cei doi afluenți ai Mării Rum, unde rămîneau pe durata întregului anotimp friguros, indeletnicindu-se cu pescuitul²⁰³.

Folosirea corturilor de către unguri este relevată și în geografia lui al-Bacri, care probabil cît repeta și celelalte aprecieri ale lui Ibn Rusta despre populația amintită, dar ele nu ni s-au păstrat, textul său fiind lacunar²⁰⁴.

Date în mare parte asemănătoare despre unguri oferă și un tratat de geografie, redactat în anul 982 în Afganistan de un autor anonim persan, unde se arată cît „iarna ei stau pe malul riului care îi separă pe ruși” și cît se hrănesc cu pește²⁰⁵.

O prezentare aproape identică a ungarilor cu aceea a lui Ibn Rusta se face de către geograful persan Gardizi, care și-a redactat lucrarea spre mijlocul secolului al XI-lea, ceea cît indică utilizarea unui izvor comun de proveniență arabă. Gardizi specifică faptul cît ungurii (*Magğariyan*) ocupau un teritoriu întins cu iarbă, mărginit de Marea Neagră (*Darya-ye Rum*) și două fluvii, și cît întreaga iarnă și-o petrec lîngă acele cursuri de apă²⁰⁶.

Informațiile oferite la începutul secolului al XII-lea de către Marvazi asupra ungarilor nu diferă prea mult de cele citate anterior, autorul arab precizînd cît ei sînt un popor ce locuiește în corturi și migrează ghidîndu-se după vegetație²⁰⁷.

Aceleași trăsături ale modului de viață se reîntîlnesc cîteva veacuri mai tîrziu la populația din bazinul Volgăi, despre care călătorii occidentali susțineau cît se înrudește cu ungurii. Pe acești preluși strămoși ai ungarilor, rămași păgîni, aveau să-i depisteze în preluia declanșării marii invazii mongole trimișii dominicani ai regelui Bela IV în Magna Hungaria²⁰⁸, pe malurile fluviului Ethil (= Volga). Ei nu cultivau pămîntul, avînd herghelii uriașe și hrînindu-se cu carne, lapte și sînge de cal (*Terras non colunt, carnes equinas lupinas et huius modi comedunt; lac equinum et sanguinem bibunt. In equis et armis habun-*

²⁰⁰ J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I—III, Braunschweig, 1905; N. Fettich, *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn* (Archaeologia Hungarica, XXI), Budapest, 1937; Gy. László, *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest, 1944; G. Fehér, *Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9.—10. Jahrhundert*, in *Studia Slavica*, V, 1959, 3—4, p. 257—326.

²⁰¹ Ibn Rusta [Ibn Rusta], ed. D. A. Hvolson, p. 26; A. Decel, *Asupra unui pasagiu...*, p. 884.

²⁰² I. Balassa, *A magyar és földművelés kezdetei*, in *Magyar mezőgazdasági múzeum közleményei*, 1969—1970, Budapest, 1971, p. 45 și urm.; I. Fodor, *Einige Kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1971, 2, p. 172—173; Gy. Györffy, *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende*, Budapest, 1983, p. 39 și urm. Anu-

mile preocupări de cultivate a pămîntului nu pot fi totuși contestate, dat fiind cît, în cîteva morminte ale ungarilor din Ompia Pannonică, s-a semnalat prezența unor uelte agricole. Cf. A. Bartha, *op. cit.*, p. 114.

²⁰³ Ibn Rusta [Ibn Rusta], ed. D. A. Hvolson, p. 26; A. Decel, *Asupra unui pasagiu...*, p. 884.

²⁰⁴ Al-Bacri, p. 474.

²⁰⁵ *Hudud al-'Alam*, p. 101.

²⁰⁶ P. Martinez, *Gardizi...*, p. 160; A. Decel, *Asupra unui pasagiu...*, p. 882 (unde traducerea este în parte diferită).

²⁰⁷ Marvazi, p. 35.

²⁰⁸ Pentru localizarea Magnae Hungariae, cf. K. Czegledy, *Magna Hungaria*, in *Századok*, 77, 1943, 7—10, p. 277—306; E. A. Italikova, *Magna Hungaria*, in *Бонпоси умонии*, 1975, 7, p. 37—42; I. Fodor, *Die grosse Wanderung...*, p. 201—217.

dant)²⁰⁸, ceea ce arată că nu renunșaseră la nomadismul ecvestru. Călătorii de mai tirziu din estul Europei aveau să remarcă, de asemenea, prezența unei populații ce vorbea o limbă asemănătoare cu aceea a ungurilor. Astfel, Wilhelm de Rubruck întâlnea între fluviile *Etilia* și *Iagal* (= Iaec = Ural) pe bașchiri (*Pascatur*), despre care spunea că aveau aceeași limbă ca și ungurii, că erau păstori și nu cunoșteau viața urbană (*Idcoma Pascatur el Ungarorum idem est, et sunt pastores sine civitate aliqua*)²⁰⁹. Despre Bașchiria (*Baschart*), cu cîțiva ani mai înainte, Plano Carpini făcea succintă adnotare: *id est Hungariam magnam*²¹⁰, în timp ce Benedict Polonul, însoțitorul său în inedita călătorie din Imperiul mongol, nota că bașchirii (*Bascardi*) *sunt antiqui Ungari*²¹¹. Utilizarea numelui de bașchiri (*Badjghird*, *Bashghird*) și pentru ungurii din Pannonia este destul de frecventă la geografii și cronicarii orientali²¹².

Trecînd din stepele nord-pontice în pusta panoniană, ungurii și-au păstrat vreme destul de îndelungată modul de trai nomad. De altfel, ar fi fost imposibil să se debaraseze de acesta într-un timp prea rapid, știut fiind conservatorismul societăților pastorale și cu atît mai mult cu cît ambianța mediului noii patrii oferea condiții optime pentru nomadismul ecvestru. Nu întîmplător, înainte de sosirea ungurilor, se stabiliseră acolo diferite alte populații nomade de crescători de animale în turme, precum sarmații, hunii și avarii. Specificările din cronicile latino-maghiare, potrivit cărora taberere lui Arpad și a supușilor săi erau alcătuite din corturi²¹³, dovedesc perpetuarea traiului nomad.

Foarte interesantă ni se pare și informația cronicii lui Anonymus unde se arată că, după ce Arpad a lăsat în stăpînire insula Sipel (Csepel), lăsîndu-și caii să se odihnească și să pască, și a pus să se construiască case pentru curtea sa, ar fi rămas acolo din aprilie pînă în octombrie²¹⁴. Lunile indicate de cronicar reprezintă tocmai perioada de staționare pentru pășunatul de vară, acest amănunt fiind un indiciu al continuării migrațiilor sezoniere de către unguri și după trecerea în Pannonia.

În faimosul tratat cu recomandări de politică externă, cunoscut încă de sub numele *De administrando imperio*, întocmit de împăratul Constantin VII pentru uzul fiului său Roman (viitorul Roman II), există un pasaj — în mult discutatul capitol al 40-lea — care a atras în mai mică măsură atenția exegeților. Este vorba de fraza în care se apreciază că *turcii* (= ungurii) nu dau ascultare căpeteniilor celor opt triburi, că se reunește în caz de război în funcție de cum sînt răspîndiți de-a lungul cursului unui fluviu²¹⁵. Din acest pasaj rezultă că bazinele riurilor erau împărțite între triburi, iar coeziunea tribală inițială devenise, după cîteva decenii de la pătrunderea în Cîmpia Dunării Mijlocii, mai puțin puternică decît cea ce se realizase *ad-hoc* după criterii geografice și economice. Conturarea noilor tendințe de regroupare din cadrul comunităților tribale era desigur o urmare a reglementărilor în posesiunea anumitor ținuturi, ceea ce a condus spre subminarea vechilor diviziuni ale uniunii de triburi.

Principalele caracteristici ale modului de viață ale grupurilor umane din stepele Eurasiei au fost comune pentru toate triburile nomade din acest spațiu urias, fără ca în cadrul său să se înregistreze o evoluție perceptibilă din antichitate pînă în evul mediu. Acest conservatorism decurgea din faptul că în economia pastorală progresele aproape că lipsesc sau sînt extrem de lente. Pentru a reliefa cît de inseparabile de modul de trai nomad din zona cu climă temperată a Eurasiei erau pendulările sezoniere, vom recurge la evocarea mărturiilor izvoarelor narative privind existența acestei practici de-a lungul mileniilor la numeroase alte populații de stepă.

Cele mai vechi informații în acest sens datează din antichitate. Atunci cînd, în secolul V î.e.n., Herodot istorisește despre peregrinările sciților, cu tot cu căruțele, peste Bosforul Cimmerian înghețat de gerurile iernilor prelungi, din Crimeea în peninsula Taman²¹⁶, este posibil să fi avut în vedere adăpostirea lor, în anotimpul friguros, în ținuturile cu climă ceva mai blîndă. Despre felul de a trăi al roxolanilor, unul din triburile sarmatice cele mai puternice, care în secolul I î.e.n. ocupau cîmpiile dintre *Tanais* și *Borysthenes*, adică dintre Don și Nipru, ni s-a păstrat o sugestivă descriere datorată lui Strabon: „Corturile nomazilor, făcute din lînă presată la pînă, se fixează pe căruțe, în care își duc viața. În jurul corturilor se află turmele lor care le procură hrana, ca lapte, brînză și carne. Ei merg în urma turmelor, strămutîndu-se mereu în căutarea de pășuni, iarna (petrecîndu-și-o) în mlaștinile din preajma Maeotidei, iar vara și (acolo și) pe cîmpii”²¹⁷.

Textele de la sfîrșitul mileniului I și din primele secole ale mileniului II e.n. relevă o imagine identică pentru triburile de stepă din răsăritul Europei.

²⁰⁸ H. Dörrie, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*, in *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Kl.*, 1956, 1, p. 157.

²⁰⁹ Guillelmus de Rubric, *Itinerarium*, in *Sinica Franciscana, I. Ulti era et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze), 1929, p. 218—219.

²¹⁰ Johannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongolorum*, in *Sinica Franciscana, I*, p. 73. Cf. și *ibidem*, p. 89, 111; R. A. Skelton, Th. E. Marston și G. D. Painter, *The Vinland Map and Tartar Relation*, New Haven-Londra, 1965, p. 75, 85; C. de Biddis Monachi, *Hystoria Tartarorum*, ed. A. Önnertors, Berlin, 1967, p. 15, 22.

²¹¹ Benedictus Polonus, *Relatio*, in *Sinica Franciscana, I*, p. 138.

²¹² G. D'Ohsson, *Des peuples du Caucase et des pays au Nord de la mer Noire et de la mer Caspienne, dans le dixième siècle*, Paris, 1828, p. 257—258; T. Lewicki, *Madjar...*, p. 1 012.

²¹³ Anonymus, p. 57, 73; Simon de Keza, p. 192.

²¹⁴ Anonymus, p. 89.

²¹⁵ Constantinus Porphyrogenitus, p. 178—179.

²¹⁶ Herodot, *Istoria*, I, București, 1961, p. 321 (IV, XXVIII, trad. F. Vanț-Ștef).

²¹⁷ Strabon, *Geografia*, II, ed. F. Vanț-Ștef, București, 1974, p. 178 (VII, III, 17).

Despre chazari, Ibn Rusta²¹⁸ și Marvazi²¹⁹ arată că pe timp de iarnă locuiesc în două orașe, dar la apropierea primăverii pleacă spre stepe, unde își petrec toată vara. Aproape aidoma abordează această problemă și Mutahhâr al-Maqdasi, în secolul al X-lea, care afirmă că populația chazară hibernează în orașe, iar vara și-o petrec în șatre²²⁰. De asemenea, într-o istorie a iaphetiților inclusă în lucrarea *Muğmal al-tawarih*, alcătuită de un autor arab anonim în anul 1126, care îmbină într-un tot unitar elemente cu caracter legendar cu cele reale, se consemnează că Hazar, croul eponim al chazarilor, ar fi întemeiat pe malurile fluviului Atil (= Volga) orașul Hazaran. „Iarna fiind acolo aspră — continuă textul — ei [chazarii — n.n.] își petrec timpul în oraș, iar vara în stepă și se hrănesc cu plante...”²²¹ Prezența chăganului chazar și a generalului său la o procesiune religioasă în munții Waršan, identificați cu masivul Varach'an din Caucaz — menționată într-o lucrare a autorului evreu Jehudah ha-Levi dedicată chazarilor, redactată inițial în arabă în 1140 și tradusă ulterior în ebraică de ibn-Tibbon²²² —, este posibil să se fi produs cu prilejul vărătului în ținuturile montane.

Peregrinările sezoniere sînt semnalate și la bulgarii de pe Volga. Astfel, Ibn Hauqal aprecia că ei „au case de lemn unde își petrec iarna; dar, în timpul verii, ei se împrăștie în cîmpie și locuiesc în corturi de lemn acoperite cu pîslă”²²³. Această informație nu se află în congruență cu o afirmație a lui Ibn Rusta, care pretindea, dimpotrivă, că bulgarii erau un popor de agricultori²²⁴, cultivatori de cereale. Descoperirile arheologice din ultimele decenii întreprinse pe Volga Mijlocie și pe Kama Inferioară ne relevă, de asemenea, o populație la care practicile agricole erau larg proliferate²²⁵. Bazîndu-ne pe izvoare narative și arheologice ce inspiră toată încrederea, deci fără riscul de a fi suspectați de situarea subiectivă pe o neangajantă și comodă poziție de mijloc, considerăm că nu este deloc exclus ca, pe lângă grupuri sedentare, cu preocupări agricole, la bulgarii răsăriteni să fi coexistat și cetele nomade sau seminomade de crescători de animale, bivalență ce s-a constatat și la alte populații din Eurasia, între care și la chazarii²²⁶, cu care bulgarii se învecinau pe cursul Volgăi.

În ceea ce privește transhumanța pecenegilor și uzilor, izvoarele contemporane sînt destul de lapidare sau puțin explicite. Cînd Constantin Porphyrogenetos menționa că spre sfîrșitul primăverii pecenegii trec Niprul și rămîn acolo întreaga vară²²⁷, el făcea aluzie la migrația lor de vară. Tot la vărătul nomazilor amintiți se referea desigur geograful persan anonim, autor al lucrării terminate în anul 982, cînd arăta că ramura pecenegilor chazari (*Bachanak-i Khazar*) migrează spre teritoriile cu pășuni din așa-numiții Munți ai chazarilor²²⁸. Prin formularea nu tocmai limpede, potrivit căreia „atît vara cît și iarna ei [ghuzii = uzii] rătăcesc de-a lungul pășunilor și a terenurilor de păstorit”²²⁹, același autor persan, al cărui nume a rămas necunoscut posterității, avea în vedere probabil deplasările lor sezoniere. Dintr-o lucrare a marelui geograf arab al-Mas'ûdi (890—956) aflăm că ghuzii iernau în stepele dintre Volga și Marea de Azov²³⁰.

Date de aceeași natură există și pentru cumani. Astfel, în istoria georgiană a domniei lui Davit II Ağmașenebeli (1089—1125) se relatează că, în vremea recoltatului, turcii (= cumanii) își stabileau sălașele la Gač'iani, pe malurile riului Mtkuari (= Kura) și ale riului Iori, într-o zonă propice pentru iernat, unde rămîneau iarna și primăvara cu caii, catirii, oile și cămilele lor „fără număr” și unde se îndeletniceau cu cositul finului²³¹. Așa cum rezultă din geografia persană redactată în 982, înainte de a ocupa extremitatea răsăriteană a stepelor ponto-caspice, cumanii s-au aflat în uniunea de triburi dominată de kimakii²³², față de care desigur că nu se deosebeau prea mult ca stadiu de dezvoltare. Potrivit informațiilor înregistrate de Marvazi la începutul secolului al XII-lea, dar care sînt evident mult mai vechi, kimakii, „popor fără sate ori case”, își transferau animalele la căderea zăpezii în țara ghuzilor (= uzilor), atunci cînd se aflau în raporturi bune cu aceștia. Totodată, specifică faptul că, pe timpul iernilor friguroase, kimakii își construiau bordeie²³³.

²¹⁸ Ibn Dasta [Ibn Rusta], ed. D. A. Hvolson, p. 17. Cf. și D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967, p. 105.

²¹⁹ Marvazi, p. 33.

²²⁰ V. M. Beilis, *Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Мақдиси (X в.)*, în *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, II, red. A. S. Tveritina, Moscova, 1969, p. 309.

²²¹ D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster, 1982, p. 363.

²²² D. M. Dunlop, *op. cit.*, p. 117—119.

²²³ Ibn Hauqal, *Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard)*, ed. J. H. Kramers și D. Wiet, II, Beyrouth-Paris, 1964, p. 387.

²²⁴ Ibn Dasta [Ibn Rusta], ed. D. A. Hvolson, p. 22: *Aus der Buche...*, în R. Roesler, *op. cit.*, 362.

²²⁵ *Культура Булгара. Бульгарские орудия труда и*

оружие X—XIII вв., red. A. H. Halikov, Moscova, 1985, p. 15 și urm.; I. A. Krasnov, *Некоторые вопросы истории земледелия у жителей города Болгара и его окружения*, în *Город Болгар*, red. G. A. Fedorov-Davidov, Moscova, 1987, p. 205—230.

²²⁶ D. Ludwig, *op. cit.*, p. 224—239; M. G. Magomedov, *Образование хазарского каганата*, Moscova, 1983, p. 95 și urm.

²²⁷ Constantinus Porphyrogenitus, p. 56—57.

²²⁸ *Hudud al-'Alam*, p. 160.

²²⁹ *Ibidem*, p. 100.

²³⁰ Maçoudî, *Les Prairies d'or*, II, p. 19; Al-Mas'ûdî, *Bis zu den Grenzen der Erde. Auszüge aus dem „Buch der Goldwäschchen“*, ed. G. Rotter, Tübingen-Basel, 1978, p. 91.

²³¹ P. B. Golden, *Cumanica I: The Qipčaks in Georgia*, în *Archivum Europae Medit Aevi*, IV, 1984, p. 49.

²³² *Hudud al-'Alam*, p. 101. Cf. și B. E. Kumekov, *Государство кимакос IX—XI вв. по арабским источникам*, Alma-Ata, 1972, p. 42—44.

²³³ Marvazi, p. 32.

Succesorii triburilor de neam iranian, ugro-finic și turcic în stepele ponto-caspice, mongolii, având de asemenea preocupări pastorale predominante, au urmat cu aceeași rigoare preceptele vieții nomade. Acestea erau deprinse evident încă din vremea când își aveau sălașele în centrul Asiei.

Asigurarea locurilor propice de iernare interesa în mod deosebit și în perioada expedițiilor militare, pentru a se putea oferi nutreț animalelor care însoțeau pe războinici. Mai multe mărturii în acest sens deținem în legătură cu campania caucaziană din cursul iernii din 1220—1221. Ibn al-Atir, spre exemplu, arată că mongolii, după o înțelegere cu prințul din Azerbaidjan, și-ar fi ales pentru iernare o zonă cu pășuni bogate de lângă Marea Caspică, ceea ce nu a însemnat însă renunțarea completă la operațiunile militare²²⁴. Întreruperea campaniei și petrecerea sezonului de iarnă în ținuturile stepice Mughan și Aran din vestul Mării Caspice, care erau în măsură să furnizeze hrană cailor, este relatată, de asemenea, de persanii Juvaîni²²⁵ și Rūšid od-Dīn²²⁶ și de armenii Mhstar Airivanetzi și David Baghishetzi²²⁷. Trupele mongolilor din Persia trimise de Hulagu, care năvăliseră în teritoriile nord-caucaziene ale Hoardei de Aur, își fixaseră și ele tabele temporare de iernare în cîmpia Mughan²²⁸.

Zănelor de pășunat intramontane din Caucaz au reținut atenția mongolilor și în timp de pace. Potrivit informației lui Guiragos, în vremea domniei lui Batu-han (1240—1256) cetele mongole din regiunile caucaziene hibernau în cîmpiile Armeniei și în Aghuan²²⁹. De altfel, mărul discordiei seculare dintre Hoarda de Aur și statul mongolilor din Persia l-a constituit în principal mult rîvnitele zone pastorale din perimetrul Munților Caucaz.

Primilor soli ai lumii creștine occidentale în Imperiul mongol le datorăm consemnarea unor observații din cele mai revelatoare asupra etnografiei spațiilor vizitate. Realitățile din întinderile nemărginite ale Eurasiiei, ajunse printr-o derulare vijelioasă a evenimentelor sub cîntul de fier al hanilor, au fost înregistrate cu interesul ce-l stîrnește subita propulsare pe scena politică a unei puteri practic necunoscute, ce reprezenta un pericol potențial pentru întregul angrenaj statal al vechiului continent. Cel dintîi căruia îi va fi dat să se aventureze în calitate oficială dincolo de fruntariile noului imperiu mondial avea să fie trimisul papei Inocențiu IV., călugărul italian Giovanni da Pian del Carpine (Iohannes de Plano Carpini). Pătruns în primăvara anului 1246 în Desht-i Qypčaq, de curînd încorporată Hoardei de Aur, acesta constata că vastele cîmpii secționate de Neper (=Nipru), Don, Volga și Iac (=Ural) sînt împărțite între principalele căpetenii din zonă: Corenza (Qurumši) deținea malul drept al Niprului, Mauci cel stîng, Carbon bazinul Donului, iar Batu cel al Volgăi. Totodată, monahul franciscan consemna că toți cei amintiți coboară iarna spre mare (*mare Magnum* = Marea Neagră), iar vara se îndreaptă spre munți, urmînd văile riurilor: *Invimus autem per solam terram Comanorum, quae tota est plana, et habet quatuor flumina magna. Primum Neper appellatur, iuxta quod ex parte Ruscie ambulabat Corenza; et ex parte altera per illa compestria Mauci, qui est maior quam Corenza; secundum Don, super quod ambulat quidam princeps, qui habet sororem Bati in uxorem, qui Carbon appellatur; tertium Volga, istud flumen est valde magnum, super quod vadit Bati; quartum Iac appellatur, super quod millenarii duo, unus ex una parte fluminis et alter ex altera parte vadunt. Omnes isti in hyeme ad mare descendunt, et in estate super ripam eorumdem fluminum ascendunt ad montes*²³⁰. Textul lui Plano Carpini este de cea mai mare însemnătate, confirmînd atât pendulările sezoniere — de-a lungul principalelor cursuri de apă — ale nomazilor din cuprinsul Hoardei de Aur, cât și divizarea fostelor teritorii ale cumanilor între șefii mongoli imediat după luarea lor în posesiune. Interfluviul delimitat de Don și Volga avea să devină în anii imediat următori apanajul lui Sartag, fiul lui Batu.

Din depoziția lui Rogerius, martor ocular al ravagiilor invaziei lui Batu în Ungaria și Transilvania, rezultă că, încă în vremea desfășurării campaniei, mongolii ar fi împărțit ținuturile ungurești din stînga Dunării între căpeteniile lor, chiar celor care nu ajunseră încă în pustă fiindu-le repartizat un anumit lot²³¹. Existența delimitărilor teritoriale din cadrul Hoardei de Aur, puse sub cîrmuirea unui *emir*, este atestată și de Ibn Battuta, care străbătea Desht-i Qypčaq la începutul deceniului patru al secolului al XIV-lea, în timpul domniei hanului Özbäg²³².

Datele consemnate de Plano Carpini trebuie completate cu acelea ale unui alt membru al Ordinului franciscan, flămîndul Wilhelm de Rubruck, care l-a succedat într-o misiune în Imperiul mongol după numai cîțiva ani, fiind trimis de această dată de regele Ludovic IX. El își începea călătoria în Imperiul

²²⁴ *Extratts* d'Ibn-Alathir, în: *Fragments de géographes*... (II), ed. Ed. Defrémery, în *Journal Asiatique*, ser. a 4-a, XIII, 1849, 11—12, p. 448.

²²⁵ 'Ata-ad-Din 'Ata-Malik Juvaîni, *The History of the World-Conqueror*, trans. from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, I, Manchester, 1958, p. 147.

²²⁶ Из "Сборника летописей" Рашид-ад-Дина, в *Сборник материалов к истории Золотой Орды*, II, ed. V. G. Tiesenhausen, prelucrată de A. A. Romankevici și S. L. Volin, Moscova—Leningrad, 1941, p. 31.

²²⁷ *Армянские источники о монголах и их владычестве в XIII—XIV вв.*, ed. A. G. Galstjan, Moscova, 1962, p. 90 și 103.

²²⁸ Guiragos, în *Les Mongols d'après les historiens Arméniens*, ed. Ed. Dulaurier, în *Journal Asiatique*, ser. a 5-a, XI, 1858, 6, p. 506.

²²⁹ *Ibidem*, în *Journal Asiatique*, ser. a 5-a, XI, 1858, 4—5, p. 438—439.

²³⁰ Plano Carpini, p. 107—108. Pasaajul a fost preluat cu mici deformări de Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale*, Dvaci, 1621 (reimprimat la Graz, 1965), p. 1293.

²³¹ Rogerii *Carmen miserabile*, ed. G. Popa-Lisseanu (*Izvoarele istoriei românilor*, V), București, 1935, p. 42, 82.

²³² Ibn Batoutah, *Voyages*, ed. C. Defrémery și B. R. Sanguinetti, II, Paris, 1949, p. 415; *The Travels of Ibn Battuta A. D. 1325—1354*, II, ed. H. A. R. Gibb, Cambridge, 1962, p. 499.

Hoardei în vara anului 1253. Vorbind de hoarda lui Batu, al cărei teritoriu se afla pe malul răsăritean al Ethiei, adică al Volgăi, Wilhelm de Rubruck arată că aceasta se deplasa vara spre nord, în regiunile răcoroase, rămânând acolo din ianuarie în august, când începea reîntoarcerea: *A ianuario enim usque ad augustum ascendit ipse et omnes alii versus frigidas regiones, et in augusto incipiunt redire*²⁴³. Dacă în ceea ce privește peregrinările sezoniere nu avem motive să ne îndoim de exactitatea relatării trimisului suveranului Franței, în schimb în legătură cu nominalizarea lunilor este foarte probabil că s-a produs o confuzie, ianuarie și lunile următoare — în condițiile iernilor foarte aspre din răsăritul Europei — fiind cu totul nepropice pășunatului în zonele nordice îndepărtate de Marea Caspică. Într-un alt paragraf al însemnărilor sale de călătorie, monahul flamand certifica fragmentarea teritoriului Scithiei, de la Dunăre spre răsărit, între „căpitani” mongoli.

Căpeteniile cunoșteau cu precizie ținuturile care le reveniseră pentru pășunat în fiecare anotimp al anului, cu atât mai mult cu cât iarna coborau spre zonele meridionale mai calde, iar vara urcau spre locurile mai reci, din nord (*Inter se diviserunt Scythiam que durat a Danubio usque ad ortum solis, et quilibet capitaneus, secundum quod habet plures vel pauciores homines sub se, scilicet terminos pascuorum suorum et ubi debeat pascere in hyeme et estate, vere et autumno. In hyeme enim descendunt ad calidiores regiones versus meridiem, in estate ascendunt ad frigidiores versus aquilonem*)²⁴⁴.

Sistemul pendulărilor periodice legate de succesiunea anotimpurilor, născut din stringente necesități de asigurare a resurselor de trai, s-a imprimat adineci în modul de viață a populațiilor de stepă, menținându-se chiar atunci când imperatiile de ordin economic, care li generaseră, nu mai erau actuale pentru virfurile piramidei sociale. Astfel, potrivit relatărilor lui Juvaini, la venirea primăverii, hanul Hoardei de Aur pleca împreună cu curtea sa spre munți, într-o regiune cu ape reci și iarbă abundentă, unde își ridica un pavilion cu pereții de lemn, acoperit în întregime cu postav. El rămânea acolo până la căderea primei zăpezi, când se reîntorcea pentru trei luni la reședința de iarnă²⁴⁵. Observația lui Juvaini, care scria la sfârșitul secolului al XIII-lea, este confirmată de al-Umari, contemporan cu domnia lui Özbeğ (1313–1341). Acesta relevă că hanul își petrecea iarna la Sărai, iar vara pleca în munți²⁴⁶. Semnificativ pentru tradiționalismul aristocrației mongole ni se pare și faptul că hanii nu renunțaseră la traiul în cort, deși beneficiau de mijloace ce le permiteau să-și ridice construcții fastuoase și confortabile. Nu numai hanii Hoardei de Aur, ci și marii hani aveau mai multe reședințe. Încă din tinerețe, Temughin, viitorul Ghinghis-han, se stabilise în timpul verii pe o lătură a muntelui Burhan haldun, pe afluenții ai râurilor Onan și Kerulen²⁴⁷. Despre unul din urmașii săi, marele han Ögädai (1227–1241), sintem informați că, între anii Hégirei 632 (=1234–1235) și 638 (=1240–1241), pendula între reședințele sale de iarnă și vară²⁴⁸.

Deplasările sezoniere ale hanilor nu erau impuse cu prioritate de îndelungnicirile păstorești — în cazul lor atribuția de a îngriji de herghelii și turme fiind preluată de subalterni —, ci se practicau pentru că ofereau schimbări de mediu curative sau recreative, de felul celor proliferate ulterior și la curțile regale și imperiale europene din evul mediu și epoca modernă, care au făcut să apară un Aranjuez, un Versailles, un Sans Souci, un Jarskoe Selo sau un Peleş pe lângă reședințele de iarnă din Madrid, Paris, Berlin, Sankt Petersburg sau București. Prin urmare, chiar dacă inițial peregrinările hanilor s-au produs din aceleași rațiuni cu acelea ale masei crescătorilor de animale, ulterior ele trebuie privite ca având rosturi deosebite.

Exemplificările citate în paragrafele de mai sus relevă fără putință de tăgadă că practica ancestrală a pendulărilor sezoniere din cimpile eurasiatice a avut un caracter imuabil la comunitățile păstorale nomade indiferent de stadiul lor de evoluție social-politică și că modul de organizare al vieții nomazilor nu poate fi conceput fără deplasările evocate. Ca toate celelalte populații nomade de crescători de animale, ungurii s-au integrat acestor norme de trai, ceea ce se reflectă comprehensibil în izvoare narrative contemporane dintre cele mai demne de încredere. Canoanele respective s-au menținut o anumită perioadă și după transmutarea lor din stepele nord-pontice în pusta pannoniană.

Pentru stabilirea traseelor de peregrinare a ungurilor după trecerea în Cimpia Pannonică utilizarea toponimiei medievale poate aduce sugestii din cele mai importante. La rezultate edificatoare în această direcție a ajuns cunoscutul medievist budapestan György Györffy, recurgând la localizarea toponimelor ce amintesc numele conducătorilor de triburi și la coroborarea datelor obținute cu mărturiile izvoarelor na-

²⁴³ Rubric, p. 212.

²⁴⁴ Ibidem, p. 172.

²⁴⁵ B. Spuler, *Geschichte der Mongolen nach östlichen und europäischen Zeugnissen des 13. und 14. Jahrhunderts*, Zürich-Stuttgart, 1968, p. 78.

²⁴⁶ Das mongolische Weltreich. Al-Umari's Darstellung

der mongolischen Reiche in seinem Werk, *Masalik al-amsar fi mamalik al-amshar*, ed. K. Lech, Wiesbaden, 1968, p. 147.

²⁴⁷ *Die Geheimen Geschichte der Mongolen*, ed. W. Heissig, trad. E. Haenisch, Düsseldorf-Köln, 1981, p. 26, 29, 31–33, 34, 38 etc.

²⁴⁸ Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, ed. J. A. Boyle, New York-Londra, 1981, p. 61.

relative, îndeosebi a celor inserate în *Gesta* lui Anonymus, cea mai bogată și explicită cronică medievală latino-maghiară în precizări de ordin genealogic și geografic. Potrivit constatărilor specialiștilor, toponimia veche maghiară a dispus de două surse principale: numele de triburi și numele de persoane la forma genitivă. Privitor la această a doua categorie, s-a remarcat că, până la sfârșitul secolului la XII-lea, o însemnată parte a localităților ce au intrat în componența regatului arpadian au primit numele primului proprietar, fără să le fie adăugate sufixe, cu excepția celor din lotul cărora li s-a atașat sufixul -i, având un sens posesiv. În cazul cînd toponimul desemna construcții cu caracter deosebit, precum o întăritură (*vár*) sau o reședință (*lak*), la numele de persoană se alătura termenul respectiv²¹⁹. Practica denumirii unor așezări după antroponime se întâlnește și la alți nomazi din stepele pontocaspice. Astfel, etopisecele rusești menționează într-un teritoriu neprecizat de la sud-est de Kiev, probabil din bazinul inferior sau mijlociu al Donului, așa-numitele „orașe” (*gradî*) Șarukan și Sugrov²²⁰, ale căror nume au fost preluate foarte probabil după acelea ale unor căpetenii cunoscute.

În ceea ce privește numele adoptate de reprezentanții marilor familii, s-a observat că ele nu erau identice cu acelea ale descendenților lui Arpad, ceea ce, iar presupune promulgarea interdicțiilor în acest sens sau existența unei magii a numelor ce le impiedica preluarea. În afara interdicțiilor de a utiliza numele membrilor familiei lui Arpad s-ar fi aflat doar cei din pătura servitorilor și robilor, fapt nerelevant însă pentru problema în discuție, întrucît numele acestora nu au putut servi drept modele pentru toponimie²²¹.

După cum s-a apreciat, atât de la întemeietorul dinastiei arpadiene, cit și de la aproape toți descendenții săi, mai importanți au derivat numeroase localități: Arpád, Tarhacsia/Tarhos/Tarras (de la Tarhos, fiul cel mai mare al lui Arpad), Tevel (de la fiul lui Tarhos), Tormás (de la fiul lui Tevel), Koppány (probabil de la nepotul de frate al lui Tormás), Üllő (de la al doilea fiu al lui Arpad), Tas (de la fiul lui Üllő), Jutas (de la un alt fiu al lui Arpad), Fajsz (de la fiul lui Jutas), Zoltan (de la fiul mezin al lui Arpad), Taksony (de la fiul lui Zoltan), Geycheyd (de la Géza, fiul cel mai mare și urmașul lui Taksony). Există mai multe localități sinonime din categoria celor enumerate (fig. 5). Respectiv localități se presupune că reprezentau reședințele de vară, de iarnă, precum și cele intermediare mai importante ale șefilor de triburi sau clanuri²²². Localizarea toponimelor amintite a oferit repere prețioase privind rutele de nomadizare ale căpeteniilor, de la numele cărora au derivat acestea. Dacă în multe cazuri utilizarea acestei metode a condus spre rezultate convingătoare, în alte situații — mai ales în acelea în care toponimele avute în vedere sînt de dată tîrzie — concluziile sugerate rămîn în perimetrul incertitudinii. Anumite toponime au putut deriva nu numai de la numele șefilor de triburi și clanuri din secolul al X-lea, ci și de la acelea ale membrilor mai puțin marcanți ai societății, din secolele XI—XIII, neatestați documentar, sinonime cu cele dintîi. Nu pot fi, de asemenea, excluse nici transplanturile toponimice, produse prin roirea satelor, situații în care întemeietorii unei noi așezări adoptau numele localităților de origine. Prin urmare, metoda lui Gy. Györffy nu poate fi absolutizată, neavînd o aplicabilitate generală, iar pentru validarea rezultatelor obținute se impun, în măsura posibilului, confruntări nu numai cu surse cronicești și diplomatice, ci și cu acelea arheologice.

În categoria localităților care nu oferă clarificări în legătură cu deplasările triburilor se înscriează, după opinia noastră, toponimul *Fajsz*, sinonim, precum s-a arătat, cu numele unui nepot al lui Arpad. În evul mediu au existat în Cîmpia Pannonică patru sate cu denumirea amintită: două situate în vecinătatea lacului Balaton, lângă Veszprém și Somogyvár, și alte două pe cursul Dunării, cel dintîi înainte de vărsarea riului Rába (Raab) în marele fluviu, iar celălalt la sud-vest de Kalocsa. Un alt *Fajsz* se găsea în Croația, de stînga riului Sava, în apropiere de Zagreb, iar un altul, în Transilvania, pe Tîrnava Mică, lângă Cetatea de Baltă (fig. 5/4), acesta din urmă atestat documentar pentru prima dată în secolul al XIV-lea sub grafia *Fayz* (= *Feisa*, com. Jidvei, jud. Alba)²²³. Dispunerea excentrică a majorității localităților purtînd numele *Fajsz* și distanța foarte mare dintre ele exclude plasarea lor pe traseul de nomadizare al unui singur trib. După poziția lor geografică, cele șase sate cu numele *Fajsz* se aflau pe direcția a cel puțin trei astfel de trasee. Metodologia aplicată de Gy. Györffy se dovedește inoperantă în această situație, chiar dacă am admite că *Fajsz* a ocupat tronul la un moment dat și că a dobîndit, odată cu preluarea puterii, alte domenii. Pentru originea toponimului din Transilvania va trebui de gîndit la o altă soluție decît la aceea propusă pentru localitățile cu nume identic din Pannonia, cu atît mai mult cu cît s-a constatat că reședințele descendenților direcți ai lui Arpad nu erau situate decît în sectorul mijlociu al Dunării.

În ceea ce privește toponimele transilvănene *Bogal/Bogata* din bazinele Mureșului, Someșului și Oltului (*Bogata*, jud. Mureș, la confluența Ațînișului cu Mureșul; *Bogata*, com. Călărași, jud. Cluj, în apropierea Arieșului, afluent al Mureșului; *Bogata* de Sus și *Bogata* de Jos, com. Vad, jud. Cluj, pe pîrîul Vadul, afluent al Someșului; *Bogata Română*, com. Păuca, jud. Sibiu, pe pîrîul Trecătoarea, afluent al Secășului, afluent al Tîrnavei; *Bogata Olteană*, com. Hoghiz, jud. Brașov, pe Olt)²²⁴, nu ni se pare pe deplin

²¹⁹ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 61—62.

²²⁰ *Имяславская сепионка*, în *PSRL*, II, Sanktpeteburg, 1843, p. 2, 7—8. În realitate, cele două așa-zise „orașe” erau probabil niște întărituri, care din simple tabere sezoniere de iarnă deveniseră cu timpul așezări cu locuire permanentă.

²²¹ S. A. Pietneva, *Кочевники средневековья*, Moscova

1982, p. 59.

²²² Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 62—63.

²²³ *Ibidem*, p. 66—78.

²²⁴ *Ibidem*, p. 75—76. Cf. și C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 227.

²²⁵ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 96—99; C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 88—89.

clarificat că derivă de la numele căpeteniei Bogát, numit Bugat de către Liutprand, și nu de la un termen comun românesc sau slav²³⁶. Gy. Györffy remarcă vecinătatea localităților cu numele în discuție considerate drept reședințe de vară — față de importante salină și presupune că reședința de iarnă corespunzătoare acestora s-ar fi aflat pe Mureș, la Alba Iulia, și că Bogát ar fi fost stăpîn al Transilvaniei²³⁷, ipoteze pe care nu reușește însă să le îmbrace într-o armătură de argumente convingătoare. Existența citorva sate cu numele Bogát și în cimpurile Ungariei, unele dintre acestea chiar în extremitatea lor vestică, în eventualitatea că le-am desemna drept sălașe sezoniere, ar indica itinerarii de pășunare neverosimil de extinse pentru un singur clan. Dat fiind că, în afara așezărilor din cuprinsul arcului carpatic, se cunosc alte cîteva sate cu numele Bogát, în pusta Ungariei, ele nu pot fi socotite toate sălașe sezoniere ale unui singur trib, pentru simplul fapt că spațiile pășunate erau prea distanțate între ele pentru ca acesta să fie în măsură să le utilizeze.

Dacă în ceea ce privește *Fajsz* și *Bogat/Bogata* aplicarea metodologiei experimentate de savantul budapestan nu ni se pare generatoare de concluzii indubitabile, alte cazuri avute în vedere de acesta, avînd tangențe cu istoria transilvănească, sînt incomparabil mai relevante.

În această situație se află toponimele *Szabolcs*, dispersate atît pe cursul mijlociu al Dunării, cit și pe Tisa și Crișul Repede²³⁸. Potrivit cronicii lui Anonymus, după ce Zobulsu (Szabolcs), șeful celui de-al doilea trib maghiar, a invadat „ducatul” Bihorului împreună cu Thosul (Tas) și Tuhutum (Tétény), „ar fi ridicat o tabără pe Tisa, care i-a preluat numele: *Tunc Zobulsu vir sapientissimus considerans quendam locum iuxta Thysciam et, cum vidisset qualitatem loci, intellexit esse munitissimum ad castrum faciedum* [...] *quod nunc castrum Zobulsu nuncupatur*”²³⁹. În acest punct el își fixase desigur sălașele de iarnă; în timp ce acelea de vară erau situate pe valea Crișului Repede, în satul omonim (= Sabolciu, com. Săcădat, jud. Bihor), atestat documentar în 1256 și în anii următori²⁴⁰. Prezența toponimelor evocînd numele lui Szabolcs pe cursul Dunării Mijlocii (fig. 5/5) s-ar explica prin faptul că, succedîndu-i la tron lui Arpad, acesta i-a preluat și o parte din domeniile amplasate în zonă centrală a țării.

Mai multe toponime din extremitatea răsăriteană a Ungariei și din vestul Transilvaniei este posibil să fi derivat de la numele fiilor lui Arpad. De la numele celui mai mare dintre aceștia — Tarhos — probabil că provine satul omonim de pe Crișul Negru, un segment din cursul Crișului Repede, deci un hidronim, și localitatea Tarhosfőrtő din lunca Tisei (fig. 5/2). Numele celui de-al doilea fiu al lui Arpad se regăsește se pare în satul Űllő din sud-estul ținutului Nyir și în două localități omonime situate între Tisa și Tur (fig. 5/3). Cartarea acestor așezări sugerează faptul că reședințele de iarnă ale celor doi prinți erau situate în zona Tisei, iar cele de vară pe cursul mijlociu și superior al râurilor ce izvorăsc din Carpații Apuseni²⁴¹.

Alte cîteva toponime transilvănene amintesc de descendenții lui Tuhutum (Tétény), cel care a invadat voievodatul lui Gelu în timpul domniei lui Arpad. Conform arborelui genealogic reconstituit de Notarul anonim, fiul lui Tuhutum, Horca (Harka), ar fi avut doi fii, Geula și Zu(m)bor. Cel dintîi a fost tatăl a două fete, Carol și Sarold, acestea din urmă fiind mama lui Ștefan cel Sfînt, iar fiul lui Zumbor, Geula cel Mic, a avut doi fii pe Bua și Bucna. Împotriva lui Geula cel Mic, care îi era unchi, Ștefan I a întreprins în anul 1002 o expediție în Transilvania pentru a-l supune și a-l determina să se creștineze²⁴². Potrivit părerii a numeroși specialiști, este puțin probabil ca Geula să reprezinte un antroponim, ci ar fi o demnitate, *gyula*. În ierarhia tribală a ungarilor, stabilită încă din perioada staționării în spațiul pînto-caspic, *gyula* avea un rol de cea mai mare importanță, deținînd puterea militară, deci cea efectivă, în timp ce autoritatea nominală era rezervată pentru *kende*²⁴³. În ceea ce ne privește, considerăm că nu poate fi cu totul exclusă nici posibilitatea ca numele de demnitate să fi devenit antroponim, derivare ce se întâlnește relativ frecvent nu numai la unguri, ci și la alte popoare europene.

Mai multe toponime din Transilvania prezintă asemănări cu numele unuia din fiii lui Horca, Zu(m)bor. Două sate numite *Zsombor* (*Jimbor*) se află în bazinul superior al Oltului, iar altele trei în bazinul superior și mijlociu al Someșului (*Jimbor*, *Zimbor*) (fig. 5/9). Acestea din urmă ar deriva de la numele fiului lui Horca, în timp ce pentru celea de pe cursul Oltului s-a presupus o altă derivație. Gy. Györffy găsește drept plauzibilă ipoteza potrivit căreia cele două sate de pe Olt și afluenții săi ar fi împrumutat numele unui frate al celui *gyula* (Geula cel Mic), învins de Ștefan I în 1002, moment după care terenurile de pășunat din aria-lul respectiv ar fi fost donate altor proprietăți, ca și celelalte domenii transilvănene ale descendenților lui Tuhutum²⁴⁴.

Un sat denumit *Soroll* (= Jacu, sat component al comunei suburbane Albești, municipiul Sighișoara, jud. Mureș) — deci la fel ca și mama lui Ștefan cel Sfînt — este menționat într-un act din anul 1301 pe malul drept al Tîrnavei Mari (fig. 5/11). La o distanță nu prea mare se află localitățile Nyárád-tő-bua

²³⁶ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 39, 53, 324.

²³⁷ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 99.

²³⁸ *Ibidem*, p. 85–89 și harta 6, p. 140.

²³⁹ Anonymus, p. 62.

²⁴⁰ C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 86.

²⁴¹ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 100 și harta 8, p. 142.

²⁴² Anonymus, p. 68–69.

²⁴³ B. N. Zachoder, *op. cit.*, p. 48–50; L. Makkai, în *Histoire de la Hongrie...*, 1974, p. 41; A. Bartia, *op. cit.*, p. 57; I. Fodor, *Die große Wanderung...*, p. 258.

²⁴⁴ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 111–112. Pentru toponimele Jimbor și Zimbor, cf. și C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 317; II, p. 279.

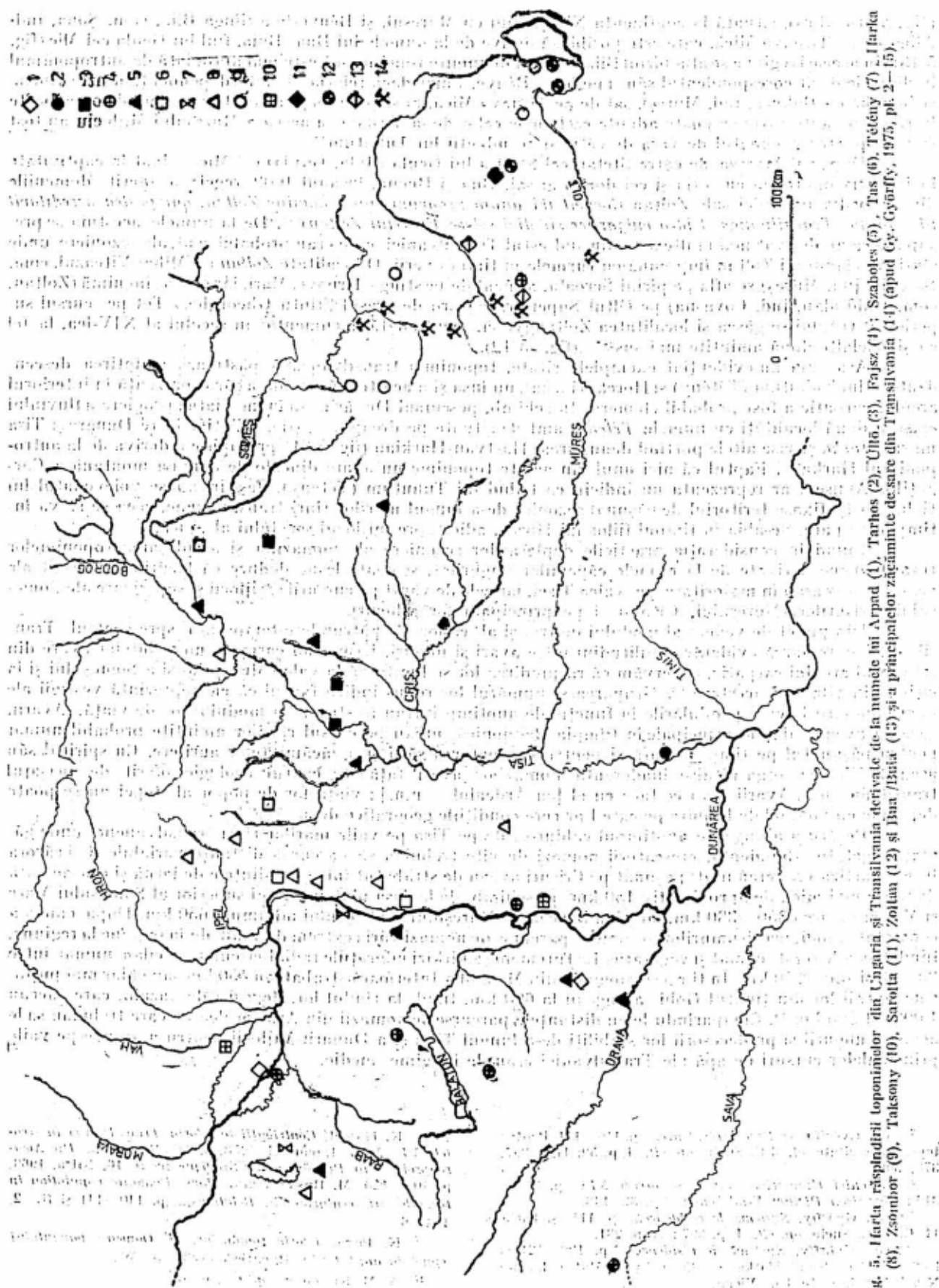

Fig. 5. Harta răspândirii toponimelor din Ungaria și Transilvania derivate de la numele lui Arpaș (1), Târnava (2), Buzău (3), Târnava (4), Târnava (5), Târnava (6), Târnava (7), Târnava (8), Zsombor (9), Târnava (10), Săratu (11), Zoltan (12) și Buzău (13) și a principalelor râuri din Transilvania (14) (apud Gy. Györfi, 1973, p. 2-15).

(Nyaradtheubus), situată la confluența Nirașteului cu Mureșul, și Bénye-bua (lingă Biia, com. Șona, jud. Alba) de pe Tîrnava Mică, care este posibil să derive de la numele lui Bua/ Buia, fiul lui Geula cel Mic (fig. 5/13). În aceeași regiune se află pîriul Biia, a cărui denumire românească este mai apropiată de antroponimul în discuție decît corispondentul său maghiar, Bénye. Chiar dacă relația de interdependență d'ntre Buena și Bonyha (=Balnea, jud. Mureș), sat de pe Tîrnava Mică, ni se pare forțată, pe baza exemplor evocate în rândurile anterioare se poate admite că lîncile celor două Tîrnave și aceea a Mureșului Mijlociu au fost folosite pentru pășunatul de vară de către descendenții lui Tuhutum²⁴⁵.

După înfrîngerea de către Ștefan cel Sfînt a lui Geula (Jula, Gyulă) cel Mic — luat în captivitate în Ungaria împreună cu soția și cei doi fii ai săi, Bua și Buena, în anul 1002, regele a oferit domeniile din Transilvania rudei sale Zoltan (*locavit ibi unum proavum suum nomine Zoltan, qui postea hereditavit illas partes Transilvanas et ideo vulgariter sic dici solet: Erdeclui Zoltan*)²⁴⁶. De la numele acestuia se presupune că au derivat mai multe sate din sud-estul Transilvaniei, care erau probabil centrale sezoniere unde staționa clanul lui Zoltan împreună cu Turmele în timpul verii. O localitate Zoltan (=Mihai Viteazul, com. Saschiz, jud. Mureș) se afla pe pîriul Seroafa, afluent de pe stînga Tîrnavei Mari, iar o altă sinonimă (Zoltan, com. Ghidfalău, jud. Covasna) pe Oltul Superior, la nord de orașul Sfîntu Gheorghe. Tot pe cursul superior al Oltului se găsea și localitatea Zoltangyepü, menționată documentar în secolul al XIV-lea, la fel ca și celelalte două amintite mai sus²⁴⁷ (fig. 5/12).

Așa cum au evidențiat exemplele citate, toponimia transilvăneană păstrează amintirea descendenților lui Tuhutum (Tétény) și Horea (Harka), nu însă și a acestor căpetenii, a căror prezență în interiorul arcului carpatic a fost probabil efemeră. În schimb, pe cursul Dunării sau în imediata apropiere a fluviului existau două localități cu numele Tétény, ambele situate pe dreapta sa (fig. 5/7), iar între Dunăre și Tisa un sat Harka și șase altele purtînd denumirea Hartyan/Harkian (fig. 5/8), presupuse a deriva de la antroponimul Harka²⁴⁸. Faptul că nici unul din aceste toponime nu apare dincolo de cîmpina montană a Carpaților Apuseni ar reprezenta un indiciu că tribul lui Tuhutum (Tétény), deși invadase voievodatul lui Gelu, nu își fixase teritoriul de pășunat sezonier de-a lungul marilor riuri transilvănene, ceea ce se va întîmpla, se pare, de-abia în timpul fiilor lui Horea, adică spre mijlocul secolului al X-lea.

Luînd în considerație practicile deplasărilor sezoniere ale nomazilor și amplasarea toponimelor transilvănene derivate de la numele căpeteniilor ungurilor, se poate lesne deduce că locurile de iernat ale acestora se masau în majoritate pe valea Tisei, iar cele de vară pe cursurile mijlocii și superioare ale Someșului, Crișurilor, Mureșului, Oltului și pe principalii lor afluenți.

Din punct de vedere al modului de trai și al căilor de pătrundere temporară spre centrul Transilvaniei se remarcă evidente similitudini între avari și unguri. Urmărind cartarea mormintelor avari din interiorul arcului carpatic, observăm că răspîndirea lor se limitează la valea Mureșului și a Someșului și la cîțiva din afluenții acestora²⁴⁹. Gruparea și numărul lor redus indică faptul că ele reprezintă vestigii ale unei populații la care pendulările în funcție de anotimp intrau în structura modului lor de viață. Avarii, care își aveau sălașele principale în Cîmpia Pannonică, urcau pe cursul rîurilor amintite probabil numai pentru pășunatul pe timp de vară și pentru exploatarea sărurilor și a zăcămintelor aurifere. Cu spiritul său ascuțit, Nicolae Iorga intuise inadverența nomazilor avari față de cadrul ecologic oferit de peisajul transilvănean: „Avarii n-au ce face cu el [cu Ardealul — n.n.]: viața lor de popor al stepei nu se poate deprinde cu noul fel de hrănire pe care l-ar cere condițiile geografice de acolo”²⁵⁰.

Pentru a ajunge, în anotimpul călduros, de pe Tisa pe văile marilor riuri transilvănene, unde găseau vegetație abundentă, crescătorii nomazi de vite trebuiau să parcurgă distanțe variabile. Cei cărora li se repartizaseră terenuri de pășunat pe Crișuri aveau de străbătut între reședințele de iarnă și cele de vară distanțe mai mici, de aproximativ 150 km. În schimb, de la Tisa pînă la cursul superior al Someșului Mare și Mic erau circa 350—380 km, iar pînă la acela al Mureșului și al Oltului minimum 650 km. După cum s-a constatat, lungimea drumurilor sezoniere parcurse de nomazi varia extrem de mult, de la regiune la regiune, fiind dependentă de climat și vegetație. La turemeni și kirkizi migrațiile radial-circulare oscilau numai între 20—30 și 150—200 km. În timp ce mongolii din Mongolia Interioară străbăteau 150 km sau chiar mai puțin, consinginii lor din ținutul Gobi ajungeau la 600 km, fiind, la rîndul lor, depășiți de kazahi, care făceau 1 000—1 500 km²⁵¹. Comparîndu-le cu distanțele parcurse de nomazii din Asia, acelea pe care trebuiau să le acopere ungurii și predecesorii lor stabiliți de-a lungul Tisei și a Dunării Mijlocii pentru a ajunge pe văile principalelor cursuri de apă ale Transilvaniei erau de lungime medie.

²⁴⁵ Gy. Györfly, *Système de résidence...*, p. 110—111. Pentru toponimele citate, cf. și C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 52; 11, p. 297, 378, 399.

²⁴⁶ *Chronica Hungarica compendiosa saeculi XIV*, p. 315—316; *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 32, 148.

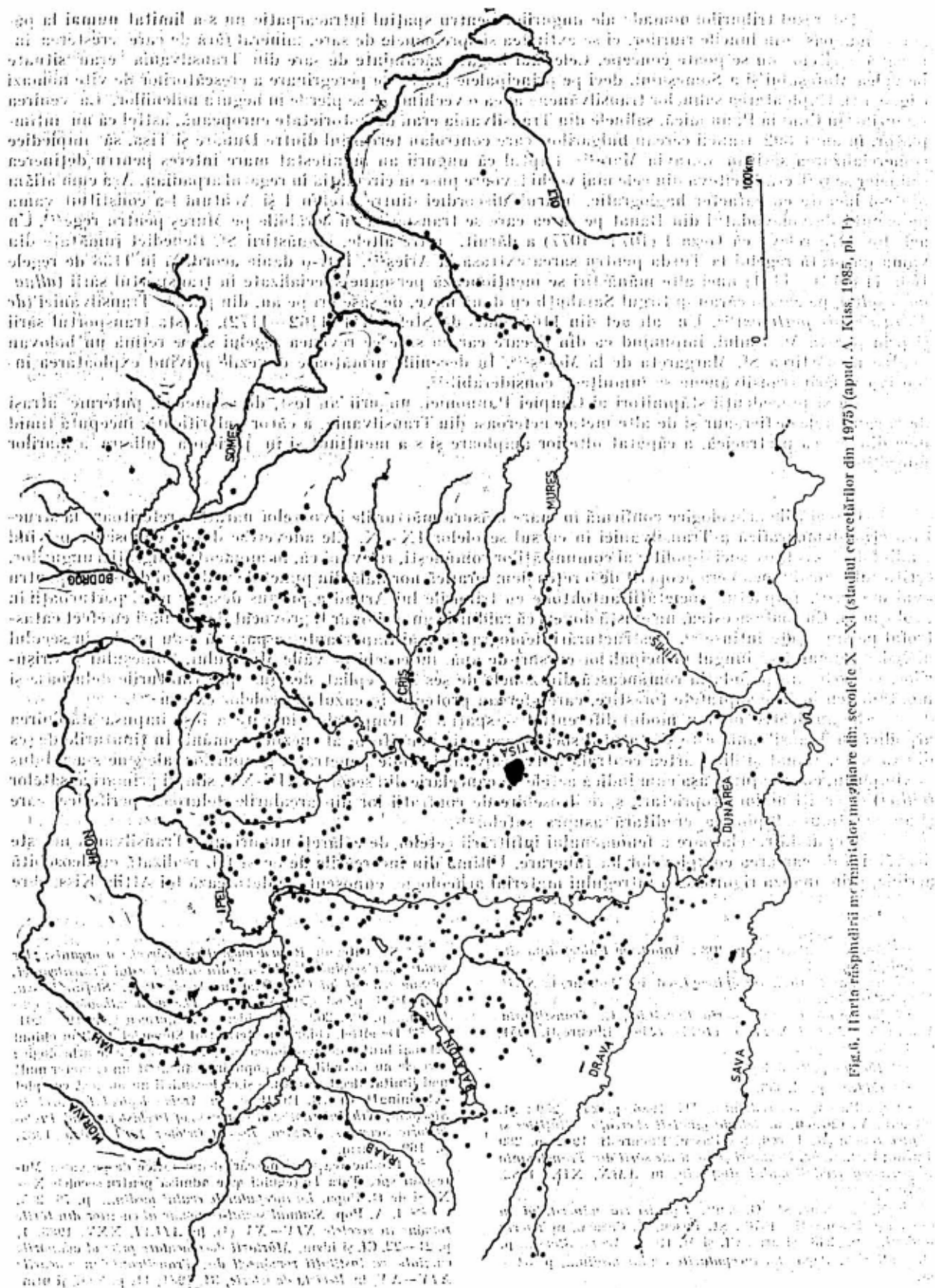
²⁴⁷ Gy. Györfly, *Système de résidence...*, p. 111 și harta 11. Cf. și C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 397; 11, p. 281.

²⁴⁸ Gy. Györfly, *Système de résidence...*, p. 120—121 și harta 15. Un alt sat Harka se afla în vecinătatea lacului Neusiedler, la sud-est de Viena.

²⁴⁹ K. Horeň, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele VI—XIII*, București, 1958, p. 61—108; idem, *Die Avarienproblem in Rumänien*, in *Studijne zvezsti*, 16, Nitra, 1968, p. 103—120; M. Rusu, *Avars, Slavs, Romanic population in the 6th—8th centuries*, in *Relations...*, p. 140—141 și fig. 2, lista 6.

²⁵⁰ N. Iorga, *Istoria românilor*, I, *Oamenii pămîntului (pînă la anul 1000)*, București, 1936, p. 258.

²⁵¹ A. M. Khazanov, *op. cit.*, p. 52.

Interesul triburilor nomade ale ungarilor pentru spațiul intracarpatic nu s-a limitat numai la pășunile mănoase din luncile riurilor, ci se extindea și spre ocele de sare, mineral fără de care creșterea intensivă a vitelor nu se poate concepe. Cele mai bogate zăcăminte de sare din Transilvania erau situate pe valea Mureșului și a Someșului, deci pe principalele trasee de peregrinare a crescătorilor de vite nomazi (fig. 5/1-4). Exploatarea salinelor transilvănene avea o vechime ce se pierde în negura mileniilor. La venirea ungarilor în Cimpia Pannonică, salinile din Transilvania erau de notorietate europeană, astfel că nu întâmplător, în anul 892, francii cereau bulgarilor, care controlau teritoriul dintre Dunăre și Tisa, să împiedice comercializarea sării în Moravia Mare²⁷². Faptul că ungurii au manifestat mare interes pentru deținerea salinelor se reflectă în citeva din cele mai vechi izvoare puse în circulația în regatul arpadian. Așa cum aflăm dintr-o lucrare cu caracter hagiografic, mărunț discordei dintre Ștefan I și Achtum l-a constituit vama percepută de voievodatul din Banat pe sarea care se transporta cu corăbiile pe Mureș pentru rege²⁷³. Un act din 1075 releva că Geza I (1074-1077) a dăruit, între altele, mănăstirii Sf. Benedict jumătate din vama datorată regelui la Turda pentru sarea extrasă la Arieș²⁷⁴. Într-o danie acordată în 1138 de regele Bela II (1131-1141) unei alte mănăstiri se menționează persoane specializate în transportul sării (*alluatores salis*), pe care o cărau în tirgul Sambuth cu două nave, de șase ori pe an, din părțile Transilvaniei (*de Ultrasilvanis partibus*)²⁷⁵. Un alt act din 1165, emis de Ștefan III (1162-1172), atestă transportul sării și prin poarta Meseșului, impunând ca din fiecare car, cu sare ce revenea regelui să se rețină un bolovan pentru mănăstirea Sf. Margareta de la Meseș²⁷⁶. În deceniile următoare dovezile privind exploatarea intensivă a sării transilvănene se înmulțesc considerabil²⁷⁷.

Ca și precedenții stăpînitori ai Cimpiei Pannonice, ungurii au fost, de asemenea, puternic atrași de zăcămintele de fier, aur și de alte metale neferoase din Transilvania, a căror valorificare, începută timid încă din epoca pretracică, a căpătat ulterior amploare și s-a menținut și în perioada tulbură a marilor migrații²⁷⁸.

Cercetările arheologice confirmă în mare măsură mărturiile izvoarelor narative referitoare la structura etno-demografică a Transilvaniei în cursul secolelor IX-X. Ele adeveresc datele cunoscute privind stadiul de dezvoltare social-politic al comunităților românești, relevînd că, în momentul migrației ungarilor, teritoriul transilvănean era acoperit de o rețea demografică normală din punct de vedere al densității pentru evul mediu²⁷⁹. Impactul societății autohtone cu triburile lui Arpad a produs desigur mari perturbații în evoluția sa. Cu toate acestea, nu există dovezi că raidurile ungarilor ar fi provocat depopulări cu efect catastrofal pe suprafețe întinse²⁸⁰. Restructurări demografice mai importante se pare să s-au produs în secolul al X-lea numai de-a lungul principalelor cursuri de apă, îndeosebi pe văile Mureșului, Someșului și Crișurilor. O parte din populația românească din zonele de șes s-a repliat, desigur spre întinderile deluroase și montane, cu întinse suprafețe forestiere, care ofereau protecție în cazul pericolelor externe²⁸¹.

Semnificativ pentru modul diferențiat — spațial și temporal — în care a fost impusă stăpînirea arpadiană în Transilvania este și statutul social-economic neuniform al cnezilor români. În ținuturile de șes din Crișana, Banat și din partea centrală a Transilvaniei, unde penetrația grupurilor alogene s-a produs de timpuriu, cnezii ajung, așa cum indică actele de cancelărie din secolele XIV-XV, simpli primari ai satelor (*vilici*), aserviți noilor proprietari, spre deosebire de conrații lor din arealurile deluroase periferice, care și-au menținut stăpînirea ereditară asupra satelor²⁸².

O oglindă revelatoare a fenomenului infiltrării cetelor de călăreți unguri spre Transilvania ne este dezvăluită de cartarea complexelor lor funerare. Ultima din încercările de acest fel, realizată cu deosebită acuritate, prin analiza riguroasă a întregului material arheologic cunoscut, se datorează lui Attila Kiss, care

²⁷² *Annales Fuldenses*, p. 408; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 121.

²⁷³ *Legenda S. Gerhardi episcopi*, ed. E. Madărar, în *SRH*, II, p. 490-492.

²⁷⁴ Documente privind istoria României, C. Transilvania, Veacul XI, XII și XIII, I (1075-1250), București, 1951, p. 1-2, 355-356.

²⁷⁵ *Ibidem*, p. 2-3, 356.

²⁷⁶ *Ibidem*, p. 4, 356.

²⁷⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul...*, III, 1986, p. 246-259; Șt. Olteanu, V. Cazacu, în *Istoria gîndirii și creației științifice și tehnice românești*, I, red. Șt. Pascu, București, 1982, p. 289 și urm.; P. Iambor, *Drumuri și vîmi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *AMN*, XIX, 1982, p. 75-85.

²⁷⁸ N. Maghiar, Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1970; Șt. Pascu, V. Cazacu, în *Istoria gîndirii...*, p. 248 și urm. Cf. și M. Rusu, *Avars, Slavs...*, p. 143-145; H. Popa, *La începuturile evului mediu...*, p. 54-55.

²⁷⁹ Șt. Olteanu, *Baza demografică străveche a organizărilor statale din secolul al XIII-lea din sudul și estul Transilvaniei*, în *Sub semnul lui Cluj: Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 63-70; M. Rusu, *The autochthonous population...*, p. 203, 209-217; idem, *Frühformen...*, p. 198-201.

²⁸⁰ De altfel, chiar și pe teritoriul Slovaciei, lăvit în chipul cel mai brutal de agresiune maghiară, cercetările arheologice recente au dovedit că depopulările au avut un caracter mult mai limitat decît se estima și că localnicii nu au fost compleți exterminați. Cf. A. Ruttkay, în *Archaeological Research in Slovakia, Xth International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Mexico, 19-24 October 1981*, Nitra, 1981, p. 169 și urm.

²⁸¹ Producerea unor mișcări demografice de pe valea Mureșului spre Țara Hațegului este admisă pentru secolele X-XI și de R. Popa, *La începuturile evului mediu...*, p. 76, 265.

²⁸² I. A. Pop, *Statutul social-economic al cnezilor din Țările române în secolele XIV-XV (I)*, în *AIIAI*, XXV, 1988, I, p. 21-22. Cf. și idem, *Mărturie documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania în veacurile XIV-XV*, în *Revista de istorie*, 34, 1981, 11, p. 2097 și urm.

a avut în vedere toate descoperirile ce se raportează secolelor X—XI din bazinul mijlociu al Dunării (fig. 6). Specialistul maghiar a ajuns la concluzia că, înainte de consolidarea statului arpadian, ungurii s-ar fi stabilit efectiv numai în zonele de șes favorabile pășunatului intensiv. În schimb, în teritoriile cu relief colinar din jur, incluse ulterior în regatul arpadian, inclusiv în Transilvania intracarpatică, ungurii au pătruns în secolul al X-lea sporadic, fără să le fi luat în stăpânire în mod real²⁹². După cum pe bună dreptate s-a remarcat, roadele succeselor obținute de căpeteniile maghiare în dauna formațiunilor politice transilvănene nu au putut fi valorificate pe plan politic, elementele alogene fie retrăgându-se în cea mai mare parte în pustă, fie acceptând coabitarea cu localnicii²⁹³. În momentul descălecării în Cîmpia Pannonică, efectivele ungurilor, decimate într-o oarecare măsură în înfruntările cu bulgarii și pecenegii, erau insuficiente pentru a lua în stăpânire și a organiza administrativ întregul bazin al Dunării Mijlocii. Teritoriul de așezare al ungurilor a fost limitat nu numai datorită numărului lor relativ redus, ci și din rațiuni militare. Din cauza pericolului potențial reprezentat de pecenegi și bulgari, fișii din regiunile amplasate în vecinătatea granițelor au rămas nelocuite de unguri, rămânând însă în stăpânirea anumitor grupuri autohtone, cărora se presupune că le incumbau diverse atribuții militare²⁹⁴. Prezența mormintelor de călăreți în vecinătatea pasului Verecké arată că doar în această zonă s-a optat pentru un sistem de apărare activă²⁹⁵, ceea ce în interiorul arcului carpatic avea să se realizeze de-abia mult mai târziu. În acest teritoriu, complexe funerare atribuibile ungurilor, datînd din secolul al X-lea și mai ales din prima sa jumătate — spre deosebire de celea din Pannonia și sudul Slovaciei —, sînt rare și izolate (fig. 6)²⁹⁷. Puținele cimitire identificate cuprind un număr redus de morminte, ceea ce relevă, pe de o parte, că cetele de călăreți nu erau prea numeroase, iar, pe de altă parte, că nu staționau vreme îndelungată într-un singur loc, practică ce concordă cu modul de viață al unei comunități de crescători nomazi de vite. Cu foarte puține excepții, mormintele de călăreți din secolele X—XI, depistate în spațiul intracarpatic, se localizează pe cursul mijlociu al Mureșului și pe acela superior al Someșului, în vecinătatea unor bogate saline și a unor importante zăcămintă de metale neferoase.

Într-o altă ordine de idei, remarcăm faptul că nici unul din aceste morminte nu poate fi datat cu toată certitudinea în primul sfert al secolului al X-lea și că doar pentru foarte puține din ele există anumite argumente că s-ar plasa în prima jumătate a secolului amintit. De altfel, nici unul din zecile de morminte vechi maghiare din care provin monede de argint sau din aur arabe, vest-europene sau bizantine — cele mai multe emise de Ismail ibn Ahmed (892—907), Ahmed ibn Ismail (907—913), Nasr ibn Ahmed II (913/914—943/944), Berengar I (888—924), Hugo de Provence (926—945), Hugo și Lothar II (931—947), Lothar II (945—950)²⁹⁸ —, nu se localizează în Transilvania intracarpatică.

Rezultatele cercetărilor arheologice pledează, după cum a rezultat din pasajele anterioare, împotriva aserțiunii conform căreia ungurii ar fi luat în stăpânire întreaga Transilvania imediat după ce au trecut pe versanții apuseni ai lanțului carpatic. Din acest punct de vedere ele se află în convergență cu informațiile izvoarelor narrative, dintre care unele au fost deja evocate mai sus. Pentru problema în discuție revelatoare este și precizarea din *Gesta* lui Anonymus, după care, încă din vremea lui Arpad, hotarul teritoriului controlat de unguri a fost fixat la poarta Meseșului (*in porta Mezesina*), unde localnicii ar fi fost siliți să ridice un sistem de fortificații²⁹⁹. Aceste întărituri — așa-numitele prisăci (*gyepű*) —, care marceau granița răsăriteană a Ungariei, sînt menționate cu prilejul relatării invaziei conduse de Ósul, în anul 1068, în cronică de la mijlocul secolului al XIV-lea³⁰⁰, unde s-au preluat datele unor anale anterioare. Dispunerea principalelor efective ale secuilor în ținutul bihorean, înainte de a fi colonizați în extramitatea estică a Transilvaniei în secolul al XII-lea, era menită, de asemenea, să contribuie la protejarea hotarelor regatului de pe aliniamentul Carpaților Apuseni³⁰¹.

Faptul că Pannonia și Transilvania au intrat în etape diferite sub obediența Arpadienilor este reflectat, între altele, de terminologia deosebită ce s-a atribuit celor două regiuni în cursul evului mediu. În timp ce pusta pannonică — potrivit unor norme larg proliferate în întreg continentul — a preluat un nume derivat de la acela al noilor stăpînitori, după ce anterior fusese denumită Gepidia și Avaria, spațiul intracarpatic a fost desemnat cu termenii *Ultra Silvas*, *Transilvania*, *Erdély*, *Ardeal*, *Арде́л.ов* etc., avînd o semnificație etimologică asemănătoare. Dacă cele două regiuni ar fi fost cucerite concomitent sau la scurt interval, pentru ambele s-ar fi adoptat un nume preluat de la acela al ungurilor, ceea ce însă nu avea să se întîmple.

²⁹² A. Kiss, *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert*, în *Die Bayern und ihre Nachbarn*, 11, ed. H. Friesinger, F. Dalm, Vienna, 1985, p. 217—379.

²⁹³ Șt. Pascu, în *Istoria României*, II, red. A. Oțetea, M. Berza, B. T. Cămpina, Șt. Pascu, Șt. Ștefănescu, București, 1962, p. 47.

²⁹⁴ A. Kiss, *op. cit.*, p. 235, 239.

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 235.

²⁹⁷ I. Erdélyi, *op. cit.*, în *Проблемы археологии...*, p. 128 și urm.; M. Rusu, *The autochthonous population...*, p. 210—211, 216—217; A. Kiss, *op. cit.*, *passim*.

²⁹⁸ M. Schulze, *op. cit.*, p. 501 și urm.

²⁹⁹ Anonymus, p. 64.

³⁰⁰ *Chronica Hungarica compositio saeculi XIV*, p. 366; *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 55, 175. Cf. și *Chronicon Pannoniense*, p. 38; Henric de Mügel, p. 176; *Chronicon Dubnicense*, în *Historiae Hungaricae fontes domestici, Scriptores*, III, ed. M. Florianus, Leipzig, 1884, p. 75. Cf. și considerațiile lui M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio*, p. 269—271.

³⁰¹ Th. v. Bogány, *Über Herkunft, Gesellschaft und Recht der Szekler*, în *Ungarn-Jahrbuch*, 2, 1970, p. 22—23; H. Gökkenjan, *op. cit.*, p. 114 și urm.

Stabilirea exactă a etapelor de infiltrare a ungarilor în interiorul arcului carpatic rămâne o problemă a cărei deplină clarificare comportă în actualul stadiu al cercetărilor inerente dificultăți. Caracterul puțin explicit și adesea echivoc al puținelor izvoare istorice referitoare la problema amintită lasă arheologiei șansa limpezirii sale în manieră satisfăcătoare, desigur într-un viitor nu prea îndepărtat. În acest sens, de o importanță majoră ni se pare, între altele, datarea precisă a necropolelor de tip Bielo-Brdo și a tuturor fazelor de construcție a cetăților medievale de la cumpăna mileniilor I și II din Transilvania, precum și definirea caracterului etnic a celor cărora le-au aparținut respectivele vestigii. După cum este cunoscut, în literatura de specialitate persistă încă accentuate divergențe de opinii în privința acestor aspecte, controversate ce împietesc asupra descifrării unor fenomene istorice polivalente vizând realitățile demografice și social-politice transilvănene. Astfel, spre exemplu, în timp ce în urmă cu circa trei-patru decenii opinia potrivit căreia descoperirile Bielo-Brdo ar aparține cu prioritate comunităților slave dobândise o adevărată cvasiunanimitate, în ultimii ani se colportează persuasiv — îndeosebi în literatura de specialitate maghiară — ideea unui substanțial aport etnic al ungarilor la geneza și evoluția lor.²⁹² În ceea ce ne privește, considerăm că interpretările propuse prezintă anumite componente vulnerabile, în sensul că ele ignoră în parte pluralitatea etnică a statului arpadian, îndeosebi din zonele sale periferice de la est și nord, unde populațiile locale nu au putut fi dislocate prin pătrunderea ungarilor și colonizările pe care le-au patronat. Publicarea metodică și datarea cu precizie a celor mai vechi elemente de tip Bielo-Brdo de la est de Carpații Apuseni și o retrospectivă a lor mai circumstanțiată va putea conduce și spre elucidări în sfera încă nevralgică a delimitărilor fazelor cronologice ale pătrunderii ungarilor în Transilvania intramontană.

Datele aflate la îndemina noastră pînă în prezent, dintre care unele au fost deja înfățișate mai mult sau mai puțin succint, indică practicarea, deplasărilor sezoniere de către triburile maghiare de-a lungul marilor cursuri de apă transilvănene probabil timp de peste un secol de la stabilirea lor în Cîmpia Pannonică, adică pînă la deplina lor sedentarizare, proces încheiat după adoptarea oficială a creștinismului la începutul domniei lui Ștefan cel Sfînt. Aceasta nu înseamnă că nu s-au putut constitui așezări stabile ale ungarilor și ale altor grupuri alogene aflate în dependența lor încă înainte de acest moment, ca urmare a necesității de a se dirija exploatarea salinelor și a zăcămintelor metalifere și de a supraveghea militar principalele căi de acces spre ele și spre terenurile de pășunat. Asemenea puncte stabile au luat naștere probabil îndeosebi după eșecul zdrobitor suferit în fața oștilor lui Otto I în 955 și după reformele inițiate de ducele Geza (972—997).

Încercînd să sintetizăm cîteva din datele mai importante care ne-au reținut atenția, vom consemna mai întîi complexitatea fenomenelor demografice, economice și politice declanșate odată cu migrarea ungarilor spre Cîmpia Dunării Mijlocii și cu începutul infiltrării lor în interiorul arcului carpatic. Cu toate că, în perioada staționării în stepele nord-pontice, triburile maghiare au pătruns în mai multe rînduri spre Dunărea de Jos, ele nu s-au stabilit durabil în regiunile de la nordul marelui fluviu. Imaginația sugerată în acest sens de anumite referiri ale unor izvoare narrative nu și-a aflat confirmarea în vestigiile arheologice scoase la iveală pînă în prezent, ceea ce reliefează din nou cu pregnanță valențele acestora din urmă pentru așa-numitul mileniu întunecat al istoriei spațiului carpato-dunărean. Rețeaua densă a așezărilor populației străromânești din aceste ținuturi, inclusiv din zona de cîmpie, și vecinătatea neconfortabilă a țărului bulgar, aflat într-o perioadă de apogeu a puterii, au descurajat desigur tendințele ungarilor de expansiune spre gurile Dunării. În anii imediat anteriori marelui exod spre Cîmpia Pannonică, principalele sălașe ale uniunii tribale a ungarilor erau situate la mare distanță de vărsarea Dunării, probabil în preajma Niprului și Donului. În cursul secolului al IX-lea, ca și în secolul următor, de altfel, în evoluția comunităților străromânești din arealul carpato-dunărean nu s-au înregistrat perturbări deosebite datorate mișcărilor triburilor de păstori nomazi din răsăritul Europei, ci, dimpotrivă, acestea au cunoscut o epocă de relativă prosperitate, materializată prin expansiune demografică, progrese economice, realizări pe plan cultural și conturarea unor structuri social-politice cu complexitate sporită.

Strămutarea ungarilor în Cîmpia Pannonică, consecință a ofensivei concertate a pecenegilor și bulgarilor, s-a produs în anul 896 prin principala cale de acces din stepele ponto-caspice spre Dunărea Mijlocie, adică prin pasul Verecke din Carpații Păduroși și nu prin trecătorile din Carpații Orientali și Meridionali. Primul lor loc de descălecare în noua patrie a fost bazinul Tisei, de unde s-au extins curînd pe ambele maluri ale Dunării. Forța corosivă a expedițiilor din Transilvania a fost resimțită din plin de voievodatele locale româno-slave, dar cu toate acestea numărul restrîns al călăreților de stepă era insuficient pentru a lua în stăpînire și a administra profitabil teritoriul intracarpatic, ale cărui

²⁹² Pentru problema genezei și evoluției culturii Bielo-Brdo, cf. îndeosebi Z. Váňa, *Mad'ari a Slované ve světle archeologických X.—XII. století*, în *SlovArch*, II, 1954, p. 51—104; A. Kiss, *Zur Frage der Bielo Brdo Kultur*, în *Acta Ar-*

chaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXV, 1973, 3—4, p. 327—340; Cs. Bálint, *Benapny u m.n. Beaabpde-kas kulture*, în *Acta Archaeologica Carpathica*, XIX, 1975, p. 97—146.

trăsături de relief nu erau ideale pentru nomadismul ecvestru. Angrenarea într-o suită de acțiuni militare de anvergură spre Europa Centrală, Meridională și Apuseană, care timp de peste o jumătate de secol au avut o periodicitate cu o cadență destul de riguroasă, a deturnat interesul aristocrației tribale maghiare de la zonele învecinate de la răsărit de Carpații Apuseni, astfel că roadele izbuzurilor dobândite prin incursiunile cetelor lui Arpad au fost curind în mare parte irosite, populația autohtonă — în pofida traumatismelor suferite — reușind să-și reosifice și să-și adapteze progresiv mecanismele interne social-politice potrivit noilor realități.

Ținând cont de specificul modului de viață al triburilor nomade de crescători de vite, caracterizat prin pendulări sezoniere; de răspindirea complexelor lor funerare și de toponimia medievală evocând numele șefilor de triburi, se poate conchide că infiltrarea grupurilor de unguri în interiorul arcului carpatic s-a făcut de-a lungul Mureșului și Someșului, mai întâi pentru asigurarea pășunatului de vară și pentru valorificarea zăcămintelor de sare și de metale, ceea ce nu presupunea prezența lor permanentă în teritoriul amintit.

Implantarea unor așezări stabile ale ungurilor în Transilvania a avut loc în paralel cu evoluția procesului lor de sedentarizare, proces activizat după înfringerea catastrofală de la Lechfeld, prin măsurile adoptate de Geza, și mai ales după creștinare. Datorită numărului lor redus și a opoziției românilor, ungurii au recurs în mod constant la atragerea unor grupuri etnice străine, în majoritate din Răsărit; spre a le folosi pentru paza hotarelor și pentru colonizări. Osmoza lor în creuzetul conglomerațului etnic intracarpatic a condus spre interesante fenomene de aculturație cu dăinuire îndelungată. În fața erupției alogene, comunitățile românești au fost silită la replieri teritoriale, la reprofilări economice și la restructurări instituționale, prin care au pregătit o rezistență durabilă și eficientă în fața tendințelor de deznaționalizare și de înăbușire a propriei spiritualități.

LA MIGRAȚION DES HONGROIS DANS L'ESPACE CARPATO-DANUBIEN ET LEURS CONTACTS AVEC LES ROUMAINS AUX IXe-Xe SIÈCLES

RÉSUMÉ

Depuis le néolithique déjà l'espace carpatho-danubien a toujours été l'objet des incursions des tribus nomades, qui venaient des steppes de l'est de l'Europe. Succédant aux populations de souche iranienne et turque, au IXe siècle, dans les contrées nord-pontiques s'établissent les Hongrois, qui en 837 s'avancent pour la première fois, pour peu de temps, jusqu'au Bas-Danube. Vers la fin du IXe siècle l'intérêt des Hongrois pour les régions de la proximité des bouches du Danube s'accroît, sans qu'il se produise cependant leur établissement durable au nord de ce grand fleuve. L'image que suggèrent à cet égard certaines mentions des sources historiques (Constantin le Porphyrogénète, Gardizi, al-Marvazi, etc.) n'est pas tout à fait convaincante, les investigations archéologiques ne la confirmant pas non plus. Les tombeaux de chevaliers de Moldavie et de Valachie attribués aux Hongrois s'avèrent, à une analyse plus rigoureuse, avoir appartenu aux populations d'origine touranienne. D'autre part, au IXe siècle, dans la zone de plaine on constate un accroissement considérable des établissements autochtones — de type Dridu — par rapport à la période antérieure. Pour le cas où les tribus des Hongrois auraient effectivement occupé le lopin de plaine à gauche du Bas-Danube, nous ne voyons pas comment on pourrait expliquer la présence des nombreux villages d'agriculteurs autochtones surtout dans l'aréal des lacs danubiens et maritimes, idéals pour l'hivernage des nomades. Le réseau dense des établissements de la population vieille roumaine au nord des bouches du Danube et le voisinage inconfortable du tzarat bulgare, qui était alors à l'apogée du pouvoir, voilà ce qui a probablement découragé les tendances d'expansion des Hongrois vers les régions extra-carpatiques.

Durant la période qui précède l'exode vers la Plaine Pannonienne, les principaux établissements des Hongrois se trouvaient assez éloignés des bouches du Danube, probablement dans les environs du Don, où Réginald de Prun place leur affrontement décisif avec les Petchénègues, qui les ont obligés de quitter l'espace nord-pontique. De même, on ne doit pas laisser de côté le fait que la chronique d'Anonymus enregistre la tradition selon laquelle *Scythia* était nommée *Dentumoger*, expliquée du point de vue étymologique par les spécialistes comme dérivée de *Den* (Don) et *moger* (Magyar), de sorte que la signification en serait „les Hongrois du Don”. La tradition orale en Pannonie a retenu probablement le dernier établissement des Hongrois avant qu'ils eussent choisi leur nouvelle patrie.

Le déplacement des Hongrois dans la Plaine Pannonienne, conséquence de l'offensive conjointe des Petchénègues et des Bulgares, s'est produit, ainsi qu'il ressort des annales du monastère Fulda et de la chronique de l'Arabe Tabari, en 896. Le problème de la route poursuivie par les Hongrois des steppes nord-pontiques vers la Plaine Pannonienne a été souvent au centre des débats historiographiques, sans qu'il s'ensuive jamais un point de vue unitaire. Comme il résulte des chroniques magyares en latin confirmées aussi par *Povest' vremennych let*, le déplacement vers l'ouest a été fait par le défilé Verecke des Carpates Boisées, la route traditionnelle de passage de tous les nomades des steppes ponto-caspiennes vers la Plaine du Danube Moyen. Le texte de *Chronicon Pictum Vindobonense*, où l'on relate que le père d'Arpad, Almos, aurait été tué en *Erdelew* et que sa horde serait restée quelque temps, avant de pénétrer en Pannonie, n'inspire aucune confiance. Selon les indications des sources byzantines, depuis déjà la période du stationnement en Ateikuzu/Etelköz le commandant suprême des Hongrois était Arpad, mais les auteurs des chroniques officielles ont voulu, tout en connaissant la généalogie du fondateur de la dynastie royale, attribuer à son père aussi certains mérites pour la conquête de la nouvelle patrie. La nomination de l'Ardeal (*Erdelew*) dans le paragraphe concernant la fin d'Almos est très probablement le résultat d'une transcription erronée, due à la confusion entre *erdő* (= forêt) et *Erdő-elve* (= au-delà de la forêt), la forme magyare pour *Ultrastlvania* (Transylvanie). Par conséquent, il est possible que dans la source de la chronique sus-mentionnée il y eût initialement le terme *erdő* désignant la zone boisée *Ung*, où les Hongrois sont arrivés immédiatement après être passés par le défilé Verecke. Beaucoup d'autres données indiquent que le premier endroit où les Hongrois se sont établis après avoir quitté les steppes du nord de la mer Noire a été le bassin de la Tisa, d'où ils se sont répandus par la suite sur les deux rives du Danube. Ce n'est pas par hasard que dans le bassin supérieur de la Tisa sont groupés les plus anciens complexes funéraires que l'on peut attribuer aux Hongrois.

Au moment où les tribus des Hongrois, accompagnés de Kabares, traversaient les Carpates Boisées, la Pannonie et la Transylvanie étaient peuplées de communautés hétérogènes pour ce qui est de leur structure ethnique. Selon la tradition magyare, consignée par Simon de Keza et par les chroniques qui lui ont succédé, après le démembrement de l'Empire des Huns, la Pannonie serait restée habitée de Slaves, Grecs, Teutons, Messiens (= Bulgares) et Valaques. L'implication des Valaques avec d'autres peuples aussi dans les événements déclenchés par la fulminante campagne des Huns en Europe est mentionnée dans pas mal d'écrits de provenance diverse, élaborés dans les premiers siècles du II^m millénaire : *Nibelungenlied*, *Die Klage*, *Blaterolf und Dietleib*, *La guerre d'Attila* de Niccolò da Casola, diverses biographies fantaisistes sur le roi Attila, etc. À l'origine de l'idée anachronique sur la présence des Valaques dès le règne d'Attila se trouve, entre autres, un fait transmis par la tradition orale en Pannonie et en Transylvanie, à savoir qu'au moment de l'invasion des Hongrois ceux-ci ont rencontré les Roumains. Cela résulte manifestement de *Povest' vremennij let* et de *Gesta Hungarorum* d'Anonymus, où l'on offre des informations de la plus grande importance pour les formations politiques locales de Transylvanie s'y trouvant à la charnière des IXe—Xe siècles. La coïncidence, des mentions sur les Valaques dans les deux sources s'explique probablement par le recours à une source commune, celle de la tradition orale slave de Hongrie ou des contrées avoisinantes. Il ne peut pas être question, ainsi qu'on a récemment proposé, d'une reprise des données de la chronique clévrine par Anonymus. Si nous admettons l'anachronisme des mentions des *Blacs* par Anonymus et Simon de Keza et leur prétendue migration de la Péninsule Balkanique dans le royaume arpadien aux XIIe—XIIIe siècles, thèse soutenue par certains historiens magyars contemporains, nous devrions considérer les deux chroniqueurs sus-mentionnés comme tout à fait détachés de l'ambiance politique et démographique où ils ont créé. Ils est difficile de croire que deux personnes qui faisaient autorité dans le domaine de l'écriture de l'histoire, avec des connaissances et des relations très vastes, puissent avoir ignoré le transfert de grands groupements humains de la droite à la gauche du Danube et d'avoir attribué aux Roumains d'origines plus recuées que celles des Hongrois en Transylvanie.

La force corrosive des incursions des Hongrois en Transylvanie a été pleinement ressentie par les voïvodats roumains et slaves locaux, mais cependant le nombre réduit des chevaliers de steppe était insuffisant pour prendre en possession et pour administrer profitablement le territoire circonscrit par l'arc carpatique, dont les formes de relief n'étaient pas idéales pour le nomadisme équestre. L'engrenage dans une suite d'actions militaires d'envergure vers l'Europe Centrale, Méridionale et Occidentale, qui durant plus d'un demi-siècle ont eu une périodicité avec une cadence assez rigoureuse, a détourné l'intérêt de l'aristocratie tribale magyare des zones avoisinantes de l'est des Carpates Occidentales, de sorte que les fruits des victoires obtenues par les raids des hordes d'Arpad ont été bientôt en grande partie gaspillés, la population autochtone — en dépit des traumatismes subis — arrivant à se réorganiser et à s'adapter progressivement les mécanismes internes socio-politiques aux nouvelles réalités.

Le passage des steppes nord-pontiques vers la steppe pannonienne a eu comme conséquence pour les Hongrois le fait de garder assez longtemps le mode de vie nomade. D'ailleurs, il aurait été impossible de s'en débarrasser trop vite, compte tenu du conservatisme des sociétés pastorales, d'autant plus que l'ambiance du milieu de leur nouvelle patrie offrait des conditions optimales pour le nomadisme équestre. Il y a plusieurs témoignages que les Hongrois, tels d'autres tribus des steppes de l'Eurasie ont continué de pratiquer, après leur départ d'Altekuz/Etelköz aussi, leur transhumance, hivernant dans les vallées du Danube Moyen et de la Tisa et remontant en été vers des contrées plus fraîches, avec une végétation abondante, le long des affluents de ces fleuves. Vu la dispersion des complexes funéraires et la toponymie médiévale évoquant les noms des chefs de tribus, on peut conclure que l'infiltration des groupes de Hongrois à l'intérieur de l'arc des Carpates au Xe siècle s'est faite notamment le long du Mureș et du Somes, pour assurer surtout le pâturage d'été et la valorisation des gisements de sel et de métaux, ce qui ne supposait pas toujours leur présence permanente dans le territoire mentionné.

L'implantation de certains établissements stables des Hongrois en Transylvanie a eu lieu parallèlement à la progression du processus de leur sédentarisation, processus accéléré après la défaite catastrophique de Lechfeld, grâce aux mesures adoptées par le duc Geza, et surtout après la conversion au christianisme. À cause de leur nombre réduit et de l'opposition des Roumains, les Hongrois se sont constamment servis des groupes ethniques allogènes, pour la plupart recrutés des steppes de l'Eurasie, employés autant pour la défense des frontières que pour les colonisations. Leur osmose dans le creuset du conglomérat ethnique de l'intérieur de l'arc carpatique a conduit à d'intéressants phénomènes d'acculturation de longue durée. L'irruption allogène a obligé les communautés roumaines à de certains repliements territoriaux, à de certaines restructurations économiques et institutionnelles, qui leur ont servi à préparer une résistance durable et efficace face aux tendances de dénationaliser et d'étouffer la propre spiritualité.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Les principaux types de sépultures de chevaliers des Xe—XIe siècles découverts dans la Plaine Pannonienne et aux régions avoisinantes (apud Cs. Bálint, 1969, p. 109).

Fig. 2. La carte des territoires atteints par les incursions des Hongrois entreprises entre les années 899—907. A — pillages, incendies; B — attaques manquées; C — luttes (apud M. Schulze, 1984, p. 480).

Fig. 3. La carte des territoires atteints par les incursions des Hongrois entreprises entre les années 908—926. A — pillages, incendies; B — attaques manquées; C — luttes (apud M. Schulze, 1984, p. 481).

Fig. 4. La carte des territoires atteints par les incursions des Hongrois entreprises entre les années 933—955. A — pillages, incendies; B — attaques manquées; C — luttes (apud M. Schulze, 1984, p. 482).

Fig. 5. La carte de la diffusion en Hongrie et en Transylvanie des toponymes dérivés du nom de Arpad (1), Tarhos (2), Üllő (3), Fajsz (4), Szabolcs (5), Tas (6), Tétény (7), Harka (8), Szomhor (9), Taksony (10), Sarolta (11), Zoltan (12) et Bua/Buia (13) et de la diffusion des plus importants gisements de sel de Transylvanie (14) (apud Gy. Györffy, 1975, pl. 2—15).

Fig. 6. La carte de la diffusion des tombes hongroises des Xe—XIe siècles (état des recherches de 1975) (apud A. Kiss, 1985, pl. 1).

Traduit par MICHAELA SPINEI

PIESE DE PODOABĂ DIN MEDIUL TRACO-GETIC ȘI SCITIC. INELE ȘI BRĂȚĂRI ORNAMENTATE CU BUTONI

DE

EMIL MOSCALU

O categorie de piese de podoabă comune mediului traco-getic și scitic sînt verigile simple sau duble și brățările ornamentate cu grupe de cîte trei butoni. Ele sînt lucrate din bronz, fier sau argint. Verigile pot fi grupate din punct de vedere tipologic în două tipuri.

Verigi de tip 1/a. În tipul 1/a am grupat exemplarele care au caracteristicile tipologice menționate mai sus. Acest tip se cunoaște în necropolele getice de la Murighiol (fig. 1/1) și Enisala (jud. Tulcea), care datează din secolul IV î.e.n. pe baza ceramicii grecești cu firnis și în mormîntul getic de la Ciucurova (jud. Tulcea) (fig. 1/2), care datează din secolul III î.e.n. pe baza unei monede histriene. Un alt exemplar se cunoaște la Murgeni (jud. Vaslui)¹. Și la Tervel (jud. Tolbuhin), în sudul Dobrogei, în aria getică, există un exemplar, care desigur că datează tot din aceeași perioadă². Verigile de tip 1/a sînt răspindite în egală măsură și în mediul tracic de la sudul munților Balcani, în mormintele tumulare de la Brezovo (fig. 1/4, 5, 10), Panaghiuriște (fig. 1/6), Bédniakovo (fig. 1/7) și Iankovo³. Aceste ultime exemplare datează tot din secolul IV î.e.n., ca și în mediul necropolelor plane getice. Veriga de tip 1/a de la Brezovo este lucrată din argint. De zăbala de bronz și argint este fixată un inel de același tip (fig. 1/10). Această ne permite să considerăm verigile de tip 1/a ca fiind piese de zăbală pentru asamblarea cu ele a hățurilor, deși există verigi duble din bronz, ca cele de la Peretu, Vrața și Orizovo care îndeplineau această funcție tot din perioada secolului IV î.e.n. Desigur că inelele de tip 1/a puteau îndeplini și alte funcții, cum ar fi cea ornamentală. O verigă de același tip în tumulul nr. 5 (1908) de la Mastiugino, în mediul scitic, în care există și vasul de argint cu mască umană de tipul cnemidelor de la Agighiol și Vrața și al sceptrului-ryton de la Peretu, datează de asemenea din secolul IV î.e.n.⁴ Categoria de piese pe care o analizăm este cunoscută deasemeni și în necropola scitică de la Nikolaevka, situată la limanul Nistrului, în mormîntul nr. 9 de înhumare. Și aici există o verigă triplă cu butoni, identică cu cea de la Ciucurova. Ea făcea parte din colierul de mărgelă și se datează tot în secolul IV î.e.n. Verigi ornate cu trei grupe de butoni, simple sau duble, există în tumulii scitici de la Bașovka, Senikivka și Čeasty Kurgan (Voronej)⁵. Și inelul de chingă de tip getic din tumulul 401 de la Jurovka din perioada 450—400 î.e.n., ca și cel de la Ruskaia Trostianka, au aceleași grupe de butoni. Aria de bază a răspîndirii acestui tip de piese cunoscute pînă astăzi este cea traco-getică din sudul Balcanilor, nord-estul Bulgariei și Dobrogei, dar exemplarele cele mai nordice sînt cele din mormintele scitice de la Mastiugino, Jurovka și Bașovka. Aceasta ne îndreptățește să le considerăm ca fiind piese comune traco-getilor și scitilor, dar ele au ca producător unic pe grecii din cetățile de pe litoralul traco-getic și scitic al Mării Negre.

Din punct de vedere cronologic ele nu depășesc limitele secolelor IV—III î.e.n. Cele mai multe dintre ele datează din secolul IV î.e.n., unele chiar din al doilea sfert al acestui secol, cum sînt cele de la Enisala din mormîntul nr. 5, ca și cele din tumulii tracici de la Panaghiuriște și Brezovo. Rămîne de văzut în ce

¹ E. Bujor, în *Dacia*, N. S., 2, 1958, p. 135, fig. 7/18; G. Simion, în *Peuce*, 2, 1971; idem, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 159, fig. 7/3 și 10/3; P. Alexandrescu, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 120; G. Coman, *Statornicie și continuitate*, București, 1980, fig. 126/8.

² Piesa am văzut-o în decembrie 1975, în muzeul din Tolbuhin, prin bunăvoința cercetătoarei Liubka Bobčeva, căreia îi mulțumesc și pe această cale.

³ B. Filov, în *Izvestia-Sofia*, 8, 1919, p. 10, fig. 8, fig.

24/1, fig. 28/8; R. Vulpe, *L'âge du fer thrace dans la Péninsule Balcanique*, Paris, 1930, fig. 3/24; T. Dremsizova, în *Izvestia-Sofia*, 10, 1955, fig. 12/8, p. 60.

⁴ A. P. Maņcevic, în *Arh. Sbornik Ermitaj*, 15, 1973, p. 40, fig. 11/4; V. A. Ilinskaia, *Skify*, Kiev, 1908, pl. 19/1.

⁵ A. I. Meliukova, *Poselenia i mogilnik u selo Nikolaevka*, Moscova, 1975, p. 74, 183, fig. 57/4; S. N. Zamiatin, în *SA*, 8, 1946, p. 10, fig. 14/9; E. P. Pokrovskaja, în *Arheologija—Kiev*, 1966, 18, p. 144, pl. 1/10.

măsură ele nu apar și în secolul V î.e.n. Aria lor de răspindire nu se poate limita numai la cea marcată de exemplarele cunoscute acum, ci, ele, trebuie să apară și în alte zone. Lipsa lor se explică desigur prin săpăturile încă reduse în necropolele și așezările getice din perioada secolelor IV—III î.e.n. din zona extracarpatică. Problema a fost analizată și de A. I. Meliucova în lucrarea „Skifia i Frakiiskii mir“, Moscova, 1979 (p. 227, fig. 48). Aici se menționează și cele două exemplare, găsite în necropola orașului grec Apollonia pe care I. Venedicov le consideră tracice, dar ele sînt grecești.

Verigi de tip 1/b. Al doilea tip de inele au cele trei proeminente fixate pe un pedestal. Ele sînt reprezentate de verigile duble de la Drencova (jud. Caraș-Severin) (fig. 1/3) și datează, pe baza garniturii de teacă de sabie ornamentată cu triunghiuri hașurate, în secolele VI—V î.e.n. Același tip de verigă dublă există și în necropola de la Trăbeniște, care datează din a doua jumătate a secolului V și secolul IV î.e.n.⁶ Ele sînt produse greco-ilitice și se difuzează în mediul nord-tracic, în aria aspectului cultural Szentes-Vekerzug-Chotin. O verigă de tip 1/b-simplă există și în necropola tracică de la Alsotelek (fig. 1/9)⁷. Necropola de aici datează din secolele VI—V î.e.n. și aparține tracilor nordici, iar din punct de vedere cultural face parte din aspectul Kustanoviče, specific ariei tracice nord-carpatică⁸. Piese de tip 1/b de la Drencova și Alsotelek, apar numai în zonele vestice ale ariei tracice. Pînă acum nu apar în alte zone.

Brățări ornate cu grupe de butoni. O categorie de piese apropiate de inelele cu grupe de cite trei butoni o reprezintă brățările ornamentate cu aceleași grupe de cite trei butoni. Una din cele mai vechi piese de acest tip este reprezentată de brățara din necropola getică de la Slobozia (jud. Bacău) (fig. 2/3). Ea este lucrată din sîrmă de bronz crestată. Necropola de aici este bine datată în a doua jumătate a secolului V î.e.n. și prima jumătate a secolului IV î.e.n., datare care este sprijinită de același tip de săgeți de la Duvanli⁹. Seria acestor brățări este bine reprezentată în necropolele getice de la Murighiol (fig. 1/18), Canlia (fig. 1/13), Enisala, Constanța (fig. 2/17) și Bugeac (fig. 2/15); toate din Dobrogea; datînd din secolul IV î.e.n., ca și în cetatea de la Vadu Săpat (jud. Prahova) și la Radovanu (jud. Călărași) (fig. 2/14), precum și în cetatea greacă Odessos¹⁰. Problema acestui tip de brățări a mai fost abordată, publicîndu-se și analogiile de la Ocna Sibiului (fig. 1/14; 16), Araci (jud. Sibiu) (fig. 1/15), Ațel (jud. Sibiu) (fig. 1/17 și 2/10) și Măgheruș (fig. 2/11), care datează din secolul III î.e.n. Ele au fost considerate ca neavînd analogii în mediul celtic sau grecesc, continental, microasiatic sau insular și au fost socotite ca provenînd din mediul getic de la Dunărea de Jos¹¹. O brățară de acest tip există și în cetatea getică de la Albești (jud. Teleorman), care datează din secolul IV î.e.n. pe baza amforelor thasiene (fig. 2/1). În Moldova brățări similare se cunosc în secolul IV î.e.n. la Poiana (jud. Galați), Bărbăasa (jud. Bacău), Corni—Huși (fig. 2/16), iar în Transilvania, la Turda¹². Un exemplar de același tip, dar lucrat din două fire răsucite, ornate cu trei grupe de cite trei butoni există în tumulul getic din secolul IV î.e.n., cu coif de bronz grecesc și aplică de argint de la Găvani (jud. Brăila) (fig. 2/2)¹³. Brățări de același tip există în mediul scitic la Prusi (fig. 1/8, 11, 12), unde datează din secolele IV—III î.e.n., ca și cele din necropolele și cetățile getice. Ele se mai cunosc în mediul scitic și la Kitaevka¹⁴. Originea lor este rezolvată de vreme ce există un tipar de piatră pentru turnarea acestui tip de brățări în secolele IV—III î.e.n. în orașul grecesc Olbia¹⁵. De aici se difuzează brățările cu butoni în mediul scitic. Prin urmare ele se produceau și de către greci, dacă nu cumva brățările de acest tip, din secolele IV—III î.e.n. din cultura getică, nu sînt tot produse grecești. Brățările ornamentate cu grupe de cite trei butoni sînt răspindite în cultura getică, din secolele V—III î.e.n., în Dobrogea, Muntenia, Moldova și Transilvania. Ele sînt purtate de geții creatori ai aspectului cultural de tip Canlia¹⁶. În cultura tracică din Bulgaria aceste brățări încă nu se cunosc pentru că exemplarul din orașul grecesc Odessos este situat tot pe litoralul getic al Mării Negre. În cultura tracică se cunosc numai verigile de tip 1/a. M. Irimia le-a denumit traco-grecești sau geto-grecești, părere care este confirmată de descoperirea tiparului de turnat cu grupe de trei butoni de la Olbia, ca și de exemplarul de la Odessos. Ele sînt răspindite și în cultura scitică din secolele IV—III î.e.n. Este judicioasă opinia lui V. Zirra conform căreia astfel de brățări nu se cunosc în cultura celtică din Europa vestică, din Ungaria sau Transilvania. Săpăturile arheologice făcute de Gh. Calotoiu de la Muzeul din Tg. Jiu în necropola getică de la Telești-Drăgoiești (jud. Gorj) au dus la

⁶ M. Petrescu-Dîmboviță, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 165, pl. 403/3; Lj. Popovici, *Catalogue des objets découverts près de Trăbeniște*, Belgrad, 1956, p. 85, p. 113, pl. 21.

⁷ P. Patay, în *Folia Arch.*, 1962, 14, p. 20, pl. 3/4.

⁸ E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 174.

⁹ C. Buzdugan, în *Carpica*, 1, 1968, p. 91, fig. 6/2.

¹⁰ E. Bujor, în *SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 576, pl. 1/11; M. Irimia, în *Pontica*, 1, 1968, p. 219, fig. 31; la Canlia săpăturile au fost făcute de Emil Moscalu în anii 1969—1974; pentru Vadu Săpat, informație amabilă a dr. V. Dupoi; pentru Radovanu, cf. S. Morintz, D. Șerbănescu, în *Thraco-Dacia*, 6, 1985, p. 27, fig. 6/1; G. Simion, în *Peuce*, 2, 1971, p. 118, fig. 31/8 și 81; idem, în *Peuce*, 6, 1977, p. 11; M. Irimia, în *Peuce*, 6, 1977, p. 73, fig. 1/3—4; G. Tonceva, în *Îzvestia—Varna*, X, p. 54, fig. 9.

¹¹ V. Zirra, în *Alba Regia*, 14, 1975, p. 52, pl. 2/A1—4; M. Roșca, *Erdély régészeti repertorium*, Cluj, 1942, p. 71, fig. 76/1, 2; M. Rusu, O. Bandula, *Mormintul unei căpetenii celtice de la Clumești*, Baia Mare, 1970, p. 37—40, pl. 18a/3, 4, și 18 b/6, 7.

¹² D. Berciu, E. Moscalu, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 636, fig. 3/2; S. Teodor, V. Bazareliuc, în *Acta Mold. Merid.*, Vaslui, 1980, p. 59, fig. 1/1; S. Teodor, în *Thraco-Dacia*, 2, 1981, p. 191; V. Zirra, în *Arch. Rozhledy*, 23, 1971, 5, p. 546, fig. 7/5.

¹³ *Catalogul Expoziției civilizației geto-dacilor din bazinul Siretului*, Bacău, 1977, pl. 7; N. Harțușche, în *Istros*, 4, Brăila, 1986, p. 30, fig. 25/1.

¹⁴ N. A. Onaiko, *Antiknizl impory Pridneprovnia i Pobuzie n IV—II vv do n. e.*, Moscova, 1970, *Archeologija SSSR*, D 1—27, pl. 25/10—12; idem, *MIA*, 96, 1961, p. 72, fig. 5/3; V. A. Korenko, A. V. Naidenko, în *SA*, 1974, p. 23, fig. 4/1.

¹⁵ A. I. Furmanskaia, în *ArchPam*, 7, 1958, p. 48, pl. 4/5.

¹⁶ E. Moscalu, *op. cit.*, p. 187 și urm.

descoperirea celui mai vechi exemplar de brățară ornamentată cu grupe de cîte trei butoni din bronz. Inițial, necropola de la Telești-Drăgoiești a fost datată în secolul V î.e.n. Dar datarea sa se întemeiază pe o fibulă cu placă dreptunghiulară descoperită de profesorul D. Berciu care a făcut primele cercetări aici¹⁷. O astfel de fibulă s-a găsit și în necropola getică Ieșelnița (jud. Mehedinți), din faza Ieșelnița II, care se datează, pe baza unui bol de tip ionic lucrat din pastă cenușie, din secolul VI î.e.n.¹⁸. În acest fel, necropola getică de la Telești-Drăgoiești datează din secolul VI î.e.n., dar pentru că unele exemplare de fibule cu placă dreptunghiulară din Grecia datează și din secolul V î.e.n.,¹⁹ necropola de la Telești-Drăgoiești trebuie datată în secolul VI și prima parte a secolului V î.e.n. În acest fel, în necropola getică de la Telești-Drăgoiești, avem atestată prezența celei mai vechi brățări ornamentată cu grupe de cîte trei butoni din cultura getică timpurie, ceea ce poate indica faptul că grecii au început să producă și să exporte în cultura getică astfel de piese la scurtă vreme după întemeierea coloniilor lor de pe litoralul getic al Mării Negre. Și verigile de tip I/a din orașul grecesc Apollonia, situat pe litoralul tracic al Mării Negre în Bulgaria de sud, sînt în măsură să indice producerea lor de către greci (I. Venedicov, *Raskopki i Praucivania*, Sofia, 1948, 2, p. 25, fig. 27). Brățările de bronz ornamentate continuă să fie utilizate și de către geto-dacii purtători ai culturii de tip Sarmizegetuza²⁰, din secolele II—I î.e.n., după cum ne indică exemplarele de la Popești (jud. Ilfov) (fig. 2/12—13), Piatra Craivii (jud. Alba, fig. 2/6), Ocnița (jud. Vâlcea) în secolul I î.e.n. și Pleasov (jud. Teleorman), în a doua jumătate a secolului II î.e.n. și în secolul I î.e.n.²¹ Ele constituie un element de continuitate între aspectul getic de tip Canlia din secolele V—II î.e.n. și cultura geto-dacică de tip Sarmizegetuza, avînd ca producător unic pe grecii de la Olbia, Tyras, Histria, Tomis, Callatis, Odessos, Dionysopolis, Mesembria și Apollonia. În secolele I î.e.n.—I e.n. geto-dacii, creșterii și purtători ai culturii de tip Sarmizegetuza, utilizează un alt tip de brățări ornamentate cu trei șiruri de butoni derivate desigur tot din brățările ornamentate cu grupe de cîte trei butoni. Astfel de brățări se cunosc la Ațel (fig. 2/10) și în cetățile fortificate cu ziduri de piatră de la Costești (jud. Hunedoara) (fig. 2/8), Tilișca (jud. Sibiu) și Piatra Craivii (jud. Alba, fig. 2/4—5)²². Brățările și inelele ornamentate cu trei șiruri de butoni continuă să fie utilizate de carpo-dacii din Moldova în secolele I—III e.n., după cum ne indică exemplarul de la Moldovenești, ca și de sarmații din R.S.S. Ucraineană de la Belozerkă, Zolotaia Balca, Zavestnoe, Novo-Filipovca și apar de asemenea în depozitul de la Berezani²³. Brățările ornamentate cu șiruri de butoni sînt cunoscute și în așezarea de la Galiș Loyacica²⁴. Această așezare conține vase getice specifice fazei I a Latène-ului geto-dacic de tip I/b, III/a, X/a, care sînt specifice aspectului cultural getic de tip Canlia, dar și vase de tip IX/a care își au originea în cultura tracică Gava-Holyhrad, din secolele XI—IX î.e.n. Vasele de tip IX/a continuă să fie utilizate de către geții purtători ai aspectului cultural de tip Szentes Vekézug-Chotin din secolele VI—V î.e.n. în aria lor din zonele tiso-slovace și poate și de către purtătorii aspectului cultural Kustanoviče.²⁵

Un alt tip de brățări-verigi sînt piese ornamentate cu un singur șir de butoni. Astfel de piese sînt cunoscute în cultura geto-dacică din secolul I î.e.n., de la Pecica (jud. Arad), Costești (jud. Hunedoara, fig. 2/7), Bizdina (jud. Dolj) și la Szaradz (comitatul Tolna) din Ungaria²⁶. Dar cea mai veche brățară din aur ornamentată cu șiruri de butoni și avînd capetele deschise și terminate cu butoni conici există în descoperirea de la Artand din estul Ungariei, care se datează pe baza hydriei spartane lucrate din bronz pe la 570 î.e.n. (fig. 2/9)²⁷. Avînd în vedere faptul că la Olbia se lucrează brățări ornamentate cu grupe de cîte trei butoni în secolele IV—III î.e.n. trebuie să credem că și brățările de aur de la Artand au fost lucrate tot într-un atelier grecesc. Diadema de aur de la Artand a fost lucrată tot într-un atelier grecesc nord-pontic, pentru că pe ea sînt imprimați nu numai cercei în formă de liră, dar și aplice în forma de treflă specifice culturii scito-grecesc. Brățara de aur de la Artand, ca și cea de bronz de la Telești-Drăgoiești, inaugurează o serie de brățări ornamentate cu grupe sau șiruri de butoni care vor fi utilizate între secolele VI î.e.n.—III e.n. de către greci, traci, geto-daci, sciți și sarmați. Este de crezut că și brățările ornamentate cu șiruri de butoni din cultura geto-dacică de tip Sarmizegetuza, din cultura carpo-dacică de tip Poienești, ca și din cultura sarmatică, sînt lucrate tot în coloniile grecești de pe litoralul getic și scitic al Mării Negre.

¹⁷ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, fig. 182/1; D. Berciu, E. Comșa, *Materiale*, 2, 1956, p. 478, fig. 192/1.

¹⁸ N. Nica, în *Historia*, 3, Craiova, 1970, p. 34, fig. 17/12; E. Moscalu, *op. cit.*, p. 20 și p. 127; idem, în *Oltenia*, 3, Craiova, 1981, p. 19; idem, în *Dacia*, N. S., 25, 1981, p. 344.

¹⁹ Diana Gergova, *PBF*, XIV, 7, München, 1987, *passim*.

²⁰ Emil Moscalu, *op. cit.*, p. 192.

²¹ A. Vulpe, M. Gheorghilă, *Cercetări*, 3, 1979, p. 97, pl. 2/1, 2; I. Berciu, A. Popa, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie*, București, 1971, I, p. 283, fig. 14/1—5; idem, *La fortresse dace de Piatra Craivii*, *Celticum*, 12, 1964, pl. 85/5; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, pl. 108/3; C. Preda, în *Thraco-Dacia*, 7, 1986, p. 91, fig. 20/1.

²² R. Florescu, *L'art des daces*, București, 1968, fig. 40/41; I. Berciu, A. Popa, *op. cit.*, fig. 14/1—4; idem, în *Cel-*

ticum, 12, 1964, pl. 85/1—4, 6; H. Dalcoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal*, Cluj-Napoca, 1972, fig. 61/2; V. Căpitanu, în *Carpica*, 8, Bacău, 1976, fig. 44/4; N. Lupu, în *Materiale*, 9, 1970, fig. 1/2.

²³ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, pl. 184/1; Iu. V. Kuharenko, în *SA*, 1959, I, p. 35; A. V. Gudkova, A. V. Russova, în *Isledovanie na antieinoi arheologii iugo-zapada Ucrainskoj SSR*, Kiev, 1980, p. 126, pl. 2/1—3.

²⁴ I. Bidzilia, *Arheologija—Kiev*, 17, 1964, p. 126, pl. 8/9; S. Teodor, P. Șadurschi, *Inventaria Archaeologica*, 11, 1979 (*Le dépôt de Lozna—Dorohoi*).

²⁵ E. Moscalu, *op. cit.*, p. 22, 44 și 109.

²⁶ Pentru piesa din cetatea getică de la Bizdina, comunicare amabilă C. M. Tăulea; R. Florescu, *op. cit.*; I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, pl. 126/15; I. Hampel, *Arch. Ért.*, 11, 1891, p. 281.

²⁷ M. Parducz, *AAH*, 17, 1965, fig. 20.

PIÈCES D'ART DE LA CULTURE THRACO-GÉTIQUE ET SCYTHIQUE ANNEAUX ET BRACELETS À BOUTONS

RÉSUMÉ

Une catégorie de pièces d'art commune à la culture thraco-gétique et scythique est constituée des anneaux et des bracelets ornements avec groupe de trois boutons. Ils sont travaillés en bronze, or ou argent. Il y a deux types d'anneaux :

Type 1/a. Ce type existe dans les nécropoles gétiques de Murighiol (fig. 1/1), Enisala, au IVe siècle av. n. è., Ciucurova (dép. Tulcea), au IIIe siècle av. n. è. et Tervel (dép. Tolbuhin), en Bulgarie du nord-est. L'anneau de ce type existe aussi dans le milieu thracique sud-balcanique dans les tombes tumulaires de Brezovo (fig. 1/4-5, 10), Panaghliuriste (fig. 1/6), Bedniakovó (fig. 1/7) et Iancovo². Les anneaux du type 1/a sont dans la culture scythique à Mastiuginsk⁴, Nikolaevka, Bašovka, Senikivka, Čiastle Kurgany (Voronej)⁵ et dans la cité grecque d'Apollonia en Bulgarie du sud.

Type 1/b. Dans ce type sont groupés les anneaux avec les boutons fixés sur un piedestal. Ils sont représentés à Drencova (fig. 1/3, dép. Caraș-Severin) et datent des VIe-Ve siècles av. n. è., à Trebeniste ou datent de la seconde moitié des Ve-IVe siècles av. n. è. et dans la nécropole thracique d'Alsotelek (fig. 1/9).

Bracelets et anneaux ornements de boutons. Les plus anciennes pièces de ce type sont dans la nécropole gétique de Slobozia (dép. Bacău, fig. 2/3 ; 450-350 av. n. è.)⁸ et dans la nécropole gétique de Telești-Drăgoești (dép. Gorj ; 600-450 av. n. è.). Elles existent aussi dans les nécropoles gétiques de la Dobroudja : Murighiol (fig. 1/18), Canlia (fig. 1/13), Bugeac (fig. 2/15) et Constanța (fig. 2/17) qui datent du IVe siècle av. n. è. Dans la Moldavie et Muntele elles existent à Albești, Bărboasa, Corni (fig. 2/16) et Turbata-Huși. Găvani-Brăila (fig. 2/2)¹⁸⁻¹⁹. Ce type a été étudié par l'intermédiaire des exemplaires d'Araci (fig. 1/15), d'Ațel (fig. 1/17 et 2/11), de Măgheruș (fig. 2/11) et de Turda, en Transylvanie. On a considéré qu'ils n'ont pas d'analogies dans la culture celtique ou grecque¹⁷. Des bracelets semblables sont aussi dans la culture scythique à Prusi (fig. 1/8, 10, 12) et à Kitaevka des IVe-IIIe siècles av. n. è.¹⁴ Ces bracelets connus en Roumanie sont spécifiques pour les Gètes, porteurs et créateurs de l'aspect culturel de type Canlia¹⁸. Des matrices pour ces bracelets existent dans la culture grecque à Olbia¹⁵. Dans la culture géto-dace les bracelets avec trois groupes des boutons existent depuis les IIe-Ier siècles av. n. è. - Ier s. de n. è., à Popești (fig. 2/12, 13), Piatra Craivii (fig. 2/6), Vadu Săpat et Ocnița²¹. Des pièces semblables existent dans la culture sarmate et carpodace des Ier-IIIe siècles n. è. Dans l'époque de la culture géto-dace de type Sarmizegetusa existent des bracelets avec trois séries des boutons aux IIe-Ier siècles av. n. è. - Ier siècle n. è. à Costești (fig. 2/8), Ațel (fig. 2/10) et Piatra Craivii (fig. 2/4, 5)²³. Elles ont une utilisation parallèle avec les bracelets ornements avec des groupes de trois boutons. Elles sont un élément de continuité entre l'aspect culturel gétique de type Canlia et la culture géto-dace de Sarmizegetusa. Elles ont un producteur unique, les Grecs des, cités situées sur le littoral gétique et scythique et de la mer Noire.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. 1, 2, 4-6, 7, 10, 12, anneaux de type 1/a ; 3, 9 anneaux de type 1/b ; 8, 11, 13, 14-18, bracelets ornements à boutons : 1, 18, Murighiol (IVe siècle av. n. è.) ; 2, Ciucurova (IIIe siècle av. n. è.) ; 3, Drencova, (VIe-V^e av. n. è.) ; 4, 5, 10, Brezovo (375-325 av. n. è.) ; 6, Panaghliuriste (IVe av. n. è.) ; 7, Bedniakovó (IVe siècle av. n. è.) ; 9, Alsotelek (VIe-Ve siècle av. n. è.) ; 8, 11, 12, Prusi (IVe-IIIe siècle av. n. è.) ; 13, Canlia (IVe av. n. è.) ; 14, 16, Ocnița Sibulului ; 15, Araci (IIIe siècle av. n. è.) ; 17, Ațel (IIIe siècle av. n. è.).

Fig. 2. Bracelets ornements à boutons : 1, Albești (IVe siècle av. n. è.) ; 2, Găvani-Brăila (IVe siècle av. n. è.) ; 3, Slobozia (450-350 av. n. è.) ; 4-6, Piatra Craivii (Ier siècle av. n. è.) ; 7-8, Costești (Ier siècle av. n. è. - Ier siècle n. è.) ; 9, Artand (570 av. n. è.) ; 11, Ațel ; 10, Măgheruș (IIIe siècle av. n. è.) ; 12, 13, Popești (IIe-Ier siècle av. n. è.) ; 14, Radovanu (IIIe-IIe siècle av. n. è.) ; 15, Bugeac (IVe siècle av. n. è.) ; 16, Corni (IVe-IIIe siècle av. n. è.) ; 17, Constanța (IVe siècle av. n. è.).

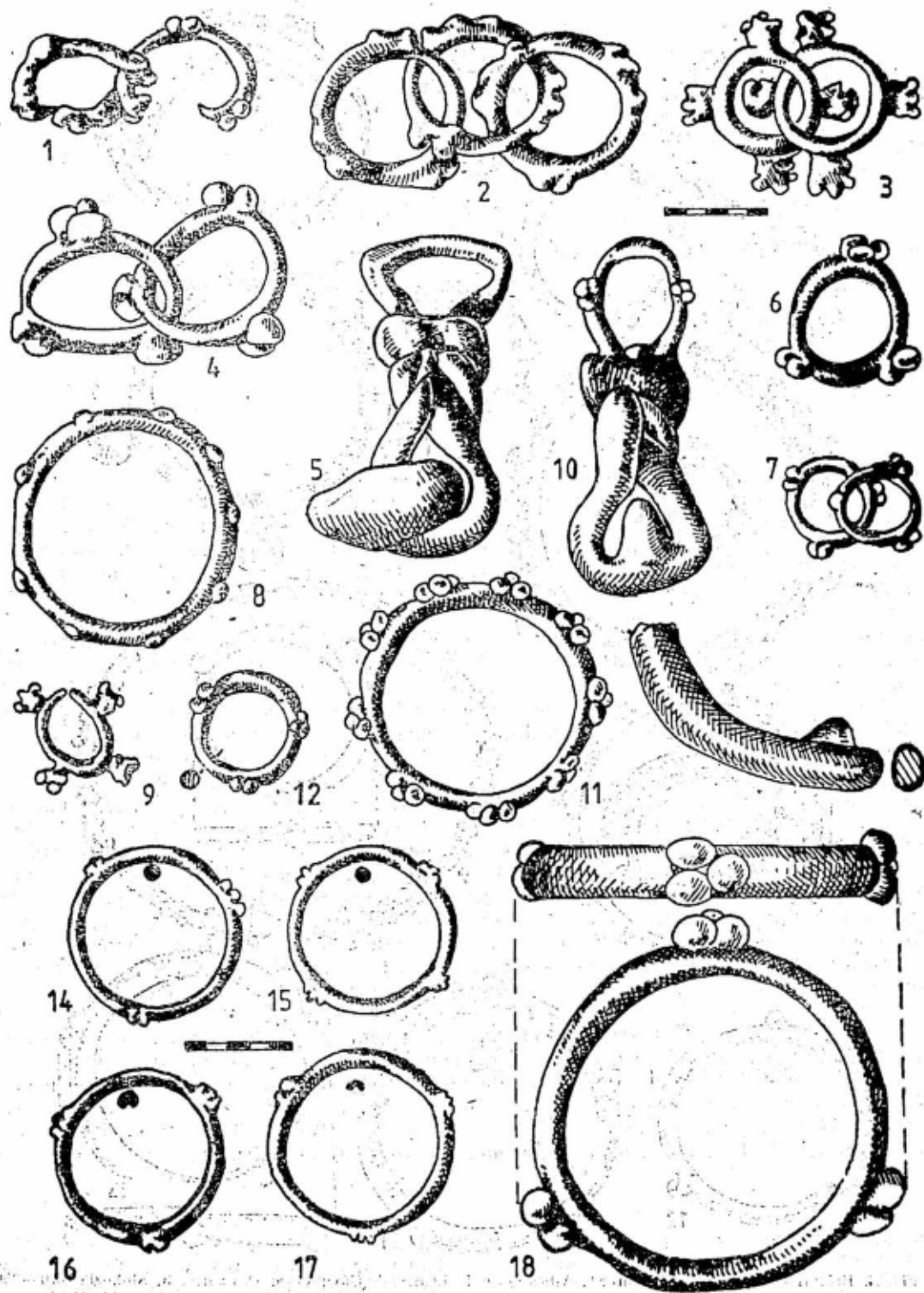

Fig. 1. 1, 2, 4-6, 7, 10, 12, inele de tip 1/a; 3, 9, inele de tip 1/b; 8, 11, 13, 14-18; brățări ornamentate cu butoni; 1, 18, Murighiol (secolul IV î.e.n.); 2, Clucurova (sec. III î.e.n.); 3, Drencova (sec. VI-V î.e.n.); 4, 5, 10, Brezovo (375-325 î.e.n.); 6, Panaghiuriște (sec. IV î.e.n.); 7, Bedniacovo (sec. IV î.e.n.); 9, Alsotelek (sec. VI-V î.e.n.); 8, 11, 12, Prusi (sec. IV-III î.e.n.); 13, Canlia (sec. IV î.e.n.); 14, 16, Ocna Sibiului; 15, Araci (sec. II î.e.n.); 17, Ațel (sec. III î.e.n.)

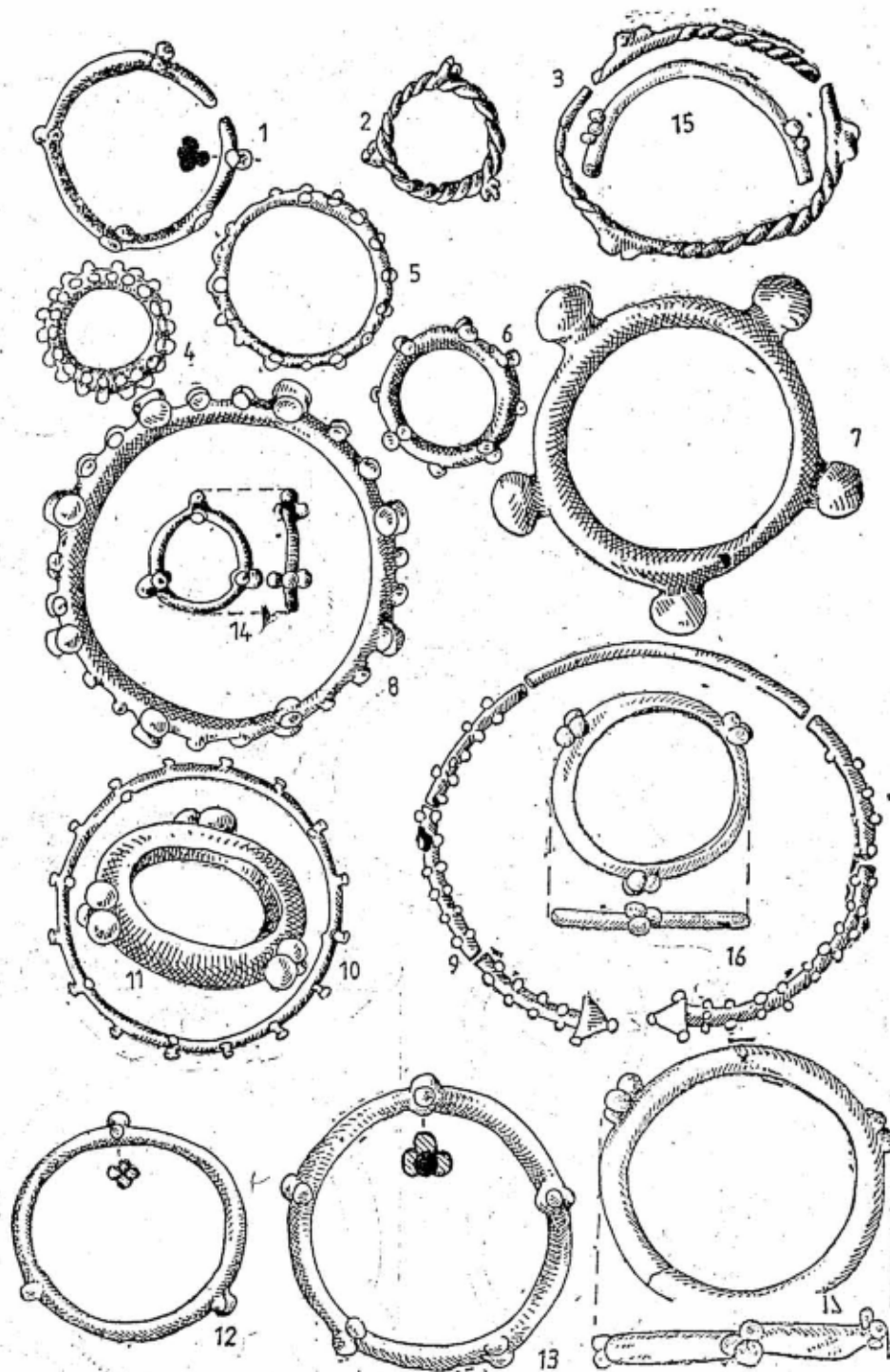

Fig. 2. Brățări ornamentate cu butoni : 1, Albești (sec. IV î.e.n.) ; 2, Găvani (sec. IV î.e.n.) ; 3, Slobozia (450—350 î.e.n.) ; 4—6, Piatra Craivii (sec. I î.e.n.) ; 7, 8, Costești (sec. I î.e.n.—sec. I e.n.) ; 9, Artand (sec. VI î.e.n.) ; 10, Ațel ; 11, Măgheruș (sec. III î.e.n.) ; 12, 13, Popești (sec. II—I î.e.n.) ; 14, Radovanu (sec. III—II î.e.n.) ; 15, Bugeac (sec. IV î.e.n.) ; 16, Corni (sec. IV—III î.e.n.) ; 17, Constanța (sec. IV î.e.n.).

ANTROPONIM DACIC SCRIS CU LITERE LATINE ÎN AȘEZAREA DE LA BORNIȘ-NEAMȚ (SECOLELE II—III E. N.).

DE

RODICA POPOVICI

Timp de mai mulți ani, cu începere din 1979, în apropiere de satul Borniș, com. Dragomirești, jud. Neamț, au fost întreprinse săpături arheologice pe locul numit „Milești”, aflat la circa 1,5 km NE de localitatea amintită¹. Cercetările s-au concentrat, mai ales, într-o zonă situată pe malul drept al pârului numit de localnici Milești și au avut în vedere, în primul rând, investigarea așezării rurale medievale depistată aici². În același timp, nu au fost neglijate nici celelalte resturi de locuire, aparținând altor epoci istorice³.

Prin intensificarea cercetărilor arheologice, în anii 1986—1987, s-a reușit o încadrare cronologică mai strictă a vestigiilor descoperite anterior și identificarea primelor complexe de locuire și anexe gospodărești corespunzătoare așezării din secolele II—III e.n.⁴ Concomitent, sondajele practicate pe versantul stâng al pârului Milești, cit și noile cercetări de teren au oferit date mai ample asupra așezării din secolele II—III e.n., care este amplasată pe ambele maluri ale pârului amintit și ocupă o suprafață întinsă între actualele sate Borniș și Hlăpești.

Nu este în intenția noastră de a prezenta rezultatele complete obținute până acum cu privire la așezarea din secolele II—III e.n. de la „Milești”, ci de a semnală doar o piesă de o reală valoare arheologică și istorică. Avem în vedere fragmentul de vas pe care apare înscris, cu caractere latine, un antroponim dacic.

Fragmentul ceramic, care constituie subiectul acestei succinte informări, este lucrat cu mina dintr-o pastă bine frământată, având în compoziție, ca degresant, nisip, paiețe de mică și rare pietricele. Arderea nu este uniformă, suprafețele având pe ambele părți nuanțe ce diferă de la brun la cenușiu-negricios. Rupt din vechime, fragmentul ceramic este de mici dimensiuni, fapt ce nu ne permite să apreciem cu certitudine forma de vas căreia îi aparține. El are înălțimea păstrată de 0,058 m, lățimea de 0,058 m și grosimea pereților de 0,007 m. Pe fața exterioară, atent netezită, au fost înscrise, după ardere, cu un instrument bine ascuțit, șapte litere majuscule latine, dintre care primele două mai slab incizate. Aceste litere se constituie, cu claritate, în cuvântul *SCORILO*. Scrișul este realizat cu îndeminare și literele sînt în general, corect reproduse. Inegale ca mărime, literele au înălțimea variabilă, cuprinsă între 0,9 cm—0,16 cm (fig. 1a—b).

Fragmentul ceramic discutat a fost descoperit în anul 1987 pe traiectul secțiunii I, între 40—41 m; la o adîncime cuprinsă între 0,40—0,60 m. În zona imediat apropiată descoperirii, ca de altfel și pe întreg cuprinsul suprafeței cercetate, din punct de vedere stratigrafic s-a putut constata succesiunea mai multor niveluri de locuire, începînd din secolele III—II î.e.n. și continuînd cu acelea din secolele II—III, VI—VIII, și XIV—XVII. Aceste niveluri nu sînt peste tot continue, locuirea din secolele VI—VIII, destul de intensă

¹ Șt. Cucos, în *Mărturie din „arhiva” milenară*, în vol. *Războieni—Valca Albă și împrejurimile. Monografie istorică, economică și social-culturală*, Bacău, 1977, p. 37 menționează în locul „Milești” așezări din secolele II—III e. n. și IV e. n. Locul investigațiilor noastre nu este același cu al descoperirilor înregistrate în monografia amintită, săpăturile efectuîndu-se pe malul drept al pârului Milești.

² Întreaga zonă denumită Milești, ca și pârul cu același nume, păstrează amintirea fostului sat medieval Mălești, atestat documentar în prima jumătate a secolului al XV-lea. Pentru descoperirile din vatra satului medieval vezi R. Popovici, *Cercetări arheologice în așezarea medievală Mălești (seco-*

lele XIV—XVII), în *ArhMold*, XI, 1987, p. 169—190.

³ Pentru primele date privind așezările mai vechi descoperite pe locul denumit „Milești” și stratigrafia zonei investigate prin săpături arheologice vezi R. Popovici, *Descoperiri din secolele III—II î. e. n. la Borniș—Neamț*, în *CercetIst.*, S. N., XII—XIII, 1981—1982, p. 153—158; S. Teodor, *Descoperiri din epoca Latine în zona Neamțului*, în *Thraco-Dacica*, V, 1984, 1—2, p. 123 și 137.

⁴ Pînă în anul 1988, din așezarea aparținînd secolelor II—III e.n. au fost descoperite trei locuințe (L19, 24, 33) și cinci gropi cu resturi menajere (Gr. 3, 5, 6, 8, 9). Complexele cercetate au fost numerotate în ordinea descoperirii lor în teren.

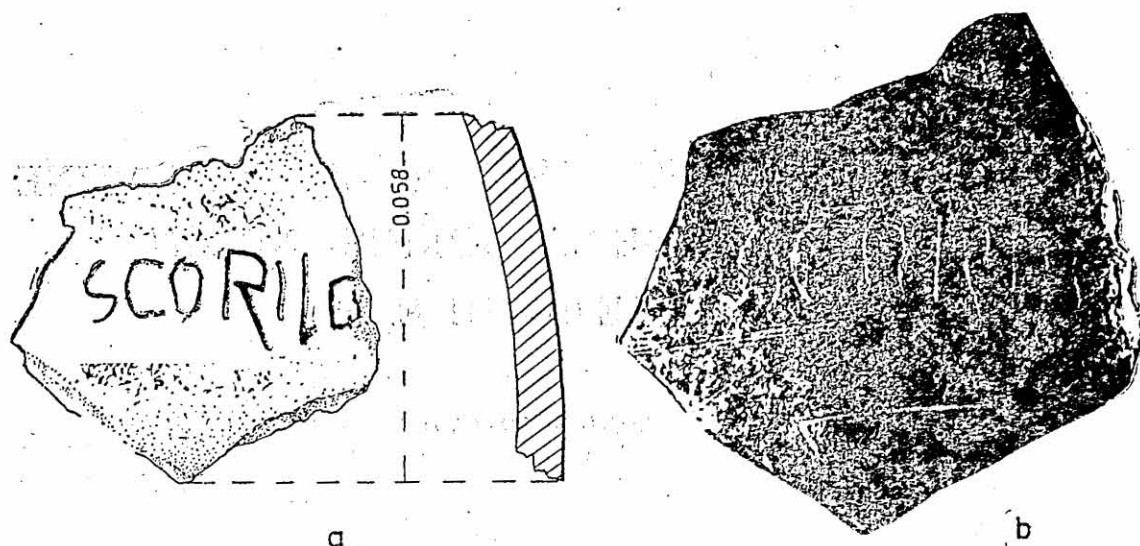

Fig. 1. Borniş—Neamţ: a—b fragment ceramic avînd înscris cu caractere latine un antroponim dacic.

În apropiere de locul descoperirii, afectînd complexe din depunerile anterioare⁵. Cea mai veche depunere, încadrată cronologic pe baza unei stămpile rhodiene în secolul II î.e.n.⁶ şi reprezentată prin complexe de locuire şi anexe gospodăreşti (locuinţe, atelier de redus minereu, gropi cu resturi menajere), arată o distrugere violentă a aşezării corespunzătoare după o perioadă relativ scurtă de funcţionare, dovadă fiind resturile incendiate şi vetrele distruse (fig. 2). Acest nivel, aşa cum au confirmat cercetările recente, a fost suprapuse de un altul, datînd din secolele II—III e.n.⁷, căruia îi aparţin, pînă în prezent, trei locuinţe şi cinci gropi cu resturi menajere (fig. 2).

Pentru o încadrare cronologică cît mai corectă a descoperirii avute în vedere considerăm necesară o prezentare sumară a complexelor dezvelite în cel de-al doilea nivel de locuire de la Borniş—Mileşti⁸, cu localizarea acestuia faţă de locuinţele şi gropile cu resturi menajere, interceptate arheologic. De asemenea, o prezentare oricît de succintă a materialelor ceramice caracteristice descoperite în acest nivel nu ar conduce decît la clarificări, la o mai bună plasare cronologică a descoperirii ca atare şi, implicit, a aşezării din care provine.

Cele trei locuinţe aparţinînd aşezării din secolele II—III e.n. erau toate de acelaşi tip, semiîngropate în sol. Două din ele aveau formă rectangulară, cu colţurile rotunjite, iar cea de-a treia neregulată. Dimensiunile lor erau variabile, cuprinse între 2,25 × 3,50 m şi 3,50 × 3,75 m. Cea mai apropiată de locul descoperirii fragmentului ceramic cu inscripţie era locuinţa 24, de fapt un atelier, aşa cum o dovedeşte cup-torul de redus minereu găsit în amenajarea respectivă. Locuinţele erau amplasate la distanţe ce oscilau între 12 şi 36 m, spaţiile din afara lor fiind ocupate de gropi cu resturi menajere şi vetre în aer liber, acestea din urmă distruse în mare parte de locuirile ulterioare (fig. 2).

În interiorul locuinţelor, cît şi în stratul de cultură corespunzător a fost descoperit un bogat material ceramic, edificator în privinţa încadrării lui cronologice. Analiza acestui material permite constatarea că vasele fragmentare sau întregi aparţin categoriilor ceramice lucrate cu mina şi la roată, de factură locală dacică, alături de care apare, în mod firesc, ceramica provenită din import. Ceramica locală, dacică, este reprezentată prin cele două categorii, modelată cu mina şi la roată, ambele aflîndu-se în proporţii asemănătoare, cu o uşoară preponderenţă a celei dintîi. Vasele lucrate cu mina, de aspect poros şi arse neuniform, au ca forme principale borcanul şi ceaşca cu o toartă, prima fiind predominantă (fig. 3/1, 3; 10, 12). Ceramica modelată la roată din pastă fină, arsă oxidant sau reducător cunoaşte forme mult mai variate, între care se întîlnesc străchini, castroane, fructiere, vase de provizii şi căni, de tipuri şi variante diferite (fig. 3/2, 4—9 11). Decorul caracteristic primei categorii este briul în relief, simplu, alveolat şi mai rar crestă-

⁵ Secţiunea I a fost prelungită în anul 1987 în vederea dezvelirii a două locuinţe din secolele VI—VIII şi a unor eventuale complexe de locuire ce ar fi putut exista în zonă. În acelaşi timp, subliniem că în perimetrul descoperirii resturile de locuire din secolul II î.e.n. apar sporadic, abundente fiind acelea din secolele II—III e.n. şi VI—VIII.

⁶ R. Popovici, *op. cit.*, p. 157.

⁷ Cercetările din ultimii ani au adus date concludente referitoare la încadrarea cronologică a acestui nivel de locuire,

pentru care am propus anterior datarea sa în secolele II—III î.e.n. (Cf. R. Popovici, *op. cit.*, p. 153, nota 1; idem, *Cercetări arheologice...*, p. 170). Aceeaşi datare a fost propusă de M. Babeş (*Date arheologice şi istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înainte de era noastră*, în *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 186, nota 5); pentru datarea aceluiaşi nivel de locuire de la Borniş—Neamţ în secolele I î.e.n.—I e.n., vezi S. Teodor, *op. cit.*, p. 130—134.

iar celei de-a doua ornamentul executat prin lustruire, într-o gamă variată de motive din linii drepte și „în val” (fig. 3/11).

Ceramica de import este reprezentată numai prin amfore, lucrate din pastă nisipoasă sau aspră. Materialul ceramic fragmentar, cit și cel întregibil evidențiază existența a două tipuri principale de amfore (fig. 3/13–14). Unele din acestea, deși puține la număr, păstrează inscripții cu *tituli picti* sau incizate înainte de ardere (fig. 3/13)⁸.

Cele mai apropiate analogii pentru ceramica descoperită la Borniș-Neamț, locală și de import, le întâlnim în descoperirile de la Poiana-Dulcești⁹, Săbăoani¹⁰, Văleni-Botești¹¹, Vlădiceni¹², Homicieni¹³, Doina-Girov¹⁴, precum și în multe alte așezări și necropole din Moldova aceleiași vremi¹⁵. Potrivit diverselor elemente definitorii, această ceramică poate fi încadrată larg cronologic în secolele II–III e.n., ca de altfel și așezarea căreia îi aparține¹⁶. În consecință, și fragmentul ceramic pe care apare înscris cu litere latine antroponimul dacic, aflat în același orizont, ar data din aceeași vreme.

Ceea ce trebuie să subliniem de la bun început este faptul că însemnarea discutată, scrisă cu litere latine și datind din secolele II–III e.n., a fost descoperită într-un mediu indiscutabil dacic. În același timp, apariția sa într-o așezare a dacilor liberi de la răsărit de Carpați nu trebuie considerată ca fiind surprinzătoare. Simple litere izolate și cuvinte păstrate parțial au mai fost descoperite, e drept puține la număr, și în alte așezări din teritoriul dacilor liberi, ele datind din aceeași vreme sau dintr-o perioadă imediat ulterioară¹⁷. La acestea se adaugă descoperirile din sudul țării¹⁸ sau acelea anterioare vremii de care ne ocupăm¹⁹, care aduc informații prețioase cu privire la cunoașterea și utilizarea scrierii cu caractere grecești sau latine la geto-daci.

Descoperirea de la Borniș-Neamț nu este surprinzătoare și nici întâmplătoare întrucât ea se înscrie într-o arie geografică dens populată în secolele II–III e.n., în care așezările dacilor liberi sînt extrem de numeroase și bogate în materiale ce atestă elocvent intensele și multiplele legături ale autohtonilor cu lumea romană²⁰.

Cît privește originea cuvîntului înscris pe fragmentul ceramic de la Borniș-Neamț nu pot și îndoieli de nici o natură, el fiind indiscutabil un antroponim dacic²¹. Dat fiind că fragmentul ceramic păstrat este destul de redus ca dimensiuni nu putem ști dacă SCORILŌ a fost singurul cuvînt înscris pe vasul respectiv sau dacă nu a existat și o altă însemnare pe care însă nu o cunoaștem. Din acest motiv, credem că ar fi hazardată încercarea unor aprecieri mai ample asupra semnificației numelui. El putea să reprezinte pe meșterul olar care a modelat vasul, dar tot atît de bine pe un conducător local, ca proprietar de atelier ceramic, sau numai un simplu nume dac, înscris cu litere latine²². Indiferent de accepțiunea ce o poate avea numele Scorilo sau de interpretările date acestuia, descoperirea în sine își are locul și importanța sa aparte. În primul rînd, ea constituie o dovadă certă a cunoașterii și utilizării scrierii cu caractere latine în secolele II–III e.n. în mediul dacilor liberi de la est de Carpați, drept consecință a influenței exercitate de cultura

⁸ Pînă în prezent, au fost găsite numai patru inscripții pe amfore, dintre care trei cu *tituli picti* și una singură incizată înainte de ardere. *Idem*, p. 117–123, fig. 6/1–8. Materiale aflate în colecția Muzeului de istorie din Roman și văzute prin bunăvoința colegului Vasile Ursachi, cărui îi mulțumim și pe această cale.

⁹ Gh. Bichir, *La civilisation des Carpes (IIe–IIIe siècles de n.è.) à la lumière des fouilles archéologiques de Potana-Dulcești, de Butnărești et de Pădureni*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 128–130; *idem*, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 64–84; V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman, în Carpica*, 1, 1968, p. 150.

¹⁰ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 156–162, fig. 37/1–11; 39/2; 43/1–9.

¹¹ *Idem*, p. 117–123, fig. 6/1–8. Materiale aflate în colecția Muzeului de istorie din Roman și văzute prin bunăvoința colegului Vasile Ursachi, cărui îi mulțumim și pe această cale.

¹² M. Alexianu, *Răspîndirea amforelor cu inscripții pe teritoriul dacic liber din estul României (secolele II–III e.n.)*, în *ArchMold*, XII, 1988, p. 105–116.

¹³ Materiale aflate în colecția Complexului Muzeal Neamț și văzute prin amabilitatea kolegi Eleni Petrișor, căreia îi mulțumim pentru informațiile oferite.

¹⁴ V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnariu, *Săpăturile arheologice de la Doina-Girov din anii 1982–1983*, în *MemAntiq*, IX–XI, 1985, p. 230–231.

¹⁵ S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II e.n.–III e.n.)*, Iași, p. 135–138; I. Ioniță, V. Ursachi, Văleni. *O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988, p. 67–74.

¹⁶ Ceramica descoperită cu prilejul cercetărilor întreprinse la Borniș-Neamț a fost văzută de colegii Ion Ioniță și Vasile Ursachi, cărora le mulțumim pentru sugestiile oferite în elaborarea lucrării noastre.

¹⁷ A. Rikman, *Nekotorye voprosy romanizatsii naselenija leoberezhia niznego Danaja i pervoj polovine I tysjacheletia n.è.*, în vol. *Slavjano-olovskite sojazi*, Chișinău, 1987, p. 53–54; Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 89, pl. CXXIII/5–6; CXXVII/1–2.

¹⁸ Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 41–43.

¹⁹ C. Daicoviciu și colaboratori, *Șantierul arheologic Grăditea Muncelului – Blidaru. Rezultatul săpăturilor din campania anului 1954*, în *SCIV*, VI, 1955, 1–2, p. 195–204; N. Conovici *Piese ceramice de interes deosebit descoperite la Piscu Crăsani*, în *SCIV*, 32, 1981, 4, p. 576–578; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 136–148 și notele 21, 23, 24 pentru descoperirile de la Lelicieni, Bradu și Polovragi; D. Protase, *„Decebalus per Scorilor” în lumina vechilor și noulor interpretări*, în *Thraco-Dacia*, VII, 1986, 1–2, p. 146–153;

²⁰ I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982, p. 73–85.

²¹ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959, p. 76; *idem*, I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman (În afara provinciei Dacia Traiana)*, București, 1980, p. 18, 55.

²² Pentru interpretările date ștampilelor de pe vase și numelor înscrise pe acestea, vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 151; în legătură cu frecvența numelui de Scorilo în diverse zone ale Imperiului în secolele II–III și IV, ca și a categoriilor sociale ce îl puteau purta, cf. I. I. Russu, *Scrierea greacă și latină în Dacia preromană (Regele Thimarcos, Decebalus și Scorilo)*, în *AIACLUJ-Napoca*, XIX, 1976, p. 46, nota 34; *idem*, *Daco-geții...*, p. 55; C. C. Petolescu, *Varia Daco-Romana (XIII–XIV)*, XIII. *Notă asupra unei inscripții de la Viminacium (CIL, III, 14507)*, în *Thraco-Dacia*, IX, 1988, 1–2, p. 225.

romană în teritoriul menționat. Pe lângă multe alte descoperiri de pînă acum din zona discutată, care aduc argumente și confirmări în principalele aspecte ale romanizării, această însemnare este ea însăși o mărturie a pătrunderii și însușirii limbii latine în mediul autohton dacic. În ce atelier va fi fost scris acest nume, cine a fost acest Scorilo sau cel ce i-a înscris numele pe fragmentul ceramic descoperit la Borniș—Neamț sînt întrebări firești care își vor găsi, probabil, răspunsuri în descoperiri viitoare. Pentru moment, toate acestea nu rămîn decît simple supoziții, importantă fiind, în primul rînd, descoperirea inscripției purtînd un nume dacic, înscris cu litere latine, într-o așezare a dacilor liberi de la răsărit de Carpați.

ANTHROPONYME DACE ÉCRIT EN LETTRES LATINES DANS L'ÉTABLISSEMENT DE BORNIS—NEAMȚ (IIe—IIIe SIÈCLES N.È.)

RÉSUMÉ.

Lors des recherches archéologiques effectuées pendant l'été 1987 à l'endroit de „Milești”, situé à proximité du village de Borniș, com. de Dragomirești, dép. de Neamț (zone souscarpatine de la Moldavie) ont été découverts d'importants vestiges, appartenant à une établissement des IIe—IIIe siècles n. è. Parmi ces vestiges, on remarque un fragment de vase sur lequel apparaît en caractères latins un anthroponyme dace.

Ce fragment céramique est modelé à la main dans une pâte bien pétrie, ayant dans sa composition, comme dégraissant, du sable, des paillettes de mica et de rares petits cailloux. La cuisson n'est pas uniforme, les surfaces ayant des nuances qui vont du brun au gris-cendre. Sur l'extérieur, attentivement lissé, il a été incisé, après cuisson, sept lettres latines se constituant en un mot: *Scorilo* (fig. 1a—b). Ce fragment céramique appartient au niveau d'habitation des IIe—IIIe siècles n. è., représenté par des habitations et des fosses à restes ménagers (fig. 2) qui contiennent de la céramique autochtone, travaillée à la main ou tournée (fig. 3/1—12), et de la céramique d'importation (fig. 3/13—14).

La découverte de Borniș—Neamț est la première du genre dans le territoire des Daces libres entre les Carpates et le Prut. Ce n'est pas une découverte due au hasard puisque des lettres isolées et des mots partiellement conservés ont été trouvés dans des découvertes datées antérieurement aux IIe—IIIe siècles n. è. ou bien ultérieures à celles-ci qui attestent la connaissance et l'utilisation de l'écriture à caractères latins dans l'espace habité par les Daces libres à l'est des Carpates. L'établissement de Borniș—Neamț s'inscrit dans une aire géographique intensément peuplée aux IIe—IIIe siècles n. è., aire où les établissements des Daces libres sont extrêmement nombreux et riches en matériels reflétant les étroites relations des autochtones avec le monde romain.

Puisque le fragment céramique présenté ci-dessus est réduit comme dimensions, on ne peut pas savoir si le mot *Scorilo* a été le seul inscrit sur ce vase ou bien s'il n'y pas eu aussi une autre inscription. De ce fait on considère que ce serait hasardeux a été le seul inscrit sur ce vase ou bien s'il n'y pas eu aussi une autre inscription. De ce fait on considère que ce serait hasardeux d'avancer des appréciations plus amples sur la signification de ce nom. Indifféremment des interprétations que l'on puisse donner au nom de *Scorilo*, la découverte en elle même constitue un témoignage incontestable de l'utilisation de l'écriture à caractères latins dans le milieu des Daces libres à l'est des Carpates aux IIe—IIIe siècles n. è., conséquence de l'influence exercée par la culture romaine dans le territoire mentionné.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Borniș—Neamț. a—b, fragment céramique ayant inscrit en caractères latins un anthroponyme dace.

Fig. 2. Borniș—Neamț. Plan des fouilles archéologiques des années 1979—1988: 1, habitations et annexes des IIIe—IIe siècles av. n. è.; 2, habitations et fosses à restes ménagers des IIe—IIIe siècles n. è.; 3, lieu de la découverte du fragment céramique avec l'inscription; L=habitation; Gr=fosse à restes ménagers.

Fig. 3. Borniș—Neamț. Céramique dace (1—12) et d'importation (13—14), travaillée à la main (1, 3, 10, 12) et tournée (2, 4—9, 11, 13—14).

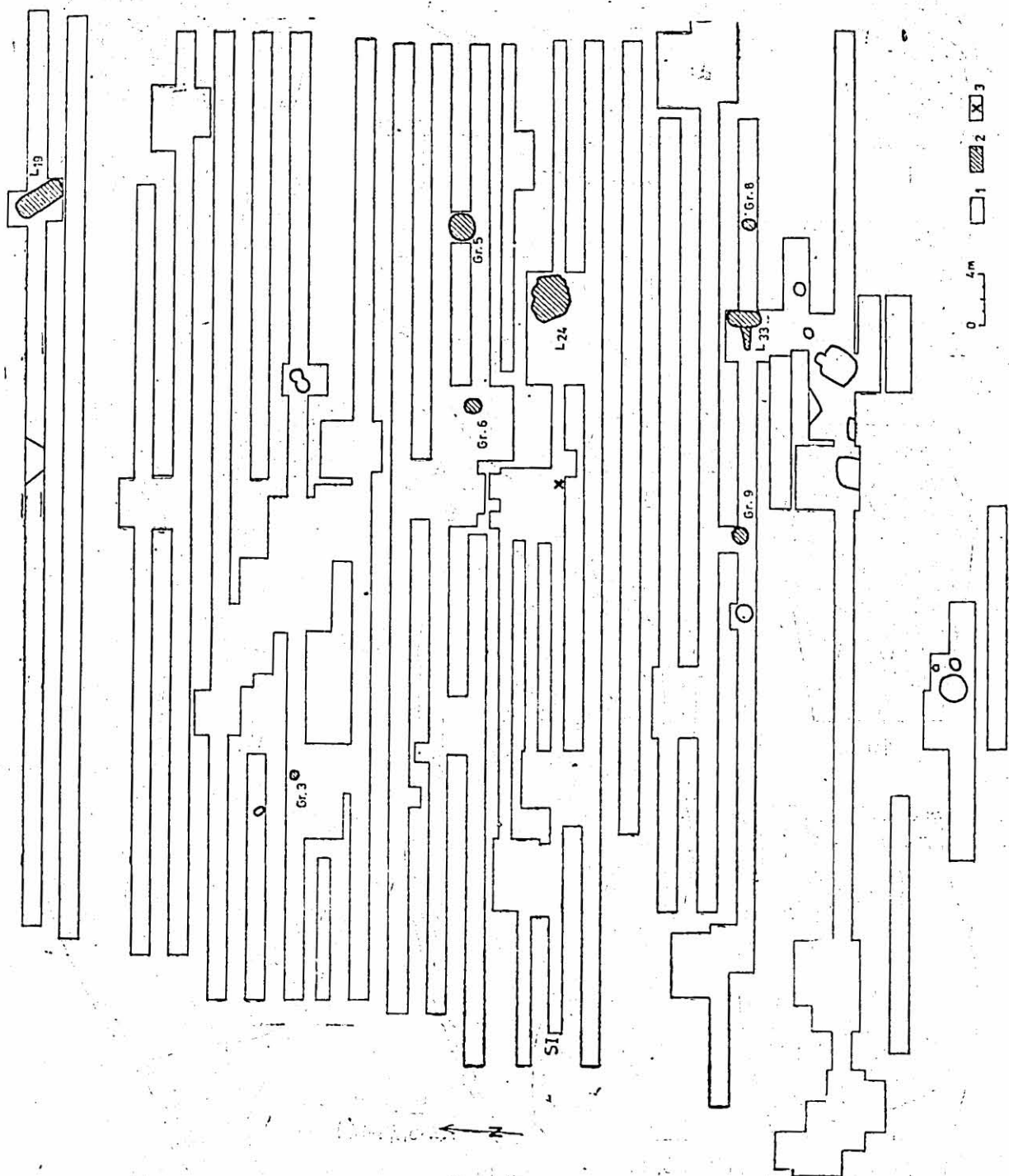

Fig. 2. Boruș-Neamț. Planul săpăturilor arheologice din anii 1979 - 1988. 1, locuințe și anexe gospodărești din secolele III - III e.n.; 2, locuințe și gropi cu resturi menajere din secolele II - III e.n.; 3, locul descoperirii fragmentului ceramic cu inscripție L=locuință; Gr=groapă cu resturi menajere.

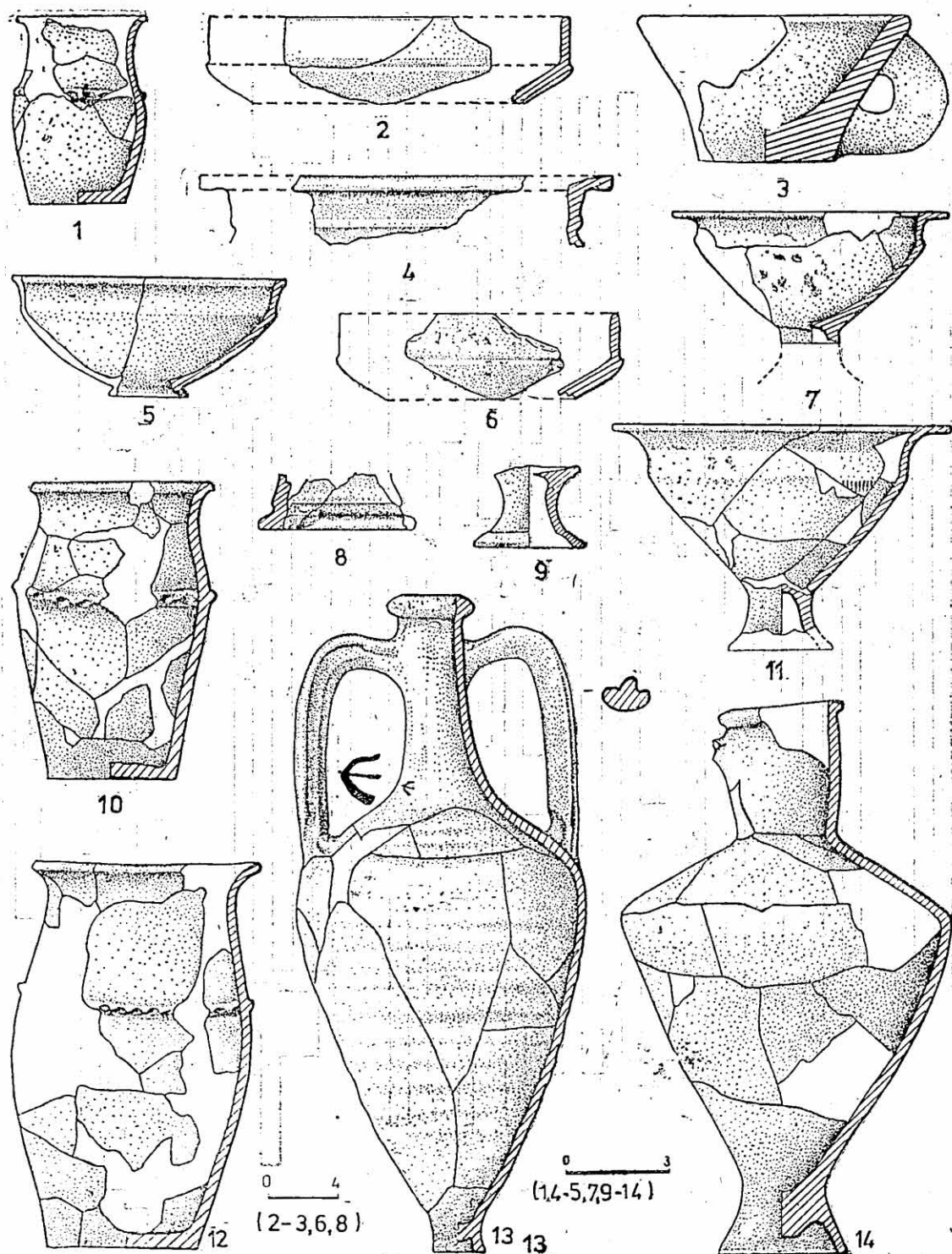

Fig. 3. Borniş—Neamţ. Ceramică dacică (1—12) şi de import (13), —14 lucrată cu mina (1, 3, 10, 12) şi la roată (2, 4—9, 11, 13—14).

UN ENCOLPION BIZANTIN DESCOPERIT LA SULETEA, JUDEȚUL VASLUI

RUXANDRA MAXIM-ALAIȚA

Săpăturile sistematice și de salvare, cit și cercetările de suprafață, întreprinse în ultimele decenii în Moldova Meridională în obiective arheologice din primele secole ale mileniului II, se completează și cu descoperiri întâmplătoare, care mijlocește și ele într-o anumită măsură înțelegerea unor aspecte din trecutul îndepărtat. Este și rațiunea care ne-a îndemnat să prezentăm în nota de față cruciulița pectorală de tip encolpion — inedită pînă în prezent — descoperită în partea de sud a Moldovei, la interferența dealurilor Rălcușului, mai exact la trecerea de la sectorul fizico-geografic al dealurilor Banca Grivița spre cîmpia Elanului¹, în satul Suletea, județul Vaslui.

Cruciulița relievar de la Suletea a fost descoperită în anul 1979 în timpul plantării livezii dintre Suletea și Jigălia, fiind donată de către descoperitor Muzeului Județean Vaslui². Pînă în prezent nu au fost descoperite aici și urme ceramice.

Cruciulița relievar aparține ca formă așa-numitului tip latin, cu brațele verticale mai lungi decît cele orizontale și cu extremitățile brațelor lățite. Este formată din două părți de dimensiuni aproximativ egale, prinse între ele printr-o articulație mobilă de tip balamă. Aceasta din urmă încorporează și piesa de acroșare a encolpionului, prin care era agățată la gît. Piesa s-a păstrat înțregă cu excepția tije de închidere. Drept tehnică de realizare s-a utilizat turnarea în peliculă. Dimensiunile ei sînt următoarele: lungimea 7,56 cm (împreună cu piesa de care se atășa 9,15 cm) și lățimea 3,87 cm. Extremitățile brațelor au o mărime variabilă: la cele orizontale 1,52—1,54 cm, iar la cele verticale de 1,65—1,71 cm. Grosimea totală a encolpionului fiind în medie de 0,99 cm, iar grosimea medie a materialului turnat fiind în medie de 0,15 cm, rezultă în interiorul encolpionului o cavitate, un spațiu liber folosit pentru păstrarea unei relicve sfinte, de 0,69 cm. Piesa de suspendare, articulată cu encolpionul prin balamaa celor două jumătăți, prezintă un orificiu de trecere cu diametrul maxim de 0,6 cm. Urmărind uzura orificiului de trecere, se observă o pierdere de material spre partea exterioară în poziția superioară, ceea ce ne duce la concluzia că acest encolpion a fost suspendat de un lanț metalic ce a produs această uzură. O situație similară s-a remarcat la cruciulița-encolpion, de factură mai tîrzie, descoperită în tezaurul de la Schinetea, județul Vaslui, care era prinsă de un lanț de argint folosit pentru pîrtarea sa³.
Tehnică de realizare a piesei de la Suletea nu a permis redarea cu fidelitate a detaliilor anatomice și vestimentare a figurilor reprezentate. Pe una din jumătățile encolpionului este înfățișată, destul de schematic, scena răstignirii, iar pe cealaltă jumătate Maica Domnului în atitudine de orantă.

Prima parte are redat în planul central imaginea lui Iisus Cristos, cu barbă, cu capul ușor aplecat spre dreapta. Este îmbrăcat cu *collobium* cu mîncei înguste. Brațele lui ocupă toată lungimea brațelor orizontale ale cruciuliței, fiind plasate în partea superioară a acestora. La capetele brațelor scurte, sub palmiele desfăcute ale lui Iisus Cristos, apar capetele și umerii a două personaje, în timp ce la extremitățile brațelor

¹ V. Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea pînă în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în *SCIIV*, 21, 1970, 4, 595—617; idem, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 83—91, 192—198; idem, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români și turanieni*, Iași, 1985, p. 98, 109—110; Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în decursul V—XI c.n.*, Iași, 1978, p. 100—129; idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI—XI c.n. de la Dădești—Vaslui*, Iași, 1984, p. 61—62, 111—116, în *ANR—II*, 1984, 1, 107—128.

² p. 107—128; Gh. Coman, *Stărnice, continuitate. Repertoriu arheologic al județului Vaslui*, București, 1980.

³ V. Băcănuș și colab., *Podișul Moldovei*, București, 1980, p. 321—323, fig. 42.

⁴ Nr. inv. 4438. Informațiile privind locul unde a fost găsit ne-au fost puse la dispoziție de Marin Rotaru, descoperitorul encolpionului, căruiu li mulțumim și pe această cale.

⁵ Pe baza monedelor aflate în tezaur — ducați și asprui — acesta a fost datat în perioada cuprinsă între sfîrșitul secolului al XIV-lea și secolul al XV-lea.

lungi sînt două busturi. Cel de la bază are mîinile pe piept. Picioarele lui Iisus Cristos sînt desculte, cu călcîiele apropiate și degetele spre exterior. Pe cealaltă față apare Maica Domnului avînd capul înconjurat de nimb. Veșmintul *maphorion* o acoperă complet, mîinile fiind indoite din cît și antebrațele ridicate. La extremitatea fiecărui braț al cruciuliței apar busturi de sfinți redați și ei cu nimb, probabil cu brațele pe piept. Busturile nu sînt explicate de inscripții, dar presupunem, prin comparație cu cruciulițele relieviar cu trăsături iconografice asemănătoare și cu inscripții, că redau pe evangheliști.

Pentru o cunoaștere mai exactă a condițiilor descoperirii encolpionului aducem cîteva date rezultate din cercetările de suprafață făcute în zonă unde a apărut. Cel mai apropiat punct arheologic este situat pe coama dealului dintre Jigălia și Șuletea. Aici apar urme materiale caracteristice secolelor X—XI. În afara ceramicii, remarcăm prezența unei diadeime din bronz⁶. Din satul Șuletea mai sînt cunoscute încă două așezări. Prima este situată la 600 m sud-est de sat, în punctul numit „Siliște” sau „Șipot” și are urme materiale din secolele X—XI și XII, iar a doua este situată la sud de sat, pe partea estică a interfluvului format din pîraiele Brăiteni și Epurenii, în jurul podului⁷. Pe baza unei monede bizantine din bronz din perioada domniei lui Constantin al IX-lea Monomachos (1042—1055) a fost datată în secolul al XI-lea. Numărul monedelor bizantine din bronz descoperite în zonă și datele în secolul al XI-lea este destul de mare: Giureani, Grumezoaia, Dimitrie Cantemir, Murgeni, Cirja, Horga, Vetrișoaia, Murgeni-Ilișoaia⁸ și el relevă legăturile cu lumea bizantină. Deși schimburile comerciale cu Imperiul bizantin erau în general sporadice la începutul mileniului II, iar economia locală purta amprenta sistemului autarhic, ele s-au manifestat atît în planul realităților economice, cît și al celor confesionale. De asemenea, pentru teritoriul pe care-l avem în atenție, străbătut de valea Bîrladului și de afluenții acestuia, cîi ușor accesibile, putem vorbi, pentru secolul XI, de permanente legături de schimb marcate prin descoperirile de podobe, monede și de obiecte de cult.

Din punctul de vedere al tehnicii de realizare, al formei și al motivelor decorative, encolpionul bizantin cu figuri în relief de la Șuletea are numeroase analogii printre descoperirile similare din centrul, estul și sud-estul Europei⁹. În Moldova s-au mai descoperit cruci duble-relieviar din bronz de factură bizantină la Adjud (jud. Vrancea), Dănești (jud. Vaslui), Bîtea Domnei-Piatra Neamț (jud. Neamț), și la Lunca (jud. Botoșani)¹⁰, toate fiind însă de tipuri deosebite față de piesa în discuție. Analogii ale crucii relieviar cu reprezentări în relief se cunosc în Dobrogea: un exemplar din nivelul corespunzător perioadei secolelor X—XII din cetatea de la Beroe¹¹, trei exemplare de la Garvăn—Dinogetia, dintre care unul datat cu o monedă de la Constantin al VIII-lea (1025—1028)¹², două exemplare la Păcuiul lui Soare, datat în secolul al XI-lea¹³ și cîte o piesă, una pe insula Biserița¹⁴ și alta la Hirșova¹⁵. La Muzeul Banatului din Timișoara se păstrează mai multe exemplare, dintre care unul se apropie ca motiv iconografic de cel prezentat în nota de față¹⁶. De asemenea, piese asemănătoare s-au descoperit în URSS, Bulgaria, Iugoslavia și Ungaria¹⁷. Una din piețele care se apropie pînă la identitate de encolpionul de la Șuletea este cea descoperită la Tiszaörvény¹⁸. Localitatea a fost întemeiată la începutul secolului XI și a dispărut în timpul marii invazii mongole. Aceasta este și perioada în care se plasează encolpionul: secolul XI — începutul secolului XIII.

În toate aceste cazuri, încadrarea cronologică este restrînsă din secolul al X-lea pînă în secolul al XII-lea, uneori pînă la începutul celui următor. Este perioada cînd, în timpul împăratului Ioan Tzimiskes, granițele Imperiului bizantin revin la gurile Dunării, ceea ce marchează începutul unor noi legături cu teritoriile de la nordul fluviului, pentru că succesul răscoalei Asăneștilor și Cruciada a-IV-a să ducă din nou la diminuarea pozițiilor bizantine la Dunăre de Jos. Este și intervalul de timp în care circulația acestor obiecte de cult de factură bizantină este mai intensă. Descoperirea acestora și în stațiuni mai tîrzii indică folosirea lor mai îndelungată, mult timp după ce se renunțase la realizarea lor¹⁹.

Locul de producere al acestui tip de cruciulițe-relieviar se afla probabil în teritoriile europene ale Bizanțului și relevă raporturile confesionale ale bisericii constantinopolitane cu teritoriile vecine de la nordul Dunării de Jos. În aceste zone anumite categorii de piese de cult puteau proveni și din thema bizantină din

⁶ Gh. Coman, *op. cit.*, p. 236, fig. 159/15.

⁷ *Ibidem*, p. 233.

⁸ V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 96—97.

⁹ Dan Gh. Teodor, *Obiecte de cult din secolele XII—XIII, pe teritoriul Moldovei*, în *MMIS*, LI, 1975, 1—2, p. 74—77.

¹⁰ V. Spinei, *op. cit.*, p. 107, fig. 15/5, 7; 21/1—2.

¹¹ Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Elemente de cultură bizantină la gurile Dunării*, în *Peuce*, IX, 1981, p. 376—377, pl. 11/1a—b.

¹² I. Barnea, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 360, fig. 193/9, 10.

¹³ P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare*, I, București, 1972, p. 161, pl. XXIX/1, 2.

¹⁴ P. Nicorescu, *Un grup reliefat de Dobroudja*, în *În memoria lui Vasile Părran*, București, 1931, p. 222—226.

¹⁵ N. Harfuch, F. Anastasiu, *Catalog selectiv al colecției de*

arheologie al Muzeului Brăilei, Brăila, 1976, p. 270—271, nr. 559.

¹⁶ A. Bejan, P. Rogozca, *Descoperiri arheologice mai vechi și mai recente prefeudale și feudale-timpurii din Banat*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, IV, 1982, p. 214—216, pl. 11/15.

¹⁷ Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 377, notele 35—42.

¹⁸ Z. S. Lovag, *Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum*, în *Folia Archaeologica*, XXII, 1971, p. 148 și fig. 2/3. Localitatea este situată pe Valea Tisei, unde s-a cercetat un cîmîțir și așezarea contemporană acestuia. În mormîntul 440 s-a descoperit un encolpion bizantin, care pe partea păstrată are reprezentată imaginea Sf. Maria orantă și a celor patru evangheliști.

¹⁹ V. Spinei, G. Corolîuc, *Date cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII—XIII*, în *SCIVA*, 27, 1976, 3, p. 328.

Crimeea sau poate chiar și din cnezatele rusești, unde își desfășurau activitatea numeroși meșteri greci¹⁹.

Izvoarele scrise referitoare la secolele XI—XII oferă unele date despre jurisdicția religioasă în cadrul Imperiului bizantin și a teritoriilor aflate sub influența acestuia. Astfel, înaltul ierarh al Ohridei își extindea obediința și asupra diocesei afectate românilor din Peninsula Balcanică, iar unele episcopii de pe linia Dunării aveau contacte confesionale cu populația de la nordul marelui fluviu²⁰.

La est de Carpați cruciulițele relieviar bizantine sînt deocamdată rare, fapt pentru care semnala-rea la Șuletea a încă unui exemplar, bine conservat, este de natură să ofere noi date privind răspîndirea creștinismului în teritoriile Moldovei Meridionale și contactele cu lumea bizantină.

UN ENCOLPION BYZANTIN DÉCOUVERT À ȘULETEA, DÉPARTEMENT DE VASLUI

RÉSUMÉ

La petite croix reliquaire de Șuletea a été découverte en 1979 lorsqu'on plantait le verger d'entre Șuletea et Ji-gălia. Comme forme elle appartient au soi-disant type latin. Sur l'avvers de l'encolpion on a représenté, schématiquement, la scène de la crucifixion, tandis que sur l'obvers la Vierge en attitude d'orante. Du point de vue de la technique du travail, des formes et des motifs, l'encolpion de type byzantin à figures en relief a pas mal d'analogies avec les découvertes similaires du sud-est, de l'est et du centre de l'Europe. Les pièces de ce type sont encadrées du point de vue chronologique surtout dans la période entre le Xème siècle et le XIIème siècle. Ces petites croix reliquaires étaient produites probablement dans plusieurs centres de l'Empire byzantin et relevaient les liaisons confessionnelles de l'Église constantino-politaine avec les territoires proches du nord du Bas-Danube. Leur circulation dans les régions carpatodanubiennes est due assurément tant aux pèlerins qu'aux marchands aussi.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Petite croix reliquaire byzantine en bronze découverte à Șuletea, dép. de Vaslui.

Traduit par MICHAELA SPINEI

¹⁹ V. Spinei, P. Șadurschi, *Două encolpioane bizantine descoperite în Moldova și câteva observații pe marginea lor*, în *SCIIV*, 33, 1982, 2, p. 185.

²⁰ V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 105.

OBSERVAȚII ASUPRA FAUNEI DE MAMIFERE ROMANIENE ȘI CUATERNARE DIN MOLDOVA

DE

TEODORA SIMIONESCU

Studiile efectuate pînă în prezent asupra faunei de mamifere din Moldova s-au ocupat mai mult de mamiferele pliocene (Simionescu, 1930, 1932; Macarovici, 1972, 1978; Ghenea, Rădulescu, 1964 ș.a.) și mai puțin de cele cuaternare (Simionescu, Moroșan, 1926; Macarovici, 1961, 1963, 1965, 1972, 1972—73, 1975, 1978; Necrasov ș.a., 1967, 1971, 1978, 1979, 1987).

Majoritatea resturilor de mamifere de vîrstă cuaternară din Moldova au fost găsite în terasele inferioare ale riurilor și în grote, în depozite loessoide și mai puțin în pietrișuri. Deoarece unele din aceste resturi sînt remanente și nu au o poziție stratigrafică precisă, nu au fost luate în discuție în lucrarea de față. În lucrare se face o sinteză asupra faunei de mamifere din Moldova, pe baza datelor din literatură, precizîndu-se punctele fosilifere mai importante și cu o faună mai bogată, urmărindu-se și evoluția lor în timp. Fauna romaniană (pliocenă) de la Mălușteni-Berești și de la Tulucești a fost luată în discuție numai pentru a arăta continuitatea de faună din Pliocen în Pleistocen.

Zăcămintele de mamifere pliocene (Romanian inferior și mediu) și *cuaternare* (Pleistocen și Holocen) *din Moldova*. În schița de hartă cu zăcămintele de mamifere din Moldova se poate observa că cele mai importante puncte fosilifere se găsesc în județele Botoșani, Iași și Galați.

Fauna pliocenă. Sînt date numai 3 puncte fosilifere: Mălușteni cu 52 de specii, Berești cu 17 specii și Tulucești cu 6 specii de mamifere de vîrstă Pliocen superior.

24. *Mălușteni* (jud. Vaslui) — vîrsta Romanian inferior. Fauna de mamifere a fost studiată de mai mulți cercetători (Simionescu, 1922, 1930, 1932, 1943; Macarovici, 1972, 1978 ș.a.), care au contribuit la îmbogățirea listei de faună. Aici s-au determinat următoarele genuri și specii: *Talpa* sp., *Erinaceus* sp., *Sorex* sp., *Myogale* sp., *Vulpes donnezani* Dép., *Felix* sp., *Mustela* sp., *M. aff. martes* L., *M. aff. robusta* L., *M. aff. putorius* L., *Lynx issidorensis* Croiz. et Job., *Pannonictis rumana* Sim. (= *P. pliocenica* Kormos), *Promephiles malustensis* Sim., *Machairodus* cfr. *cultridens* Cuv., *Phoca* sp., *Zygodontomys* (*Mastodon*) *borsoni* Hays, *Analcus* (*Mastodon*) *arvernensis* (Cr. et Job.), *Equus* sp., *Eq. cfr. robustus* Pom. (= *Eq. stenon*is Cocchi), *Hipparion moldavicum* (Gromova), *H. tudorovense* Gab., *H. stavropolensis* Mac (= *H. malustense* Răd. et Samson), *Rhinoceros* sp., *Tapirus arvernensis* Devèze et Bouil, *Sus* (*Propotamochoerus*) *provincialis* Gervais, *Sus* sp., *Camelus bessarabensis* Homen., *Capreolus caprea* Cray, *C. australis* de Serres, *Cervus* sp., *C. cusanus* (Croizet), *C. buladensis* Dép., *C. cfr. ramosus* Croiz., *C. cfr. arvernensis* Croiz., *Palaeoryx athanasiui* Sim., *Spermophilus* sp., *Castor fiber* L., *C. cfr. prefiber* Dép., *C. sp.*, *Stenofiber covurluensis* Sim., *Cricetus* sp., *Mus donnezani* Dép., *Arvicula pliocenica* Maj., *A. (Myomys) moldavicus* Korm., *Prospalax rumanus* Sim., *Pliospalax macovei* Sim. (= *Prospalax-Spalax macovei* Sim.), *Lepus* cfr. *timidus* L., *Lepus valdarnensis* Weith. (= *Trischizolagus dumitrescuae* Răd. et Sams.), *Lagomys corsicanus* Cuv., *L. rumanus* Sim., *Ochotona ursui* Sim., *Macacus florentinus* Cocchi, *Dolichopithecus rusciniensis* Dép.

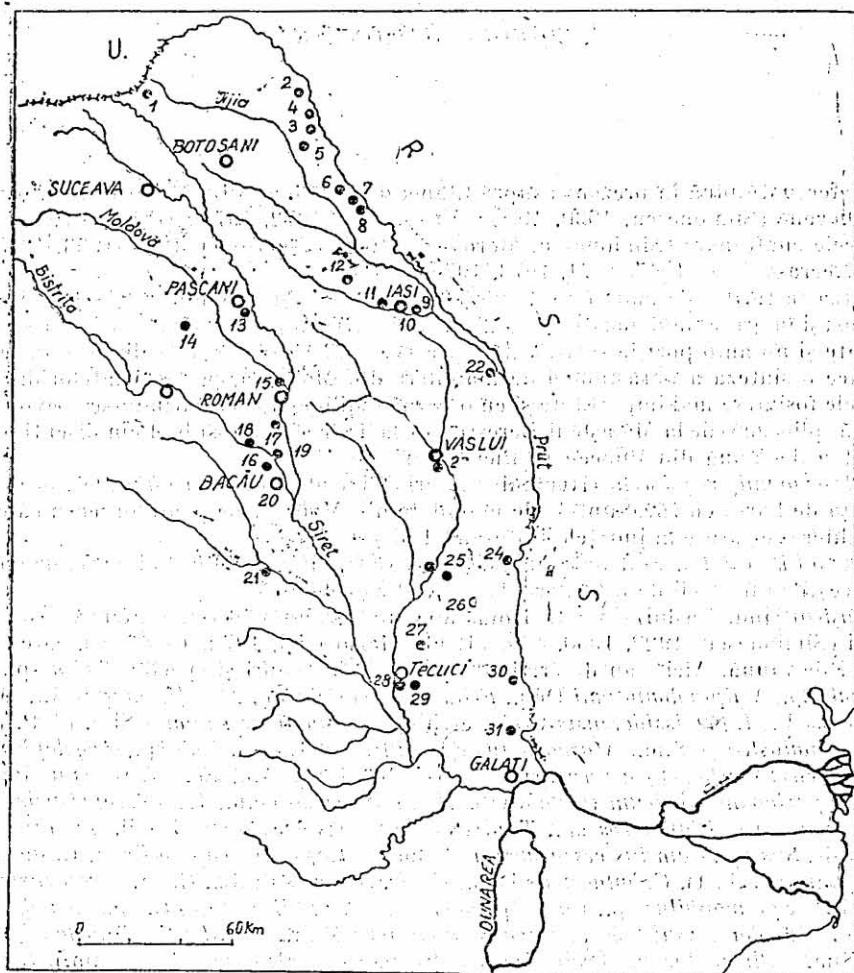
26. *Berești* (jud. Galați) — Romanian inferior. Fauna de la Berești este asemănătoare cu cea de la Mălușteni, dar conține mai puține specii (Simionescu, Barbu, 1943; Macarovici, 1972, 1978): *Machairodus* cfr. *cultridens* Cuv., *Equus* sp. (= *Eq. stenon*is Cocchi), *Hipparion stavropolensis* Mac. (= *H. gracile* Kaup.), *Hypsohipparion* sp. (V. Barbu), *Sus* sp., *Camelus bessarabensis* Hom., *Capreolus australis* de Serres, *Cervus* sp., *C. cfr. arvernensis* Croiz., *Spermophilus* sp., *Castor* sp., *Stenofiber covurluensis* Sim., *Cricetus* *simionescui* Schaub, *Mus* sp., *Pliospalax macovei* (= *Prospalax-Spalax macovei* Sim.), *Lepus valdarnensis* Weith. (= *Trischizolagus dumitrescuae* Răd. et Sams.), *Ochotona ursui* Sim.

Fauna de mamifere de la Mălușteni — Berești, de vîrstă Romanian inferior, a trăit în sudul Moldovei într-un regim de stepă caldă (Simionescu, 1922; Macarovici, 1965), într-o regiune cu ierburi înalte ce foloseau ca hrană insectivorele, iar în luncile împădurite se dezvoltau ierbivorele. În mediul acesta de stepă

se dezvoltă proboscidenii de talie mare (*Z. borsoni* și *A. arvernensis*). În pădurile de pe marginea acestei stepe calde au trăit maimuțe (*M. florentinus* și *D. ruscensis*).

31. *Tulucești* (jud. Galați) — Romanian mediu. Fauna de la Tulucești a fost studiată de Macarovici (1972, 1978), apoi de Ghenea și Rădulescu (1984) și este reprezentată prin: *Zygodontomys (Mastodon) borsoni* Hays, *Anancus (Mastodon) arvernensis* Cr. et Job., *Archidiskodon (Elephas) meridionalis* Nesti (= *Elph. planifrons* Falc), *Hippogratis stenonis* Cocchi, *Paracamelus alutensis* Stef., *Cervus (Elaphus) issidorensis* Croiz.

Această faună este mai nouă ca cea de la Mălușteni—Berești. Prezența genului *Elephas* alături de genul *Mastodon* indică faptul că la sfârșitul Pliocenului clima a început să se răcească. La Tulucești apare unul din cei mai vechi cai din țară și din Europa Centrală: *Hippogratis stenonis*. După cum reiese din literatură (Macarovici, 1972), *Z. (Mastodon) borsoni* trăiește numai până la sfârșitul Pliocenului, când clima începe să se răcească, pe când *A. (Mastodon) arvernensis* trece și în Pleistocen (Günz), iar *Archidiskodon meridionalis* trăiește din Romanianul mediu și până în Pleistocenul mediu. Ultimii doi proboscidenii au o scurtă interferență cronologică.

ZĂCĂMINTE DE MAMIFERE ROMANIENE ȘI CUATERNARE ÎN MOLDOVA

PLIOCEN-Romanian : 24. Mălușteni ; 26. Berești ; 31. Tulucești.

CUATERNAR-Pleistocen : 2. Mitoc-Malul Galben ; 3. Stinca Rîpicieni ; 4. Rîpicieni Izvor ; 9. Holboca ; 10. Iași ; 13. Lunca Pașcani ; 15. Roman ; 16. Icusești ; 17. Te-rase Siret ; 18. Racova ; 20. Buda ; 22. Drînceni ; 23. Hulubăț ; 29. Rateș — Tecuci. Holocen : 1. Dersca ; 5. Trușești ; 6. Pogorăști ; 7. Glăvănești ; 8. Andrieșeni ; 11. Valea Lupului ; 12. Cucuteni ; 14. Tirpești ; 19. Traian ; 21. Bogdănești ; 25. Trestiana ; 27. Gîrbovăț ; 28. Drăgănești ; 30. Foltești.

Fauna pleistocenă. În *Reperoriul arheologic al jud. Iași* (1984, 1985) și al *jud. Botoșani* (1976), precum și într-o serie de lucrări (Păunescu, 1965; Simionescu, Moroșan, 1926; Macarovici, 1975 ș.a.) sînt citate în Moldova puncte fosilifere cu o faună de mamifere pleistocene, în care apare frecvent *M. pri-*

mitogenius. Dar sînt și puncte fosilifere unde mamiferele nu au o poziție stratigrafică precisă sau unde apar numai resturi de mamifere fără a fi determinate. Resturi de mamifere pleistocene sînt citate în Moldova în următoarele județe: jud. Botoșani (Lunca Siretului — com. Corni; sat Stanîște — com. Coțușca; terasa Prutului — com. Darabani; Mitoc — Malul Galben, Stîncea Ripiceni, Ripiceni Izvor — com. Ripiceni; Bodeașu — com. Săveni; Ștefănești — com. Ștefănești; Negreni — com. Știubeni; Brehuiești — com. Vlădeni), jud. Iași (Costuleni; Holboca — com. Holboca; municipiul Iași; Lunca Pașcani — or. Pașcani, Valea Lîpului — com. Rediu; com. Șipote; Zaboloteni — com. Trifești), jud. Neamț (Pildești, Roman, terasele Siretului la sud de Roman, Ieșești), jud. Bacău (Gura Văii — com. Racova; Buda — com. Trebiș), jud. Vaslui (Drînceni — com. Gorbani), jud. Galați (Răteș). Cele mai bogate zăcămintele de mamifere pleistocene sînt în com. Ripiceni, în apropiere de Iași și la Răteș.

2. *Mitoc—Malul Galben* (jud. Botoșani) — Pleistocen superior. Resturile de mamifere au fost colectate din stațiunea paleolitică ce se află în terasa Prutului de 20—30 m și au fost determinate de Necrasov și Știrbu (1987) fiind reprezentate prin: *Felis spelaea* Gold., *Ursus* sp., *Equus* sp., *Eq. transilvanicus* Teod., *Eq. (Asinus) hydruntinus* Reg., *Coelodonta antiquitatis* Blum. (= *Rh. tichorhinus* Cuv.), *Cervus elaphus* L., *Rangifer tarandus* L., *Bos primigenius* Boj., *Bison priscus* Boj.

3. *Stîncea Ripiceni* (jud. Botoșani) — Pleistocen superior. În grote și în terasa inferioară a Prutului, Necrasov și Știrbu (1987) au determinat următoarele genuri și specii de mamifere: *Felis spelaea* Gold., *Crocota crocata spelaea* Gold., *M. primigenius* Adam (= *Eleph. primigenius* Blum.), *Canis vulpes* L., *Canis lupus* L., *Equus* sp., *Eq. transilvanicus* Teod., *Eq. hemionus* Pallas, *Eq. (Asinus) hydruntinus* Reg., *Eq. germanicus* Nehring (= *Eq. caballus* Cuv.), *Coelodonta antiquitatis* Blum. (= *Rhinoceros tichorhinus* Cuv.), *Cervus elaphus* L., *C. capreolus* L., *Rangifer tarandus* L., *Bos primigenius* Boj., *Bison priscus* Boj., *Lepus timidus* L., *Arctomys bobac* Schr. (= *Marmota bobac* Müll.).

4. *Ripiceni Izvor* (jud. Botoșani) — Pleistocen superior. În stațiunea paleolitică descoperită în terasa pleistocenă a Prutului s-a găsit o faună de mamifere (Păunescu, 1965; Dumitrescu, Boloimey, Mogoșanu, 1963; Simionescu, Moroșan, 1923) care a fost datată precis prin metoda C¹⁴. Pornind de la baza terasei spre partea superioară se observă următoarea succesiune de mamifere: în bază s-au găsit resturi de *Bos* sp. (Premusterian); deasupra s-a întâlnit o faună mai bogată — *Mammuthus primigenius* Blum., *Coelodonta antiquitatis* Blum., *Rangifer tarandus* L., *Cervus elaphus* L., *Megaceros* sp., *Equus caballus* L., *Eq. hydruntinus* Reg., *Ursus spelaeus* Ros., *Canis lupus* L. (Musterian I); peste acesta urmează un nivel cu: *M. primigenius* Blum., *Eq. caballus* L., *Bison priscus* Boj., *Bos* sp., *Megaceros* sp., *Crocota spelaea* Gold., *Canis lupus* L. (Musterian II); următorul nivel (Musterian III) a fost datat la 33.000 ani î.e.n. și conține: *M. primigenius* Blum., *Cervus* sp., *Megaceros* sp., *Rangifer tarandus* L., *Bos* sp., *Coelodonta antiquitatis* Blum., *Alces alces* L.; urmează nivelul (Musterian IV) datat la 26.830 ± 2000 ani î.e.n. cu: *M. primigenius* Blum., *Eq. caballus* L., *Bos* sp., *C. antiquitatis* Blum., *Rangifer* sp., *Megaceros* sp.; nivelul următor (Musterian V) este mai sărac în faună și conține: *M. primigenius* Blum., *C. antiquitatis* Blum., *Bos* sp., *Eq. caballus* L.; peste acesta urmează un nivel Musterian VI fără faună și apoi nivelul Aurignacian, datat la 26.470 ± 700 ani î.e.n. ce conține: *Cervus* sp., *Eq. caballus* L., *Bos* sp., *Sus scrofa ferus* L.; nivelul Gravettian conține o faună săracă cu *Eq. caballus* L. și *Bison* sp.; următoarele nivele Tardenozian și Postpaleolitic nu conțin resturi de mamifere.

Urmărind fauna de mamifere din cele 3 stațiuni paleolitice ne punem întrebarea dacă *Equus caballus* L. nu este sinonim cu *Eq. germanicus* Nehr. și cu *Eq. caballus* Cuv. De asemenea ținînd cont de datările care s-au făcut la Ripiceni Izvor am putea spune că primele nivele cu mamifere, pînă la Musterian V, aparțin Würmului și începînd cu nivelul Aurignacian se trece în Tardiglaciari. Din compararea listelor de faună din cele trei puncte: Mitoc-Malul Galben, Stîncea Ripiceni și Ripiceni Izvor, precum și din datările arheologice reiese că faunele de mamifere sînt contemporane. Prezența rinocerului cu blană (*C. antiquitatis*) alături de a elefantului cu blană (*M. primigenius*) indică o răcire puternică a climatului în Pleistocenul superior, ceea ce ar corespunde glaciației Würm. În Tardiglaciari mamutul se retrage din Europa în nordul Asiei unde clima se menține rece și unde acest proboscidian trăiește pînă la sfîrșitul Holocenului. Din aceste date reiese, după cum am menționat și mai sus, că faunele de mamifere din cele 3 stațiuni paleolitice au vîrsta würmiană. Necrasov și Știrbu (1987) consideră că fragmentele acestea de mamifere reprezintă probabil resturi antropogene.

9. *Holboca* (jud. Iași) — Pleistocen superior. În terasa inferioară a Bahluiului de 20 m, Macarovici și Zaharia (1963) citează o faună de mamifere reprezentată prin: *Elephas trogontherii* Poh., *M. primigenius* Blum., *Coelodonta antiquitatis* Blum.

10. În municipiul Iași (jud. Iași) — Pleistocen superior. În terasa mijlocie a Bahluiului, în „nispurile de Cîric” este citată (Macarovici, 1975) o faună de mamifere cu: *M. primigenius* Blum., *C. antiquitatis* Blum., *Megaceros euryceros* Aldov, *Bos primigenius* Boj., *Bison priscus* Boj., pe care autorul o consideră ca mai veche decît cea de la Holboca.

13. *Lunca Pașcani* (jud. Iași) — Pleistocen superior. În terasa inferioară a Siretului au fost găsite resturi de *M. primigenius* Blum. (Macarovici, 1975).

15. La nord de Roman (jud. Neamț) — Pleistocen superior. În terasa Moldovei de 10—15 m Macarovici (1965) a determinat fragmente de *M. primigenius* Blum.

16. *Icușești* (jud. Neamț) — Pleistocen superior. Macaroviici (1965) citează în terasă Siretului de 20—35 m (inferioară—Bandrabur, Giurgea, 1965) resturi de *M. primigenius* Blum.

17. În terasele Siretului cuprinse între Roman și Bacău — Pleistocen mediu și superior, sint citate resturi de mamifere de către Bandrabur și Giurgea (1969) și anume: în terasă veche a Siretului de 170—180 m s-a găsit *Archidiskodon meridionalis* Nesti de vîrstă Pleistocen mediu; în terasă inferioară a Siretului de 20—35 m, de vîrstă Pleistocen superior, s-au determinat resturi de *M. primigenius* Blum și *Elephas trogontherii* Pohl; în terasă inferioară a Siretului de 8—10 m, tot Pleistocen superior, s-a întîlnit *M. primigenius* Blum.

18. *Gura Văii* (com. Racova, jud. Bacău) — Pleistocen inferior. În terasă Bistriței de 160—170 m, Saraiman și Căpitanu (1964) au găsit un rest de *Archidiskodon meridionalis* Nesti.

20. *Buda* (jud. Bacău) — Pleistocen superior. În stațiunea paleolitică de la Buda, Necrasov și Știrbu (1971) au identificat o faună de mamifere de vîrstă Pleistocen superior, formată din: *Equus* sp., *Cervus elaphus* L., *Rangifer tarandus* L., *Bos primigenius* Boj., *Bison priscus* Boj.

22. *Drinceni* (jud. Vaslui) — Pleistocen superior. În 1975 Macaroviici a găsit în terasă inferioară a Prutului, din apropiere de satul Drinceni, resturi de *M. primigenius* Blum.

23. *Hulubăț* (jud. Vaslui) — Pleistocen superior. În același an, Macaroviici determină din terasă inferioară a piriului Vasluiet, în apropiere de Hulubăț, numeroase resturi (molari și defense) de *M. primigenius* Blum., apoi de *C. antiquitatis* Blum., *Bison priscus* Boj., *Bos primigenius* Boj. și *Megaceros curyceros* Aldov.

29. *Rățeș* (jud. Galați) — Pleistocen superior. În apropiere de Rățeș, în terasă inferioară a Birladului, Macaroviici (1975) a determinat numeroase resturi de mamifere, pe care le-a atribuit la 9 specii: *A. meridionalis* Nesti, *M. primigenius* Blum., *Eq. germanicus* Nehr., *Eq. scythicus* Răd. et Sam., *C. antiquitatis* Blum., *Camelus* sp., *Bison priscus* Boj., *Bos primigenius* Boj., *Sus scrofa ferus* L.

Prezența lui *A. meridionalis* alături de *M. primigenius* în aceste depozite ne face să credem, fie că resturile de *A. meridionalis* nu au fost determinate corect, fie că au fost remaniate dintr-o terasă mai veche a Birladului, deoarece această specie trăiește la noi în țară numai pînă în Pleistocenul mediu.

Urmărind listele cu faunele de mamifere din Moldova se observă că frecvent este citat *M. primigenius*, care indică vîrsta Pleistocen superior a acestor depozite. Macaroviici (1963) arată că acest elefant cu blană a trăit din interglaciul Riss-Würm și pînă la sfîrșitul Würmului, formînd adevărate turme pe cîmpiile din Europa: la sfîrșitul Pleistocenului s-a retras în nordul Asiei unde clima s-a menținut rece. După același autor, *Eleph. trogontherii* era un elefant de stepă care și-a făcut apariția în Pleistocenul mediu, trăind și în Pleistocenul superior. Climatul de stepă în care a trăit acest elefant, avea alternanțe de perioade secetoase și perioade relativ umede, care corespund unei faze calde de la începutul Würmului. Autorul consideră că *El. trogontherii* este o formă de trecere între *A. meridionalis* și *M. primigenius*.

Fauna holocenă. Resturi de mamifere holocene au fost colectate din 31 de stațiuni și necropole neolitice, fiind formate din fragmente ce reprezintă fie „resturi menajere”, fie „ofrande mortuare”, resturi ce aparțin altor animale domestice (care constituie majoritatea), cît și unor animale sălbatice (Necrasov ș.a., 1967). În lucrare sint citate resturile de mamifere sălbatice care au fost găsite în: jud. Suceava (Dersca — Lozna — com. Dersca); jud. Botoșani (Trusești și Pogorăști); jud. Iași (Glăvănești, Andrieșeni, Valea Lupului, Cucuteni); jud. Neamț (Tirpești); jud. Bacău (Traian, Bogdănești); jud. Galați (Treștișana, Gîrbovăț, Drăgănești și Foltești).

1. *Dersca-Lozna* (jud. Suceava) — Holocen (Preboreal). În turbăria de la Dersca, Macaroviici (1961) a determinat resturi de mamifere ce aparțin lui *Alces palmatus* Ham. Smith și *Cervus elaphus* L.

5. *Trusești* (jud. Botoșani) — Holocen. Aici s-au întîlnit resturi de mamifere pe care Necrasov ș.a. (1967, 1975) le-au atribuit la 8 specii: *Castor fiber* L., *Lepus europaeus* Pall., *Canis vulpes* L., *Ursus arctos* L., *Cervus elaphus* L., *Capreolus capreolus* L., *Bos primigenius* Boj., *Equus caballus* L.

6. *Pogorăști* (jud. Botoșani) — Holocen. Fauna de mamifere la Pogorăști este formată numai din trei specii (Necrasov ș.a., 1967): *U. arctos* L., *Cervus elaphus* L. și *B. primigenius* Boj.

7. *Glăvănești* (jud. Iași) — Holocen. Aceeași autori au identificat la Glăvănești patru specii de mamifere: *Cervus (Dama) dama* L., *C. elaphus* L., *B. primigenius* Boj., *Eq. caballus* L.

8. *Andrieșeni* (jud. Iași) — Holocen. Fauna de mamifere de la Andrieșeni este reprezentată prin patru specii (Macaroviici, 1961; Necrasov ș.a., 1967): *Cervus elaphus* L., *Alces alces* L., *A. palmatus* Ham. Smith., *Capreolus capreolus* L.

11. *Valea Lupului* (jud. Iași) — Holocen. În depozitele holocene de aici au fost identificate următoarele mamifere (Necrasov ș.a., 1967): *Cervus elaphus* L., *C. capreolus* L., *Bos primigenius* Boj., *Bison bonassus* L., *Equus caballus* L.

12. *Cucuteni* (jud. Iași) — Holocen. În stațiunea paleolitică, din vestul satului Băicești, s-a colectat o faună de mamifere domestice și sălbatice, din care Necrasov ș.a. (1967, 1975) a determinat 11 specii de mamifere sălbatice: *Castor fiber* L., *Lepus europaeus* Pall., *Canis lupus* L., *Meles meles* L., *Ursus arctos* L., *Cervus elaphus* L., *Alces alces* L., *Capreolus capreolus* L., *Bos primigenius* Boj., *Equus caballus* L., *Sus scrofa ferus* L.

14. *Tirpești* (jud. Neamț) — Holocen. Resturile de mamifere aparțin la următoarele specii (Necrasov ș.a., 1967, 1975): *Castor fiber* L., *Canis lupus* L., *Ursus arctos* L., *Sus scrofa ferus* L., *Cervus elaphus* L., *Capreolus capreolus* L., *Bos primigenius* Boj., *Equus caballus* L., *Eq. przewalskii* Pol.

19. *Traian—D. Vici* (jud. Neamț) — Holocen. În anul 1967 și apoi în 1975 Necrasov ș.a. au determinat în depozitele holocene din Dealul Viei și în alte locuri în apropiere de satul Traian, nouă specii de mamifere: *Castor fiber* L., *U. arctos* L., *C. lupus* L., *C. vulpes* L., *Cervus elaphus* L., *C. capreolus* L., *Bos primigenius* Boj., *Sus scrofa ferus* L., *Equus caballus* L.

21. La *Bogdănești* (jud. Bacău) Necrasov ș.a. (1975) a determinat resturi de *Castor fiber* L., cărora le-a atribuit vîrsta holocenă.

25. *Trestiana* (jud. Vaslui) — Holocen. Aici, Necrasov ș.a. (1967, 1978), pe lângă mamiferele domestice a citat și mamifere sălbatice și anume: *Cervus elaphus* L., *Sus scrofa ferus* L., *Equus* sp. (=Eq. scythicus Răd. et Sam.).

27. *Girbovăț* (jud. Galați) — Holocen. În depozitele holocene din apropierea riului Birlad s-au găsit resturi de *Castor fiber* L. (Necrasov ș.a., 1975).

28. *Drăgănești* (jud. Galați) — Holocen. Fauna de mamifere sălbatice holocene de la Drăgănești este reprezentată prin nouă specii: *Lepus europaeus* Pall., *C. lupus* L., *C. vulpes* L., *Meles meles* L., *C. elaphus* L., *Capreolus capreolus* L., *B. primigenius* Boj., *Sus scrofa ferus* L., *Eq. caballus* L.

30. *Foltești* (jud. Galați) — Holocen, *Castor fiber* L. (Necrasov ș.a. 1967). Resturile de mamifere holocene aparțin la 16 specii, deci fauna aceasta este destul de săracă. Ținînd cont însă de faptul că aceste specii s-au conservat mai bine și nu reprezintă realitatea din timpul Holocenului (acestea erau mamiferele preferate pentru vînat), s-ar putea ca fauna holocenă să fi fost mult mai bogată și mai variată în Moldova, dar aceasta probabil că nu s-a conservat. Din speciile menționate, unele s-au stins complet la sfîrșitul Holocenului (*B. primigenius*, *A. palmatus*), altele au dispărut de pe teritoriul țării noastre în urma vînatului irațional (*C. fiber*, *Cervus dama*, *A. alces*, *Bison bonassus*, *Eq. przewalskii*) și altele și-au restrîns arealul (*Ursus arctos*, *Cervus elaphus*), iar celelalte au aceeași frecvență și repartiție ca în fauna actuală (Necrasov, 1967). Cît privește *Alces palmatus* a fost găsit în două puncte: la Dersca—Lozna (jud. Botoșani) și Andrieșeni (jud. Iași) împreună cu *Alces alces*. Macarovici (1961) consideră că acest elan a trăit în România începînd din Pleistocen, de la sfîrșitul Würmianului, mai sigur din Tardiglaciuar și pînă la jumătatea Neoliticului (Holocen). În Moldova acest elan nu a fost întîlnit în terasele inferioare ale riurilor de vîrstă würmiană.

* * *

Depozitele cuaternare sînt greu de studiat pe continente, deoarece în majoritatea timpului sînt discontinue. Pentru a se putea face o corelare cît mai precisă a depozitelor cuaternare din Moldova cu alte zone din țară sau din Europa, ar trebui să existe o cronologie absolută și o stratigrafie foarte fină pentru aceste depozite, precum și zăcăminte de mamifere mai precis datate și mai bogate, ceea ce nu este cazul pentru Moldova. Pe baza datelor de care am dispus s-a încercat o corelare a faunelor de mamifere pliocene și cuaternare din Moldova cu cele din Baz. Dacic și din Franța, care a fost redată în tab. I. Dacă pentru fauna de Mălușten—Berești și pentru cea de Tulucești corelarea este deja făcută (Alexeeva et al., 1983; Feru et al., 1983), pentru fauna pleistocenă și holocenă din Moldova nu s-a putut face acest lucru, deoarece nu dispunem de date suficiente. Făcînd o comparație cu mamiferele cuaternare din Masivul Central Francez (Bout, 1976) se poate observa că unele specii se întîlnesc și în Moldova (*Archidiskodon meridionalis*, *M. primigenius*, *Coelodonta antiquitatis*, *Cervus elaphus*, *Rangifer tarandus*, *Bison priscus*, *Bos primigenius*).

Evoluția mamiferelor cuaternare în Moldova.

În tab. II sînt date principalele specii de mamifere ce au fost întîlnite în Moldova și evoluția lor în timp. Din acest tabel reiese că în Moldova s-au determinat mai multe specii de mamifere pentru Pleistocenul superior și foarte puține pentru Pleistocenul inferior și mediu. Acest lucru s-ar putea explica fie prin faptul că fauna de mamifere de vîrstă Pleistocen inferior și mediu a fost foarte săracă în Moldova, fie că nu s-a păstrat prin fosilizare, fie că a fost remaniată, ducînd la erori în determinare și la confuzii în ceea ce privește poziția stratigrafică. Deoarece nu dispunem de o geocronologie paleomagnetice pentru Moldova s-a folosit scara paleomagnetice a României și la fel ca majoritatea autorilor (Hays, Brggren, 1971; Alexeeva et al., 1983; Feru et al., 1983), am considerat că Pleistocenul începe în perioada de magnetism invers Matuyama, în timpul evenimentului de magnetism normal Olduvai (1,87—1,67 M.A.). În Masivul Central Francez Bout (1976) consideră că Pleistocenul a început acum cca. 3,32 M. A., odată cu perioada de magnetism normal Gauss. Acest lucru crează o diferență între perioadele de timp din Moldova și Masivul Central Francez, în special pentru perioadele cînd au trăit *Z. borsoni* și *A. arvernensis*. Dacă în România se consideră că *Z. borsoni* a trăit pînă la sfîrșitul Pliocenului, iar *A. arvernensis* a trăit și în baza Pleistocenului inferior, în Masivul Central Francez *Z. borsoni* a trăit în baza Pleistocenului inferior, pe cînd *A. arvernensis* a trăit pînă la mijlocul Pleistocenului inferior. Cît privește *A. meridionalis*, în România este citat din Pliocen (Romanian) și pînă în Pleistocenul mediu, pe cînd în Masivul Central Francez este citat de la jumătatea pînă la sfîrșitul Pleistocenului inferior, *Elephas trogontherii* în România apare în Pleistocenul mediu și trăiește pînă la mijlocul Pleistocenului superior, pe cînd în Masivul Central Francez trăiește în

Tabelul 1

Corelarea faunei de mamifere pliocen-cuaternare din România, U.R.S.S. și Franța

România				U.R.S.S.		Franța		
Cronologie		Moldova	Baz. Dacic	Zăcămintele de mamifere	Cronologie	Zăcămintele de mamifere	Cronologie	
Cuaternar	Holocen		Cucuteni Tirpești		Holocen		Holocen	
	Tardiglaciuar				Tardigl.		Tardiglaciuar	
	Pleistocen	superior	Ripiceni- Mitoc Holboca Răteș		Pleistocen	Masivul Central Francez	Pleistocen	super.
		mediu		Frățești 3(s) Tiraspol		Mihailovian		mediu
		inferior		Tetoiu 3 Tetoiu 2 Tetoiu 1		Morozovian Domaskinian		
	Pliocen	sup.		Frățești 1 Slatina 2 Milecovu de Jos	Pliocen	Krijanovs- kian Cristopolian	Pliocen	Villafanchian
		mediu	Tulucești	Cernătești Covrigi		Veselovian Kahulian		
		inf.	Mălușteni- Berești			Kuciurgan- ian		

baza Pleistocenului superior. Acest decalaj de timp în apariția proboscidiilor, mai devreme în România și mai târziu în Masivul Central Francez s-ar putea explica prin faptul că în Masivul Central Francez clima s-a răcit mai târziu, abia pe la mijlocul Pleistocenului inferior, aceasta probabil din cauza influențelor mediteraneene și din cauza vulcanismului. Urmărind evoluția lui *M. primigenius* în Moldova se observă că acesta apare la începuturile Pleistocenului superior. Din discuțiile purtate cu Vasile Chirica (Inst. Arheologie Iași) și din datele din literatură reiese că în Moldova *M. primigenius* a fost întâlnit numai pînă la începutul Würmului III. Aceasta s-ar putea explica prin faptul că, probabil, la începutul Würmului III clima s-a încălzit și *M. primigenius* s-a retras spre nordul Asiei unde a trăit pînă în baza Holocenului. Dar este posibil ca dispariția acestui elefant cu blană să se datoreze factorului antropic care a distrus turmele de mamuți prin vânătoare. În sprijinul acestei ipoteze este și faptul că în majoritatea punctelor fosilifere din Moldova, pleistocene superioare, în stațiunile paleolitice apar resturi de mamuți.

În concluzie se poate spune că în Moldova ar trebui făcute studii mai sistematice asupra macro- și micromamiferelor, cit și asupra paleomagnetismului cuaternar, studii ce ar duce la rezultate mai concludente.

OBSERVATIONS SUR LA FAUNE DE MAMMIFÈRES PLIOCÈNES ET QUATERNAIRES DE LA MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Le travail contient une synthèse sur les gisements de mammifères quaternaires découvertes jusqu'à présent dans la Moldavie, leur développement en decours des temps et on essaye de fixer leur position dans l'échelle paléomagnétique et de faire une corrélation avec les autres gisements de notre pays et de l'étranger (France). En même temps on fait quelques observations sur les faunes du Pliocène supérieure (Romanien) de Mălușteni-Berești et de Tulucești.

BIBLIOGRAFIE

- Alexeeva L. I., Andreescu I., Bandrabur T., Cepaliga A., Ghenea C., Mihăilă N., Trubihin V., 1983: *Correlation of the Pliocene and Lower Pleistocene Deposits in the Dacic and Euxinic Basins*, in Anuarul Inst. de Geol. și Geofiz., vol. LIX, Lucrările Congresului al XII-lea al Asociației geologice carpato-balcanice, Stratigrafie și Paleontologie, București, p. 143—152.
- Andreescu I., 1983: *Biochronology and Chronostratigraphy of the Upper Pliocene and Lower Pleistocene in the Dacic Basin*, volumul citat mai sus, p. 153—160.
- Bandrabur T., Giurgea P., 1965: *Contribuții la cunoașterea Cuaternarului văii Siretului din reg. Bacău—Roman*, D. S., vol. LI/2 (1963—64), București, p. 67—83.
- Bout P., 1976: *Chronologie paléomagnétique du Massif Central volcanique de la France en relation avec les âges absolus K/Ar, les faunes de mammifères et les épisodes periglaciaires*, in *La préhistoire française*, t. 1, Paris, p. 362—366.
- Chirica V., Tanasachi M., 1984—1985: *Repertoriul arheologic al jud. Iași*, vol. I—II, p. 301—302, 343, 393, 412.
- Dumitrescu V., Bolomey A. I., Mogoșanu F., 1983: *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze*, București, p. 40—46.
- Feru U. M., Rădulescu C., Samson P., 1983: *Succession des mammifères plio-pléistocènes dans le bassin dacique (Roumanie)*, in Anuarul Institutului de Geologie și Geofizică, vol. LIX, Lucrările Congresului al XII-lea al Asociației geologice carpato-balcanice, Stratigrafie și Paleontologie, București p. 161—168.
- Ghenea C., Andreescu I., Bandrabur T., Cepaliga A., Trubihin V., 1982: *Bio- and Magnetostratigraphic Correlations on the Pliocene and Lower Pleistocene Formations of the Dacic Basin and Brașov Depression (East Carpathians)*, D. S., Institutul de Geologie și Geofizică, vol. LXVI (1979), 4 Stratigrafie, București, p. 139—156.
- Ghenea C., Rădulescu C., 1964: *Contribuții la cunoașterea unei faune villafranchiene în sudul Pod. Moldovenesc*, in D. S., Comitetul Geologic, t. I, București, p. 165—171.
- Macarovič N., 1961: *Contribution à la connaissance de Alces palmatus Ham. Smith dans le Quaternaire de la Roumanie*, in *Eiszeitalter und Gegenwart*, Band 12, Öhringen/Württ., p. 66—72.
- Macarovič N., Zaharia N., 1963: *Elephas trogontherii Pohlig de Holboca—Jassy (Roumanie)*, in *Folia Quaternaria*, 12, Krakov, p. 1—10.
- Macarovič N., 1965: *Evoluția mamiferelor în Cuaternar pe teritoriul țării noastre*, in *Natura*, ser. Biologie, 1, p. 30—40.
- Macarovič N., 1972: *Sur la faune „Villafranchienne” de la Roumanie*, in AȘU—Iași Sec., II, c, Geologie, t. XVIII, Iași, p. 93—106.
- Macarovič N., 1972—73: *L'évolution de la faune des mammifères fossiles du Pliocène du Pleistocène de la Roumanie*, in *Lucrările stațiunii „Stejarul”*, Geologie—Geografie, 25—32, p. 25—31.
- Macarovič N., 1975: *Sur la faune de vertébrés pléistocènes de la Roumanie*, in *Studies on Cenozoic Paleontology and Stratigraphy*, Ann. Arbor, Michigan (USA), p. 89—95.
- Macarovič N., 1978: *Sur la faune des mammifères fossiles néozoïques de la Roumanie*, in *Revue roumaine de Géol., Géophys. et Géographie*, Géologie, 22, p. 71—98.
- Macarovič N., 1978: *Sur la faune de mollusques qui se trouve sur la limite entre le Pliocène supérieur et le Pleistocène inférieur en Roumanie*, in *Anuarul Muzeului de St. Naturale, Piatra Neamț*, seria Geologie—Geografie, IV, p. 49—57.
- Necrasov O., Știrbu M., Iacob M., 1967: *Răspindirea unor mamifere sălbatice la începutul Holocenului (Neolitic) pe teritoriul României*, in AȘU—Iași, a, Biologie, XIII, fasc. 2, p. 311—320.
- Necrasov O., Bulai-Știrbu M., 1971: *Contribuții la studiul faunei pleistocene de la Buda (jud. Bacău) cu privire specială asupra caracteristicilor renului*, in *Carpica*, Bacău, p. 7—21.
- Necrasov O., Știrbu M., 1975: *Asupra prezenței castorului (Castor fiber L.) în faunele vechi din România*, in *Ocotirea naturii și a mediului înconjurător*, 19/1, p. 29—34.
- Necrasov O., Știrbu M., 1978: *Studiul paleofaunei descoperite la Trestiana (Birlad) datind din cultura Criș și problema creșterii animalelor în neoliticul vechi*, in *Studii și cercetări de Antropologie*, 15, p. 11—16.
- Necrasov O., Știrbu M., 1979: *Studiul materialului paleofaunistic din așezarea precucuteniană de la Tirpești în comparație cu materialele descoperite în alte așezări neolitice*, in *Studii și cercetări de Antropologie*, 16, p. 3—10.
- Necrasov O., Știrbu M., 1987: *Sur les faunes paléolithiques du Nord—Est de la Roumanie*, in *La genèse et l'évolution de culture paléolithiques sur la territoire de la Roumanie*, Iași, p. 105—117.
- Păunescu A. I., Sadurschi P., Chirica V., 1976: *Repertoriul arheologic al jud. Botoșani*, I—II, București, p. 83, 85—86, 109, 188—191, 223—228.
- Saraïman A., Căpitanu V., 1964: *Prezența lui E. meridionalis Nești în terasa a 2-a a Bistriței (Racova-Buhuși)*, in AȘU—Iași, II, b, Geologie-Geografie, X, Iași, p. 79—84.
- Simionescu I., 1903: *Contribuții la geologia Moldovei dintre Siret și Prut*, Acad. Rom. Publ. Fond. „V. Adamachi”, București, p. 40.
- Simionescu I., Moroșanu N. N., 1926: *Une station aurignacienne en Moldavie*, Bull. de la Sec. Șt. de l'Acad. Rom, București, p. 63.
- Simionescu I., 1930: *Vertebratele pliocene de la Mălușteni (Covurlui)*, in Publ. Fond „V. Adamachi”, 9/49, București, p. 70.
- Simionescu I., 1932: *Les vertébrés pliocènes de Berești*, in BSRRG, 1, p. 216—228.
- Simionescu I., Barbu V., 1943: *Paleontologia României*, București, p. 95, 97, 99—105.

CERCETĂRI PALEOANTROPOLOGICE PRIVITOARE LA POPULAȚIILE DE PE TERITORIUL ROMÂNIEI

DE

OLGA NECRASOV, MARIA CRISTESCU, DAN BOTEZATU și GEORGETA MIU

INTRODUCERE

Cercetările paleoantropologice în țara noastră s-au dezvoltat mai târziu și mai lent decât cele de antropologia omului contemporan. Prima lucrare de paleoantropologie însă datează încă din secolul trecut și aparține lui M.S. Obedenaru, care în 1874 a prezentat o comunicare referitoare la două cranii preistorice, în cadrul ședințelor Societății de Antropologie din Paris, a cărei membru era. La începutul secolului nostru, printre publicațiile antropologice cunoscute românilor, aparținând fie unor specialiști din țară, fie unor specialiști străini, se înscrie și o lucrare asupra unei mici serii de schelete, publicată de E. Pittard (1903, p. 233—241) atribuite însă atunci în mod eronat culturii Cucuteni. A. Donici, care apare în literatura antropologică mai întâi ca colaborator a lui E. Pittard, publică apoi singur studii asupra unor cranii scitice descoperite la noi (Donici, 1930, p. 1—4). Afirmarea însă a antropologiei, în general, și respectiv a paleoantropologiei va deveni posibilă odată cu apariția primelor instituții specializate pentru studii în acest domeniu, în cele trei mari centre universitare de la noi: Catedra de Antropologie și Paleontologie de la Universitatea din Iași, înființată în 1926, Laboratorul și muzeul de Antropologie de pe lângă Catedra de Anatomie și Embriologie de la Universitatea din București, înființată oficial în 1937 și Societatea care se va transfera în 1940 în Institutul de Antropologie din Cluj, înființată în 1933. Profesorul lui I.G. Botez îi datorăm primul curs dactilografiat de paleontologie umană (apărut sub îngrijirea lui O. Necrasov în 1935) și tot el împreună cu N.N. Moroșan (Botez, 1933, p. 47 și Moroșan, 1927, p. 1—22) realizează primele studii moderne și multilaterale privind Stratigrafia, Paleoantropologia și Arheologia paleoliticului din țara noastră. La București, fondatorul antropologiei este profesorul F. Rainer, care, deși în principal s-a preocupat de antropologia omului contemporan, a realizat în colaborare cu I. Simionescu un studiu amănunțit asupra craniului paleolitic descoperit la Cioclovina (Rainer și Simionescu, 1942, p. 489—501), precum și o lucrare asupra a patru cranii din curganele dobrogene, prezentat la Congresul Internațional de Antropologie ținut la București în 1937. La Cluj, deși preocupările de antropologie s-au concentrat în principal pe probleme de antropologia populațiilor actuale sau de antropologie medicală, apar totuși unele lucrări de ordin craniologic datorate lui I.G. Russu (1939, p. 85—94) și lui I. Chelcea (1935, p. 1—28). După o relativă stagnare a cercetărilor antropologice în perioada 1944—1950, asistăm la o revitalizarea a acestora, pornindu-se de la punerea la punct și unificarea metodologiei de lucru (Martin și Saller, 1957, p. 429—597; Olivier, 1960, p. 115—270 și Alexeev, 1964, p. 1—65) și orientarea cercetărilor pe direcții moderne bazate pe o concepție multi- și interdisciplinară. La București, din inițiativa profesorului St. Milcu, a luat ființă un colectiv de Antropologie al Academiei Române care, ulterior va deveni Centrul de Antropologie, condus multă vreme de prof. St. Milcu și apoi prof. Olga Necrasov (care mai întâi a condus secția de Paleoantropologie de la acest centru).

La Iași, cercetările antropologice s-au desfășurat exclusiv în cadrul Facultății de Științe Naturale pînă în anul 1958, cînd ia ființă Colectivul de Antropologie de la Filiala Iași a Academiei Române, condus de profesor Olga Necrasov, după care antropologia ieșeană, cu forțe reunite — cadre didactice și de cercetare, va înregistra o dezvoltare continuă, cercetările căpătînd un caracter complex multi- și interdisciplinar, fiecare populație studiată din punct de vedere paleoantropologic, fiind analizată atît sub aspect paleodemografic și paleopatologic precum și al ocupațiilor de viață (așa cum rezultă din cercetările paleofaunistice). La Cluj, preocupările antropologice se concentrează numai la nivelul catedrei de Anatomie de la Facultatea de Medicină condusă de profesor I. Gh. Russu. În toate cen-

trele are loc printre altele și orientarea cercetărilor antropologice în direcție istorică, pentru cunoașterea dinamicii procesului de formare a poporului român din cele mai vechi timpuri. Așa cum arăta profesorul St. Milcu în 1954 „s-a înlăturat astfel una din lipsurile cele mai grave ale antropologiei românești din trecut și anume ignorarea și minimalizarea antropologiei arheologice, care are sarcina în țara noastră să cerceteze biologia populațiilor care au trăit în epoca preistorică, populații care constituie fondul biologic din care s-a format poporul nostru” (Milcu, 1954, p. 7—30). S-au stabilit strânse relații de colaborare cu institutele de arheologie din București, Iași și Cluj și cu numeroase muzee județene de arheologie și istorie, care, nu numai că au furnizat materialul de studiu reprezentat prin resturile osoase umane și animale, rezultate din săpăturile arheologice, au și înlesnit participarea directă a antropologilor ieșeni și bucureșteni la unele săpături în diverse necropole (Cernavodă, Cernica, Probota, Doina, Brad, Alba Iulia etc.). Colaborarea cu arheologia s-a concretizat de asemenea prin participarea la unele ședințe de lucru sau la diverse manifestări științifice organizate de arheologi cu lucrări care reflectă coroborarea datelor antropologice cu cele de ordin arheologic.

În căutarea resturilor omului fosil au fost întreprinse săpături mai întâi în peștera de la Baia de Fier (incepute în 1952) sub îndrumarea lui C.S. Nicolaescu-Plopșor, iar apoi în Oltenia în depozitele villafranchiene de la Bugiulești, care au scos la iveală interesante materiale arheologice și paleofaunistice (Nicolaescu-Plopșor, 1964, p. 39—46). Săpăturile executate cu ocazia construirii hidrocentralei Porțile de Fier, s-a descoperit o serie de schelete la Schela Cladovei, datată din Epipaleolitic (comunicată de V. Boroneanț și D. Nicolaescu-Plopșor la Congresul Internațional de Antropologie și Etnografie — Chicago, 1968). Cu toate eforturile depuse, documentele antropologilor pentru Paleolitic nu reușesc însă să se îmbogățească îmbucurător. În schimb, pentru epocile următoare — Neolitic, Bronz, prima și a doua Epocă a Fierului, ca de altfel și pentru perioada daco-romană, grație cercetărilor arheologice care au beneficiat de un sprijin deosebit din partea forurilor competente, atingând după expresia profesorului M. Petrescu-Dimbovița „culmi nebănuite” (1978, p. 15) antropologii au reușit să adune, în special la Iași și București, un bogat material antropologic care constituie un adevărat tezaur național. Faima sa a depășit granițele țării noastre, reprezentând un punct de atracție științifică pentru numeroși specialiști străini, care, au solicitat să ne viziteze pentru a putea examina diferitele colecții în scop comparativ (K. Saller, H. Grimm — Germania; J. Olivier — Franța; H. Riquet — Franța; J. Nemeskeri — R.U.; V. Correnti — Italia; A. Hadjilov și P. Boev — Bulgaria; J.A. Valsik, M. Hanulich, V.V. Novotny, E. Vlcek, M. Drobna, M. Prokopec — R.C.).

Este pentru noi o fericită ocazie să aducem alee mulțumiri tuturor celor care au acordat înțelegere și sprijin cercetărilor paleoantropologice: Academiei, institutelor de Arheologie și Istorie din Iași, București, Cluj-Napoca, directorilor de muzee județene de Arheologie și Istorie, precum și tuturor arheologilor care au făcut efortul de a supraveghea deshumarea materialului paleoantropologic și punerea acestuia la dispoziția colecțiilor noastre. O bună parte din aceste materiale au fost valorificate prin numeroase lucrări publicate în țară și străinătate dintre care unele cu caracter de sinteză (Necrasov, 1961, p. 53—60; 1973, p. 3—19; 1974, p. 512—524; 1980, p. 423—444; Necrasov și Cristescu, 1959, p. 152—159; 1961, p. 53—62; 1965, p. 129—161; 1967, p. 159—169), unele rezultate fiind folosite la Tratatul de Istorie a României (1960, p. 88, 89, 135).

De asemenea, cercetarea antropologică s-a afirmat cu ocazia a numeroase manifestări în țară și străinătate: al V-lea Congres Internațional de Preistorie și Istorie Veche — Hamburg 1958; Congresul de Antropologie și Etnologie — Paris 1960; Congresul Internațional de Antropologie și Etnologie — Moscova 1964; al VI-lea Congres Internațional de Științe Preistorice și Protoistorice — Roma 1966; Congresul Internațional de Antropologie și Etnologie — Tokyo — Kyoto 1968; Congresul Internațional de Antropologie și Etnologie — Chicago 1973; al II-lea Congres Internațional de Tracologie — București 1976.

Lucrarea de față reprezintă rodul unei munci de peste 30 de ani, fiind o încercare de sinteză a rezultatelor obținute până acum, asupra apariției omului și evoluției populațiilor umane în spațiul carpato-dunărean, din cele mai vechi timpuri și până la constituirea poporului român, dintre care unele publicate, iar altele încă inedite. Preocuparea noastră de bază la întocmirea acestei lucrări a fost aceea de a

* *Institutul de Istorie și Arheologie București*: I. Neștor, D. Berciu R. Vulpe, C. Preda, V. Dumitrescu, Gh. Diaconu, Gh. Bichir, P. Roman, M. Simpetru, Gh. Cantacuzino, E. Zaharia, Al. Vulpe, Vl. Zirra, A. Alexandrescu, M. Comșa, E. Moscolu, R. Heitel, H. Dumitrescu, L. Birzu; *Institutul de Istorie și Arheologie din Iași*: M. Petrescu-Dimbovița, D. Teodor, I. Ioniță, A. Florescu, M. Florescu, V. Chirica, S. Sanie, S. Cheptea, V. Spinel, N. Ursulescu, D. Monah, V. Birliba, N. Zaharia, E. Zaharia, S. Teodor, Al. Andronic, M. Dinu; *Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca*: I. H. Crișan, N. Vlăsa, M. Rusu; *Muzeul din Arad*: D. Bodan; *Muzeul Unirii din Alba Iulia*: Gh. Anghel, I. Popa, Al. Blăjan; *Muzeul Județean din Bacău*: V. Căpitanu, I.

Antonescu; *Muzeul din Birlad*: V. Palade, E. Păpușoiu; *Muzeul Județean din Botoșani*: L. Șovan, P. Sadurschi; *Muzeul Județean din Brăila*: I. Harțușche; *Muzeul Județean din Focșani*: B. Bobi; *Muzeul Județean din Galați*: M. Brudiu; *Muzeul Județean din Piatra Neamț*: M. Zamoșteanu, M. Alexianu; *Muzeul H. Județean din Ploiești*: V. Teodorescu; *Muzeul Județean Vâlcea*: Gh. I. Petrea; *Muzeul din Roman*: V. Ursache; *Muzeul din Sf. Gheorghe*: Z. Szejely; *Muzeul din Săveni*: A. Crișmaru; *Muzeul Județean din Suceava*: M. Ignat; *Muzeul din Tecuci*: M. Nicu, S. Tau; *Muzeul Județean din Tulcea*: G. Simion, Gh. Manucu-Ad mășteanu, M. Ad mășteanu, E. Oberlander; *Muzeul Județean din Vaslui*: R. Maxim-Alaiba.

contura structura antropologică a fondului biologic, de a stabili elementele sale specifice, care au putut servi drept „marker” pentru urmărirea etapizată a procesului dinamic de sinteză biologică a poporului nostru. În acest scop, a trebuit să ne coborim în timp până în Paleolitic, oprindu-ne chiar și asupra celor mai vechi vestigii umane cunoscute, pentru ca trecând apoi la Neolitic să putem lua în discuție, pe baza argumentelor de ordin paleoantropologic, originea purtătorilor diferitelor culturi care s-au dezvoltat pe teritoriul României. Strădaniile noastre s-au concentrat astfel asupra urmăririi permanenței elementului autohton de-a lungul timpurilor, evaluând în măsura posibilităților oferite de materialul de care dispunem, ponderea diferitelor triburi pătrunse în arealul carpato-dunăreano-pontic precum și fenomenul progresiv de asimilare a acestora. În adevăr, considerăm că antropologia poate aduce un aport important în descifrarea problemelor de etnogeneză dat fiind că, în timp ce cultura materială, obiceiurile și chiar limba se pot schimba relativ repede, omul ca entitate biologică conservă unele caracteristici specifice constituite istoricește, care, chiar în condițiile unui amestec de populații, poate fi identificat. Un loc aparte, în studiul realizat, a fost ocupat de aspectele de ordin demografic, care furnizează informații asupra densității populațiilor preistorice și asupra duratei vieții. Trebuie de asemenea, să subliniem că, în interpretarea rezultatelor, am luat în considerație ca factori posibili de diversificare a tabloului tipologic și eventualele mutații, care s-au putut răspîndi cu ușurință în condițiile unei puternice endogamii, și implicit fenomenele microevolutive, extinderea ariei matrimoniale putînd de asemenea accentua polimorfismul tipologic, a cărui explicație nu trebuie astfel căutată, în mod obligatoriu, într-un context de elemente alogene.

Încheind această introducere, autorii consideră de datoria lor să adreseze din partea colectivului de Antropologie din Iași, întreaga sa recunoștință și deosebite mulțumiri forurilor competente pentru prețiosul sprijin acordat cercetărilor paleoantropologice fără de care nu s-ar fi putut realiza această lucrare, ca de altfel și studiile care speră în viitor să o întregască. De asemenea, sîntem adînc îndatorați prof. dr. doc. M. Petrescu-Dîmbovița pentru îndrumările de care ne-am bucurat pe tot parcursul elaborării lucrării care au contribuit la reușita unei mai bune corelări a rezultatelor antropologice cu cele arheologice. Vii mulțumiri îi adresăm, nu numai pentru tot de a făcut ca această lucrare să vadă lumina tiparului, dar și pentru înțelegerea importanței cercetărilor antropologice pe care le-a promovat, pentru cunoașterea trecutului istoric al poporului nostru.

EPOCA PALEOLITICĂ

Începuturile istoriei omului pe teritoriul patriei noastre sînt de dată foarte veche așa cum o indică resturile culturii materiale paleolitice descoperite pînă acum. Dacă nu s-a acceptat în unanimitate calitatea de unelte a anumitor oase sparte găsite în depozitele villafranchiene de la Bugiulești (Oltenia) și se discută încă apartenența stratigrafică reală a uneltelor de tip „pebble culture”, descoperite la suprafața solului pe valea Dirjovului și în alte puncte îndeosebi în județele Olt și Argeș care pot fi însă întîlnite în oricare cultură conținînd toporașe de mină, totuși uneltele abbevilliene, clactoniene și acheuleene (Mitoc, Valea Lupului, Ripiceni etc.) aflate în cea mai mare parte „in situ”, atestă din plin existența comunităților umane în paleoliticul inferior. Din nefericire, resturile lor osoase nu au fost încă descoperite. Prezența omului în Paleoliticul mijlociu este și mai bine documentată prin uneltele musteriene găsite în numeroase localități din țara noastră cum sînt Ripiceni, Mitoc și Holboca în Moldova, Baia de Fier în Oltenia, Cheia și „La Adam” în Dobrogea, Cheile Turzii, Nandru, Federeni în Transilvania, Carasova în Banat și altele (după M. Petrescu-Dîmbovița, 1978, p. 28), precum și trei falange descoperite la Ohaba Ponor și atribuite de St. Gaal (1927—28, p. 61—108) care le-a studiat Omului de Neandertal. Dintre acestea bine conservată este falanga I de la degetul 2 a piciorului drept, de lungime mai mică decît cea a europoizilor de astăzi, dar care a aparținut cu siguranță unui subiect adult. Este interesant de notat că această falangă prezintă o dispoziție a planului articular care indică o libertate de mișcare mai mare a degetului mare decît la omul actual. La Baia de Fier, în Peștera Muierilor, în cursul săpăturilor conduse de C.S. Nicolaescu-Plopoșor, a fost găsit un craniu, fragmente de mandibulă și alte piese osoase care au aparținut unei femei de 40—50 de ani, de tip *Homo sapiens* cu unele caractere neandertaliene. Autorii care le-au studiat încearcă să fundamenteze prezența acestor resturi de *Homo sapiens*, într-un mediu musterian și nu aurignacian, căutînd analogii în descoperirile făcute în peștera de la Staroselie (Crimeea), Sanidar (Irak) și Sf. Procop (Boemia). În cazul însă a descoperirilor din Peștera Muierilor sînt însă unele dificultăți de ordin stratigrafic, care îngreunează încadrarea în timp a materialelor antropologice menționate (Petrescu-Dîmbovița, 1978, p. 178). Uneltele datînd din Paleoliticul superior, sînt deosebit de abundente, cele aparținînd Aurignacianului și Gravettianului găsindu-se pretutindeni pe teritoriul țării noastre. În schimb, resturile osoase umane descoperite pînă în prezent sînt puțin numeroase. Atestate din punct de vedere stratigrafic sînt neurocraniul de la Cioclovina și mugurele dentar (M_1 superior drept), descoperit în peștera „La Adam” (Dobrogea) într-o pătură de loess, datînd din Würm, conținînd o faună arctică, de către un grup de paleontologi de la Institutul de Speologie din București (P. Samson, E. Terzea, C. Rădulescu și M. Ghica, conduși de regretatul prof. Margareta Dumitrescu). Craniul de la Cioclovina a fost datat din Aurignacian (W_1 — W_2), pe baza materialului descoperit în peștera respectivă (împreună cu oase de *Ursus spelaeus*). El a aparținut, după F. Rainer și I. Simionescu (1942, p. 493—501) care l-a studiat unei femei de 30—40 de ani. Forma calotei craniene în norma verticală este bursoidă, indicele cranian fiind situat la limita superioară a categoriei

dolicoerană (74,2), iar înălțimea relativă porio-bregmatică este de tip mijlociu. Din punct de vedere a reliefului osos autorii semnalează o depresiune glabulară și prezența unui relief supraorbital. După autorii care l-au studiat calvaria de la Cioclovina aparține variantei Pădmost. În ceea ce privește mugurele dentar al molarului 1 superior drept, el a aparținut unui copil de aproximativ 4—5 ani. Studiat din punct de vedere morfologic de O. Necrasov (1962, p. 187—192) această piesă dentară prezintă caracteristicile generale tipice pentru omul actual. Detaliile reliefului coroanei arată însă, o cutare mai accentuată decât cea obișnuită azi precum și un caracter arhaic, ce nu se mai întâlnește astăzi. Este vorba de un mic tubercul suplimentar central descris de A.C. Blanc (1961, p. 4), pe molarul neandertalianului descoperit de către acesta la Salenco (Lenca I). Astfel, acest tubercul suplimentar reprezintă o reminiscență a unor studii mai vechi a evoluției umane. Menționăm încă descoperirea unui frontal uman în aluviunile Ostrovului Mocanu de la Giurgiu și a unui rest de femur de la Peștera, apartenența acestora fiind încă discutată.

EPIPALEOLITIC

Săpăturile de salvare executate la Ostrovul Corbului (jud. Mehedinți) au scos la iveală printre altele, un schelet uman, aparținând unui bărbat de 50 de ani care după arheologii A. Păunescu și P. Roman, care au condus săpăturile, datează din Epipaleolitic și corespunde aspectului cultural Schela Cladovei. Acest schelet (Ostrovul Corbului nr. 32), studiat de O. Necrasov și D. Botezatu (1981, p. 11—14) prezintă un amestec de caractere moderne tipice omului actual care constituie fondul său principal, dar și câteva caractere arhaice, dintre care cităm : puternica dezvoltare a reliefului frontal, glabular și a arcurilor supraciliare, fără să formeze totuși un torus. Aceste particularități împreună cu gradul de înclinare al frunții oferă unele analogii cu forma Pădmost III ; dezvoltarea excesivă a creștelor supramastoidiene ; grosimea mare a pereților neurocraniului ; forma de platou ușor înclinat spre spate a bordului interior al mandibulei, purtând impresiile digastricilor.

Cu toate caracterele arhaice enumerate mai sus, acest craniu oferă un amestec de caractere paleomediterrane și de caractere care se găsesc în etapele anterioare ale evoluției umane.

Tabelul nr. 1

Dimensiuni și indici ai craniului nr. 32 de la Ostrovul Corbului datat din Epipaleolitic

Nr. Martin	Dimensiuni	Nr. Martin	Indici	%
1	G-op 185	8/1	Ind. cefalic	75,67
8	Eu-cu 140	17/1	I. bazio-br. long.	77,29
9	It-ft 96	17/8	I. bazio-br-transv.	102,17
10	Co-co 116	20/1	I. porio-br-longit.	64,32
12	Ast-ast 109	20/8	I. porio-br-transv.	85,00
17	Ba-h 143	9/8	I. fronto pari-trans.	67,85
20	Po-b 119	12/8	I. occip-par-transv.	77,80
40	ba-pr 85	48/45	I. facial superior	59,05
42	ba-gn 102	47/45	I. facial total	90,55
43	Fmt-fmt 101	9/45	I. fronto-jugal	74,80
43	Fmo-fmo 96	52/51	I. orbital	79,54
44 ⁽¹⁾	Ek-ek 100	54/55	I. nazal	46,55
45	Zy-zy 128	45/8	I. cranio-facial-tr.	90,71
47	N-gn 115	66/45	I. jugo-mandibular	77,16
48	N-pr 75	69 ₃ /69 ₁	I. robust mandibular	36,67
51	Mf-ek 44			
52	Înălțimea orbitei 35			
54	Al-al 27			
55	N-ns 58			
66	Go-go 98			
<i>Statura</i>				
	Metoda Manouvrier 168			
	Metoda Trotter-Gleser 175			
	Metoda Breiteringer 172			
	Media 172			

EPOCA NEOLITICĂ

Această epocă din străvechea istorie a populației, care a trăit pe teritoriul patriei noastre, prezintă o importanță deosebită pentru că atunci a început să se formeze însăși fondul ei antropologic. De la această populație neolitică ne-au parvenit materiale antropologice din următoarele culturi : Criș

(Neoliticul timpuriu), Hamangia și Boian (Neoliticul mijlociu), Gumelnița, Cucuteni-Arșiud și Petrești (Neoliticul târziu sau Eneolitic).

NEOLITICUL TIMPURIU. (5500—4200 î.e.n.)

Cultura Criș. Această străveche cultură din țara noastră este reprezentată prin relativ puține materiale antropologice bine conservate, provenite de cele mai multe ori din morminte izolate și rar din cele grupate. Aceste materiale sînt următoarele: patru schelete provenite din săpăturile (1960, 1971) de la Gura Baciului (Cluj), dintre care numai unul (Gura Baciului nr. 2) este foarte bine conservat, în timp ce celelalte trei sînt deteriorate și necomplete, nepretindîndu-se la restaurare. Scheletele de la Gura Baciului au fost datate din cel mai vechi neolitic din spațiul carpato-danubian de către regretatul arheolog N. Vlăssă (1965, p. 13—19) care a stabilit, în urma unui studiu comparativ aprofundat al resturilor de ceramică și de material litic aflate în morminte, existența legăturilor lor cu etapa Protosecolului din Tesalia și cu populația de la Lepenski Vir. Studiul antropologic al scheletului nr. 2 de la Gura Baciului și a paleofaunei din mormînt, precum și din așezare, a fost încredințat de către N. Vlăssă colectivului de Antropologie din Iași, datele obținute permițînd încadrarea sa în tipul alpin (Necrasov, 1965, p. 34—35).

Descoperite tot în Transilvania sînt încă alte oseminte umane, care au fost datate tot din vremea culturii Criș: cele de la Bedehaza — Sf. Gheorghe (Russu și Mareș, 1956, p. 28—39) și Solca-Oradea. Studiate de I. Gh. Russu și colab. (1960, p. 679—682), ele au fost determinate drept aparținînd tipului mediteranoid. În ceea ce privește osemintele de la Cipău-Tg. Mureș, inițial atribuite tot culturii Criș, ele au fost în cele din urmă considerate ca aparținînd culturii ceramicii liniare (Russu, 1939, p. 85—94). Tot din vremea culturii Criș este după N. Vlăssă (1966, p. 9—47) și scheletul găsit la Cluj, în cursul săpăturilor edilitare din str. 30 Decembrie. Din nefericire însă craniul subiectului a fost distrus în timpul săpăturilor, astfel încît s-au putut determina doar sexul său (cel feminin), vîrsta la deces și statura (145 cm).

În zona extracarpatică a țării au fost descoperite, de asemenea oseminte umane aparținînd culturii Criș. Astfel, în Moldova s-a găsit la Trestiana (Bîrlad) un grup de schelete datate din vremea acestei culturi de către arheologul Eugenia Popușoi, care a condus timp de cîțiva ani săpăturile în această zonă și a încredințat antropologilor ieșeni studiul scheletelor descoperite. Din nefericire, numai scheletul unei femei mature (nr. 6), care era relativ bine conservat și a putut fi restaurat, s-a pretat la un studiu destul de complet, ceea ce a permis încadrarea sa în tipul mediteranoid (Necrasov și Antoniu, 1979, p. 19—24). Celelalte schelete din grupa de morminte neolitice de la Trestiana (nr. 7, nr. 9; nr. 18, nr. 30, nr. 33) datate toate din vremea culturii Criș, fiind foarte necomplete (ca și cum cadavrele ar fi fost ciopîrite înainte de înmormîntare), nu au furnizat decît foarte puține date antropologice, privind în special sexul, vîrsta la deces a subiecților și statura a doi dintre ei (prin calcularea acestora după lungimea oaselor lungi ale membrilor), precum și unele indicații asupra formei neurocraniului a doi subiecți, fără însă ca acest din urmă rezultat să poată fi considerat drept absolut cert. Tot în Moldova, la Podgorști (jud. Botoșani) au fost descoperite osemintele unui copil de 7 ani, aparținînd, după arheologul I. Ioniță, culturii Criș. Dat fiind că scheletul craniului al acestui copil este bine păstrat, s-a putut calcula indicele său cefalic (72,0), care împreună cu forma ovoidă a neurocraniului (în norma verticală) și cu forma bombată a occipitalului, ne permite să-l atribuim tipului mediteranoid (Necrasov, 1965 B, p. 9—17).

În fine, cu ocazia săpăturilor de salvare de la Ostrovul Corbului, conduse de arheologii bucureșteni Fl. Mogoșanu și P. Roman, a fost descoperit un material antropologic important, aparținînd la mai multe culturi, dintre care trei schelete sînt datate din vremea culturii Criș. Dintre acestea, două aparțin unor bărbați maturi (nr. 2 și nr. 24), un alt schelet (nr. 19) aparținînd unui copil de 6—7 ani (infans I). Cel mai bine conservat este cel al subiectului nr. 24, al cărui schelet cefalic a putut fi în întregime restaurat, în timp ce al subiectului nr. 2 nu este reprezentat decît prin o calotă craniană necompletă, precum și prin oasele lungi, putînd însă furniza cîteva date antropologice utile. În ceea ce privește scheletul copilului (Ostrovul Corbului nr. 19), acesta prezintă segmentul cranio-facial destul de bine conservat. Dintre datele obținute prin studiul său, nu putem însă reține decît cele care privesc neurocraniul, dat fiind că caracteristicile masivului facial variază destul de mult în perioada de creștere, spre deosebire de ale neurocraniului, care se stabilizează în linii generale, în preajma vîrstei de 7 ani.

După această succintă prezentare a materialului nostru antropologic din cultura Criș, constatăm că în prezent dispunem de resturile osoase a 8 subiecți, dintre care 2 copii (unul de 7 ani, altul de 6 ani), de la care nu putem reține decît valoarea indicelui cefalic. Din cei 6 subiecți care au depășit perioada de creștere, 3 sînt de sex feminin și 3 de sex masculin. Studiul scheletelor lor nu ne-a furnizat date antropometrice, aproape complete, decît pentru două femei (Gura Baciului nr. 2 și Trestiana nr. 6), precum și pentru un bărbat (Ostrovul Corbului nr. 24). În ceea ce privește scheletul nr. 2 de la Ostrovul Corbului, precum și cele de la Bedehaza și Solca care au masivul facial complet distrus, nu s-au putut obține decît date asupra neurocraniului și cîteva informații privind scheletul post-cranian și statura. Pe baza datelor antropometrice, care au putut fi determinate, am întocmit tabelul nr. 1, care cuprinde valorile individuale ale acestora. Analizînd variabilitatea indicilor cefalici (sau cranieni), constatăm că ea merge de la formele hiperdoliocrane pînă la inclusiv cele brahocrane moderate, frecvența maximă

revenind celor dolicocefale (care înglobează pe cele hiperdolicocefale și pe cele dolicocefale moderate). Luate împreună, ele reprezintă 75% din cazurile cercetate, formînd astfel majoritatea, constituită din formele hiperdolicocefale (Trestiana nr. 6 și Solca), cit și din cele dolicocefale moderate (Pogorăști, Ostrovul Corbului nr. 2 și 24, precum și Bedehaza). Forma mezocefală este reprezentată printr-un singur caz (Ostrovul Corbului nr. 9), ca și aceea brachicefală moderată (Gura Baciului nr. 2). Aceste din urmă două forme nu reprezintă fiecare decît un procent de 12,5% din totalul seriei noastre sintetice. Putem conchide astfel că variabilitatea indicelui cefalic nu este mare în seria noastră sintetică, aceasta mai ales dacă considerăm că osemintele cercetate provin din regiuni geografice diferite. *Indicele fronto-parietal*, care exprimă gradul de dezvoltare în lărgime a frunții în comparație cu lărgimea maximă a neurocraniului, nu a putut fi studiat decît la patru subiecți, care au depășit etapa de creștere (Trestiana nr. 6, Ostrovul Corbului nr. 2 și nr. 24 și Gura Baciului nr. 2), precum și la un copil de 6—7 ani (Ostrovul Corbului nr. 9). La cei 4 adulți sau maturi, acest indice prezintă o situație uniformă, situîndu-se la toți patru în aceeași categorie, aceea a frunților largi, caracterizate prin indicii fronto-parietali de tip eurimetop, care variază aici foarte puțin (70,0; 70,45; 70,92 și 71,09). La copilul de la Ostrovul Corbului, acest indice prezintă o valoare puțin mai mică (66,92), care se înscrie însă la limita dintre categoria mijlocie și cea largă (metriometopă și eurimetopă). Un alt caracter important al neurocraniului se referă la raportul între înălțimea porio-bregmatică și fiecare dintre diametrele orizontale ale neurocraniului, adică diametrul antero-posterior și cel transversal, aceste raporturi fiind indicii porio-bregmatici longitudinali și transversali. Ei au putut fi calculați la cei 6 subiecți care au depășit perioada de creștere. Analizînd valorile obținute, constatăm că indicii porio-bregmatici longitudinali de la 4 subiecți (Ostrovul Corbului nr. 2 și nr. 24, Gura Baciului și Bedehaza) se situează în categoria indicilor foarte mari (hipsicrani), indicii de la alți 2 subiecți (Trestiana nr. 6 și Solca) atîngînd valori intermediare între cele hipsicrane și ortocrane (sau mijlocii). În ceea ce privește indicii porio-bregmatici transversali, distribuția lor pe categorii este și mai uniformă, decît în cazul precedent, 5 subiecți prezentînd indicii foarte mari, de tip acrocran și numai unul singur (Gura Baciului) aparținînd categoriei intermediară (metriocrană). Putem conchide că neurocraniul subiecților din seria noastră sintetică poate fi caracterizat drept bine dezvoltat, atît în sens vertical cît și orizontal, cu o frunte largă sau cel puțin mijlocie. În ceea ce privește relieful osos al craniului, subliniem că acesta este șters în majoritatea cazurilor, cu excepția celor 2 crani de la Ostrovul Corbului (nr. 2 și nr. 24) și mai ales a celui din urmă.

În ceea ce privește *masivul facial* și principalele sale părți componente, constatăm că, așa cum aceasta reiese din tabelul 1, nu dispunem de date antropometrice decît pentru 3 subiecți, care au depășit perioada de creștere, dintre care 2 femei (Trestiana nr. 6 și Gura Baciului nr. 2) și un bărbat (Ostrovul Corbului nr. 24); întrucît copilul de 6—7 ani (Ostrovul Corbului nr. 9) al cărui masiv facial este aproape întreg, dar nu poate fi luat în considerație deoarece la această vîrstă caracteristicile individuale ale feței sînt departe de a fi stabilizate (aceasta, contrar cu ceea ce se petrece cu neurocraniul). Proporțiile masivului facial, exprimate prin indicii facial superior, se situează în categoria mezenă (sau mijlocie) la fiecare din cele două femei, în timp ce la bărbat acest indice aparține categoriei hipereuriene, caracterizată prin o dezvoltare mare a diametrului bizigomatic, în comparație cu înălțimea masivului facial. Forma orbitelor la cei 3 subiecți citați mai sus, exprimată prin indicii orbitari, este de tip mezocon (adică mijlocie), dar trebuie să subliniem că la Trestiana nr. 6 valoarea acestui indice se situează aproape de limita cu categoria hipsiconă (adică a orbitelor înalte). Indicii nazali aparțin categoriei mezorine (mijlocie) la Trestiana nr. 6 și la Ostrovul Corbului nr. 24, situîndu-se însă în apropierea limitei cu indicii camerin la Gura Baciului. Indicele jugo-parietal, care exprimă raportul dintre lărgimea maximă a masivului facial și diametrul biparietal maxim al neurocraniului, a putut fi calculat la trei subiecți, dintre acei care au depășit perioada de creștere. Acest indice variază la lotul nostru de la categoria criptozigală — 87,86 (Gura Baciului), la 99,29 (Trestiana nr. 6) și 100,0 (Ostrovul Corbului nr. 24). Dacă primul indice citat este de tip criptozigal, cei doi indici din urmă sînt de tip fenozigal, însă relativ moderat pentru perioada de care ne ocupăm aici.

Statura și unele caracteristici ale scheletului postcranian. Statura a putut fi calculată la 4 femei și 4 bărbați din seria noastră sintetică datată din vremea culturii Criș, luîndu-se în considerație și cîțiva subiecți la care nu s-a putut studia caracteristicile scheletului cranian, care este prea deteriorat (cazul lui Trestiana nr. 9 A și Trestiana nr. 18), fie complet distrus în timpul unor săpături edilitare (cazul Cluj-Napoca nr. 4); dar a căror statură a putut fi calculată pe baza oaselor lungi ale scheletului postcranian.

Staturile obținute pentru grupul feminin : Bedehaza : 142 cm (după datele lui I. G. Russu și colab.) ; Cluj-Napoca : 145 cm (după datele noastre) ; Trestiana nr. 6 : 154 cm (după datele noastre) ; Gura Baciului nr. 2 : 155 cm (după datele noastre).

Staturile obținute pentru grupul masculin : Trestiana nr. 18 : 170 cm (după datele noastre) ; Trestiana nr. 9 A : 170 cm (după datele noastre) ; Ostrovul Corbului nr. 2 : 168 cm (după datele noastre) ; Ostrovul Corbului nr. 24 : 172 cm (după datele noastre).

Din analiza datelor precedente privind staturile calculate pentru grupul feminin, constatăm că ele corespund fie la talii feminine mici (Bedehaza și Cluj-Napoca), fie la talii feminine mijlocii (Trestiana

nr. 6 și Gura Baciului nr. 2). La grupul masculin, taliile corespund categoriei masculine mijlocii (la Ostrovul Corbului nr. 2), categoriei supramijlocii (Trestiana nr. 18 și Trestiana nr. 9 A) și limitei inferioare a categoriei înalte (Ostrovul Corbului nr. 24). În ceea ce privește osatura, ea este gracilă la scheletele feminine și uneori chiar foarte gracilă (Cluj-Napoca nr. 4). La scheletele masculine ea este gracilă (numai la Trestiana nr. 9 A). La toate celelalte schelete masculine din seria noastră, ea este robustă (Ostrovul Corbului nr. 2 și Trestiana nr. 18) și foarte robustă (Ostrovul Corbului nr. 24). De un deosebit interes în ceea ce privește scheletul postcranian sînt unele dispoziții de ordin morfofuncțional, existente în special la oasele membrelor, atât la scheletele feminine, cit și la cele masculine, privind în mod special unele inserții musculare pe oase. La membrul superior ele constau în o puternică dezvoltare a inserțiilor pe humerus a deltoidului, a marelui rotund și marelui pectoral, precum și a suprafeței de inserție pe cubitus a brahialului anterior, a tricepsului și a scurtului supinator, acesta din urmă fiind mai puternic la osul drept, care oferă, de asemenea, și o fosă longitudinală destul de pronunțată la locul de inserție a lungului și scurtului extensor al degetului I. În ceea ce privește radiusul, acesta prezintă o foarte puternică rugozitate bicipitală. Toate aceste observații arată că la populația respectivă, atât bărbații cit și femeile executau munci manuale grele. În special, puternica dezvoltare a deltoidului, a bicepsului, a brahialului anterior și a tricepsului (atestată de inserțiile lor pe os) ar putea constitui un indiciu de participare la munca cimpului. Pe de altă parte, unele dezvoltări asimetrice ale inserțiilor musculare, mai puternice la membrul drept, iar pentru alți mușchi, din contra, la membrul stîng, ar indica și unele activități la care cele două membre simetrice participau prin mișcări diferite. La membrul inferior, de asemenea întîlnim unele dispoziții de ordin morfofuncțional interesante.

Astfel, femurele, care oferă o torsiune destul de pronunțată, sînt platimere, prezentînd o fosă subtrohanteriană și-un pilastru pronunțat, determinate de o puternică musculatură a coapsei (marele fesier, cruralul). Tibiile sînt platicemice (în legătură cu o puternică dezvoltare a mușchiului tibial posterior) și prezintă o torsiune destul de pronunțată. Platourile tibiale sînt retroversate, cel medial fiind deviat spre partea posterioară, iar cel lateral spre exterior, situîndu-se puțin mai jos decît precedentul. Marginea antero-inferioară a tibiei prezintă fațete suplimentare de articulație cu astragalul (mai puternice la osul drept decît la cel stîng).

Majoritatea dispozițiilor arătate mai sus, excepțional întîlnite la populațiile actuale din Europa, își găsesc și ele o interpretare funcțională. Astfel, platimeria, platicemia, fosa subtrohanteriană și pilastrii sînt determinate de o dezvoltare deosebit de puternică a unor inserții musculare pe femur sau pe tibie și atestă obiceiul de a face mari deplasări pe jos în vederea cîntării pășunii pentru vite, cit și a terenurilor favorabile cultivării pămîntului. Alte dispoziții morfofuncționale, așa cum sînt poziția platourilor tibiale și fațeta articulară suplimentară de pe marginea infero-anterioară a tibiei, sînt determinate de obiceiul de a sta jos în poziție chircită.

Tabelul nr. 1

Principalele caractere antropometrice ale craniilor din cultura Criș

Nr. Martin	Dimensiuni și indici	Trestiana nr. 6 ♀	Pogorești nr. 7 inf.	Ostrovul Corbului nr. 2 ♂	Ostrovul Corbului nr. 9, inf. II	Ostrovul Corbului nr. 24, ♂	Gura Baciului ♀	Bedehaza ♀	Salca ♂
1	g-op	187	175	181	170	189	170	185	193
8	eu-eu	128	126	132	130	141	140	133	132
9	ft-ft	91	—	93	87	100	98	—	94
10	co-co	—	—	116	107	117	118	—	—
12	ast-ast	106	—	—	—	113	109	—	—
20	po-b	113	—	117	—	125	113	121	121
45	zy-zy	127	—	—	112	141	123	—	—
48	n-pr	70	—	—	52	58	65	—	—
51	mf-ek	39	—	—	34	47	40	—	—
52	fnălt. orbitei	33	—	—	32	36	35	—	—
54	al-al	25	—	—	17	28	27	—	—
55	n-ns	52	—	—	40	56	50	—	—
8 : 1	I. cranian	68,44	72,00	72,93	76,47	74,60	82,35	71,89	68,39
9 : 8	fronto-pariet.	71,09	—	70,45	66,92	70,92	70,00	—	—
9 : 10	frontal-trans.	—	—	80,17	81,30	85,47	83,05	—	—
12 : 8	occip. pariet.	82,80	—	—	—	80,14	77,86	—	—
20 : 1	por. breg. long.	60,42	—	64,64	—	66,13	66,47	65,29	62,60
20 : 8	por. breg. tr.	88,29	—	88,63	—	88,65	80,71	95,23	91,66
48 : 45	facial sup.	53,64	—	—	46,40	41,13	52,84	—	—
52 : 51	orbital	84,61	—	—	94,10	76,59	87,50	—	—
54 : 55	nazal	48,07	—	—	42,50	50,00	54,00	—	—
45 : 8	jugo-parietal	99,29	—	—	85,80	100,00	87,86	—	—

Aspectul economic al populației neolitice este caracterizat, în contrast cu „economia prădălnică” a populațiilor din Paleolitic și Mezolitic, prin o *conomie productivă* când omul devine un producător, prin creșterea animalelor pe care le-a domesticit și a plantelor comestibile. Cercelările pe care le-am făcut asupra resturilor osoase de mamifere, descoperite în gropile menajere din așezările datate din cultura Criș („resturi de bucătărie”), precum și în unele morminte (reprezentând „ofrande mortuare”), aparținând aceleiași culturi, ne-au permis să precizăm raportul cantitativ dintre resturile mamiferelor domestice și a celor sălbatice. Cu toate că acest material osos este foarte fragmentat, s-a putut merge până la inclusiv determinarea speciei de la care provin aceste oșeminte sau cel puțin până la grup. Am înscris în tabelul nr. 2 repartitia pe specii și grupe a resturilor osoase de mamifere datate din vremea culturii Criș, provenite de la Gura Baciului (Cluj), Trestiana și Balș (Birlad). În acest tabel sînt prezentate de asemenea numărul și procentul pieselor și fragmentelor care revin fiecărei specii (sau grup*), precum și numărul exemplarelor de la care au putut proveni. Din analiza acestor cifre rezultă că numărul și procentul care revin ansamblului animalelor domestice depășesc cu mult pe acela al animalelor sălbatice. Concluzia care rezultă din această constatare atestă că creșterea animalelor a depășit cu mult ponderea vînatului în procurarea hranei de origine animală și că, chiar de la începutul culturii Criș (faza Gura Baciului marcînd, după N. Vlăssă, debutul acesteia), populația care a locuit pe teritoriul țării noastre participase la „revoluția neolitică”, favorizată de „optimul climatic post-glaciar”, perioada atlantică: 5500—2500 î.e.n., caracterizat prin o climă caldă și umedă.

Dintre animalele domestice furnizoare de carne cuprinse în tabelul nr. 2, bovinele sînt reprezentate prin cel mai mare procent la Gura Baciului, urmate acolo de ovicaprine, ultimul loc fiind ocupat de porcine (cu un procent foarte mic). La Trestiana și Balș, procentul cel mai ridicat revine însă ovicaprinelor, urmate îndeaproape de bovine, ultimul loc fiind ocupat la Balș de porcine, care lipsesc însă la Trestiana. Aceste diferențe ar putea să depindă atât de factori ecologici (în special vegetație), cit și de obiceiurile populațiilor respective. Dacă comparăm oasele bovinelor cu cele ale strămoșului lor sălbatic, bourul (*Bos primigenius*), constatăm că primele sînt chiar de la începutul Neoliticului mult mai gracile și de talie mai mică decît acesta din urmă, modificare care a reclamat un timp destul de îndelungat. Trebuie deci să ne întrebăm dacă aceasta nu a început încă înainte de Neolitic, de exemplu în timpul unui Neolitic preceramic (sau Preneolitic), a cărui existență la noi nu este încă bine atestată. În fine, trebuie să ne întrebăm dacă procesul de domesticire a unor animale s-a produs și în țara noastră sau dacă primele animale domestice au fost aduse din Anatolia, în urma unor migrații de populații spre Europa de sud-est. În contra acestei ipoteze, ar vorbi faptul că, în Grecia, unele animale erau deja domesticite atunci cînd în Anatolia formele lor de origină se aflau încă în stare sălbatică (Higgs și Jarman, 1972 p. 1—13). În ultimul timp din ce în ce mai mult se admite că domesticirea animalelor putea să se fi produs pe loc în diferite zone, mai ales ale Europei de sud-est, unde existau specii sălbatice care puteau fi domestecite.

Durata vieții la populația din cultura Criș. Dat fiind faptul că nu beneficiem de un număr suficient de cazuri pentru calcularea speranțelor de viață în scopul obținerii unor informații asupra duratei vieții la populația din cultura Criș de pe teritoriul țării noastre, am întocmit tabelul de mai jos, care cuprinde repartitia procentuală a subiecților în funcție de sex și vîrstă la deces. Subliniem că am introdus în calcul nu numai subiecții cuprinși în tabelul nr. 1, care au putut fi analizați din punct de vedere antropologic, dar și alți 8 subiecți, cu schelete descoperite la Trestiana, la care a fost posibilă determinarea sexului și vîrstei la deces.

Din examinarea acestui tabel rezultă că mortalitatea copiilor de 0—7 ani era relativ ridicată (18%), comparativ cu cea întîlnită la populațiile aparținînd celorlalte culturi neolitice descoperite pe teritoriul patriei noastre. Surprinzător de mare apare însă frecvența deceselor la vîrste tinere (20—30 ani), adulții atîngînd pe ansamblu un procentaj egal cu cel al maturilor, fenomen mai rar întîlnit chiar și în condiții dure de viață, așa cum trebuia să fi fost în neolitic. La această etapă de vîrstă la populația culturii Criș, ca și la celelalte populații preistorice, prevalează decesul femeilor comparativ cu cel al bărbaților, fapt care se poate explica prin riscul pe care-l implică purtarea în lipsa unei asistențe medicale. Pe de altă parte însă, prezența în seria noastră a maturilor avansați și chiar a bătrînilor de peste 60 de ani, aceștia din urmă reprezentînd cca. 12% din mica serie Criș de care beneficiem, ne sugerează că la începutul revoluției neolitice condițiile de viață permiteau în unele cazuri atîngerea unei vîrste relativ înaintate.

Privind ansamblul seriei sintetice datată din vremea culturii Criș, constatăm că majoritatea scheletelor se încadrează în tipul mediteranoid evoluat și gracil, caracterizat prin craniul dolico cran, cu relief cranian destul de șters, masivul facial în general relativ îngust și relativ înalt, mandibula relativ joasă și în general gracilă, prevăzută cu o apofiză mentonieră în formă de buton. Scheletul postcranian este în general gracil, iar statura este de cele mai multe ori mijlocie și uneori chiar submijlocie sau joasă.

Pe lîngă tipul mediteranean gracil și evoluat, trebuie să amintim tipul mediteranean robust, tot dolico cran și cu relief osos mai pronunțat, masivul facial mai larg, malarele și arcădele zigomatice dispuse în plan intermediar, cu mandibula mai masivă și cu mentonul de formă piramidală. Statura este mai înaltă

* Determinarea numai pînă la grup, se referă la familia Ovicaprinae, care include Ovis și Capra, genuri foarte apropiate, a căror diferențiere nu poate fi făcută pe fragmente osoase mici și nesemnificative.

pliate, a căror diferențiere nu poate fi făcută pe fragmente osoase mici și nesemnificative.

și scheletul postcranian mai robust. Acest tip mediteranoid robust prezintă de obicei reminiscențe, mai mult sau mai puțin pronunțate, moștenite de la tipul protocropoid sau paleoeuropoid (cromanioid), precum și caractere nordice. În fine, un alt tip completează polimorfismul seriei sintetice pe care am studiat-o. Ne referim aici la tipul alpinoid gracil, care prezintă și el urme foarte atenuate de caractere cromanioid.

Tabelul nr. 2

Repartiția pe specii și grupe a resturilor oase de mamifere descoperite în unele așezări și morminte datate din vremea culturii Criș

Specia și grupul	Gura Baciului Mormintul și așezarea			Trestiana Morminte și așezarea			Baș Așezarea		
	Piese și fragmente		Exem- plare	Piese și fragmente		Exem- plare	Piese și fragmente		Exem- plare
	N	%		N	%		N	%	
Bos taurus L.	97	55,11	7	526	48,98	14	31	20,12	4
Ovicaprinae*	62	35,22	5	545	50,76	20	73	47,42	7
Sus scrofa domesticus	10	5,68	3	—	—	—	26	16,88	2
Canis familiaris L.	1	0,56	1	—	—	—	—	—	—
Total animale domestice	170	96,51	16	1 071	99,74	34	130	84,42	13
Bos primigenius Boj	1	0,53	1	—	—	—	2	1,28	1
Sus scrofa ferrus L.	2	1,14	1	1	0,09	1	13	8,41	3
Cervus elaphus L.	1	0,56	1	1	0,09	1	5	3,24	1
Capreolus capreolus L.	1	0,56	1	—	—	—	2	1,28	1
Equus sp.	1	0,56	1	1	0,09	1	1	0,64	1
Total animale sălbatice	6	3,40	5	3	0,27	3	23	14,88	7

Tabelul nr. 3

Repartiția pe sex și vîrstă la deces a subiecților ale căror schelete au fost datate din vremea culturii Criș

Vîrstă	Sexul	Bărbați		Femei		Indeterminabili		Total	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Infans I	(x-7 ani)	—	—	—	—	3	18,75	3	18,75
Infans II	(7-14 ani)	—	—	—	—	—	—	—	—
Adolescenți	(14-20 ani)	1	6,25	—	—	—	—	1	6,25
Adulți	(20-30 ani)	2	12,50	3	18,75	—	—	5	31,25
Maturoi	(30-60 ani)	3	19,25	2	12,50	—	—	5	31,25
Bătrîni	(60-x ani)	1	6,25	1	6,25	—	—	2	12,50
Total		7	43,25	6	37,50	3	18,75	16	100,00

Comparînd structura antropologică a populației din cultura Criș din țara noastră cu aceea a populațiilor din marele complex balcanic, așa cum a fost definit de Garašanin, contemporană cu cultura Criș, constatăm existența unor analogii, mai mult sau mai puțin pronunțate. Astfel, în Bulgaria (unde ea și la noi nu a fost încă atestată existența unui neolitic aceramic sau preceramic), contemporane cu cultura Criș sînt depunerile Karanovo I, aparținînd neoliticului celui mai vechi. Materialele antropologice descoperite în depunerile K, au fost atribuite la patru subiecți, studiați de P. Boev (1979, p. 27), dintre care osemintele unui bărbat dolicoeran și în general dolicomorf, prezentînd caractere mediteranoide sau protomediterranoide. Celelalte oseminte aparțin unor femei dintre care 2 au indicele cranian mezocran, situat însă la limită cu brahiera-nia, ceea ce ar putea indica începutul brahicefalizării, care apare atunci în Bulgaria ca și în România. În Jugoslavia culturii Criș și Karanovo îi corespunde cultura Starčevo, reprezentată în special prin marea stațiune Vinča, unde au fost descoperite 10 schelete. Această mică serie prezintă o variabilitate pronunțată, mergînd de la dolicoeran pînă la brahiera-nia, de la forme robuste la cele gracile. Din punct de vedere tipologic după Schwidetzki sîntem în prezența unor mediteranoizi incomplet gracilizați. Aceasta trebuie să fi fost valabil și pentru descoperirea fragmentară din Anza aparținînd neoliticului timpuriu din Macedonia.

(Gavrilović și Schwidetzki, 1979, p. 122—124). În felul acesta, populațiile culturii Criș-Starčevo și de la Karanovo aparțin aceluiași fond vechi predominant mediteranoid.

În legătură cu importantul fond mediteranoid a celor mai vechi culturi agricole carpato-balcanice, trebuie să ne întrebăm care este proveniența sa. Având în vedere legăturile culturale ale complexului balcanic, cu Asia Mică, se ridică întrebarea dacă originea acestor mediteranoizi trebuie căutată în regiunile estice egeo-anatoliene, de unde ar fi putut emigra în zona carpato-balcanică, care a beneficiat în acea etapă preistorică de optimul climatic postglaciar (5500—3000 î.e.n. = perioada atlantică) favorabil agriculturii. Cea de a doua ipoteză care ne apare mult mai bine documentată, ar fi aceea a formării pe loc a tipurilor mediteranoide, evoluat dintr-un fond paleolitic sau epipaleolitic mai grăcil, asemănător cu paleomediteranoizii de la Vasilievka I (identificat de Konduktorova, 1957, p. 189) sau cu tipul de la Dolni-Vestonice din Moravia, care ar prezenta, după J. Jelinek (1964, p. 143—191), unele afinități cu protomediteranoizii gracilizați, ce ar fi putut coexista și pe teritoriul nostru cu forme protoeuropoide (omul de la Cioclovina). În lumina cercetărilor moderne privind fenomenele de microevoluție, asemenea modificări sînt posibile sub influența mai îndelungată a unei clime dulci, care nu reclamă o alimentație deosebit de consistentă. Aceasta nu înseamnă însă că unii reprezentanți ai tipului mediteranoid aparținînd unor populații mai sudice nu ar fi putut veni în regiunile noastre, știut fiind că de răspîndite erau schimburile de produse între populațiile din zone uneori chiar destul de îndepărtate între ele. Putem conchide astfel că originea mediteranoizilor din populațiile noastre neolitice este în mare parte autohtonă, fără a exclude însă complet aportul unor populații meridionale, poate chiar egeo-anatoliene.

În ceea ce privește proveniența unor caractere protoeuropoide atenuate, așa cum sînt cele întîlnite la scheletul nr. 24 de la Ostrovul Corbului, prezența lor este ușor explicabilă, dat fiind că protoeuropoizii (Cromanoizii) formau în Europa fondul principal al populațiilor din Paleoliticul superior și Epipaleolitic, fond, care nu a putut să nu se fi transmis, cel puțin în parte, populațiilor neolitice. De asemenea, în lumina concepțiilor actuale asupra fenomenelor de microevoluție, forma brahicană de tip alpinoid de la Gura Baciului poate să fie considerată drept provenind din o formă protoeuropoidă puternic gracilizată și ușor brahicefalizată. De altfel, prezența ei la începutul Neoliticului nu ne poate surprinde, dat fiind că apariția în Europa a unor forme brahicerane este de dată veche. Să cunoaște de exemplu, existența unor adevărate centre de brahicefalizare încă din Mezoliticul din Bavaria (așa cum aceasta rezultă din studiul craniilor de la Ofnet).

NEOLITICUL MIJLOCIU (4200—3500)

În decursul acestei etape, în diferite regiuni ale țării noastre s-au dezvoltat noi culturi, bine definite din punct de vedere arheologic. Dintre populațiile care au aparținut acestor culturi sînt cunoscute sub aspect antropologic numai acelea aparținînd culturii Hamangia, grație osemintelor umane din marea necropolă de la Cernavoda (Columbia D — Necrasov și colab., 1982, p. 11—24 și 1965, p. 19—28) și cultura Boian, reprezentată prin următoarele serii: bogata serie a necropolei de la Cernica (Necrasov și colab., 1966, p. 295—298 și 1983, p. 3—15), seria de la Odaia Vlădichii și cea de la Popești—Vasilași, studiate de noi, precum și mica serie de la Vărăști, cercetată de D. Nicolaescu-Plopșor (Nicolaescu-Plopșor și colab., 1967, p. 3—16).

Cultura Hamangia. Caracterizarea antropologică a populației de la Cernavoda (Columbia D.) Necropolă de la Cernavoda — punctul Columbia D — aparține unei populații a culturii Hamangia, care, după arheologul D. Berciu, responsabilul săpăturilor, s-a dezvoltat în a doua jumătate a mileniului IV î.e.n. și prima jumătate a mileniului III, în regiunea pontică a României (Berciu, 1955, p. 1).

Aspecte demografice. Din această mare necropolă ne-au parvenit resturile a 556 subiecți, care deși nu au putut servi în totalitate unui studiu antropologic, totuși au oferit date importante din punct de vedere demografic. Repartiția subiecților, în funcție de sex și vîrstă, este prezentată în tabelul nr. 4, care eviden-

Tabelul nr. 4

Repartiția pe sexe și vîrstă a scheletelor din necropolă de la Cernavoda-Columbia D

Vîrsta	Sexul	Bărbați		Femei		Indeterminabili		Total	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Infans I	(0—7 ani)	—	—	—	—	13	2,34	13	2,34
Infans II	(7—14 ani)	—	—	—	—	16	2,88	16	2,88
Juvenis	(14—20 ani)	2	0,34	4	0,72	10	1,80	16	2,88
Adultus	(20—30 ani)	14	2,52	48	8,63	3	0,54	65	11,60
Maturus	(30—60 ani)	181	32,53	151	27,16	22	3,96	354	63,67
Senilis	(60—x ani)	6	1,02	6	1,02	2	0,34	14	2,52
Indeterminabili		5	0,90	15	2,70	58	10,43	78	14,93
Total		208	37,41	224	40,29	124	22,30	556	100,0

țiază spre surprinderea noastră, un procent foarte scăzut de copii (5,10%), o frecvență foarte mică prezentând și scheletele de adolescenți (2,87%), majoritatea subiecților concentrându-se în categoria matură (circa 63%). Numărul mic de oseminte aparținând copiilor, în necropola neolitică de la Cernavoda, comparativ cu ceea ce găsim în necropolele din epoca bronzului, ne sugerează că nu acesta trebuia să fi fost coeficientul real de mortalitate, această situație datorându-se altor cauze, cu toată probabilitatea altui rit de înmormântare practicat pentru copii. Nu este exclus ca în neolitic copiii să fi fost înmormântați nu în necropole, ci în apropierea locuințelor sau chiar sub podeaua acestora, așa cum a constatat-o și arheologul E. Comșa (1974, p. De altfel, marele etnograf J. G. Frazer a întâlnit și el această practică la unele populații contemporane, studiate de el la sfârșitul secolului trecut, atribuind această practică unei concepții mistice. Pe de altă parte subiecții de peste 60 de ani sînt foarte rar întâlniți (2,52%), acest fapt arătînd o longevitate scăzută a acestei populații. Speranța de viață la naștere pentru ansamblul populației este relativ ridicată, ea fiind de 34,7 ani, tocmai datorită mortalității scăzute a copiilor mari și mici. La populația de 20 de ani, speranța de viață este de 17,29 de ani pentru întreaga serie, de 18,52 de ani pentru bărbați și 16,11 ani pentru femei. Calculînd în mod clasic vîrsta medie la deces, aceasta este de 37,2 ani pentru ansamblul populației, dar pentru populația care a depășit însă vîrsta de 20 de ani, ea este de 38,5 ani pentru bărbați și 36,1 ani la femei. Durata de viață mai scăzută a femeilor este un fenomen general întâlnit la populațiile preistorice, datorat unei mortalități mai ridicate în perioada adultă la femei, perioadă ce coincide cu maximum de fertilitate și cu un mare risc la naștere din cauza lipsei de igienă și de asistență în timpul parturăției.

Structura antropologică. Caracteristicile biometrice referitoare la dimensiunile și proporțiile scheletului cefalic sînt prezentate în tabelele sinoptice nr. 5 și nr. 6, în care se găsesc înscrise pentru fiecare sex, alături de parametrii statistici (variabilitatea exprimată prin minim-maxim, media și deviația standard), și numărul de subiecți care au servit la calcularea acestora.

Calota craniană este în medie lungă și mijlocie de largă la ambele sexe, ceea ce oferă un indice cranial mediu, care se situează în categoria doliocrană la ambele sexe, la femei el corespunzînd însă cu limita superioară a acestei categorii. Variabilitatea individuală este relativ restrînsă, dat fiind că în seria masculină lipsesc formele brahicerane, marea majoritate a subiecților concentrîndu-se în categoria doliocrană, urmată de cea mezocrană, la femei semnalîndu-se patru cazuri de brahiceranie, dintre care unul hiperbrahiceran și unul ultrabrahiceran. Înălțimea porio-bregmatică a calotei craniene este în medie înaltă, peste 60% din subiecți (din ambele serii) situîndu-se în categoriile înaltă și foarte înaltă. Datorită dimensiunilor ca-

Tabelul nr. 5

Parametrii statistici ai principalelor caractere biometrice calculate pentru neurocraniu și craniul facial al scheletelor din seria neolitică de la Cernavoda (Cultura Hamangia)

Nr. Martin	Dimensiuni și indici	Bărbați						Femei					
		N	Min.	Max.	M	m	o	N	Min.	Max.	M	m	o
1	G-op	37	172	205	191,85	0,74	6,78	37	164	205	186,12	0,84	7,08
8	Eu-eu	41	128	154	141,16	0,61	6,13	38	125	158	139,38	0,70	7,02
9	Ft-ft	31	88	113	99,81	0,63	5,31	32	85	106	97,05	0,51	4,64
10	Co-co	27	106	144	122,08	0,84	7,07	28	102	127	117,73	0,67	5,62
12	Ast-ast	27	98	118	109,34	0,64	5,41	20	93	118	105,15	1,08	7,21
17	Ba-b	4	136	144	140,70	—	3,76	3	122	141	131,78	—	7,76
20	Po-b	33	108	130	119,36	0,62	5,65	30	102	125	113,22	0,63	5,27
45	Zy-zy	7	125	140	133,59	1,40	5,61	7	122	130	125,88	0,70	2,88
48	N-pr	8	67	74	70,45	0,62	2,73	7	62	75	66,74	1,05	4,23
51	Mf-ek	9	37	42	39,56	0,33	1,52	8	38	43	40,82	0,37	1,65
52	Înălțimea orbitei	9	30	35	33,23	0,30	1,40	8	30	38	33,57	0,51	2,26
54	al-al	8	22	27	25,70	0,31	1,39	7	23	26	25,17	0,29	1,16
55	N-ns	8	50	56	52,45	0,46	2,00	7	43	53	47,73	0,87	3,49
8 : 1	I. cranian	37	65	81	73,12	0,39	3,57	37	67	93	74,94	0,55	5,00
9 : 8	I. fronto-parietal	30	63	89	82,15	0,59	4,92	30	60	77	69,95	0,46	3,86
9 : 10	I. frontal-transversal	24	76	89	72,33	0,44	3,42	23	77	90	82,32	0,46	3,30
12 : 8	I. occip.-parietal	25	69	90	77,05	0,60	4,66	17	69	84	76,40	0,62	3,93
17 : 1	I. bazio-bregm.-longit.	4	71	76	74,45	—	1,18	4	63	77	70,20	—	5,88
17 : 8	I. bazio-bregm.-transv.	4	100	105	102,45	—	1,87	4	84	105	94,45	—	8,09
20 : 1	I. porio-bregm.-long.	32	56	67	62,20	0,26	2,27	31	53	79	61,29	0,51	4,56
20 : 8	I. porio-bregm.-transv.	33	71	92	84,38	0,55	5,03	31	64	88	81,28	0,66	5,56
48 : 45	I. facial superior	7	50	56	53,39	0,59	2,35	7	49	61	53,45	1,02	4,10
52 : 51	I. orbital	9	77	92	84,34	0,95	4,34	8	76	90	82,00	1,10	5,03
54 : 55	I. nazal	8	43	54	48,95	0,71	3,10	7	43	57	53,02	1,09	4,35
45 : 8	I. jugo-parietal	7	87	99	95,95	0,97	3,89	7	87	95	91,17	0,68	2,73

Tabelul nr. 6

Repartiția pe categorii a principalelor indici cefalo-faciali la populația de la Cernavodă

Categorie		Seria întreagă		Bărbați		Femei	
		N	%	N	%	N	%
Indicele cranian							
Ultradolicoeran	x-64,9	—	—	—	—	—	—
Hiperdolicoeran	65-69,9	8	10,81	4	8,11	4	10,81
Dolicoeran	70-74,9	41	55,40	23	62,16	18	48,61
Mezocran	75-79,9	20	27,02	9	27,01	11	29,73
Brahicran	80-84,9	3	4,05	1	2,71	2	5,40
Hiperbrahicran	85-89,9	1	1,35	—	—	1	2,70
Ultrabrahicran	90-X	1	1,35	—	—	1	2,70
Indicele porio-bregmatic longitudinal							
Camecran	x-57,9	5	7,93	2	6,25	3	9,67
Ortocran	58-62,9	35	55,55	14	43,75	21	67,71
Hipsicran	63-x	23	36,90	16	50,00	7	22,57
Indicele porio-bregmatic transversal							
Tapeinocran	x-79,9	16	25,00	5	15,15	11	35,48
Metriocran	80-85,9	27	42,18	15	45,45	12	38,70
Acrocran	86-x	21	32,18	13	39,39	8	25,80
Indicele facial superior							
Hipereurien	x-44,9	—	—	—	—	—	—
Eurien	45-49,9	1	7,14	—	—	1	14,28
Mezen	50-54,9	9	64,28	5	71,42	4	57,14
Lepten	55-59,9	3	21,42	2	28,51	1	14,28
Hiperlepten	60-x	1	7,14	—	—	1	14,28
Indicele orbital							
Cameconce	x-75,9	—	—	—	—	—	—
Mezoconce	76-84,9	10	55,55	4	44,44	6	66,66
Hipsiconce	85-x	8	44,44	5	55,55	3	33,33
Indicele nazal							
Leptorin	x-46,9	4	26,66	3	37,50	1	14,28
Mezorin	47-50,9	3	20,00	2	25,06	1	14,28
Camerin	51-57,9	8	53,33	3	37,50	5	71,42
Hipercamerin	58-x	—	—	—	—	—	—

lotei destul de apreciabile, atât în lungime cât și în lărgime, indicii care exprimă raportul dintre înălțime și aceste dimensiuni, respectiv indicii porio-bregmatici longitudinali și indicii porio-bregmatici transversali, sint de tip mijlociu, adică ortocran și metriocran. Subliniem totuși că indicele porio-bregmatic longitudinal în grupul masculin oferă o frecvență de 57% în categoria hipsicrană, în timp ce la grupul feminin de numai 22%; indicele porio-bregmatic transversal înregistrează mai puține cazuri a formei înalte acrocrane, chiar și la bărbați, — 39% față de 25% la femei. Lărgimea maximă a frunții este foarte variabilă în valoare absolută, dar raportind-o la lărgimea calotei (eu-eu) se obțin indici care se concentrează cu maximum de frecvență în categoria eurimetopă (76% la bărbați și 53% la femei), la acestea din urmă întâlnindu-se însă o frecvență destul de ridicată și în categoria metriometopă. Indicele frontal transversal deține valori medii ce se încadrează în categoria frunților de tip intermediar. Forma neurocraniului în norma verticală este foarte variabilă, alături de cea ovoidă, care este cea mai frecventă, întâlnindu-se toate celelalte forme: pentagonoidă, sfenoidă, elipsoidă, romboidă și sferoidă. Norma occipitală a calotei craniene este predominant în formă de „casă”, întâlnindu-se însă într-o frecvență semnificativă și formele de „bombă” (23%), cele în formă de cort fiind mai rare. Occipitalul este adesea foarte bombat, forma slab bombată fiind mai puțin frecventă, cea aplatizată întâlnindu-se doar excepțional. Se impune să remarcăm aici o formă cu totul specială a segmentului superior a scoicii occipitalului (lambda-inion), care se ridică mult în înălțime, fiind foarte bombată, sub inion întâlnindu-se o depresiune transversală, occipitalul prezentând astfel unele analogii cu formele de la Osman-kayasi — formă pe care am denumit-o în mod convențional „varianta C”. Relieful glabelar este de obicei mijlociu și moderat de dezvoltat la femei, existind însă și cazuri de relief relativ dezvoltat, cel occipital fiind de obicei șters. Masivul facial este mijlociu de înalt și mijlociu de larg la ambele sexe. Ca rezultat, indicele facial superior oferă medii ce se înscriu în categoria mezenă atât la bărbați, cât și la femei, dar variabilitatea sa este mult mai restrinsă la primii decît la ultimele. Astfel, subiecții de sex

masculin se concentrează majoritar în categoria *mezenă* (71%) iar restul în aceea euriennă; la femei se întâlnesc toate categoriile principale ale acestui indice, de la formele euriene până la cele hiperleptene, frecvența maximă la acestea din urmă corespunzând categoriei *mezene*. Orbita, de lărgime mijlocie la ambele serii, are o înălțime ce se situează la limita inferioară a categoriei mijlocii, prezentând un indice mediu de tip mezocone la ambele sexe, variabilitatea individuală limitându-se doar la categoriile mezoconă și hiposiconă, cele cameconci fiind absente. Indicele nazal prezintă diferențe după sexe importante, media sa fiind la bărbați de tip mezin iar la femei de tip camerin. Variabilitatea individuală a acestui indice este diferită la cele două sexe, la bărbați predominând formele leptorine și camerine, cea mezină fiind mai slab exprimată, iar la femei ocupă net primul loc formele camerine (71%). Mandibula este de robusticitate mijlocie, cu un menton bine conturat, de obicei piramidal și mai rar în formă de buton. Dispoziția malarelor este variabilă, predominând ușor forma frontalizată, după care urmează ca frecvență varianta intermediară. Statura, calculată după toate cele trei metode devenite clasice, este în medie supramijlocie, spre înaltă la bărbați și înaltă la femei. După metoda lui Maïouvier însă, la ambele sexe, valorile medii se situează la limita dintre categoria mijlocie și cea supramijlocie. Scheletul postcranian este relativ robust față de acela al altor populații neolitice din țara noastră. Femurul prezintă un indice mediu de tip platimer la bărbați și hiperplatimer la femei, semnalându-se prezența și a câtorva cazuri de femure euriene. Indicele de pilastrie este în medie supraunitar la ambele sexe, dar cu valori însă mai ridicate la bărbați decât la femei. Tibia este în medie mezoenă la ambele sexe, întâlnindu-se atât forma platicenă, cât și cea euriennă. Dintre particularitățile rar întâlnite astăzi la acest os semnalăm următoarele: retroversia platourilor tibiale, deviația laterală a platourilor tibiale externe, „fațetele orientale” (suprafețe suplimentare de articulație cu astragalul) de pe marginea antero-inferioară a tibiei.

Studiul populațional al seriei de la Cernăvoda, ca și acela individual al scheletelor (sau al resturilor de schelete) ne arată că sîntem în prezența unei populații destul de polimorfe, care din punct de vedere logic atestă existența mai multor tipuri aparținând grupului europoid. Tipurile mediteranoid (cu variantele sale paleomediterranoidă, atlanto-mediteranoidă și mediteranoidă evoluată) și protoeuropoid atenuat, mai mult sau mai puțin gracilizat, constituie fondul principal, la care trebuie să mai adăugăm și alte forme mai puțin frecvente, a căror prezență însă este deosebit de interesantă. Astfel, întâlnim la această populație forme ale craniului care amintesc pe cele ale omului din Predmost și care ar putea să provină din etape anterioare neoliticului (de exemplu mezolitic sau chiar paleolitic superior), câteva exemplare care amintesc formele seriilor craniologice din lumina egeo-anatoliană („tipul C”), precum și brahiceranian. Toate acestea par să indice că sîntem în prezența unei populații care provine dintr-un amestec între descendenții fondului uman autohton din Dobrogea (anterior neoliticului) cu populații nou venite, de proveniență est-circummediteraniană.

Cultura Boian. Această cultură este reprezentată pe plan paleoantropologic prin necropolele de la Cernica, „Odaia Vlădichii” și Popești-Vasilești.

Caracterizarea antropologică a populației de la Cernica. Din marea necropolă neolitică de la Cernica, descoperită de regretatul arheolog Gh. Cantacuzino (1967, p. 379 și următoarele), unde săpăturile au durat aproape 14 ani, s-au scos la iveală 362 de morminte de înhumare, dintre care numai 302 conțineau schelete sau resturi de schelete; celelalte fiind distruse. Din nefericire, numai 204 schelete s-au prețat unui studiu antropologic, din care opt, fiind foarte deteriorate, nu au putut fi folosite nici măcar la determinarea sexului și vârstei. Semnalăm că un număr de 36 de morminte au fost duble și nouă triple.

Aspecte demografice. Repartiția scheletelor, în funcție de sex și vîrstă, ne-a permis întocmirea tabelului de mai jos. Analiza datelor prezentate în acest tabel ne dovedește că raportul între cele două sexe este ușor excedentar în favoarea bărbaților (53% față de 47%). Dacă analizăm mortalitatea specifică, pe grupe mari de vîrstă, ne frapază în primul rînd slaba mortalitate a copiilor între 0—14 ani, care se ridică la o proporție de 6,62%, situație de altfel similară cu cea pe care o întâlnim la populația neolitică aparținînd culturii Hamangia. La adolescenți, frecvența deceselor este, de asemenea, redusă (circa 5%), fenomenul fiind însă general pentru toate epocile istorice. În schimb, procentul deceselor pentru vîrsta 20—30 de ani este relativ ridicat, în special la femei, la acestea fiind mai mult decât dublu față de bărbați, situație de altfel explicabilă dacă ne gîndim la riscul mortalității femeilor în timpul parturăției. Frecvența maximă de mortalitate este înregistrată la cei maturi, cazurile de decese după vîrsta de 60 de ani fiind însă rare (5%). Vîrsta medie la deces apare totuși relativ mai lungă decât cea pe care o vom întâlni-o în epoca bronzului, aceasta datorîndu-se însă procentului scăzut de decese la vîrsta copilăriei. Pentru întreaga serie vîrsta medie la deces este de 34 de ani, iar speranța de viață de 36 de ani. Dacă ținem cont de sex, atunci vîrsta medie la deces a subiecților ce au depășit vîrsta de 20 de ani este de 40 de ani la bărbați și de 36 de ani la femei, speranța de viață (calculată după metoda Acsadi și Nemeskeri (1970, p. 24—50), fiind de asemeni mai ridicată la bărbați (21,6 ani) decât la femei (17,6 ani).

Structura antropologică. Parametrii statistici pentru principalele dimensiuni și indici ai craniului sînt înscrise în tabelul nr. 8, iar repartiția pe categorii a diversilor indici în tabelul nr. 9. Examinarea acestor tabele pune în evidență că neurocraniile au diametrul antero-posterior, în medie, foarte lung la bărbați și lung la femei, iar cel transversal, deși se încadrează, în medie, în categoria mijlocie, la ambele sexe, la primii se situează la limita inferioară a categoriei, iar la cele de al doilea în centrul acesteia. Ca rezultat, indicele cranian corespunde la bărbați cu categoria doliocrană, aproape de limita superioară a

Tabelul nr. 7

Repartiția pe sexe și vîrste a scheletelor de la Cernica

Vîrsta	Sexul	Bărbați		Femei		Indetermin.		Total	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Infans I	(0—7 ani)	—	—	—	—	7	2,32	7	2,32
Infans II	(7—14 ani)	—	—	2	0,66	11	3,64	13	4,30
Juvenis	(14—20 ani)	8	2,65	6	1,99	3	0,99	17	5,63
Adultus	(20—30 ani)	19	6,29	44	14,57	4	1,32	67	22,18
Maturus	(30—60 ani)	104	34,44	66	21,85	5	1,65	175	57,94
Senilis	(60—x ani)	11	3,64	4	1,32	—	—	15	4,90
Indeterminabil	—	—	—	—	—	8	2,65	8	2,65
Total	—	142	47,02	122	40,39	38	12,57	302	99,99

acesteia, în timp ce la femei în categoria mezocrană. Tabloul de variație individuală ilustrează aceleași particularități dimorfice, maximul de frecvență situându-se la bărbați în categoria dolico crană, iar la femei în categoria mezocrană. Tendința spre o formă mai rotunjită a calotei la femei este confirmată și de frecvența formelor brahice și hiperbrahice, care întrunesc valoarea de 21% la femei și numai 13% la bărbați. Înălțimea porio-bregmatică a eșantionului masculin se situează la limita inferioară a categoriei înalte, a scăzii dimorfice, indicele porio-bregmatic longitudinal corespunzând limitei superioare a clasei ortocrane, iar cel porio-bregmatic transversal fiind de tip metriocran. La femeie aceeași înălțime a calotei oferă o medie ce corespunde categoriei înalte, media indicelui vertico-longitudinal fiind de tip ortocran, iar cel vertico-transversal de tip metriocran. Repartiția pe categorii a subiecților, în funcție de indicele porio-bregmatic longitudinal, arată o concentrare majoritară a acestora în categoria ortocrană la ambele sexe, urmată de categoria hipsicrană, variația indicelui porio-bregmatic transversal merge în sensul unei ușoare predominanțe a formelor metriocrană, cu toate că și celelalte categorii sînt bine reprezentate. Diametrul minim al frunții este, în medie, de tip larg la bărbați și mijlociu la femei, ceea ce face ca indicele fronto-parietal să corespundă categoriei eurimetopie la primii și celei metriometopie la cele din urmă. Variabilitatea individuală a acestui indice ne arată că majoritatea subiecților se încadrează, la ambele sexe, în categoria eurimetopă, cu procente însă mai mari la bărbați 60,9% față de femei 48,3%, locul secund revenind formelor metriometopie. Diametrul frontal maxim este în medie mijlociu la bărbați și larg la femei, indicele frontal transversal fiind însă la ambele sexe de tip intermediar, categoria în care sînt concentrați marea majoritate a subiecților. Lărgimea occipitalului, raportată la cea parietală, realizează un indice occipito-parietal de tip mijlociu, la ambele sexe, ușor însă mai ridicat la bărbați față de femei. Forma neurocraniului, în norma verticală este predominant ovoidă, urmată de cea pentagonoidă, care este mai rar atestată celelalte (elipsoidă, romboidă, sfenoidă, și sferoidă) întîlnindu-se în mod excepțional. Norma occipitală a neurocraniului, cea mai frecventă este în formă de „casă”, însă și formele de „bombă” sau de „casă — bombă” sînt destul de bine reprezentate, cea de „cort” fiind întîlnită doar în două cazuri. Relieful neurocraniului este, în general, moderat dezvoltat, dar nu se pot neglija cazurile de relief frontal relativ bine dezvoltat la bărbați. În schimb, reliefurile mastoidiene sînt întotdeauna mai bine pronunțate. Masivul facial este de înălțime mijlocie la ambele sexe, la bărbați media se situează însă la limita inferioară a acestei categorii, în timp ce la seria feminină — la limita sa superioară. Lărgimea bizigomatică, ținînd cont de dimorfismul sexual, este însă îngustă la bărbați și mijlocie la femei, indicele facial superior este însă de tip lepten la ambele sexe (la limita inferioară a acestei categorii). Repartiția pe categorii a acestui indice arată la bărbați procente aproape egale în categoriile mezenă și leptenă (celelalte categorii fiind slab reprezentate), iar la femei o concentrare majoritară a cazurilor în categoria mezenă, categoriile leptenă și hiperleptenă întrunind și ele circa 50% din cazuri. Forma eurienă este însă foarte rar întîlnită la ambele sexe. Indicele orbital se încadrează în medie în categoria mezoconică, atât la bărbați, cît și la femei. Repartiția pe categorii a subiecților, în funcție de acest indice, apare însă diferit la cele două sexe, la bărbați prevalînd categoriile mezo și cameconce (cu procente aproape egale), în timp ce la femei se constată o concentrare netă în categoria mezoconică. Nasul este de înălțime și lărgime mijlocie la ambele serii, indicele nazal corespunzînd categoriei mezoconice, categorie în care se găsesc grupări majoritatea subiecților masculini, femeile concentrîndu-se în schimb, predominant în categoria camerină, dar și celelalte categorii întrunesc procentaje destul de importante. Raportînd lărgimea masivului facial la lărgimea neurocraniului, obținem indici care reflectă o conformație de tip criptozigal. Mandibula este de robusticitate mijlocie, indicele mandibular fiind și el de tip mijlociu, atât la bărbați cît și la femei, Apofiza mentonieră este bine dezvoltată, în formă de piramidă sau de buton. Dintre alte numeroase caractere morfologice ale feței, reținem că malarele prezintă destul de frecvent o dispoziție parasagitală, dar trebuie să menționăm că și formele frontalizate sînt de asemenea prezente. Statura, evaluată pe baza mediilor individuale obținute în urma calculării prin cele trei metode clasice (Manouvrier, 1893, p. 347—402; Trotter-Gleser, 1958, p. 70—124 și Bach-Breitinger).

Tabelul nr. 8

Parametrii statistici calculați pentru dimensiuni și indici la seria de la Cernica (Cultura Boian)

Nr. Martin	Dimensiuni și indici	Bărbați						Femei							
		N	Min	Max	M	m	o	V	N	Min	Max	M]	m	o	V
1	G-op	76	174	206	189,91	0,05	0,75	0,37	66	162	200	181,08	0,06	0,73	0,41
8	Eu-eu	77	125	155	141,01	0,04	0,59	0,42	65	124	149	137,87	0,05	0,60	0,40
9	Ft-ft	70	87	107	98,53	0,03	0,47	0,48	60	84	102	95,23	0,03	0,39	0,41
10	Co-co	72	105	138	120,68	0,04	0,58	0,48	60	104	125	116,43	0,04	0,48	0,42
17	Ba-b	26	123	153	140,45	0,08	0,66	0,47	27	119	154	132,15	0,08	0,69	0,52
20	Po-b	72	108	132	117,75	0,08	0,48	0,41	65	104	130	113,70	0,04	0,48	0,42
47	N-gn	10	97	125	113,25	0,10	0,93	0,82	30	107	123	114,05	0,10	0,47	0,41
45	Zy-zy	46	110	142	129,12	0,06	0,63	0,49	32	110	136	122,98	0,06	0,52	0,43
48	N-pr	51	58	79	68,80	0,03	0,42	0,60	33	58	76	67,54	0,04	0,38	0,57
51	Mf-ek	51	36	47	41,13	0,01	0,21	0,53	36	36	42	39,72	0,01	0,14	0,37
52	Inalt. orbitel	51	26	37	32,54	0,02	0,23	0,73	36	28	36	32,15	0,01	0,17	0,54
54	Al-al	51	22	30	25,74	0,01	0,20	0,78	32	21	27	25,20	0,01	0,15	0,61
55	N-ns	52	40	60	51,29	0,03	0,41	0,82	35	42	56	49,28	0,03	0,28	0,57
8 : 1	I. cranian	76	64	85	74,26	0,31	4,11	5,52	65	65	87	76,01	0,68	4,62	6,07
17 : 1	I. baz.-bregm.-long.	24	63	80	73,11	0,59	4,35	5,94	27	62	83	72,60	0,50	3,89	5,35
17 : 8	I. baz.-bregm.-transv.	24	84	111	98,11	0,91	6,62	6,74	27	84	110	95,92	0,74	5,71	5,95
20 : 1	I. por.-bregm.-long.	71	55	68	62,09	0,22	2,83	4,55	65	57	70	62,45	0,22	2,65	4,24
20 : 8	I. por.-bregm.-transv.	71	73	92	83,59	0,36	4,59	5,49	64	72	97	82,41	0,45	5,35	6,49
9 : 10	I. fronto-transv.	68	72	91	81,78	0,29	3,66	4,47	56	74	90	81,82	0,30	3,34	4,08
9 : 8	I. fronto-parietal	69	60	80	71,01	0,29	3,59	5,15	58	60	78	68,86	0,34	3,85	5,59
12 : 8	I. occipito-parietal	68	69	88	78,18	0,36	4,49	5,74	61	68	89	77,26	0,40	4,71	6,09
47 : 45	I. facial total	10	78	100	88,55	1,53	7,18	8,11	10	83	99	91,85	0,28	1,35	1,46
48 : 45	I. facial superior	44	48	63	55,15	0,32	3,24	5,87	31	49	61	55,22	0,42	3,48	6,30
52 : 51	I. orbital	52	60	97	79,36	0,70	7,55	9,51	35	71	92	80,53	0,59	5,18	6,44
54 : 55	I. nazal	51	40	62	50,08	0,53	5,71	11,40	31	44	59	50,97	1,46	3,83	7,51
45 : 8	I. jugo-parietal	46	79	100	91,62	0,47	4,74	5,17	32	81	98	89,27	0,44	3,77	4,22

Tabelul nr. 9

Repartiția pe categorii a principalelor indici cefalo-faciali la populația de la Cernica

Categoria		Seria întreagă		Bărbați		Femei	
		N	%	N	%	N	%
Indicele cranian							
Ultradolico cran	x-64,9	1	0,70	1	1,31	—	—
Hiperdolico cran	65-69,9	16	11,31	11	14,47	5	7,69
Dolico cran	70-74,9	53	37,58	31	40,78	22	33,84
Mezocran	75-79,9	52	36,67	28	36,81	21	36,92
Brahicran	80-84,9	16	11,31	4	5,26	12	18,46
Hiperbrahicran	85-89,9	3	2,12	1	1,31	2	3,07
Ultrabrahicran	90-x	—	—	—	—	—	—
Indicele porto-bregmatic longitudinal							
Camecran	x-57,9	9	6,61	5	7,04	4	6,15
Orto cran	58-62,9	74	51,41	38	53,52	36	55,38
Hipocran	63-x	53	38,97	28	39,43	25	38,46
Indicele porto-bregmatic transversal							
Tapeinocran	x-79,9	38	28,11	16	22,53	22	34,37
Metriocran	80-85,9	60	41,44	34	47,88	26	40,62
Acrocran	86-x	37	27,41	21	29,58	16	25,00
Indicele facial superior							
Hipereuriem	x-44,9	—	—	—	—	—	—
Euriem	45-49,9	3	4,00	2	4,55	1	3,23
Mezen	50-54,9	35	46,67	20	45,45	15	48,39
Leptem	55-59,9	28	37,77	19	43,18	9	29,03
Hiperleptem	60-x	9	12,00	3	6,82	6	19,35
Indicele orbital							
Cameconce	x-75,9	25	28,71	19	36,54	6	17,14
Mezoconce	76-84,9	44	50,57	20	38,46	24	68,57
Hipsiconce	85-x	18	20,69	13	25,00	5	14,29
Indicele nazal							
Leptorin	x-46,9	22	26,83	16	31,37	6	17,14
Mezorin	47-50,9	30	36,57	21	41,18	9	25,71
Camerin	51-57,9	23	28,64	8	15,69	15	48,39
Hipercamerin	58-x	7	8,54	6	11,76	1	2,86

poate fi caracterizată ca fiind de categorie mijlocie atât la bărbați (165 cm), cât și la femei (154 cm). Considerind rezultatele obținute numai prin metoda Manouvrier, rezultă că media masculină devine 162 cm la bărbați, deci tot de tip mijlociu și de 151 cm, la femei, fiind astfel de tip submijlociu. În consecință, repartiția pe categorii a subiecților, în funcție de statură, va varia după metoda de evaluare utilizată. În primul caz frecvența staturilor supramijlocii și mari este relativ mai ridicată, comparativ cu situația pe care o întâlnim atunci când folosim metoda Manouvrier. În acest caz, la bărbați predomină net categoria submijlocie (40 %), iar la femei frecvența subiecților în categoria submijlocie și mică este practic egală (27 %). Scheletul postcranian este de gracilitate mijlocie. Femurul este aproape totdeauna platimer sau hiperplatimer, forma eurimeră constituind o slabă minoritate (10 %). Majoritatea femurelor prezintă un pilastru mijlociu dezvoltat, cele cu pilastru slab dezvoltat sau foarte dezvoltat, fiind mai puține. Relieful subtrohanterian este aproape totdeauna prezent, dar mai rar exprimat prin toate cele trei componente ale sale (trohanterul III, creste și fose subtrohanteriene) decât prin una sau două dintre acestea. Tibia este fie platicnemă, fie incizocnemă, forma euricnemă fiind mai rar întâlnită. Fațetele „orientale” de articulație, cu astragalul de pe marginea antero-inferioară, sînt prezente la cea mai mare parte din populație.

Caracteristicile populației neolitice de la Cernica, analizate mai sus, ne permit să considerăm că structura acesteia nu era perfect uniformă. În consecință asocierea individuală a principalelor caractere, ne permite să deosebim existența a trei tipuri inegale ca frecvență. Primul, care este majoritar, este reprezentat prin variantele sale: palcomediterranoidă (procomediterranoidă), mediteranoidă de nuanță pontică, precum și mediteranoidă aproape clasică. Relativ mai puțin frecvent, dar bine reprezentat totuși, este tipul protoeuropoid, mai mult sau mai puțin atenuat și gracilizat, în comparație cu forma sa clasică. La aceste două tipuri dominante, se adaugă cîțiva brahicrani, care ar putea fi integrați din punct de vedere fenotipic în tipul alpinoid, precum și cîțiva subiecți care oferă aspectul unor protonordici. Luînd în discuție originea acestor tipuri antropologice, atunci, în ceea ce privește protoeuropoizii, îi putem considera ca fiind

descendenți, mai mult sau mai puțin gracilizați, ai cromagnoizilor din paleoliticul superior, reprezentați pe teritoriul nostru prin omul de la Cioclovina și din mezolitic. Originea mediteranoizilor lasă loc la discuții. Aceștia ar putea fi noi veniți de origine meridională (est-mediteraniană), dar tot atât de bine s-ar fi putut forma ca urmare a unor evoluții pe loc, pornind de la un fond local, evoluție favorizată de optimul climateric post-glacial. În adevăr, modificările tipurilor antropologice sînt astăzi admise de numeroși specialiști, ele fiind considerate ca fenomene de microevoluție ale speciei umane. În sfîrșit, apariția alpinizilor ar putea fi interpretată ca începutul fenomenului de brachicefalizare, apărut deja la populațiile neolitice studiate aici. Avînd în vedere că populația de la Cernica este oarecum contemporană cu cea de la Cernavodă în scopul de a surprinde în final tabloul tipologic al populațiilor vechi de pe teritoriul țării noastre din diverse zone ale țării vom prezenta deocamdată comparativ caracteristicile biometrice a acestor două populații (care sînt și unele din cele mai bogate necropole neolitice descoperite în țara noastră). În acest scop prezentăm graficele nr. 1 și 2 care ilustrează diferențele între valorile medii ale unor caractere biometrice exprimate în unitățile sigmatice între seria de bărbați de la Cernavoda și cea de la Cernica luată drept serie de referință, precum și graficul nr. 3, care prezintă valorile medii ale celor două serii comparate pe scările unor caractere biometrice. Dacă ne referim mai întîi la cele două grafice, constatăm o ușoară macrodimensiune a calotei craniene ale seriei de la Cernavoda, diametrele antero-posterioare laterale, lărgimile frunții, înălțimea fiind ușor mai mare la Cernavoda decît la Cernica, cu excepția lărgimii occipitalului (ast-ast) care practic nu se diferențiază. Notăm însă că occipitalul exprimat sub formă de coardă este pronunțat mai lung la Cernavoda și în special în planul său nugal (i—o). Sub aspectul conformației neurocraniului seria de la Cernavoda comparativ cu cea de la Cernica, deși ambele de tip dolicocefal, prezintă un indice ceva mai scăzut, o înălțime în raport cu lungimea calotei practic egală cu cea de la Cernica, dar în raport cu lărgimea ușor mai ridicată, deși ambele de tip metriocran. Indicele fronto-transversal nu diferențiază cele două populații, discrete diferențieri apărînd pentru indicii fronto-parietal și occipito-parietal. Cele mai ample diferențe între cele două populații sînt înregistrate însă în conformația occipitalului, la seria de la Cernavoda acesta prezentînd o curbura mai accentuată și în special în planul său nugal, și în ceea ce privește cele două segmente ale occipitalului, segmentul subiniac fiind relativ mai lung față de segmentul suprainiac, la Cernavoda comparativ cu Cernica, ceea ce se reflectă în indicii intersegmentar al occipitalului cu valoare mai ridicată la prima serie față de cea de a doua. Urmărind pe graficul nr. 3 diferențele între cele două serii din punct de vedere al categoriei în care se plasează valorilor medii ale unor dimensiuni absolute dar în special al indicilor cranieni, constatăm trasee asemănătoare la cele două populații, deosebirile exprimîndu-se în special la nivelul occipitalului. Masivul special, însă prezintă unele particularități, care diferențiază oarecum cele două populații. Astfel, populația de la Cernavoda prezintă o față relativ mai joasă, indicii facial superior încadrîndu-se în categoria mezenă, în timp ce la Cernica la granița dintre categoria mezenă cu cea leptenă, aceasta ca efect a unei lărgimi bizigomatice relativ mai mare la prima față de cea de a doua. Indicii orbital se plasează la ambele populații în categoria mezoconă, dar la seria masculină de la Cernavoda, deținem o valoare semnificativă mai ridicată tinzînd spre limita superioară a acestei categorii. Indicii nazal situat iarăși la ambele populații în aceeași categorie (mezorină), exprimă însă un nas relativ mai leptorin la Cernica decît la Cernavoda. Marcăm, de asemenea o fenoziție mai accentuată la populația de la Cernavoda față de cea de la Cernica. Putem conchide deci că diferențele între cele două populații se limitează la amplitudini care rareori depășesc o jumătate sigma și în general se plasează în aceleași categorii ale scărilor clasice stabilite pentru caracterele biometrice (graficele nr. 4, 5, 6, 7, 8 și 9).

În concluzie numeroasele similitudini constatate între seriile neolitice de la Cernavoda și de la Cernica, care nu merg însă pînă la identitate, atestă că ambele populații au un fond structural comun. Deosebirile populaționale de ordin biometric precum și mai ales cele de ordin individual tipologic indică însă că la Cernavoda sîntem în prezența unor influențe destul de importante, de altă proveniență, care ar putea fi de origine mai sudică egeeană și anatoliană, aceasta cu atît mai mult cu cît datele antropologice și cele arheologice vorbesc în acest sens. Pe de altă parte prezența la Cernavoda a unor calote craniene care prezintă trăsături arhaice, care se regăsesc în paleoliticul superior de la Pîedmost, ne obligă să ne întrebăm care este originea lor și anume dacă sîntem în prezența unor forme moștenite de la strămoșii din paleoliticul superior sau din mezolitic, sau dacă avem în față resturile unor subiecți proveniți din perioade mai vechi decît Neoliticul.

Caracterizarea antropologică a populației de la „Odaia Vlădichii” (Valea Orbului). Săpăturile conduse de arheologul Mihai Simpătru la Odaia Vlădichii punctul „Valea Orbului” au scos la iveală 54 de schelete datate din vremea culturii Boian.

Aspecte demografice. Repartiția acestora în funcție de sex și vîrstă ilustrează o mortalitate a copiilor (0—14 ani) de circa 18%, ceea ce reprezintă ceva mai mult decît la celelalte populații neolitice studiate de noi, fără însă să atingă nivelul întîlnit în epoca bronzului. Decesele la etapa adolescenței sînt rare (circa 4%), fenomen de altfel obișnuit, rezistența la factorii de risc a copiilor crescînd progresiv cu vîrsta. Frecvența deceselor crește în etapa adultă, în special la femei (9%), dar atinge maximul în etapa matură (61%), după vîrsta de 60 ani fiind atestat un singur subiect. Durata medie de vîrstă este astfel relativ scurtă: 31 ani și 5 luni, calculată pentru întreaga serie, iar pentru eșantionul care a depășit vîrsta de 20 de ani de 37 ani și 9 luni. Speranța de viață la naștere coincide cu vîrsta medie la deces, fiind de 31 de ani și 9

luni. Calculată pe sexe, speranța de viață la 20 de ani este de 20 de ani la bărbați și de 17 ani și 2 luni la femei, apropiindu-se iarăși de vîrsta medie la deces calculată diferențiat pe sexe, care este de 39 de ani și 5 luni la bărbați și 35 de ani și 7 luni la femei (20+20 ani la bărbați și 20+17 ani la femei).

Tabelul nr. 10

Repartiția pe sexe și vîrste a scheletelor neolitice de la Odaia Vlădichii (Valea Orbului)

Vîrsta	Sexul	Bărbați		Femei		Indetermin.		Total	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Infans I.	(0—7 ani)	—	—	—	—	5	9,26	5	9,26
Infans II	(7—14 ani)	—	—	1	1,85	4	7,41	5	9,26
Juvenis	(14—20 ani)	—	—	2	3,70	—	—	2	3,70
Adultus	(20—30 ani)	3	5,56	5	9,26	—	—	8	14,81
Maturus	(30—60 ani)	20	37,05	13	24,07	—	—	33	61,11
Senilis	(60—x ani)	1	1,85	—	—	—	—	1	1,85
Total		24	44,44	21	38,89	9	16,67	54	99,99

Structura antropologică. Analiza principalelor caracteristici biometrice ale neurocraniului, pe baza valorilor medii, evidențiază o calotă de lungime și lărgime mijlocie, cu un indice cranian de tip doliocran, atât la bărbați cît și la femei. Variabilitatea individuală este destul de largă, mergînd de la forme hiperdolioticrane la acelea brahioicrane moderate, maximul de frecvență situîndu-se însă în categoria dolioticrană. Înălțimea calotei porio-bregmatică este în medie asemănătoare la cele două sexe, oferind un indice porio-bregmatic longitudinal de tip ortocran, iar cel transversal, de tip metriocran (dar la bărbați cu tendință spre acrocranie). Variabilitatea individuală a primului indice este mai amplă la bărbați, la care sînt prezente toate cele trei categorii ale acestuia, în timp ce la femei, forma camecrană este absentă; cel de-al doilea indice prezintă o variabilitate largă la ambele sexe, la bărbați însă majoritatea subiecților se situează în categoria metriocrană, iar la femei frecvențele sînt paritar egale în categoriile metriocrană și acrocrană. Lărgimea minimă a frunții, apreciată pe baza scăderii dimorfice, apare, în medie, mijlociu de largă la bărbați și largă la femei, ceea ce determină medii ale indicelui frontoparietal, diferențiate la cele două sexe: metriometopă (la limita superioară a categoriei la bărbați și eurimetopă la femei). Indicele frontal transversal reflectă o dispoziție intermediară a creștelor temporale la ambele sexe. Occipitalul, atât în valoare absolută, cît și relativă, raportat la lărgimea parietală, este de lărgime mijlocie. În

Tabelul nr. 11

Parametrii statistici ai principalelor dimensiuni și indici calculați pentru se ia de la Odaia Vlădichii (Cultura: Boian)

Nr. Martin	Dimensiuni și indici	Bărbați				Femei			
		N	Variabilitate	M	o	N	Variabilitate	M	o
1	G-op	19	178—203	191,40	6,71	16	175—197	186,00	7,09
8	Eu-eu	19	133—155	142,45	6,19	16	127—144	136,82	4,09
9	Ft-ft	19	90—105	97,60	4,79	15	92—109	97,96	4,47
10	Co-co	19	108—138	119,86	6,72	15	107—134	118,30	6,54
12	Ast-ast	18	110—123	109,00	5,11	15	99—119	106,64	5,00
20	Po-b	19	107—130	116,67	6,81	15	109—131	116,83	6,47
45	Zy-zy	15	122—146	133,23	6,65	6	115—133	124,67	6,86
47	N-gn	15	107—136	119,30	6,41	6	103—122	109,60	7,10
48	N-pr	15	58—80	70,43	5,62	6	60—75	66,34	4,94
51	Mf-ek	15	37—46	43,23	2,20	7	36—44	39,79	3,86
52	Înălț. orbitei	15	29—35	32,76	1,52	7	28—36	33,35	2,82
54	Al-al	14	22—32	26,85	2,46	6	22—28	25,17	2,13
55	N-ns	14	46—59	51,78	3,28	6	43—55	48,84	3,72
8:1	Ind. cranian	19	67—82	74,50	4,68	16	68—90	73,62	3,69
9:8	I. fronto-parietal	19	62—73	68,44	3,36	15	67—76	71,23	2,52
9:10	I. fronto-transversal	19	73—86	80,66	3,75	15	79—87	82,83	2,27
12:8	I. occipito-parietal	18	70—80	76,44	2,55	15	71—83	77,83	3,61
20:1	I. vertico-longitudinal	19	56—65	61,23	2,86	15	58—70	62,83	3,09
20:8	I. vertico-transversal	19	69—94	82,71	5,34	15	79—92	85,23	3,91
47:45	I. facial total	15	80—100	89,70	5,56	6	77—106	88,50	9,84
48:45	I. facial superior	15	44—59	52,70	4,27	6	46—65	53,16	6,31
52:51	I. orbital	15	67—87	75,76	5,67	7	77—92	83,64	5,82
54:55	I. nazal	14	44—61	51,71	5,07	6	43—62	51,50	6,58

Tabelul nr. 12

Repartiția pe categorii a principalelor indici cefalo-faciali la populația de la Valea Orbului (Odaia Vlădichii)

Categoria		Seria întreagă		Bărbați		Femei	
		N	%	N	%	N	%
Indicele cranian							
Ultradolicoeran	x-64,9	—	—	—	—	—	—
Hiperdolicoeran	65-69,9	7	20,05	4	21,05	3	18,75
Dolicoeran	70-74,9	16	45,71	8	42,12	8	50,00
Mezoceran	75-79,9	7	20,00	4	21,05	3	18,75
Brahieran	80-84,9	5	14,29	3	15,78	2	12,50
Hiperbrahieran	85-89,9	—	—	—	—	—	—
Ultrabrahieran	90-x	—	—	—	—	—	—
Indicele porio-bregmatic longitudinal							
Camecran	x-57,9	3	8,82	3	15,79	—	—
Ortoceran	58-62,9	19	55,88	10	52,63	9	60,00
Hipsicran	63-x	12	35,29	6	31,58	6	40,00
Indicele porio-bregmatic transversal							
Tapeinoceran	x-79,9	6	17,64	5	26,31	1	6,66
Metrioceran	80-85,9	16	47,05	9	47,37	7	46,67
Acrocran	86-x	12	35,29	5	26,31	7	46,67
Indicele facial superior							
Hipereurien	x-44,9	1	4,76	1	6,66	—	—
Eurien	45-49,9	6	28,57	4	26,67	2	33,33
Mezen	50-54,9	8	38,09	5	33,33	3	50,00
Lepten	55-59,9	5	23,80	5	33,33	—	—
Hiperlepten	60-x	1	4,76	—	—	1	16,67
Indicele orbilar							
Cameconce	x-75,9	8	36,36	8	53,33	—	—
Mezoconce	76-84,9	11	50,00	6	40,00	5	71,43
Hipsiconce	85-x	3	13,64	1	6,67	2	28,57
Indicele nazal							
Leptorin	x-46,9	5	25,00	3	21,43	2	33,33
Mezorin	47-50,9	5	25,00	4	28,57	1	16,67
Camerin	51-57,9	7	35,00	5	35,71	2	33,33
Hipercamerin	58-x	3	15,00	2	14,29	1	16,67

dicele parieto-occipital aparține tipului intermediar, atât prin media sa masculină, cât și prin cea feminină. Forma neurocraniului în norma verticală apare, cel mai adesea, ovoidă, urmînd ca frecvență cele pentagonoidă și romboidă. Norma sfenoidă este foarte rar întâlnită, iar celelalte fiind absente. Norma occipitală este în formă de „casă” și de „bombă”, iar în formă de „cort” semnalîndu-se într-un singur caz. Relieful osos cranian este mai degrabă moderat la bărbați și slab la femei. Astfel, relieful glabelar este, în general la bărbați de gradul II sau III și foarte rar de gradul IV; la femei predomină gradul I, urmat de gradul II. O dezvoltare similară prezintă și relieful occipital (predominînd gradele II și III la bărbați și I la femei). Masivul facial este în medie de înălțime, mare la bărbați și mijlocie la femei, lărgimea sa fiind în ambele cazuri de tip mijlociu, indicele facial superior corespunzînd categoriei mezene. Orbita prezintă dimensiuni diferențiate la cele două sexe, fiind relativ mai joasă și relativ mai largă la bărbați decît la femei; ceea ce face ca mediile indicelui orbilar să se diferențieze la primii în categoria camecrană la limita sa însă inferioară, iar la cele de-al doilea, în centrul categoriei mezoconce. Nasul este atât la bărbați, cât și la femei, de tip camerin. Mandibula este de masivitate mijlocie la bărbați și mai degrabă gracilă la femei, mentonul fiind bine conturat și de obicei la primii de formă piramidală. Malarele prezintă o dispoziție variabilă, fie aproape frontalizate, fie intermediară sau aproape parasagitală. Dezvoltarea acestora, de asemenea variază de la o gracilitate pronunțată pînă la o masivitate apreciabilă.

Statură, determinată după metoda Manouvrier, este practic la ambele sexe de același tip, mediile sale situîndu-se la limita dintre categoria submijlocie și cea suprämijlocie (165 cm și respectiv 153,7 cm). Calculînd însă media valorilor, obținute prin cele trei metode cunoscute, rezultatele diferă, la bărbați media devenind suprämijlocie (169,2 cm), iar la femei mijlocie, la limita însă superioară a acestei categorii (156,1 cm). Scheletul postcranian prezintă câteva particularități obișnuite la populațiile noastre neolitice; femurul este plătmer cu pilastru și relief subtrohanterian, iar tibia platinemică cu „fațete orien-

tale". Din punct de vedere tipologic, considerăm că la populația de la Valea Orbului, se disting două tipuri principale: protoeuropoid și mediteranoid, cu variantele sale. Tipul protoeuropoid este caracterizat printr-o statură înaltă sau supramijlocie, scheletul destul de masiv, neurocraniul dolicoeran sau mezoeran (lung și nu prea îngust), de înălțime mijlocie sau mare, cu occipital rotunjit și relief cranian variabil. Masivul facial este larg și scurt, cu malare frontalizate, orbite cameconci și nas camerin sau mezin și fose canine dezvoltate.

În cursul lungii sale existențe, care începe din Pleistocenul superior, tipul protoeuropoid a suferit câteva modificări, care au constat mai ales printr-o oarecare gracilizare și o ușoară brachicefalizare. Tipul mediteranoid este caracterizat printr-o statură mijlocie sau mică, scheletul gracil, un neurocran dolicoeran sau mai rar mezoeran, înălțime mijlocie, occipitalul bombat și relieful cranian moderat. Masivul facial este destul de înalt, mai îngust decât larg, cu orbite mezoconci sau hipsiconci, nasul destul de lung și mandibula îngustă, joasă și gracilă. Tipul mediteranoid prezintă mai multe variante, cea mai veche fiind aceea paleomediteranoidă cu câteva caractere care o apropie de tipul protoeuropoid. Variantele mai evoluate sînt acelea ale mediteranoidilor clasici, cum este aceea danubiană sau pontică.

Caracterizarea antropologică a populației de la Popești-Vasilăți. Mica serie de la Popești (jud. Călărași) provine din săpăturile executate în anii 1971–1972 de arheologul M. Simpetru, ea numărînd 17 schelete sau resturi de schelete. Gradul nesatisfăcător de conservare al scheletelor a făcut ca din acest număr doar opt schelete să se preteze unui studiu antropometric, restul servind doar pentru date paleodemografice.

Structura demografică. În tabelul următor prezentăm repartitia după sex și vîrstă la deces a celor 17 subiecți de la Popești.

Tabelul nr. 13

Repartitia pe sexe și vîrstă a scheletelor neolitice de la Popești

Vîrstă	Sexul	Bărbați		Femei		Indeterm.		Total	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Infans I	(0–7 ani)	—	—	—	—	1	5,88	1	5,88
Infans II	(7–14 ani)	—	—	1	5,88	1	5,88	2	11,76
Juvenis	(14–18 ani)	2	11,76	—	—	—	—	2	11,76
Adultus	(18–30 ani)	2	11,76	3	17,65	—	—	5	29,41
Maturus	(30–60 ani)	2	11,76	5	29,41	—	—	7	41,18
Senilis	(60–x ani)	—	—	—	—	—	—	—	—
Total		6	35,29	9	52,94	2	11,76	17	99,99

Din analiza acestui tabel rezultă că numărul subiecților, care nu au atins vîrsta adultă, reprezintă 29,4% din totalul acestei mici populații, din care 17,64% revine copiilor sub 14 ani. Deși aceste date trebuie privite cu o oarecare rezervă, datorită numărului mic de subiecți al seriei respective, totuși mortalitatea destul de mică din rîndul copiilor ne amintește de situația întîlnită și la populații neolitice. Mortalitatea în rîndul adulților este destul de ridicată (29,4%), ca și la subiecții maturi (41,2%), remarcîndu-se faptul că la această populație nu au fost găsite schelete care ar putea fi atribuite unor subiecți de vîrstă senilă. Speranța de viață la naștere nu s-a putut calcula, întrucît lipsesc subiecții decedați sub 5 ani. Vîrsta medie la deces pentru întreaga serie este de 25 ani și 8 luni, pentru bărbați care au depășit vîrsta adultă fiind de 35 ani și 7 luni, iar pentru femei de 29 ani și 4 luni. Cauza acestei diferențe poate fi explicată prin mortalitatea mai ridicată a femeilor la vîrste mai tinere, datorită lipsei de îngrijire adecvată și de igienă la naștere. Valorile medii ale principalelor caractere biometrice (absolute și relative) ale craniului, precum și amplitudinea variabilității, sînt prezentate în tabelul nr. 14. Neurocraniul este în medie foarte lung și îngust la bărbați și lung și mijlociu de larg la femei, indicele cranian mediu fiind de tip hiperdolicoeran la primii și dolicoeran moderat la cel de al doilea.

Structura antropologică. Repartitia pe categorii oferă tablouri de variație diferite la cele două sexe. În adevăr, subiecții de sex masculin se concentrează (cu frecvențe egale) în cele trei variante ale categoriei dolicoerane, în timp ce la femei majoritatea subiecților sînt mezoerani, unul singur fiind dolicoeran, iar unul hiperdolicoeran. Mediile înălțimii porio-bregmatice se încadrează în categoria mijlocie la bărbați și foarte înaltă la femei, indicii porio-bregmatici longitudinali fiind la primii de tip camecran și de tip hipsicran la cele de-al doilea; indicii porio-bregmatici transversali sînt și ei diferiți la cele două sexe, astfel media seriei masculine aparține categoriei acrocrane, iar cel a seriei feminine categoriei metriocrane, în aceste categorii plasîndu-se și majoritatea subiecților. Lărgimea minimă a frunții este mijlocie la ambele sexe, iar cea maximă de tip îngust, indicele frontal transversal mediu arătînd o formă ovală a frunții, cu marginile dispuse într-un plan intermediar, la întreaga populație. Indicele fronto-parietal se comportă însă diferit la cele două serii, media masculină fiind eurimetopă, iar cea feminină metriometopă, aceleași diferențe după sex remarcîndu-se și la repartitia sa pe categorii, frunțile masculine concentrîndu-se ma-

Tabelul nr. 14

Mediile aritmetice și variabilitatea principalelor dimensiuni și indicii calculați pentru neurocraniul și masivul facial al seriei neolitice de la Popești-Vaslași

Nr. Martin	Dimensiuni (mm)	Bărbați			Femei		
		N	Variabilitatea (mm)	M (mm)	N	Variabilitatea (mm)	M (mm)
1	g-op	3	191-212	198,0	5	173-202	189,0
8	eu-eu	3	127-138	132,3	5	133-144	139,6
9	ft-ft	3	196- 98	97,0	4	91-108	96,5
10	co-co	3	113-121	105,6	4	107-122	112,5
12	ast-ast	3	96-116	106,3	2	100-111	105,5
20	po-br	3	109-120	114,0	3	115-125	119,0
45	zy-zy	1	121	121,0	2	112-127	119,5
47	n-gn	1	120	120,0	2	114-119	116,5
48	n-pr	1	72	72,0	2	69-70	69,5
51	mf-ek	1	40	40	2	39-43	41,0
52	înălțimea orbitei	1	32	32,0	2	32-34	33,0
54	al-al	1	25	25,0	2	23-28	24,5
55	n-ns	1	54	54,0	2	51-53	52,0
8 : 1	Indicele cranian	3	59,9-72,2	67,08	5	68,3-76,8	73,99
9 : 8	Indicele fronto-parietal	3	71,0-75,5	73,36	4	65,9-75,0	68,90
9 : 10	Indicele frontal transversal	3	80,9-85,8	83,93	4	82,7-88,5	85,71
12 : 8	Indicele occipito-parietal	3	75,5-84,0	80,23	2	70,4-83,4	76,94
20 : 1	Indicele vertico-longitudinal	3	53,3-62,8	57,73	3	61,8-66,4	64,35
20 : 8	Indicele vertico-transversal	3	78,9-90,9	86,28	4	81,2-88,0	85,23
45 : 8	Indicele cranio-facial transv.	1	90,9	90,9	2	84,2-89,4	86,8
9 : 45	Indicele fronto-jugal	1	80,2	80,2	2	74,0-81,2	77,6
47 : 45	Indicele facial total	1	99,0	99,0	2	93,7-102,0	98,19
48 : 45	Indicele facial superior	1	59,5	59,5	2	56,2-61,6	58,9
52 : 51	Indicele orbital	1	80,0	80,0	2	79,0-82,0	80,5
54 : 55	Indicele nazal	1	46,2	46,2	2	43,4-49,0	46,0

ritar în categoria eurimetopă, iar cele feminine în aceea metriometopă. Occipitalul, în general bombat, oferă medii ale diametrului transversal de tip mijlociu de largi la bărbați și largi la femei, mediile indicelui parieto-occipital încadrându-se în categoria largă la bărbați și îngustă la femei. Forma neurocraniului în norma verticală, cel mai frecvent întâlnită, este cea ovoidă; acelea sfenoidă și romboidă fiind rare, iar celelalte forme sînt absente. Norma occipitală cea mai frecventă este cea în formă de „casă”, urmată de cea de „bombă” și de „cort”. Relieful neurocraniului, în general este slab sau puțin mai dezvoltat la craniile masculine, fără însă a fi vreodată puternic. Masivul facial, prezent doar la 3 subiecți (1 masculin și 2 feminine) este îngust și înalt, dînd un indice facial lepten și chiar hiperlepten. Orbitalele au dimensiunile (înălțimea și lărgimea) mijlocii, raportul dintre ele dînd un indice orbital mezoconic. Nasul este mijlociu de larg și lung, cu un indice nazal integrat în categoria leptorină. Mandibula nu este prea largă, dar robustă la bărbați și gracilă la femei, cu un menton în formă de piramidă ușor pozitiv. Oasele maxilare sînt mijlociu de dezvoltate, cu tendința de dispunere fie în plan aproape parasagital, fie intermediar. Statura medie, calculată prin cele trei metode, este mijlocie la bărbați și submijlocie la femei, dar calculată numai prin metoda Manouvrier, aceasta aparține la ambele sexe, categoriei submijlocii. Repartiția staturilor pe categorii, la bărbați, este majoritară în categoria supramijlocie, iar la femei în cea submijlocie. Scheletul postcranian este în general gracil. Femurul este platimer sau hiperplatimer, prevăzut cu un pilastru moderat, dar cu un relief subtrohanterian deosebit de dezvoltat. Forma unui al treilea trohanter este rară și numai sub forma unei schițe. Tibia este, în majoritatea cazurilor, mezoconică, prevăzută cu fațete suplimentare de articulație și cu astragalul pe partea antero-inferioară a diafizei. Studiul tipologic nu s-a putut preciza decît la trei schelete, care prezentau pe lingă calota craniană și părți sau chiar masivul facial reconstituit. Toate aceste trei schelete corespund tipului mediteranoid, la care am putea adăuga reminiscențe protomediterrane sau protoeuropeice.

NEOLITICUL TÎRZIU (3500-2500 î.e.n.)

Materialele paleoantropologice de care dispunem din Neoliticul tîrziu aparțin complexului cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie, culturii Gumelnița și culturii Petrești.

Complexul cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie. Datele antropologice referitoare la populațiile care au aparținut acestei culturi de pe teritoriul țării noastre sînt, din nefericire, mai puțin numeroase. În adevăr, informațiile noastre asupra structurii lor antropologice se limitează în prezent la scheletele care provin, în general, din morminte izolate, descoperite în cuprinsul așezărilor, ceea ce le conferă un caracter ritual (așa cum sînt acelea de la Traian). Materiale mai numeroase au fost descoperite în aria Tripolie, chiar și în cadrul unor necropole.

Ariusd—Cucuteni. Osemintele cu o datare riguroasă, aparținând culturii Cucuteni, sînt cele descoperite de H. Dumitrescu în stațiunea Traian (com. Zănești — jud. Neamț), faza A—B (Dumitrescu, 1957, p. 53—69) și cele de la Girov (jud. Neamț), descoperite de Șt. Căcoș, aparținând aceleiași faze, dar etapa A. Din aria Ariusd nu posedăm decît scheletele de la Dobșeni (jud. Covasna), descoperite de Z. Székely (1965, p. 270—275). În ceea ce privește cele 5 schelete sau resturi de schelete descoperite la Cucuteni, studiate și publicate de E. Pittard (1903, p. 223—241), menționăm că apartenența lor la cultura Cucuteni nu a fost confirmată.

Materialele antropologice de la Traian au fost descoperite în anul 1952 de către arheologul H. Dumitrescu la locul denumit „Dealul Fintinilor”, constînd din oseminte umane scoase la iveală din două gropi rotunde, care mergeau pînă la pămîntul viu, săpate sub podeaua a două locuințe din faza Cucuteni A—B. În groapa nr. 1 s-au identificat resturile unui schelet de adolescent în jur de 14 ani (subiectul I), parțial acoperite de vase sparte. Neurocraniul puternic fragmentat, nu a permis decît restaurarea unei calote și a unui fragment din masivul facial, care înconjură orbita. În groapa nr. 2 s-au găsit resturile unui schelet de copil în vîrstă de 6—7 ani (subiectul II), ale cărui piese osoase erau de asemenea foarte fragmentare, făcînd posibilă restaurarea numai a calotei.

În 1965, în aceeași stațiune au fost descoperite încă două morminte, în vecinătatea unei locuințe din faza Cucuteni A—B (Necrasov, Nicolaescu-Plopșor, 1957, p. 3—18). În mormîntul nr. 1 s-au găsit resturile osoase ale unui schelet de vîrstă matură, al cărui sex este dificil de precizat (subiectul III), datorită stării deficitare de conservare. În adevăr, printre osemintele răspîndite în dezordine în groapă, nu s-au găsit resturi craniene și nici principalele piese ale membrului superior, din scheletul postcranian identificîndu-se doar femurul și tibia stîngă, care conservă particularitățile lor normale. Mormîntul nr. 2 conținea resturile osoase a doi subiecți: un copil de 8—9 ani (subiectul IV) și un subiect matur avansat, de sex feminin, de circa 60 de ani (subiectul V). De la primul schelet lipsește orice fragment cranian, din partea postcraniană singurul rest mai important fiind unul mare de humerus, celelalte piese fiind foarte fragmentate. De la cel de al doilea schelet s-a putut reconstitui doar calota craniană, negăsindu-se nici un fragment din restul scheletului. Numărul de schelete provenite din descoperirile de la Traian se ridică deci la cinci, dintre-care doar trei furnizează date de ordin antropometric.

Materialele antropologice de la Girov sînt reprezentate prin resturile osoase a patru subiecți, dintre care trei de copii de diferite vîrste, mergînd de la 6 luni, pînă la 11—12 ani, precum și a unei femei mature de 40—50 de ani (subiectul I). Din acest material osos, numai craniile acestuia din urmă și a unui copil de 11—12 ani (subiectul II) au putut fi restaurate, pretîndu-se și unui studiu antropologic, craniile copilului de 5 ani și a celui de 6 luni neputînd fi reîntregite, datorită absenței anumitor părți esențiale. În cazul materialului descoperit la Girov, în circumstanțe nu prea bine cunoscute, pentru a ne putea pronunța dacă este vorba de morminte situate, ca în cazul celor de la Traian, în cuprinsul locuințelor merită să menționăm prezența unei trepanații în zona inferioară a occipitalului, la calota femeii.

Materialul antropologic de la Dobșeni a fost descoperit într-o salină, cu prilejul exploatării acesteia, constatîndu-se existența a opt gropi cu material ceramic pictat de tip Ariusd (Necrasov, 1964, p. 15—17). În groapa nr. 6, pe fundul căreia s-au descoperit două schelete în poziție chiruită și un craniu de capră împreună cu un vas mic, cu analogie în ceramica din faza Cucuteni B și grupul B a lui Laszlo. Din materialul osos, care a putut fi salvat de arheologul Székely, ne-a parvenit o calotă fragmentară, două resturi

Tabelul nr. 13

Principalele caractere antropometrice ale craniilor aparținînd complexului Cucuteni, inclusiv aspectul Ariusd.

Nr. Martin	Dimensiuni și indici	1 Traiana I ? 14 ani	2 Traian II ? 6—7 ani	3 Traian V ♀ 60 ani	4 Girov I ♀ 40—50 ani	5 Girov II ? 11—12 ani	6 Dobșeni ♀ adult	Variabilitatea*)	Media
1	G-op	164	170	178	165	164	178	164—178	169,8
8	Eu-eu	137	125	141	137	130	127	130—141	134,4
9	Ft-ft	96	82	98	96	100	—	96—100	97,5
10	Co-co	120	108	117	108	115	—	108—120	115,0
20	Po-b	112	114	109	109	107	—	107—114	109,25
51	Mr-ek	39	—	—	—	—	—	—	—
52	Înălțimea orbitei	33	—	—	—	—	—	—	—
8/1	Indicele cranian	83,54	73,53	79,21	83,03	79,75	71,35	71,35—83,54	79,37
9/8	I. fronto-parietal	73,53	65,60	69,56	70,07	76,92	—	69,56—76,92	71,65
9/10	I. fronto-transv.	80,00	75,26	83,76	88,96	86,96	—	80,0—87,96	84,87
20/1	I. po-bregm. long.	68,29	67,05	61,24	66,06	65,64	—	61,24—68,29	65,20
20/8	I. po-bregm.-tr.	81,75	91,20	77,30	79,56	82,31	—	77,30—82,31	80,91
52/51	I. orbital	84,51	—	—	—	—	—	—	—

*) Variabilitatea dimensiunilor craniene a subiecților, cu excepția copilului de 6—7 ani.

de mandibulă și un os metatarsian. Aceste fragmente ne-au permis să admitem că sîntem în prezența unui subiect adult, de sex feminin.

Din totalitatea acestor materiale antropologice, aparținînd complexului Ariușd-Cucuteni, s-a reușit să se restaureze șase calote, care au permis crearea unei mici serii sintetice, a căror date sînt înscrise în tabelul nr. 15.

Analiza antropologică se limitează astfel la caracteristicile craniene, întrucît singurul fragment din masivul facial, prezent la adolescentul de la Traian (subiectul I), ne oferă informații doar asupra formei orbitei. Aceeași situație o întîlnim și în ceea ce privește statură, care nu a putut fi calculată decît pentru subiectul de sex feminin, din mormîntul nr. 1 de la Traian (subiectul I), măsurînd 145 cm și care, dată fiind gracilitatea exagerată a scheletului, constituie un caz patologic, strict individual, ce nu poate fi generalizat.

Analizînd limitele de variabilitate la această mică serie sintetică pentru fiecare caracter metric, deși se constată că acestea nu sînt prea ample, totuși sub aspectul conformației calotei oferă o variabilitate destul de importantă a indicelui cranian. În adevăr, toate cele trei categorii principale ale indicelui cefalic sînt întîlnite în egală frecvență: două calote sînt dolicochrane (Traian II și Doboseni, cu indici de 73,33 și 73,33); două mezocrane (Traian V și Girov II, cu indici de 79,21 și 79,75) și alte două brahichrane (Traian I și Girov I, cu indici de 83,54 și 83,03). Calotele din ultima categorie se deosebesc de celelalte precedente prin forma foarte slab bombată sau chiar ușor aplatizată a occipitalului și prin forma ovoid-sfenoidă în norma verticală a calotei. Din contra, toate celelalte calote prezintă un occipital bombat, cu un contur în norma verticală, fie ovoid-pentagonoid, fie ovoid-eliipsoid. Desigur, este dificil să precizăm tipologia subiecților cărora le-au aparținut aceste oseminte, servindu-ne numai de caracterele calotei, fără să cunoaștem caracteristicile masivului facial, ale mandibulei și ale staturii. Chiar dacă nu putem să ne pronunțăm asupra tuturor componentelor tipologice care intrau în structura antropologică a fiecărui subiect, putem totuși preciza cît puțin prezența a unor din acestea, fără să le considerăm ca fiind singurele. Astfel, ne permitem să considerăm că adolescentul de la Traian (subiectul I) prezintă cu certitudine o componentă dinaroidă sau armenoidă, după cum femeia cu craniul trepanat de la Girov (subiectul I), copilul și maturul de la Traian (subiecții II și V); adultul de la Doboseni și copilul de la Girov II ofereau în mod sigur elemente mediteranoide. Cu toată rezerva care se impune asupra celorlalte caracteristici ale fiecărui subiect, considerăm că putem conchide că trăsăturile mediteranoide constituie predominanța la această mică serie de care dispunem: prezența caracterelor dinaroidă (armenoidă) indicînd o componentă desigur mai puțin importantă.

Comparînd aceste rezultate (destul de limitate, dat fiind caracterul materialului de care dispunem) cu ceea ce cunoaștem despre structura antropologică a populațiilor din culturile Boian, Hamangia și Gumelnița, constatăm că fondul mediteranoid este de asemenea predominant, elementul dinaroid la acestea din urmă fiind neglijabil. Desigur, concluzii mai bine fondate, reclamă mai multe descoperiri de materiale paleoantropologice aparținînd culturii Cucuteni, inclusiv aspectului Ariușd.

Tripolie. Materialul antropologic care se referă la această cultură este ceva mai bogat decît cel de care dispunem pentru cultura Cucuteni—Ariușd, fiind reprezentat prin oseminte provenind din cinci morminte izolate, precum și prin două serii mici de schelete. Trei din localitățile de unde provin aceste morminte izolate sînt situate în bazinul Nistrului, respectiv scheletul unui bărbat de la Solocani și al unui adolescent de la Luka Ustinskaia, ambele studiate de I. Gohman (1958, p. 127), precum și scheletul unui alt bărbat descoperit la Lipcani, studiat de A. Donici (1930, p. 1—4). Alte oseminte tripoliene, aparținînd unor subiecți de sex masculin, descoperite în bazinul Niprului la Vérémié și Nesvisko, au fost studiate de G. F. Debeș (1960, p. 91—92). Cele două serii de schelete provin: una de la Bilcze—Złote, din bazinul superior al Nistrului, serie studiată mai întîi în 1924 de B. Rosinski (1924, p. 29—33), completată de Stojanowski, iar apoi mai tîrziu în 1973 restudiată de Wiercinski (1978, p. 75) și o alta de la Vyhvatintzy din R. Moldova, aceasta din urmă studiată de T. S. Passek (1954, p. 56). Analiza antropologică a scheletelor din cele cinci morminte izolate evidențiază o variabilitate pronunțată a indicilor cranieni, aceasta mergînd de la unul de tip dolicocran — 67,6 (adolescentul de la Luka-Ustinskaia) pînă la un altul pronunțat brahichran — 85,6 (bărbatul de la Nesvisko). Între aceste extreme se situează craniul de tip dolicocran de la Lipcani — 72,13 și două craniuri mezocrane de la Solocani — 76,9 și Vérémié. Indicii faciali, acolo unde au putut fi calculați, oferă un caracter mult mai unitar decît al celui cefalic, deoarece toți trei subiecții cu masivul facial restaurat sînt de tip mezen. La rîndul lor indicii orbitari și nazali sînt mai variabili. Cu toate dificultățile de a preciza tipologia, în absența staturii și a unor date morfologice importante, se poate aprecia că patru din acești cinci subiecți trebuiau să fi prezentat anumite elemente mediteranoide și unul singur o componentă dinaroidă (subiectul de la Nesvisko). În ceea ce privește seria de la Bilcze-Złote, ea este formată din 17 subiecți ce au decedat datorită prăbușirii plafonului unei caverne. Așa cum rezultă din datele publicate de Stojanowski, această serie se prezintă, în medie, dolicocrană, ortocrană și acrocrană, cu indici ai masivului facial mezen, cameron și mezin, corespunzînd astfel cu caracteristicile generale a majorității seriilor neo-eneolitice din Europa. Seria de la Vyhvatintzy, constituită din 61 de schelete, puternic distruse, astfel încît numai un număr de 11 din acestea au putut fi restaurate, prezintă indicii cranian, în medie, dolicocran (73,3), indicele vertico-longitudinal hipsicran (75,0) și indicele vertico-transversal acrocran (101,7), masivul facial și părțile cele mai importante ale sale fiind caracterizate prin

indicele facial superior mezen (52,7), indicele orbitar cameconic și indicele nazal mezin. Mediile staturii sînt de tip mijlociu la bărbați și ușor supramijlocii la femei. Din punct de vedere tipologic, se constată un procentaj ridicat de mediteranoizi, la care se adaugă și o componentă protoeuropoidă, apropiindu-se astfel de seriile noastre aparținînd culturilor Boian și Gumelnița, ceea ce poate sugera participarea culturii Boian la geneza aspectului Tripolie, așa cum rezultă și din unele cercetări sovietice (Velikanova, 1975). În ceea ce privește prezența elementului protoeuropoid, nu este obligatoriu să-l considerăm ca un aport venit din exterior, întrucît acest element tipologic intra întotdeauna în această epocă în structura antropologică a fiecărei populații europoid, reprezentînd fondul vechi, moștenit din primele etape ale populației omului modern.

În concluzie, datele pe care le-am prezentat mai sus, privitor la structura antropologică a populațiilor din complexul cultural Tripolie—Cucuteni—Ariuşd, ne permit să conchidem că toate acestea prezentau un tablou tipologic asemănător, caracterizîndu-se printr-o componentă mediteranoidă majoritară, la care se adaugă elemente protoeuropoid (cromagnon), care se situează pe al doilea loc, semnalîndu-se și altele brabierane, de caracter dinaroid sau alpinoid.

Cultura Gumelnița. Această cultură este reprezentată în materialele studiate de noi prin mica serie de la Dridu (Necrasov și Cristescu, 1961, p. 53—62) constituită din 10 schelete, destul de mediu conservate, dintre care doar opt au putut fi restaurate. Din acestea, patru au aparținut unor bărbați, iar patru unor femei. În ceea ce privește vîrsta, un singur schelet a aparținut unui bărbat ce atinsese vîrsta de 50 de ani, iar restul, unor adulți decedați în jurul vîrstei de 30 de ani. Indicele cranian prezintă la bărbați o variabilitate restrînsă, toți subiecții concentrîndu-se fie în categoria hiperdolicocrană (2 indivizi), fie în cea dolicocrană moderată (2 indivizi), media fiind accentuat dolicocrană. Grupa feminină, atestată prin patru crani, este în totalitate mezocrană. Înălțimea calotei, în raport cu lărgimea sa, este la bărbați de tip ortocran (2 subiecți) sau hipsicran (2 subiecți), media indicelui porio-bregmatic longitudinal corespunzînd categoriei hipsicrane. Raportînd la lărgime, înălțimea relativă a calotei, aceasta oferă indici care la 3 subiecți se încadrează în categoria acrocrană și doar la unul singur în cea metriocrană, media revînd categoriei acrocrane. La femei, indicele porio-bregmatic longitudinal este ortocran (2 subiecți) sau hipsicran (1 subiect), cu o medie accentuat ortocrană. Indicele porio-bregmatic transversal este metriocran la toți subiecții de sex feminin, iar cel fronto-parietal este de tip euri-metop la ambele sexe. Forma calotei craniene în norma verticală este în majoritatea cazurilor ovoidă și mai rar elipsoidă. Relieful cranian, în general, nu este pronunțat, dar se constată că două crani masculine prezintă un relief supraciliar relativ dezvoltat, întovărit și de un torus mandibular și palatin accentuat. Occipitalul este bombat, niciodată însă proeminent.

Masivul facial, prezent numai la 3 schelete (2 de bărbați, 1 de femeie), aparține tipului mezen în totalitate, cu orbite mezoconci și nas camerin. Mandibula este întotdeauna gracilă. Statura, calculată după metoda Manouvrier, este mijlocie sau mică la femei și mijlocie sau înaltă la bărbați. Structura tipologică

Tabelul nr. 16

Variabilitatea și mediile calculate pentru seria de la Dridu (Cultura Gumelnița)

Nr. Martin	Dimensiuni și indici	B ă r b a ț i			F e m e i		
		Variabilitatea	M	N	Variabilitatea	M	N
1	G-op	177—190	190,0	4	167—181	171,45	4
8	Eu-cu	128—137	133,25	4	127—142	134,50	4
9	Fl-ft	92—101	97,50	4	93—95	94,00	3
10	Co-co	111—119	115,00	4	105—115	110,00	3
12	Ast-ast	100—104	102,33	3	101—107	104,00	2
20	Po-b	110—128	120,50	4	101—110	106,00	3
45	Zy-zy	127	127,00	1	111—127	119,00	2
48	N-pr	66	66,00	1	59—64	61,50	2
51	Mf-ek	42	42,00	1	37—40	38,50	2
52	Înălț. orbitei	34	34,00	1	30—31	30,50	2
54	Al-al	37	27,00	1	24—25	24,50	2
55	N-ns	48	48,00	1	41—44	42,50	2
8 : 1	I. cranian	64,32—74,58	70,29	4	76,05—78,45	77,32	4
9 : 8	I. fronto-parietal	69,70—75,78	73,18	4	69,63—73,23	71,98	3
9 : 10	I. fronto-transversal	82,88—89,38	84,80	4	81,74—88,57	85,55	3
12 : 8	I. occipit.-parietal	75,18—76,47	75,80	3	79,26—79,53	79,39	2
20 : 1	I. porio-bregm.-longit.	61,32—65,96	63,44	4	60,48—63,69	62,34	3
20 : 8	I. porio-bregm.-transv.	83,33—100,0	90,52	4	70,53—82,31	78,11	3
48 : 45	I. facial superior	51,93	51,93	1	50,39—53,15	51,77	2
52 : 51	I. orbitar	80,95	80,95	1	77,50—81,08	79,29	2
54 : 55	I. nazal	56,25	56,25	1	54,55—56,82	55,68	2
45 : 8	I. jugo-oriental	99,22	99,22	1	85,04—95,49	91,26	2

se caracterizează printr-o predominanță a formelor mediteranoide și protoeuropoide atenuate, precum și printr-o oarecare tendință de rotunjire a calotei, exprimată însă numai în grupul feminin. Se poate conchide astfel că mica serie de la Dridu se aseamănă cu cea din cultura Boian, fapt care nu ne poate surprinde, dat fiind că, după părerea multor arheologi, cultura Gumelnița s-a dezvoltat pe un fond Boian.

Cultura Petrești. Informațiile pe care le deținem despre populația acestei culturi se limitează la un singur schelet, descoperit de arheologul Iulius Paul, în 1960, la Ocna Sibiului. Acesta a aparținut unei femei în jur de 50 de ani (Cristescu, 1963, p. 131—135). Craniul este reprezentat numai printr-o calotă și, malarul stîng cu apofiza zigomatică corespunzătoare. Lungimea calotei este mijlocie (186 mm), iar lărgimea mică (130 mm), oferind un indice cefalic de tip doliocran (72,58). Înălțimea porio-bregmatică, raportată la lungimea calotei are indicele de tip ortocran (62, 90), iar raportată la lărgime unul acrocran (66, 87). Fruntea este destul de largă, corespunzător cu lărgimea calotei, așa cum rezultă din indicele fronto-parietal transversal (71, 85). Occipitalul apare relativ îngust dacă-l raportăm la lărgimea calotei (71, 56), iar formă sa este bombată în regiunea suprainiacă. Privit în norma verticală, neurocraniul apare ovoid-pentagonoid; iar în norma occipitală în formă de „cort”. Diametrul bizigomatic, determinat prin simetrie, este îngust (123 mm). Statura este joasă, dacă o determinăm după metoda Manouvrier, și submijlocie, dacă o evaluăm pe baza mediei obținută prin cele trei metode clasice. Din punct de vedere tipologic, deși sintem în prezența unui masiv facial foarte incomplet, luînd în considerație gracilitatea generală a scheletului, statura joasă, caracteristicile calotei doliocrane, de formă ovoid-pentagonoidă, precum și îngustimea diametrului bizigomatic, sintem în măsură să ne pronunțăm asupra apartenenței acestui schelet tipului mediteranoid.

DATE ANTROPOLOGICE ASUPRA PERIOADEI DE TRANZIȚIE DE LA NEOLITIC LA EPOCA BRONZULUI DIN MOLDOVA

Perioada de tranziție de la Neolitic la Bronz este deosebit de interesantă din punct de vedere antropologic, dat fiind că acum, alături de triburile autohtone, care continuă pe cele neolitice, apar reprezentanții unor triburi venite din alte regiuni, mai mult sau mai puțin apropiate, care vor contribui într-o anumită măsură la sinteza populației din epoca bronzului și deci la structura populației trace. Dintre populațiile nou venite, mai bine cunoscute din punct de vedere antropologic, sînt triburile complexului mormintelor tumulare cu ocre și cele care aparțin culturii amforelor globulare (sferice). Asupra populației locale din această perioadă, posedăm foarte puține date antropologice. Astfel, pentru complexul cultural Horodiștea—Erbiceni—Foltești, ele provin din studiul a numai două schelete, relativ bine conservate, ale acestui orizont cultural.

Orizontul Horodiștea—Erbiceni. Singurele două schelete bine conservate studiate pînă acum, provin de la Brad (jud. Neamț) și Aldești (jud. Bacău), studiate de O. Necrasov și M. Onofrei (1972, p. 3—8). Primul schelet (Brad 3), descoperit de arheologul V. Ursache, a aparținut unui bărbat în vîrstă de 60 de ani. Craniul său, de formă ovoid-clipsoidă, este doliocran (71, 92), ortocran (61, 22) și metriocran (81, 10), cu fruntea eurimetopă (68, 12) și cu occipitalul de lărgime mijlocie (72, 24), bombat și cu un plan nugal prelung. Relieful osos este relativ moderat. Masivul facial este ortognat și mezen (aproape lepten : 54,81), cu nasul mezin (49,01), carenă proeminentă și orbite mezoconci (78, 57). Malarele sînt mijlocii de largi, orientate intermediar. Raportul cranio-facial transversal se încadrează în categoria fenozigală. Mandibula este relativ înaltă, cu o apofiză mentonieră proeminentă de formă piramidală. Statura, calculată după metoda Manouvrier, ar fi fost de 166—167 cm, iar, după metoda Breitinger, de 168—169 cm, cifre care dau o medie de 168 cm, corespunzînd cu o talie supramijlocie, aproape înaltă. Toate caracterele menționate corespund destul de bine tipului protonordic. Cel de-al doilea schelet (Aldești 11), descoperit de Iulian Antonescu, a aparținut unui bărbat tînăr (20—30 ani). Craniul său, de formă ovoidă, este hiperdolicocran (65, 35), ortocran (58, 25) și acrocran (90, 90), cu fruntea eurimetopă (73, 48) și cu occipitalul relativ larg (78, 78) și foarte proeminent. Relieful cranian este relativ moderat. Masivul facial este ușor mezoognat, de tip lepten (aproape mezen : 55, 12), cu nasul mezin (50, 0), cu carenă proeminentă și orbite cameconci (74, 45). Malarele sînt relativ largi și ușor frontalizate. Mandibula este destul de înaltă cu un menton proeminent și de formă piramidală. Statura, calculată după metoda lui Manouvrier, ar fi fost de 164 cm, după cea a lui Trotter și Glessner de 168 cm, iar după cea a lui Breitinger de 166 cm, dînd o medie de 167 cm, ceea ce corespunde cu o statură masculină supramijlocie. Considerînd caracteristicile principale ale acestui schelet, putem conchide că acest subiect poate fi ratașat la tipul protoeuropoid, ușor gracilizat, poate sub o oarecare influență mediteranoidă. În concluzie, trebuie să subliniem că două schelete, oricît de complete ar fi ele, nu ne pot ajuta să stabilim structura antropologică a unei populații. Singura concluzie pe care ne-o permit se referă doar la faptul că în această structură intrau forme protonordice și protoeuropoide, fără ca aceasta să însemne că ele erau singurele prezente aici necunoscînd importanța lor. Din nefericire, nu cunoaștem suficient de bine nici structura antropologică a populației culturii Cucuteni—Ariusd, care i-a precedat pe teritoriul Moldovei (dat fiind numărul insuficient de materiale antropologice corespunzătoare), populație ai cărei continuatori sînt, după majoritatea arheologilor, oamenii din complexul Horodiștea—Erbiceni. Iată de ce nu ne putem pronunța asupra legăturilor lor genetice, pentru aceasta fiind nevoie de mai multe documente osteologice.

Cultura amforelor sferice. Descoperirea pe teritoriul României (pînă în prezent exclusiv în Moldova) a unor morminte în cutii de piatră (cisturi), aparținînd unei populații purtătoare a culturii amforelor sferice, este destul de semnificativă. Localitățile unde au fost descoperite cisturile, ale căror resturi osoase ne-au parvenit, sînt următoarele: Dolheștii Mari (jud. Suceava) — un cist cu două schelete bine păstrate, pe lângă alte cîteva cisturi distruse (Necrasov și Cristescu, 1959, p. 47—60); Preoțești (jud. Suceava) — un cist cu un singur schelet; Șerbești (jud. Neamț) — un cist cu un singur schelet; Birgăuani (jud. Neamț) — un cist cu resturile a trei schelete masculine și trei feminine; Piatra Neamț (jud. Neamț) — un cist cu resturile a 3—4 adulți și a 2—3 copii; Băcești (jud. Vaslui) — un cist cu un singur schelet, relativ bine păstrat; Scheia (jud. Iași) — două cisturi, dintre care unul cu resturile a doi subiecți și un altul cu resturile unui singur (Necrasov și colab., 1972, p. 9—23). Examinînd poziția geografică a localităților enumerate, constatăm că majoritatea se află în zona dintre Siret și Carpații Răsăriteni și numai ultimele două sînt situate între Siret și Prut. Descoperirea unor cisturi în această din urmă zonă a fost o surpriză, prezența la noi a reprezentanților culturii amforelor globulare fiind considerată drept exclusiv legată de partea occidentală a Moldovei. Din materialele care ne-au parvenit putem conchide de asemenea că majoritatea cisturilor erau izolate și numai în două cazuri au fost grupate (două la Scheia sau mai multe la Dolheștii Mari), fiecare cist putînd servi ca mormînt individual, sau ca mormînt colectiv, unde puteau fi înhumați doi sau mai mulți subiecți, indiferent de sex și vîrstă. Din nefericire, aproape toate cisturile au fost descoperite fie în cursul lucrărilor edilitare, fie al celor agricole și numai excepțional în urma unor săpături metodice (Dolheștii Mari) sau a unor sondaje (Scheia). Iată de ce în majoritatea cazurilor osemintele pe care le conțineau au fost răvășite și sparte, iar în ceea ce privește mormintele colective, oasele diferiților subiecți au fost amestecate, ceea ce a îngreuiat mult studierea lor. În cele ce urmează ne propunem să ne ocupăm pe baza materialului nostru în special de acele caractere antropologice care se pretează la un studiu populațional: indicele cranian, statura și unele elemente de ordin tipologic. În acest scop am înscris în tabelul nr. 2 principalele caractere care au putut fi stabilite în bune condiții.

Indicele cranian. Considerînd craniile, provenite din cisturile situate în zona occidentală a Moldovei și separat pe cele din zona sa estică, obținem repartitia pe categorii a acestui caracter și mediile respective (tabelul nr. 17). Chiar dacă repartitia indicilor cranieni pe categorii și mediile calculate la un număr mic de cazuri nu pot să fie perfect convingătoare, totuși diferențele constatate între subiecții făcînd parte din aceeași cultură, dar situați în două zone diferite, merită să fie semnalate, pentru că la primii sîntem în prezența apariției fenomenului de brahicefalizare, rar întîlnit la populațiile vechi. Merită, de asemenea, să arătăm că brahicrania, destul de frecventă a subiecților din zona vestică, este realizată printr-o scurtare apreciabilă a neurocraniului și într-o măsură mai mică prin lărgirea acestuia, în comparație cu subiecții din zona estică, al căror diametru cranian antero-posterior rămîne foarte lung, ca la majoritatea populațiilor mai vechi.

Tabelul nr. 17

Repartitia indicelui cranian la scheletele din zonele occidentală (Z. 1) și orientală (Z. 2) ale Moldovei

Indici	Z. 1	Z. 2
Indici hiperdolicocrani	—	—
Indici dolicocrani	—	2
Indici mezocrani	2	—
Indici brahicrani	4+1	—
Indici hiperbrahicrani	—	—
Media	82,10 (brahicrană)	73,0 (dolicocrană)

*) La indicii care au putut fi calculați direct, trebuie să mai adăugăm și pe cel al craniului nr. 2 de la Piatra Neamț, care nu a putut fi calculat din cauza lipsei părții glabelare (spartă), dar care trebuie să fi fost brahicran, date fiind lărgimea neurocraniului, precum și unele elemente structurale ale parietalelor.

Statura. Pentru scheletele din cisturile individuale și din cele colective, care au făcut obiectul unor săpături sistematice sau al unui sondaj științific (Dolheștii Mari și Scheia), staturile, calculate după mai multe metode au fost înscrise în tabelul nr. 18. Pentru scheletele din cisturile colective de la Piatra Neamț și Birgăuani (descoperite întîmplător), unde osemintele provenite de la mai mulți subiecți au fost răvășite, amestecate și parțial distruse, staturile calculate pentru adulți pe baza oaselor lungi (a căror apar-

¹ La Dolheștii Mari, după informațiile arheologului M. Dinu, care a condus săpăturile din această localitate, pe lângă cistul din care provin materialele

bine păstrate, mai erau alte cisturi parțial distruse, din care nu s-a putut recupera materialul osteologic.

Tabelul nr. 18

Principalele date antropometrice individuale ale scheletelor aparținând culturii amforelor sferice din Moldova

Nr. Maritn	Dolhești 1	Dolhești 2	Preotești	Piatra Neamț 1	Piatra Neamț 2	Birgăuani 1	Birgăuani 2	Băcești	Scheia 2
1	176	181	187	179	—	173	173	199	190
8	142	145	144	150	147	141	140	145	130
8 : 1	80,68	78,80	77,00	83,70	—	81,50	80,92	72,86	73,15
48	66	71	71	—	—	—	—	73	81
45	131	138	121	—	—	—	—	129	135
48 : 43	50,38	51,40	57,25	—	—	—	—	56,58	60,00
55	48	50	57	—	—	—	—	52	63
51 : 55	49,07	48,00	45,61	—	—	—	—	57,69	40,00
51	42	41	40	—	—	—	—	44	39 ?
52	30	30	33	—	—	—	—	31	37 ?
52 : 51	71,48	68,18	82,50	—	—	—	—	70,45	94,87
Statura după : Manouvrier	165	108	165	—	—	—	—	165	161
Trotter și Gleser	—	—	170	—	—	—	—	170	166
Breitinger-Bach	—	—	169	—	—	—	—	169	165
Mediu	—	—	—	—	—	—	—	167	161

tenență sexuală a putut fi determinată), nu au fost înscrise în acest tabel deoarece atribuirea lor la calotele craniene din același cist nu a putut fi asigurată precis. De asemenea, nu au fost indicate în tabelul nr. 18 datele referitoare la acest caracter pentru resturile osoase din cistul individual de la Șerbești, pentru care nu s-a putut obține nici o altă indicație antropologică în afară de sexul subiectului. Toate datele valabile referitoare la statură au fost utilizate atât pentru repartitia pe categorii a acestui caracter, cât și pentru calcularea mediilor pe sexe și pe zonele de proveniență : zona occidentală (Z. 1) și zona orientală (Z. 2), (tabelul nr. 19). La această repartitie, după categoriile staturii, nu apar diferențe importante între staturile individuale din cele două zone considerate, contrar cu ceea ce am constatat pentru indicii cranieni. Considerând împreună subiecții din cele două zone, obținem (pentru 10 subiecți) o medie masculină de 167, 15 cm, cea feminină (pentru șapte subiecți) fiind de 158,30 cm. La ambele sexe, mediile se încadrează în categoria supramijlocie (pe scara dimorfică), iar repartitia staturilor individuale indică o concentrare maximă a cazurilor în această categorie, atât la bărbați, cât și la femei. Putem astfel considera, deocamdată această, particularitate drept o caracteristică a populației studiate.

Tabelul nr. 19

Repartitia pe categorii a staturii

Categoriile staturii	Staturile masculine		Staturile feminine	
	Z. 1	Z. 2	Z. 1	Z. 2
Joasă	—	—	—	—
Submijlocie	1	—	—	—
Mijlocie	1	1	2	—
Supramijlocie	4	1	3	1
Înaltă	2	—	1	—
Total	8	2	6	1
Media	167,57	165,50	158,30	—

Caracteristicile tipologice. Pentru studiul tipologiei este nevoie de schelete cât se poate de complete, lipsa unui craniu întreg (neurocraniu și scheletul facial), precum și a oaselor lungi (necesare pentru calcularea staturii), constituind un serios impediment. Iată de ce nu ne-a fost posibil să determinăm tipul antropologic al tuturor scheletelor, în această situație fiind în special cele din cisturile de la Piatra Neamț și Birgăuani, care, împreună conțineau opt schelete de adulți. Scheletele relativ bine păstrate din cisturile zonei occidentale (Dolhești și Preotești) ne indică prezența unor elemente protoeuropoide, într-o anumită măsură gracilizate și brachicefalizate sau pe cale de brachicefalizare (în cazul formelor accentuate mezocrane). Din cele două schelete din zona orientală (Băcești și Scheia), accentuat doliocrane, primul aparține unui protoeuropoid slab gracilizat, în timp ce al doilea este un reprezentant al tipului mediteranoid, oferind poate un oarecare amestec nordoid. Materialele antropologice prezentate aici sînt singurele care au fost studiate pînă în prezent în țara noastră privind purtătorii culturii amforelor sferice, care au pătruns în Moldova la sfîrșitul eneoliticului și în perioada de tranziție spre epoca bronzului.

Nu cunoaștem încă importanța numerică a noi veniților pentru a ne putea da seama dacă sîntem în prezența doar a simplei infiltrări a unor „prospectori” de terenuri favorabile agriculturii și creșterii vitelor sau a unor căutători de zăcăminte metalifere ori din contra, este vorba de o pătrundere mai importantă din Europa centrală și de nord-est, unde arealul acestei culturi se întindea din Podolia și Volinia pînă inclusiv în Silezia. Trebuie să ne întrebăm, de asemenea, care sînt caracteristicile antropologice ale purtătorilor acestei culturi din acest spațiu vast. Datele de care dispunem provin din U.R.S.S. (Volinia), din diferite părți ale Poloniei și Cehoslovaciei și din Germania. Astfel, în cistul colectiv de la Voitehovka (Volinia), care servise pentru înhumarea a 10 subiecți, numai unul singur era brahieran (82,0), în timp ce ceilalți erau dolicoeran sau mezoeran. Trebuie să subliniem totodată că scheletul brahieran era situat la picioarele celorlalte schelete, marcîndu-se probabil astfel poziția de subordonare a acestui subiect (după J. Levitski, care le-a studiat) (după Debetz, 1948, p. 27). Pe de altă parte, în cisturile colective de la Suemli și de la Neta (studiate de același autor), nu a fost găsit nici un brahieran. Această situație se repetă și în Polonia, dacă considerăm mica serie sintetică publicată recent de A. Wiercinski (1978, 85—96) a cărei medie a indicelui cranian este încă dolicoerană (74, 1), precum și craniul scheletului din cistul de la Poniatovka (studiat de T. Dzierzykraj—Rogalski) (după Wiercinski, 1978, p. 82—83), al cărui indice cranian deși nu a putut fi calculat, totuși după fotografie arată că nu putea fi în nici un caz brahieran. De asemenea, mica serie sintetică moravă, publicată de J. Jelinek, este predominant dolicoerană, din 5 cranii doar unul singur fiind mezoeran. În fine, o serie destul de mare, provenită din cisturile de la Altendorf (Germania), oferă o medie a indicelui cranian incioient mezoerană (75, 2), diferită de media indicelui cranian al micii noastre serii, provenită din cisturile aflate în zona occidentală a Moldovei (82, 10). Această situație ne obligă să ne întrebăm de ce reprezentanții culturii amforelor sferice din zona occidentală a Moldovei sînt brahicefalizați, în timp ce grosul populației lor din Europa centrală și de nord-est nu prezintă acest fenomen. Este greu să găsim un răspuns absolut sigur, dar este foarte posibil ca grupul venit pe teritoriul nostru să fi avut contacte cu triburile culturii vaselor campaniforme (Glockenbecher), al căror indice cranian era destul de brahicefalizat, un eventual amestec cu aceștia declanșînd și la ei acest fenomen. Ar fi fost de asemenea posibil ca unele triburi ale culturii amforelor sferice, din care făcea parte și grupul pătruns la noi, să fi avut unele contacte cu populații mai îndepărtate, vecine cu un vechi centru preistoric de brahicefalizare, așa cum sînt unele zone din Bavaria, unde încă în mezolitic trăia la Ofnet o populație al cărei indice cranian varia de la dolicoeran la hiperbrahieran (Saller, 1962, p. 1—51).

Complexul mormintelor tumulare cu ocră. Cercetările cu privire la mormintele tumulare cu ocră au atestat venirea primelor valuri pe teritoriul României în perioada de tranziție, ele fiind urmate de altele valuri, care s-au succedat de-a lungul epocii bronzului, pătrunse aici din stepele nord-pontice. Caracteristicile majorității mormintelor au permis ratașarea lor la cultura „Drevne Iamnaia” din acea regiune, cele mai tardive, situate în plină epocă a bronzului (mai rar întîlnite la noi), provenind de la populația culturii „mormintelor cu catacombe”. Iată de ce ne vom ocupa aici numai de caracteristicile antropologice ale celor dintîi. Scheletele din mormintele de tip Drevne Iamnaia, care au putut fi studiate din punct de vedere antropologic, au fost descoperite în tumulii de la Holboca (Necrasov și Cristescu, 1957, p. 75—88) și Valea Lupului (jud. Iași) (Antoniou și Roșca, 1966, p. 49—60), săpăturile fiind conduse la Holboca de Vl. Zirra și la Valea Lupului de M. Dinu, precum și în acela de la Smeeni (jud. Buzău) (Necrasov și colab., 1964, p. 13—28), cercetat de V. Teodorescu, nereșinînd pentru acest studiu decît scheletele atribuite culturii Drevne Iamnaia (fără a le amesteca cu cele din „mormintele cu catacombe”). La datele oferite de aceste investigații am adăugat și pe cele obținute de N. Haas și M. Maximilian (1958, p. 133—144), respectiv scheletele de la Glăvăneștii Vechi (jud. Iași) și Stoicani—Cetățuia (jud. Galați), constituint o serie sintetică. Cu toate că resturile osoase, care au provenit din toți tumulii enumerați, se ridică la peste 80, numai aproximativ o treime s-a pretat la un studiu antropologic mai mult sau mai puțin complet. Datele rezultate sînt înscrise în tabelul nr. 20.

Datele medii din acest tabel, precum și studiul variabilității individuale a caracterelor, ne permit să caracterizăm această populație drept macrodimensionată, atît sub raportul staturii (care oferă o medie masculină înaltă), cît și în ceea ce privește dimensiunea longitudinală a neurocraniului (care aparține categoriei foarte lungi), precum și înălțimea și lărgimea masivului facial și lărgimea mandibulei, dar nu și din punctul de vedere al lărgimii și înălțimii cutiei craniene. Din punct de vedere al conformației, ea se caracterizează printr-o medie a indicelui cranian accentuat dolicoeran și printr-o altă a indicelui facial superior de tip mezen, prin indicii orbitali și nazali de tip mezocon și leptorin (acesta din urmă situat la granița cu categoria mezină). Din punctul de vedere al caracterelor morfoscopice, seria scheletelor din complexul mormintelor tumulare cu ocră se distinge prin crani cu relief glabular și supraciliar puternic dezvoltat, masive faciale destul de frontalizate, mandibule înalte cu apofiza mentonieră relativ puternică și scheletul postcranian robust. Analizată din punct de vedere tipologic, populația din mormintele tumulare cu ocră prezintă tipuri fundamentale: protoeuropoid, foarte rar gracilizat, și protonordoid, amîndouă foarte robuste. Pe lîngă aceste două tipuri principale, este interesant să semnalăm prezența în eșantionul feminin a unui mediteranoid, precum și a unui dinaroid, a căror origine trebuie căutată în populația locală, ceea ce atestă existența unui amestec.

Concluzii. Comparate între ele, ambele populații apărute pe teritoriul nostru în perioada de care ne ocupăm diferă nu numai din punctul de vedere al tipului de înmormîntare, dar și din acela al particula-

Tabelul nr. 20

Principalele caractere antropometrice ale scheletelor din mormintele tumulare cu ocră (serie sintetică)

Nr. Martini	Bărbați				Femei				Bărbați + Femei + Indeterminabili			
	N	M	m	δ	N	M	m	δ	N	M	m	δ
1	19	192,9	1,41	9,43	8	189,2	2,28	9,93	—	—	—	—
8	19	141,7	1,05	7,04	8	134,0	1,18	5,17	—	—	—	—
9	19	101,0	0,76	5,08	6	92,8	1,21	4,49	—	—	—	—
17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20	18	112,7	0,77	5,14	5	116,1	0,30	1,101	—	—	—	—
45	18	134,7	1,18	7,90	4	122,0	1,20	3,64	—	—	—	—
48	17	71,4	0,60	3,81	4	67,50	1,10	3,34	—	—	—	—
51	16	43,3	0,85	5,02	4	40,9	1,75	5,84	—	—	—	—
52	16	33,1	0,65	3,86	5	32,7	0,39	1,32	—	—	—	—
54	17	25,2	0,25	1,58	4	27,4	0,48	1,47	—	—	—	—
55	17	53,1	0,58	3,61	4	51,5	0,66	2,00	—	—	—	—
66	9	102,2	—	—	1	93,0	—	—	—	—	—	—
8 : 1	19	73,4	0,92	6,18	8	72,0	1,03	4,52	27	73,0	0,74	5,77
17 : 1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17 : 8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20 : 1	18	61,1	0,54	3,62	5	60,1	0,91	3,00	23	60,8	0,49	3,51
20 : 8	18	83,4	0,82	5,48	5	86,2	1,04	3,49	23	84,0	0,71	5,33
9 : 8	17	71,7	0,64	4,05	6	71,5	1,67	6,19	23	71,6	0,66	4,70
45 : 8	11	94,5	0,70	5,37	3	90,5	0,55	1,41	17	93,7	0,83	5,13
48 : 45	16	51,3	0,80	4,72	3	57,1	1,81	4,78	19	52,2	0,80	5,18
52 : 51	16	74,8	1,22	7,19	5	80,3	2,39	7,99	21	76,4	1,11	7,55
54 : 55	16	46,8	0,99	5,84	4	49,5	0,61	1,87	20	47,4	0,81	5,39
66 : 45	8	78,3	—	—	1	73,8	—	—	9	77,8	1,09	4,96
Statura	20	173,6	1,04	6,53	6	154,9	2,16	8,03	—	—	—	—

rităților lor antropologice. Ele diferă, de asemenea, destul de substanțial față de populația neolitică, cel puțin așa cum o cunoaștem în prezent după cele două serii mari, Cernica (cultura Boian) și Vărăști (cultura Gumelnița), precum și după serii mai mici și schelete izolate, care indică o importantă componentă mediteranoidă a populației autohtone, fără ca aceasta să fie însă și unică, deoarece alături de ea întâlnim aici și una protoeuropoidă, mai mult sau mai puțin gracilizată. Din nefericire, nu știm care a fost importanța numerică a celor două populații pătrunse pe teritoriul nostru, dar, din ceea ce cunoaștem asupra antropologiei populațiilor locale din epoca bronzului, putem conchide, că influența lor pe plan biologic nu a fost cu totul neglijabilă, reprezentanții culturii amforelor sferice putând să fi fost aceia care au influențat o ușoară brahicefalizare a unor populații, în timp ce triburile din complexul mormintelor cu ocră au contribuit la componenta nordoidă, fără însă a fi modificat importanța fondului mediteranoid, transmis de populația autohtonă neolitică.

CONCLUZII GENERALE

Analiza materialelor paleoantropologice făcută mai sus, privită în context cu cele de ordin arheologic, permite să conchidem că dispunem de dovezi suficiente pentru existența comunităților umane pe teritoriul României încă din paleolitic. Menționăm însă că datele, cu privire la cultura paleoliticului inferior sînt însă puține și nu întotdeauna certe ca încadrare cronologică datorită dificultăților stratigrafice (piesele considerate aparținînd „culturii de prund” de pe Valea Dirjovului sau cele de pe valea Grăunceanu de la Bugiulești). Pentru paleoliticul mijlociu, urmele de cultură materială sînt mai numeroase și bine documentate (Mitoc, Ripiceni, Valea Lupului, Ohaba-Ponor, Baia de Fier, Cheia, Ocna Sibiului etc.) și dispunem totodată de primele resturi osoase umane cu datăre certă în musterianul tîrziu, cea mai importantă fiind falanga 1 a degetului II de la piciorul drept, descoperită la Ohaba-Ponor aparținînd după St. Gaal, care a descris-o, omului de Neanderthal. În ceea ce privește craniul de la Baia de Fier de tip *Homo sapiens* găsit într-un nivel musterian, există dificultăți de ordin stratigrafic care îngreuiază încadrarea sa în timp pentru a putea afirma analogii cu descoperirile făcute la Stăroselie, Sanidar și Procop. Cu privire la paleoliticul superior datele arheologice se îmbogățesc indicînd o dezvoltare mai mare a comunităților umane de pe teritoriul românesc, dar cele paleoantropologice rămîn încă nesatisfăcătoare. Ele se reduc practic la două descoperiri: craniul de la Cioclovina găsit într-un strat aurignacian cu elemente musteriene de formă dolico crană aparținînd unei femei de 30—40 de ani, atribuit de autorii care l-au studiat la *Homo sapiens fossilis* varianta Predmost și mugurele dentar din peștera „La Adam”, de asemenea de tip *Homo sapiens* prezentînd însă unele caractere arhaice. Epipaleoliticul este reprezentat în materialul nostru de studiu prin scheletul de la Ostrovul Corbului aparținînd orizontului Schela Cladovei provenind de la un bărbat de cca. 50 de ani care oferă toate caracterele specifice lui *Homo sapiens* prezentînd un amestec de caractere paleomediterrane cu cele întîlnite la varianta Predmost.

În decursul neoliticului s-au dezvoltat noi complexe culturale de la care ne-au provenit materiale paleoantropologice care nu se mai limitează la descoperiri izolate ci beneficiem de bogate serii osteologice cum sînt în special cele de la Cernavoda, cultura Hamangia, sau de la Cernica, cultura Boian. Referindu-ne mai întîi la prima etapă a neoliticului, așa cum am văzut, reprezentanții în număr redus ai culturii Criș, de care dispunem pentru studiul nostru, reflectînd poate o mică densitate demografică, nu prezintă o structură tipologică omogenă, caracterizată prin predominanța elementelor mediteranoide, mai ales a celor gracile dar și prin prezența formelor paleomediterranoide, care atestă încă reminiscențe ale tipului protoeuropoid (cromanioid). În afară de aceste variante mediteranoide, întîlnim la populația din cultura Criș și o formă brahierană, de nuanță alpinoidă. În ceea ce privește originea mediteranoizilor prezenți în populația aparținînd acestei culturi, se poate admite că ei au putut proveni din cei migrați din lumea egeo-anatoliană, precum și din evoluția pe loc (gracilizare) a populației locale din aria culturii Criș, proces favorizat de optimul climateric post-glaciar, care a permis și dezvoltarea culturii primitive a plantelor comestibile, ca și domesticirea și creșterea animalelor. Neoliticul mijlociu cunoaște o sporire demografică importantă, care a favorizat dezvoltarea așezărilor umane, intensificarea ocupațiilor de bază și dezvoltarea unor complexe culturale și în mod corespunzător, existența unor necropole mai mult sau mai puțin extinse în spațiu și timp. Grație cercetărilor arheologice în aceste necropole am beneficiat de materiale osteologice foarte importante, provenite din săpăturile în necropola de la Cernica (cultura Boian) și din cea de la Cernavoda — Columbia D (cultura Hamangia). Populațiile din cultura Boian (Cernica, Odaia Vlădichii, Popești—Vasilași) prezintă un polimorfism relativ mai pronunțat decît cele din cultura Criș. Această situație s-ar putea explica printr-un amestec mai mare de populații, ca rezultat a extinderii ariei matrimoniale între triburile din arealul culturii Boian, cît și prin asimilarea unor noi triburi venite la sfîrșitul neoliticului timpuriu din zonele sudice. Eșantioanele, diferite numeric de care dispunem din aceste două culturi, limitează însă interpretări mai largi de ordin comparativ. Printre caracterele antropologice, care prezintă la populația culturii Boian o variabilitate foarte largă, se număra în primul loc indicele cranian, a cărui amplitudine merge de la forma ultradolicoceană la cea hiperbrahierană. De asemenea, se observă aici un dimorfism sexual mai accentuat la unele caractere. Astfel, de exemplu întîlnim mai multe forme hiperbrahierane la femei decît la bărbați, ceea ce ar putea însemna că brahicefalizarea apăruse deja la populația culturii Criș (craniul de la Gura Baciului) și a progresat mai rapid la lotul feminin decît la cel masculin. De altfel este cunoscut că toate fenomenele microevolutive debutează mai întîi la femei. Structura antropologică a acestei populații este foarte apropiată de cea a populației culturii Criș, din punct de vedere al elementelor structurale principale: protoeuropoid (sau armenoid), mediteranoid și brahieran moderat. Primul, care este cel mai vechi, deoarece provine de la populația din paleoliticul superior, se prezintă adeseori sub o formă atenuată, gracilizată și uneori chiar brahicefalizată. Al doilea, cel mediteranoid, oferă două variante principale, paleomediterranoidă (sau protomediterranoidă) și mediteranoidă, aproape clasică, precum și una secundară, pontică (sau danubiană a lui C. S. Coon, 1939, p. 137—139). În fine, tipul brahieran de nuanță alpinoidă, care apăruse deja sub formă moderată la populația culturii Criș (Gura Baciului), prezintă la populația culturii Boian și cîteva forme hiperbrahierane, mai frecvent întîlnite la lotul feminin decît la cel masculin. Se impune însă să subliniem că procentajul destul de ridicat de mediteranoizi, precum și de protoeuropoizi gracilizați, face ca seriile culturii Boian să se distingă prin o gracilitate caracteristică. Cultura Boian ar corespunde în lumea balcanică culturii Ruse din Bulgaria, datată din mileniul IV î.e.n. Seria care provine din localitatea eponimă, studiată de P. Boev (1970, p. 94—97) prezintă o structură tipologică foarte apropiată de aceea a seriilor noastre aparținînd culturii Boian, cu frecvențe ridicate de mediteranoizi și protoeuropoizi, la care se adaugă brahieri, reprezentați în seria din Ruse prin alpini și dinaroizi. Populația de la Cernavoda, aparținînd culturii Hamangia, se caracterizează prin cel mai accentuat polimorfism dintre toate seriile neolitice. Astfel, la lotul feminin constatăm prezența tuturor categoriilor indicelui cranian, inclusiv a celor brahierane extreme (care lipsesc însă la lotul masculin). O variabilitate amplă întîlnim și la alți indici ai craniului neural și ai celui facial, precum și a caracterelor morfologice descriptive. Astfel, de exemplu, neurocraniul în „norma verticală” prezintă alături de forma ovoidă, care este cea mai frecvent întîlnită aici (ca și la alte serii neolitice) aproape pe toate celelalte (pentagonoidă, romboidă, sfenoidă, sferoidă). De asemenea și forma occipitalului, de obicei bombată la populațiile noastre neolitice, prezintă aici o calotă craniană ultrabrahierană și planioccipitală, cu analogii în seria cipriotă de la Khirokitia (Boev, 1979, p. 162) putînd fi atribuită tipului dinaroid sau celui armenoid. O altă variantă a arhitecturii occipitalului, foarte înalt și prominent (nu numai bombat) cu planul nugal prelung își găsește analogii în seriile de la Tepe Hisar și Osmanakayasi (Necrasov, 1974, p. 516—518). Prezența acestor forme speciale, precum și analogiile constatate, ar putea indica existența unor legături a populației din cultura Hamangia cu lumea est-mediteraneană. În fine, reliefurile neurocraniului este și el foarte variat, mergînd de la un relief slab la forme puternice ale arcadelor supraorbitare, amintind prin aceasta unele crani masculine din seria de la Pîedmost, datată din Paleoliticul superior. O analiză individuală a tuturor scheletelor ne permite să constatăm acum, cînd dispunem de întregul material provenit din necropola de la Cernavoda, că polimorfismul morfologic, pe care l-am exemplificat mai sus, corespunde cu cel tipologic. Astfel, printre formele dolico-mezocrane distingem indivizi cu scheletul robust, care oferă toate caracteristicile tipului protoeuropoid (Cromagnon clasic), protoeuropoizi pe cale de atenuare, gracilizare și de brahicefalizare, indivizi care prezintă caracteristicile tipice grupului Pîedmost, precum și indivizi gracili al

căror ansamblu se grupează în tipul mediteranoid, reprezentat aici atât prin varianta sa atlanto-mediteranoidă și paleomediteranoidă, cât și prin cea mediteranoidă evoluată, apropiată de mediteranoizii clasici. Dintre formele brahicrane, cele moderate ar putea reprezenta etape ale brahicefalizării unor tipuri dolico-mezocrane, iar calota craniană ultrabrahicrană cu occipitalul plat (care nu prezintă nici o urmă de deformare artificială) ar putea fi atribuită unui reprezentant al tipului dinaroid sau celui armenoid. Am văzut deja mai sus că prezența acestei calote, cu analogii în seria cipriotă de la Khirokitia, precum și prezența unor cranii cu o arhitectură foarte specială a occipitalului, cu analogii în seriile de la Osmankeyasi și Tepe Hissar, ar putea servi drept un indice al legăturilor dintre populația neolitică de la Cernavodă și lumea est-mediteranoidă. Deși legăturile cu lumea est-mediteranoidă sînt de necontestat, totuși nu poate fi neglijat fondul local important la purtătorii culturii Hamangia din actuala zonă dobrogeană, dat fiind prezența protoeuropeizilor în materialul de la Cernavodă, care pot fi considerați ca reprezentanți ai tipului Pădmost, identificați în materialele epipaleolitice descoperite pe teritoriul țării noastre, precum și ai fondului mediteranoid, atestat încă în cultura Criș. În neoliticul timpuriu, cu toate că materialele antropologice sînt mai puțin reprezentative față de perioadele precedente, putem totuși consemna că populațiile complexului cultural Ariușd—Căcuteni—Tripolie, ca și ale culturilor Gumelnița (seria de la Dridu) și Petrești (Ocna-Sibului), se caracterizează prin același tablou tipologic întîlnit și în neoliticul mijlociu. Referindu-ne mai întîi la structura antropologică a populațiilor culturii Ariușd—Căcuteni, răspîndită la noi pe teritoriul Moldovei, N. V. Munteniei și Transilvaniei de sud-est, nu putem să ne pronunțăm cu certitudine asupra componentelor tipologice, dat fiind numărul redus de schelete, cât și absența la majoritatea acestora a masivului facial. Datele de care dispunem ne permit totuși să conchidem că componenta mediteranoidă rămîne în continuare majoritară, la aceasta adăugîndu-se două forme brahicrane, care atestă unele caractere dinaroid sau armenoide. Prezența acestora din urmă constituie cazuri izolate care, deși nu permit aprecieri de ordin mai larg asupra răspîndirii lor în cadrul populațiilor și nici asupra originii lor, pot indica existența unor populații în curs de brahicefalizare. Referindu-ne la materialele osteologice ale aceluiași complex cultural, de pe teritoriul Uniunii Sovietice, respectiv aspectul Tripolie, constatăm că structura antropologică a populației acestui aspect se caracterizează, de asemenea, prin prezența mediteranoizilor, alături de care întîlnim și elemente protoeuropeice (cromanoide), precum și forme brahicrane, atribuite tipurilor dinaroid sau armenoid. Componenta protoeuropeică semnalată aici, ca și la populațiile din culturile neolitice Boian și Gumelnița, ne-ar putea sugera participarea culturii Boian la geneza aspectului Tripolie, așa cum aceasta rezultă și din unele cercetări sovietice (Debeș, 1973, p. 153—169). Elementele mediteranoide sînt prezente și la populațiile culturii Gumelnița, asociate cu elemente protoeuropeice atenuate, acestea din urmă indicînd o asemănare a acestor populații cu cele din cultura Boian. Singurul caz cunoscut din cultura Petrești este și el mediteranoid. Toate aceste date ne permit să conchidem că o bună parte din triburile neo-eneolitice, care au trăit pe teritoriul nostru, se integrează, din punct de vedere antropologic, în marea lume mediteranoidă, care formează fondul principal al populației din regiunile carpato-dunărene și balcanice. Problema care se pune, în raport cu puternica componentă mediteranoidă, este aceea a originii sale. Luînd în discuție mai întîi posibilitatea formării pe loc a tipului mediteranoid, pornind de la un tip care există în paleoliticul superior și mezolitic, sîntem obligați să recunoaștem că nu dispunem de material osteologic suficient pentru susținerea unei asemenea ipoteze. În adevăr, din paleoliticul superior nu dispunem decît de craniul de la Cioclovina (considerat de autorii care l-au studiat ca o variantă Pădmost (Răiner și Simionescu, 1942, p. 490—500) și de cel de la Ostrovul Corbului din epipaleolitic, care prezintă tendințe paleomediteranoide (Necrasov și Botezatu, 1981, p. 14). Unele argumente indirecte pot fi totuși aduse în favoarea unei posibile existențe în Paleoliticul superior și pe teritoriul țării noastre a unui tip mai gracil, care ar fi putut constitui sursa locală a mediteranoizilor din neoliticul nostru. În această privință se poate invoca prezența în Paleoliticul superior a unei forme mediteranoide în Europa centrală, la Dolni Vestonice II (Moravia), descrisă de J. Jelišek (1964, comun) sau a celor din Mezolitic, descoperite în Ucraina la Vasilievka I, studiate de T. S. Konduktorova (1957, p. 189). Pe de altă parte, nu trebuie să uităm, că începutul neoliticului este caracterizat printr-un optim climateric post-glacial (așa cum rezultă din analizele de polen și prezența în apele Mării Negre în această epocă a unui pește stenoterm — Aurata-Aurata), care a putut favoriza evoluția pe loc într-un timp îndelungat a unei forme paleomediteranoidă, semnalată încă din Paleoliticul superior, spre un tip mediteranoid de o formă deja destul de gracilă. Aceasta nu înseamnă însă, că la constituirea fondului mediteranoid, să nu fi participat, în mare măsură, triburile venite din lumea egeco-anatoliană. Dimpotrivă, aceste raporturi strîns și permanente sînt demonstrate de numeroase obiecte de podoabă din valve de *Pectunculus* și *Spondyllus*, absente în Marea Neagră în decursul neoliticului, ca de altfel și astăzi, dar prezente în Mările Mediterană și Egee (Necrasov și Haimovici, 1962, p. 1—15). Putem deci sublinia că nu ne situăm pe o poziție absolut negativă asupra ipotezei unei imigrări de mediteranoizi, ci mai degrabă că ne străduim de a găsi și alte explicații plauzibile asupra apariției lor.

În perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului au pătruns pe teritoriul patriei noastre noi triburi venite din alte regiuni, cum sînt cele din complexul mormintelor cu ocră și cele care aparțin culturii amforelor globulare (sferice). Din nefericire, pentru populația locală dispunem numai de două schelete, aparținînd complexului cultural Horodiștea—Erbiceni—Foltești. Deși nu putem aprecia importanța numerică a primelor două populații pătrunse pe teritoriul nostru, putem conchide că influența lor pe plan biologic nu a fost cu totul neglijabilă. Astfel, pentru reprezentanții culturii amforelor sferice: Piatra Neamț,

Dolhești Mari (Necrasov și Cristescu, 1959, p. 47—58). Basarab-Preotești, Băcești, Bărgăuani, Șerbesti, deși scheletele bine conservate sînt reduse ca număr, totuși semnalăm o particularitate importantă, respectiv predominanța unor elemente protoeuropoide, într-o anumită măsură gracilizate și brahicefalizate sau pe cale de brahicefalizare. Unul din cele două schelete de la Dolhești (din care numai unul este mai bine conservat) aparține tot unui tip protoeuropoid atenuat și ușor brahicefalizat. Prin urmare, purtătorii culturii amforelor sferice sînt diferiți de alte populații neoneolitice din țara noastră. Populația complexului mormintelor tumulare cu ocră, așa cum am văzut, este în prezent bine cunoscută prin scheletele provenite din tumulii de la Holboca și Valea Lupului, Smeeni, Glăvănești Vechi, Brăilița, Stoicani și Corlăteni. Această populație se caracterizează printr-o talie înaltă, robustețe, craniul în majoritate dolico-mezocran, prezentînd frecvent un relief pronunțat. O parte importantă dintre acestea aparține tipului protoeuropoid, foarte rar gracilizat, unele oferind cîteva afinități cu tipul Pădurea (în special prin relieful cranian pronunțat), în timp ce altele se apropie de formele nordice. La aceste forme dominante, trebuie să adăugăm cîteva brahicefale (dintre care un hiperbrahiceran planioccipital) și mediteranoide. Acestea din urmă ar putea proveni din amestecul cu neoliticii locali. Subliniem, de asemenea, că fondul antropologic al populațiilor mormintelor cu ocră se înrudește cu acel al populației din faza Drevne-Iamnia din stepelile nord-pontice. Cîteva schelete aparținînd fazei mormintelor „cu catacombe”, descoperite la Smeeni, prezintă un procentaj de brahicerani moderați, ca și populația din aceeași fază din sudul Uniunii Sovietice. Putem conchide că triburile, sosite pe teritoriul patriei noastre în perioada de tranziție, au intrat în sinteza biologică a populațiilor din epocile următoare, triburile din cultura amforelor sferice influențînd procesul de brahicefalizare, iar reprezentanții mormintelor cu ocră contribuind la accentuarea unor caractere protoeuropoide și a componentei nordice, care nu vor modifica însă importanța fondului mediteranoid, așa cum vom constata din analiza structurii antropologice a populațiilor aparținînd culturilor Monteoru și Noua.

BIBLIOGRAFIA

1. Acsádi G., Nemesskéri J.: *History of human life span and mortality*, Budapest, 1970, p. 24—50.
2. Alexeev V. P., Debetz G. F.: *Kranietrija*, Moskva, Nauka, 1964.
3. Antoniu S., Roșca-Gramatopol M.-E.: *Studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocră de la Valea Lupului*, în *AȘU—Iasi*, XII/1, 1966, p. 49—60.
4. D. Berciu: *Une civilisation néolithique récemment découverte en Roumanie: la civilisation de Hamangia*, 1955, p. 1.
5. Berciu D.: *Contribuții la problemele neoliticului în România, în lumina noilor cercetări*, București, 1961.
6. Berciu D.: *Cultura Hamangia*, București, 1966.
7. Blanc A. G.: *Der erste fossile Fund eines Neanderthales von Salents*, in *Anthrop. Anz.*, 24, 4.
8. Boev P., Schwidetzky: *Rassengeschichte von Bulgarien*, in *Rassengeschichte der Menschheit*, 6. Lieferung, Europa IV, München—Wien, 1979.
9. Boev P.: *Antropologiske Angaben über die Ethnogenese der Thraker*, in *Homo*, 1970, XXI/2, p. 94—97.
10. Botez I. G.: *Date paleolitice asupra stratigrafiei loessului*, în *AARMSS*, 7, 1930—1931.
11. Botez I. G.: *Recherches de paléontologie humaine au N. de la Roumanie*, în *AȘU—Iasi*, Iasi, 1933, 17.
12. Canăcuț G. H.: *Necropola preistorică de la Cernica și locul ei în neoliticul românesc și european, în lumina ultimelor descoperiri arheologice*, în *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 379 și urm.
13. Chelcea I.: *Tipuri de crani românești din Ardeal*, în *AARMSS*, 1935, s. III, t. X, mem. 10, p. 1—28.
14. Coon C. S.: *The Races of Europe*, New-York, 1939, p. 137—139.
15. Comșa E.: *Istoria comunităților culturale Boian*, București, 1974.
16. Cristescu M.: *Studiul antropologic al scheletului de la Ocna-Sibului aparținînd culturii Petrești*, în *Forsch. f. Volks- und Landesk.*, 6, Sibiu, 1963, 131—135.
17. Czekański J.: *Człowiek w czasie i przestrzeni*, Warszawa, 1943.
18. Debetz G. F.: *Paleoantropologia S.S.S.R.*, Moskva, 1948.
19. Debetz G. F.: *Paleoantropologia SSSR*, Moskva, Leningrad, 1948; *Idem*, *Antropologičeskaja charakteristika tchčrepa iz Neznisko, Issledovanja po archeologii iugo-zapada SSSR i Rumynskoj Norodnoj Respubliki*, Chișinău, 1960, p. 91.
20. Debetz G. F.: *Die Sowjetunion*, in *Fundamenta*, VIII, Köln, 1, 1973, p. 153—169.
21. Donici A.: *Note sur quelques crânes scythes*, *Revue anthropologique*, 7—9, 1930, 1—4.
22. Donici A.: *Contribution à l'étude anthropologique du crâne scythe et essai relatif à l'origine géographique des scythes*, în *AARMSS*, 1935, s. III, t. 10, mem. 9, p. 1—51.
23. Dumitrescu H.: *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1—4, p. 53—69.
24. Dumitrescu V. I.: *Originea și evoluția culturii Cucuteni—Tripolie*, I, în *SCIV*, XIV, 1963, 1, p. 51—74 și II, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 285—305.
25. Eickstedt v. E.: *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit*, Stuttgart, 1937—1943.
26. Gaal v. St.: *Der erste mitteldiluviale Menschenknochen aus Siebenbürgen. Die paläontologischen und archäologischen Ergebnisse der in Ohabaponor ausgeführten Höhlenforschungen*, in *Publ. Muz. Jud. Huned.*, III—IV, 1927—1928, XXV—XXVI, p. 61—108.
27. Gavrilovič Z., Schwidetzky I.: *Jugoslaviien*, in *Rassengeschichte der Menschheit*, 6. Lieferung, Europa IV, München—Wien, 1979.
28. Gohman I. I.: *Čerep rebenka iz ranne-tripol'skogo poselenja Luka-Ustinskaja*, in *Sov. Antrop.*, 4, 1958, p. 127.
29. Grimm H.: *Grundriss der Konstitutionsbiologie und Anthropometrie*, 3. Erweiterte Auflage, Berlin, 1966.
30. Haas N., Maximilian C.: *Antropologičeske issledovanje okrasenih kostiakov iz kompleksa mogil s ohroi v Glăvănești Vechi, Corlăteni și Stoicani—Călușuța*, in *Sov. Antrop.*, 1958, 4, p. 133—146.
31. *Istoria României*, I, 1960, București.
32. Jarman M. R.: *The origins of animal and plant husbandry*, 1972, 1—13.
33. Jelinek J.: *A contribution to the origin of the Mediterranean type*, in *VII-e Congr. Intern. Sc. Anthropol. et Ethnol.*, Moscou, 1964, p. 143—191.

34. Konduktorova T. S.: *Palaeoantropologičeskje materialy iz mezoliticheskogo mogilnika Vasilievka*, in *Sov. Antrop.*, 2, 1957, p. 189.
35. Manouvrier L.: *La détermination de la taille d'après les grands os des membres*, in *Bull. et Mém. Soc. Anthropol.*, Paris, s. II, 1893, 4, 347-402.
36. Martin R., Saller K.: *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart, 1957, I, p. 429-597.
37. Milcu Șt.: *Dezvoltarea cercetărilor de antropologie din țara noastră*, in *Probl. de Antrop.*, 1, 1954, 7-30.
38. Mollison T.: *Spezielle Methoden anthropologischer Messung*, Berlin-Viena, 1938.
39. Moroșan N. N.: *Contribuții la cunoașterea paleoliticului din Moldova de Nord*, in *AARMSS*, 1927.
40. Moroșan N. N.: *La Station paleolithique de grotte de Sinea Ripiceni*, in *Dacia*, V-VI, 1935-1936, p. 1-22.
41. Necrasov O.: *Asupra unor crani vechi-trepanate găsite pe teritoriul R.P.R.*, in *Probl. de Antrop.*, 1, 1954, 119-126.
42. Necrasov O.: *Considération sur la structure anthropologique des populations de l'âge de la pierre en Roumanie et les problèmes qui s'y rattachent*, in *Antrop. Közlemények*, 5, 1961, 53-60.
43. Necrasov O.: *Sur les particularités morphologiques d'un bourgeon dentaire appartenant à l'homme fossile (Homo-fossilis) découvert dans la grotte „La Adam”*, in *AȘU-Iași*, II, 8, 1962, p. 187-192.
44. Necrasov O.: *Étude anthropologique des restes osseux néolithiques appartenant à la culture Cucuteni-Atiușd, découverts à Dobogeni*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, I, 1964, 15-17.
45. Necrasov O.: *Studiul osemintelor umane și al resturilor de paleofaună în mormintul neolitic de la Cluj-Gura Baciului, datând din cultura Criș*, in *Apulum*, V, 1965, p. 19-35.
46. Necrasov O.: *Nouvelles données anthropologiques concernant la population de la culture néolithique Starcevo-Criș*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, 2, 1965, p. 9-17.
47. Necrasov O.: *Évolution de la structure anthropologique de la population de la Roumanie, depuis le Paléolithique jusqu'à nos jours*, *Ann. roum. d'Anthrop.*, 10, 1973, p. 3-19.
48. Necrasov O.: *Le processus de brachycéphalisation dans les populations de Roumanie à partir du Néolithique et jusqu'à nos jours*, in *Bevölkerungsbiologie*, Stuttgart, 1974, p. 512-524.
49. Necrasov O.: *Nouvelles données sur la pratique de la trépanation chez les populations préhistoriques et protohistoriques de Roumanie*, in *Mitteilung der Anthropol. gesell.*, in Wien, VII, 1977, p. 130-134.
50. Necrasov O.: *L'anthropologie de l'aire thrace*, in *Actes II-e Cong. intern. Thrac.*, București, 1976, III, 1980, p. 423-443.
51. Necrasov O.: *Physical anthropological characteristics of skeletons from kurgan graves in Romania*, in *J.I.E.S.*, v. 8, nos. 3-4, 1980, p. 337-343.
52. Necrasov O., Antoniu S.: *Contribuții la studiul antropologic al populațiilor care au trăit în trecut în zona orașului Birlad*, in *AMM*, I, 1979, p. 19-39.
53. Necrasov O., Antoniu S., Fedorovici C.: *Nouvelles données sur les squelettes de la culture des amphores sphériques trouvés en Moldavie*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, 9, 1972, p. 9-25.
54. Necrasov O., Botezatu D.: *Les caractéristiques anthropologiques d'un squelette découvert à Ostrovul Corbului, appartenant à l'aspect culturel Schela Cladovei*, in *Ann. Roum. d'Anthrop.*, 1981, 18, p. 11-14.
55. Necrasov O., Botezatu D., Fedorovici C.: *Sur les sépultures néolithiques de Cernica (culture Boian) et les caractéristiques démographiques de cette population*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, 16, 1979, 13-18.
56. Necrasov O., Cristescu M.: *Contribuție la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocră de la Holboca-Iași*, in *Probl. antrop.*, 3, 1957, p. 73-143.
57. Necrasov O., Cristescu M.: *Contribuție la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocră de la Brătila*, in *SCIIV*, VIII, 1-4, 1957, p. 75-88.
58. Necrasov O., Cristescu M.: *Étude anthropologique des squelettes énéolithiques de Dolhești Mari (lombe à ciste)*, in *AȘU-Iași*, 5, 1959, p. 47-60.
59. Necrasov O., Cristescu M.: *Les premiers brachycéphales néolithiques et énéolithiques sur le territoire de la R.P. Roumanie*, in *Ber. 6 Tag. Deutsch. Gess. Anthropol.*, 1959, p. 152-159.
60. Necrasov O., Cristescu M.: *Contribution à l'étude anthropologique des squelettes des tombes à ocre, trouvés sur le territoire de la R.P. Roumanie*, in *Actes VI-e Cong. int. Sc. Anthropol. ethnol. Paris*, I, 1960, p. 663-667.
61. Necrasov O., Cristescu M.: *Étude anthropologique des squelettes de Dridu (culture Gumelnița)*, in *AȘU-Iași*, VII, 1, 1961, p. 53-62.
62. Necrasov O., Cristescu M.: *Sur les méditerranéens du Néolithique roumain*, in *Acta Fac. Rer. Nat. Univ. Comenianae*, *Antrop.*, 3-4, 1961, p. 201-212.
63. Necrasov O., Cristescu M.: *Contribution à l'étude anthropologique des squelettes de la culture Boian*, in *AȘU-Iași*, IX, 1963, 1, p. 47-55.
64. Necrasov O., Cristescu M.: *Données anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumanie*, in *Homo*, 16, 1965, 129-161.
65. Necrasov O., Cristescu M.: *Contribution à l'étude anthropologique des squelettes de la culture Boian (nécropole de Cernica) en comparaison avec d'autres séries néolithiques de la R. P. Roumanie*, in *Atti del VI Congr. intern. Sc. Preist. e Protoist.*, 1966, p. 295-298.
66. Necrasov O., Cristescu M.: *Aspecte antropologice ale neoliticului și eneoliticului românesc*, in *Stud. cerc. de Antrop.*, 4, 1967, p. 159-169.
67. Necrasov O., Cristescu M.: *Structure anthropologique des tribus néo-énéolithique et l'âge du bronze de la Roumanie*, in *Fundamenta*, 3, 1973, p. 137-152.
68. Necrasov O., Cristescu M., Antoniu S.: *Studiul antropologic al scheletelor descoperite în necropola de la Smeeni, aparținând eneoliticului și vrstei bronzului*, in *Studii și cerc. de Antrop.*, I, 1964, 1, 13-31.
69. Necrasov O., Cristescu M., Botezatu D., Miu G.: *Aspects démographiques et caractères anthropologiques de la population néolithique de Cernavoda (Columbia D), appartenant à la culture Hamangia*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, 19, 1982, p. 11-21.
70. Necrasov O., Cristescu M., Botezatu D., Miu G.: *Sur les caractéristiques anthropologiques de la population Néolithique de Cernica, appartenant à la culture Boian*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, 20, 1983, p. 3-15.
71. Necrasov O., Cristescu M., Maximilian C., Nicolescu-Plopșor D.: *Studiul antropologic al scheletelor descoperite în cimitirul preistoric de la Cernavoda*, in *Probl. de antrop.*, IV, 1959, p. 21-45.
72. Necrasov O., Haimovici S.: *Studiul resturilor de faună neolitică (cultura Hamangia) descoperite în cursul săpăturilor de la Techirghiol*, in *Materialc*, VIII, 1962, p. 1-18.
73. Necrasov O., Klüger R., Roșca M.: *Étude anthropologique des squelettes énéolithique de „Dealul Sofia” (Cernavoda)*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, 2, 1965, p. 19-28.
74. Necrasov O., Nicolaescu-Plopșor D.: *Étude anthropologique des squelettes néolithiques appartenant à la culture de la céramique peinte Cucuteni-Tripolie découverts à Traian Iu*, *AȘU-Iași*, III, 1-2, 1957, 3-18.

75. Necrasov O.: *Sur les restes des faunes subfossiles datant de la culture Starcevo-Criș et le problème de la domestication*, in *AȘU—Iasi* s. II, t. X, fasc 1, 1961, p. 167–181.
76. Necrasov O., Știrbu M.: *L'importance de l'élevage dans l'économie primitive des tribus du néolithique ancien de Roumanie*, in *Ann. Roum. d'Anthrop.*, 15, 1978, p. 15–20.
77. Necrasov O., Știrbu M.: *Contribuții la studiul faunei din cultura Criș*, in *AMM*, 2, 1930, p. 19–34.
78. Necrasov O., Onofrei M.: *Contribution à l'anthropologie de la population néo-éolithique du complexe Horodiștea-Foltești*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, 9, 1972, p. 3–8.
79. Nestor I.: *Probleme noi în legătură cu neoliticul din R.P.R.*, in *SCIV*, 1, 1950, 2, 203–219.
80. Nestor I.: *Istoria societății primitive*, București, 1970.
81. Nicolaescu Ploșor C. S.: *Cercetări asupra paleoliticului timpuriu*, in *Materiale*, III, 1957, p. 285.
82. Nicolaescu Ploșor C. S., Bolomei P., Firu I., Nicolaescu Ploșor D.: *Cele mai vechi măturări ale vieții omului în Europa descoperite în țara noastră*, in *Stud. cerc. antrop.*, 1, 1964, p. 39–46.
83. Nicolaescu Ploșor C. S., Nicolaescu Ploșor D.: *Le prépaléolithique, la plus ancienne étape du processus de travail conscient de l'homme*, in *Mém. Acad. R.S.R., Centre d'Histoire Craiova, série Anthropologique*, III, 1968, p. 3–12.
84. Nicolaescu Ploșor C. S. și Zaharia N.: *Cercetările de la Mitoc*, in *Materiale*, V, 1959, p. 11.
85. Nicolaescu Ploșor D., Popovici I.: *Les populations néolithiques du Bas-Danube. Les tribus des civilisations de Botan et de Gumelnița*, in *Ann. roum. d'Anthrop.*, 4, 1967, p. 3–16.
86. Olivier Georges, 1960: *Pratique anthropologique*, Paris, p. 115–270.
87. Passek T. S.: *Itoĭti raboty v Moldavii, v oblasti pervobytnoi archeologii (Raskopki iz S. Vyhatintsy v. 1952)*, in *KSIMK*, vyp. 56, 1954.
88. Petrescu-Dimbovița M.: *Contributions au problème de la culture Criș en Moldavie*, in *Acta Arch. Budapesta*, IX, 1958, 1–4, p. 53–68.
89. Petrescu-Dimbovița M.: *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași, 1978.
90. Petrescu-Dimbovița M.: *L'importance des fouilles archéologiques de Cucuteni. La Civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987.
91. Pittard E.: *30 crânes roumains provenant de la Moldavie*, in *Bull. Soc. Sc. Buc.*, 3–4, 1903, p. 223–241.
92. Pittard E., Donceel A.: *Quelques crânes anciens de Roumanie présentant la déformation macrocéphalique*, in *Arch. Suisse d'Anthrop. gén.*, VI, 1930–1931, 1, p. 44–54.
93. Rainer F., Simionescu I.: *Sur le premier crâne d'homme paléolithique trouvé en Roumanie*, in *AARMSS*, III–XVII/12, 1942, p. 489–501.
94. Repciuc E., Gherghiu A.: *Les squelettes de l'époque de bronze de Sărata Monteoru*, in *Recueil d'études méd.*, București, 1948.
95. Roginski A., Levin M.: *Osnovi antropologii*, Moscova, 1955.
96. Rosinschi B.: *Studia nad czaszkami neolitycznymi znalezionymi w Polsce*, in *Wiadomości Archeologiczne*, t. 9, 1924, p. 29–31.
97. Russell G.: *Étude de l'indice céphalique des crânes anciens trouvés en Ardèche*, in *Archives d'Anatomie et d'Embryologie*, t. XXVIII, 1939, p. 85–94.
98. Russell, Mareș V.: *Considerații antropologice asupra scheletului aparținând culturii Criș de la Sf. Gheorghe-Bădeaza*, in *Materiale*, 2, 1956 p. 28–39.
99. Rusu I. G., Șerban S., Vlăsa A., Galamb V., Motiuc C.: *Contribution de l'aspect anthropologique de l'homme de la culture Criș*, in *VI-e Congrès des Sc. Anthrop. et d'Ethnol.*, Paris, 1960, p. 679–682.
100. Saller K.: *Die Ofnet-Funde in neuer zusammensetzung*, in *Z. Morph. Anthrop.*, 52, 1962, p. 1–51.
101. Saller K.: *Leitfaden der Anthropologie*, Berlin, 1964, p. 117–163.
102. Sauter M.: *Les races brachycéphales du Proche-Orient des origines à nos jours*, in *Arch. Suisse d'Anthropol. générale*, II, 1945, p. 68–131.
103. Schaeuble J.: *Anthropologische Untersuchung der heitischen skelettfunde aus Osman Kayasi bei Bogazköy (Anatolien)*, in K. Bittel: *die heitischen Grabfunde von Osman Kayasi*, 1958, Berlin.
104. Simionescu I.: *Omul paleolitic*, București, 1910.
105. Szekely Zoltan: *Contribution à l'étude du développement du Néolithique dans la Transylvanie sud-orientale*, in *Atti del VI Congresso*, II, Roma, 1965, p. 270–275.
106. Trotter K., Gleser G. C.: *A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life of long bones after death*, in *Am. Journ. Phys. Anthropol.*, 1958, 16, p. 70–124.
107. Tudor A., Ionescu I.: *Contribuție la morfologia neurocraniului populației din RPR*, in *Bul. de șt. med.*, I, 1949, 7, p. 615–622.
108. Velikanova M. S.: *Paleoantropologia Prutsko-Dnestrovskovo mezdurečia*, Moscova, 1975.
109. Vlăsa N., Palco A.: *Un mormânt de înmormântare aparținând culturii Criș timpuriu din Transilvania*, in *Aputum*, V, 1965, p. 13–19.
110. Vlăsa N.: *Cultura Criș în Transilvania*, in *ActaMN*, III, 1966, p. 9–47.
111. Vlăsa N.: *Cea mai veche fază a complexului cultural Starcevo-Criș în România*, *ActaMN*, IX, 1972, p. 7–28.
112. Xirōtirīs N.: *Rassengeschichte von Griechenland*, in *Rassengeschichte der Menschheit, 6. Lieferung, Europa IV*, München–Wien, 1978, p. 162.
113. Wiercinski A.: *Racial history of Poland*, in *Rassengeschichte der Menschheit*, 1978, 5, p. 75–96.
114. Zaharia N., Petrescu-Dimbovița M., Zaharia E.: *Așezări din Moldova, de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

RECHERCHES PALÉANTHROPOLOGIQUES CONCERNANT LES POPULATIONS QUI VÉCURENT SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

RÉSUMÉ

Nous nous sommes proposé de réaliser une étude sur la structure anthropologique et son évolution des populations qui vécurent sur le territoire roumain, en commençant par le Paléolithique.

Paléolithique. Les plus anciens documents sur la présence de l'homme paléolithique dans l'espace carpatodanubiano-pontique sont nombreux pour ce qui concerne les vestiges d'ordre archéologique, mais les matériaux paléanthropologiques qui en proviennent sont extrêmement rares or bien même absents.

Les premiers matériaux paléanthropologiques connus sont représentés par les phalanges d'Ohaba-Ponor (dept. de Hunedoara) découvertes dans un milieu moustérien et attribuées par le professeur St. v. Gál, qui les a étudiées, à l'homme de Néanderthal.

Il faut noter, de même, qu'au cours des fouilles pratiquées à Baia de Fier, dans la grotte „Peștera muierilor“ sous la direction de C.S. Nicolaescu-Plopșor, des ossements humains furent découverts dans un milieu moustérien, dont un crâne qui offre tous les caractères spécifiques de l'homme actuel (*homo sapiens*). Des difficultés d'ordre stratigraphique ne permettent pas d'en préciser la position chronologique. Pour ce qui concerne le Paléolithique supérieur, les données archéologiques indiquent un développement plus important des collectivités humaines sur le territoire de la Roumanie, mais les données paléanthropologiques restent encore assez insuffisantes, étant réduites jusqu'à présent à deux découvertes : celle du crâne de Cioclovina et celle d'un bourgeon dentaire humain, découvert dans la grotte „La Adam“ (Dobrogea) au cours des fouilles pratiquées par les paléontologues de l'Institut de Spéologie de Bucarest, sous la direction du professeur Margareta Dumitrescu. L'homme de Cioclovina, étudié par Fr. Rainer et I. Simionescu appartient à notre espèce actuelle, tout en présentant quelques caractères qui l'on trouve aussi chez les hommes de Pfedmost (Tchécoslovaquie). Pour ce qui est du bourgeon dentaire qui provient d'un enfant de 4-6 ans, il présente un aspect général propre à *Homo sapiens* tout en conservant un caractère archaïque (un tubercule central de forme pyramidale que l'on trouve parfois aussi sur certaines molaires des néandertaliens, mais pas sur celles de l'homme actuel).

L'Épipaléolithique (Mésolithique) est représenté dans notre matériel d'étude par un squelette découvert au cours des fouilles de sauvetage à Ostrovul Corbului (sous la direction de P. Roman et A. Păunescu). Ce squelette offre un mélange de caractères évolués et de caractères archaïques que l'on trouve aussi chez les hommes de Pfedmost. Comme typologie l'homme épipaléolithique d'Ostrovul Corbului peut être rattaché à la variante paléoméditerranéenne (ou protoméditerranéenne).

Le Néolithique. Les documents paléanthropologiques pour le Néolithique sont bien plus importants que ceux qui proviennent du Paléolithique et de l'Épipaléolithique. En effet, ils ne se limitent pas à des découvertes isolées (comme pour le Paléolithique) mais proviennent souvent de très grandes nécropoles qui nous ont fourni des séries formées de quelques centaines de squelettes (comme, par exemple, les nécropoles de Cernavodă (culture Hamangia) et de Cernica (culture Boian). Cela nous a permis d'en aborder quelques aspects d'ordre démographique ainsi que d'en approfondir la structure anthropologique.

La plus ancienne culture néolithique de notre pays, celle de Criș est représentée seulement par les ossements de 16 sujets provenant des localités suivantes : Gura Baciului, Bodehaza, Salca, Ostrovul Corbului, Pogorăști, et Trestiana, dont nous avons constitué une synthèse. Cette série est caractérisée par la prédominance des éléments méditerranéens, spécialement des formes graciles (qui attestent avec la population des régions égéo-anatoliennes) mais aussi des formes robustes qui rappellent un mélange protoeuropéen. Il ne faut pas oublier de même la présence d'un forme brachycrâne (Gura Baciului). Les restes osseux des animaux découverts dans les stations appartenant à la culture Criș (autant que dans les tombes) attestent que l'élevage est devenu bien plus important que la chasse en vue d'obtenir la nourriture d'origine animale. Cela prouve que la „révolution néolithique“ favorisée par l'optimum climatique postglaciaire fut réalisée dès le commencement de la culture Criș. L'amélioration des conditions de vie explique l'augmentation de la durée de la vie parce que nous avons rencontré dans notre petite série synthétique des sujets mûrs avancés ainsi que même un longévité pour le temps. Au cours du néolithique moyen de multiples cultures se sont développées sur notre territoire mais malheureusement il nous loint d'être représentées toutes par des matériaux anthropologiques et celles qui le sont ne le sont pas d'une manière égale. Cependant l'augmentation démographique qui caractérise cette période a permis constitution de grandes nécropoles comme celles découvertes à Cernavodă (culture Hamangia) et à Cernica (culture Boian).

La population de la culture Hamangia est bien connue grâce aux fouilles dirigées par D. Berciu dans la grande nécropole de Cernavodă (Columbia D.) qui a livré les ossements de plus de 500 sujets. Malheureusement, étant donné les travaux éditoriaux qui précéderont les fouilles archéologiques, une grande partie des squelettes fut écartée détériorée. Une étude anthropologique préliminaire fut publiée par Olga Necrasov, Maria Cristescu, C. Maximilian et D. Nicolaescu-Plopșor. Elle fut suivie d'une étude complète réalisée plus tard par les auteurs du présent travail (1982, p. 12-24). Les données d'ordre démographique qui furent obtenues indiquent que seulement 5% des squelettes sont appartenus aux enfants, 3% aux adolescents et 12% aux adultes. Les décès à l'âge mûr représentent la grande majorité (c. 63%) et seulement c. 3% des sujets ont dépassé 60 ans. L'âge moyen aux décès y est de 35 ans pour la série entière et de c. 33 ans pour tous ce qui ont dépassé la vingtaine. Les données anthropométriques obtenues pour la série de Cernavodă peuvent être résumées de la manière suivante. Les crânes y sont en premier lieu dolichocrânes y compris hyperdolichocrânes, mais les mésocrânes sont encore assez nombreux. Les brachycrânes très rares, présentent néanmoins toutes les variantes: brachycrâne modérée, hyperbrachycrâne et ultrabrachycrânes à l'occipital aplati. Les indices verticaux sont variables, mais les valeurs élevées dominent. L'occipital présente habituellement une caractéristique particulière de l'écaillé: très haute, très fortement bombée le lieu du maximum de saillie se situant très haut par rapport à l'inion, au dessus auxquelles se trouve une dépression transversale. Cette forme de l'occipital se retrouve sur certains crânes de la série d'ormankayasi. Le relief frontal et occipital est fréquemment modéré, mais les crânes à relief puissant n'y manquent pas, même s'ils sont peu nombreux. Le relief supramastoidien est presque toujours accusé. L'indice facial y est soit mésène, soit leptène, les autres catégories, euriène et hyperleptène, ne se trouvant que chez les femmes. L'indice orbitaire chez les hommes est du type mesoconque et hypsiconque, avec une fréquence presque égale, mais chez les femmes la forme hypsiconque domine. L'indice nasal chez les premiers est presque tout aussi fréquemment chamaerhinien que mesorhinien ou leptorhinien, tandis que chez les femmes la catégorie chamaerhinienne comprend la majorité des sujets. L'analyse typologique de chaque squelette nous indique la prédominance du type atlantoméditerranéen et aussi des méditerranéens graciles. À côté de ceux-ci on constate la présence des types plutôt massifs, hyperdolichocrânes de haute taille, au relief crânien fortement accusé à affinités prononcées avec le type de Pfedmost. Il faut signaler aussi la présence de quelques brachycrânes modérés de facture alpine et un brachycrâne accentué, à occipital aplati, qu'on pourrait rattacher au type arménoïde ou bien dinaride. Cette structure anthropologique, assez polymorphe, atteste d'une part l'existence de relations de cette population avec celles qui les précéderont au mésolithique et même au paléolithique supérieur, temoins certains caractères que l'on trouve aussi chez les hommes de Pfedmost. D'autre part, les relations de la population appartenant à la culture Hamangia avec l'une égéo-anatolienne ne peut être contestée, étant donnée la fréquence des types méditerranéens de différentes nuances, ainsi que l'existence de certaines formes particulières, que l'on rencontre autant dans notre matériel que dans les ailleurs, séries de la zone anatolo-égéenne. Conclusions qui correspondent avec les données obtenues par l'archéologue D. Berciu.

En ce qui concerne les occupations et le mode de vie des tribus appartenant à la culture Hamangia, les recherches sur les restes d'offrandes mortuaires découvertes dans les tombes ainsi que les restes menagers trouvés dans les stations de Hamangia et de Tekirghiol (Necrasov et Haimovici, 1962, p. 175-185) prouvent qu'ils s'occupaient d'agriculture et d'élevage mais pratiquaient aussi la chasse et la pêche sur une assez large échelle.

La culture Boian est beaucoup plus répandue sur notre territoire puisqu'on retrouve ses restes en Valachie, autant qu'au sud de la Moldavie et dans le Sud-Est de la Transylvanie. Les matériaux paléanthropologiques dont nous disposons proviennent en premier lieu de la grande nécropole de Cernica ainsi que deux autres nécropoles moins étendues découvertes à Odala Vlădichii et à Popești Vasilăști. De la première nécropole (fouilles de G. Cantacuzino) nous sont parvenus 362 squelettes assez bien conservés. Les squelettes résultés de fouilles des premières années furent étudiés par O. Necrasov et M. Cristescu (1963, p. 47-53) et la série entière par O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu et G. Mili, 1983, p. 3-15). Au point de vue démographique nous constatons, de nouveau, comme à Cernavodă, que la mortalité des enfants (0-14 ans) se limite à 6,60% fréquence presque égale à celle des adolescents (5,63%). La mortalité des adultes est plus élevée à Cernica qu'à Cernavodă (22%) mais celle des sujets mûrs est un peu plus basse (37%). Les sujets qui ont dépassé 60 ans atteignent une fréquence d'environ 5%. L'âge moyen

aux décès est par conséquent plus bas chez la première population qu'à la seconde. Dans son ensemble la population de Cernica était de taille peu élevée, au squelette gracile. L'indice crânien est très variables mais les formes dolicoocrânes, ont une fréquence un peu plus basse que celle des mesocrânes. Les brachicrânes ensemble avec les hyperbrachicrânes, atteignent un pourcentage bien plus élevé à Cernica qu'à Cernavoda (21 % et 9 %).

L'occipital est bombé et le relief crânien y est plus modéré. Le massif facial compte plus de formes hyperléptènes et léptènes qui dominent que dans la série précédente. Les orbites y sont le plus souvent mesopoches et suivies des hypsiconques, la forme chameconque absente à Cernavoda est rencontrée chez les hommes de Cernica. Le nez est en moyenne plus étroit qu'à Cernavoda. La structure anthropologique de la population de Cernica est assez proche de celle de la culture Criș, les éléments principaux y étant les mêmes : protoeuropoïdes plus ou moins gracilisés dont certains faiblement brachicephalisés, méditerranéoïdes qui constituent la majorité (avec ses variantes : paléoméditerranéoïde, les méditerranéoïdes et la forme classique) et la variante danubienne de Corin et les brachicrânes dont quelques uns offrent un aspect alpinocide. La structure anthropologique de deux autres séries appartenant à la culture Boian, Odaia Vlădică et Popești (fouilles de G. Simpetru) présente beaucoup de caractères avec la population de Cernica. La fin du néolithique (néolithique tardif) voit fleurir de magnifiques cultures sur un fond local antérieur, comme sont par exemple, le complexe culturel Ariușd-Cucuteni-Tripolie et la culture Gumelnița, si bien comme du point de vue archéologique et très peu étudiées au point de vue anthropologique étant donnée la pénurie du matériel osseux humain.

La culture Gumelnița est représentée dans les collections de Iassy par la petite série de 11 squelettes provenant de la nécropole de Dridu étudiée par O. Necrasov et M. Cristescu (1961, p. 53—62). La grande série de Vărăști appartenant à la même culture n'a pas été séparée du matériel appartenant à la culture Boian par les auteurs qui l'ont étudiée (Nicolăescu-Plopșor et Popovici, 1967, p. 3—16).

La petite série de Dridu ne peut fournir aucune donnée concluante au point de vue démographique. Signalons cependant qu'aucun squelette d'enfant n'y fut identifié et un seul sujet y a dépassé la cinquantaine. La structure anthropologique de cette série présente certaines analogies avec la série de Cernica offrant un même fond méditerranéoïde à côté de formes protoeuropoïdes atténuées mais les brachicrânes y sont absents.

Du complexe culturel Ariușd—Cucuteni—Tripolie, aucune nécropole n'a pas encore été découverte sur notre territoire. Seulement quelques tombes plus ou moins isolées ont livré des squelettes : 5 à Traian (fouilles de H. Dumitrescu), 4 à Girov (fouille de Cucos) et un à Doboseni (découvert par Z. Szekely). Ce matériel encore incomplet nous permet cependant de conclure que la composante méditerranéoïde demeure majoritaire mais deux sujets brachicrânes (même plan occipital) y sont présents ce qui suggère leur appartenance soit au type dinaroid soit à l'arnœnoïde. Les squelettes découverts dans l'aire Tripolie furent caractérisés par les auteurs qui les ont étudiés comme appartenant principalement au type méditerranéoïde, tout en signalant la présence d'éléments protoeuropoïde et arnœnoïde (ou dinaroid). Le tableau typologique de cette population, dont le fond principal est constitué par les éléments méditerranéoïde et protoeuropoïde rencontrés aussi chez les populations appartenant aux cultures Boian et Gumelnița, peut suggérer la participation de cette dernière population à la phase Tripolie.

La culture Petrești est connue au point de vue anthropologique par un seul squelette découvert à Ochia Sibului étudié par M. Cristescu (1963, p. 133—135) qui est de type méditerranéoïde. Il faut donc conclure qu'une bonne partie des tribus néolithiques qui habiteront notre territoire s'intégraient, du point de vue anthropologique, dans la grande nappe méditerranéoïde qui formait le fond principal de la population néolithique des régions carpatodanubiennes et balcaniques. Le problème qui se pose en rapport avec la composante méditerranéoïde d'une forte partie de notre population néolithique est celui de son origine. Est-ce une population qui est arrivée au Mésolithique et au commencement de l'Âge de la Pierre polie, ou bien s'est-elle formée sur place, à partir d'un type qui y existait, durant le Paléolithique supérieur et le Mésolithique ? Malheureusement, nos documents ostéologiques concernant le Paléolithique roumain et le Mésolithique sont fort peu nombreux. Pour le moment, la seule chose que nous pouvons préciser, c'est la présence sur notre territoire durant le Paléolithique supérieur d'un type voisin de la variante Pfedmost de l'homme fossile, attestée par le crâne de Cioclovina. Cependant, les arguments indirects en faveur de l'existence sur notre territoire d'un autre type plus gracile, qui aurait pu constituer la souche des méditerranéoïdes de notre Néolithique, ne nous manquent point. C'est d'abord l'existence en Europe Centrale (Tchécoslovaquie) d'un type datant du Paléolithique supérieur, rapproché par Jelínek des méditerranéoïdes (Dolní Věstonice II). D'autre part, il faut encore rappeler le fait que le Néolithique est marqué chez nous par un climat plus doux que celui d'aujourd'hui comme nous l'indiquent autant les analyses des pollens que la présence dans la mer Noire à cette époque, d'un poisson sténotherme, *Aurata aurata* L. Ce climat méditerranéen, qui a certainement favorisé la grande extension de l'élevage, constatée dès le commencement du Néolithique, aurait pu déterminer à la longue la gracilisation du squelette et l'évolution vers le type méditerranéoïde, d'une forme déjà assez gracile, datant du Paléolithique supérieur. Cela ne signifie point que celles-ci n'aient pas eu de rapports avec le monde circumméditerranéen. Bien au contraire, ces rapports durent être assez étroits et permanents, puisque les tombes de la nécropole de Cernica (culture Boian) nous livrent de nombreux objets de parure confectionnés en valves de *Pectunculus* et de *Spondylus*, mollusques absents dans la mer Noire au cours du Néolithique (comme d'ailleurs de nos jours), mais qui habitaient alors comme aujourd'hui dans la Méditerranée et l'Égée. L'existence de rapports entre nos tribus néolithiques et les populations de l'aire égéo-anatolienne est encore attestée par la forme particulière d'occipital rencontrée chez les dolichocrânes découverts de Cernavoda qui présentent des affinités avec le squelette d'Osmankaya et de Tepe Hissar. Cela ne signifie pas que nous nous situons sur une position absolument négative en ce qui concerne l'hypothèse d'une immigration des méditerranéoïdes, mais plutôt que nous voulons chercher s'il ne peut y avoir d'autres explications plausibles pour leur apparition.

L'époque de transition du néolithique vers l'âge du bronze. Cette époque est marquée chez nous par l'apparition de nouvelles tribus arrivées ici d'autres régions. C'est d'abord la population du complexe de tombes à ocre qui est actuellement assez bien connue, grâce aux squelettes provenant des tumuli de Holboca, Smeeni, Valea Lupului, Glăvănești Veci, Stoicani et Corlăteni, Brăilița. Ils appartiennent à une population de taille élevée, au squelette robuste, à tête en majorité dolicho-mésocrâne présentant un relief fréquemment prononcé. Une partie importante d'entre eux-ci appartient au type protoeuropoïde, parfois très accentué ; d'autres offrent quelques affinités avec le type de Pfedmost, tandis que d'autres ressemblent à des nordiques. A ces formes qui dominent il faut encore ajouter quelques brachycrânes (dont un hyperbrachicrâne planioccipital), ainsi que quelques méditerranéoïdes probablement d'origine locale. Il faut bien noter que le fond anthropologique la population des tombes à ocre est apparenté à celui des hommes de la phase Drevne Iamnia des steppes nord-pontiques. Les quelques squelettes appartenant à la phase des tombes à catacombes du complexe des tombes à ocre, découverts à Smeeni, présentent un assez fort pourcentage de brachycrânes modérés, tout comme les hommes de la même phase du sud de l'Union Soviétique. La culture des amphores sphériques avec tombes à cistes était assez différente des autres populations néolithiques de notre pays. Ce qui est particulièrement important c'est que de 7 neurocrânes mesurables, un seul est dolichocrâne, tous les autres étant, à l'encontre des autres séries néo-néolithiques de notre pays, soit brachycrânes modérés soit mésocrânes. Les squelettes de Dolhești appartiennent du point de vue typologique à un type protoeuropoïde atténué et légèrement brachycéphalisé en voie d'évolution vers le type alpin, pourrait-on dire.

Il faut donc conclure que l'apparition de nouvelles populations à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze vient compliquer la structure anthropologique de la population de l'espace carpatodanubiano-pontique, mais le puissant fond méditerranéoïde continue de persister constituant l'un des principaux éléments de la structure anthropologique de la population de l'âge du bronze.

LÉGENDE DES FIGURES

Pl. I. 1, le crâne no. 2 de Gura Baciului—culture Criș (a, norme faciale ; b, norme latérale); le crâne no. 8 de Cernavodă — culture Hamangia (a, norme frontale ; b, norme occipitale ; c, norme verticale) ; 3 : le crâne no. 57 de Cernavodă — culture Hamangia (a, norme occipitale ; b, norme verticale) ; 4 : le crâne no. 239 de Cernavodă — culture Hamangia (a, norme latérale ; b, norme verticale).

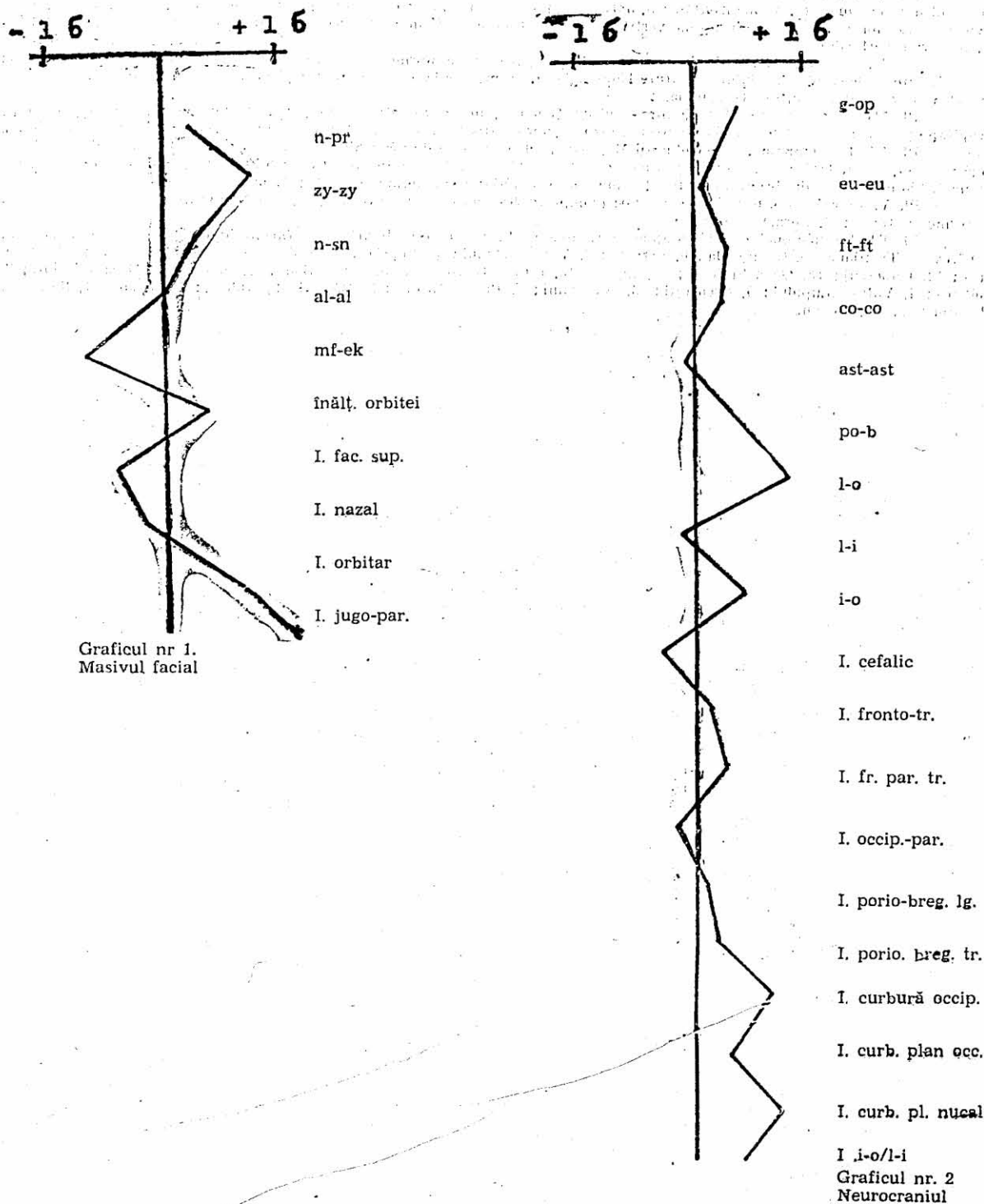
Pl. II. 1, le crâne no. 18 de Cernavodă—culture Hamangia (a, norme latérale ; b, norme occipitale ; c, norme verticale) ; 2, le crâne no. 5 de Coadă Zăvoiuului — culture Hamangia (a, norme frontale ; b, norme occipitale ; c, norme verticale) ; 3, le crâne no. 32 de Cernavodă — culture Hamangia.

Pl. III. 1, le crâne no. 14 de Cernica—culture Boian (a, norme frontale ; b, norme latérale ; c, norme verticale ; d, norme occipitale) ; 2, le crâne no. 18 de Cernica—culture Boian (a, norme frontale ; b, norme latérale ; c, norme verticale d, norme occipitale).

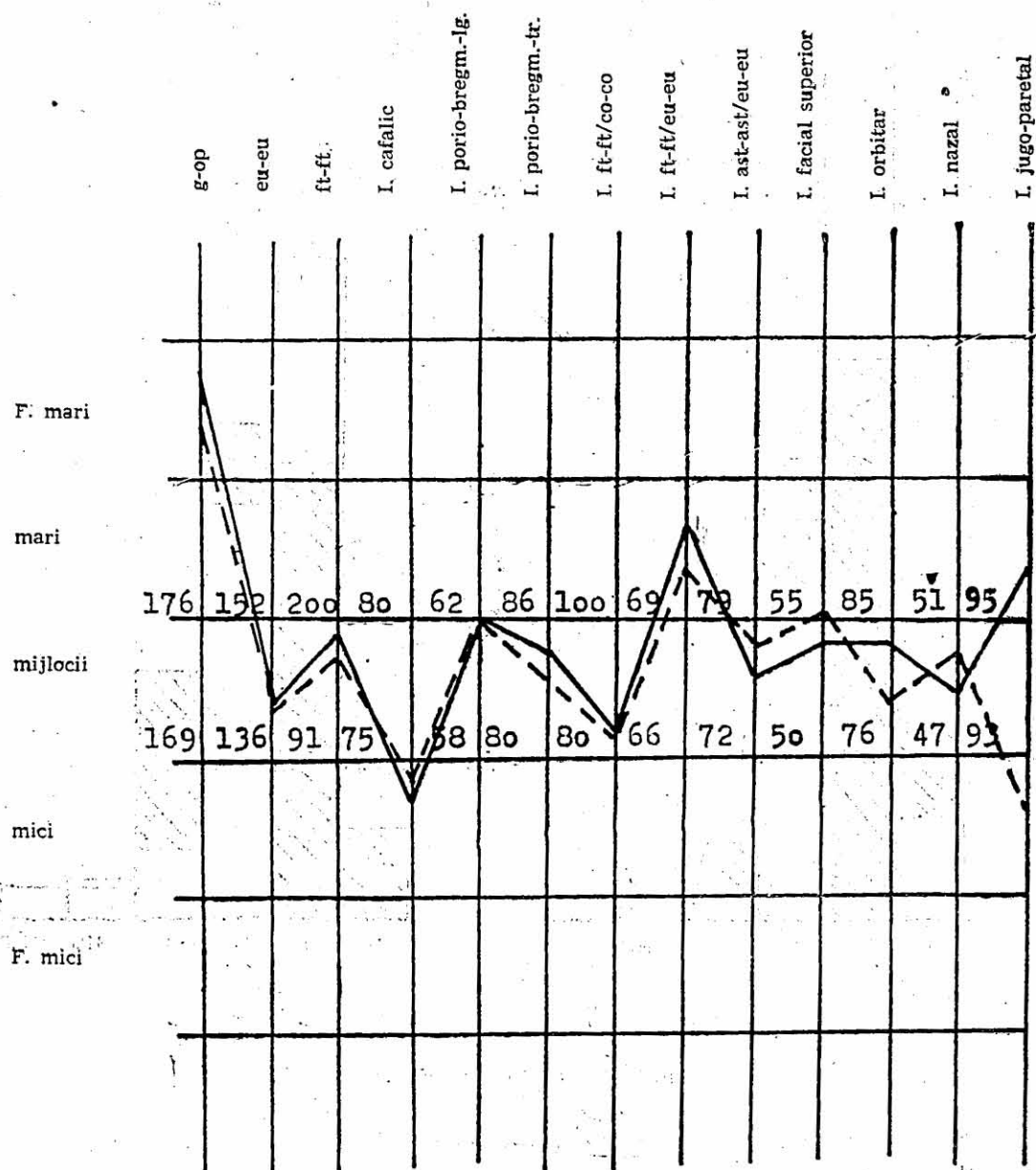
Pl. IV. 1, le crâne no. 1 de Dolhești Mari— période transition du néolithique à l'âge du bronze — culture des amphores sphériques (a, norme latérale ; b, norme frontale ; c, norme verticale) ; 2, le crâne no. 2 de Dolhești Mari—période de transition du néolithique à l'âge du bronze, culture des amphores sphérique (a, norme frontale ; b, norme verticale).

Pl. V. Le crâne no. 6 de Holboca — Iași (complexe des tombes tumulaires à ocre (a, norme frontale ; b, norme latérale ; c, norme verticale ; d, norme occipitale).

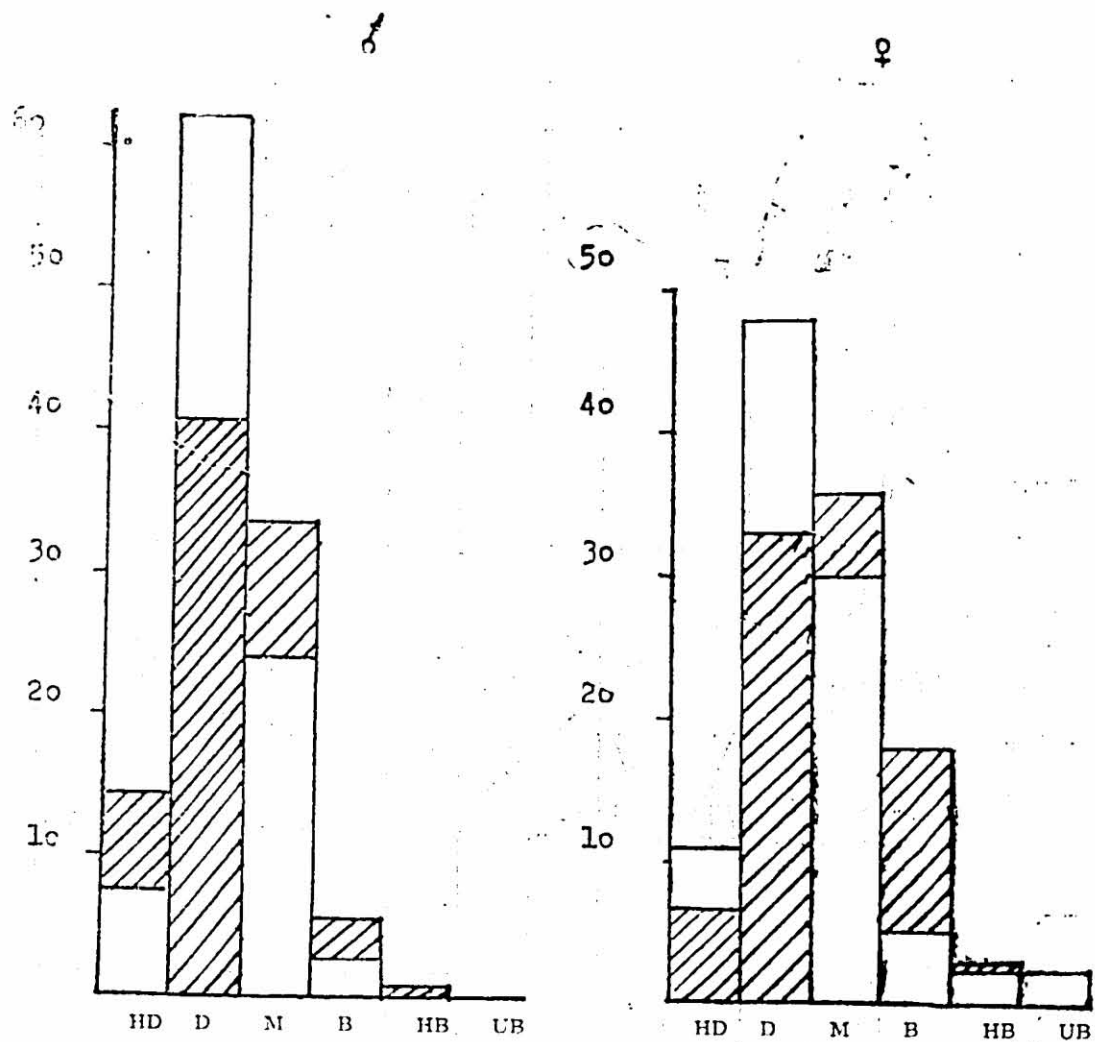
Pl. VI. Les nécropoles préhistoriques de Roumanie étudiées dans cette article. A (néolithique) : 1, Pogorăști, 2, Traian ; 3, Girov 4, Trestiana ; 5, Cernavoda ; 6, Cernica ; 7, Valea Orbului ; 8, Popești ; 9, Dridu ; 10, Ostrovul Corbului ; 11, Bedehaza ; 12, Doboșeni ; 13, Ocna Sibiului ; 14, Cipău ; 15, Cluj ; B (période de transition) : 1, Șcheia ; 2, Dolhești Mari ; 3, Holboca ; 4, Valea Lupului ; 5, Preușești ; 6, Bîrgăuani ; 7, Piatra Neamț ; 8, Băcești ; 9, Aldești ; 10, Brad ; 11, Șerbești ; 12, Stolcani ; 13, Buzău.

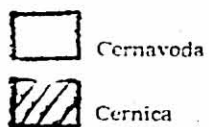
Profilie grafică comparative reprezentând diferențele în unități sigmatice între seria masculină de la Cernavodă și cea de la Cernica (seria de referință).

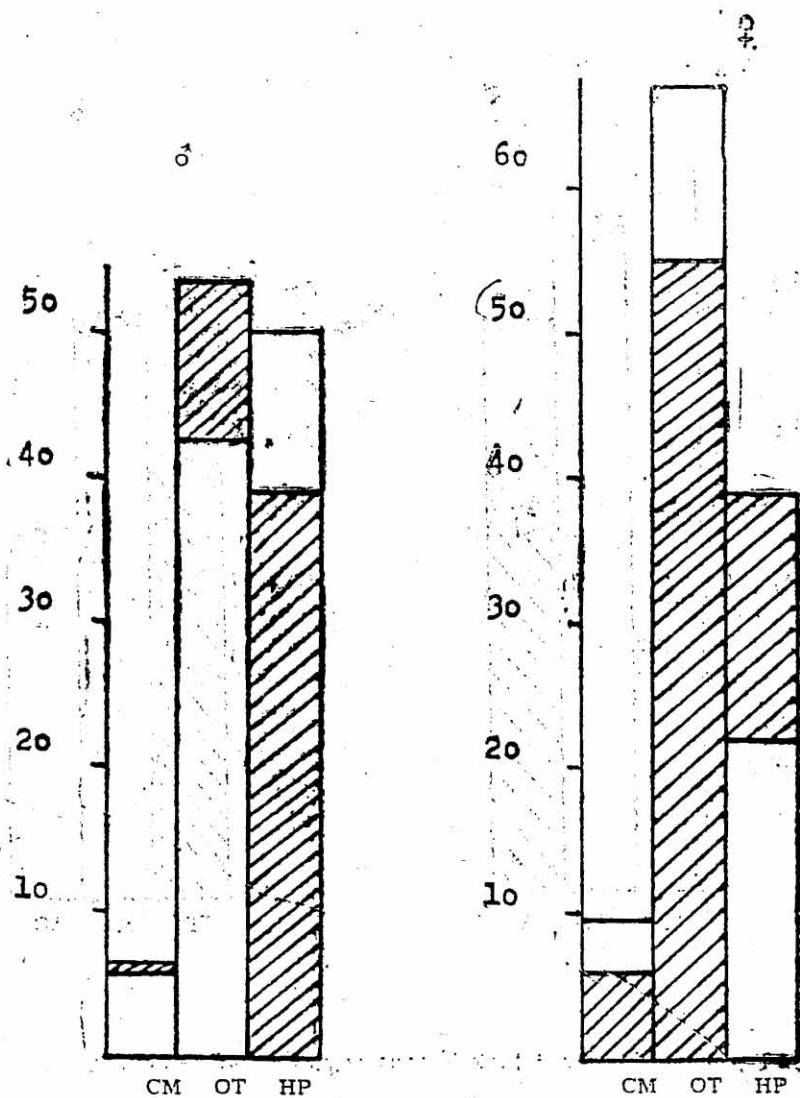

Graficul nr. 3. Variabilitatea unor caractere biometrice, valorile medii la seriile masculine de la Cernavodă (—) și Cernica (---) prezentate pe scările clasice.

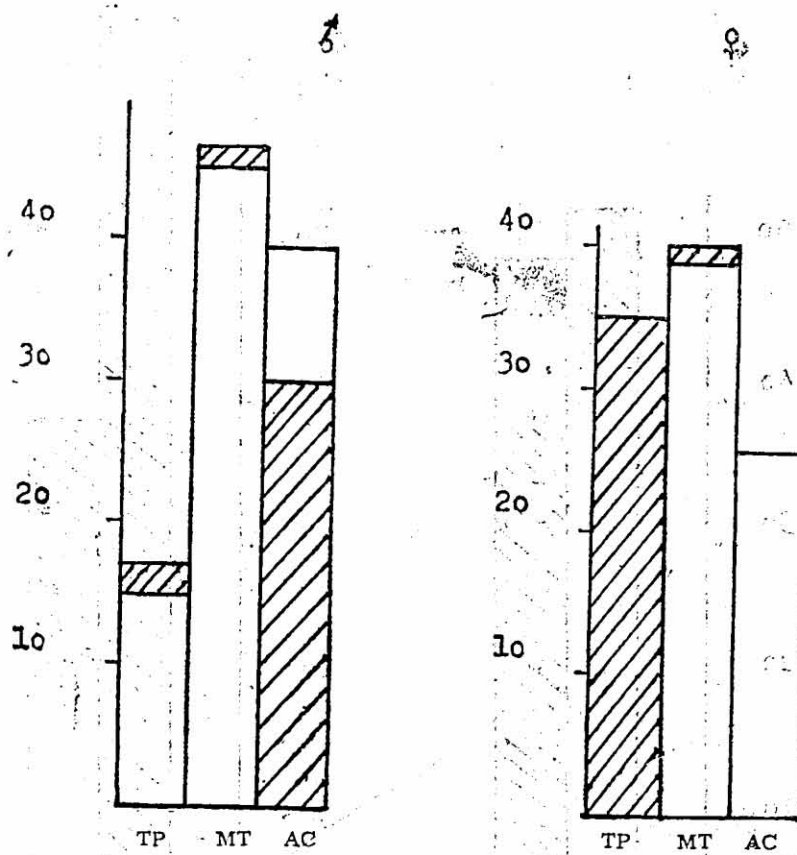
Graficul nr. 4 Îndicele cefalic

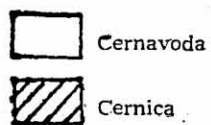

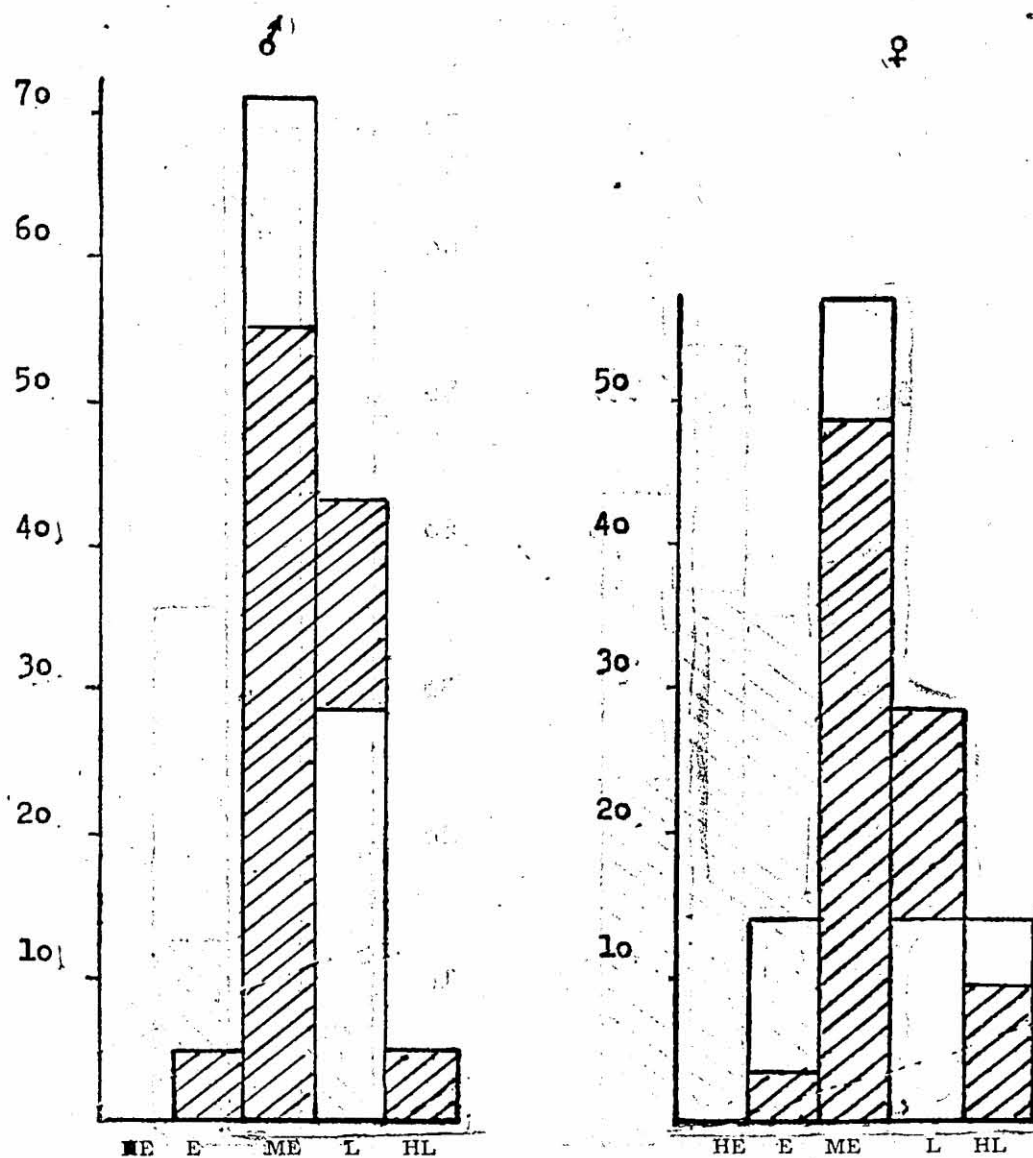
Graficul nr. 5. Indicele porio-bregmatic longitudinal

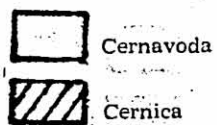

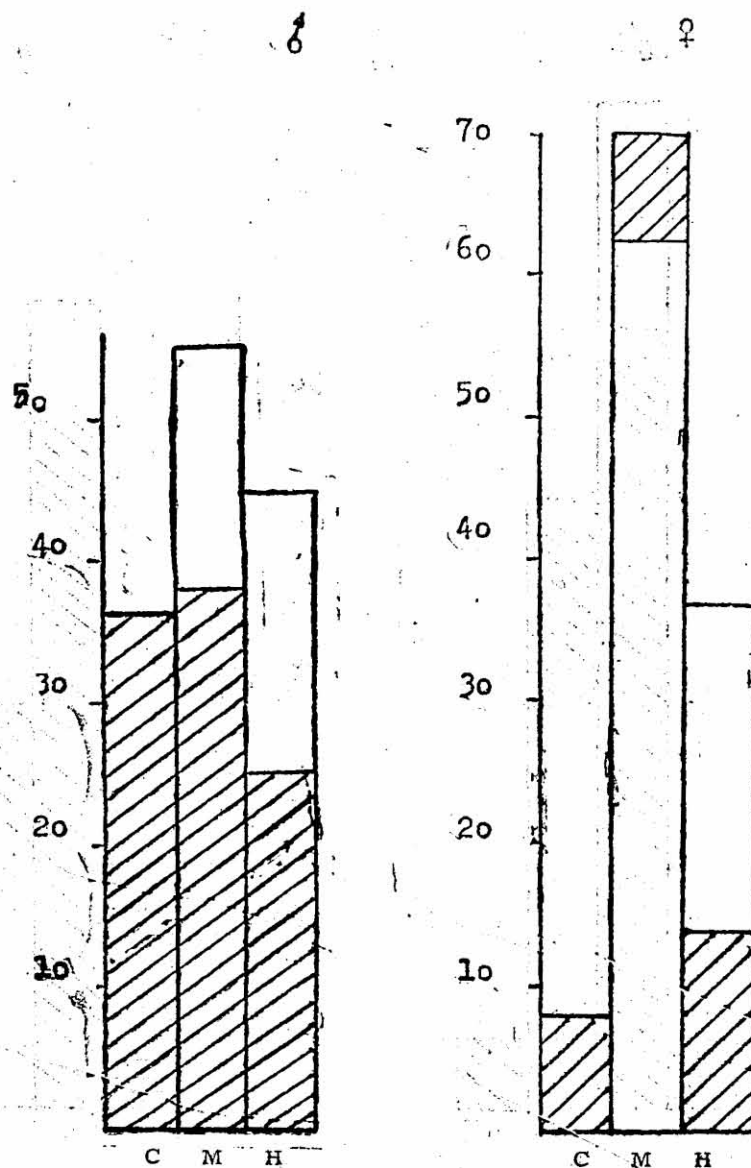
Graficul nr. 6 Indicele porio-bregmatic transversal

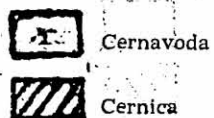

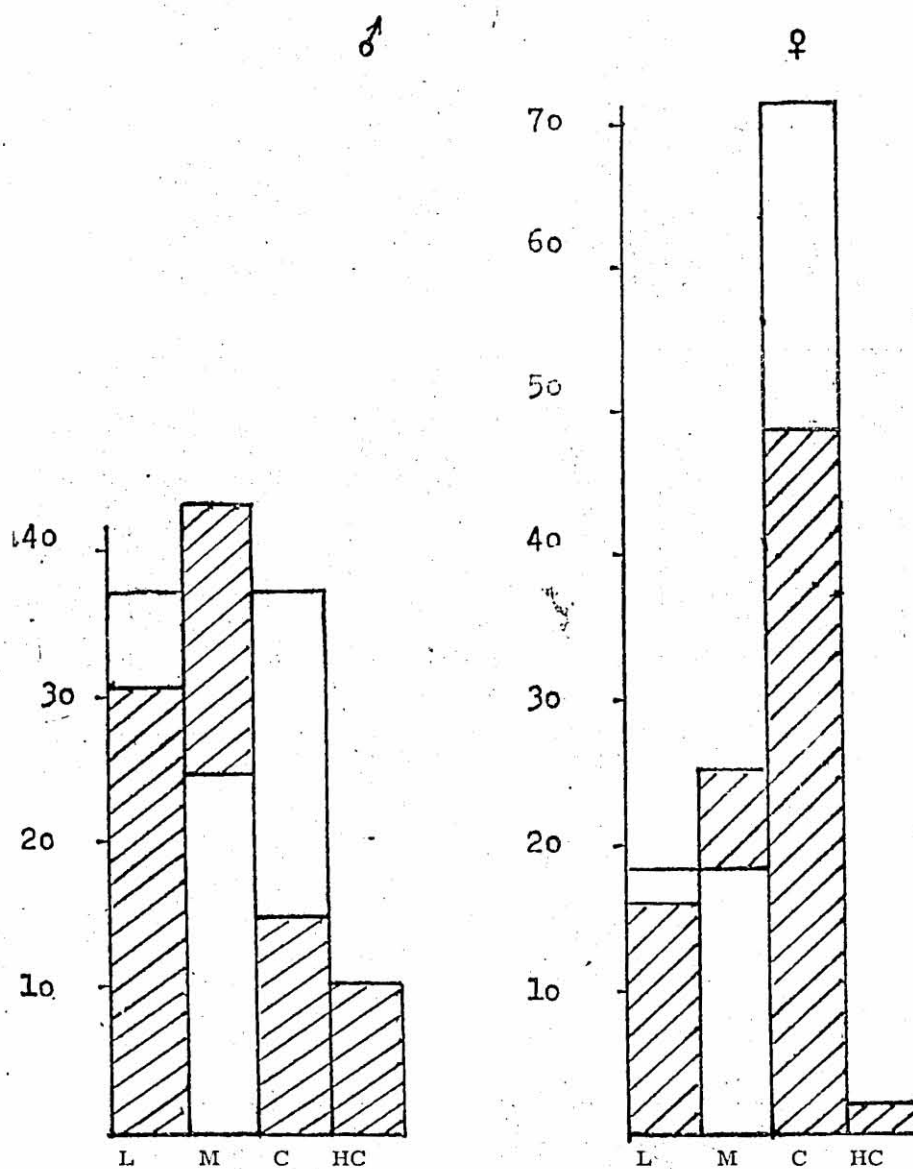
Graficul nr. 7 Indicele facial superior

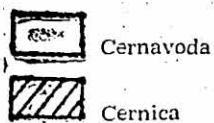

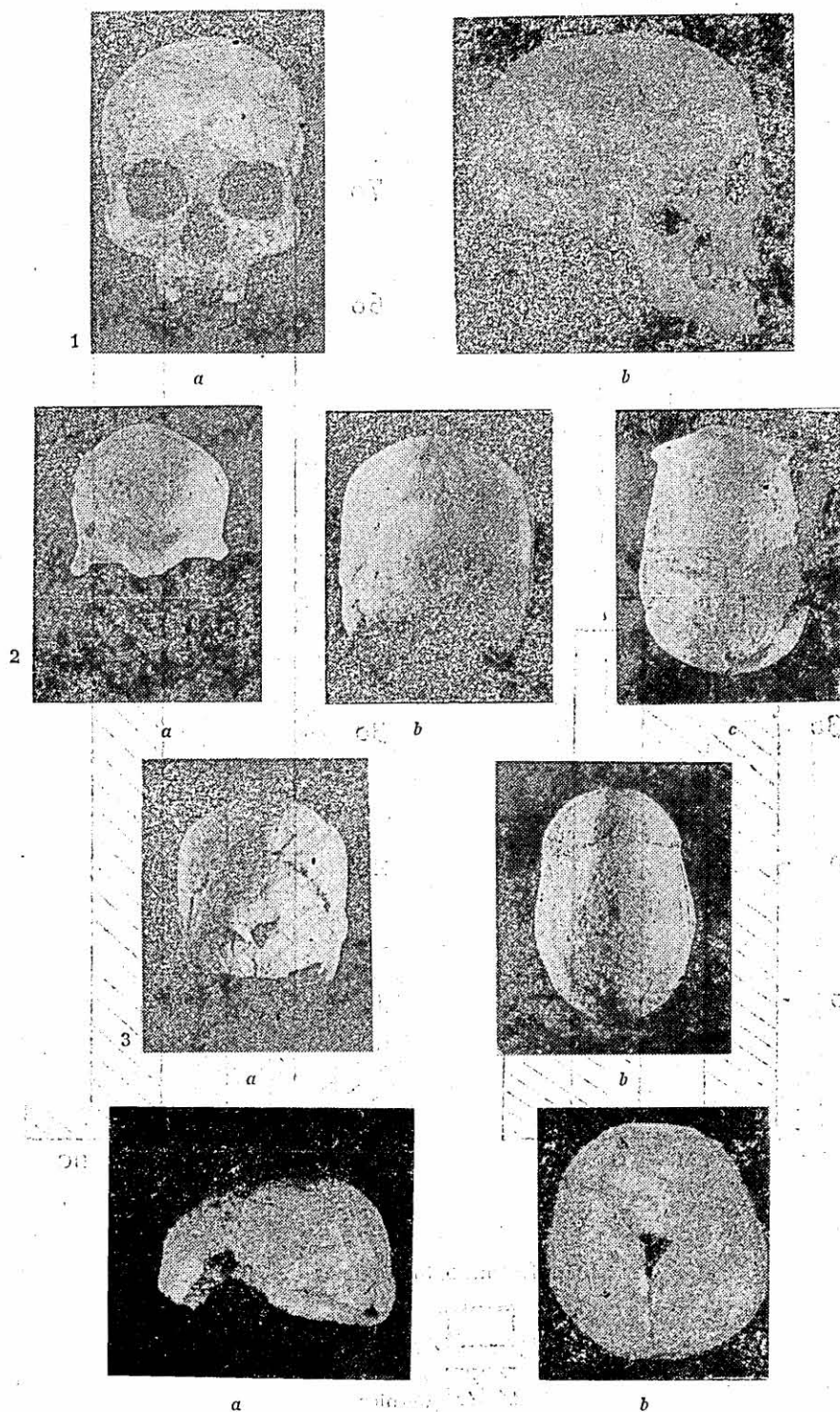
Graficul nr. 8 Indicele orbital

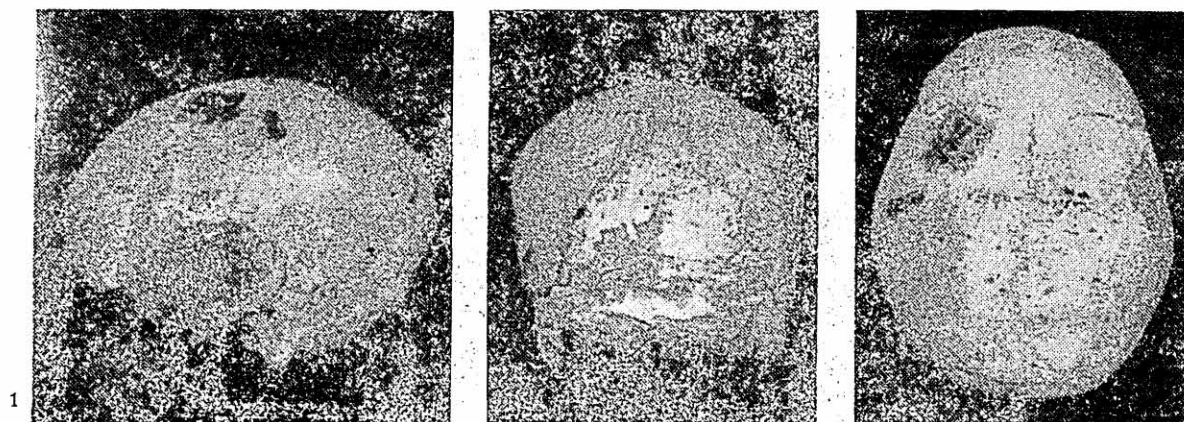

Graficul nr. 9 Indicele nazal

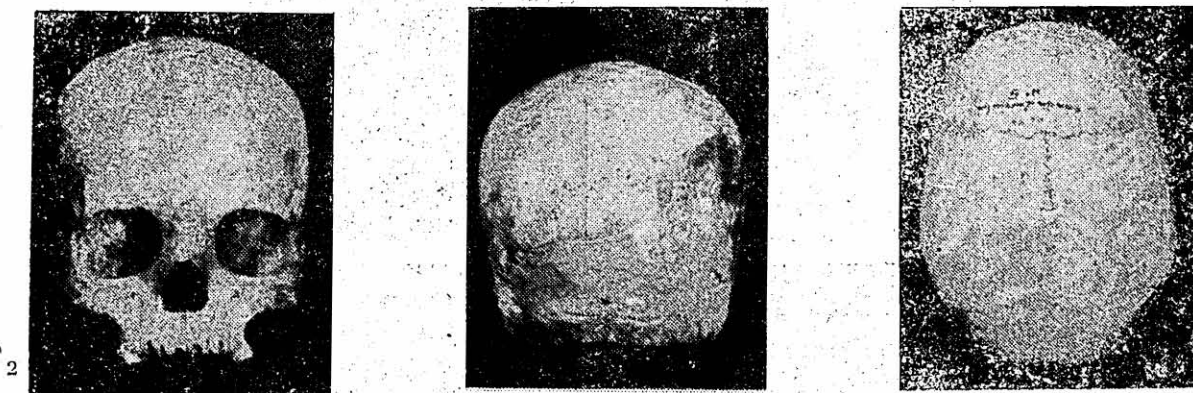
Pl. I. 1, craniul de la Gura Baciului—cultura Criș (a, norma facială; b, norma laterală); 2, craniul nr. 8 de la Cernavoda—cultura Hamangia (a, norma frontală; b, norma occipitală; c, norma verticală); 3, craniul nr. 57 de la Cernavoda—cultura Hamangia (a, norma occipitală; b, norma verticală); 4, craniul nr. 239 de la Cernavoda—cultura Hamangia (a, norma laterală; b, norma verticală).

a

b

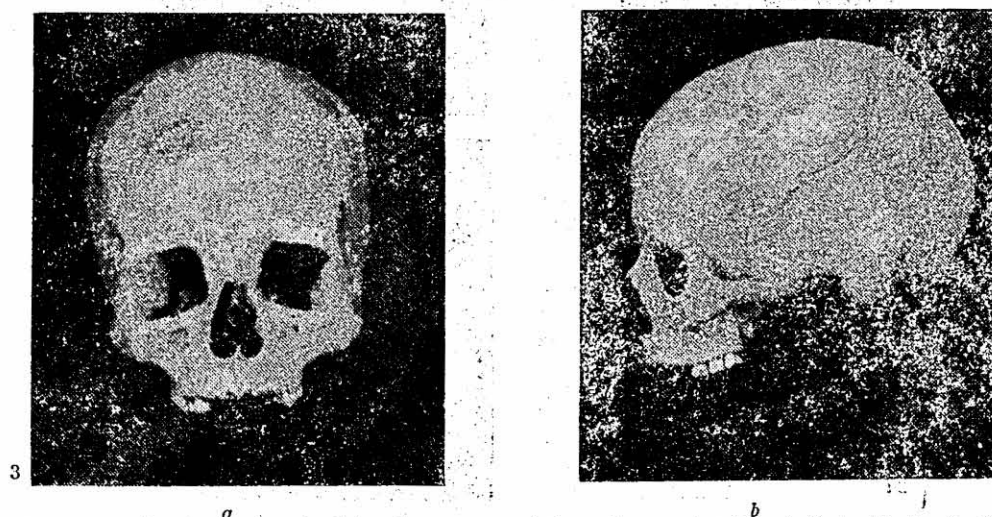
c

a

b

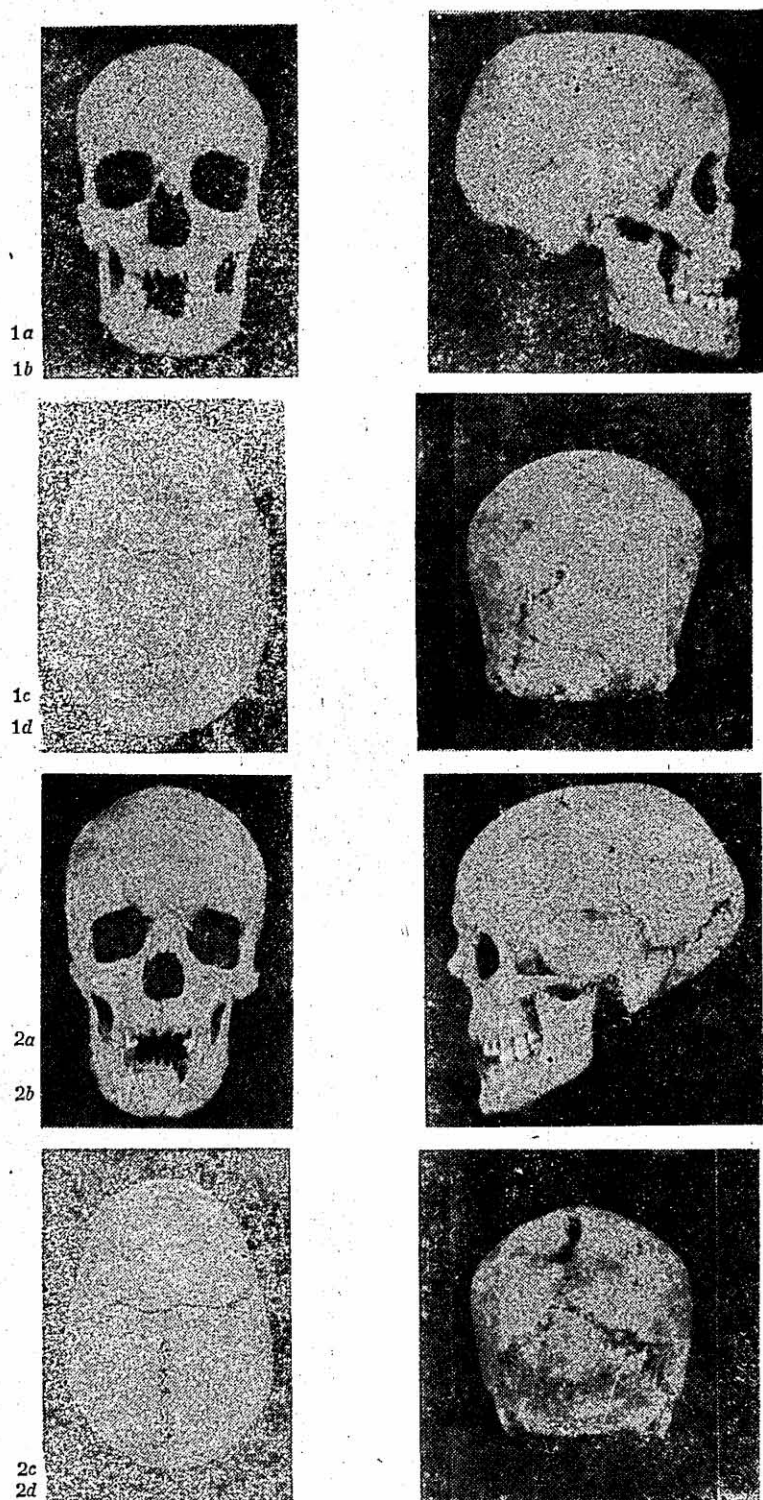
c

a

b

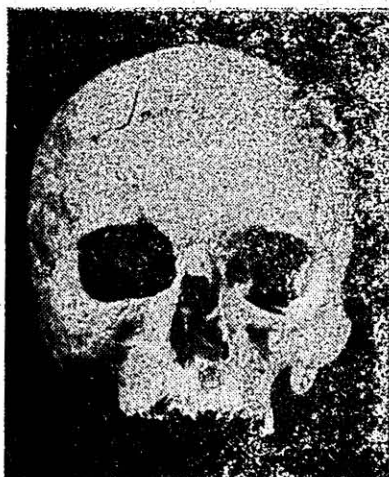
Fig. 1. Craniul nr. 18 de la Cernăvoda — cultura Hamangia (a, norma laterală; b, norma occipitală; c, norma verticală); 2, craniul nr. 5 de la Coada Zăvoaiului — cultura Hamangia (a, norma frontală; b, norma occipitală; c, norma verticală); 3, craniul nr. 32 de la Cernăvoda — cultura Hamangia (a, norma frontală; b, norma laterală).

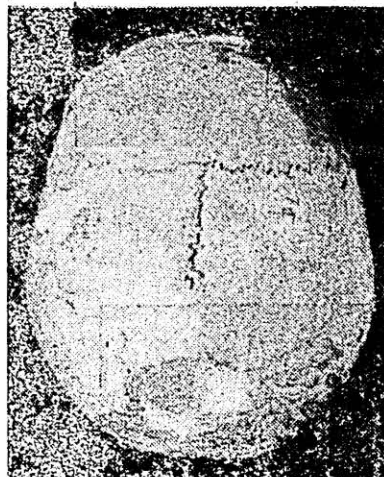
Pl. III. 1, craniul nr. 14 de la Cernica — cultura Boian (a, norma frontală; b, norma laterală; c, norma verticală; d, norma occipitală); 2, craniul nr. 18 de la Cernica — cultura Boian (a, norma frontală; b, norma laterală; c, norma verticală; d, norma occipitală).

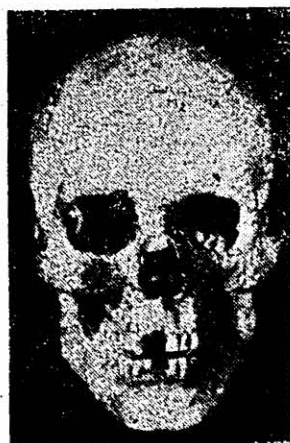
1a

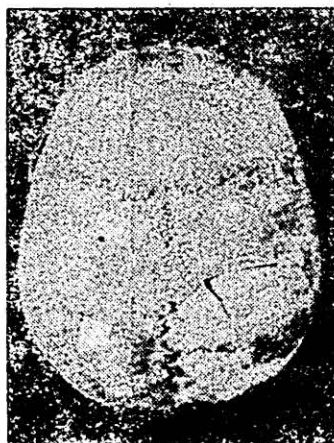
1b

1c

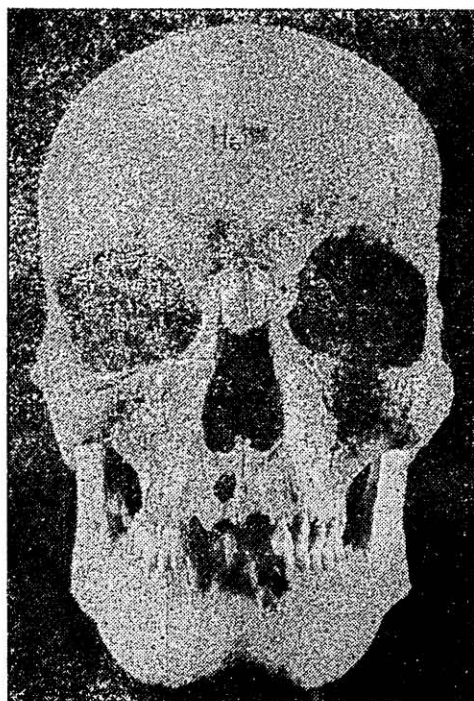

2a

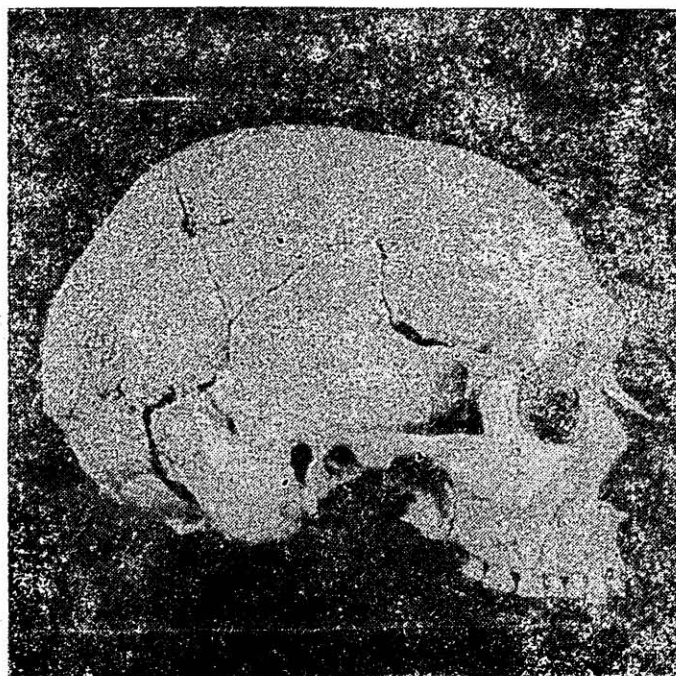

2b

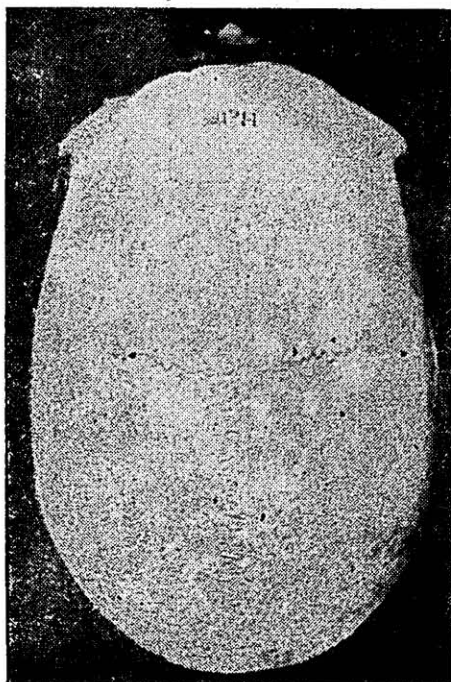
Pl. IV. 1, craniul nr. 1 de la Dolheștii Mari — perioada de tranziție de la neolitic la bronz (cultura amforelor sferice) (a norma laterală; b, norma frontală; c, norma verticală); 2, craniul nr. 2 de la Dolheștii Mari (cultura amforelor sferice) (a, norma frontală; b, norma verticală).

1a

1b

1c

1d

PL. V. Craniul nr. 6 de la Holboca-Iasi — complexul mormintelor, tumulare cu ocră (a, norma frontală; b, norma laterală; c, norma verticală; d, norma occipitală).

CUVÎNTUL ROMÂNESC AUTOHTON *GRESIE* ȘI SEMNIFICAȚIA MAGICO-CULTURALĂ A PIETREI DE ASCUȚIT ÎN PERSPECTIVĂ ETNOARHEOLOGICĂ

DE

STELIAN DUMISTRĂCEL

THEOFIL SIMENSCHIY
1892—1968
IN MEMORIAM

0.1. În lucrările de sinteză din ultimul timp asupra elementelor autohtone din vocabularul limbii române a fost subliniat faptul că cele mai multe dintre acestea sînt cunoscute pe întreg teritoriul dacoromânesc (cf. Russu 1981 : 131 ; Brâncuș 1983 : 175). Alături de cuvinte ce se află în această situație (*abur, argea, brad, buză, copac, ghimpe, gușă, mugure, pîriu, rînză, vatră* etc.), pornind de la ariile limitate în care sînt cunoscute astăzi în graiurile populare, autorii citați admit și posibilitatea existenței unor elemente de substrat regional, probabilitatea stabilirii acestui statut al unor termeni autohtoni ținînd de prezența și în omul lor de origine latină, cum se prezintă lucrurile în cazul *gresie* (din aria sudică dacoromânească), față de *cule* (din aria nord-vestică), opoziție semnalată încă de Pușcariu (1940: 340, cf. 265; vezi și harta de mai jos).

0.2. Într-o cercetare etnolingvistică recentă, considerînd semnificația de bază a cuvîntului *gresie*, am formulat ipoteza referitoare la posibilitatea ca acest termen să fi aparținut original (numai) variantei regionale a idiomului autohtonilor de la Dunărea de Jos. Comparat cu alb. *gërresë, gresë* „răzuitoare ; acțiunea de a răzui” (Brâncuș 1983: 83; cf. semnificația radicalului i.e. **gher-* „a freca, a pisa”, ap. Russu 1981 : 324 ; „a fărîma, a roade”, ap. Brâncuș, *loc. cit.*), rom. *greasă* (formă a românei comune, atestată regional) a însemnat inițial, de asemenea, ‘răzuitoare’. A putut exista însă, paralel, un verb cu semnificația ‘a răzui, a (se) roade’, întrucît în graiurile din sudul țării *gresie* numește pe de o parte ‘piatra de ascuțit’, iar, pe de altă parte, noțiunea de ‘piesă de lemn (la car, la cotiga plugului, la moară) supusă roaderii în timpul funcționării ansamblului din care face parte’ (cf. Dumistrăcel 1988 : 431—433). În zona de cîmpie din sudul țării, date fiind dificultățile de procurare a unor varietăți de piatră potrivită pentru confecționarea uneltei de ascuțit obiectele tăioase din metal, cu această finalitate au fost folosite bucăți de lemn de diferite esențe, pietrificate în apă după anumite procedee, o practică ce poate fi regăsită în numeroase alte zone de cîmpie ale Europei (*ibid.*, p. 437—439). Și cel de al doilea sens, ce are ca punct de plecare denumirea unei piese de la car, poate fi raportat la specificul reliefului, întrucît piesa în discuție face parte din ansamblul prin care se asigură schimbarea direcției vehiculului cu patru roți, caracteristic zonelor de stepă, în general (*ibid.*, p. 434—436 ; elemente concludente în același sens se găsesc și în construcția carelor tractive cu patru roți descoperite în mormintele tumulare de la Șîșkovci, în Bulgaria ; cf. Ivan Venedikov, *Trakijskata kolesnica*, Sofia, 1980).

0.3. Astfel, cu atît mai mult cu cît semnificația etimonului nu apare legată de noțiunea de ‘piatră’, sensul ‘piatră de ascuțit’, ‘cule’ al cuvîntului *gresie* (cel mai cunoscut astăzi în limba română) reprezintă o specializare semantică pornind de la semnificația originară ‘răzuitoare’, întrucît obiectul în discuție poate fi, după cum am văzut, o bucată de piatră cu care se roade (răzuiește) tăiușul unor unelte din metal, ori o bucată de lemn care se roade în contact cu diferite piese ale carului (sau, mai tirziu, ale plugului). Acest polisemantism, prin care numele unor obiecte reflectă direct caracteristici ale zonei geografice, constituie un argument în ceea ce privește specificitatea regională a termenului autohton *gresie*, care, cel puțin inițial, nu a fost comutabil cu lat. *côs, -tem* (>rom. *cule*), ce numea exclusiv o ascuțitoare din piatră.

0.4. Pentru semnificația conservării regionale a cuvîntului autohton *gresie* o importanță aparte o prezintă apariția, cu funcții magice, a obiectului numit prin acest termen în mitologia populară românească și într-o serie de practici magice primitive, cunoscute pînă în epoca modernă și contemporană.

I. Preocupîndu-ne de modul cum este reflectată distribuția teritorială a cuvintelor *gresie* și *cule* în limba producțiilor folclorice, am constatat că, întrucît într-o serie de basme românești există motivul aruncării în calea urmărilor a unor obiecte *talisman* sau *miraculoase* ce se transformă în obstacole,

Arheologia Moldovei, XIII, 1990, p. 225—242.

dintre care unul este *piatra de ascuțit*, se poate stabili o corespondență perfectă între rezultatele cercetărilor dialectale și faptele de istorie a limbii păstrate de folclor. Astfel, în timp ce la povestitorii din sudul țării obiectul în discuție se numește consecvent *gresie*, la cei din nordul țării acesta este numit exclusiv *cute* (Dumistrăcel 1988 : 215—216, pe baza repertoriului din Șăineanu : 1895 : passim). Acest element pune în discuție în primul rând, vechimea valorii semantice 'piatră de ascuțit' a termenului *gresie*, date fiind note caracteristice ale reflectării motivului urmărit în mitologia populară românească față de mitologia altor popoare ale Europei.

1. Pentru degajarea specificului dacoromănesc al motivului în discuție, se impune, în primul rând, următoarea precizare. Basmelor ce cuprind printre evenimente aruncarea în calea urmăritorului a unor obiecte magice ce se metamorfozează în obstacole se încadrează la Aarne—Thompson (1964 : 104—106) în tipul 313 (*The Girl as Helper in the Hero's Flight*), semnalat pe întreaga arie europeană, din Norvegia în Grecia și Italia, din Rusia și Finlanda până în Spania și din Turcia până în Scoția și Irlanda, dar și în China, India, Africa, Indiile de Vest etc. Folclorul românesc este consemnat în această ordine de idei doar pentru subtipul 313. A (pentru varianta *The Youth has been promised to the Devil* ; cf. și Schullerus 1928 : 34—35, sub titlul *Die magische Flucht aus dem Hauses des Unholdes*). De fapt, basmele românești, consemnând aruncarea obiectelor magice în situația discutată, se încadrează sub motivul 313. III de la Aarne—Thompson (obiectele aruncate, *pieptene, piatră, amnar*, devin *pădure, munte, foc*), așa cum se poate stabili după compararea, de către Theofil Simenschy, a basmelor *Ileana Simziana*, respectiv *Făt Frumos cu carita de sticlă*, de la Ispirescu, cu o poveste indiană din eulegerea lui Somadeva, *Kathāsarisāgara* (=Oceanul de povești), pe baza utilizării obiectelor *grezie, perie, inel de logodnă* (în primul basm românesc) și *grezie, basma, perie* (în cel de al doilea), cărora le corespunde seria *bulgăre de pământ, apă, spini, foc* în povestea indiană (Simenschy 1969 : 31—33).

2. În acest cadru general, un subiect de interes îl reprezintă motivele *singulare* și *multiple* ale obiectului desemnat prin [piatră] dar și [bulgăre de pământ], care în basmele românești se prezintă sub ipostaza [unealtă de piatră pentru ascuțit], pe baza stabilirii unei corespondențe directe, referitoare la prezența aceleiași noțiuni în poveștile altor popoare care cunosc motivele 313. III (c) și 314. IV [„The hero... throws magic objects behind him (stone, comb, flint, etc.), which become obstacles in the pursuer's path (mountain, forest, fire, etc.)“]. Necesitând o vastă documentare, dificil de realizat acum¹, o asemenea selecție ar putea pune în evidență preferința acordată [unelei de piatră], ca punct de plecare pentru a explica m o t i v a Ț i a însăși a alegerii. Aceasta întrucât pentru transformarea de factură metonimică având ca rezultat apariția unui [munte] ca obstacol, [unealta] nu reprezintă o condiție *sine qua non*, același efect obținându-se prin aruncarea oricărei [pietre] sau chiar a unui [bulgăre de pământ], ca în povestea indiană citată („atunci aruncă repede îndărăt, în drum, bulgărele de pământ ; și îndată se ridică un munte înalt“ ; Simenschy, *op. cit.*, p. 33), sau ca în basmele rusești, unde se aruncă o bucăciță de *cremene* ori o *pictriciță* (cf. Propp 1973 : 441, 442).

3. Abordarea acestui aspect în cercetarea etnoarheologică consacrată *pietrei de ascuțit* ca obiect comun basmelor și practicilor funerare, la care ne vom referi în cele ce urmează, are drept cadru general faptul că un alt o b s t a c o l (o apă sau un riu) provocat de aruncarea unui obiect miraculos (o năframă, o oglindă etc.) a fost apreciat ca unul dintre motivele comune ale mitologiei populare și credințelor despre lumea cealaltă, ocupând un loc important în seria elementelor prin care, după Antti Aarne, se stabilește o legătură între cele două domenii (cf. Propp, *op. cit.*, p. 445, 452 ; asupra relației dintre unele specii narrative și practicile de cult în lumina teoriei *ritualiste* asupra genezei basmelor, cf. IV. 2.). Este evident că, antrenând în discuție date oferite de istoria limbii și de exegeza folcloristică, apreciem că aceste discipline constituie surse pentru informații reprezentând componente ale cercetării etnoarheologice, care au fost luate în considerație mai puțin sub acest aspect.

II. În consecință, dat fiind faptul că ipostaza [unealtă de piatră pentru ascuțit] nu reprezintă un element esențial în paradigma transformării magice la care ne referim, este de presupus că la anumite popoare, printre care în mod sigur și dacoromânii, selectarea ei are un alt punct de plecare, ce trebuie căutat în trăsături ale culturii materiale și în anumite determinisme geografice ale acesteia. Ipoteza impune, în mod firesc, cunoașterea și examinarea *ad-hoc* a elementelor aparținând acestui domeniu puse în evidență de cercetările arheologice asupra vieții de toate zilele și a celei spirituale a strămoșilor autohtoni, începând cel puțin cu urmele din Hallstatt, întrucât piatra de ascuțit este legată în mod pregnant de utilizarea uneltelor tăioase din fier.

0.1. Ocupându-se de aspectele culturii materiale din Dacia în cea de a doua epocă a fierului, Vasile Pârvan nota : „Față de atâtea unelte tăioase e natural să se găsească în săpături și gresii de ascuțit :

¹ Operația presupune identificarea prezentei obiectului [piatră de ascuțit], la fel ca în basmele românești, în poveștile din următoarele domenii folclorice (naționale), indicate la Aarne—Thompson (1964 : 109—110) : „Finnish, Flemish, Swedish, Estonian, Livonian, Lithuanian, Lappish, Swedish, Norwegian, Danish, Irish, French, Basque, Catalan, Dutch, Flemish, German, Austrian, Italian, Tuscan, Sicilian, Hun-

garian, Czech, Slovenian, Serbo-Croatian, Polish, Russian, Greek, Turkish, India (subl. n.), Indonesian, Franco-American, Spanish-American, Cape Verde Islands, West Indies (Negro), American-Indian, African“. Evident, comparația va putea fi considerată relevantă în primul rând pentru zona europeană, din care, în mod obiectiv, nu trebuia să lipsescă domeniul românesc.

mai toate stațiunile cunoscute ne-au dat și astfel de obiecte modeste, care de multe ori nici nu sînt culese de lucrători, fiind pentru ei prea banale, așa încît, ca să nu le arunce, trebuie întotdeauna să li se atragă atenția, asupra interesului, ce-l au chiar aceste neînsemnate bucăți de piatră“ (Pârvan [1982]: 284 ; cf. 394). În pofida temerii privind posibilitatea pierderii din vedere a unor astfel de obiecte (mai ales cînd este vorba de săpături în complexe deschise), cercetările arheologice din ultimele decenii semnalează frecvent prezența, pentru epoci diferite, a pietrelor de ascuțit, cu sau fără perforație pentru suspendare, atît în zone de podiș și cîmpie (de exemplu, la Poiana — Galați și Poienesti — Vaslui ; R. Vulpe 1953: 294, la Dulceanca — Teleorman ; Dolinescu — Ferche 1974 : 87, 97, sau la Dinogetia ; Ștefan et alii 1967 : 97), cit și în zone de munte (Arpașul de Sus — Sibiu ; Macrea 1957 : 148, sau în locuințe de lingă Sarmizegetusa ; Daicoviciu 1972 : 158).

Prea numeroase pentru a se încerca o trecere în revistă, superfluă și din cauză că prezența acestor obiecte în așezări (în perimetrul acestora sau în locuințe) se dovedește irelevantă² din punctul de vedere al temei pe care o abordăm aici, chiar luată ca o simplă bază pentru aspectele pe care le discutăm în continuare, ceea ce impune o delimitare *ad-hoc* a obiectului cercetării.

0.2. O situație cu totul deosebită ne oferă examinarea datelor privind apariția pietrei de ascuțit în *inventarele funerare*, tîmă tratată numai tangențial, atît în literatura de specialitate românească, cit și în cea europeană, care cuprinde, totuși, cîteva repere notabile.

1. Avînd ca punct de plecare inventarul mormintelor din cimitirul „scitic“ de la Ciumbud (secolele VI—V î.e.n.) și referindu-se și la alte localități de pe teritoriul țării noastre și din Cîmpia Tisei, Șt. Ferenczi a trecut în revistă descoperirile în discuție pentru această populație, citînd, pe baza bibliografiei consultate, faptul că pietre de ascuțit fac parte dintre obiectele depuse în morminte din curgane de pe teritoriul Ucrainei și de pe rîul Kuban (unele exemplare din această zonă avînd partea superioară acoperită cu plăci subțiri de aur). Aria răspîndirii obiceului este marcată de localități ce se întind pînă în Siberia (Vavilovo, lingă Semipalatinsk, pe Irtiș ; Ferenczi III, p. 42—43). Se atrage astfel atenția, implicit, asupra unei cutume funerare a populațiilor de stepă, aspect în sprijinul căruia pot fi aduse și alte informații semnificative, în urma unor sondaje bibliografice ce nu ne permit, bineînțeles, nici măcar o circumscriere a subiectului.

² Trebuie să menționăm că am omis acum din discuție apariția pietrei de ascuțit în gropile așa-zise *menajere*, întrucît asupra adevăratei destinații a (cel puțin) unora dintre acestea nu există încă în literatura de specialitate o interpretare suficient de nuanțată. Prezentăm cîteva exemple. Din cele 49 de gropi cercetate în perimetrul așezării getice de la Sprincenata (jud. Olt) din secolele III—II, în trei (cele cu nr. 21, 26 și 43) s-a descoperit cîte o cută de gresie (Preda 1986 : 46, 47, 49). Constantin Preda, semnalînd deosebirile în ceea ce privește forma și dimensiunile unora dintre aceste gropi, le clasifică însă deocîndă pe toate sub titlul de „gropi de provizii și menajere“, îndoindu-se de faptul că ar putea fi vorba (și) de „gropi rituale“, deși unele „ar fi putut avea și o astfel de destinație“ (op. cit., p. 42—43). *Gresii de ascuțit* au fost găsite și în gropi de provizii devenite ulterior *gropi de guno* din așezarea daco-romană de la Obreja (jud. Alba) din secolele II—IV (Protase 1971b : 140). La Sprincenata, în aceleași gropi în care apar cuțile, au fost descoperite, pe lingă cenușă, cărbuni, ceramică etc., și fragmente de risniță, o bucată de placă de bronz, a căror prezență printre „reziduuri“ este tot atît de surprinzătoare ca și aceea a secerilor de fier *întregi* și a altor obiecte aflate în gropile de la Obreja. În analiza destinației unor astfel de gropi, în funcție de conținutul lor, trebuie să se pornească, desigur, de la distincțiile stabilite de Radu Vulpe. Vorbînd de situația constatată de el la Poienesti (cu proiecții pînă în neolitic), și eliminînd supoziții cu privire la utilitatea lor practică, din sfera culturii materiale, autorul propune raportarea la „domeniul riturilor religioase“; întrucît „resturile aruncate în aceste gropi“ sînt în legătură cu vetrele de foc și cu ocupații țînînd de utilizarea focului (metalurgie, olărit), se face referirea la „cultul focului domestic“ (R. Vulpe 1953 : 251), idee reluată de Silviu și Șeiva Sanie în cercetarea grăpilor din așezarea de la Dumbrava — Ciurea (jud. Iași) ; pentru autori, bucățile de lipitură de vatră, cărbunii și cenușa „nu sînt aruncate, ci depuse“ și reprezintă o manifestare „a cultului vetrei și al focului“ (Sanie 1973 : 69 ; cf. și Bichir 1973 : 136).

Lînd la o parte grăpile, evident culturale, în care se află schelete de cîini și de iepuri (Bichir, op. cit., p. 137—141), conținutul, foarte divers (printre descoperiri se numără

fusaiole și greutăți de la războiul vertical de țesut, cuțite/unele întregi/, bîrghie și alte obiecte de metal, creuzete de topit metale etc.) al altor întregi serii de astfel de gropi, și cu atît mai mult li p s a oricărui obiect în asemenea excavații umplute numai cu pămînt, pledează hotărît pentru tranșarea lor în sfera cercetărilor asupra practicilor magice ale populațiilor autohtone (cf. și Crișan 1986 : 419—423). Aceiași domeniu par să-i aparțină „grămezile“ ori „platformele“ cuprînzînd ceramică, pietre arse, fragmente de risniță și diferite obiecte mărunte aflate în spațiile dintre sau chiar deasupra mormintelor de la Moigrad (secolele III î.e.n. — I. e.n. ; Macrea et alii 1962 : 486—487 ; se subliniază faptul că poziția a diferite fragmente din diverse obiecte, în grămezi deosebite ori în grămada de deasupra și în mormînt, sugerează două etape ale ritului de înmormîntare ; cf. și Protase 1971 a : 30) și din alte zone ale țării (cf. Crișan 1986 : 421—422). Se impune, desigur, extinderea interpretării vizînd cultul vetrei și al focului, numeroase alte aspecte ale vieții materiale, extrapolate în practici culturale și magice, fiind evocate de categoriile de obiecte descoperite în gropile la care ne referim. Din această categorie se exclud însă eventuale excavații în care se găsesc, uneori, mai multe obiecte întregi ori materiale utilizabile, ce ar putea să reprezinte depozite *temporare* nerecuperate, de felul tezaurilor formate din monede sau obiecte din metale prețioase. În ansamblul cercetării aspectelor etnoarheologice privitoare la elementul românesc de substrat *groapă*, avînd în vedere o posibilă reevaluare extensivă a conceputului de *groapă culturală* pentru populația autohtonă prin raportarea acestuia la „familia“ mare a excavațiilor or destinație magico-culturală utilizate de alte popoare (greci, celți, romani, pentru care sînt cunoscute șanțurile „sacre“, *favissae*), considerăm că depunerea unor pietre de ascuțit în așa-zisele gropi *menajere* de tipul celor de la Sprincenata sau Obreja constituie o manifestare înrudită cu prezența acelorași obiecte în sepulcru, de care ne ocupăm în continuare. Asupra unor aspecte generale ale acestei probleme, cf. și Valeriu Sirbu, *Semnificația magico-religioasă a unor gropi din așezările și complexe de cult geto-dacice*, în SYMPOSIA THRACOLOGICA, 5, Miercurea-Nouă, 1987, p. 131—132.

1.1. Urmărind, cronologic, pentru schițarea unui cadru general în vederea analizei vizând teritoriul dacoromânesc, numai marcarea unor repere în ceea ce privește diversitatea etnică, proveniența din zone diverse a unor populații de *nomazi* propriu-ziși și de *migratori*, ca și aria de răspândire a obiceiului în centrul și sud-estul Europei, remarcăm prezența pietrei de ascuțit :

— La sciți din diferite zone ale arealului avut în vedere ; în afara informațiilor citate anterior după Șt. Ferenczi, ne putem referi și la un mormint tumular datat pe baza ceramicii și a unui cuțit de tip La Tène pentru secolele V—IV care a fost semnalat în localitatea Monaj, din Ungaria (Hampel 1905 II : 552—553 ; cf. și virfurile de săgeți trilobate, din bronz, descoperite în același mormint). În ceea ce privește zona nord-pontică în care a locuit înaintea înfloririi regatului bosporan (cf. și Vasiliev 1980 : 73), o „moștenire” de la această populație poate fi descoperirea unor pietre de ascuțit în mormintele de inhumație din secolele I—II aparținând greco-bosporanilor din peninsula Kerki (Korpusova 1983 : 105, 110), care au asimilat, într-o sinteză culturală *greco-barbară*, cutume ale populațiilor premergătoare (*ibid.*, p. 83—84, 97) ;

— În morminte de incinerare și de inhumație celtice date, în general, pentru secolul II î.e.n. din sud-vestul Slovaciei (Benadik 1957 : 30, 33, 44, 50, 57, 80, 87, 101, 102, 112) ;

— În morminte ale sarmaților din secolele II—III (cf. 1.3.) ;

— În morminte de incinerare aparținând unor populații vechi germanice din zona bazinului inferior al Oderului (Chorula) din secolele II—III (Szydlowski 1964 : 21, 64, 68, 80 ; cf. și p. 139, descoperire printre obiectele dispersate). Pentru gepizi, pe teritoriul Ungariei, cf. mormintele din repertoriul lui Csallány (1961 : 91, 134, 186, 187, 190 ; cf. 285, 396) ;

— La protobulgarii așezați în sudul Dunării, în numeroase morminte de incinerare și de inhumație datind din secolele VIII—X, din necropole situate în estul Bulgariei (Văzarova 1976 : 14, 19, 101, 125, 206, 252, 258, 262). Obiceiul pare să fi fost părăsit concomitent cu adoptarea ritului creștin de înmormintare ;

— În morminte tumulare ale unor luptători slavi ; în necropole de pe teritoriul Slovaciei obiceiul este păstrat până în secolele IX—X (Budinský—Krička 1959 : 102 ; cf. 124, 128). Sînt semnalate analogii pentru aceeași populație pe teritoriul Poloniei și Ungariei (*ibidem*) ;

— În numeroase morminte ale maghiarilor din Cîmpia Tisei date pentru secolele X—XII (Hampel 1905 II : 73, 92, 460, 515, 516, 519, 553, 635 ; cf. și un mormint de la Puszta Hernad, presupus a fi din secolul al VIII-lea [?] ; p. 740).

1.2. Într-o trecere în revistă cu preocupări de sinteză, observăm că piatra de ascuțit a fost descoperită în inventarul unor morminte aparținând iraniienilor (sciții), unor popoare indo-europene (celți, germanici, slavi), ori de origine tiurcă (protobulgarii) și ugro-finică (maghiarii). Ceea ce poate fi reținut, în linii generale, ca o notă comună pentru istoria acestor popoare, este faptul că ele au cunoscut deplasări pe teritorii întinse reprezentînd zone de cîmpie sau de stepă, fie că acestea au constituit patria lor primitivă (sciții, vechii germani, slavii), fie că astfel de zone reprezintă una din haltele importante, de durată, înaintea pătrunderii lor spre vestul Europei (protobulgarii, maghiarii). În fond, într-o situație comparabilă se află și celții, care, deși semnalăți pentru prima dată în zone muntoase din sudul și centrul continentului, au cunoscut, de asemenea, perioade îndelungate de sedere în zone de cîmpie din centrul și estul Europei. În afara acestui fapt, problema provenienței celților, ca și a altor popoare indo-europene, din spații caracterizate preponderent prin forma de relief la care ne referim, se subsumează aceleia a patriei primitive a indo-europenilor, care, indiferent de argumentele aduse de diferiți cercetători în favoarea unor zone (nucleu) situate în Asia, în centrul, nordul sau estul Europei, ori la zona de contact dintre Europa și Asia, cuprindea întinse areale de cîmpie și stepă (cf. sintezele asupra acestei probleme, în care sînt luate în discuție rezultatele ultimelor cercetări lingvistice, dar și de arheologie preistorică, la Simenschy — Ivănescu 1981 : 169—182 și Wald — Slușanschi 1987 : 343—364).

1.2.1. Legătura dintre caracteristici ale modului de viață și prezența pietrei de ascuțit în morminte ale unor indivizi aparținînd unei anumite populații au putut fi stabilite, bineînțeles, în special pentru situațiile mai apropiate în timp de vremea noastră. Admițînd că pentru ascuțirea tăiușului sau virfului unor arme ori unele folosirea pietrelor de ascuțit este indispensabilă, J. Hampel își manifestă totuși surprinderea că astfel de obiecte se găsesc în tezaure și în morminte ale maghiarilor. Căutînd explicația, autorul schițează primul aspect al acesteia în factori etno-geografici : un popor nomad de războinici trebuia să transporte cu el tot ce avea mai important, așadar pe lângă sabie și săgeți, arme caracteristice acestor războinici, ei aveau suspendată la brîu sau într-o pungă (ori alt recipient) și unealta pentru întreținerea armelor (Hampel 1905 I : 116—117). La proiecția acestei stări de lucruri în cutumele funerare se referă V. Budinský—Krička, analizînd inventarul unui mormint în care s-a găsit o piatră de ascuțit, din prima jumătate a secolului al IX-lea ; cavalerul (slav) îngropat în tumulul 34 de la Skalica este bine înarmat și echipat : un cuțit, o toporișcă, un brici, cremene, o sulă, „așadar cu obiecte care sînt necesare pentru o călătorie lungă” (Budinský—Krička 1959 : 128).

1.2.2. Într-adevăr, avînd în vedere criteriile de sex și vîrstă și urmărind obiectele cu care se asociază piatra de ascuțit în mormintele trecute în revistă anterior, constatăm că mai rar cel înmormintat astfel este un copil sau o femeie (cf. mai jos, II. 4. [B. 1.]). Frecvent, pietrele de ascuțit apar în mormintele unor bărbați ; ele sînt găurite, pentru a fi purtate la cîngătoare (Korpusova 1983 : 105 ; Văzarova 1976 : 19 ; Hampel 1905 II : 515 ; Budinský—Krička 1959 : 102 ; Benadik 1957 : 50, 57, 87, 112 ; Szydlowski

ki 1964: 64) și se asociază în inventar cu cuțite de fier (Văzarova 1976: 101, 252; Hampel 1905 II: 73, 460; Benadik 1957: 33, 44, 50; Szydlowski 1964: 21; Csallány 1961: 134, 186, 187, 189–190). Mai rar, împreună cu piatra de ascuțit și cuțitul apar (și) foarfeci de fier (Benadik 1957: 30, 44; Csallány 1961: 134; Szydlowski 1964: 21; în ultimul caz s-a putut preciza că este vorba de mormintul unui bărbat, inventarul cuprinzând și un *umbo* de fier de la scut).

1.2.3. Prin asocierea cu variate arme se poate constata că piatra de ascuțit, adesea cu urme evidente de întrebuințare, face parte din inventarul de unelte al unui luptător; acesta, alături de aproape omniprezentul cuțit de fier, este înmormintat împreună cu arme ofensive și defensive cum ar fi: *virfuri de săgeți* (Hampel 1905 II: 515/ mormintul cuprinde și un craniu de cal /, 516, 519, 552, 635/ și un topor de fier/; Szydlowski 1964: 80/ și trei virfuri de suliță/); *sabie* (Hampel 1905 II: 516; Benadik 1957: 57); *virfuri de suliță* (Szydlowski 1964: 68/ și două cuțite de fier/; Csallány 1961: 134); *umbo* de fier de la scut (Benadik 1957: 57; Szydlowski 1964: 64/ de asemenea și două cuțite de fier; cf. și mai sus pentru p. 21; Csallány 1961: 133). De altfel, piatra de ascuțit depusă direct în urna cinerară împreună cu două cuțite de fier apare și în mormintul unui luptător de la Cibilium (Abhazia), datat pentru secolele III–IV (Voronoș–Senkao 1982: 138–139).

1.3. Cele câteva caracteristici surprinse anterior, în legătură cu asocierea pietrei de ascuțit cu alte obiecte în inventarul mormintelor și privind sexul, vîrsta și ocupația celor înmormîntați, pentru complexe funerare ale unor populații din nordul, centrul și sud-estul Europei, se regăsesc și în necropole și morminte ale acestor populații care au fost descoperite pe teritoriul țării noastre.

Astfel, în necropola atribuită „scitilor” agatirși de la Ciumbud, din 19 morminte, pietre de ascuțit s-au găsit în trei. În nici unul dintre ele obiectul nu se asociază însă cu arme sau unelte (tăioase) de fier; după resturile osteologice, în M X au fost îngropați o femeie și un copil (în mormint s-a descoperit și un bulgăre de chirpic), M XI aparține unei femei (el cuprinde și ceramică), iar M XV unui bărbat (și în acest mormint s-au descoperit numai diferite vase; Ferenczi I: 100, 102; cf. și Vasiliev 1980: 73). Șt. Ferenczi (III: 42) pune apariția pietrelor de ascuțit în morminte, în general, în legătură cu prezența uneltelor și în special a armelor de fier (astfel de obiecte s-au găsit în alte morminte). Vorbind de un cimitir „scitic”, autorul nu se referă însă la o populație scitică propriu-zisă, ci la una *neautohtonă* purtătoare a unei culturi de tip scitic (Ferenczi II: 49). Întrucît chiar specialiștii care consideră că, din punct de vedere etnic, așezarea de la Ciumbud reprezintă cultura *autohtonă* a secolelor VI–V î.e.n. (cf. Moscălu 1981 și recenzie la Vasiliev 1980, în „Thraco-Dacica”, II, 1981, p. 232) nu exclud posibilitatea recunoașterii, în cazul în discuție, a unei influențe a culturii materiale scitice, am inclus complexul funerar de la Ciumbud printre cele de pe teritoriul țării noastre ce trebuie discutate în legătură directă cu prezența unor migratori.

Un mormint celtic de la Dezmir (astăzi pe teritoriul municipiului Cluj-Napoca), din secolul III î.e.n., atribuit etnic pe baza unui bogat inventar funerar compus din obiecte de metal, printre care numeroase arme; aparține fără îndoială unui luptător. Alături de două seceri fragmentare, un foarfec de fier și de piese de harnășament (zăbală de fier, lanț pentru atîrnat sabia), piatra de ascuțit din acest mormint, perforată, se asociază cu arme cum ar fi virfuri de suliță și de săgeată sau o lamă de cuțit (Crișan 1964: 97–99).

Pe teritoriul locuit de geto-daci se situează mormintul dintr-un curgan sarmatic (secolele II–III) de pe malul lacului Cahul (la sud de satul Nagornoe); printre obiectele din inventarul mormintului, deranjat, s-au găsit resturi de amfore și o piatră de ascuțit cu gaură de suspensie (Gudkova–Fokeev 1984: 39 și fig. 13/4; cf. *Sigle...*, nr. 79).

În necropole din Transilvania atribuite gepizilor, datate pentru secolele V–VII, pietre de ascuțit s-au descoperit în morminte de la Unirea-Vereșmort (într-unul și resturi ceramice), Band (Csallány 1961: 201, 285; pe baza bibliografiei consultate nu s-au putut stabili asocierile cu alte obiecte pentru cel de al doilea mormint) și de la Morești (într-un mormint de bărbat, alături de piatră de ascuțit s-a găsit un cuțit de fier și un pieptene de os bipen; Horedt 1979: 193, fig. 84/2–4).

Din motivele menționate mai sus, în legătură cu necropola de la Ciumbud, includem în acest grup și cimitirul din epoca feudală timpurie de la Alba-Iulia (secolele IX–X), care se presupune a fi fost folosit de o populație româno-slavă. Într-unul din cele 450 de morminte s-a descoperit o cută neperforată (Blăjan – Popa 1983: 377, 379). În ceea ce privește datarea, se poate observa contemporaneitatea cu necropolele slave de pe teritoriul Slovaciei cercetate de V. Budinský-Krička (vezi mai sus, 1.1.).

2. Schițarea reperelor cadrului central și sud-estic european al cercetării problemei etnoarheologice pe care o reprezintă apariția pietrei de ascuțit în morminte de diferite tipuri (inhumație și incinerație) se constituie numai într-o *introducere* pentru analiza, sumară și aceasta, a situației ce o înfățișează, din același punct de vedere, necropolele și mormintele atribuite populației autohtone de pe teritoriul care a aparținut Daciei preromane.

De la început, trebuie să precizăm că anumite elemente (cronologia în primul rînd, dar și arealul geografic și, pentru o parte dintre morminte, specificul inventarului funerar) fac posibilă susținerea aserțiunii că, în ceea ce privește populația autohtonă, prezența pietrei de ascuțit nu poate fi interpretată ca rezultatul unui proces de aculturare, ci ca un obicei propriu. Aceasta este, de altfel, una din rațiunile pentru care am grupat în paragraful precedent cazurile în care poate fi pusă în discuție eventualitatea unei in-

fluențe străine (directe). Anticipând asupra concluziilor ce pot fi desprinse pe baza cazurilor pe care le prezentăm în continuare, considerăm că, la populația autohtonă din spațiul carpato-danubiano-pontic, ca ramură a indo-europenilor, obiceiul are, în principiu, motivația primordială pe care am constatat-o la populații și popoare originare din zone de cimpie ori de stepă ce au cunoscut mari deplasări în decursul mileniului I î.e.n. și în primul mileniu al erei noastre. Analogia, inductivă, are la bază faptul că istoria, uneori destul de bine cunoscută, a unor dintre aceste popoare, oferă situații supuse într-o bună măsură verificării, ce pot fi proiectate în încercarea de reconstituire a unor evenimente și mentalități ale altor popoare ce au trăit în epoci îndepărtate.

2.1. Pe teritoriul țării noastre ori în necropole dacice descoperite în vecinătate, piatra de ascuțit a fost semnalată în morminte izolate sau făcând parte din complexe funerare ce sînt datate (a) în Hallstatt, (b), La Tène și (c), în primele opt secole ale erei noastre. În cele ce urmează, pentru a se putea aprecia frecvența apariției, vom prezenta, atunci cînd informațiile ne permit, dimensiunile complexelor funerare cercetate.

a) Pentru Hallstatt se impun atenției următoarele descoperiri:

— Cimitirul de la Stoicani (jud. Galați); din cele 55 de morminte de înhumatie cercetate, atribuite secolului VIII î.e.n. (Petrescu-Dîmbovița 1972—1973 : 88), cite o piatră de ascuțit s-a găsit numai în patru (o a cincea a putut aparține unui mormînt distrus). În cadrul unui inventar funerar în general sărac, și față de mormintele ulterioare cuprinzînd arme, ceea ce marchează un punct de vedere funcțional extrapolat în cutumele funerare, obiectele cu care se asociază pietrele de ascuțit la Stoicani conduc spre formularea ipotezei că acestea constituie o prezență cu semnificație etnografică, caracterizînd o colectivitate pașnică, sedentară. Astfel, în trei morminte ale unor indivizi maturi (M 4, 23 și 50) pietre de ascuțit, perforate, apar în zona mijlocului scheletului (probabil au fost legate la brîu); în afară de obiectele (fragmente) ceramice care apar în M 4 și 23, ele se asociază cu : (α) o măciucă rotundă de piatră (singura piesă de „armament“ din necropolă); (β) un buton mic de bronz și o bucată mică de fier lingă cotul minii drepte. În al patrulea mormînt (M 7), probabil al unei femei, în regiunea pieptului, apare capătul cu perforație al unei cuți, reprezentînd mai curînd o amuletă (decît un pandantiv); aici s-a mai găsit și o mărgea de os (Petrescu-Dîmbovița 1953 : 157, 168, 169, 176, 184). Cimitirul, ce cuprinde numai cîteva cuțite de fier, a fost atribuit unei populații stabile care se ocupa cu agricultura, creșterea vitelor, pescuitul, eventual și cu vînatul și a cărei origine locală este dedusă pe baza tradițiilor conservate din epoca bronzului (ceramica vehiculată, poziția scheletelor etc.), avînd legături cu zona Dunării de Jos, ca o prelungire a arealului geografic reprezentat de Cîmpia Română (*ibid.*, p. 201—203).

— Necropola cu morminte tumulare de la Balta Verde (jud. Dolj); din 28 de „mobile“ cercetate (dintre care unele cu cîte două morminte), o piatră de ascuțit, perforată, a fost găsită numai într-un mormînt (de înhumatie); aparținînd probabil unui luptător, după cum s-a putut aprecia pe baza celorlalte obiecte de inventar : pe lingă ceramică, acesta cuprindea piese de harnașament, două vîrfuri de lance, un vîrf de săgeată, două pumnale (dintre care unul fragmentar; Berciu — Comșa 1956 : 326, 395; fragmentele de șină de fier cu nituri descoperite aici lasă deschisă problema unei înmormîntări cu car de luptă; *ibid.*, p. 395). Poziția geografică a complexului și datarea, între 650—550 î.e.n., plasează această necropolă în afara unei influențe (hotărîtoare) de tip scitic; mai mult, afinitățile culturale stabilite cu lumea ilirică o situează în mediul populațiilor indo-europene din bazinul Dunării de Jos. O cută de piatră neperforată a fost descoperită și într-unul din cei 55 de tumuli de la Gogoșu, într-un mormînt ce cuprinde un topor de fier-bipen (vezi și în continuare, la Ferigile), o tijă de fier și un cuțit (*ibid.*, p. 419, cf. 457).

— Necropola hallstattiană tumulară de incineratie de la Ferigile (jud. Vâlcea), datată între 550—450, aparținînd unui grup autohton care a suferit influențe străine (Al. Vulpe 1967 : 102—103; autorul vorbește de un „cerc cultural traco-agatirs“ și subliniază faptul că „obiceiul de a pune cîte în morminte îl întîlnim în cele mai multe necropole hallstattiene tirzii“; *ibid.*, p. 74). În cei 149 de tumuli cercetați, mulți cuprinzînd mai multe morminte, pietre de ascuțit (în total patru) s-au găsit în două situații: a) piesa apare în M IX din tumulul 4 împreună cu mai multe vase ceramice (și o mărgeică de sticlă); este drept că, întrucît mormîntul (secundar) a fost deranjat de săpături moderne, nu se poate afirma cu certitudine că nu a conținut obiecte din fier (*ibid.*, p. 111); b) în alte morminte, cutea apare în inventare ce cuprind obiecte din fier și arme, de obicei alături de topoarele de luptă (*ibid.*, p. 27), după cum urmează : în M III din tumulul 20 (împreună cu un celt de fier și cu vîrfuri de săgeată); în MI din tumulul 60 (mormînt al unui luptător, ce cuprinde un topor de luptă, nouă vîrfuri de săgeți, două cuțite de fier); în M I din tumulul 69 (de asemenea mormîntul unui luptător, în care s-au găsit două vîrfuri de lance, vîrfuri de săgeți, un cuțit și un topor bipen de fier; *ibid.*, p. 122, 139, 144). De reținut că lungimea uneia dintre aceste pietre de ascuțit (din M I din tumulul 60), de 0,097 m, nu îndreptățește categorisirea ei drept amuletă, așa cum apare la Nicolăescu-Plopșor — Volski (1975 : 70), sau caracterizarea generală a cuțitelor de gresie de la Ferigile drept *pandantive* (p. 80), ori enumerarea printre *obiectele de podoabă* (p. 85). De altfel, Al. Vulpe a subliniat plasarea cuții de gresie alături de toporul de luptă (și de zăbale; *op. cit.*, p. 27). Este mai greu de clasificat printre obiectele de care ne ocupăm în acest articol „cutea de fier ... cu două găuri pentru agățat“ descoperită în mormîntul principal, al unui luptător, din tumulul 110 (*ibid.*, p. 172—173); obiectul în discuție ar putea să reprezinte o piesă metalică avînd cu totul altă destinație decît aceea de ascuțire a armelor din fier.

b) Celei de a doua epoci a fierului îi aparțin următoarele descoperiri :

— Cimitirul geto-dacic de la Satu-Nou (jud. Constanța) datat de la sfârșitul secolului V până în a doua jumătate a secolului IV, cu morminte de incinerare în urne ; printre obiectele din inventarul celor 22 de morminte a fost semnalată și o cută (Mitrea et alii 1961 : 286).

— Mormintul de inhumare al unui luptător „traco-scit“ (?) datat pentru secolele V—IV de la Osmanu (astăzi Unirea, jud. Brăila) ; inventarul cuprinde 47 de virfuri de săgeți cu trei muchii depuse în zona genunchiului, o piatră de ascuțit, perforată, și o placă de gresie așezată pe toracele celui inhumat (Harțuche — Anastasiu 1976 : 196 ; cf. și Turcu 1979 : 184, unde apare printre mormintele *getice*).

— Cimitirul getic de la Bugeac (jud. Constanța) din secolul IV î.e.n. ; în două urne, alături de oase calcinate, au fost depuse cîte o piatră de ascuțit și un cuțit, respectiv două cuțitașe de fier, acesta fiind singurul inventar al mormintelor 40 și 58 (Irimia 1979 : 61, 66 ; cîte două cuțite au fost găsite în mai multe morminte ; cf. p. 60, 71).

— Necropola getică de la Zimnicea, datată din a doua jumătate a secolului al IV-lea pînă în pragul erei noastre, în care predomină mormintele de incinerare. Bucățile de piatră la care ne referim, cu aspectul unor capete de cută, toate cu gaură de suspensie, au lungimea între 3—4 cm și lățimea (în medie) de 2 cm ; ele au fost descrise sub titlul de *păndantive* și au fost depuse fie în urne, fie în mormintele de incinerare. Din totalul de 166 de morminte, obiectele în discuție se găsesc în patru, trei morminte conținând cîte două astfel de pietre (Alexandrescu 1980 : 20, 26, 29, 33, 40). Dimensiunile unora dintre ele (cele din M 34 au lungimea de 4,56 cm și, respectiv, 4,05 cm) permit aprecierea că ar putea fi vorba de pietre de ascuțit fragmentare ; pe de altă parte, nu este exclusă ipoteza că au fost folosite ca a m u l t e pietre de ascuțit miniaturale (autoarea semnalează descoperirea unor *velre* în miniatură ; *ibid.*, p. 53).

— Complexul funerar de pe terasa I a cetății de la Ocnița — Cosota (jud. Vilcea), datînd din secolele II—I. Din cele 27 de gropi cercetate, pietre de ascuțit cu urme de întrebuințare îndelungată au fost găsite în două : într-una din gropi a mai fost găsit și un virf de săgeată de fier, iar inventarul celei de a doua (nicovală de fier, creuzet cu urme slabe de argint, dar și un virf de lance) pare să provină din atelierul unui meseriaș, argintar (Berciu 1981 : 105, 106). Alte pietre de ascuțit au fost descoperite în așezare (*ibid.*, p. 72, 96).

— Mormintele de incinerare din secolele I î.e.n. — I e.n. din zona cetății dacice de la Brad (jud. Bacău) au dat la iveală două pietre de ascuțit. Într-unul, tumular (cenotaf ?), a fost descoperit un capăt, perforat (asemănător celor de la Stoicani și de la Zimnicea), depus doar împreună cu o verigă de bronz ; într-altul, aflat la marginea așezării, piatra de ascuțit, lungă de 21 cm și prevăzută cu gaură pentru suspendare, este fragmentată în patru (Ursachi 1986 : 107, 111, 118). Unele dintre piesele din inventarul celui de al doilea mormînt (kantharos, platou, fragment dintr-un pahar de sticlă) îl determină pe autor să formuleze ipoteza că cel înmormîntat a putut fi un roman, un negustor sau un reprezentant al armatei (*ibid.*, p. 119—120). În ceea ce ne privește, apreciem că tocmai din cauza prezenței pietrei de ascuțit în mormînt această atribuire etnică este greu de acceptat, întrucît, în oricare din aceste ipostaze, șederea unui roman printre autohtoni nu putea fi decît de prea scurtă durată pentru a fi înmormîntat cu un obiect modest, caracteristic localnicilor. Mai curînd unui reprezentant al acestora din urmă, aflat într-o situație socială deosebită, care îi permitea să folosească obiecte romane de import, i s-a putut pune în mormînt și un obiect ce ținea de ritualul arhaic.

c) Sînt atribuite secolelor I—VIII următoarele descoperiri :

— Necropolele dacice de incinerare de la Lipița (*Lipica*) și Hryniów din secolele I—II ; din cele 38 de morminte de la Lipița, pietre de ascuțit cu perforație s-au găsit în trei, împreună cu diferite obiecte de fier. Acestea sînt, în cazul unuia dintre morminte, un amnar și un cuțit de fier ; într-altul, cută și un cuțit mic au fost depuse chiar în urnă (Śmiszko 1932 : 31, 34, 42), aspect deosebit de semnificativ care se regăsește și într-un mormînt (din totalul de 12) de la Hryniów, unde în urnă a fost depusă numai cută (perforată), celelalte obiecte, printre care și un amnar de fier, fiind descoperite alături de urnă (*ibid.*, p. 61).

— Tot în secolele I—II se plasează un mormînt de incinerare de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași), al cărui inventar constă dintr-o piatră de ascuțit și un fragment de fusaiolă bitronconică (comunicare din partea colegilor Șeiva și Silviu Sanie, cărora le mulțumim și cu acest prilej ; pentru complexul funerar în discuție, cf. Sanie 1973).

— În zona nordică a interfluviului Siret — Prut, la Stîncea — Ștefănești (jud. Botoșani) a mai fost descoperită o piatră de ascuțit perforată la un capăt, depusă în urnă împreună cu o bucată mică de rășină topită (mormînt de incinerare din secolul III ; Ioniță — Șovan 1984 : 90).

— Printre puținele descoperiri de acest gen din interiorul arcului carpat, se numără necropola de incinerare daco-romană, datată pentru secolele II—III de la Cinciș (jud. Hunedoara) ; într-unul din cele 13 morminte din afara spațiului împrejmuț cu piatră (în care sînt plasate cele patru morminte ale membrilor familiei ce astăpînit o *villă rustica* aflată la cca 200 m de cimitir), s-au găsit, alături de resturi ceramice, „două gresii cu urme evidente de folosire și o tăblișă de ardezie“ (Floca — Valea 1965 : 182). În alte morminte din acest grup s-au găsit bucăți mici de minereu de fier (limonită) ; de aceea, atît tăblișă de ardezie cît și cele două bucăți de gresie ar putea fi considerate ca fiind obiecte (unelte) legate de ocupația celor înmormîntați (complexul funerar se află în vecinătatea minelor de fier de la Teliuc ; cf. și Protase 1971a : 91).

— Tot în Transilvania se situează cimitirul 1 de la Bratei, din secolele IV—V, în care, din cele 365 de morminte de incinerare în groapă cercetate, pietre de ascuțit s-au găsit numai în două. Inventarul unuia este deosebit de bogat în obiecte de fier (cuțite, fragment din muchia unui topor, sulă), dintre care unele (tablă, două fragmente de seceră și o dălțiță) fac posibilă formularea ipotezei că pentru cel înmormântat cuțea se referă la o anumită ocupație privind prelucrarea metalelor. O situație similară este de presupus și pentru cel de al doilea mormint, în care, împreună cu piatra de ascuțit s-au aflat un „instrument de fier probabil pentru lucrul lemnului”, „de forma unei linguri având un găvan îngust”, și o dălțiță de fier (Bârzu 1973 : 205, 242—243). Autoarea subliniază caracterul aparte al acestor descoperiri, referindu-se la absența cuților în necropolele purtătorilor culturii Sintana—Cerneahov de pe teritoriul țării noastre (*ibid.*, p. 59).

— În sfârșit, într-un mormint de inhumație din totalul de 181 de morminte din necropola birituală (secolul VIII) de la Sultana, jud. Călărași, aparținând unui bărbat tânăr, o piatră de ascuțit împreună cu un cuțit au fost descoperite în regiunea femurului stâng. Ceva mai jos au apărut, tot alături, o bucată de cremene și un amnar, ca și un virf de săgeată (?); M 38 conținea și ofrande (Mitrea 1988 : 113). În inventarul funerar din diverse morminte se semnalează prezența a numeroase obiecte și a unor vase cu ofrande (p. 98—99); necropola este inclusă într-o grupă culturală ce se întinde în sudul Munteniei și al Olteniei, dar și în zone învecinate (p. 106—107).

2.2. Propunându-ne să facem o analiză, sumară desigur, a semnificației descoperirilor trecute în revistă anterior (2.1.), subliniem mai întâi faptul că, la fel ca și în cazul părții referitoare la obiceiul de a pune o piatră de ascuțit în morminte atestat la alte popoare, din spațiul nordic, central și sud-est european (1.1., 1.3.), pentru necropolele populației autohtone de pe teritoriul țării noastre (și din zone învecinate), nu am intenționat alcătuirea unui *repertoriu* al descoperirilor în discuție. De altfel, acest obiectiv ar fi depășit problematica cercetării semnificației magice a pietrei de ascuțit în basme prin raportare la aceea a prezenței sale în inventarul mormintelor atribuite diferitelor popoare din Europa, investigația limitându-se la numărul de situații (în spațiu și timp) care ar putea fi suficient pentru a ne feri de surpriza eludării unor cazuri deosebite esențiale. În urma aspectelor documentare relevate mai sus, rezultat al unor sondaje (a căror extindere poate fi estimată în funcție de bibliografia utilizată) și al consultării unor lucrări de sinteză (printre care în primul rând aceea consacrată riturilor funerare la daci și dacoromani a lui D. Protase și cea asupra spiritualității autohtonilor datorată lui I. H. Crișan), pot fi degajate câteva concluzii generale de ordin istorico-arheologic, necesare pentru amorsarea problemei implicațiilor etnoarheologice ale temei, în perspectiva corelării aspectelor *magice* și *culturale* ce au avut ca punct de plecare constatarea privind conservarea cuvântului *autohton gresie* într-o însemnată arie a teritoriului daco-românesc.

3. Pornind de la concluzii ce pot fi trase asupra evenimentelor istorice care se plasează în a doua jumătate a primului mileniu și în primele secole ale celui de al doilea mileniu al erei noastre, din viața unor popoare ale căror ocupații și cultură materială sînt destul de bine cunoscute (slavii, maghiarii) și constatînd prezența unei aceleiași cutume funerare ce urcă pînă în Hallstattul timpuriu (Hallstatt B) la populații tracice a căror istorie rămîne la nivelul unor reconstituiri („geto-dacii vechi”), pot fi stabilite analogii de ordin general. În ciuda aspectului foarte puțin spectacular ce îl oferă elementul de cultură materială luat în discuție, acesta poate fi totuși avut în vedere pentru scopul limitat urmărit aici. Aceasta întrucît, față de descoperirile reprezentînd ceramică, arme, piese ale unor obiecte de îmbrăcăminte, podobe etc., care cunosc ipostaze și schimbări ca efect al unui determinism cultural, condiționat originar dar și influențat de o multitudine de factori, o unealtă simplă cum este piatra de ascuțit a fost selectată ca obiect aparținînd inventarului funerar printr-un determinism geografic și a rămas aproape invariabilă ca formă, elemente care îi conferă calitatea de a furniza informații asupra caracteristicilor mediului natural constituind habitatul originar al unui popor.

3.1. Întînderea în timp a descoperirilor referitoare la cult (cca două mii de ani, dacă avem în vedere unealta specializată pentru ascuțirea obiectelor din fier, căci, altfel, răzuitoarele din piatră sînt cunoscute din neolitic și au fost utilizate, paralel, și pentru ascuțirea uneltelor din os; cf. Schrader II, s.v. *Schleifstein*), ca și marea diversitate a populațiilor la care obiectul are funcție culturală scot analiza obiceiului din sfera *etnicului* propriu-zis, sub semnul unei poligeneze repetabile în diferite epoci istorice. Într-o zonă cu relief variat și cu structuri geologice deosebite, materia primă și o unealtă din piatră sînt ușor de procurat; în zonele lipsite de aceste resurse valoarea lor crește proporțional cu dificultățile ce le implică circulația bunurilor respective (în ceea ce privește aprovizionarea cu silex în neolitic pentru sud-estul Munteniei, de exemplu, vezi Comșa 1973—1975 : 9, 13). Prin prisma acestor constatări, de ordin general, trebuie să apreciem care era, de fapt, valoarea pietrei de ascuțit din gresia cea mai adecvată acestui scop, pentru populații care au locuit originar în zone de cîmpie, cum ar fi scîții, sarmații, vechii germanici, protobulgarii, slavii sau maghiarii și care au cunoscut perioade de importante deplasări în postura de cuceritori ai unor spații întinse (din punctul de vedere al importanței *materiei prime* se poate face o comparație concludentă referindu-ne la răspîndirea în estul Europei, în secolele XI—XIII, a fusaiolilor de *ardezie* de la Ovruci; cf. Rybakov 1948 : 196). *Mutatis mutandis*, trebuie să avem în vedere aceleași elemente geografico-istorice și în ceea ce privește numeroase ramuri ale populațiilor indo-europene în timpul extinderii lor din perioada preistorică pe uriașe spații euro-asiatice,

3.2. Prin urmare, în cazurile de depunere rituală *propriu-zisă* în morminte a pietrei de ascuțit, spre deosebire de ceramică, arme și mai ales de obiecte din metale prețioase, care încorporează și un efort și măiestrie pentru confecționare, putem identifica un *arhaism cultural* ce se întâlnește sporadic și pentru care descoperirile arheologice analizate ilustrează, de fapt, o ultimă etapă, întrucât încă în cele mai vechi morminte hallstattiene (de la Stoicani) obiectul apare fără să fi fost asociat cu unelte din fier (cuțite), iar depunerile rituale din alte categorii (de exemplu ceramica) continuă să apară și după secolul al VIII-lea e.n. Asemenea obiceiuri calificate drept arhaisme mai sînt, de pildă, așezarea unor pietre de rîu, de tradiție hallstattiană tracică, pe morminte de incinerare cu urnă de la Ocnița — Cosota din secolele II—I î.e.n. (Berciu 1981: 104), sau prezența lamelor de silex „surprinzătoare și anacronică”, întrucât nu este vorba numai de tumuli din necropola hallstattiană de la Arpașul de Jos, ci și de morminte de incinerare din prima jumătate a secolului II e.n. din aceeași localitate (Macrea 1957: 134, 137, 143) și poate chiar de morminte de înhumare din secolul V e.n. de la Piatra Frecăței (jud. Tulcea; Petre 1962: 578). În toate cazurile ar putea fi vorba de vechi unelte conservate în inventarul funerar și nu numai de bucăți de piatră folosite pentru aprinderea rituală a focului; cf. Macrea, *op. cit.*, p. 143).

3.3. Vorbind de raritatea apariției pietrei de ascuțit în morminte, trebuie să ținem seama, de fapt, de două aspecte: numărul redus al pieselor în sepulturele din complexe funerare prezentate mai sus (1.1., 1.3., 2.1.), și, în al doilea rînd, *absența* acestui obiect în numeroase necropole (recurgem, și în acest caz, numai la exemplificări). Desigur, nu pierdem din vedere faptul că, în ceea ce privește ritualurile funerare, au existat fără îndoială deosebiri nu numai în diferite epoci (cf. Berciu 1981: 124—125; Crișan 1986: 131—132; Turcu 1979: 186), ci și de la o zonă la alta ori de la unele triburi sau uniuni tribale la altele. Astfel, față de inventarele funerare bogate din unele morminte ori care fac specificul anumitor necropole, semnificativă este o caracterizare ca următoarea, cu privire la un grup de morminte de incinerare de la Murighiol, din secolul III î.e.n.: în acestea nu s-a găsit „niciun obiect care să fi făcut parte din lucrurile ce le-ar fi folosit în viața de toate zilele, cel înmormîntat” (Bujor 1957: 248). Lipsa/sărăcia inventarului se constată, de exemplu, și pentru mormintele din zona așezării feudale timpurii de la Bisericuța — Garvăn (Ștefan et alii 1967: 373). Totuși, în cadrul unor populații strîns înrudite, pentru care se constată numeroase note comune în ceea ce privește ceramica, armele etc., comparații ca acelea ce urmează sînt măcar în parte elocvente pentru situația din primele opt secole ale erei noastre.

Față de prezențele de la Lipița, Stîncă — Ștefănești sau Dumbrava — Ciurea (secolele I—III), este concludent faptul că nici o cute nu a fost semnalată în cele 606 morminte din secolele II—III de la Văleni (jud. Neamț; cf. Ioniță—Ursachi 1988), din același mare areal etno-geografic. Prin raportare la descoperirea, semnificativă, de la Cinciș (secolele II—III), grăitoare este absența obiectului, pentru aceeași epocă, în cele 250 de morminte (după ultimele date) de la Obreja (jud. Alba; cf. Protase 1971b) sau în cele 189 de morminte din necropola de la Soporul de Cîmpie (jud. Cluj; cf. Protase 1976). Aceleiași perioade îi aparține necropola cu 290 de morminte de la Locusteni (jud. Vâlcea) ce a ținut tot de teritoriul Daciei romane, în care, de asemenea, nu au fost semnalate pietre de ascuțit (cf. Popilian 1980). Pe de altă parte, singularitatea unei descoperiri tirzii ca aceea de la Sultana (secolul VIII) este pusă în evidență de faptul că la Obîrșia (jud. Olt), în necropola din secolele VIII—IX, ce prezintă și elemente rituale creștine (Toropu — Stoica 1972: 186—187), nu au fost găsite pietre de ascuțit, sau de faptul că la Bratei, unde în cimitirul I (secolele IV—V) au fost descoperite două asemenea obiecte, ele nu mai apar în cimitirul cu 244 de morminte din secolele VII—VIII (Bratei 2; Zaharia 1977).

4. Desigur, valoarea concluziilor ce pot fi trase în legătură cu semnificația pietrei de ascuțit unelte tăioase din fier descoperite în morminte este determinată de măsura în care se poate face distincția între prezența fortuită și depunerea ei rituală în tenți onată, în urma unei selecții, un demers eminemamente logic. Pe lângă numeroasele cazuri în care, în principiu, o atare distincție este greu de făcut (așa cum am subliniat mai înainte, obiectul apare destul de rar, ca un fapt cu valoare de arhaism), iar notele invocate într-un sens ori în altul ar putea părea arbitrar, există altele ce permit deducții cu caracter de verosimilitate, referențele constituindu-le ocupația (starea socială) a defuncților, componența și numărul pieselor ce formează inventarul funerar, tipul de mormînt în care obiectul a fost descoperit și poziția lui în mormînt. În clasificarea situațiilor ce pot fi surprinse avem în vedere atît datele pentru complexe funerare aparținînd populației autohtone (dar și *dacoromâni*), cît și pentru cele atribuite altor populații, de pe teritoriul țării noastre și din zonele din jur.

A. Fără îndoială că în mormintele cu un inventar bogat, ale unor luptători, înzestrate cu arme și diferite alte obiecte din fier (la care ne-am referit în mod special mai sus), piatra de ascuțit poate să apară fără să i se fi acordat o semnificație particulară; ea a putut fi numai *asociată*, în mod firesc, cu obiectele principale ce caracterizează echipamentul celui înmormîntat. Faptul poate fi dedus din absența în numeroase morminte de acest tip a pietrei de ascuțit (vezi situațiile de la Baltă Verde, Ferigile etc.). Tot așa se prezintă lucrurile în ceea ce privește mormintele cu inventar bogat ale unor bărbați despre care se poate presupune că au practicat anumite meserii (vezi, mai sus, descoperirile de la Ocnița — Cosota sau de la Bratei). Aceste cazuri, în care prezența pietrei de ascuțit în morminte este mai mult sau mai puțin fortuită, ilustrează perpetuarea unei cutume funerare arhaice prin implicațiile unui determinism funcțional.

B.1. Asocierea, frecventă, cu cuțite din fier (cf. 1.2.2.) în special în lipsa altor obiecte denotă deja o altă optică, ușor de admis deoarece, în unele cazuri, este vorba de morminte ale unor femei (Văzarova

1976 : 206 ; Benadik 1957 : 80), respectiv de mormintul dublu, al unei femei și al unui copil (Korpusova 1983 : 110). Este posibil ca în aceste cazuri să ne aflăm în prezența unei practici culturale de esență tipic hallstattiană extinsă asupra membrilor unei colectivități, pentru care criteriul funcțional, evident în situația (A), să fi fost mai puțin pregnant, cel puțin în ipostaza sa strict profesională.

2. Aceași situație esențială poate fi surprinsă și pentru o parte din mormintele care nu au în inventarul lor obiecte de fier (caracteristice), cu atât mai mult cu cât constatăm repetarea cazului în mai multe morminte din același complex funerar. Astfel se prezintă lucrurile la Stoicani, în morminte cu un inventar sărac, dar unde pietrele de ascuțit au fost găsite la nivelul mijlocului scheletelor, aflându-se probabil legate la cingătoarea (din fibre textile?) a celor decedați, sugerând interpretarea de referent semiotic al unei alte condiții și ocupații ale predecesorilor unei populații sedentare. În absența unor obiecte din fier, pietrele de ascuțit apar, de asemenea, în mormintele de la Ciumbud ale unor femei (într-un caz al unei femei cu copil) sau al unui bărbat fără arme. În alte locuri, la Zimnicea în primul rând, capete de cută se prezintă în postură de amulete (vezi și un mormint de la Brad și, cu mult mai înainte, unul de la Stoicani). În esență, în toate cazurile din acest grup piatra de ascuțit trebuie socotită ca un obiect specific vieții cotidiene a membrilor unei colectivități, căruia i s-au conferit și valențe magice și care este păstrat în ritualul funerar ca un element de factură evident arhaică, ceea ce poate explica măcar în parte, la fel ca și în situațiile (A) și (B. 1.), frecvența redusă a apariției lui.

C. Într-o serie întreagă de situații ne aflăm însă în posesia unor date care permit presupunerea că, departe de a fi un obiect asociat altora din inventarul funerar (A) sau care se află în componența acestuia ca efect al unui fenomen de inerție, în virtutea tradiției (B. 1, 2), piatra de ascuțit reprezintă o depunere rituală, *in sine*, în urma unei selecții propriu-zise. Astfel credem că se prezintă lucrurile atunci când :

— cutea este singurul obiect găsit într-un mormint, mai ales când acesta aparține unui copil (cf. Văzarova 1976 : 125), situație în care, la diferite popoare, se depun de obicei obiecte caracteristice (jucării, reprezentând realități materiale curente miniaturale) ori ea apare numai împreună cu urna cinerară (*ibid.*, p. 9) sau cu o verigă de bronz (la Brad ; Ursachi 1986 : 107) ;

— cutea este depusă în urnă, împreună cu un cuțit de fier (la Lipița ; Smiszko 1932 : 34), cu două cuțite (la Cibilium ; Voronov — Senkao 1982 : 138—139 ; ambele situații se regăsesc și în mormintele de la Bugeac ; Irimia 1979 : 61, 66) ; împreună cu un boț de rășină topită (la Stinca—Ștefănești ; Ioniță—Șovan 1984 : 90), ori când numai piatra de ascuțit este depusă în urnă, celelalte obiecte (unele din ele de asemenea de mici dimensiuni) aflându-se alături (la Hryniów ; Smiszko, *op. cit.*, p. 61) ;

— în mormint se află cite două pietre de ascuțit : la Kamenin, unde din inventar, mai fac parte fragmente ceramice și un cuțit de fier (Benadik 1957 : 101—102), la Cinciș, probabil în legătură cu ocupația celui înmormintat (Floca—Valea 1965 : 182), sau la Szentes — Berekhát, ca singure obiecte de inventar (Csallány 1961 : 91), eventual când poziția pietrelor de ascuțit este semnificativă : sub fiecare talpă a celui înmormintat, cum se prezintă lucrurile într-un mormint de la Kiszombor (*ibid.*, p. 169).

Situațiile ce apar în grupurile (B) și (C) ilustrează în cea mai mare parte filonul predominant etnografic, cutumiar, ce determină conservarea unei practici de factură arhaică.

5. Înfațișându-se ca un arhaism cultural care (mai ales în cazurile ce denotă o depunere rituală în sine) amintește pregnant semnificația rezultată dintr-un determinism geografic originar, piatra de ascuțit este, așadar, unul dintre obiectele (și chiar *singurul*) ce-l însoțește pe defunct în viața de dincolo. Pe baza analizei complexe a știrilor ce s-au păstrat în legătură cu acest aspect din mentalitatea autohtonilor, s-a tras concluzia existenței unor indicii potrivit cărora „nemurirea” geților poate fi interpretată drept „continuarea efectivă în forme materiale a vieții terestre” (Russu 1945—1948 : 113). În această perspectivă, cel înmormintat era înzestrat cu obiecte și unelte caracteristice, necesare perpetuării indeletnicirilor („creuzete pentru argintari..., zgură sau bucăți de fier brut pentru făurari..., un boț de argilă nearsă pentru un meșter olar..., topor-bardă pentru un timplar sau tăietor de lemn” ; Berciu 1981 : 121), sau de care ar putea avea nevoie în viața de dincolo (cf. Daicoviciu 1972 : 223 ; Bichir 1973 : 98 ; Protase 1971 a : 167 ; pentru o caracterizare generală a practicilor de acest tip la diferite popoare, cf. Schrader I, s. v. *Bestattungsbegeben* ; în legătură cu inventarul mormintelor celtice raportat la cel ale autohtonilor, vezi Pârvan [1982] : 344—345).

5.1. În situațiile descrise sub (A), (B.1.) și în cazuri din grupul (C), ca obiect asociat în inventarul funerar cu arme sau unelte din fier, piatra de ascuțit poate fi raportată mai mult sau mai puțin sigur la această optică, funcțională ; atunci însă când ea apare ca în situațiile surprinse la Stoicani, Ciumbud și Zimnicea (B. 2.) și într-o parte din cazurile din grupul (C), ca obiect unic de inventar sau asociat cu obiecte nemetalice, ne putem referi la o prezență reflectând tradiția sau o depunere rituală în sine, a cărei semnificație se impune proiectată în altă (sau și *in altă*) categorie de concepte, aceea a unor credințe sau practici magice în care obiectul ocupă un loc distinct, avînd în vedere colectivități rurale care „trăiesc mereu în vîrsta pietrei, a osului și a lemnului” (Pârvan [1982] : 385).

5.2. Piatra de ascuțit aflată la briul celor înmormîntați la Stoicani sau în urnele cinerare de la Buceac, Stinca—Ștefănești ori de la Hryniów poate evoca situația deosebită pe care a ocupat-o și semnificația aparte care i-a fost atribuită originar acestui obiect la populații a căror patrie primitivă s-a aflat într-o zonă de cîmpie, constituind, așa cum am anticipat (1.2., 2.), o amprentă sau un referent semiotic al ariei geografice

respective. Din acest punct de vedere, semnificația ei în ritual ar putea fi comparată cu aceea a sănii folosite pentru ducerea la mormint sau pentru îngropare de către unii slavi, de finlandezi sau de alte popoare uralo-altaice, obicei explicat, de asemenea, prin mediul geografic ce a determinat impunerea unui anumit mijloc de transport (cf. Niederle 1926 : 50—51).

5.3. Derivind din această relație, prezența capetelor perforate de cute ce au fost purtate la git poate fi revendicată în sfera practicilor magice. Dacă admitem că pentru Hallstattul B, C și La Tène selectarea unui asemenea obiect ca unul de podoabă (cf. 2. [a]) pentru a fi categorisit drept *pandantiu*, este mai greu de acceptat, apreciem că în cazurile analizate mai sus pentru Stoicani, Zimnicea și Brad (2.1. [a], [b]; cf. și Hampel 1905 II : 553) vom putea recunoaște niște *amulete*, categorie de obiecte ce se plasează sub semnul anumitor însușiri specifice (în funcție de compoziție, formă, proveniență etc.) ce s-ar transmite purtătorului (pentru citeva note generale, cf. Schrader I, s. v. *Amulett*). Fiind vorba de *piatră*, conform relațiilor ce se stabilesc în acest registru de reprezentări, ne putem imagina extragerea simbolică a unor calități cum ar fi rezistența și duritatea acestei materii prime, sursă pentru confecționarea vechilor unelte și a uneia cu o întrebuintare specială începând din epoca bronzului, aceea cu care se ascut armele și unelte de metal, înseși operațiile la care ne-am referit presupunând și fiind însoțite, conform datelor oferite de antropologia generală, de anumite practici magice.

6.1. Ipoteza privind valoarea magică a pietrei de ascuțit în contextul dat ține seama de faptul că obiectului este conferită această calitate în diferite practici oculte de mentalitate primitivă păstrate pînă tirziu. Astfel, *cutea* sau *arcerul* de ascuțit coase se întrebuințează frecvent pentru a descînta de *uimă*, fiind considerată un mijloc pentru ca această umflătură să descrească, să împietrească (se folosesc și alte pietre, de exemplu *cremenea*; cf. Papahagi 1925 : 71, din Munții Apuseni; Rosetti 1975 : 54, material din județul Cluj; Cireș—Berdan 1982 : 43, 117, 152, 351, pentru diferite zone ale Moldovei; privitor la alte practici magice invocînd tăria pietrei și a fierului, cf. Candrea 1944 : 31, 232, 234). Mai mult, este drept că într-o ipostază comună, piatra a păstrat funcții magice legate chiar de înmormîntare. Ne vom referi la citeva practici mai puțin obișnuite, de exemplu la punerea unei pietricele (și a unui fir de iarbă) în vasul cu care s-a adus apă la mormint și care se dă de pomană menindu-i-se celui mort, căruia în felul acesta i se trimite și o bucată de piatră (în timp ce vasul cu care s-a tămiat se sparge la cruce; Petrovici 1943 : 2, text din Banat; vezi și *așchia de silex* dintr-unul din cele cinci vase depuse în mormîntul din tumulul 4 de la Tigveni, jud. Argeș, aparținînd secolelor IV—III (Al. Vulpe—Popescu 1972 : 108). Într-o situație specială, piatra are o altă întrebuințare; este vorba de credința potrivit căreia mortul ar putea fi *strigoi* sau *moro*; atunci cînd acesta este reîngropat, „îl meiază: dă cu pietre și cu mei în groapă“ (Petrovici 1943 : 259, din jud. Vâlcea; cf. Bîrlea 1976 : 385). Meiul este un aliment (de veche tradiție) prin care se urmărește ca *strigoiul* să nu mai „mănînce din neam“, cum se explică în alte cazuri : în buzunar i se pune marmură, mei și pietre ca „să mănînce ce i-am băgat eu în buzunar“, ceea ce înseamnă a *împietra* mortul („dacă-l împietrează nu mai ia pe nimeni“; Petrovici 1940 : 89—90/MN 2 712/, din județul Olt). Menționăm că verbul, care înseamnă 'a băga, a arunca pietre în groapă' și 'a băga pietre în sicriu' (practica de a introduce pietre în buzunar reflectînd epoca cu un nou tip de veshminte), nu a fost înregistrat în dicționarele limbii române (o atestare suplimentară, tot în județul Olt, la Ruxandra Pană, în „Fonetică și dialectologie“, VII, 1971, p. 315—316).

6.2. Subliniem faptul că acest obicei apare pînă astăzi în legătură cu un aspect de o importanță deosebită în istoria ritualurilor de înmormîntare și a credințelor despre morți, acela al *revenirii* (periodice) a acestora de pe lumea cealaltă, care într-o epocă veche era dorită și stimulată prin diferite practici (cf. Russu 1945—1948 : 114; Eliade 1980 : 47). Împotriva acestei reîntoarceri creștinii folosesc diferite mijloace și obiecte, printre care chiar arderea pe un rug de lemn (cf. Bîrlea 1976 : 385), punerea în mormint a unei *seceri* și a unui „dărăb de sare“ (Cohuț—Vulpe 1973 : 210) și, iarăși, punerea pe piept a unei *pietre* (*ibid.*, p. 98—99, obiceiuri din jud. Mehedinți). Dat fiind conservatorismul practicilor legate de înmormîntare, este desigur cazul să ne întrebăm dacă astfel de obiceiuri nu sînt reminiscențe, uneori deformate și reinterpretate prin prisma preceptelor religiei creștine, ale unor vechi ritualuri, avînd în vedere, de exemplu, semnificația înmormîntării față de incinerare, prezența secerilor în mormintele antecreștine, sau depunerea în morminte a unor bucăți de piatră (evident, nu ne referim la mormintele cu casetă sau la pietrele ce reprezintă căptușirea, chiar numai simbolică, a sepulturei). În legătură cu obiceiul numit în ultimul rînd, prezentăm selectiv citeva situații : alături de pietre aflate la diferite nivele ale scheletului în morminte din necropola nr. 3 din epoca bronzului de la Sărata—Monteoru, într-unul din ele s-a descoperit o pietriceică cu urme de ardere (Comșa 1981 : 113, 117); în mormintele de la Stoicani mai multe (fragmente de) pietre „de moară“ se aflau lîngă creștetul celor îngropați, la un schelet de adolescent o piatră găsindu-se în dreptul pieptului (Petrescu-Dîmbovița 1953 : 186, 187), după cum, în mormîntul mai sus discutat de la Osmani (Unirea), o placă de gresie a fost așezată pe toracele celui înhumat (Turcu 1979 : 184). Pietre de carieră în regiunea craniului s-au găsit în morminte din necropola de la Tîrșor, dar, aici, pe fundul unui vas (din M 238) au fost descoperite opt pietricele dispuse în jurul alteia ceva mai mari (Diaconu 1965 : 52, 62; autorul semnalează aceeași situație și pentru un mormint de la Gherăseni; tot nouă pietricele se pun în sicriu pentru a împiedica prefacerea mortului în strigoi; Bîrlea 1976 : 385; recent, cele nouă pietricele pot fi puse în perna mortului, fără ca această finalitate să mai fie indicată, obicei comunizat din Tismana—Gorj; cf. H. H. Stahl, *Amințiri și gînduri din vechea școală a „monografiilor so-*

ciologice", București, 1981, p. 251). Pentru folosirea a nouă pietre în descințe și în alte practici magice, cf. Candrea 1944 : 373, 390); în legătură cu prezența „anacronică” a unor bucați de silex în diferite morminte, vezi mai sus, 3.2.

7. Am formulat întrebarea de mai sus intrucît specialiștii au luat în discuție posibilitatea păstrării pînă astăzi a unor asemenea reminiscențe, cum ar fi, de exemplu, spargerea rituală a vasului deasupra mormintului (Macrea 1957 : 125) ; pe de altă parte, cel puțin o sugestie în același sens o constituie numirea prin sintagma *gaura (fereastră) sufletului* a orificiilor practicate înainte de ardere la urnele cinerare (Babeș 1971 : 26 ; Protase 1971 a : 46 ; 1976 : 73 ; Popilian 1980 : 55), dacă avem în vedere găurile lăsate în scinduri la construirea sicriului (cf. Marian 1892 : 236—238, cu diferite motivații)³. Au fost formulate și alte ipoteze privind conservarea pînă astăzi a numeroase alte vechi practici funerare (cf. capitoul *Moșteniri*, la Crișan 1986 : 444—448).

III. În acest complex de elemente și interpretări este mai mult decît probabil că, în inventarul funerar, piatra și piatra de ascuțit are și o funcție *magică* ; aceasta se întilnește cu funcția magică, indiscutabilă, a pietrei de ascuțit din basme, obiectul făcînd parte, în planul spiritualității, din același *univers de structură simbolică* (ne folosim de o caracterizare a lui Mircea Eliade : 1980, p. 137, cu privire la „vinătoarea rituală” a voievodului Dragoș în contextul *miturilor de origine*). Aserțiunea poate fi avansată în virtutea următoarelor fapte și argumente ce se impun discuției :

1.1. Acest obiect nu este singurul prin care cutumele funerare se întilnesc cu elemente caracteristice basmului ; printre obiectele *miraculoase* sau *talisman* din mitologia populară se mai află numeroase altele pentru a căror prezență în inventare funerare din complexe aparținînd diferitelor epoci nu este nevoie să trimitem la surse bibliografice, ele fiind semnalate în marea majoritate a studiilor de specialitate. Este vorba de *pieptene* (cf. Șăineanu 1895 : 356, 381, 384, 389, 419, 495, 617, 657, 714, 826), *ogîndă* (p. 356, 381, 826), *inel* (de logodnă ; p. 51, cf. 533, 535), *frîne* (de aur ; p. 368), *ac* (p. 550, cf. 748, 751), *amnar* (p. 389), *cușil* (p. 548), și chiar *urci* (p. 356). Am selectat numai pe acelea care se află în aceeași situație cu piatra de ascuțit în sensul că, în anumite momente ale basmului, ele suferă o *autometamorfoză* (termenul îi aparține lui Ovidiu Birlea, 1976 : 253, cf. 271) și fără să mai antrenăm în discuție pe cele de natură organică (*pană, solz*) sau de factură textilă (*năframă, bucată de pinză*), care nu au mai putut fi descoperite de regulă în morminte.

1.2. Piatra de ascuțit, ca și celelalte obiecte enumerate mai sus, se află în posesia eroului principal al basmelor avînd ca motiv principal *fuga magică*, acesta aflîndu-se pe un drum plin de peripeții (urmărit fiind de un monstru în diferite ipostaze) și căruia obiectele i-au fost încredințate de către un personaj binevoitor, uneori chiar de fata răpită de la monstru. Eroul este călare pe un *cal* năzdrăvan (în basme cu alte teme avînd drept tovarăș un *cîine*, fătăt chiar în ziua în care s-a născut fiul de împărat, simultaneitate marcată uneori și pentru cal). Or, tradiția folclorică românească cunoaște, în cadrul obiceiurilor legate de înmormintare, motivul trecerii în lumea de dincolo, „marea călătorie”, un drum ce-l străbate mortul (un *pribeag*) și ale cărui momente, evocate în *Cîntecul Zorilor*, au fost deja comparate cu evenimente ale basmului (Pop 1968 : 84—85). Mihai Pop consemnează, după C. Brăiloiu, sintagma *ale drumului* pentru cîntece din ciclul *Zorilor* (*ibid.*, p. 79 ; cf. și Ciubotaru 1986 : II—LV, în ceea ce privește contextul etnografic al bocetului). În vederea acestui drum și a vieții din cealaltă lume, cel îngropat este înzestrat, din partea familiei, cu diferite obiecte și i se dă de pomană mîncare și băutură, obiceiuri care, prin prisma inventarului funerar caracterizînd o lungă perioadă antecreștină și creștină timpurie⁴, reprezintă tradiții arhaice (în legătură cu jertfirea cailor, a cîinilor și cu prezența pieselor de harnașament în morminte princiare sau ale războinicilor, cf. Crișan 1986 : 120—121).

2. Existența unor zone de suprapunere între domeniul riturilor și ritualurilor funerare și lumea basmelor constituie o temă ce a stat, de altfel, în atenția folcloriștilor. Dintr-o lucrare cu caracter de sinteză

³ Pentru o localitate din zona Vrancei, „ferestrele” din dreptul capului, al pieptului și al picioarelor sînt lăsate ca prin ele „să se respire”, sau în conformitate cu credința că prin ele trebuie să intre „cățelul pămîntului” ca să muște mortul, care altfel nu ar putea ; cf. H. H. Stahl, *Nerej. Un village d'une région archaïque*, II, București, 1939, p. 297. Această prezență funerară este evocată în *molto-ul* de la partea a doua a poemului *Strigoii* : „În numele sfîntului / Taci, s-auzi cum latră / Cățelul pămîntului / Sub crucea de piatră” (M. Eminescu, *Opere*, I, București, 1939, p. 92).

⁴ În afara existenței necropolelor birituale, în general, numeroase studii au pus în evidență perpetuarea a diverse practici pîgîne la înmormintările creștine, printre care prezența pieselor de cult creștine în morminte de incinerare, spargerea rituală de vase în groapă, abateri de la regula orientării mormintelor, depunerea, în morminte de înhumare, a unor ofrande și a unor obiecte cum ar fi fusiole, ace, cîrlige de pescuit sau ceramică (cf. Teodor 1988, I : 78, 79, 81 ; II : 49, 53, 54). Semnificative din acest punct de vedere sînt, pe

de altă parte, intervențiile de combatere a practicilor „pîgîne” legate de diferite aspecte ale cultului, cuprinse nu numai în legislația bizantină a secolelor IV—VI (cf. Baraschi 1977 : 409, 412), ci și în hotărîri ale unor adunări ecleziastice de mult mai tîrziu. Astfel, în *Așezămînturile* mitropolitului român din Transilvania Sava Brancovici, stabilite după soborul de la Alba-Iulia din 1675, se interzice ca la înmormintare să se dea oi, vaci sau găini peste mort, „iară în lături pot da”, „picioarele dobitoacelor să nu le spele, nice să le arză cu lumina în frunte”, să nu se dea colac peste groapă, „ban în groapă să nu să arunce, muierile să nu țipe pre ulițe”, să nu se facă foc în curte „la Gioi Mari sau la Blagoviștenii” zicînd că vin morții să se încălzească, să nu se pună masă pentru aceștia sau să se arunce „apa pre pajeste, să beie morții” și se combat „sărbătorile drăcești” și practici legate de acestea, cum ar fi tocatul „pre Păresimi”, sau un ritual de provocare a fertilității, *trasul în apă* sau *trasul în (la) vale*, asupra căruia există informații și din izvoare aparținînd secolului al XVIII-lea (autori locali ori călători străini ; cf. Dumistrăcel 1980 : 143—145).

a lui Ovidiu Birlea (la care ne-am referit și până acum), avînd ca preocupare principală problematica poveștilor românești, dar în care sînt tratate aspecte teoretice de bază ale domeniului, extragem cîteva date și interpretări cu privire la unele elemente generale și particulare abordate în articolul de față. Este vorba, în primul rînd, de reflectarea în basme a unor elemente de cultură și civilizație din epoca preistorică: obiceiuri și practici arhaice, mentalități și instituții primitive (Birlea 1976 : 66—69, 73). Astfel de constatări au stat la baza explicării genezei basmelor prin *teoria antropologică*; un reprezentant al acestei teorii, A. Lang, a situat geneza anumitor elemente narative ale basmului în „sălbăticie”, caracterizată prin „nomadism, unelte de lemn și de piatră, concepție animistă, cultul strămoșilor și al spiritelor pădurilor și fîntînilor, totemism” (*ibid.*, p. 400).

2.1. Dezvoltată din teoria antropologică, ca urmare a îmbogățirii cunoștințelor asupra religiilor primitive, *teoria ritualistă*, pe de altă parte, a pus în lumină „legătura dintre unele specii narative și practicile cultice”, unul dintre susținătorii ei atribuind „rolul preponderent în formarea unor motive epice cultului morților și indeosebi fricii de cei morți” (Birlea 1976 : 410). Analizînd aportul cercetărilor diferiților reprezentanți ai acestei teorii (P. Saintyves, V. I. Propp) la cunoașterea genezei basmului, Ovidiu Birlea trage concluzia că ideea „de a căuta legăturile dintre basme și unele practici rituale s-a arătat fructuoasă”, căci a fost scoasă la iveală „dependența unor elemente epice de unele reprezentări cultice”. Printre instituțiile trecutului la care trebuie raportat basmul un rol important a avut și religia, comparația povești—obiceiuri și rituri ducînd la încheierea că există cazuri ce pun în evidență „deplina concordanță între datină și rit, pe de o parte, și basm pe de altă” (*ibid.*, p. 411). O legătură *sui-generis* în acest sens este ilustrată și de obiceiul, semnalat pentru zona Bihor, de a se spune povești „în timpul priveghiului funebru” (cf. Birlea, *op. cit.*, p. 305).

2.2. Ținînd seama de precizările ce au fost formulate în legătură cu modul specific (fantastic) în care apar elemente ale practicilor rituale în basm, în lumina aportului de cunoaștere și interpretare datorat teoriei ritualiste, considerăm că obiectele ce suferă autometamorfoza ca și finalitatea întrebunțării lor în basmele românești (*cutea/gresia*, *oglină*, *pieptenele*, *amnarul* etc.) pot reflecta, într-o manieră specifică, practici rituale (avînd în vedere prezența aceluiași obiecte în inventarul mormintelor) ale populațiilor autohtone, traco-geto-dacice, de pe teritoriul țării noastre. Seriile paralele de c o n c e p t e și o b i e c t e în discuție reprezintă moșteniri din fondul spiritualității popoarelor indo-europene, a căror răspîndire pe continentul euro-asiatic a contribuit la difuzarea unor practici și, paralel, a unor teme și motive narative în acest spațiu (cf. *teoria indianistă*, la Birlea, *op. cit.*, p. 401—404).

2.3. Cadrul discuției impune reluarea a două aspecte la care ne-am referit anterior, pornind de la observații formulate de Ovidiu Birlea. Prima are în vedere *determinismul geografic* invocat în ceea ce privește semnificația prezenței pietrei de ascuțit în ritualurile funerare și apoi în basme (cf. II. 1.2., 3.2.), ipoteză în favoarea căreia găsim un punct de sprijin în afirmația geografului G. Vîlsan, după care deșerturile ce apar în basmele noastre ar reprezenta un ecou al stepelor răsăritene originare. O. Birlea consideră supoziția ca neverosimilă, prezența deșerturilor fiind explicată printr-un element de compoziție, și anume prin faptul că în basme se operează cu elemente de contrast (pădure — deșert; *op. cit.*, p. 57). Prin prisma uneia dintre caracteristicile basmului, aceea de a conserva realități ale experienței ancestrale a popoarelor, credem că se poate aprecia că și faptele servind compoziției pot aparține acestei experiențe și că ele nu trebuie considerate ca făcînd numai decît parte dintre *invenții*. Autorul pune apoi, de asemenea, sub semnul întrebării unul dintre exemplele aduse de V. I. Propp în favoarea apropiierilor genetice dintre rit și basm: rîul (sau lacul) ca obstacol în basm (efect al autometamorfozării unei oglinzi ori a unei năframe) nu ar proveni *neapărat* din reprezentările despre călătoria mortului, ele fiind obstacole și în viața cotidiană (*ibid.*, p. 411—412). Se poate însă observa că, la rîndul său, faptul invocat nu este hotărîtor pentru a combate legătura propusă, întrucît, ca și în cazul precedent, experiența de viață aparținînd creatorilor poate fi avută în vedere ca precedînd apariției ritualului, ceea ce permite și filiația *experiență de viață → cult → basm*.

IV. Pentru înțelegerea aprofundată și nuanțată a împrejurărilor în care limba română a conservat elementul autohton *gresie* și a faptului că acest cuvînt este cunoscut astăzi numai în graiurile din sudul teritoriului dacoromânesc, datele etnoarheologice prezentate mai sus (II și III) aduc informații de un interes deosebit.

1.1. Este vorba, în primul rînd, în afară de polisemantismul cuvîntului autohton (cf. 0.3.), de vechimea indiscutabilă a sensului 'bucată de piatră pentru ascuțit obiecte tăioase din metal', probată de prezența unei numite prin *gresie* în ritualuri funerare (ca o trăsătură arhaică) și de proiecția practicii respective în inventarul de obiecte *miraculoase* ori *talisman* specific unor basme ce au ca motiv o călătorie, un drum întreprins în împrejurări deosebite. În această optică, o diferență în ceea ce privește obiceiurile populației (numite convențional) *geto-dacii vechi* nici nu poate fi pusă în discuție, ceea ce, la nivelul vocabularului idiomurilor acestora, postulează recunoașterea utilizării unui element lexical comun (situație particulară ce derivă din existența unor rădăcini comune pentru d i f e r i t e idiomuri indo-europene). Diferențele intervenite în ceea ce privește importanța pe care o ocupă [piatra de ascuțit] în viața de toate zilele și, apoi, în ritualuri pot fi avute în vedere după sedimentizarea unor populații provenind dintr-o zonă de cîmpie în areale cu relief deosebit. Pentru ramurile stabilite în zone de munte, cu resurse de materii prime litice care originar erau deficitare, importanța unei asemenea unelte a putut să descrească, desigur t r e p t a t (am văzut că celții și slavii stabiliți în zona muntoasă a Slovaciei păstrează piatra de ascuțit în inventarul

morămintelor pînă în secolul II î.e.n., respectiv pînă în secolele IX—X, tot așa cum protobulgarii din Peninsula Balcanică conservă obiceiul pînă în secolele VIII—IX; cf. II.1.1.). În același timp, pentru populațiile așezate în zone de cîmpie, importanța uneltei s-a păstrat, în mod normal, în continuare.

1.2. Un reflex al acestei situații poate fi considerat faptul că, în timp ce în necropolele aparținînd populației autohtone din interiorul arcului carpatic (e drept, și mai puțin cunoscute), piatra de ascuțit a fost găsită destul de rar, marea majoritate a complexelor funerare ce o atestă se situează în zone de cîmpie și de podiș de la sud și de la est de Carpați. Plasarea așezărilor în discuție pe harta alăturată, care înfățișează distribuția teritorială a termenilor *cule* și *gresie* în dacoromână (după datele esențiale din harta lingvistică nr. 13 de la Pușcariu 1936), permite constatarea că un mare număr dintre acestea se află chiar în aria sudică *gresie* (ori în vecinătatea acesteia). Arealul de cîmpie din sud (la limitele zonei sudice se află și așezări din porțiuni muntoase, cum ar fi Ferigile sau Ocnița — Cosota) și din est pare să fi reprezentat un cadru geografic propice pentru conservarea mai tîrzie a unui obicei a cărui motivație, pierdută, mai devreme în zona muntoasă, a putut fi perpetuată aici prin caracteristici ale reliefului.

1.3. Față de frecvența atestării pietrei de ascuțit și în complexe funerare din aria estică, putem avea în vedere, pentru o epocă veche, ca o simplă ipoteză de lucru, posibilitatea existenței aceleiași situații lingvistice ca și în sudul țării, adică păstrarea (înelungată) a termenului autohton *gresie* și în idiomul carpilor romanizați, cuvînt care în vocabularul populației dacoromânești de la est de Carpați a fost înlocuit de *cule* (element de origine latină) prin extinderea spre est a unor populații provenind din spațiul nordic al fostei provincii Dacia romană (în sudul Moldovei se mai păstrau încă în primele decenii ale secolului nostru ambii termeni; vezi harta).

1.4. Prin urmare, față de o etapă de comunitate lingvistică originară (care nu exclude, bineînțeles, diferențe zonale proprii statutului lingvistic al comunităților tribale), ariile regionale ale elementelor autohtone geto-dacice de pe teritoriul lingvistic dacoromănesc își au explicația în diferențe ce au intervenit în timp în domeniul lucrurilor și pe terenul idiomurilor acestor populații (*Wörter und Sachen*) din cauze interne și, mai apoi, prin contactul cu civilizația și limba latină, în procesul romanizării. Amintim, de exemplu, că și graiurile din nordul țării păstrează, la rîndul lor, în vocabular, unele elemente autohtone, cum ar fi *mire*, spre deosebire de cele din sud, în care noțiunea de „bărbat (tinăr) în ziua nunții” este numită prin *ginere*, termen de origine latină care a căpătat această semnificație numai aici (prin raportare la tot o aște limbile române, probabil un calc semantic după un cuvînt autohton denumind o anumită cutumă matrimonială), în cadrul evenimentelor și relațiilor complexe ce au dus la conturarea ariilor regionale de astăzi ale elementelor românești de substrat (cf. Dumistrăcel 1989: 54—56; 61—626).

2. Ținînd seama de ponderea însemnată ce o are în acest proces de reconstituire etnolingvistică factorul probabilitate, acceptarea ipotezelor de lucru formulate în articolul de față este hotărîtor condiționată de imperativul de a nu pierde din vedere faptul că operația de recompunerea unui subansamblu al vieții materiale (și spirituale) aparținînd unor organisme sociale revolute impune disciplina constantă a situării pe coordonate ale unor alte mentalități. Într-o asemenea operație, comparabilă, în linii generale, cu aceea de a reconstitui un animal preistoric pe baza unor fragmente de schelet, rolul pe care îl atribuim pietrei de ascuțit are în vedere prezența sa și în *lezaure* (cf. Hampel 1905 I: 116), tot așa cum, în perioada năvălirii tătarilor, alături de piese din metale prețioase au fost îngropate și fusaiole (Rybakov 1948: 188, 196), alte obiecte a căror semnificație aparține pînă într-o epocă mult apropiată de a noastră ne sugerează o altă măsură a lucrurilor.

SIGLE BIBLIOGRAFICE

1. Aarne—Thompson 1964 = *The Types of the Folktale*, a classification and bibliography Antti Aarne's *Verzeichnis der Märchentypen*, translated and enlarged by Stith Thompson, second revision, Helsinki.
2. Alexandrescu 1980 = Alexandrina D. Alexandrescu, *La nécropole gète de Zimnicea*, in *Dacia*, N.S., XXIV, p. 19—126.
3. Babeș 1971 = Mircea Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, in *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 19—45.
4. Baraschi 1977 = Silvia Baraschi, *Observații asupra necropolelor din epoca feudală timpurie din Dobrogea*, in *SCIVA*, 28, 1977, 3, p. 403—417.
5. Bîrzu 1973 = Lîgia Bîrzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V (Cîmîlirul I de la Bratei)*, București.
6. Benádík 1957 = Blažej Benádík, *Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku/Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava.
7. Berciu 1981 = Dumitru Berciu, *Buridava dacică*, București.
8. Berciu—Comșa 1956 = D. Berciu, Eug. Comșa, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu (1949 și 1950)*, in *Materiale*, II, p. 251—490.
9. Bichir 1973 = Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București.
10. Birlea 1976 = Ovidiu Birlea, *Mică enciclopedie a poveștilor românești*, București.
11. Blăjan—Popa 1983 = M. Blăjan, A. I. Popa, *Cercetările arheologice de la Alba Iulia— „Stația de salvare”, in *Materiale*, A XV-a Sesiune anuală de rapoarte, Brașov (1981), București, p. 375—380.*
12. Brăncuș 1983 = Gr. Brăncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București.
13. Budinský—Krička 1959 = Vojtěch Budinský—Krička, *Slavische Hügelgräber in Skalica*, Bratislava.
14. Bujor 1957 = Expectatus Bujor, *Săpăturile de salvare de la Murighiol (reg. Constanța, r. Tulcea)*, in *Materiale*, III, p. 247—254.

15. Candrea 1944 = I. Aurel Candrea, *Folclorul medical român comparat. Privire generală. Medicină magică*, București.
16. Cires-Berdan 1982 = Lucia Cires, Lucia Berdan, *Descindece din Moldova: Texte inedite*, „Caietele Arhivei de Folclor”, II, Iași.
17. Ciubotaru 1986 = Ion H. Ciubotaru, *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova (Marea trecere)*, „Caietele Arhivei de Folclor”, VII, Iași.
18. Cohu-Vulpe 1973 = Cornelia Cohu, Magdalena Vulpe, *Graiul din zona „Porțile de Fier”*, I, *Texte. Sintaxă*, București.
19. Comșa 1973-1975 = Eugen Comșa, *Silexul de tip „balcanic”*, în „Peuce”, IV, p. 5-19.
20. 1981 = id., *Contribuție privind ritul funerar al purtătorilor culturii Monteoru (Necropola nr. 3 de la Sărata-Monteoru)*, în *Thraco-Dacia*, II, p. 111-124.
21. Crișan 1964 = I. H. Crișan, *Morminte inedite din sec. III î.e.n. în Transilvania*, în *ActaMN*, I, p. 87-110.
22. 1986 = id., *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, București.
23. Csallány 1961 = Dezső Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568 u. Z.)*, Budapest.
24. Daicoviciu 1972 = Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj.
25. Diaconu 1965 = Gheorghe Diaconu, *Tirgșor. Necropola din secolele III-IV e. n.*, București.
26. Dolinescu-Ferche 1974 = Suzana Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e. n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București.
27. Dumitrăcel 1980 = Stelian Dumitrăcel, *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, București.
28. 1988 = id., *Semnificația originară a cuvintului GRESIE ca element autohton al vocabularului limbii române*, în „Limba română”, XXXVII; partea I, nr. 3, 213-222; partea II-a, nr. 5, p. 429-443.
29. 1989 = id., *Semnificația arilor regionale ale unor elemente autohtone din vocabularul limbii române*, *Dialectologia*, București, p. 49-64.
30. Eliade [1980] = Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han* (1970), traducere de Maria Ivănescu și Cezar Ivănescu, București.
31. Ferenczi I, II, III = St. Ferenczi, *Cimilitul „scitic” de la Ciunbrud*, în *ActaMN*, partea I, vol. II, 1965, p. 77-105; partea II-a, III, 1966, p. 49-73; partea III-a, IV, 1967, p. 19-45.
32. Floca - Valea 1965 = Oct. Floca, M. Valea, *Villa rustică și necropola daco-romană de la Cincș*, în *ActaMN*, II, p. 163-193.
33. Hampel 1905 = Joseph Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I-III, Braunschweig.
34. Harțuche-Anastasiu 1976 = N. Harțuche, F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila.
35. Horedt 1979 = Kurt Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București.
36. Ioniță-Șovan 1984 = Ion Ioniță, Octavian Liviu Șovan, *Necropola dacică de la Stinca (comuna Ștefănești, județul Botoșani)*, în *Iliriasus*, Anuar 1983, Botoșani, p. 89-121.
37. Ioniță-Ursachi 1988 = Ion Ioniță, Vasile Ursachi, Valențiu, *O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași.
38. Irimia 1979 = M. Irimia, *Descoperiri noi în cimitirul getic de la Bugeac, comuna Ostrov (1972, 1977-1978)*, în *Pontica*, XII, p. 55-76.
39. Korpusova 1983 = V. N. Korpusova, *Nekropol' Zolotoe (K etnokul'turnoj istorii evropejskogo Bospora)*, Kiev.
40. Macrea 1957 = M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașol - Arpașul de Sus*, în *Materiale*, IV, p. 119-154.
41. Macrea et alii 1962 = M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materiale*, VIII, p. 485-504.
42. Marian 1892 = S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, București.
43. Mitrea 1988 = Bucur Mitrea, *La nécropole birutuell de Sultana. Résultats et problèmes*, în *Dacia*, N.S., XXXII, 1-2, p. 91-139.
44. Mitrea et alii 1961 = B. Mitrea, C. Preda, N. Angheliescu, *Săpăturile de salvare de la Satu Nou. Cimitirul geto-dacic I*, în *Materiale*, VII, p. 283-289.
45. Moscalu 1981 = Emil Moscalu, *Quelques aspects du „problème scythe” dans l'aire septentrionale*, în *Thraco-Dacia*, II, p. 23-35.
46. Nicolaescu-Plopșor - Wolski 1975 = Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București.
47. Niederle 1926 = Lubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II. *La civilisation*, Paris.
48. Papahagi 1925 = Tache Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni*, în *Grai și suflet*, II, 1, p. 22-89.
49. Pârvan [1982] = Vasile Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei* (1926), ediție îngrijită, note, comentarii și postfață de Radu Florescu, București.
50. Petre 1962 = Aurelian Petre, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, în *Materiale*, VIII, p. 565-589.
51. Petrescu-Dîmbovița 1953 = M. Petrescu-Dîmbovița, *Cimitirul hallstadian de la Stoicani*, în *Materiale*, I, p. 157-211.
52. 1972-1973 = id., *Elemente de caracter iliric în mediul tracic din estul României*, în *MemAntiq*, IV-V, p. 83-92.
53. Petrovici 1940 = *Atlasul lingvistic român*, partea a II-a, vol. I, de Emil Petrovici, Sibiu - Leipzig.
54. 1943 = *Texte dialectale culese de Emil Petrovici, Suplement la Atlasul lingvistic român II*, Sibiu - Leipzig.
55. Pop 1968 = Mihai Pop, *Mitul marit-treceri*, în *Folclor literar*, II, Timișoara, p. 79-90.
56. Popilian 1980 = G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Crăiova.
57. Preda 1986 = Constantin Preda, cu colaborarea lui Mihai Butoi, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprincenala*, București.
58. Propp [1973] = V. I. Propp, *Rădăcinile istorice ale basmului fantastic* (1946), traducere de Radu Nicolau, prefață de Nicolae Roșianu, București.
59. Protase 1971 a = D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București.
60. 1971 b = id., *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania)*, în *ActaMN*, VIII, p. 135-160.
61. 1976 = id., *Un cimitir dacic din epoca romană la Sopor de Cimpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București.
62. Pușcariu 1936 = Sextil Pușcariu, *Les enseignements de l'Atlas linguistique de Roumanie*, în „Revue de la Transylvanie”, III, 1, 13-22 + 15 hărți.
63. 1940 = id., *Limba română. I. Privire generală*, București.
64. Rosetti 1975 = A. I. Rosetti, *Limba deșcinateelor românești*, București.
65. Rusu 1945-1948 = I. I. Rusu, *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, în *AJSC*, V, p. 61-139.
66. 1981 = id., *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București.

67. Rybakov 1948 = B. A. Rybakov, *Remeslo drevnej Rusi*, Moscova.
68. Sanie 1973 = Silviu Sanie și Șeina Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava (comuna Ciurea, jud. Iași)*, în *Cercetări*, IV, p. 61-92.
69. Schrader = O. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*², von ..., herausgegeben von A. Nehrung, Berlin - Leipzig; I, 1917-1923; II, 1929.
70. Schuller 1928 = Adolf Schuller, *Verzeichnis der rumänischen Märchen und Märchenvarianten*, Helsinki.
71. Simenschy 1969 = Th. Simenschy, *Variante străvechi în basmele lui Ispirescu*, în *AȘUlași*, S. III, c. Lingvistică, XV, p. 17-39.
72. Simenschy - Ivănescu 1981 = Th. Simenschy, G. Ivănescu, *Gramatică comparată a limbilor indo-europene*, București.
73. Śmiszko 1932 = Marcyan Śmiszko, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*, Lwow.
74. Szydlowski 1964 = Jerzy Szydlowski, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław - Warszawa.
75. Șăineanu 1985 = L. Șăineanu, *Basmele românilor...*, București.
76. Ștefan et alii 1967 = Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *Dinogelia, I. Așezarea feudală timpurie de la Biserica - Garvăn*, București.
77. Teodor 1988 = Dan Gh. Teodor, *Rituri și ritualuri funerare la est de Carpați în secolele V - XI*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, LXIV; partea I, nr. 3, p. 70-82; partea a II-a, nr. 5, p. 46-58.
78. Toropu - Stoica 1972 = Octavian Toropu, Onoriu Stoica, *La nécropole prééolodale d'Obrișta - Olt. Note préliminaires*, în *Dacia*, N. S., XVI, p. 163-188.
79. Gudkova - Fokeev 1984 = A. V. Gudkova, M. M. Fokeev, *Zemledel'cy i koševniki v Nizov'jah Dunaja, I-IV vv. n. e.*, Kiev.
80. Turcu 1979 = Mioara Turcu, *Geto-dacii în Cîmpia Munteniei*, București.
81. Ursachi 1986 = Vasile Ursachi, *Rituri și ritualuri de înmormîntare la populația dacică din cetatea de la Brad, comuna Negri, județul Bacău*, în *MemAntiq*, XII-XIV (1980-1982), p. 105-152.
82. Vasiliev 1980 = Valentin Vasiliev, *Scifii agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca.
83. Văzarova 1976 = Živka Văzarova, *Slavjani i prabalgari po dannina nekropolite ot VI-XI v. na teritorijata na Bălgaria*, Sofia.
84. Voronov - Šenkao 1982 = I. N. Voronov, N. S. Šenkao, *Voorüzenie vojnov Abhazii IV-VIII vv.* în vol. *Drevnosti epochi velkogo pereselenija narodov V-VIII vekov*, Moscova.
84. Al. Vulpe 1967 = Alexandru Vulpe, *Necropola hallstattană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București.
85. Al. Vulpe - Popescu 1972 = Alexandru Vulpe, Eugenia Popescu, *Contributions à la connaissance des débuts de la culture géro-dacique dans la zone subcarpatique Vitea - Argeș (La nécropole tumulaire de Tigvent)*, în *Dacia*, N. S., XVI, p. 75-111.
86. R. Vulpe 1953 = Radu Vulpe, *Săpăturile de la Poieneni din 1949*, în *Materiale*, I, p. 213-506.
87. Wald - Slușanschi 1987 = Lucia Wald, Dan Slușanschi, în colaborare cu Francisca Băltăceanu, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București.
88. Zaharia 1977 = Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București.

LE MOT ROUMAIN AUTOCHTONE GRESIE ET LA SIGNIFICATION MAGICO-CULTUELLE DE LA PIERRE À AIGUISER DU POINT DE VUE ETHNO-ARCHÉOLOGIQUE

RÉSUMÉ

La recherche, dans une perspective ethno-linguistique, du mot roumain *gresie* (cf. Dumistrăcel 1988) a mis en évidence le fait que cet élément appartenant au substratum, vu les acceptations parallèles d'aujourd'hui ('pierre à aiguiser, queux' et pièce en bois soumise à l'érosion, qui protège l'essieu du char'), a pu avoir la signification générale de 'racloir'; ainsi que l'albanais *gërresë*, *gresë* 'racloir'; l'action de 'racler' (cf. le radical i. -e. *gher- 'racler, éroder, froter'). Le terme, utilisé de nos jours notamment avec le sens 'queux', caractérise les parlers du sud du territoire daco-roumain, ayant dans les parlers du nord comme correspondant le mot d'origine latine *cute*.

I. Les résultats des recherches dialectologiques sont confirmés par les informations du domaine de l'histoire de la langue roumaine fournies par le vocabulaire des contes bleus recueillis des deux aires que nous avons évoquées. La référence à la circulation du motif *la fulte magique* (313. III à Aarne - Thompson 1964) sur le territoire européen nous montre que, au moins par rapport à d'autres domaines nationaux, le héros des contes de fées roumains jette au devant de ses poursuivants non pas une pierre quelconque (ou une motte de terre), mais précisément un queux, qui se métamorphose en montagne. Afin de connaître les aspects de la culture matérielle, ainsi que des composantes de la spiritualité des autochtones Thraco-Géto-Daces (détectables à la suite des fouilles archéologiques) - susceptibles à nous aider à la compréhension de l'histoire du mot roumain *gresie*, la recherche sur la présence de la pierre à aiguiser (dans les établissements et surtout dans les tombes des nécropoles de ceux-ci) s'est forcément imposée. On a eu comme point de départ la valeur incontestable des liaisons établies par l'école folklorique dite *ritualiste* entre toute une série de motifs narratifs de la mythologie populaire et les anciens rites funéraires.

II. Les sondages ayant pour fin la détermination de quelques repères concernant la pratique de la coutume funéraire en discussion indiquent que la pierre à aiguiser a été signalée dans des sépultures des cimetières du nord, du centre et du sud-est de l'Europe qu'on a attribués aux Scythes (cf. Ferenczi I-III; Hampel 1905), aux Celtes (Benadik 1957), à des populations germaniques (Szydlowski 1964, Csallány 1961), aux Protobulgares (Văzarova 1976), aux Slaves (Budinsky-Krička 1959), soit aux Magyars (Hampel 1905). La présence de la pierre à aiguiser dans les tombes des populations nomades ou migratoires a été signalée aussi pour des complexes funéraires sur le territoire de la Roumanie où des zones avoisinantes, à savoir des Scythes „agathyrse” (Ferenczi I-III), des Celtes (Crișan 1964), des Sarmates (Gudkova-Fokeev 1984), des Gépides (Csallány 1961, Horedt 1979), ou des Slaves (Blăjan-Popa 1983).

Dans tous ces cas il s'agit de : a) tombes de guerriers, dont l'inventaire contient diverses armes (points de piques et de flèches, sabres, couteaux); dans ce cas-ci, on peut considérer le queux comme associé à ceux-ci, en partant d'une optique fonctionnelle; b) sépultures appartenant à des hommes sans armes, aux femmes, aux enfants; dans ce cas-là, on peut envisager un *dépôt rituel* spécifique, en soi. Ayant en vue les Magyars, J. Hampel a souligné le fait que la pierre à aiguiser trouvée dans des tombes ainsi que dans des trésors marque les habitudes d'une population nomade, de steppe, obligée de transporter avec soi tous ses biens. L'apparition de cet outil dans les tombes des quelques peuples migratoires tardifs (les Protobulgares ou les Magyars),

dont on connaît assez bien l'histoire, nous offre un point de départ pour expliquer la présence du même objet dans les coutumes funéraires des populations indo-européennes (des Celtes, des Germains, des Slaves) qui, durant diverses époques, se sont déplacés sur de vastes espaces eurasiens et dont la patrie primitive s'est trouvée dans des zones de plaine ou de steppe. De la sorte, vu la diversité des populations pour lesquelles la pratique rituelle en discussion est attestée (il faut donc prendre en considération aussi des peuplades d'origine turque et finno-ougrienne), enregistrée plus haut à partir de La Tène jusqu'au début du second millénaire de notre ère, l'intérêt soulevé par la présence de la pierre à aiguiser dans le mobilier funéraire quitte le domaine de l'éthnographie. L'analyse se place dans celui des conditions naturelles de l'habitat originaire de n'importe quelle peuplade, c'est-à-dire il s'agit de la provenance de toutes ces populations des zones de plaine, où la matière première nécessaire pour la fabrication de cet outil, particulièrement importante à partir du Hallstatt, était difficile à trouver et, par conséquent, jouissait d'une évaluation tout à fait spéciale.

C'est pourquoi, loin de constituer un problème d'acculturation, la pratique qui consiste à déposer une pierre à aiguiser dans divers types de tombeaux chez les Thraco-Géto-Daces doit être subordonnée aux appréciations d'ordre général ici formulées, fait qui résulte de la chronologie même, car on a trouvé le dit usage dès l'époque du Hallstatt B jusqu'au VIIIe siècle de notre ère. On y range des tombes (tumulaires) d'incinération et d'inhumation des guerriers (ou des chasseurs ?) pourvues de diverses armes, de Balta Verde et Gogoşu (Berciu—Comşa 1956), de Ferigile (Al. Vulpe 1967), d'Osmanu (Turcu 1979), de Sultana (Mitrea 1988), etc., tout comme des sépultures dont l'inventaire (creuset pour la fonte, ciseau, vrille, etc.) suggère l'hypothèse de leur appartenance aux individus qui ont pratiqué différents métiers du domaine de l'usinage du fer ou du bois (Ocnîţa—Cosota : Berciu 1981 ; Cinciş : Floca — Valea 1965 ; Bratei : Bărză 1973). En ce qui concerne une autre catégorie d'enterrements, de parvilles associations sont hors de discussion, le queux étant découvert : a) dans des tombes d'inhumation (des hommes) munies d'un inventaire funéraire d'aspect pauvre, sans objets en fer (à Stoicani : Petrescu-Dîmboviţa 1953) ; b) dans des urnes cinéraires, avec une ou deux lames de couteaux en fer (Bugeac : Irimia 1979 ; Lipica : Śmiszko 1932), soit comme seul objet déposé dans le récipient-urne (Hryniów : Śmiszko 1932 ; Sîlna — Ştefăneşti : Ioniţă — Şovan 1984) ; c) enfin, dans certains cas, comme à Stoicani (un squelette de femme ?), à Zîmnicea (Alexandrescu 1980), à Brad (Ursachi 1986), on a découvert des bouts de queux, perforés, ou les mêmes pièces en miniature, qu'on peut tenir pour des amulettes.

Par rapport à l'apparition plus ou moins fortuite des queux (dans les cas où l'objet est associé, selon une optique fonctionnelle, avec des armes ou des outils spécifiques, en fer), la présence de la pierre à aiguiser dès les plus anciens temps en tant que *dépôt rituel* en soi (la situation de Stoicani, interprétable compte tenant de celles de Lipica, de Hryniów et de Sîlna—Ştefăneşti) constitue une preuve qu'il faudra prendre en considération une pratique rituelle de facture archaïque. Dans le cas des «vieux Gêto-Daces» cela rappelle une ancienne valeur appartenant au domaine de la culture matérielle, extrapolée dans les coutumes funéraires ; en ce contexte-là, la pierre à aiguiser s'avère un référent de facture sémiotique lié à l'ascendance des ancêtres dont l'habitat originaire était une zone de plaine. On rencontrera la même situation chez les Celtes et, plus près de nos jours, chez les Protobulgares et chez les Slaves établis dans des régions montagneuses au centre ou au sud-est de l'Europe. D'autre part, l'emploi du queux comme amulette attire notre attention sur la présence de l'objet dans les pratiques magiques, valeur conservée chez les Roumains jusqu'aujourd'hui : la pierre figure dans des rituels funéraires de source «païenne» persistant dans le rite chrétien d'enterrement (p. ex., parmi les mesures de défense qu'on prend contre les *strigoi* — les revenants), tandis que la pierre à aiguiser c'est un objet qu'on utilise pour faire des incantations.

III. La fonction magique de la pierre à aiguiser suggérée par son apparition dans certains types de sépultures (mentionnés) se rencontre avec une signification similaire dans les contes bleus ayant comme principal motif la *fulle magique* (*die magische Flucht* d'Antti Aarne), pendant laquelle le héros a à sa disposition une série de talismans, à savoir : *queux, briquet, peigne, bague* (de fiançailles), *miroir, aiguille, bride, cruche*, etc., des objets qui comptent aussi parmi ceux du mobilier funéraire. L'appartenance de ces outils au même univers de structure symbolique découle de la comparaison qu'on peut établir entre le chemin que ce héros parcourt et le grand voyage du défunt vers l'autre monde, dans le cadre des relations entre la mythologie populaire et les rites funéraires, mises en évidence par l'école folklorique ritualiste (van Gennep, H. Naumann, P. Saintyves, V. I. Propp), d'après laquelle une partie des contes de fées reflètent d'une manière spécifique (fantastique) les anciennes pratiques rituelles (cf. Birllea 1976).

IV. La recherche dans le domaine de l'éthno-archéologie accomplie par l'auteur offre des informations ayant la valeur de repères pour l'analyse approfondie de l'histoire du mot roumain autochtone *gresie* : le polysémantisme originaire du terme, l'ancienneté du sens spécialisé 'morceau de pierre qu'on utilise à aiguiser les outils tranchants' et, peut-être, une partie des raisons pour lesquelles ce mot s'est conservé jusqu'à nos jours seulement dans les parlers de la zone méridionale, de plaine, du territoire daco-roumain. Ici, comme dans l'espace de l'est des Carpates (où une aire, présumée, du mot autochtone a pu être submergée par celle transcarpatique du latin *cute*), les caractéristiques du relief ont pu offrir une (re)motivation tardive même en ce qui concerne le maintien de la pratique de mettre des pierres à aiguiser dans les tombes, motivation antérieurement perdue chez les populations habitant l'intérieur des Carpates (voir la carte ci-jointe).

Dans la perspective des exigences de la méthode *Wörter und Sachen*, un tel approche de l'histoire des mots de la langue roumaine provenant du substratum suggère des points de départ pour expliquer : a) les rapports dans lesquels ceux-ci se sont trouvés à un moment donné avec les éléments latins, en l'occurrence *cute* (<lat. *cos*, *-tis*, *-tem*), mot utilisé uniquement avec la signification 'pierre à aiguiser' et qui, au début, s'est imposé en daco-roumain dans la zone montagneuse transylvaine ; b) les catégories des faits qui ont mené, durant le processus de la romanisation des Daco-Gètes, à la mise en évidence des *aires régionales* d'aujourd'hui des mots roumains autochtones.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Nécropoles dans lesquelles on a signalé la pierre à aiguiser dans des tombeaux ; α) pour les populations thraco-géto-daces (II. 2.1.) : 1. Balta Verde et Gogoşu ; 2. Brad ; 3. Bratei ; 4. Bugeac ; 5. Cinciş ; 6. Dumbrava — Ciurea ; 7. Ferigile ; 8. Lipica et Hryniów ; 9. Ocnîţa — Cosota ; 10. Osmanu (Unirea) ; 11. Satu Nou ; 12. Sîlna—Ştefăneşti ; 13. Stoicani ; 14. Sultana ; 15. Zîmnicea ; β) pour d'autres peuplades (II. 1.3.) : a. Alba Iulia ; b. Band ; c. Ciombrud ; d. Dezmir (Cluj-Napoca) ; e. Moreşti ; f. Nagornoe ; g. Unirea—Vreşmôr.

Les aires dialectales d'après l'*Atlas linguistique roumain I* (cf. Puşcariu 1936).

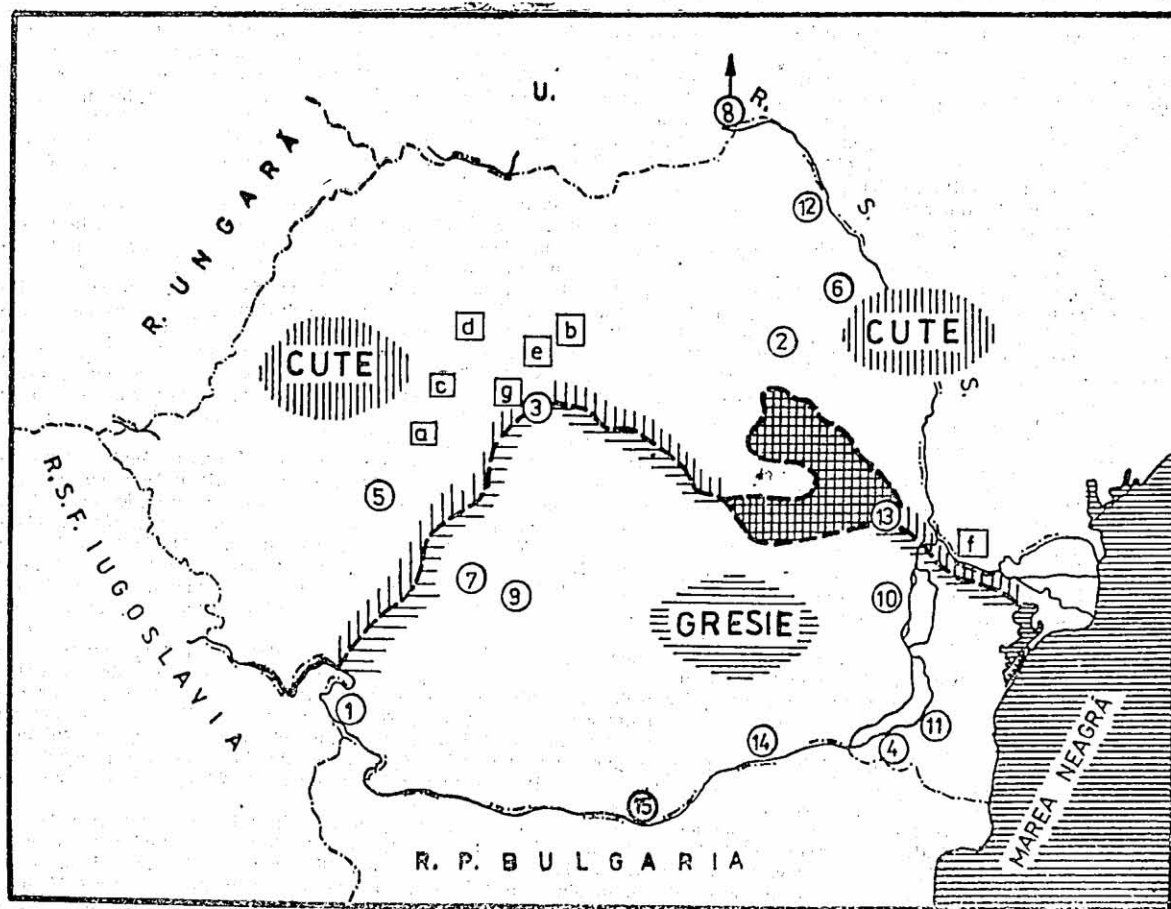

Fig. 1. Necropole în care a fost semnalată piatra de ascuțit în morminte; α) pentru populația autohtonă (II. 2.1.): 1. Balta Verde și Gogoșu; 2. Brad; 3. Bratei; 4. Bugeac; 5. Cinciș; 6. Dumbrava—Ciurea; 7. Ferigile; 8. Lipița și Hryniów; 9. Oenița—Cosoița; 10. Osmanu (Unirea); 11. Satu Nou; 12. Slinca — Ștefănești; 13. Stoicani; 14. Sultană; 15. Zimnicea; β) pentru alte populații (II. 1.3.): a. Alba Iulia; b. Band; c. Ciumbud; d. Dezmir (Cluj-Napoca); e. Morești; f. Nagornoe; g. Unirea — Vereșmori.

Arile dialectale după *Atlasul lingvistic român I* (cf. Pușcariu 1936).

ARCHEOLOGİESKIE ISSLEDOVANİJA V
MOLDAVİI v 1983 g., *colegiu de redacție*: G. F.
CEBOTARENCO, P. P. BİRNEA N. P. TELNOV,
A. A. NUDELMAN, I. A. BORZIAK, Chișinău,
1988, 148 p.

În urmă cu circa două decenii, Sectorul de etnografie și Studierca artelor al Academiei de Științe a R. S. S. Moldova, cu sediul la Chișinău — care, în pofda denumirii sale, dispune de o cuprinzătoare și activă Secție de arheologie — a inițiat publicarea unor volume ce reuesc rapoartele anuale ale săpăturilor întreprinse sub conducerea membrilor Secției amintite. Spațiul geografic avut în vedere de respectivele investigații înglobează cea mai mare parte a interfluvului Prut-Nistru, cu excepția extremității sale nordice și sudice, la care se adaugă o flișe de teren de pe malul stîng al Nistrului, adică în esență teritoriul actual al R.S.S. Moldova. După ce primele patru numere ale seriei, aferente campaniilor de săpături din 1968—1973, au apărut cu regularitate între 1972 și 1974, a intervenit un nedorit hiatus de cîțiva ani, cînd publicarea rapoartelor a fost sistată, seria reluîndu-se de-abia în 1981, cu un volum dedicat rezultatelor săpăturilor întreprinse în anii 1974—1976. De atunci s-a instituit o cadență destul de riguroasă în tipărirea volumelor din serie, ceea ce ne face să ne gîndim cu nostalgie la atît de utilele *Materiale și cercetări arheologice* apărute sub egida Institutului de Arheologie din București. Cu toate acestea, decalajele între data cercetărilor de teren și aceea a apariției publicațiilor s-a mărit uneori destul de mult, ceea ce s-a datorat desigur dificultăților de prelucrare operativă a rezultatelor săpăturilor, de întocmire a unui material ilustrativ minimal, de pregătire a manuscriselor pentru tipar etc.

O retrospectivă asupra întregii serii din *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii* permite conturarea direcțiilor prioritare de cercetare a colectivului de arheologi din Chișinău, ca și a principalelor rezultate obținute în sensul adîncirii cunoașterii unor perioade istorice. Cu toate că în privința condițiilor grafice colecția lasă de dorit, faptul că au fost introduse în circuitul științific ample loturi de materiale arheologice îi conferă o utilitate deosebită. După modul în care a fost concepută, *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii* ni se pare incomparabil mai folositoare decît seria înrudită, editată la Moscova, *Archeologičeskie otkrytija*, care publică rapoarte de săpături de pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice, inclusiv din R.S.S. Moldova, dar o face într-o manieră mult prea laconică.

Tomul pe care îl prezentăm, cel de-al zecilea din seria amintită — deci un număr jubiliar —, cuprinde materiale variate ce privesc trecutul moldav din preistorie pînă în evul mediu. Ca întindere el este ceva mai puțin voluminos decît celelalte apărute anterior. În afară de un studiu de sinteză, o cronică numismatică și o recenzie, restul volumului este compus din rapoarte de săpături semnate de cîțiva din cei mai cunoscuți cercetători din Chișinău. Remarcăm totuși lipsa din sumar a cîtorva nume de notorietate, precum N. A. Chetraru, V. I. Marchevici, V. A. Dergacev, I. T. Niculiță, G. F. Cebotarenco, G. I. Postică etc., a căror absență nu știm dacă s-a datorat faptului că nu au mai întreprins săpături sau că, pur și simplu, nu au consimțit să colaboreze la volum. Lipsește de asemenea, — și aceasta de mulți ani, din păcate, — și numele prestigios al lui Ion Hîncu, ale cărui cercetări —

curmate, din cîte se pare, nu din motive de oportunitate științifică — au furnizat elemente esențiale pentru lămurirea a numeroase aspecte etnico-demografice și economico-sociale din perioada anterioară întemeierii statului feudal al Moldovei.

Volumul se deschide cu studiul lui N. P. Telnov privind cultura slavă din secolele VI—IX de pe teritoriul Moldovei, în care se are în vedere — în contradicție cu titlul enunțat — numai teritoriul dintre Prut și Nistru. Autorul consideră că cele mai timpurii pătrunderi ale slavilor în spațiul discutat ar data de la sfîrșitul secolului al V-lea. Potrivit statisticilor sale, pînă în prezent s-ar fi depistat circa 140 de așezări slave din secolele VI—IX, dintre care în peste 20 s-au întreprins cercetări metodice, mai cunoscute fiind cele de la Brănești, Mălăiești Vechi, Lopatna, Calfa, Hucea, Odaia, Recea, Hansca, Seliște, Dînceni etc. În cadrul vestigiilor descoperite, se pot separa două grupe cronologice, prima datînd din secolele V—VII, iar cea de-a doua din secolele VIII—IX. Cea dintîi cuprinde elemente culturale de tip Penkovka și Praga-Korziak, puse pe seama anților și slavilor, iar următoarele elemente încadrate în cultura Luka-Raikovețkaia, atribuită între Nistru și Prut, tîverților. Lăsînd la o parte aceste interpretări, remarcăm că autorul nu surprinde antichități din a doua jumătate a mileniului I e.n. ce ar fi susceptibile să aparțină comunităților neolatine și că nu face nici cel mai vag paralelism cu descoperirile din dreapta Prutului. În mare parte asemănătoare cu cele evocate de acesta, care au fost interpretate într-un mod diferit (Cf. D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—IX e.n.*, Iași, 1978 — idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI—XI e.n. Așezările din secolele VI—XI e.n. de la Dodești — Vaslui, Iași, 1984*).

Șirul celor nouă rapoarte de săpături este deschis de acela datorat lui V. I. Sorokin asupra cercetărilor din așezarea eneolitică tripoliană de la Gura Cainarului (raionul Florești), unde a cercetat două locuințe de suprafață cu platfomă și un semibordei, conținînd în inventar unelte din piatră, os și corn, figurine antropomorfe și un vast repertoriu ceramic. Caracteristică fazei Tripolie B II/Cucuteni A—B, ceramica a fost ornamentată cu motive variate, încadrate cu precădere în stilurile α^1 , α^2 , α^3 , β^1 și β^2 . Autorul se dovedește pe deplin familiarizat cu complicata, dar atît de utilă tipologie stilistică a fazei Cucuteni A—B, stabilită de Hubert Schmidt și perfecționată de Vladimir Dumitrescu și Anton Nițu.

Urmează un grupaj de patru rapoarte asupra cercetărilor întreprinse în movilele funerare de la Tomai (raionul Ceadr-Lunga) (O. G. Levițkii), Tiraspol (E. N. Savva), Dumeni, Duruitoii Noi (raionul Rîșcani) (T. I. Demcenko) și Taraclia (raionul Ceadr-Lunga) (S. M. Agulnikov, V. P. Haheu), prilej cu care a fost descoperit un mare număr de morminte din diferite epoci istorice, aparținînd purtătorilor culturilor Usatovo, Iamnaia și catacombelor, sciților, sarmatilor și turanicilor tirzii, adică unor triburi de păstori nomazi pătrunși din stepele Eurasiiei.

Tot pe cercetarea movilelor funerare — în speță a celor de la Cuconești Vechi (raionul Edineț) și Dumeni (raionul Rîșcani) — se bazează articolul despre descoperirile sarmatice de pe Prutul Mijlociu, semnat de V. I. Grosu, care a avut la dispoziție pentru analiză un număr de 12 morminte, amplasate în nouă movile ridicate de populațiile anterioare sarmatilor. Pe baza analogiilor inventarului funerar, autorul a în-

cadral din punct de vedere cronologic antichitățile cercetate în secolele I—II și, ținând cont de mărturiile izvoarelor narrative antice, le-a atribuit triburilor roxolane. Numărul considerabil de morminte sarmatice depistate în arealul colinar al Moldovei, o mare parte și grație eforturilor lui V. I. Grosu (cf. *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii v 1977—1978 gg.*, Chișinău, 1982, p. 4—27), pare să indice că, spre deosebire de alte triburi nomade de stepă, sarmatii se stabiliseră la nord de zona de cîmpie din stînga Dunării Inferioare nu numai în anotimpul calduros, ci și pentru iernare.

T. A. Șcerbakova prezintă un bogat complex ceramic de la Tomai (raionul Cădrlu—Lunga), datat în secolele III—IV, alcătuit din vase lucrate cu mîna și la roată, acestea din urmă realizate de meșteșugarii locali sau comercializate din alte ținuturi. Din această ultimă categorie fac parte amforele, despre care se presupune că au fost produse la Tyras. Pentru unele forme confecționate cu mîna, autoarea întrevide analogii locale în ceramica slavă arhaică de tip Praga, ceea ce conduce spre ipoteza potrivit căreia complexul de la Tomai ar putea fi în legătură cu o componentă slavo-venetă din cadrul culturii Cerneahov. Textul articolului nu lasă impresia că T. A. Șcerbakova și-ar fi pus problema că formele de vase amintite ar fi posibil să aparțină și geto-dacilor, cu ceramica cărora prezintă apropiate analogii.

N. P. Telnov mai este prezent în sumarul volumului cu un raport asupra cercetărilor de la punctul Scoe, aflat la 3 km de Trebujeni (raionul Orhei), unde într-o singură campanie de săpături a investigat nu mai puțin de 32 complexe arheologice datînd din secolele VI—X, compuse din locuințe parțial adîncite în pînă, cuptoare și gropi cu caracter gospodăresc, toate descoperirile fiind puse pe seama slavilor.

În volum continuă să fie publicate rezultatele amploilor săpături întreprinse la Orheiul Vechi, de data aceasta Pavel P. Birnea asociindu-și drept coautor pe T. F. Riaboi. În sectorul cercetat în 1983 au fost dezvelite câteva construcții, locuințe și gropi, care aparțin alt nivelului corespunzător secolului al XIV-lea, din timpul dominației Hoardei de Aur, cît și celui din secolele XV—XVI, adică din „perioada moldovenescă”. Încadrarea cronologică a vestigiilor descoperite este mijlocită, între altele, de prezența citorva monede ale Hoardei și ale domniilor Moldovei, ca și a obiectelor din metal și a ceramicii descoperite în complexele arheologice.

Continuîndu-și preocupările care l-au consacrat, A. A. Nudelman publică un articol asupra unor tezaure monetare necunoscute din secolul al XVI-lea, recuperate în ultimii ani în regiunea pruto-nistră, prezentînd șase tezaure compuse din piese emise în Polonia, Lituania, Ungaria, Țările de Jos, statele germanice, Imperiul otoman, Transilvania, Moldova etc. Autorul enumeră și celelalte emisiuni monetare puse în circulație de Despot Vodă și Ștefan Tomșa, ca și de țarii ruși, descoperite pe teritoriul statului feudal moldovenesc, prilej de a evoca raporturile politice moldo-moscovite din secolul al XVI-lea.

Volumul se încheie cu o recenzie semnată de I. A. Borziak la lucrarea lui V. N. Stanko asupra mezoliticului din stăpele nord-pontice în lumina cercetărilor întreprinse în așezarea de la Mîrmoc.

Așa cum a reieșit din prezentarea de mai sus, tomul din *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii* cuprinde materiale diverse și documentate, acoperînd un larg diapazon cronologic. Deși păstrează caracterul de rapoarte preliminar, ele conțin adesea și pasaje de unde se degajă preocuparea de a încadra cu precizie din punct de vedere etnico-cultural obiectivele investigate. Din păcate, însă, în această privință nu se face apel decît cu totul ocazional și la literatura științifică dedicată complexelor arheologice înrudite situate la vest de Prut, în pofida faptului că fenomenele istorice derulate în cursul mileniilor au fost comune de o parte și de alta a rîului amintit.

Ținem, de asemenea, să remarcăm că din parcurgerea paginilor tomului căruia i-am consacrat rîndurile de față se degajă o tendință epatantă de a se acorda atenție aproape numai vestigiilor aparținînd populațiilor aflate în migrație în teritoriul dintre Prut și Nistru. Așa se explică, între altele, fervoarea cu care s-au investigat movilele funerare ale triburilor de păstori nomazi, cu toate că asemenea monumente nu mai reprezintă de multă vreme o nouă etapă științifică, numărul tumulilor cercetați pînă în prezent ridicîndu-se la cî-

teva sute. De altfel, ei au intrat în perimetrul interesului specialiștilor încă înainte de primul război mondial. O preocupare insistență, foarte constantă în ultimele decenii, se observă și în direcția antichităților sarmatice și mai cu seamă slave. În schimb, nici unul din articolele inserate în volum nu și-a propus să prezinte descoperiri care să poată fi atribuite geto-dacilor și romanilor. Aproape la fel de văduvită din punct de vedere al săpăturilor arheologice metodice este și perioada de etnogeneză și de evoluție a populației neolatine din Interfluvul Prut-Nistru. Într-u totul vagi sînt și datele ce privește viața economico-socială și culturală a satului medieval moldovenesc, problemă ocolită sistematic. Spre deosebire de cercetătorii de la Moscova, Leningrad, Kiev, Tallin, Riga, Vilnius, Tbilisi, Erevan etc., care și-au fixat de decenii întregi drept temă prioritară a investigațiilor arheologice etnogeneza propriilor strămoși și închegările statale ale acestora, confrății lor din Chișinău par a avea în obiectiv cu totul alte aspecte ale trecutului spațiului moldav.

Nu este de mirare, deci, că o serie de vestigii care au aparținut comunităților daco-romane și urmașilor acestora au fost atribuite — *bona fide* sau nu — altor grupuri etnice și că anumitor specialiști în antropologie li s-a creat imaginea că populația de la vest de Nistru s-a schimbat radical în decursul vremurilor de mai multe ori, teritoriul repopulîndu-se prin pătrunderea unor noi valuri de migratori. Asemenea poziții decurg, măcar și în parte, dintr-un anumit fel de selecție a obiectivelor arheologice ce urmează să fie cercetate. Această unilateralitate și-a pus amprenta, direct sau indirect, și asupra concluziilor inserate în edițiile mai vechi și mai noi ale lucrărilor etalon semnate de N. A. Mohov și ale tratatelor de istorie ale R.S.S. Moldova, dintre care ultimul a fost publicat în limba rusă în 1986 și în traducere românească, cu caractere chirilice, doi ani mai tîrziu.

Cîteva din aspectele ce transpar din lectura volumului prezentat au preocupat, mai ales în anii din urmă, și pe diverși specialiști din R. S. S. Moldova — cîcovențe în acest sens fiind rîndurile lui Pavel F. Parasca (*Monopol asupra istoriei, în Nistru*, 11, 1988, p. 122—131) —, care le-au avut în vedere împreună cu ansamblul necesităților de reorganizare a cercetării istorice și de abordare a studiului trecutului dintr-o perspectivă înnoitoare, detașată de clișee perimate, în congruență cu restructurările ce se prelinde societatea omenească de pretutindeni la sfîrșitul alt de agitat al acestui mileniu.

VICTOR SPINEI

LA GENÈSE ET L'ÉVOLUTION DES CULTURES PALÉOLITHIQUES SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

Biblioteca *Archaeologica Iassensis*, II, ed. V. Chîrlică, Universitățile „Al. I. Cuza” Iași, Iași, 1987, 176 p.

Le dernier quart du dernier siècle marque pour l'archéologie roumaine l'étape des premières découvertes importantes de la préhistoire. Si en 1884 on a identifié la culture de Cucuteni, en 1885 la géologue Gregoriu Ștefănescu a signalé à Mitoc, dans la zone moyenne du fleuve Prut, le premier établissement paléolithique sur le territoire de la Roumanie. À l'occasion du centenaire de la découverte de Mitoc, sous l'égide de l'Académie des Sciences Sociales et Politiques on a organisé une manifestation scientifique à participation internationale, par l'Institut d'histoire et d'archéologie „A. D. Xenopol” de l'Université „Al. I. Cuza” de Iași et le Musée d'histoire, de Botoșani, avec le concours des Comités de Culture des départements de Iași et Botoșani. Dans le cadre du colloque, les participants roumains et étrangers (dr. Karel Valoch, de l'Institut d'Archéologie du Musée Morave de Brno, Tchécoslovaquie, dr. René Desbrosse de l'Institut de Paléontologie Humaine de Paris et prof. dr. Kenneth Hovner de l'Université De Kalb, Illinois, ÉUA) ont présenté 20 communications scientifiques portant sur quelques aspects principaux de la recherche complexe du paléolithique et de l'épipaléolithique roumain et européen. La plupart de ces commu-

nications soutenues à Iași et à Botoșani est publiée dans ce volume, rédigé, à une seule exception, complètement en français.

Au début, on publie le programme du colloque, un compte rendu du déroulement de ses travaux (Vasile Chirica), l'allocution d'ouverture du directeur de l'Institut de Iași, prof. dr. Mircea Petrescu-Dîmbovița, et le salut des autorités locales du département de Botoșani (dr. Lazăr Băciuc, vice-président du Comité Exécutif du Conseil Populaire Départemental). La série des communications est ouverte par une étude qui tient de l'histoire de la science. Après une brève introduction qui marque les principaux moments de la recherche du paléolithique à l'échelle européenne pendant le XIXe siècle, Alexandru Păunescu y rapporte les recherches roumaines dans ce domaine. On relève que les simples affirmations à caractère intuitif ont été succédées par des découvertes de plus en plus nombreuses. L'histoire de la recherche est dressée à partir des débuts timides de la fin du siècle passé jusqu'aux recherches contemporaines. Les découvertes sont présentées selon le critère des anciennes provinces historiques de la Roumanie, c'est à dire la Moldavie, la Dobroudja, la Valachie, l'Olténie, le Banat et la Transylvanie. On réalise une étude exhaustive qui met en évidence les contributions des chercheurs roumains. On distingue trois étapes de recherche: la première, comprise entre la fin du dernier siècle jusqu'en 1910, la deuxième entre 1910-1944 et la dernière, de 1948 jusqu'à nos jours. Surtout les trois derniers décennies marquent une période vraiment spectaculaire des recherches paléolithiques qui se caractérisent également par le développement des recherches interdisciplinaires (anthropologiques, paléontologiques, paléobotaniques, palynologiques, sédimentologiques, datations par C¹⁴ etc.).

Dans l'étude „La genèse et l'évolution des cultures du paléolithique supérieur dans la zone du Prut moyen d'après les recherches récentes”, Vasile Chirica souligne le fait que dans cette région on a identifié et investigué les plus représentatives stations paléolithiques de la Roumanie, c'est à dire Ripiceni-Izvor et Mitoc-Malu Galben, devenues points de référence pour l'Europe de sud-est. On présente l'encadrement géochronologique et l'évolution des habitats depuis le paléolithique inférieur final jusqu'au épipaléolithique et l'on effectue des comparaisons et des corrélations avec les découvertes d'autres zones géographiques de l'Europe. En présentant les problèmes du début du paléolithique supérieur en Moravie, Karel Valoch est de l'avis que l'Aurignacien européen naquit dans la région comprise entre les Carpates, les Alpes et les Balkans. Il met en évidence les rapprochements du paléolithique supérieur morave avec le paléolithique roumain et celui de la partie orientale de l'Europe centrale et de sud-est. René Desbrosse publie, à notre regret, un trop court résumé de son ample communication sur l'organisation et le développement de la recherche sur le paléolithique dans quelques zones importantes de la France. Kenneth Honea, qui a accompli dès 1977 un programme de recherches sur le paléolithique en Roumanie en collaboration avec les spécialistes de notre pays, présente dans „The Chronology of Romania's Palaeolithic” surtout les résultats de la recherche dans la station de Mitoc-Malu Galben obtenus à la suite de l'application d'une méthodologie moderne et très claire quant à ses objectifs. Très intéressantes s'avèrent les 17 dates C¹⁴ en provenance de cette station. Il faut aussi remarquer l'intention d'utiliser la méthode de datation par thermoluminescence. Selon l'auteur, les dates ainsi obtenues à Mitoc-Malu Galben vont transformer cette station dans un point de référence classique pour le paléolithique moyen et supérieur du sud-est de l'Europe. Marin Cărciumaru et Vasile Chirica présentent deux importantes découvertes d'art paléolithique. En 1979, dans la grotte du Cuculiat, au nord-ouest de la Transylvanie, on a mis au jour quelques peintures rupestres (les premières dans le sud-est européen) dont la mieux conservée représente l'image d'un cheval, tandis que les autres suggèrent un grand félin, une silhouette humaine et un oiseau. La chambre aux peintures de Cuculiat est interprétée comme sanctuaire paléolithique. De Mitoc-Malu Galben provient, d'autre part, la première pièce d'art de la Roumanie, découverte en 1981. Il s'agit d'une amulette appartenant au Gravettien inférieur qui présente un motif en bande à trois bras

suggérant sur l'avant une représentation zoomorphe et sur le revers une silhouette masculine fuyante. À Cotu Miculinți on a découvert un riche patrimoine de pièces travaillées en os et en bois (uniques dans l'espace roumain) appartenant au paléolithique supérieur. M. Brudiu présente la technologie d'obtenir les outils en os et réalise un répertoire typologique qui comprend les outils utilisés pour poinçonnement et perçage (le poinçon, la pointe, le perceur) et les outils en bois de renne (la sagaie, la lance, le pic, le harpon, le bâton de commandant, le retouchoir, le ciseau et le lisseur). Dans l'étude „Corrélations géomorphologiques-archéologiques dans le secteur épigénétique de la Vallée du Prut”, signé par le géographe V. Băcăuanu et l'archéologue V. Chirica, on décrit l'histoire géologique de la zone et son relief, dont les plus importantes unités pour l'habitation humaine s'avèrent être certaines terrasses fluviales. Cette présentation générale est suivie par la description de la situation archéologique des stations investiguées (Ripiceni, Mitoc, Mitoc-Malu Galben, Mitoc-Valca Izvorului), y compris les résultats des complexes recherches interdisciplinaires y faites. L'idée centrale de l'étude de Marin Cărciumaru „L'environnement et géochronologie du paléolithique et épipaléolithique de la Roumanie” est que l'utilisation de la chronologie alpine européenne s'avère être inadéquate pour la Roumanie. C'est pourquoi qu'on présente l'échelle paléoclimatique régionale, valable pour cette zone (obtenue à la suite de l'étude pollinique des sites paléolithiques) qui est devenue en même temps un modèle de référence géochronologique de chaque couche de culture des sites étudiés. On remarque que les récentes datations par C¹⁴ de K. Honea confirment, en général les estimations géochronologiques proposées. Une contribution importante à la connaissance du milieu écologique des communautés paléolithiques du nord-est de la Roumanie, apportent Olga Necrasov et Maria Știrbu qui présentent la faune fossile de Mitoc, Sîlnca-Ripiceni et Izvor. Teodora Simionescu présente les nouvelles espèces de gastéropodes identifiées dans la terrasse pléistocène du Prut de Malu-Galben-Mitoc, tout aussi comme le tableau avec toute la faune de gastéropodes y découverte. En étudiant la faune, en provenance de l'établissement mésolithique de Ostrovul Corbului (la culture de Șchela Cladovei) situé dans la zone des Gorges des Portes de Fer du Danube, Sergiu Haimovici a identifié les groupes de *Mollusca*, *Pisces*, *Reptilia*, *Aves* et *Mammalia* dont le plus grand est celui des mammifères. On souligne que la seule espèce domestiquée c'était le chien. À partir de ces données on a pu reconstituer les occupations des anciens habitants de Ostrovul Corbului, c'est à dire la cueillette des mollusques, la pêche et la chasse (l'occupation principale). Le géologue Adrian Muraru entreprend l'analyse du matériel lithique du site paléolithique de „Peștera Cioarei”, Boroșteni, située au sud-ouest de la Roumanie. On y critique les identifications précédentes du matériel lithique et on y démontre qu'il a comme source principale le quartzite (83,3%). Les sources de matières premières sont situées dans la proximité de l'objectif (environ 15 km), ce que mène à la conclusion qu'il s'agissait d'un établissement de groupes stables isolés ou avec peu de contacts avec d'autres régions. Dans son article, Păur Hăsoți soutient la thèse de la présence des influences tardenoisennes quant aux outils en silex appartenant à la culture de Hamangia. On remarque les similitudes, souvent fréquentes, entre l'inventaire des outils en silex trouvés dans les sites tardenoisens et ceux du commencement de la culture de Hamangia et l'existence des mêmes techniques de ciselage. D'une manière prudente, Dan Monah relève dans l'étude „Grande Mère — la persistance d'un archétype” les mécanismes psychologiques qui ont contribué à l'apparition et à la transmission du concept *Dea Mater* = *Magna Mater*. Compte tenu des travaux de C. G. Jung et de Erich Neumann, fondés sur l'analyse du subconscient, il utilise aussi les données archéologiques, ethnographiques et d'histoire des religions, dans son essai centré sur l'hypothèse de la transmission de certaines croyances paléolithiques dans l'édifice spirituel du néolithique. On publie aussi une utile bibliographie du paléolithique et de l'épipaléolithique de la Roumanie pour les années 1978-1986, réalisée par V. Chirica et C. Asăvoae. Le volume finit avec les conclusions tirées par le prof. Mircea Petrescu-Dîmbovița.

Sans doute, ce volume rédigé en langues étrangères présente un intérêt particulier pour tous les spécialistes en paléolithique européen, en répondant, même si d'une manière inévitablement partielle, aux nécessités d'information actuelle sur le stade des recherches dans ce domaine en Roumanie, à vrai dire surtout de son espace est-carpatique. Quoique un peu hétérogène, ce livre offre cependant une image assez unitaire sur les progrès enregistrés le "dernier temps" en Roumanie en ce qui concerne le paléolithique. Si nous faisons abstraction de fautes de traduction ou d'imprimerie, nous pouvons affirmer, en conclusion, que ce volume répond, en général, aux exigences demandées par une publication scientifique destinée surtout au lecteur étranger.

MARIUS ALEXIANU

**GEORGIA KOURTESSI-PHILIPPAKIS, LE
PALEOLITHIQUE DE LA GRÈCE CONTINENTALE. ETAT DE LA QUESTION
ET PERSPECTIVES DE RECHERCHE**

Publications de la Sorbonne, Paris, 1986, 263 p., 16 planches, 23 figures et 14 cartes.

"Voici un ouvrage nécessaire". Avec ces mots, René Treuil, professeur à l'Université de Paris I commence la préface d'un livre vraiment nécessaire et utile. "Le Paléolithique de la Grèce continentale" est un ouvrage indispensable à tous les spécialistes qui étudient le Paléolithique de l'Europe. Cet ouvrage est autant plus utile et nécessaire que la zone géographique investiguée se trouve sur la voie où, pendant presque toute la Préhistoire les innovations de l'Orient ont été réceptées par l'Europe. Ainsi, prof. J. K. Kozłowski (*L'apparition du Paléolithique supérieur, L'Homme de Néandertal*, vol. 8, Liège, 1988, pp. 11-21) précisait que les premiers éléments du Paléolithique supérieur archaïque apparaissent dans le Proche Orient d'où sur une ou plusieurs voies de la zone balkanique ont arrivés en Europe. A notre avis, l'un des éléments du liaison entre l'Orient et l'Europe devrait être cherché en Tessalie. C'est la raison pour laquelle nous sommes d'accord avec les opinions de Georgia Kourteksi-Philippakis en concernant l'intensification des recherches paléolithiques en Grèce par des spécialistes à une haute formation qui doivent publier rapidement des résultats de leurs investigations.

"Le Paléolithique de la Grèce continentale" est une synthèse et un *desideratum*: la synthèse jusqu'à présent et le *desideratum* de leur continuation avec la nécessité de la valorification scientifique des résultats. Cet ouvrage de grande valeur est structuré en deux parties chacune avec 4-5 chapitres. De la présentation de l'histoire et de l'état des recherches nous constatons que en Grèce, comme en plusieurs autres pays, les premiers informations à l'égard de la découverte des outils paléolithiques datent de la seconde moitié du dernier siècle. Jusqu'au troisième décennie de notre siècle, les découvertes sont sporadiques. La "vogue paléolithique" commence en décennie sept par l'organisation des prospections systématiques dans presque toute la Grèce. Les recherches sont effectuées par le prof. V. Milojević, A. Poulianos et D. Théocharis (dont la contribution au développement des recherches paléolithiques en Grèce est d'une importance très grande), par une équipe anglaise du Département d'Archéologie et d'Anthropologie de l'Université de Cambridge, par une équipe française dirigée par le prof. A. Leroi-Gourhan, par les Universités d'Indiana et de Pennsylvanie et par Deutsches Archäologisches Institut d'Athènes. Mais, seulement quelques spécialistes étrangers qui ont collaboré à l'intensification des recherches paléolithiques en Grèce ont gardé en détail les découvertes effectuées. Cet aspect reste encore un *desideratum* de la recherche du Paléolithique grec.

Pour une meilleure connaissance du milieu écologique, l'auteur a utilisé les quatre grandes zones: la Grèce septentrionale, la Grèce de l'Ouest, la Grèce Centrale et la Grèce du Sud, dans lesquelles sont incluses Trace, Macédoine, Epire, Thessalie, Stérée Hellada, Péloponnèse, tout comme les sites paléolithiques.

Dans la Grèce septentrionale l'une des plus importantes

découvertes a été effectuée dans la grotte Petralona, de Macédoine centrale. C'est dommage que cette découverte anthropologique n'a pas été publiée en détail. D'ailleurs, les conditions de la découverte tout comme le squelette en position pliée, qui a été ultérieurement perdu, sont encore confus. A notre avis, ce fait, comme les autres, démontre la nécessité d'une école hellénique de Paléolithique, et des spécialistes à même de s'occuper systématiquement de leurs propres matériaux paléolithiques. Ainsi, à l'exception des matériaux faunistiques très bien étudiés (situation générale pour tous les sites de la Grèce), les conditions stratigraphiques tout comme l'outillage lithique ou la chronologie relative et absolue sont encore loin d'être définitivement clarifiées. L'auteur a raison en affirmant que "Ces révisions successives accompagnées par une tendance générale à vieillir le gisement ne semblent pas être tous jours justifiées" (p. 47).

En Grèce de l'Ouest (chap. II) ont été découverts trois habitats dans des grottes et abris et sept sites de plein air, les fouilles étant effectuées à Asprochaliko, Kastritsa et Kokkinopilos, par une équipe de l'Université de Cambridge sous la direction de E.S. Higgs. Les matériaux archéologiques sont vaguement encadrés dans le "micromoustérien", moustérien classique et Paléolithique supérieur, même si la typologie des outils et des datations à C-14 auraient dû déterminer un plus fin encadrement. Nous regrettions seulement que deux datations n'ont pas précisé la couche archéologique (I 1958, I 1619), fait qui aurait pu contribuer à un plus claire encadrement culturel et chronologique. Nous considérons, de la sommaire présentation de l'industrie lithique, que les couches 1-6 pourraient appartenir à un épigravettien avec des éléments géométriques et les couches 7-14 à une étape évoluée du Gravettien.

En ce qui concerne autres sites identifiées par les spécialistes anglais, nous constatons les mêmes lacunes ou généralités dans l'interprétation des matériaux. L'auteur-même de l'ouvrage remarque: "l'application de ce genre de modèles dans une région où les sites paléolithiques sont encore peu nombreux et pas entièrement fouillés est prématurée" (p. 213) en ce référant aux conclusions émises par les auteurs des fouilles d'Epire.

Les fouilles de la grotte Kastritsa, même si la stratigraphie complète n'a pas été publiée, ont permis la découverte des pièces à dos et à cran. Celles-ci tout comme les datations de C-14 indiquent un habitat appartenant à des étapes gravettiennes pendant et après Valdai-Maximum comme Olga Soffer (*The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Academic Press, 1985) nomme le troisième stade würmien. Les pièces d'art — parure — des canines de Cervidés persées, approchent l'habitat respectif du niveau gravettien de la grotte Gura Cheii-Risnov (Roumanie).

Grèce Centrale (chap. III) comprend Thessalie et la partie orientale de la Stérée Hellada. En Thessalie, dans l'enceinte de la célèbre station Argissa Magoula et aux environs, ont été identifiés par prof. V. Milojević et D. Théocharis plusieurs sites paléolithiques de plein air. Y sont présentées des collections de pièces paléolithiques sans des détails chronologiques et culturels et sans illustrations.

En Stérée Hellada a été partiellement recherché l'abri sous roches de la Seidi, où l'outillage lithique indique l'occupation gravettien avec des éléments aurignaciens (les grattoirs carénés).

Grèce du Sud se confond avec Peloponnèse dont G. Kourteksi-Philippakis le divise en deux régions: l'Argolide et l'Elide. Elle affirme que: "les fouilles paléolithiques en Argolide sont considérées comme terminées, mais l'étude du matériel est en cours" (p. 126). Donc, même si les fouilles de la Franchti ont été effectuées en 1967, l'étude du matériel est en cours et à Kephallaxi, les fouilles ont été effectuées en 1975 et 1976, mais l'étude de l'industrie lithique n'est pas encore terminée et des analyses de C-14 sont encore en cours d'accomplissement. Ces constatations renforcent nos affirmations antérieures en concernant l'apport des spécialistes étrangers à l'étude du Paléolithique grec. Nous ajoutons le fait que, parmi les 12 datations C-14 présentées (tab. 4, p. 234), l'une n'a pas la provenance indiquée et l'autre, le laboratoire.

En Elide où l'équipe française a travaillé, dirigée par prof. A. Leroi-Gourhan, la situation des recherches est meilleur.

leure. Les spécialistes français ont identifié 19 sites à Amaliada, 18 à Kastro, 5 à Loutra. Nous ajoutons le fait que les encadrations culturelles de ces stations sont correctes et sans équivoque.

La deuxième partie de l'ouvrage, assez consistante, "Essai de synthèse" représente la plus importante contribution que G. Kourtesi-Philippakis l'apporte à la recherche du Paléolithique de la Grèce continentale.

Dans le premier chapitre, "Le paléoenvironnement", sont analysées, sur la base des dates offertes par les sciences connexes, les glaciers quaternaires, la formation des "terres rouges", avec l'exemple de Kokkinopilos où l'analyse sédimentologique a relevé que ce dépôt a la composition suivante : sables 20 %, limons 45 %, argile 35 %. À la même manière est analysée la végétation et la faune quaternaire, par la réalisation de quelques tableaux qui comprennent les oscillations climatiques spécifiques à la Grèce, en corrélation avec celles du reste de l'Europe, pour les-unes étant précisées aussi la chronologie absolue ou les espèces faunistiques spécifiques aux types de climat, toutes étant exemplifiées à la base des recherches effectuées dans des diverses stations. Aussi, en parlant des découvertes archéologiques a été analysé en détail le mode de vie (chap. II) : la chasse, la cueillette, la pêche en avançant des hypothèses intéressantes sur l'organisation de l'économie et l'exploitation des ressources. Mais, ici aussi, quelques hypothèses avancées par quelques auteurs américains et anglaises nous semblent sans fondement scientifique. En ce sens, très intéressante est la constatation de C. Perlès (*De navigateurs méditerranéens il y a 10 000 ans, La recherche*, 96, 1978, p. 78) en concernant la pratique de la navigation en plein mer par les hommes du Paléolithique supérieur final ayant à la base la présence de l'obsidienne, provenant de l'île de Milos à Franchiti.

Une analyse minutieuse est consacrée aux industries lithiques (chap. III), par l'emploi de toutes les observations offertes par les recherches de terrain, même si seulement l'abri sous roche d'Asprochaliko a fourni stratigraphiquement des séries lithiques. Ici, tout comme à Bacho-Kiro (Bulgarie), il existe un hiatus entre les habitats du Paléolithique moyen et supérieur (la couche 14). Comme dans des autres situations, on constate que la couche archéologique d'origine n'est pas précisée dans la publication utilisée par G. Kourtesi-Philippakis. D'ailleurs, cette date de 37 000 \pm 4 100–2 700 B.P. (I 1958) a l'erreur standard trop grande pour être prise en considération. Pour des autres stations, à savoir le couche C et B de l'Elide, nous trouvons des analogies à Ripiceni—Izvor, Mitoc—Malu Galben, Mitoc—Valea Izvorului, Cetățica I—Cealilău (Roumanie) à savoir la présence des racloirs de type La Quina, ou au passage Paléolithique moyen—Paléolithique supérieure dans les stations mentionnées. Les outillages lithiques du Paléolithique supérieur sont mieux étudiés, en s'utilisant aussi les datations de C-14, même si comme on la précise en ouvrage, "elle ne sont pas accompagnées, d'indications stratigraphiquement précises" (p. 219). Ainsi, à Asprochaliko la datation 13 650 \pm 260 B.P. (I 1619) pourrait permettre une classification sûre de la stratigraphie, mais la couche exacte de l'origine du prélèvement est inconnue. Y a-t-il aussi d'autres situations confuses : à Kastritsa il existe une période qui va de 19 850 \pm 470 (I 2 467) à 11 400 \pm 210 (I 1960) ou seulement deux datations qui marquent l'existence des quelques habitats sans continuité ? D'ailleurs, l'auteur précise aussi "il est regrettable que l'on ne puisse pas apporter davantage des précisions sur ce complexe qui présente des caractéristiques très intéressantes" (p. 220). Un souschapitre est consacré à les industries paléolithiques grecques et leurs "atypisme". En ce qui nous concerne, nous sommes d'accord à l'opinion de G. Kourtesi-Philippakis qu'il s'agit de pièces qualifiées d'*atypique* sans que les raisons en soient expliquées, et que "Si, en France, les listes des types sont très utiles et souvent indispensables car elles permettent d'établir de nombreuses comparaisons entre les gisements, leur utilisation en Grèce à l'état actuel de la recherche doit se faire d'une façon très prudente et surtout très souple" (p. 222).

Dans la catégorie des autres découvertes, sont incluses les industries osseuses et l'art paléolithique. De nouveau, l'auteur espère que l'étude du Paléolithique grec aura une nouvelle aspiration.

Le dernier chapitre, "Les cadre chronologique" étudie la problématique de la chronologie relative et absolue. L'auteur a raison quand elle affirme que, "l'interprétation chronologique des industries lithiques, en l'absence de dates absolues, devient de plus en plus problématique, pour la Grèce", (p. 231). À notre avis, ce fait est autant plus difficile que les outillages lithiques de plusieurs stations de la Grèce continentale n'ont pas été analysés, par les auteurs des fouilles ; quelques encadrements chronologiques sont totalement manqués de sens, à cause des analogies à l'Afrique du Nord ! On discute aussi les datations de C-14 même si les auteurs des recherches n'ont pas toujours indiqué la provenance, le contexte archéologique ou laboratoire, fait qui crée des difficultés sérieuses d'interprétation.

Dans "Conclusions" l'auteur exprime ses opinions en concernant l'état des recherches paléolithiques de la Grèce et le *desiderata* qui se réfère à l'intensification des investigations dirigées par un Institut ou un Centre de Recherches qui doit préparer ses propres spécialistes, "pour donner à la Préhistoire grecque la place qui lui convient dans le domaine du Sud-Est Européen (p. 240). La bibliographie, l'illustration et l'index achèvent cet important ouvrage de synthèse sur le Paléolithique d'une zone géographique de l'Europe si peu connue par les spécialistes du Continent entier.

VASILE CHIRICA

Traduit par GABRIELA FROICU

LA CIVILISATION DE CUCUTENI EN CON-

TEXTE EUROPÉEN *Session scientifique Iași—Piatra Neamț — 1984, Iași, 1987, 339 p. + XXII illustrations photo. Édité par le soin de Mircea Petrescu-Dimbovița, avec la collaboration de Nicolae Ursulescu, Dan Monah et Vasile Chirica.*

À 100 ans de la découverte de la célèbre station archéologique de Cucuteni par Theodor Burada, homme de culture et ancien membre de l'Académie Roumaine, on peut affirmer que la civilisation, qui a emprunté le nom de ce village de l'est de Roumanie, a esquissée sa fresque historique dans ses grandes lignes. Aujourd'hui, à caractériser cette fameuse culture on utilise beaucoup de superlatifs. C'est la plus représentative civilisation du néolithique roumain, un sommet de celui européen, c'est un point de référence sur la carte de la préhistoire, incluse comme tel dans traités et dictionnaires. La célébration en 1984 du centenaire de la découverte de cette culture a été la meilleure occasion pour évaluer les progrès enregistrés à la mieux connaître, pour mettre en évidence de nouvelles directions de recherche et, en même temps, pour présenter les plus récentes découvertes importantes qui, d'ailleurs, modifient constamment la vision sur le phénomène cucutenien. Voilà pourquoi, entre 24–28 septembre 1984 à Iași et à Piatra Neamț, on a organisé une session scientifique circonscrite par le thème *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*. La session, qui a joué d'une participation internationale, a été organisée, sous les auspices de l'Académie de Sciences Sociales et Politiques, par l'Institut d'Histoire et d'Archéologie "A. D. Xenopol" de l'Université "Al.I. Cuza" de Iași et par le Musée d'histoire de Piatra Neamț (qui abrite la plus grande collection cucutenienne), avec le concours des Comités de Culture des départements de Iași et Neamț.

La volume que nous présentons réunit tous les matériels soutenus à cette occasion. Il s'ouvre avec une préface et l'allocation d'ouverture de la session, signées par Mircea Petrescu-Dimbovița, directeur de l'Institut de Iași, qui salue la présence des participants roumains et étrangers (Linda Ellis et Marija Gimbutas des États Unis, John G. Nandriš de Grande Bretagne, Gisele Burger et Olaf Höckman de République Fédérale d'Allemagne et Magdalena Seleanu d'Hongrie). Il présente également le déroulement de la session (le programme et la thématique, les visites documentaires aux établissements cucuteniens de Cucuteni—Iași et Ghelăiești—Neamț et aussi dans les expositions organisées à cette occasion), les nouvelles parutions éditoriales et d'autres manifestations dédiées au centenaire. Puis, on publie la télégramme du prof.

dr. Vladimir Dumitrescu, le doyen d'âge des archéologues roumains et le meilleur spécialiste en Cucuteni, qui pour des raisons objectives, n'a pas pu participer à cette réunion scientifique. Publié intégralement en langues de circulation internationale, le volume est structuré en deux parties : *Communications* et *Interventions*. Les communications comportent une large diversité, depuis l'histoire de la recherche jusqu'aux recherches interdisciplinaires. En ce qui concerne l'histoire de la recherche, il faut signaler deux contributions. Dans sa communication le prof. Mircea Petrescu-Dimbovița souligne l'importance des différentes étapes de fouilles de la zone Cucuteni-Băiceni. On remarque l'apport précieux du savant allemand Hubert Schmidt, l'auteur du premier ouvrage monographique (1932) sur la culture de Cucuteni, considéré aujourd'hui encore essentiel pour la connaissance de cette civilisation parce qu'on y établit la classification interne de celle-ci. De même on met en évidence les résultats importants obtenus par les chercheurs roumains qui ont détaillé et nuancé la classification de Hubert Schmidt et ont établi la chronologie absolue. Alilla László reconsidère, à partir de données inédites, l'activité scientifique de Francisc László (1873-1925), archéologue d'une conception moderne pour ces temps-là et l'initiateur des fouilles systématiques dans l'aire du complexe énéolithique du type Ariusd-Cucuteni-Tripolje. Quant aux problèmes „classiques“ de la civilisation de Cucuteni, il faut remarquer toujours deux autres communications. Dans *Old European Debt with an emphasis on images from the Cucuteni culture*, le prof. Marija Gimbutas de l'Université de Los Angeles établit trois types de divinités néolithiques (les déesses Creatrix, de la Régénération et de la Transformation, de la Fertilité) dont les origines remontent, selon l'auteur, jusqu'au Paléolithique Supérieur. C'est par une analyse comparative vaste portant sur l'Europe de sud-est considérée comme le noyau de la grande civilisation de l'ancienne Europe—qu'on essaie de préciser les attributs de ces divinités à partir des données offertes par divers détails de la sculpture anthropomorphe et du déchiffrement des symboles décoratifs, dont la culture de Cucuteni est si riche. L'auteur d'un livre paru, lui-aussi, en 1984 (*La formation et la classification des groupes de style A1 et B de la céramique peinte de Cucuteni-Tripolje*), Anton Nițu procède à une analyse des styles de la peinture, à partir de la conception de Hubert Schmidt, mais en appliquant aussi les concepts modernes de l'histoire de l'art et de la pensée esthétique contemporaine.

La démarche interdisciplinaire occupe la place la plus importante dans l'économie du volume, ce qui démontre, une fois de plus, combien fructueuse s'avère être l'utilisation des méthodes modernes d'investigation dans l'élucidation des divers aspects d'une culture archéologique. En traitant le problème de la datation par C_{14} du complexe culturel Cucuteni-Tripolje, Dan Monah (l'auteur, avec la collaboration de Ștefan Cucos, d'un livre publié en 1985 sur les établissements cucuteniens) met en circulation de nouvelles dates C_{14} provenant de tell de Poduri-Deahlul Ghindaru, discute toutes les 24 dates C_{14} obtenues jusqu'à présent sur cette civilisation et publie un tableau synoptique avec leur représentation graphique qui démontre leur compatibilité avec les dates obtenues à base stratigraphique et typologique. Olga Necrasov publie un ouvrage de synthèse sur les données anthropologiques concernant la population cucutenienne. Les conclusions, pertinentes pour éclaircir le problème de la population du complexe Cucuteni-Ariusd-Tripolje, soulignent l'existence d'une composante méditerranéenne (la plus importante), d'une composante cromagnoïde et d'une autre dinaroïde (ou bien arménoïde), mais à partir d'un très petit nombre de squelettes trouvés jusqu'à présent. La situation de la base documentaire se présente tout à fait autrement en ce qui concerne l'archéozoologie, car Sergiu Haimovici a pris en considération plus de 30 000 pièces fauniques déterminées. C'est ainsi qu'on ajoute une précieuse contribution à la connaissance de l'environnement des cultures Préucuteni et de Cucuteni et également des occupations de leurs porteurs, à savoir l'élevage et la chasse. Marin Cărciumaru et Felicia Monah réalisent une présentation analytique, pour chaque station archéologique, des déterminations paléobotaniques obtenues récemment, toujours mises en relation avec leur contexte de découverte. C'est seulement ainsi qu'on peut

apporter de réelles contributions par cette sorte de recherches, qui se trouvent encore à leur phase initiale, à l'écologie de la fin de l'énéolithique roumain. L'auteur d'un livre qui s'impose par les angles nédits de l'analyse (*The Cucuteni-Tripolje Culture: A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, Oxford, 1984) dédié *expressis verbis* à la célébration du centième anniversaire de la découverte de cette culture, Linda Ellis, à présent de l'Université de San Francisco, propose dans son étude à titre significatif *Population growth, food storage and ceramic manufacturing centers in pre-bronze age Europe*, un intéressant schéma explicatif des interrelations entre la société et la pyrotechnologie, en utilisant les résultats de ses propres recherches physico-chimiques sur la céramique, effectuées dans les laboratoires des États Unis. Une tentative de synthèse des données obtenues sur le matériel lithique cucutenien est réalisée par Adrian Muraru dans une étude qui établit les principales sources de matières premières, en discutant le problème de la distance jusqu'aux sources, les rapports entre le type d'outil et la matière première utilisée, tout comme les paramètres économiques de l'usinage du matériel lithique. Un point de vue méthodologiquement inédit introduit dans la recherche de la culture de Cucuteni, John Nandris de l'Université de Londres. Il attire l'attention sur le potentiel de l'ethnoarchéologie quant à l'interprétation de l'environnement, de la technologie et de la société. L'utilisation des informations ethnoarchéologiques roumaines s'avère être pertinente pour l'interprétation de la spécialisation fonctionnelle des sites, de la production et de la distribution des récipients céramiques, des statuettes et des modèles des maisons, du tatouage, des parures et des dimensions sociales et techniques de l'usinage du métal.

Quelques communications portent sur les liaisons génétiques de cette culture si complexe. Dans son étude, Marin Nica présente la plus ancienne céramique peinte du néolithique roumain, le groupe culturel de Circea et montre qu'à la genèse de la culture de Cucuteni ont contribué, à la suite d'un long processus, le groupe culturel sus-mentionné, ainsi que les aspects culturels de Starčevo-Criș, Turdaș-Lumea Nouă et Petrești, qui sont entrés en contact avec la culture Préucuteni. À son tour, Doina Ignat remarque l'importance de la céramique peinte du néolithique moyen du nord-ouest de la Roumanie, qui coïncide avec l'étape de cristallisation de la culture à céramique peinte à l'est de Carpathes. Olaf Höckmann, de Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte de Mainz attire l'attention, dans son étude *Gemeinsamkeiten in der Plastik der Linearkeramik und der Cucuteni-Kultur* sur le fait que, dans le cadre de ces deux cultures, on atteste quelquefois l'utilisation des céréales (sous forme de farine dans le premier cas et de grains, dans le second) dans le modelage des statuettes anthropomorphes, ce qui démontre, de ce point de vue aussi, que la culture à céramique rubannée a contribué, elle aussi, à la genèse de la culture Préucuteni et, par la suite, à celle de Cucuteni. Deux autres communications portent sur la fin de la culture de Cucuteni. Ștefan Cucos traite ce problème dans le contexte de l'énéolithique de Bas-Danube, en mettant l'accent sur les indices d'une crise interne, mais en présentant aussi les déterminations externes. La communication de Dinu Marin plaide pour la thèse selon laquelle les civilisations de type Horodiștea-Erbiceni et Gorodsk représentent une période finale et non une phase de l'évolution millénaire de la culture de Cucuteni, à partir surtout de la continuité de toute céramique peinte. Il y a aussi deux communications qui portent sur les rapports entre le monde cucutenien et les indoeuropéens. L'idée centrale de la communication de Gisele Burger de Stuttgart (*Betrachtungen über die Steppenvölker und ihren Einfluss in Südosteuropa (IV-II JT)*) est que, pour mieux comprendre les relations entre la culture de Cucuteni et les Indoeuropéens, il faut aussi connaître les caractéristiques archéologiques des nouveaux arrivés dans l'ancienne Europe. À son tour, Mircea Rădulescu se propose de discuter aussi le problème des contacts entre la culture de Cucuteni et les Indoeuropéens en utilisant les données d'ordre surtout linguistique, ethnologique et folklorique. Quant aux relations synchroniques de la culture de Cucuteni avec d'autres civilisations, Eugen Comșa met en discussion la présence des éléments de type cucutenien dans le cadre de la culture de Gumelnița, un autre sommet de

l'énéolithique européen, et la découverte de type Gumelnița, unique dans le cadre de la culture de Cucuteni, et leur valeur pour établir des synchronismes plus nuancés.

La deuxième partie du volume comprend neuf interventions qui se proposent de présenter, d'une manière analytique, les plus intéressantes — et quelquefois même surprenantes — découvertes récentes. Gheorghe Dumitroaia relève l'importance toute particulière de la découverte d'un point d'exploitation du sel à Lunca-Vinători, dép. de Neamț, depuis la culture de Starčevo—Cris. Dans le gisement Cucuteni A on remarque la présence des briquetages utilisés pour obtenir du sel. Les nouvelles recherches d'Ariusd et de la zone environnante ont fourni, comme on souligne dans l'article de Zoltan Székely, d'importantes précisions quant à la périodisation de l'aspect Ariusd. Eugenia Popușoi présente un groupe de quatre idoles, découverts à Igești, enrichissant les variantes et la typologie de la sculpture anthropomorphe. À Dumești, dép. de Vaslui, on a découvert un très intéressant complexe de culte de la phase Cucuteni A qui compte 12 figurines anthropomorphes et un *pitios* à décoration anthropomorphe en relief, interprété par Ruxandra Maxim—Alaiba comme une scène de danse magique. Même à la suite des recherches de surface ou des découvertes fortuites on a trouvé de belles pièces comme, par exemple, deux vases cucuteniens aux caractères anthropomorphes publiés par Anton Nițu et Vasile Chirica. Ion T. Dragomir présente une précieuse réplique de la célèbre „Ronde de Frumusea” mais cette fois-là le vase-support se compose de quatre silhouettes féminines. Dans l'article *Thèmes plastiques anthropomorphes et zoomorphes de la céramique cucutenienne de style A de Polonești* dep. de Vaslui, Anton Nițu et Magda Mantu discutent trois pièces d'un intérêt particulier: une anse unique en forme de figurine anthropomorphe, une casserole à protome de hovidé et un fragment céramique à protome d'ours. Un idole androgyne découvert à Mihoveni, dép. de Botoșani, est publié par Nicolae Ursulescu et Victoria Batarciuc. Enfin, Dumitru Boghian et Constantin Mihai présentent une intéressante découverte, le complexe de culte de Buznea, dép. de Iași, qui se compose de quatre statuettes anthropomorphes (dont trois féminines), disposées en croix, couvertes d'une écuelle tronconique et entourées de six vases peints disposés en cercle. Dans le même article, on présente deux vases au décor ornithomorphe peint. Le volume finit avec les conclusions de l'éditeur principal, le prof. dr. doc. Mircea Petrescu-Dimbovița. On ajoute un utile index de noms de personnes et de dénominations géographiques.

Sans doute, il y a beaucoup d'aspects qui n'y ont pas été traités, mais personne ne pourrait exiger que ce volume se constitue en une monographie „sui-generis”, compte-tenu de la complexité hors le commun de cette culture et de l'espace typographique dont elle aurait besoin. Mais, comme il a résulté déjà des communications et des interventions si sommairement passées en revue, elles sont représentatives pour les progrès substantiels obtenus dans la connaissance de la civilisation de Cucuteni. Car on remarque souvent les angles inédits de l'analyse, l'esprit interdisciplinaire dans lequel elles ont été conçues, le pourcentage considérable d'information complètement nouvelle et aussi le grand nombre de chercheurs, roumains ou étrangers, qui s'en occupent. Voilà pourquoi nous considérons que cet ouvrage marque une étape distincte dans l'étude de cette culture. De cette manière, on peut estimer qu'il se constitue dans une nouvelle et dense démarche scientifique vers l'attendue monographie de la culture de Cucuteni. À cent ans de sa découverte, ce volume s'avère être, pour conclure, un ouvrage absolument indispensable à tous les chercheurs spécialisés dans l'étude de l'énéolithique et à tous ceux qui s'y intéressent.

MARIUS ALEXIANU

JOHANNES-WOLFGANG NEUGEBAUER,
DIE BRONZEZEIT IM OSTEN ÖSTER-
REICHS. Mit Beiträgen von Christine Neugebauer—Maresch, Maria Teschler—Nicola und Peter Stadler. Unter Mitarbeit von Alois Galtringer. Verlag

Niederösterreichisches Pressehaus, St. Pölten-Wien, 1987, 104 p.

Editată de Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte ca cel de al 13-lea volum al colecției *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte*, lucrarea de față prezintă într-o formă concisă stadiul actual al cercetărilor privitoare la tema anunțată în titlu. După cum se precizează în Prefață (p. 7—8), aria investigațiilor se limitează la (nord-) estul Austriei de astăzi, cu landurile federale Niederösterreich, Wien și Burgenland, iar cadrul cronologic cuprinde doar „epoca propriu-zisă a epocii bronzului”, adică Bronzul timpuriu și mijlociu. Lucrarea include, în continuare, două părți. Prima oferă o foarte bine sistematizată și substanțială *Privire generală asupra epocii bronzului în estul Austriei* (p. 9—57; subcapitolele 2.2.1.1—2, p. 15—19 au fost scrise de Chr. Neugebauer—Maresch, care a colaborat și la redactarea subcapitolului 2.2.2, p. 19—37). Partea a doua, *Rezultatele preliminare ale săpăturilor de salvare privitoare la epoca bronzului întreprinse pe cursul inferior al râului Traisen*, cuprinde o dare de seamă asupra așezărilor și necropolelor cercetate în zona St. Pölten—Traismauer (p. 58—81), un studiu semnat de M. Teschler—Nicola despre aspectele biologice ale populației din Bronzul timpuriu și mijlociu (p. 84—94), precum și un ultim capitol, elaborat de P. Stadler, referitor la posibilitățile statisticii combinatorii, folosind datele oferite de arheologie, antropologie și zoologie (p. 95—104).

Pornind de la lucrarea fundamentală a lui Richard Pittioni (*Urgeschichte des Österreichischen Raumes*, Wien, 1954) o ultimă seurtă sinteză asupra stadiului cercetării epocii bronzului din aria studiată a fost realizată de J.—W. Neugebauer în anul 1976 (*25 Jahre Bronzezeitforschung in Niederösterreich*, ArchAustria, 59—60, 1976, p. 49 și urm.), discutată apoi, la rîndul ei, de nestorul arheologiei austriece în cadrul părții, a doua a primului volum al Istoriei Austriei (R. Pittioni, *Urzeit. Anmerkungen und Exkurse, in Geschichte Österreichs*, Bd. 1/2 Wien, 1980), Recunoșcînd, în general, progresele realizate în cercetarea preistorică și citind unele rezultate remarcabile, autorul și-a păstrat, totuși, în mai multe probleme importante, opiniile sale exprimate în 1954. Iată de ce J.—W. N. a considerat utilă publicarea lucrării de față, lucrare în care, alături de literatura de specialitate mai nouă, sînt valorificate datele extrem de bogate, arheologice, antropologice și arheozoologice, obținute în urma recentelor săpături efectuate în așezări ca Böheimkirchen—Hochfeld, Weindorf—Buhberg, Grosshöflein—Föllik, ori în necropolele de la Franzhausen, Hainburg I—II, Gemeinlebarn F, Pitten etc.

Prin epoca bronzului autorul înțelege o nouă epocă istorică, marcată de adînci transformări pe tărîm tehnologic-economic și social-politic, determinate, în ultimă instanță de intensiva dezvoltare a metalurgiei. Într-ucît nu peste tot în Europa această restructurare se leagă de introducerea bronzului, autorul, adoptînd concepția lui Christian Strahlm (cf. *Zu den Begriffen Chalkolithikum und Metallikum*, in *Altö. Simp. Int. Neol. Elia Bronzo in Europa*, Verona, 1982, p. 13 și urm.), consideră că în loc de epoca bronzului ar fi mai potrivit să se folosească (dar nu în sensul preconizat de Pittioni) conceptul mai general de „Metallikum”, care ar cuprinde două secvențe: Kupfer- și Bronze-Metallikum.

În ceea ce privește cronologia absolută, J.—W. N. consideră că datele stabilite pe baza cronologiei de contact, folosite pînă acum, (Bronz timpuriu: 1800—1525, Bronz mijlociu: 1525—1200 î.e.n.), vor trebui înlocuite cu valorile obținute prin metodele bazate pe științele naturii. Autorul are în vedere — fără să ofere exemple — datele C¹⁴ calibrate, obținute în laboratorul din Berlin pe baza unor mostre provenite de la Franzhausen I, Gemeinlebarn, Böheimkirchen, Weindorf, Gullenbrunn (pentru o probă ceramică din această din urmă localitate existînd și o dată TL, obținută la Max-Planck-Institut din Heidelberg), date care ar fi în concordanță cu datele C¹⁴ calibrate cu ajutorul curbei dendrocronologie irlandeze și cu rezultatele dendrocronologiei sud-germane și elvețiene. Ar rezulta din aceste date necesitatea „îmbătrînirii” Bronzului timpuriu și mijlociu central-european, ceea ce ar fi în concordanță cu cronologia „lungă”, acceptată de mulți cercetători pentru neolitic. Astfel, autorul propune pentru începutul Bronzului timpuriu austriac data de 2360/2200

i.e.n., conștient fiind, în același timp, de problemele de sincronizare (cu micenianul de pildă), ce se ivesc odată cu acceptarea acestei cronologii mai radicale. Confirmarea noii cronologii o va putea oferi, desigur, numai o dendrocronologie, proprie, ceea ce lipsește însă, deocamdată, pentru Austria.

Din punct de vedere cultural, aria studiată nu este unitară. În Bronzul timpuriu pot fi distinse trei forme de manifestare regionale (Frühbronzezeitprovinzen). În zona nord-danubiană a Austriei răsăritea era răspândită varianta moraviană SV slovacă a culturii Amjetitz (Unetice). La sud de Dunăre, la est de Pădurea Veneză, inclusiv în nordul provinciei Burgenland, evolua grupul Wieselburg (numit și Gáta), iar la poalele Alpilor, între riul Enns și Pădurea Veneză se afla aria grupului Unterwölbling. În zona prealpină a Austriei superioare elementele grupului din urmă s-au întrepătruns cu cele ale culturii Straubing (grupul Linz). Fondul pentru această evoluție de la începutul epocii bronzului l-a constituit, în neoliticul final (Endneolithikum), cultura Glockenbecher și ceramica șnurată tirzie (cf. Elisabeth Ruttkay, *Das Neolithikum in Niederösterreich*. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte, Bd. 12, Wien, 1985). Diferențierea arilor nord- și sud-danubiene rămâne valabilă și în bronzul mijlociu, în prima evoluindu-se faciesul tirziu al culturii Vêteřov, iar în cea de a doua tipul Mistelbach-Regelsbrunn, care se va extinde, la un moment dat, și în detrimentul ariei Vêteřov. Tot în bronzul mijlociu, poate fi distinsă apoi o sferă de influențe estică și alta, vestică, în care se manifestă, pe de o parte, influențe ale culturii mormintelor tumulare „carpatice” dinspre răsărit, iar pe de altă parte elemente ale faciesului din Boemia și Bavaria al aceleiași culturi, dinspre nord și vest. Pentru cercetătorul din România este importantă precizarea unor elemente ale culturilor Madarovec, Füzesabony, Otomani, Vátya și Vršac în cadrul grupului Mistelbach-Regelsbrunn (faza Bronz B₁), ca și sesizarea, în perioada următoare (Bronz B₂-C), în aria sud-danubiană a culturii mormintelor tumulare a unor vase cu decor plastic, conștind din proeminențe, puse pe seama influențelor venite din aria culturii Otomani (ori, eventual, explicabile prin legăturile cu cultura Lausitz).

La începutul epocii bronzului — datorită și unui climat mai cald și mai uscat — se constată o considerabilă densitate de așezări, ceea ce nu indică însă o „explozie demografică” căci, de cele mai multe ori, este vorba de așezări mici („cătune”, „ferme”, cu o populație relativ restrânsă. Așezările mari, cu peste o sută de locuitori, sînt rare. (În studiul semnat de M. Teschler-Nicola, din partea a doua a lucrării, pe baza analizei necropolelor se încearcă și evaluarea numărului persoanelor care au trăit concomitent la un moment dat. Valoarea obținută pentru Franzhausen este 110, pentru Gemainlebern F 60, iar pentru Piltten 30, ceea ce corespunde cu 1-4 ginți ori familii mari).

Ritul și ritualul funerar, studiat pe baza unui material foarte bogat, prezintă o mare varietate încă în bronzul timpuriu (în care predomină înhumarea în poziția chirică), dar mai ales în perioada culturii mormintelor tumulare. Sînt foarte interesante observațiile cu privire la diferențierea obiceiurilor funerare în funcție de vîrstă, sexul și poziția socială a celor înmormîntați. Printre manifestările cultice sînt frecvente depozitele de vase, în bronzul mijlociu aparînd și obiceiul depunerii în apă a ofrandelor, a unor obiecte de bronz, în special. Dintre construcțiile de cult se remarcă două case de tip megaron, descoperite la Fels și Friebritz, puse pe seama unor influențe din Mediterana, ceea ce ne face să ne gîndim la sanctuarul descoperit la Sălacea, aparținînd culturii Otomani.

Discutînd economia, fără să fie omise celelalte ramuri și activități, o deosebită atenție se acordă domeniilor legate de metalurgie, începînd cu mineritul și pînă la comercializarea obiectelor de aramă și de bronz. Chiar dacă observăm unele tendințe de modernizare (la p. 10 se vorbește, de pildă, despre „Kapitalbildung”, iar la p. 90 despre „soziale Klassen”), autorii, J.-W. N. în primul rînd, fac o analiză, justă în fond, a consecințelor dezvoltării metalurgiei în Bronzul timpuriu și mijlociu, remarcînd procesul de diviziune (socială, am adăuga) a muncii, semnele diferențierii sociale, apariția unui nou mod de comportament, războinic, formarea instituțiilor politice corespunzătoare. Analizînd necropola culturii Vêteřov de la Gemainlebern F, se consideră, de pildă, că raportul dintre

cei „săraci” și „bogați” era de 2 : 1. Ca persoane proeminente sînt considerate, mai ales, luptătorii înarmați cu topoare și pumnale, cărora le corespund, ca rang, femeile înmormîntate împreună cu podoabele lor. Descoperirile care pot fi puse în legătură cu călăria și cu folosirea carelor ușoare de luptă, trase de cai, sînt și ele indicii ale unei noi forme de viață, de elită.

Dintre contribuțiile cuprinse în partea a doua a lucrării ne-au reținut atenția, prin noutatea lor, mai ales rezultatele preliminare la care a ajuns M. Teschler-Nicola pe baza studierii unui material antropologic extrem de bogat, în cadrul unui program special, al cărui scop este reconstituirea (sub aspect fizic și cultural) al omului epocii bronzului și fierului din Austria. În ceea ce privește aspectele demografice, dincolo de evaluările mărimii populației, la care ne-am referit deja, sînt foarte interesante calculele privind mortalitatea (făcute pe sexe și grupe de vîrstă), ori speranța vieții. Aceasta din urmă, evaluată în cazul a patru necropole, se prezintă, de pildă, astfel: la Piltten 22, la Hainburg 24, la Gemainlebern F 25, la Franzhausen 35 ani.

Porînd de la ideea că membrii unui grup social se deosebesc adesea de reprezentanții altor grupuri și în ceea ce privește trăsăturile lor somatice, autoarea încearcă să susțină existența diferențierii sociale (a două „clase”) și pe baza unor date antropometrice. Astfel, ea găsește o legătură asigurată statistic între „rangul social” și înălțimea medie a corpului, bărbații „păturii superioare, bogate” avînd o înălțime medie de 169,8 cm, în timp ce reprezentanții „păturii joase, sărace”, numai 160,4 cm. Apellînd la metode variate pentru stabilirea diagnosticului, au putut fi observate și o serie de modificări patologice. Majoritatea copiilor (la Piltten 9 din 12, la Gemainlebern 11 din 16, la Franzhausen 47 %) au suferit de diferite boli carentiale, cauzate de anemii congenitale ori dobîndite, de rahitism, maladii infecțioase etc. Sînt relativ frecvente la copii și modificările inflamatorii, mai ales la nivelul cavităților paranasale, cauzate de sinuzite cronice și de abcese ale rădăcinilor dinților. Cu o frecvență diferită, au mai fost diagnosticate maladii ca hidrocefalia, meningoencefalita, anomalii ale creșterii, leziuni ale cutiei craniene, urmate uneori de trepanație. La adulți, cele mai frecvente sînt modificările patologice ale coloanei vertebrale și ale articulațiilor, diferitele boli de dinți, ca și fracturile oaselor lungi și ale cutiei craniene.

Model de cercetare interdisciplinară, avînd ca scop reconstituirea istorică, *Epoca bronzului în estul Austriei* se recomandă ca o lectură utilă pentru orice arheolog sau specialist interesat în acest domeniu. Nu putem încheia aprecierile noastre fără a remarcă bogata literatură ce însoțește fiecare capitol, precum și ținuta grafică excelentă a acestui mic volum, cuprinzînd o ilustrație (desene și fotografii, inclusiv aeriene) care dovedește și ea seriozitatea, acuratețea și caracterul metodic al cercetărilor desfășurate.

ATTILA LÁSZLÓ

CORPUS OF GELTIC FINDS IN HUNGARY

I TRANS-DANUBIA 1, 1987, 348 pag., sub red. cta lui Tibor Kovács de la Muzeul Național Ungar, É. Petres de la Muzeul István Király Székesfehérvár și M. Szabó de la Muzeul de Artă din Budapesta, sub egida Academiei de științe din Budapesta.

Inițiativa realizării acestui *Corpus* a fost luată de Societatea de arheologie, istoria artei și numismatică, ca urmare a numeroaselor cercetări efectuate în ultimii ani și a acumulării în diferite muzee din Ungaria a numeroase materiale nepublicate.

După cum bine se cunoaște, cercetările privind perioada celtică pe teritoriul Ungariei au o lungă tradiție. Încă din anul 1930, L. Márton a remarcat că în afară de monografiile referitoare la diferite probleme speciale mai sînt necesare și cataloage care să cuprindă descrierea tuturor inventarelor complexelor arheologice cercetate cit și a altor descoperiri fortuite. În acest sens el este primul specialist maghiar care a întocmit, alături de sinteza „A korai La Tène kultúra Magyarországon — Die Frühlatènezeit in Ungarn, A. H., XI, Budapest, 1933, și un catalog al descoperirilor din această perioadă, *A korai La Tène stírok leletanyaga — Das Fundin-*

ventar der Frühlatènegrabber, Dolgozatok, IX—X, 1933—1934. Munca sa în această direcție a fost continuată de Ilona Hunyady și Andras Alföldi care s-au preocupat de întreaga perioadă celtică în bazinul carpatic (*Celts in the Carpathian Basin*, Régészeti Füzetek, I, 2, Budapest, 1957; *Kelták a kárpátmedencében*, Diss. Pann, II, 18, Budapest, 1942—1944), dar cataloagele lor sînt incomplete și nu suficient de bine ilustrate.

În perioada 1945—1987 un număr crescut de descoperiri Latène au ieșit la lumină ca rezultat al unei activități intense de construcții și al săpăturilor arheologice. Astfel, materialul, s-a acumulat constant în muzee și colecții particulare, scurtele rapoarte sau articole izolate fiind insuficiente pentru realizarea unor sinteze sau de a da o documentare solidă unor noi teorii.

Proiectul *Corpusului* a fost dezvoltat în lumina acestor fapte, editorii apelînd la colaborarea unor muzee din Ungaria, a unor colecții regionale, precum și a unor specialiști locali, pentru a publica toate descoperirile celtice sub controlul lor, dar permițîndu-li-se autorilor să evalueze în felul lor materialul descoperit.

În acest *Corpus* materialul este tratat pe baze regionale dar nu cu intenția de a se urmări o listă absolut completă a așezărilor ci o evaluare cit mai corectă a descoperirilor. Acest principiu n-a fost întotdeauna realizat constant deoarece majoritatea cimitirelor celtice din lungul Dunării (Pilismarót-Basahare, Kosd) ar reclama fiecare cite un volum pregătit sub asistența descoperitorului original. În ceea ce privește prezentarea unor mari colecții ca cele din Muzeul Național Ungar sau din unele muzee străine, este necesar să se țină seama de cataloagele respectivelor instituții și a principiilor după care au fost întocmite.

Ținînd cont de toate aceste probleme editorii au conceput catalogul în conformitate cu următoarea schemă 1 — Transdanubia 1: II — Transdanubia 2; III — Ungaria de nord; IV — Marea Cîmpie Ungară; V — Lungul Dunării; VI₁ — Colecția celtică a Muzeului Național Ungar; VI₂ — Descoperirile celtice ungurești din colecții străine.

Primul volum al *Corpusului*, care va fi prezentat în continuare, cuprinde descoperiri din mai multe obiective celtice situate în părțile vestice și nordice ale zonei nord-dunărene a Ungariei. Primul articol al volumului este semnat de András Uzseki și se referă la descoperirile din necropola celtică din satul Ménfőcsanak din apropierea orașului Győr, pe terasa veche a riului Rába. Din această necropolă s-au cercetat 18 morminte de înhumare din perioada Latène B, cu un bogat inventar, care a fost prezentat, detaliat însoțit de o ilustrație exhaustivă cu imagini *in situ* și desene ale tuturor pieselor (26 figuri și 20 planșe. Materialele descoperite se află la Xántus János Museum). Lucrarea este însoțită de un scurt raport asupra resturilor de paleofaună și a comentariu referitor la încadrarea cronologică a necropolei pe baza analogiilor cu alte complexe funerare din Europa Centrală.

În al doilea material, *The Surroundings of Keszthely* prezentat de László Horváth se publică pentru prima dată integral, 62 de descoperiri dintr-un teritoriu relativ întins din nord-vestul Balatonului, din districtele Keszthely și Tapolca în jurul riului Zala. În cadrul acestor descoperiri sînt prezentate 31 cimitire și morminte izolate, 12 așezări, 20 descoperiri de suprafață, trei monede și o descoperire cu caracter funerar. S-au descris detaliat caracterul descoperirilor, inventarul complet al fiecărui complex, încadrarea tipologică și cronologică a pieselor respective însoțite de bibliografia completă și o bogată ilustrație exhaustivă (94 planșe, desen și foto).

Ultimele două studii sînt consacrate unor descoperiri din districtul Komárom. Astfel Márta H. Kelemen prezintă patru mari capitole privind: materialele din colecția muzeului Bálint Balassa din localitatea Dorog, care a funcționat între anii 1952-1961 și care cuprinde un interesant grup de piese celtice Latène C—D; materialul celtic dintr-o așezare situată într-o buclă a Dunării, cercetată în anul 1959 de muzeul din Esztergom și în sfîrșit, piesele obținute printr-o intensă cercetare de suprafață, însumînd 25 puncte, care contribuie, în general la formularea unor concluzii privind răspîndirea așezărilor celtice în zona Komárom.

Eva Vadász prezintă în continuare alte descoperiri din același district (Komárom II) și anume cinci morminte celtice din săpăturile efectuate în anul 1966 de András H. Pálóczi la Szomód; un mormint Latène C descoperit în 1969—1970 la Vértesszőlös și un altul de la Almásfüzitő, din colecția muzeului Domokos. Toate materialele descrise sînt ilustrate prin planșe desen.

Considerăm meritorie inițiativa Academiei Ungare de Știință de a publica sub forma acestui *Corpus* materialele de epocă Latène din diferite muzee și colecții, mijloc prin care se pune în circulația științifică un valoros tezaur de documente necesare elaborării unor noi lucrări de sinteză în domeniul arheologiei celtice.

SILVIA TEODOR

BORIS A. RAEV, ROMAN IMPORTS, IN THE LOWER DON BASIN trad. Chantal Ardouin, BAR International Series 278, Oxford, 1986, 135 p. și în afară de text, 2 p.+80 pl.+o hartă+o diagramă.

Pentru lumea mereu schimbătoare și în continuă mișcare a vastului spațiu nord-pontic, încercările istoricilor și arheologilor de a stabili puncte de reper nu au reușit totdeauna să devină fructuoase, adesea, chiar cînd se părea că s-a ajuns la o anumită ordine, aceasta s-a dovedit a fi, ulterior, nu atât de consistentă încît să nu fie supusă unor modificări mai mult sau mai puțin profunde. De altfel, această stare de lucruri este cu atât mai firească, cu cît evoluția cercetării științifice în sine exclude imobilismul și lipsa de creativitate. Cele de mai sus sînt și mai pregnant vizibile într-un domeniu atât de dificil, cum este cel al provenienței și cronologiei importurilor revelate de complexele arheologice. În acest sens, extinderea investigațiilor, reatribuirile și reinterpretările pot declanșa reacții în lanț, cu repercursiuni receptate la mare distanță în timp și în spațiu. De aceea, nu este deloc surprinzător interesul pe care-l suscită întotdeauna în lumea cercetătorilor studiile referitoare la diversele categorii de importuri. Asemenea întreprinderi capătă astfel o largă audiență și devin cu repeziune utile nu numai pentru zonele cărora le sînt dedicate.

Înscrîndu-se în categoria lucrărilor menționate mai înainte monografia lui B. Raev (în continuare, B.R.), sub un titlu oarecum limitat la un singur aspect relevant de către descoperirile din mormintele tumulare de pe Donul Inferior, abordează de fapt o problemă mult mai vastă. Construcția cărții, în adevăr, pornește de la analiza importurilor găsite în monumentele amintite, dar — în realitate —, nu lasă de-o parte nici una din chestiunile adiacente, care s-au ridicat pe parcursul cercetării, așa după cum se vedește și din simpla parcurgere a sumarului: introducere, istoriografia problemei (I), analiza importurilor (II), cronologia relativă și absolută a mormintelor (III), raporturile etnice ale mormintelor (IV), concluzii, 7 anexe — unde sînt prezentate succint cîteva noi descoperiri sau investigații —, după care urmează notele bibliografice, abrevierile (numai pînă la litera M ! ?) și ilustrația.

După cum este și firesc, capitolul referitor la *Istoriografie* (I) trece în revistă principalele momente parcurs de cercetare și, totodată, evaluează critic interpretările oferite pînă acum. Astfel, printre altele, se scoate în evidență deficiențele unor metodologii folosite; cum ar fi, de exemplu, cea care ia în considerare numai perioada de producere a importurilor, în cadrul delimitărilor cronologice (S.I. Kaposhina, p. 7).

Al doilea capitol este rezervat unei analize detaliate a celor mai semnificative categorii de importuri. În același timp, pentru fiecare dintre acestea se determină centrele de producție arie de difuzare și se precizează cele două momente temporale importante, adică datarea producerii și cea a perioadei de folosire a importurilor respective. De asemenea, nu trebuie omis și faptul că, în cuprinsul acestui capitol, B.R. se angajează și într-o vastă acțiune de eradicare a erorilor perpetuate pe diferite căi în literatură de specialitate, reatribuind tipologic unele obiecte iar, în cazul altora, reușind o redare corectă de ultimele informații.

În capitolul al treilea, care tratează cronologia relativă și absolută a mormintelor, B. R. se arată un adept consecvent al metodei "flexibile" de datare. După cum se arată de către autor, în chip logic importurile fixează un *terminus post quem* pentru monumentele în care apar, însă aceasta trebuie privită cu o anumită circumspecție, întrucât încadrarea cronologică "rigidă" poate furniza o datare timpurie, neverosimilă; înainte de a ajunge în spațiul respectiv — după cum demonstrează B. R. — obiectele au circulat un timp considerabil în Imperiu. Iată de ce, autorul consideră că produsele locale sînt mult mai utile pentru datarea complexelor arheologice (p. 40). În legătură cu toate acestea, subliniem că B. R. respinge metoda "cauzală" folosită în interpretarea descoperirilor monetare din lumea "barbară"; monedele au fost îngropate la mult timp după data lor de emisie și, deci, pot fi folosite pentru datarea numai în relație cu celelalte obiecte dintr-un anume complex¹. În consecință, pornind de la premisele amintite mai sus, s-a reușit detașarea — în cadrul cimitirelor tumulare de la Donul Inferior — a două mari faze: 1. Morminte cu veselă scumpă de argint și bronz, de proveniență romană, iar — spre finele etapei — cu intrusiuni de mărfuri produse în provincii ("Crestovyj", t. 26 de la Alitub, "Sadovyj", t. 13 și 14 de la Bagaevski, Kirsanovski, Sokolovski și "Hokhlach"). Se constată mari diferențieri în cadrul inventarului, ceea ce denotă și deosebiri vizibile de statut social. Acest grup poate fi datat de pe la mijlocul secolului I pînă la jumătatea celui următor. 2. De această dată, în morminte, vesela provincială (sud-dunăreană și din nord-estul Asiei Mici) este predominantă (tumuli Melikhovski, Sagvanski, t. 11 de la Krepinski și t. 20 de la Tsentralni). Datorită deplasării spre vest a elementelor active, inventarul indică o uniformizare a statutului social (p. 56). Observația că, obiectele produse în Bospor sînt destul de rare în cadrul monumentelor din zonă (p. 57) face dificilă acceptarea ipotezei despre existența unui comerț intens, dezvoltat între lumea locală și orașele de la Marea Neagră².

Relațiile etnice în cadrul mormintelor constituie subiectul celui de-al patrulea capitol. Înainte de a reda fondul propriu-zis al acestui capitol, nu credem că este lipsită de interes pentru arheologii români prezentarea, chiar într-o măsură redusă, a caracteristicilor acestor necropole tumulare, așa cum au fost ele sistematizate de către B. R.: 1. Într-un tumul s-a găsit un singur mormint și doar mai tirziu, destul de rar, apar două. 2. Indivizii auviți sînt îngropați în mari gropi pătrate, prevăzute cu cite un tavan de lemn; gropile reetangulare simple sînt rezervate pentru cei mai puțin înstăriți. 3. Ofrande au fost depuse lingă corpul defunctului. 4. Inventarul este asemănător (cazane de bronz, veselă de lux, piese de harnașament cu bogate decorațiuni, resturi de care în unele cazuri etc.), dar repartizarea sa în complexe sprijină ideea existenței diferențierilor economico-sociale în sinul societății locale (p. 58). Acest grup de morminte, omogen din punct de vedere arheologic, își face *brusc* apariția la mijlocul secolului I e.n., pe o arie limitată, fără a avea legături genetice cu monumentele care le preced. Morminte *similare*, însă *mai timpurii*, au fost depistate și în zona Volgăi. De asemenea, monumente *asemănătoare*, tot din secolul I e.n., sînt semnalate și în Kuban. Și în Ucraina sau Moldova, datînd din aceeași vreme sau ceva mai tirziu, se întîlnesc grupuri de morminte princiare, cu multe trăsături comune cu cele din zona Donului. Deci, cartarea descoperirilor indică o migrare gradată dinspre Volga spre Kuban, în secolul I, pentru ca, ulterior, să fie constatăută pe teren o înaintare spre Don și, apoi, mai departe, spre vest. Un element de identificare poate fi considerată sabia cu plăsele și șanțuri adînci. Izvoarele istorice (Seneca, Lucan, Plinius cel Bătrîn și Valerius Flaccus) menționează în acest spațiu, aproximativ în același timp, pe *alanii* (p. 59). Interpretarea informațiilor istorice și arheologice indică, de asemenea, că *alanii* au pătruns în nordul Caucazului nu numai dinspre Volga, ci și dinspre sudul Mării Caspice. Evenimentele pot fi puse în legătură și cu victoria *aorsilor*, susținuți de către

alanii, asupra *siracilor* din Kuban. Iosephus Flavius, vorbind de invazia *alană* din Transcaucasia (72 e.n.), fixează bazele de atac ale năvălitorilor în jurul Tanaisului și Mării Macotice. Deci, se poate accepta că, între 40 și 65 a avut loc instalarea *alanilor* în această arie (p. 61—62).

În capitolul de concluzii B.R. analizează detaliat căile prin care obiectele de import au parvenit în zona Donului Inferior. Din Bospor și de la Dunăre a fost posibilă aducerea doar a veselei ieftine de bronz și sticlă, pe cînd mărfurile scumpe nu au putut ajunge aici decît ca prăzi de război sau „daruri” (p. 64—65). Este semnificativ faptul că, acum, la mijlocul secolului I, Roma inițiază la nordul Pontului o politică activă, ceea ce are drept urmare, printre altele, și încheierea unor tratate cu profil divers, în care schimburile de daruri erau uzitate pe scară largă. În sprijinul celor de mai sus, B. R. aduce exemplul descoperirii de la „Hokhlach”, unde s-au găsit, în același mormint, trei grupe de obiecte, departajate astfel, atît după criteriul cronologic, cit și după cel al centrelor de producție: 1. Veselă de argint din secolele V—III i.e.n., provenind din ateliere orientale. 2. Veselă italică, imperial-timpurie. 3. Veselă provincială de la sfîrșitul secolului I e.n. Deci, aceste importuri au parvenit din diferite locuri și se eșalonau de-a lungul a 4—500 de ani, ceea ce exclude posibilitatea acumulării în timp, pe plan local, și ne îndreptățește să credem că originea lor era extra-economică. La cele de mai înainte nu trebuie să omitem faptul că orașele nord-pontice cunoșteau de aproape o jumătate de mileniu sistemul bazat pe „protecția” diversilor șefi ai nomazilor din regiunile inconjurătoare, așa explicîndu-se atracția exercitată de asemenea centre asupra populațiilor migratoare. Astfel, înaintarea *alanilor* spre Pont își găsește o justificare suplimentară. Controlul căilor comerciale, care porneau îndeobște de la gurile fluviilor, poate fi adăugat, de asemenea, la celelalte mijloace de pătrundere a importurilor, menționate de către B.R., întrucît „taxele” de trecere și „protecție” de-a lungul drumurilor reprezentau mari surse de venituri.

Încheierile la care ajunge autorul, în ceea ce privește subiectul abordat, sînt pertinente și pentru cercetarea românească de profil. De aceea, încercăm să le redăm cu acest prilej: 1. Se impune revizuirea cronologiei importurilor romane, ca și a provenienței acestora. 2. Cronologia relativă și absolută a grupurilor de morminte analizate atestă absența analogiilor cu monumentele anterioare din aceeași zonă, apariția lor putînd fi plasată pe la mijlocul secolului I. 3. Geneza acestor morminte tumulare la jumătatea secolului I se află în strînsă relație cu migrația *alană* spre stepele din zona Don—Marea de Azov. 4. Proveniența majoritară a importurilor în raidurile întreprinse în Transcaucasia și vestul Pontului; de asemenea, nu trebuie respinsă și o pătrundere a unor astfel de mărfuri pe căile comerciale obișnuite, ca și prin intermediul contactelor diplomatice (p. 69—70).

Cu toate că s-au manifestat unele rezerve asupra opiniilor lui B.R., cercetarea acestuia constituie un pas important făcînd pe anevoiosul drum al cunoașterii mai profunde a descoperirilor și istoriei zbuciumate a regiunii de la nord-estul Mării Negre. Metodologia folosită și efortul continuu de a racorda într-o măsură credibilă informația arheologică cu cea literară alcătuiesc, de asemenea, caracteristici semnificative ale lucrării lui B.R. În ansamblu, cercetarea sa reprezintă un stadiu de care va trebui, în viitor, să țină seama oricine va aborda problemele legate de arheologia și istoria *alanilor*.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

¹ V. Mihăilescu-Birliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 237 și urm.

² I. Ioniță, în *Germania*, 67, 1939, 1, p. 245.

³ *Ibidem*, p. 245—246.

CĂLĂTORII PENTRU DOCUMENTARE ȘI CONFERINȚE ÎN REPUBLICA FEDERALĂ GERMANIA

În cele ce urmează ne vom referi la două călătorii pentru documentare și conferințe întreprinse în 1984 și 1987, ca invitat al unor universități și institute de cercetare din Republica Federală Germania.

Astfel, în ultimul trimestru al anului 1984, respectiv în intervalul 22 noiembrie — 20 decembrie, m-am deplasat în Berlinul occidental, precum și în mai multe orașe din Republica Federală Germania.

În Berlinul occidental am stat cinci zile, ca invitat al Universității din acest oraș, respectiv al Institutului de Pre-și Protoistorie, de sub conducerea prof. dr. Bernhard Hänsel. Aici, la casa de oaspeți a Institutului arheologic german din Dahlem, unde am fost găzduit, denumită Casa Lepsius, după numele chimistului Bernard Lepsius, fiul egiptologului C. Reihard Lepsius, care în 1868—1880 a fost secretar general al Institutului arheologic german, am avut ocazia să-l cunosc pe profesorul Kurt Bittel, specialist reputat în domeniul arheologiei Asiei Anterioare și fost președinte al Institutului arheologic german, Edmond Buchner, actualul președinte al acestui Institut, Hans Gustav Güterbock, hititolog de la Universitatea din Chicago, dr. Güven Bakir, arheolog din Izmir, cu care am purtat discuții privitoare la cercetările lui Hubert Schmidt la Cucuteni, precum și în deosebi relativ la eventuala prezență a civilizației tracice din așezarea Troia VII B₂ și în alte locuri din Anatolia, neobținând la această din urmă problemă un răspuns afirmativ.

Obiectivul principal al vizitei în Berlinul Occidental a fost conferința cu titlul „Problemele culturii Cucuteni în lumina noilor cercetări”, prilejuită de centenarul în 1984 a primelor descoperiri de la Cucuteni, pe care am susținut-o la 24 noiembrie la Institutul de pre-și protoistorie, fiind tipărită ulterior în volumul XIX din 1987 al publicației berlineze „Acta Praehistorica et Archaeologica”. După conferință la care au participat prof. dr. Bernhard Hänsel, care m-a prezentat asistenței, prof. dr. Horst Kirchner, fostul director al Institutului, dr. Mikuláš Dušek de la Institutul de arheologie din Nitra, dr. Constantin Preda, directorul Institutului de arheologie din București, asistent Burger Wanzek ș.a., au urmat întrebări și discuții, dovedind interesul pentru această cultură, la a cărei cunoaștere o contribuție esențială a adus-o învățatul german Hubert Schmidt din Berlin, prin monografia sa din 1932. Tot la acest Institut, m-am documentat în zilele următoare în bibliotecă, consultând lucrările noi, în deosebi cu privire la eneolitic și metalurgia bronzului, dînd totodată unele informații, care mi-au fost solicitate de asistentul Burger Wanzek, cu privire la formele de turnat de bronz de pe teritoriul României, problemă care-l interesa pentru teza de doctorat.

Un alt obiectiv important din Berlinul Occidental l-a constituit Muzeul de pre-și protoistorie dintr-o aripă a palatului Charlottenburg, unde, pe lângă vizitarea colecțiilor, din expoziție, instalată în condiții moderne, și depozit, am avut întrevederi cu prof. dr. Adrian v. Müller, directorul Muzeului, care în vara aceluiași an a făcut o vizită în România, inclusiv la Iași, însoțind un grup de berlinezi, pasionați pentru arheologie, precum și cu dr. B. Goldmann, de la acest Muzeu, cu pro-

cupări în domeniul metalurgiei bronzului și al geografiei preistorice. Și de data aceasta, ca și cu ocazia vizitei din 1968 la acest Muzeu, m-am interesat în mod special de piesele de la Cucuteni, provenind din săpăturile lui Hubert Schmidt din 1909 și 1910. Și acum am constatat că în depozit sînt doar cîteva vase pictate sau cu decor adîncit cu mențiunea că provin de la Cucuteni. Din informațiile obținute de la prof. B. Hänsel am dedus că în timpul războiului, în urma avarierii din 1944 a clădirii Muzeului de pre-și protoistorie din Leizigerstrasse 1, au avut de suferit piesele rămase acolo, printre care și acelea din săpăturile de la Cucuteni. Altele, în schimb, ambalate în lăzi au fost duse la Spandau, precum și în Turingia și la vest de Magdeburg, de unde au revenit, după război, la Berlin. Așa se explică că astăzi studenții prof. B. Hänsel fac exerciții pe asemenea materiale.

În afară de aceste două instituții, am mai vizitat la Berlin secția de anticități a Muzeului Charlottenburg, conținînd, printre multe alte descoperiri valoroase, tezaurul scitic de importanță mondială de la Vettersfelde (astăzi Witaszkowo) din ultimul sfert al sec. VI î.e.n., precum și tezaurul roman de vase de argint de la Hildesheim din sec. I — III e.n. De asemenea, am fost la Muzeul de egiptologie pentru a vedea poarta Kalabsha din epoca romană (20 î.e.n.), înfățișînd pe împăratul August în postură de faraon egiptean în fața divinităților egiptene, monument primit ca dar din partea Nubiei pentru ajutorul acordat la lucrările de demontare și de refacere a templului de la Assuan.

Remarcabil este și marele Muzeu de etnologie din Dahlem, cu numeroase exponate din toate continentele extraeuropene, un loc important ocupîndu-l acelea din America precolumbiană.

O impresie deosebită mi-a produs însă rezervația arheologică de la Düppel, de sub direcția prof. Adrian v. Müller, care a avut bunăvoința să mă însoțească, ca și colaboratoarea sa Irmgard Lück din Berlin, dîndu-mi explicațiile necesare pentru înțelegerea acestui „muzeu viu”, compus din construcții de lemn cu funcționalitate deosebită, descoperite prin săpăturile arheologice efectuate pe locul respectiv și apoi reconstituite și întreținute cu cea mai mare grijă. La întreținerea în bune condiții a acestui muzeu medieval în aer liber, precum și la cercetările din cadrul lui, își dau contribuția, în mod benevol și cu pasiune, în tot cursul anului, ingineri, chimiști, tehnicieni, profesori și alte categorii de specialiști, repartizați în 16 grupe de lucru. Posibilitățile oferite de muzeu de a cunoaște pe viu felul de viață al oamenilor din regiunea respectivă în Evul Mediu explică aflarea de vizitatori din timpul verii, între 600 și 1 000 timp de trei ore duminică, cînd este posibilă vizitarea lui, precum și procurarea de diferite produse obținute prin mijloace tehnice medievale.

Șederea în Berlin s-a încheiat cu vizitarea palatului Charlottenburg, construit la sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII și apoi lărgit în cursul acestui din urmă secol, impresionînd în deosebi prin decorația în stil baroc a încăperilor regelui Frederic I și a reginei Sofia Charlott, mobilierul, tablourile, gobelenurile, oglinzile și porțelanurile chinezești și japoneze din interiorul lui.

În continuare, ca invitat al Comisiei Romano-Germane din Frankfurt a. M., m-am deplasat în această localitate, unde, datorită faptului că am fost găzduit la Comisie, am avut posibilități foarte bune de documentare în bibliotecă, una din cele mai bune de arheologie din Republica Federală Germania, consultând lucrările privitoare îndeosebi la neo-eneoliticul din sud-estul Europei, metalurgia bronzului în centrul, sud-estul și estul Europei, precum și din domeniul tracologiei. Dintru început țin că remarc prețiosul concurs acordat la Comisie de către prof. dr. Ferdinand Mayer, director, dr. Siegmund v. Schnurbein, director adjunct, dr. Eckehart Schubert, consilier științific, dr. Karl-Friedrich Rittershofer, cercetător și D. Beck, bibliotecar, datorită cărora am putut să lucrez în cele mai bune condiții la această instituție de prestigiu a Institutului german de arheologie, obținând, totodată, și xerox-urile solicitate după lucrările care mă interesau. De altfel, prof. dr. Ferdinand Mayer, specialist în epoca La Tène, este bine cunoscut arheologilor români, îndeosebi prin publicațiile privitoare la săpăturile de mare amploare, de sub conducerea sa, din așezarea celtică de la Manching, ca și dr. S. v. Schnurbein prin lucrările cu privire la epoca migrațiilor. Dr. E. Schubert a fost cu ani în urmă în România, împreună cu fratele său, Franz Schubert, în prezent consilier științific al secției de cercetare de la Manching a Comisiei Romano-Germane, pentru a strânge probe din obiectele de cupru și într-o măsură mai redusă din bronz, în scopul analizelor spectrale din laboratoarele Muzeului Land-ului din Stuttgart, ale cărei rezultate au fost publicate ulterior, în 1968 și 1974, de Siegfried Junghans, Edward Sangmeister și Manfred Schröder. La rîndul său, dr. K. Fr. Rittershofer este cunoscut aceluia care se ocupă cu problema depozitelor de bronzuri, prin lucrarea sa amplă din 1983 relativ la depozitul de la Bühl din faza de tranziție de la Bronzul timpuriu la cel mijlociu.

În afară de discuțiile purtate cu acești specialiști am avut și altele, la Comisia Romano-Germană, cu dr. Ulrich Fischer, fost director al Muzeului de pre- și protoistorie din Frankfurt a. M., care citea zilnic în bibliotecă, în același loc pe care l-a ocupat și ca student, cu acad. Witold Hensel, directorul Institutului de istoria culturii materiale din Varșovia, care a ținut aici și o conferință cu tema „Arheologie și preistorie”, la care am asistat, cu dr. David Kidd, specialist în epoca migrațiilor, de la Departamentul de antichități medievale al Muzeului Britanic din Londra, cu dr. Georges Dantas, director al Muzeului Acropolei din Atena, cu dr. Janusz Ostojka-Zagórski, bursier din Poznań al Fundației Humboldt, bun cunosător al metalurgiei bronzului din cultura Lausitz și cu dr. Tadeusz Sarnowski, bursier din Varșovia al aceleiași Fundații, specialist în epoca romană, autorul unui studiu despre trupele romane în nordul Mării Negre, care urma să fie publicat la Frankfurt a. M.

În după amiaza zilei de 13 decembrie am ținut la Comisia Romano-Germană o conferință despre importanța noilor descoperiri de la Cucuteni, însoțită de proiecții și urmată de discuții, la care au participat prof. dr. Ferdinand Mayer, care m-a și prezentat asistenței, dr. Siegmund v. Schnurbein, dr. Eckehart Schubert, dr. Ulrich Fischer, precum și prof. dr. Jens Lüning, directorul Seminarului de pre- și protoistorie al Universității din Frankfurt a. M., prof. dr. Albrecht Jockenhövel de la același seminar, prof. dr. Hans-Jürgen Hundt din Wiesbaden, fost director al secției de preistorie și al laboratorului Muzeului Central Romano-German din Mainz și alții.

Un alt obiectiv important al vizitei la Frankfurt a. M. a fost Seminarul de pre- și protoistorie, unde m-am întâlnit cu prof. dr. Jens Lüning, neolitician bine cunoscut, cu care am discutat unele probleme relativ la cronologia absolută a neo-eneoliticului, pe baza datărilor C_{14} calibrate, față de care era însă sceptic, manifestînd interes pentru faza Ciunești din Transilvania și cultura Criș la est de Carpați. Tot la acest Seminar am avut întrevăderi la redacția publicației „Prähistorische Bronzefunde“ (PBF), pe atunci sub conducerea prof. dr. Hermann Müller-Karpe, cu prof. dr. Albrecht Jockenhövel, dr. Wolf Kubach și dr. Isa Richter-Kubach, în legătură cu unele probleme de tehnoredacție privitoare la publicarea în această serie a lucrării mele, în curs de definitivare, relativ la brăzările de bronz din România. Cu acest prilej m-am întâlnit și cu dr. Adolf v. Schebek, colaborator apropiat al

prof. dr. Hermann Müller-Karpe pentru această serie și alte lucrări, care m-a primit cu multă amabilitate.

În afară de vizitele de lucru la aceste două instituții, în după amiaza zilei de 29 noiembrie am asistat la Muzeul de Pre- și Protoistorie din Frankfurt a. M. la inaugurarea expoziției „Hessen in Evul Mediu timpuriu și arheologia”, conținînd descoperiri caracteristice pentru intervalul 500–900, respectiv perioadele merovingiană (500–700) și carolingiană (800–900) din regiunea Hessen. La inaugurarea acestei expoziții, organizată de Muzeul de Pre- și Protoistorie din Frankfurt a. M., condus de prof. dr. Walter Meier-Arendt și Universitatea din Marburg, prin prof. dr. Helmut Roth și soția sa, au participat ministrul președinte al Land-ului Hessen, primul orașului Frankfurt a. M., președintele Universității din Marburg și alte oficialități.

În alte zile am vizitat cu deosebit interes celebrele colecții de științe naturale ale Muzeului Senckenberg, cu funcție de institut de cercetare, unul din cele mai mari și mai importante muzee de acest fel din Republica Federală Germania, atât prin valoarea și varietatea, cit și prin mulțimea pieselor din domeniile zoologiei, geologiei, paleontologiei și botanicii. De asemenea, în compania prof. dr. Vladimir Iiescu din Erkrath, am vizitat o importantă instituție de cultură, respectiv casa și muzeul Goethe din Frankfurt a. M., cu mobilă de stil și valoroase colecții din tablouri și manuscrise.

Tot la Frankfurt a. M., însoțit cu multă amabilitate de fizicianul C. H. Siffert, am vizitat și aeroportul, unul din cele mai mari din Europa, cu culoare de sute de metri, numeroase agenții pentru transporturi aeriene, magazine cu tot felul de lucruri, ascensoare pentru etaje, loc de parcare a mașinilor la subsol și cu o expoziție a aviației germane la etaj.

Din Frankfurt a. M. m-am deplasat, în continuare, în zile deosebite, pentru documentare și conferințe, la Mainz, Heidelberg, Bonn și Köln, precum și la Simpozionul internațional de la Ottenhausen, care este prezentat separat, tot în această publicație (Arheologia Moldovei, XII, 1988, p. 347–348).

La Mainz, am fost la 30 noiembrie, făcînd o vizită la Muzeul Central Romano-German, pe care-l cunoșteam din deplasările anterioare în Republica Federală Germania. De data aceasta, nu am putut vizita decît secția romană din Palatul Electoratului, condusă de dr. Ernst Künzl, conținînd numeroase vestigii romane din sec. I î.e.n. – III e.n., provenind din regiune, Italia și provinciile din sudul și estul Imperiului. În schimb, secția de preistorie a acestui muzeu, instalată în clădirea mai mică din față, construită pentru vama în vremea lui Napoleon, nu am putut-o vedea, fiind închisă. Tot la acest muzeu, datorită amabilității dr. Olaf Höckmann, am luat cunoștință de munca migăloasă de reconstituire din mii de bucați din lemn a unei corăbii romane, descoperită la Mainz cu prilejul construcțiilor hotelului Hilton, la 7 m adîncime, într-o depunere cu multă ceramică din sec. IV e.n.

O altă instituție de cultură pe care am vizitat-o la Mainz a fost Muzeul Gutenberg, de importanță mondială, înființat în 1900 și instalat într-o clădire modernă cu începere din 1962, în care funcționează și astăzi. La parter este o sală în care se țin conferințe și se proiectează filmul Gutenberg în 11 limbi. Ceva mai sus de parter, este prezentată evoluția atelierelor de tipografie de la acela reconstituit al lui Gutenberg, în care pot fi imprimate pagini și astăzi, pînă la mașinile de tipărit electronice din zilele noastre. La primul etaj sînt expuse tipăriturile de la cele mai vechi din Mainz și, în continuare, din sec. XVI–XIX, tehnicile grafice, cărți pentru copii, litografii vechi, mașini de imprimat, într-un spațiu special celebra biblie a lui Gutenberg cu 42 linii, și evoluția legăturilor de cărți. La etajul al doilea este ilustrată istoria scrisului de la babiloneni și egipteni la greci și romani, precum și arta scrierii din mănăstiri. Tot la acest etaj se află colecția est-asiatică cu tipărituri chineze, japoneze și coreene, evoluția istoriei hîrtiei, expoziția unora din cele mai frumoase cărți tipărite în sec. XX în Germania și alte țări ș.a.

La Heidelberg m-am deplasat în zilele de 4 și 5 decembrie, revăzînd acest frumos oraș cultural german de pe malurile Neckar-ului, renumit prin cea mai veche universitate din Germania (1387), în cadrul căreia funcționează Seminarul de pre- și protoistorie, condus anterior de prof. dr. Vladimir Milojević și în prezent de prof. dr. Harald Hauptmann, ambii

reputați neolitiici. Fiind invitat de către acesta din urmă, am jnnt o conferință cu privire la cultura Cucuteni, în seara zilei de 4 decembrie, la Seminarul de pre- și protoistorie, la care au participat prof. dr. Harald Hauptmann, care m-a prezentat asistenței, conf. dr. Eberle, alte cadre didactice și studenți. Și aici, ca și la Berlin și Frankfurt a. M., conferința a fost însoțită de proiecții și urmată de discuții. Cu prilejul vizitei la Seminar, m-am documentat în bibliotecă, informându-mă și asupra stadiului schimbului de publicații cu România. Totodată, în calitate de membru, din partea României, pe atunci alături de regretatul acad. E. Condurachi, al Comisiei internaționale pentru cercetarea preistoriei Balcanilor, din cadrul Academiei din Heidelberg, am făcut împreună cu prof. dr. Harald Hauptmann, o vizită prof. dr. Viktor Pöschl, președintele acestei Comisii, cu care am discutat unele probleme relativ la cercetările arheologice din spațiul carpato-dunăreano-pontic.

Tot la Heidelberg, am revăzut, în limita timpului disponibil, castelul medieval, în a cărui curte interioară au loc vora concerte și diferite spectacole în aer liber, precum și Muzeul Palatinatului dintr-o frumoasă clădire în stil baroc, conținând bogate colecții de piese arheologice, ca și de tablouri și sculpturi din Germania, Țările de Jos și Italia din Evul Mediu și până în epoca contemporană, precum și măturii prețioase relativ la cele șase secole din istoria universității ș.a.

La Bonn m-am deplasat în zilele de 5—7 decembrie, având ca obiectiv principal documentarea la Comisia pentru arheologie generală și comparată a Institutului arheologic german, de sub conducerea prof. dr. Hermann Müller-Karpe, datorită bunăvoinței căruia am putut fi găzduit la Comisie, ceea ce mi-a facilitat mult lucrul în biblioteca Institutului, foarte bine înzestrată cu lucrări de arheologie privitoare la trecutul îndepărtat al diferitelor zone ale globului de la Pacific până la Atlantic.

În perioada de documentare la această Comisie am avut o întrevedere cu directorul ei, prof. dr. Hermann Müller-Karpe, sub redacția căruia apăreau la data respectivă, pe lângă seria „Prähistorische Bronzefunde“ (PBF), cu peste 80 volume, la care arheologii români Al. Vulpe, Mircea Petrescu-Dimbovița și Tiberiu Bader au publicat patru tomuri privitoare la topoare, seceri și fibule de bronz, și publicațiile Comisiei (KVA), tot cu peste 80 volume, respectiv Colocvii, Cercetări, Materiale și Contribuții. În ceea ce privește volumele de materiale, prezintă interes pentru arheologii români acelea privitoare la așezările eneolitice din nord-estul Bulgariei de Henrieta Todorova, ca și altele anunțate ale arheologilor sovietici. Tot cu prilejul acestei întrevederi, am reținut, în ceea ce mă privește, posibilitatea publicării unei lucrări relativ la stațiunea Cucuteni, ca o completare la monografia lui Hubert Schmidt.

În afară de acestea, la Comisia din Bonn am mai purtat discuții în domeniul neoliticului cu dr. Michael Tellenbach, care a efectuat săpături arheologice în Peru și a publicat în 1983 o lucrare de sinteză relativ la neoliticul ceramice din sud-estul Europei, pe baza cercetărilor tipologice-stratigrafice asupra uneltelor de piatră, precum și cu doctorandul Martin Bemmann, care lucra la o disertație privind perioadele I—III Montelius, respectiv Reinecke A—D, ale epocii bronzului din Rheinland. Cu acesta din urmă am discutat și problema noilor datări C_{14} calibrate ale epocii bronzului, propuse de dr. Hans Quitta, îndeosebi acelea privitoare la începutul acestei epoci, care după părerea sa s-ar plasa în intervalul dintre limita inferioară a celei mai vechi date și limita superioară a celei mai noi, respectiv între 2500 și 2000 î.e.n.

În restul timpului cît am stat la Bonn am revăzut la Colegiul Albertinum pe prof. dr. Iosif Antohi din București, doctor în pedagogie al Universității din Heidelberg, care, în calitate de profesor invitat al Universității din Bonn, pentru pedagogie comparată, se afla în al optulea an aici, fiind foarte bine apreciat de profesori și studenți. De asemenea, am vizitat din nou cu mult interes muzeul casei de naștere a lui Beethoven, conținând manuscrise originale, scrisori, schițe, instrumente de muzică și arhiva Beethoven.

La Köln, unde m-am deplasat în după amiaza zilei de 7 decembrie, am revăzut Muzeul Romano-German, apreciind din nou la superlativ bogatele sale colecții de antichități

romane de valoare mondială, îndeosebi în domeniul vaselor de sticlă, oglindind, prin felul de expunere modern, mai bine ca oriunde, felul de viață și de gândire al romanilor din această regiune.

Tot la acest muzeu am avut ocazia să văd și expoziția tezaurului de la San Marco din Veneția, cu piese de o deosebită valoare artistică și istorică din secolele IV—XV, conștind din vase decorate de sticlă și metal, statuete din cristal de munte, tronuri din marmură, icoane, legături de cărți, relicviare ș.a.

Pe lângă acestea, am vizitat și tezaurul Dom-ului, unul din cele mai bogate din Europa, conștind, printre altele, codex-ul Hillinus (circa 1000) cu reprezentarea vechiului Dom, evangheliarul din Limburg de la începutul secolului XI, scrierul Sf. Engelbert, episcop de Köln, din argint parțial aurit, piesa principală a orfăvării din Köln executată în 1633 de bijutierul Konrad Duisbergh ș.a.

În încheierea acestei prezentări a vizitei din anul 1984 în Berlinul Occidental și citeva localități din Republica Federală Germania, țin să menționez, că atât la ducere cît și la înapoiere, fiind în trecere prin Berlinul răsăritean, am făcut două vizite de lucru la Institutul Central de istorie veche și arheologie. Cu acest prilej am avut întrevederi cu acad. Joachim Herrmann, directorul Institutului, precum și cu colaboratorul său, dr. Detlef Rössler, în problema contribuțiilor românești la Enciclopedia istoriei popoarelor Europei în Evul Mediu timpuriu, din al cărei comitet de redacție internațional, condus de acad. Joachim Herrmann, fac parte, pentru România, împreună cu acad. Ștefan Pascu și dr. Radu Popa. De asemenea, am putut consulta aici și celelalte voci ale acestei Enciclopedii elaborate de autori din diferite țări europene, împărțind redactorilor din Berlin ai Enciclopediei punctul de vedere al istoriografiei române în unele probleme ce aveau tangență directă cu istoria țării noastre.

Totodată, am avut la Institut întrevedere cu dr. Hans Quitta, reputat neolitician și specialist în problema datărilor absolute prin metoda C_{14} , care, spre deosebire de alte convorbiri anterioare, inclina să accepte acum, ca de altfel și alți specialiști din Europa și America, datele calibrate ale acestei cronologii, în genere cu 7—800 ani mai vechi față de datările convenționale obișnuite, invocînd în sprijinul acestei datări concordanța datelor calibrate cu cronologia dinastiilor 1 și 3 ale Egiptului vechi. Dr. Hans Quitta, bine cunoscut arheologilor români prin sprijinul acordat analizării în laboratorul din Berlin, prin metoda C_{14} , a numeroase probe din neo-eneoliticul României, care a întreprins studii în acest domeniu nu numai pentru Europa, ci și asupra Orientului îndepărtat și Apropiat, era preocupat acum de cronologia absolută a epocii bronzului, publicînd în această privință, în catalogul expoziției „Troia și Tracia“ (1982), un articol relativ la cronologia straturilor Bronzului timpuriu de la Troia.

Tot în Berlin am revăzut Muzeul Pergamon, în care se află partea de vest a marelui altar din Pergam (sec. II î.e.n.), dedicat lui Zeus și Athenei, remarcabil prin friza reprezentînd lupta zeilor contra giganților, precum și reconstituirile ale arhitecturii de mari proporții neo-babilonice din epoca lui Nabuchodonosor II (604—562 î.e.n.) și alte capodopere ale arhitecturii monumentale și sculpturii în piatră din Asia Mică.

* * *

Cea de a doua călătorie, de data aceasta pentru documentare, schimb de experiență și participare la cel de al XI-lea Congres Internațional de pre- și protoistorie, a avut loc în perioada 21 august—21 septembrie 1987.

În urma recomandării conducerii Universității „Al. I. Cuza“ din Iași, am fost invitat de Universitatea din Freiburg i. Br., împreună cu alți trei arheologi de la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași (dr. Silvia Teodor, dr. Silviu Sanie și dr. Vasile Chirică) să mă deplasez, în cadrul acordului de colaborare dintre cele două universități, pentru două săptămîni la Freiburg i. Br. Din cei patru invitați propuși inițial, ne-am deplasat numai trei în intervalul 21 august—5 septembrie, al patrulea (dr. Vasile Chirică), plecînd ulterior, tot pentru două săptămîni, în cursul lunii septembrie.

În drum cu trenul spre Freiburg i. Br. ne-am oprit cîteva ore în Berlinul Răsăritean, pentru a vizita muzeele Pergamon

și Bode, precum și mai multe ore în Berlinul Occidental, unde împreună cu muzeograful dr. Burger Wanzek am fost la Muzeul de antichități, pentru a vedea în special tezaurul scitic de la Vetersfelde (astăzi Witaszkowo) și cel roman din vase de argint de la Hildesheim, precum și alte descoperiri importante din acest mare muzeu. În continuare, după o scurtă vizită în oraș, în care am fost însoțiți de dr. Burger Wanzek, seara ne-am deplasat cu trenul la Freiburg i. Br., prin Gersungen, Bebra și Frankfurt a. M., ajungând acolo în dimineața zilei de 24 august.

Aici, după cazarea la casa de oaspeți a personalului clinicii din Fehrenbachallee, s-a luat contact cu șeful serviciului relații externe al Universității (Heribert Rams), decanul Facultății de filosofie I (prof. dr. Christian Strahm), directorul Institutului de pre- și protoistorie (prof. dr. Heiko Steuer), consilierul academic al Institutului (dr. Wolfgang Pape), catedra de arheologie clasică (prof. dr. Volker Michael Stroka) catedra de arheologie creștină și istoria artei (prof. dr. Otto Feld), catedra de romanistică (prof. dr. Paul Miron și dr. Elsa Lüder).

Personal, fiind a patra oară la Freiburg i. Br., după vizitele anterioare (1971, 1975 și 1977), aveam cunoștințe vechi la Institutul de pre- și protoistorie, fiind întâmpinat, de altfel ca și ceilalți doi colegi, cu multă căldură și simpatie.

Reîntâlnirea aici cu prof. dr. Edward Sangmeister, fostul director al Institutului de pre- și protoistorie, în timpul cit am ținut lecții pentru studenți la acest Institut, în 1975 și 1977, mi-a produs o deosebită plăcere, mai ales că în două cărți ale mele, tipărite în țară (*Depozitele de bronzuri din România*, Editura Academiei RSR, București, 1977) și în Republica Federală Germania (*Die Scheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horle Rumäniens*, „Prähistorische Bronzefunde“, XVIII, 1, Editura C. H. Beck, München, 1978), am reproduș datele analizelor spectrale ale bronzurilor din România din o carte fundamentală a acestui profesor, publicată în colaborare cu Siegfried Junghans și Manfred Schröder.

Din primul moment al vizitei la acest Institut a făcut o impresie bună cele două volume apărute în 1987 la Iași (M. Petrescu-Dimbovița și Dan Gh. Teodor, *Sistemul de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herții* (jud. Botoșani), Editura „Junimea“, Iași și *La civilisation de Cucuteni en contexte européenne*, editat de Universitatea „Al. I. Cuza“ din Iași, sub redacția lui Mircea Petrescu-Dimbovița, în colaborare cu Nicolae Ursulescu, Dan Monah și Vasile Chirică), care au fost donate Bibliotecii Institutului, urmînd să se primească, în continuare, alte două publicații editate de Universitatea „Al. I. Cuza“ din Iași în anul 1987, respectiv volumul XI din *Archäologia Moldovei* și *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, sub redacția lui Vasile Chirică.

Activitatea științifică și publicistică a arheologilor ieșeni a constituit un imbold în reluarea, cu mai multă eficiență, a legăturilor științifice cu colegii din Freiburg i. Br.

În acest scop, în perioada 24–30 august, cit a durat deplasarea în acest oraș, m-am străduit, împreună cu cei doi colegi ai mei, să stabilesc în mod concret, în funcție de preocupări, temele problemei generale, comunicate în 1986 de Universitatea din Iași. În felul acesta s-au prevăzut următoarele patru teme, care reprezintă o detaliere și, în parte, completare, la solicitarea specialiștilor germani, a problemei de colaborare propusă în 1986 de Universitatea din Iași:

- 1) Legături între Europa centrală și spațiul carpatodunăreano-pontic în neo-eneolitic.
- 2) Sfîrșitul păgînismului și începutul creștinismului în țările dunărene.
- 3) Civilizația antică tirzie în Europa centrală și în spațiul carpatodunăreano-pontic (sec. IV–VI).
- 4) Începutul orașelor medievale în Europa centrală și în spațiul carpatodunăreano-pontic.

S-a sugerat ca propunerile respective de teme să fie prezentate Rectoratului Universității din Iași, care, după aprobare, să le comunice Universității din Freiburg i. Br.

Aceste propuneri de teme, precum și alte aspecte ale activității desfășurate de arheologii români la Freiburg i. Br., au fost incluse într-un scurt raport în limba germană asupra vizitei la Freiburg i. Br., copii după acest raport fiind lăsate

la Institutul de pre- și protoistorie și la serviciul relații externe al Universității, respectiv la conducătorul acestui serviciu, Heribert Rams, la care ne-am prezentat împreună cu prof. dr. Christian Strahm, decanul Facultății de filosofie IV.

În legătură cu problema colaborării la temele respective sînt însă dificultăți, întrucît mai mulți din arheologii germani din acest centru universitar cu care am discutat sînt angajați deja la proiecte de colaborare științifică în țară și peste hotare.

Pentru a ține legătura continuu și a trezi interesul pentru colaborare la temele propuse de comun acord, se impune să se realizeze în primă etapă următoarele deziderate din partea specialiștilor germani.

- 1) Completarea bibliotecii cu reviste de istorie veche și arheologie românești care lipsesc, conform listei întocmită de partea germană, precum și cu monografiile ale arheologilor români, urmînd să se primească în schimb publicații germane de arheologie și xerox-uri după lucrări care nu se află la Iași.

- 2) Tipărirea de specialiști români a unor articole de arheologie medievală în publicația „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters“ și de cei germani în „Archäologia Moldovei“.

Paralel cu această activitate, ne-am documentat în timpul liber în bibliotecile Institutului, de pre- și protoistorie, de arheologie clasică și de istoria creștinismului și istoria artei, solicitînd xerox-uri după unele studii, care ne interesau în mod special, precum și la Muzeul de pre- și protoistorie din Palatul Colombi. De asemenea, am efectuat vizite la Augustinermuseum unde se afla și expoziția „Opere de artă din Utrecht“, Muzeul de științele naturii și Muzeul de artă modernă.

În afară de acestea, am făcut o vizită de informare și la Biblioteca Universității, una din cele mai moderne din Republica Federală Germania, computerizată nu însă pentru documentare, ci pentru operațiile de bibliotecă. În această privință, din discuțiile purtate, a prezentat interes codificarea indexată, prin computer, pentru bibliografia din domeniul arheologiei, la care se lucrează la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași, în colaborare, pentru partea tehnică, cu specialiștii de la CEPECA din București.

De asemenea, am vizitat și Biblioteca română, condusă pînă nu demult de dr. V. Mihăilescu și în prezent de istoricul Bidan, care ne-a arătat colecțiile de publicații, deosebit de bogate, obținute prin schimburi și achiziții, ceea ce face ca această bibliotecă a statului german, una din cele mai mari din Europa în domeniul românisticii, să fie consultată cu interes, pentru întocmirea de lucrări în acest domeniu.

În continuare, în cea de a doua săptămînă a invitației Universității din Freiburg i. Br., respectiv în intervalul de la 30 august la 5 septembrie, ne-am deplasat la Mainz, pentru a participa la cel de al XI-lea Congres internațional de științe pre- și protoistorice, care este prezentat în mod separat, tot în această publicație.

După încheierea lucrărilor acestui Congres, în intervalul de la 6 la 20 septembrie 1987, am fost la Frankfurt a. M., fiind invitat, pentru lucrări de tehnoredacție la volumul meu relativ la brăjarile de bronz din România, de către prof. dr. Albrecht Jockenhövel, redactor responsabil, după prof. dr. Hermann Müller-Karpe, al publicației „Prähistorische Bronzefunde“, în care urmează să apară această lucrare, ca și o altă anterioară, din 1978, a aceluiași autor, relativ la secerile de bronz din România. În acest scop, în urma discuțiilor purtate cu prof. dr. Albrecht Jockenhövel și dr. Wolf Kubach, principalul său colaborator la redacția publicației respective, am făcut unele precizii și completări la textul expedit anterior, operații pe care le-am continuat și după înapoierarea în țară. De asemenea, am verificat împreună cu desenatoarea Ingrid Dassbach toată ilustrația relativ la tipologia brăjarilor, pe care a copiat-o în întregime după desenele trimise, urmînd ca în viitorul apropiat să se facă același lucru și pentru planșele cu desene pentru descoperirile închise de desenatorul șef G. Endlich sau eventual un altul.

Tot la Frankfurt a. M. m-am documentat asupra unor probleme privitoare la neolitic și epoca bronzului în Biblioteca Seminarului de pre- și protoistorie, în care se află și redacția publicației „Prähistorische Bronze funde“, precum și la Biblioteca Comisiei Romano-Germane, pe care am frecventat-o și cu prilejul altor deplasări, fiind, cum este bine cunoscut, una din cele mai bune în domeniul arheologiei din Republica Federală Germania.

Totodată am avut mai multe întreveneri, în deosebi cu profesorii Jens Lüning, directorul Seminarului de pre- și protoistorie din Frankfurt a. M., Albrecht Jockenhövel, devenit recent director al Seminarului de pre- și protoistorie al Universității din Münster, dr. Adolf v. Schebek, de la Seminarul de pre- și protoistorie din Frankfurt a. M., dr. Echehart Schubert, consilier științific al Comisiei Romano-Germane, Carol Heinz Siffert, fizician din Offenbach ș.a.

În afară de acestea, la Institutul de pre- și protoistorie, înzestrat cu patru computere personale, și la Comisia Romano-Germană am obținut mai multe xerox-uri după literatura de specialitate, care mă interesa, bucurându-mă în această privință de concursul binevoitor al colegilor germani.

Tot la Frankfurt a. M., în timpul liber, am vizitat Muzeul de etnologie cu piese prețioase din Australia, Oceania, Arhipelagul malaiiez și alte regiuni, Muzeul Liebig cu sculpturi antice remarcabile grecești, romane și egiptene, precum și medievale, bogatele și frumoasele colecții de pictură europeană modernă ale Institutului de artă Städels și ale pinacoteei orașului, cunoscute sub denumirea de Städels după numele donatorului Johannes Friedrich Städel (1728—1816), Muzeul de artă meșteșugărească al orașului Frankfurt a. M., cu numeroase piese de valoare de artă aplicată europeană și asiatică din Evul Mediu până în secolul XX și Muzeul filmului, în care prezentându-se originea și evoluția aparatelor de filmat și proiectat, este expus și un aparat pentru desen „camera lucida”, inventat în 1806 și folosit în sec. XIX în special de militari pentru hărți detaliate. De menționat, că acest aparat, cunoscut și sub denumirea de „cameră clară”, opusă aceleia de „cameră obscură”, este folosit în mod curent și astăzi de desenatoarele Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, precum și de unii arheologi ai acestui Institut.

La întoarcerea în țară, în calitate de membru în comitetul de redacție internațional al Enciclopediei istoriei poarelor în Evul Mediu timpuriu, am rămas o zi în Berlinul răsăritean, unde, la Institutul central de istorie veche și arheologie, conform acordului conducerii Academiei de Științe Sociale și Politice și al acad. Ștefan Pascu, responsabil al grupului român din acest comitet, am predat și apoi discutat cu cercetătorii Martina Vogt, Gabriela Samietz, dr. Dieter Berlekamp și cu asistent dr. Detlef Rössler, vocile autorilor români pentru cel de-al doilea volum al Enciclopediei (BO—E). De asemenea, am parcurs celelalte voci primite la redacție pentru a fi incluse în acest volum, respectiv din Bulgaria, Cehoslovacia, Iugoslavia, Polonia și U.R.S.S., urmărind cu atenție pasajele privitoare la istoria țării noastre.

Constatări făcute cu acest prilej la Berlin le-am comunicat apoi acad. Ștefan Pascu la Cluj-Napoca, unde am rămas o zi pentru această problemă, precum și dr. Radu Popa și dr. Radu Harhoiu de la Institutul de Arheologie din București, primul fiind, ca și autorul acestei dări de seamă, membru din partea României în Comitetul de redacție internațional al Enciclopediei și al doilea secretar al Comitetului național român pentru această publicație.

Avându-se în vedere necesitatea depășirii unor dificultăți ivite la volumul II, care pot afecta colaborarea în continuare a specialiștilor români la această publicație de caracter internațional, se impune participarea celor doi arheologi români, dr. Radu Popa și dr. Radu Harhoiu, la reuniunea din mai 1988 de la Halberstadt (R.D.G.) a secretarilor Comitetelor naționale, pentru recomandări, completări și alte probleme în legătură cu vocile pentru acest volum, dintre care unele, privind istoria țării noastre, vor trebui revizuite, pentru a corespunde adevărului istoric.

Mircea Petrescu-Dimbovița

AL XI-LEA SIMPOZION — INFORMATICA ȘI CONDUCERE, CONDINF '87

În perioada 27—29 mai 1987 a avut loc la Cluj-Napoca cel de al XI-lea simpozion național de „Informatică și conducere — Condinf '87”, la care au participat peste 300 de specialiști din diferite domenii de activitate din întreaga țară. În cadrul meselor rotunde desfășurate pe parcursul simpozionului, două s-au referit la arheologie. Prima „Analiză, prospectări și prelucrarea rezultatelor obținute pe calculator pentru arheologie”, iar cea de a doua „Informatică și arheologie”.

La prima masă rotundă au participat alături de arheologi numeroși specialiști de la Facultatea de Fizică a Universității din Cluj-Napoca și de la Institutul de Tehnologie Izotopică și Moleculară din aceeași localitate.

Dr. Liviu Darabănă a prezentat rezultatele obținute prin prospectarea cu metode fizice a siturilor arheologice de la Iclod, Sarmizegetusa și Tureni. S-a precizat că rezultatele obținute prin folosirea metodelor fizice de prospecțiune au fost inițial prelucrate manual, iar ulterior cu calculatorul. Rezultatele oferite de prospecția fizică au indicat apoi arheologilor zonele care trebuie mai întâi cercetate și eventualele anomalii observate pe teren. Astfel, la Iclod au fost puse în evidență mai multe amenajări și aglomerări, dintre care în urma excavațiilor una s-a dovedit a fi o conductă de apă ce se afla la —2 m. Din păcate, magnetometrul cu protoni, care s-a folosit pentru aceste prospecții, nu putea detecta construcțiile din piatră. Ele apăreau doar sub forma unor umbre. Din această cauză s-a impus folosirea unei metode combinate și anume cea a testării cu raze gama. În acest scop s-a folosit un aparat cu raze gama, utilizat în general pentru testarea terenurilor. Acest aparat trimite razele gama spre sol, posibilitatea de înfrățire a acestora este liniară și ea depinde de compoziția terenului. Densitatea mai mare indică existența unor construcții. Testări cu acest aparat s-au făcut la Sarmizegetusa și rezultatele obținute sînt bune. S-au pus în evidență o conductă aflată la —1,80 m, o porțiune a zidului de incintă și chiar pietre izolate. În rețelele de densitate se pot vedea deci foarte clar, datorită sensibilității aparatului, construcțiile. Cu același aparat s-au făcut testări și la Tureni pentru morminte tumulare și s-au putut pune în evidență chiar concentrații

de cioburi. Cercetătorul amintit consideră că acest aparat poate fi folosit cu succes și la identificarea platformelor de lut ars sau a aglomerărilor de cioburi.

Tot în cadrul aceleiași mese rotunde, dr. Fiat Trandafir a prezentat o comunicare referitoare la analiza prin metode nucleare a obiectelor arheologice. S-au avut în vedere rezultatele obținute prin analiza activării cu neutroni și fluorescența cu raze X. Aceste două metode oferă posibilitatea precizării provenienței, a identificării elementelor de bază și a celor însoțitoare a materialului, pentru a se preciza epoca în care s-au realizat obiectele analizate, în funcție de dezvoltarea economică. Au fost analizate cîte 20 de monede antice provenind din descoperirile de la Sarmizegetusa și Gherla. Moneda este supusă unei activări cu neutroni. Elementele constitutive ale materialului din care este lucrată moneda devin radioactive și se pot face astfel măsurătorile și determinările acestora. Pe baza spectrogramei obținute se pot face apoi aprecieri asupra înfloririi sau decadenței perioadei în care monedele au fost emise. Din analiza monedelor amintite s-a observat că în timpul domniei lui Traian, monedele imperiale romane conțin o concentrație mare de argint, în raport cu celelalte elemente, ceea ce indică deci o perioadă de înflorire economică, spre deosebire de perioada posteroară domniei acestui împărat.

Cercetătorii care au lucrat cu această metodă consideră că ea prezintă avantajul de a nu fi distructivă și oferă totodată și posibilitatea cercetării problemelor de datare și proveniență.

Dr. I. Cozar a prezentat cu aceeași ocazie o altă metodă — activarea cu neutroni. În acest caz s-au analizat mai multe fragmente de bronz provenind dintr-o statuie a împăratului Caracalla. Pentru unele fragmente existau dubii că aparțin aceluiași monument sau provin de la alte statui. Metoda activării cu neutroni pune în evidență impuritățile materialului. Dacă datele sînt apropiate indică proveniența de la aceeași piesă, dacă sînt prea îndepărtate este vorba de piese diferite. În cazul de față toate fragmentele proveneau de la aceeași piesă. Tot prin această metodă se poate pune în evidență și natura materialului. Este vorba de a se preciza dacă s-au

folosit materii prime locale sau aduse din altă parte. Pe baza analizelor datelor oferite de alte zone de minereu se pot compara apoi rezultatele și se trag concluzii. În cazul obiectelor de fier dacă se folosește și metoda spectrografică, se pot chiar face aprecieri asupra timpului când au fost realizate și rețeta folosită.

Colegii de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei au prezentat câteva analize chimice foarte interesante realizate de Institutul de Cercetări Pedologice pentru așezările de la Iclod și Parța. S-au analizat probe de pământ, urmărindu-se cu atenție concentrația de fosfor, potasiu și calciu din sol. S-a observat că în zonele locuite concentrația acestor elemente este de aproximativ cinci ori mai mare decât în zonele sterile din punct de vedere arheologic. Rezultatele obținute indică deci posibilitatea folosirii acestor metode chimice pentru identificarea unor complexe de locuire într-un perimetru.

La masa rotundă, la care ne referim, am prezentat rezultatele obținute de Institutul de Istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, în colaborare cu Facultatea de Fizică a Universității „Al. I. Cuza” din Iași (prof. dr. C. Păpușoiu), prin analiza unor probe arheomagnetice prelevate din situri arheologice din Moldova. Am subliniat cu acest prilej posibilitățile oferite de metoda arheomagnetică pentru datarea siturilor arheologice și necesitatea extinderii acestor analize pentru un număr cât mai mare de obiective, în vederea realizării scării arheomagnetice pentru România.

Cea de a doua masă rotundă la care am participat a avut la subiect „Informatica și arheologia”. Ca și în anul precedent, am participat la discuții matematicieni, informaticieni și arheologi. Toți au fost animați de dorința de a utiliza rezultatele cele mai noi ale matematicii în interpretarea materialelor arheologice, în utilizarea calculatoarelor la prelucrarea datelor și, în mod special, de realizarea unui limbaj comun între matematicieni, informaticieni și arheologi. Pe baza materialelor prezentate și a discuțiilor care au avut loc putem preciza că până în momentul de față în țară la noi există trei categorii de date arheologice prelucrate pe calculator.

Prima categorie este cea a materialului arheologic provenit dintr-o singură stațiune. Aici colegii dr. Gh. Lazarovici și Zoia Kalmar, de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei, au prezentat rezultatele obținute prin prelucrarea materialelor arheologice din stațiunile Parța, Iclod și Piatra Ilșovei. S-a pornit cu alcătuirea unor chestionare pentru stațiuni arheologice, a unor coduri de descriere a ceramicii și a altor elemente de bază, care au fost apoi combinate cu fișa analitică de evidență (propusă de Centrul de calcul al C.C.E.S. București). Datele au fost introduse pe calculator la Liceul de Informatică din Cluj-Napoca de către elevii de la cercul „Arheologia și informatica”, sub supravegherea cadrelor didactice și coordonați de specialiștii de la Centrul Teritorial de Calcul. Rezultatele obținute prin prelucrarea pe calculator sînt interesante și arheologii consideră că ele oglindesc realități sesizate și în situația arheologică și stratigrafică: intensitatea locuirii; gradul de dezvoltare la un anumit moment, corelat cu categoriile ceramice; influențe exterioare; imixtiunea unor grupuri străine ce determină schimbări pe toate planurile etc. În cazul necropolei de la Iclod prelucrarea codificată

a recipientelor și a caracteristicilor lor oferă specialiștilor chiar mai multe posibilități de interpretare a situației.

În ultimă instanță colegii clujeni doresc să realizeze o bancă arheologică de date, care să cuprindă două categorii de elemente: *cunoștințele* (oferite de bibliografia arheologică) și *datele* (oferite de cercetarea propriu-zisă). La realizarea bazei de date s-a pornit de la tezaurul de cuvinte și fișa analitică de evidență. Se preconizează un program general de prelucrare statistică pe toate timpurile de descriere, obiecte, culturi, faze, localități.

Cea de a doua categorie de materiale arheologice prelucrate cu calculatorul se referă la cele deținute de muzee și alte categorii de deținători. De la Centrul de Calcul al C.C.E.S. București, arheolog analist Irina Oberlander-Tirnovcanu și programator Ecaterina Geber au prezentat realizările obținute în cadrul D.E.P.C.N. în acest domeniu. Scopul alcătuirii fișelor analitice de evidență și a prelucrării lor automate a fost realizarea unei bănci naționale de date, care să cuprindă elementele principale de descriere ale obiectelor atât din punct de vedere științific, cât și administrativ. Până acum au fost introduse pentru arheologie peste 33 000 de obiecte. La baza prelucrării fișelor a stat pachetul de programe MISTRAL, la care s-au adăugat unele programe scrise de specialiștii centrului pentru necesitățile sistemului. Rezultatele obținute prin acest gen de prelucrare sînt utile atât din punct de vedere administrativ (realizarea unor statistici, situații etc.), cât și din punct de vedere științific (cataloge de obiecte etc.). S-au prezentat, de asemenea, și unele greutăți survenite în prelucrarea bunurilor de patrimoniu, determinate de numărul mare de date introduse și posibilitățile relativ reduse de prelucrare oferite de pachetul de programe MISTRAL.

Ultima categorie de date arheologice prelucrate pe calculator este a datelor bibliografice. În acest domeniu preocuparea ne aparține nouă. Am prezentat la masa rotundă de la Cluj-Napoca sistemul de prelucrare automată a datelor bibliografice în arheologie, la care lucrăm deja din 1981 și care este realizat în colaborare cu Centrul de Perfecționare a Cadrelor în Informatică, Calcul Electronic și Consultanță. (I. Costescu). Până în momentul de față s-au introdus pe calculator prin codificarea indexată integral revistei SCIV (A), Arheologia Moldovei și parțial Materiale și Cercetări Arheologice (vol. I—VII), adică 1 721 de fișe. În afara celor menționate am făcut de asemenea referiri la realizările obținute în prelucrarea pe calculator a datelor arheologice în Cehoslovacia, unde am efectuat un stagiu de documentare în anul 1985.

Din cele prezentate se vede că în momentul de față există trei categorii de bănci de date cu caracter arheologic. Rămâne ca o preocupare de viitor studierea posibilității realizării unui liant a acestor bănci de date și a extinderii lor. Tot ca o preocupare de viitor rămâne deocamdată și extinderea sistemului de prelucrare automată a datelor bibliografice pentru toate unitățile de profil (muzee și institute).

Sperăm că la viitoarea întâlnire de la Cluj-Napoca vor participa mai mulți specialiști interesați de aplicarea informaticii în arheologie și în cultură în general, care vor lărgi orizontul și posibilitățile existente de aplicare.

CORNELIA-MAGDA MANTU

AL XI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE PRE- ȘI PROTOISTORIE (MAINZ, 30 AUGUST — 5 SEPTEMBRIE 1987)

Al XI-lea Congres internațional de pre- și protoistorie al Uniunii internaționale de științe pre- și protoistorice (UISPP), membră a Consiliului internațional de filosofie și științe umane (CIPSH) din cadrul UNESCO-ului, a avut loc între 31 august și 5 septembrie 1987 la Mainz, capitala Land-ului Rheinland-Pfalz, avînd ca președinte pe prof. dr. dr. h.c. Kurt Böhner și secretar general pe dr. Konrad Weidemann, director general al Muzeului Central Romano-German, instituție cu funcție de institut, remarcabilă atât prin colecțiile sale muzeale, cât și printr-o foarte bogată și variată activitate editorială.

Congresul acesta, proiectat inițial pentru 1986 la Southampton și Londra, avînd ca președinte pe prof. dr. J. D. Evans

(Londra) și ca secretar general pe prof. dr. P. J. Ucko (Southampton), din cauza dificultăților create prin măsurile luate de a exclude de la acest Congres prezența specialiștilor din sudul Africii și Namibiei, datorită politicii de *apartheid* din aceste țări, nu a mai putut avea loc în Anglia, organizîndu-se în schimb acolo în acel an un Congres mondial de arheologie, fără participarea specialiștilor din Africa de Sud și Namibia. De menționat, că tematica proiectatului Congres internațional de pre- și protoistorie de la Southampton și Londra a fost discutată și definitivată cu prilejul reuniunii Consiliului Permanent al UISPP, organizată în septembrie 1984 la București rești, prin străduințele regretatului acad. Emil Condurachi

(a se vedea „Arheologia Moldovei”, XI, 1987, p. 286–287). La Congresul de la Mainz au luat parte circa 1 000 specialiști din 51 țări ale globului, inclusiv din sudul Africii. În ceea ce privește țările socialiste, cei mai numeroși reprezentanți au fost din Polonia și Cehoslovacia, circa 17 din fiecare din aceste țări, au urmat apoi aceia din România, Ungaria, Iugoslavia, Republica Democrată Germană și Uniunea Sovietică. O impresie deosebită a produs-o delegația Chinei, din patru membri, în frunte cu prof. dr. Yan Wenming, de la Universitatea din Beijing, cu care am avut o întrevedere, întrucât cu zece ani în urmă am ținut o conferință despre cultura Cucuteni la Institutul de Arheologie din Beijing, cu prilejul unei vizite oficiale de o lună în China, efectuată împreună cu dr. Sebastian Morintz de la Institutul de Arheologie din București.

Din România la acest Congres au participat șapte arheologi, dintre care șase din Iași și unul de la Piatra Neamț, respectiv trei în cadrul schimburilor dintre Universitățile din Iași și Freiburg i. Br. (prof. dr. Mircea Petrescu-Dimbovița, dr. Silvia Teodor și dr. Silviu Sanie), unul ca bursier DAAD (dr. Ion Ioniță) și trei cu mijloace financiare proprii (dr. Dan Gh. Teodor, dr. Virgil Mihăilescu-Birliba și Marius Alexianu).

Taxa de înscriere la Congres a fost mult mai redusă (50 D. M.), în comparație cu acelea percepute la cel de al X-lea Congres internațional de pre- și protoistorie din 1981 de la Ciudad de Mexico (150 dolari) sau la Congresul mondial de arheologie din 1986 de la Southampton și Londra (200 lire sterline). De menționat că, odată cu achitarea taxei respective, participanților li s-au oferit de organizatori lucrări de arheologie în valoare de cel puțin 200 D. M., precum și invitații la două reuniuni amicale, dintre care una la Muzeul Land-ului din Mainz și alta la Muzeul Central Romano-German din aceeași localitate. De asemenea, pentru Congres s-au organizat o expoziție de carte arheologică de către Editura dr. Rudolf Habelt din Bonn și o expoziție de care cu patru roți din Hallsatt, ambele la Muzeul Central Romano-German, precum și alte două expoziții la Muzeul Land-ului din Mainz, dintre care una cu tema „Tezaur preistoric din depozitul Muzeului Land-ului din Mainz” și o alta, internațională, intitulată „Pictura etruscilor în desenele secolului al XIX-lea”, prezentată anterior la Köln (17 ianuarie–5 aprilie 1987), în colaborare cu Institutul arheologic german din Roma, Muzeul Vaticanului și Superintendența arheologică pentru Etruria meridională. În ceea ce privește această din urmă expoziție, desenele efectuate în secolul trecut, pe hârtie transparentă după picturile etrusce din mormintele cu camere din Tarquinia, Chiuse și Vulci, precum și din alte locuri, de Carlo Ruspi, Gregorio Mariani, Giuseppe Angelelli și Louis Schulz, pentru o vreme când nu exista fotografia, sînt singurele mărturii pentru piesele pierdute sau în parte distruse.

Lucrările Congresului s-au desfășurat în plen, ca și ședințele Comitetului Executiv și ale Consiliului Permanent ale UISPP, precum și ale Adunării Generale a Congresului, în sălile Palatului Electoralului (Kurfürstliche Schloss), în stil Renaissance, în care se află și Muzeul Central Romano-German, iar comunicările, pe secții, s-au susținut și, dezbătut în mai multe clădiri ale marelui și modernului complex al Universității Johannes Gutenberg, inaugurat în 1946.

Deschiderea Congresului a avut loc în dimineața zilei de 31 august în sala mare a Palatului Electoralului. După cuvîntul de deschidere, rostit de prof. dr. Jacques Niquin (Gent), secretar general al UISPP-ului, au salut Congresul dr. Bernhard Vogel, ministru președinte al Land-ului Rheinland-Pfalz, prof. dr. Klaus Beyersmann, rectorul Universității Johannes Gutenberg, Hermann-Hartmut Weyel, primarul orașului Mainz și prof. dr. h. c. Kurt Böhm, președintele UISPP-ului și al Congresului.

Înainte însă de a începe Congresul, 50 tineri și studenți au demonstrat la intrare contra participării la Congres a specialiștilor din sudul Africii, transmitînd un protest scris în acest sens. De altfel, și la încheierea ședinței în plen, cu conferințe generale din această dimineață, doi studenți au protestat, în limbile franceză și germană, contra politicii de *apartheid* din Africa de Sud și Namibia. Cei care au luat însă cuvîntul la ședința de deschidere, cu toate că au condamnat politica de *apartheid* din regiunea respectivă a Africii, au subliniat că lupta împotriva *apartheid*-ului nu trebuie să afec-

teze libertatea științei, așa cum au susținut și organizatorii acestui Congres, după care orice formă de discriminare constituită negarea oricărei cooperări, Congresul fiind al oamenilor de știință și nu al delegațiilor de stat. De altfel, la Congresul de la Mainz au participat nouă învățați din Africa de Sud, iar prima conferință generală a fost susținută de prof. dr. Phillip V. Tobias, un reputat specialist de la Universitatea din Johannesburg.

Din punct de vedere tematic, spre deosebire de celelalte mari congrese internaționale de acest fel, la care am participat (Roma, 1962; Praga, 1966; Belgrad, 1971; Nisa, 1976 și Ciudad de Mexico, 1981), la cel din Mainz s-au separat conferințele generale, susținute două zile în plen în marea sală a Palatului Electoralului, de comunicările obișnuite dezbătute două zile și jumătate în diferite încăperi ale Universității. În timpul Congresului, după trei zile de dezbateri, au avut loc zece excursii la diferite situri arheologice, respectiv în zona cu resturi paleolitice din bazinul Neuwied, la mina și *oppidum*-ul celtic de la Donnersberg, la fortificația din epoca fierului și *oppidum*-ul celtic de la Altkönig și Heidetranke, la fortificațiile din epoca celtică și evul mediu timpuriu, precum și la o mănăstire din sec. XI, de la Bad Dürkheim, Deidesheim și Limburg, la fortificațiile preistorice și din Evul Mediu timpuriu și orașele medievale de la Glauberg și Büdingen, la mănăstirea, fortificația și biserica din sec. IX de la Lorsch, Weinheim și Michelstadt ș.a. La acestea se adaugă vizite la catedralele medievale din sec. XI și XII de la Worms și Speyer, cu morminte imperiale și muzee arheologice, precum și la monumentele din epocile romană și medievală și muzeele din Mainz.

Conferințele generale, în număr de zece, au avut următoarele teme: omul și habitatul pre- și protoistoric din Africa (Phillip Tobias, Johannesburg și John Desmond Clark, Berkeley), habitate pre- și protoistorice din America de nord-vest (Raimond Thompson, Tucson), America de nord-est (Bruce Smith, Washington), America Centrală (Christine Niederberger, Mexico), regiunea Anzilor (Duccio Bonavia, Lima) și Țările de jos ale Americii de Sud (J. Scott Raymond, Calgary) habitate pre- și protoistorice din Extremul Orient (Yan Wenming, Beijing), Asia de sud (Bal Krishen Thapar, New Delhi), și Orientul Apropiat (James Mellaart, London), precum și Corsica calcolitică—sfîrșitul unui mit (Gabriel Camps, Aix-en-Provence). În aceste conferințe generale, însoțite de bogate proiecții și neurmărite de discuții, prin care s-a putut cunoaște stadiul cercetărilor de pre- și protoistorie din continentele respective, un loc aparte l-au ocupat procesul de antropogeneză din Africa, începuturile și evoluția cultivării plantelor și creșterii vitelor în America, neoliticul și calcoliticul din China și India, revoluția neolitică din Orientul Apropiat, statuile menhir și construcțiile ciclopice (*torre*) cu scop de apărare, dar și de cult, din Corsica.

În ceea ce privește comunicările, în număr de peste 500, ele au fost repartizate în următoarele zece secții cu subsecții: 1) Paleoliticul în Europa, cu două subsecții: a) Paleoliticul inferior și mijlociu și b) Paleoliticul superior, final și Mezoliticul; 2) Neoliticul și calcoliticul în Europa, cu trei subsecții: a) Conferințe generale; b) Neoliticul vechi și mijlociu și c) Neoliticul final și Calcoliticul; 3) Epoca bronzului în Europa cu două subsecții: a) Epoca bronzului vechi și mijlociu și b) Epoca bronzului final; 4) Epoca fierului în Europa, cu două subsecții: a) Epoca fierului vechi și b) Epoca celților; 5) Evul Mediu în Europa, cu două subsecții: a) Epoca romană și Evul Mediu și b) Evul Mediu; 6) Paleoliticul, Neoliticul, Calcoliticul, Epoca bronzului, a fierului și Evul Mediu în Asia; 7) Civilizațiile pre- și protoistorice în Africa; 8) Civilizațiile pre- și protoistorice în America Centrală și în America Latină; 9) Metodele științifice în arheologie, cu două subsecții: a) Omul preistoric și mediul său (climat, regiune, faună, floră) și b) Metoda analitică și baze de date, statistică, matematică, datare prin fizică, prospecțiune, muzecologie și 10) Metodologia și istoria cercetării.

Arheologii români au prezentat următoarele șapte comunicări, în diferite secții și subsecții:

1) Unele probleme ale civilizației Cucuteni în lumina cercetărilor interdisciplinare, în care, după un scurt istoric al cercetărilor de acest fel cu privire la cultura Cucuteni, s-au

prezentat unele date mai importante, obținute în ultima vreme, de ordin tehnologic, paleoantropologic, paleozoologic, paleobotanic, etnoarheologic și lingvistic relativ la această cultură (Mireca Petrescu-Dimbovița);

2) Considerații asupra metalurgiei fierului în epoca La Tène la est de Carpați, în care s-au discutat probleme relativ la prelucrarea minereului de fier și a lingourilor în ateliere meșteșugărești specializate, atestate în așezări geto-dacice din sec. IV-I î.e.n. pe teritoriul Moldovei (Silvia Teodor);

3) Considerații asupra surselor arheologice privind religia geto-dacilor, evidențindu-se contribuția acestora, ca și a unor scene de pe Columna Traiană, la cunoașterea cultelor și credințelor geto-dacice (Silviu Sanie);

4) Cimitirul dac de la Văleni (sec. II—III). Cronologie, rituri funerare și de port, în care s-a făcut o sinteză cu privire la cea mai mare necropolă dacă cunoscută până acum, stabilindu-se etapele cronologice și obiceiurile funerare practicate de dacii liberi (I. Ioniță și Vasile Ursachi);

5) Răspândirea amforelor cu inscripții în așezările dacice la est de Carpați, conținând toate informațiile asupra amforelor romane cu inscripții din sec. II—III din Moldova (Marius Alexianu);

6) Fibulele din epoca romană-bizantină (sec. V—VII) din spațiul carpato-dunărean-pontic, în care s-au discutat originea, tipologia și cronologia acestor obiecte de certă origine bizantină, subliniindu-se că asemenea piese vestimentare au fost create în centrele meșteșugărești ale Imperiului (inclusiv la nordul Dunării), fiind purtate exclusiv de populația romană, prezența lor în spațiul carpato-dunărean-pontic în număr foarte mare și în numeroase variante constituind o dovadă elocventă a continuității populației autohtone, precum și a legăturilor acestora cu civilizația bizantină (Dan Gh. Teodor);

7) Moneda și datarea complexelor arheologice, în care se menționează că nu în toate cazurile descoperirile monetare din situri pot constitui jaloane sigure pentru cronologia absolută a acestora, deoarece pentru contribuția lor la o asemenea cronologie trebuie avut în vedere pe de o parte specificul circulației monetare și al tezaurilor, iar pe de altă reconsiderarea în unele cazuri a cronologiei monedelor respective (Virgil Mihăilescu-Birliba).

În afară de aceste șapte comunicări a mai fost citită încă una, în lipsa autoarei, în care s-au prezentat noile descoperiri de ateliere de olărie din sec. IV—V î.e.n., precum și clasificarea lor (Mariana Marcu). De asemenea, cu acordul organizatorilor Congresului, au fost predate pentru a fi incluse în Actele Congresului, următoarele patru comunicări ale arheologilor români, care n-au putut participa: Gravettianul la est de Carpați (Vasile Chirica); Culturile de la Cernavodă și relațiile lor (Petre Roman); Coifurile de bronz din Transilvania în Hallstatt A și B (Mireca Rușu) și Noi considerații asupra La Tène-ului din nord-vestul României pe baza descoperirilor de la Puișoii (Ioan Németh).

În ceea ce privește comunicările participanților din alte țări, cum este și firesc pentru o manifestare științifică de o asemenea amploare, nu ne putem referi decât la unele din problemele puse de acestea în diferite subsecții, la dezbaterile cărora au putut fi prezenți membrii delegației române.

Astfel, la subsecția „Neoliticul final și Calcoliticul” (20), prezidată de Christian Strahm (Freiburg i. Br.) și Mireca Petrescu-Dimbovița (Iasi), din cadrul secției „Neoliticul și Calcoliticul Europei” (2), s-au susținut comunicări relativ la anumite aspecte ale acestor epoci din vestul, centrul, sudul și sud-estul Europei. În ceea ce privește vestul Europei, s-au prezentat rezultatele cercetărilor cu privire la structura întinței de înălțime (Minovin 3) din Neoliticul final din Provence (Henriette Camps-Faber, Aix-en-Provence), precum și indeosebi la perioada de tranziție de la Neolitic la epoca bronzului din sud-vestul Franței, reliefându-se pe de o parte mutațiile mari de ordin economic și social, reflectate în ceramică și metalurgie, iar pe de altă legăturile cu Peninsula Iberică, centrul Europei, Egeea și Orientul Apropiat (Julia Roussot-Larroque, Bordeaux). În comunicările, mai numeroase, privind centrul Europei, s-au pus în discuție un nou facies al ceramicii din Saxonia Inferioară, caracterizat prin elemente de tradiție Lengyel și de tip *Trichterbecherkultur* (Reinhard Maier, Hannover), problematica locuirii neolitice în sudul Moraviei,

respectiv în spațiul Breslav (Katerina Geislerová și Ivo Rakovsky, Brno), considerațiile economice cu privire indeosebi la așezările culturii Tiszapolgár (György Goldman, Békéscsaba), cultura epocii de aramă Hunyadi (cunoscută anterior și sub denumirea *Hódmezővásárhely* — Hunyadi-halom), care se intervine între culturile Bodrogkerszlúr și Baden (Pál Patay, Budapest), faza Rzeszów a culturii Malice din zona subcarpatică, considerată contemporană cu Cucuteni A₁, Tripolie B₂ și Tiszapolgár (Slavonir Kadrow, Rzeszów), particularitățile zonelor de locuire de la sfârșitul Eneoliticului din sud-estul Poloniei (Jan Machnik, Kraków), precum și schimbările în Neoliticul târziu din sud-estul Poloniei, inclundu-se, pe stațiuni și cronologic, procentul pieselor din silex și piatră (Sarunas Milisauskas, Buffalo, în colaborare cu J. Krulik). În comunicările mai puțin numeroase privind sudul Europei s-au dezbătut procesul cultural Monte Claro din Calcoliticul Sardiniei, cu paralelisme în sudul Franței și Corsica (Edita Castaldi, Urbino), dinamica istorică și socio-economică a Neoliticului sicilian în lumina descoperirilor recente (Sebastiano Tusa, Palermo), precum și rezultatele cercetărilor paleoantropologice privitoare la resturile de schelete umane din epoca aramei de la Trentino din Alpii Orientali ai Italiei (Cleto Corrain, Padova). Privitor la sud-estul Europei, s-au scos în evidență schimbările mari, reflectate în așezările și locuințele din Neoliticul târziu și Eneoliticul timpuriu din Iugoslavia, ca și din Pannonia, Moravia și Balcanii Centrali, ca rezultat al transformărilor climatice și sociale (Bogdan Brukner, Novi Sad).

La subsecția „Epoca bronzului timpuriu și mijlociu” (3a), sub președinția lui G. Eogan (Dublin), M. Primas (Zürich) și W. Torbrügge (Regensburg), din cadrul secției „Epoca bronzului în Europa” (3), a prezentat interes comunicarea privitoare la interpretarea depozitelor orizontului Koszider, cu care prilej autoarea s-a referit la periodizarea seriilor de depozite de bronzuri din Ungaria, din Bronzul timpuriu și până în Hallstatt-ul timpuriu inclusiv, scoțind în evidență semnificația depozitelor de tip Koszider, corespunzătoare orizontului B III b din clasificarea sa, precum și legăturile dintre depozitele din această serie, din spațiul dintre Carpați și Dunăre, și așezările contemporane cu ele (Amalia Mozsolics, Budapest). De asemenea, tot de la această subsecție, mai pot fi menționate comunicările relativ la o necropolă din Bronzul mijlociu a culturii Vátya din Ungaria (Ildiko Poroszlai, Százhalombatta) și mineritul aramei din sudul Poloniei în epoca bronzului (Marek Gedl, Kraków). La acestea se adaugă altele de la subsecția „Epoca bronzului final” (3b), prezidată de Martin Almagro-Gorbea (Madrid), Wolfgang Kimmig (Tübingen) și Peter Schauer (Mainz), dintre care cităm celea privitoare la industria bronzului la Dunărea Mijlocie (Mária Novotná, Bratislava), cronologia cazanului turnat din bronz de la Wintzlar din Saxonia Inferioară (Olaf Höckmann, Mainz) și elemente din răsăritul mediteranean în Bronzul final al Peninsulei Iberice (Martin Almagro-Gorbea, Madrid).

La subsecția „Epoca celților” (4b), condusă de F. Maier (Frankfurt a. M.) și W. Schaaff (Mainz), din cadrul secției „Epoca fierului în Europa” (4), s-au pus în discuție civilizația celților și altele contemporane cu ea, pe baza noilor cercetări din oppida, așezări deschise, sanctuare și necropole, aducându-se contribuții relativ la obiceiuri cu substrat religios din unele așezări de pe teritoriul Poloniei (immormintări de cini și de alte animale în cadrul sau în preajma locuințelor (T. Makiewicz, Poznań), înălțime frecvent și în Dacia, în special în nordul Moldovei, în sec. IV î.e.n. — I î.e.n. De asemenea, din comunicările privitoare la celți (Karl Motykova, Praha; Bohuslav Novotný, Bratislava și Zenon Woźniak, Kraków) a reieșit legătura cu unele descoperiri celțice de pe teritoriul Moldovei. În afară de aceasta, analogii pentru celții din Transilvania au prezentat și unele piese menționate în comunicarea privitoare la mormintele cu car din La Tène-ul II din Ardenii belgieni (Anne Cahen-Delcaye, Bruxelles).

La subsecția „Epoca romană și Evul Mediu” (5a), condusă de H. W. Böhme (Mainz), T. Kolnik (Nitra-Hrad), B. Krüger (Berlin), H. Roth (Marburg), M. Schulze-Dörrlam (Mainz) și B. Stjernquist (Lund) din cadrul secției „Evul Mediu în Europa”, a reținut atenția comunicarea asupra cronologiei și importanței economice, militare și politice a stațiunilor romane din Pannonia de nord, situate în afara limes-

ului roman (T. Kolnik, Nitra-Hrad). De asemenea, a prezentat interes și comuni. area în care s-a pus în discuție o importantă grupă de descoperiri din sec. III—IV e.n., din Volynia, aparținând goților, în care s-a încercat să se sesizeze unele elemente sarmatice (A. Kokowski, Lublin), precum și o alta, bazată pe o cercetare interdisciplinară îndelungată, efectuată în regiunea de coastă a Saxoniei Inferioare, privind dinamica așezărilor în epoca romană (P. Schmid, Wilhelms-haven). O impresie deosebită a produs-o și comunicarea privind conexiunea dintre metrologia romană, arabă și vikingă din Gotlanda, în care autorul, bazat pe analiza cu ajutorul computerului, a pus în discuție noi puncte de vedere (F. Hershend, Uppsala). Tot la această subsecție a fost susținută de Heide Margaret Essen-Baur (Kronberg), comunicarea intitulată „Replica la ipoteza lui Kurt Horedt (Anthropos 79, 1984) potrivit căreia între scrierea pictografică de la Gallehus Horn A și scrierea Rongo-Rongo din Insula Paștelui ar fi o legătură causală”. Autoarea comunicării nu a fost de acord cu teza lui K. Horedt (München), după care asemănările dintre scrierea pictografică de pe cele două piese de aur, astăzi dispărute, de la Gallehus Horn (începutul sec. V î.e.n.), din nordul Schleswig-ului, descoperite în 1639 (A) și 1734 (B) și aceea de pe tăblițele de lemn din Insula Paștelui (Kohau Rongo-Rongo) ar justifica, împreună cu statuile din piatră cu trăsături europoide din sec. XI din Insula Paștelui, prezența germanilor nordici în această insulă în intervalul dintre sec. V și XI. Aceștia s-ar fi deplasat aici, după K. Horedt, din nordul Germaniei, trecând, peste Islanda și Groenlanda, în America de Nord și apoi de-a lungul coastei până în Marea Caraibilor, de unde s-au îndreptat spre Columbia și de aici au ajuns în Insula Paștelui. Din cele spuse de autoarea comunicării și la discuții de alții, a rezultat pe de o parte că ipoteza lui K. Horedt este greu de admis, întrucât este prea mare diferența în timp între scrierea criptografică Gallehus Horn și aceea din Insula Paștelui, iar pe de alta, lipsește pe tăblițele de lemn din Insula Paștelui scrierea runică, care este prezentă pe unul din exemplarele cu scriere criptografică de la Gallehus Horn. La aceste comunicări se adaugă altele referitoare la cronologia, structura social-economică și densitatea așezărilor romane din centrul și vestul Europei, raporturile dintre lumea romană și țărilor și unele populații migratoare, caracterul locuirii autohtone în diferite regiuni ale Europei, structura necropolelor aparținând autohtonilor sau unor grupuri de migratori (gepizi, avari), influențele culturilor romane târzii, bizantine și medievale.

În fine, în comunicările de la secția „Metodologia și istoria cercetării” (10), de sub președinția lui B. Chropovský (Nitra-Hrad) și H. G. Frenz (Mainz), s-au prezentat progresele realizate în domeniul îmbunătățirii metodologiei de cercetare, ca și noile direcții din care poate fi apreciată cercetarea arheologică. În acest context s-au dezbătut diferite aspecte ale posibilităților pe care le are arheologia de a rezolva problema apartenenței etnice a unor vestigii (J. Kmiecinski, Łódź) sau cum pot fi clasificate produsele de debitaj în vederea înregistrării alt mai rapide (S. Simone, Monaco). Ca un corolar s-a impus argumentația, potrivit căreia arheologia nu mai poate fi considerată astăzi o știință auxiliară a istoriei, ci ca făcând parte din această știință, cu care alcătuiește o strânsă unitate (B. Chropovský, Nitra-Hrad).

La conferințele generale din plen și comunicările din cele zece secții cu subsecții, se adaugă conferințele și comunicările din următoarele 12 colocvii, organizate în cadrul a 11 comisii ale UISPP: 1) Tehnici fizice și chimice de datare în preistorie; 2) Mănuirea datelor și metodelor matematice în arheologie; 3) Cele mai vechi industrii și cei mai vechi hominizi în Africa; 4) Sangoan și originea lui *Homo sapiens*; 5) Structurarea Magdalenianului; 6) Rinul și Dunărea în Paleoliticul superior final; 7) Arta Paleoliticului pe plachete; 8) Popularea Americii; 9) Orientul Apropiat, Italia veche și Scandinavia în epoca bronzului. Relații culturale între țările Lumii Vechi în epoca bronzului; 10) *Oppida* și urbanizarea în Europa temperată; 11) Legături culturale în istoria așezărilor din Europa după căderea Imperiului roman și 12) Industria osului puțin elaborată.

Cu prilejul acestui congres au avut loc și două ședințe ale Comitetului Executiv și alte două ale Consiliului Permanent

al UISPP în zilele de 30 august și 5 septembrie în Palatul Electoralului. Ca membru, din partea României, în Consiliul Permanent al UISPP, am participat la cele două ședințe ale acestui Consiliu.

În prima din aceste ședințe, de la 30 august, după ce s-a păstrat un moment de reculegere în amintirea membrilor care au decedat în ultima vreme, printre care se număra și acad. Em. Conduțachi din România, a urmat raportul Secretarului general, prof. J. Nenquin, privitor la activitatea febrilă desfășurată după reunitarea Consiliului Permanent de la București din 1984, justificându-se acțiunile întreprinse, conform statutelor UISPP, care s-au soldat cu rezultate, ca cei de al XI-lea Congres internațional de științe pre- și protoistorice să aibă loc în 1987 la Mainz și nu în 1986 la Southampton și Londra, cum se hotărâse inițial, ca urmare a măsurilor luate de organizatorii englezi de a nu accepta la Congres specialiștii din Africa de sud și Namibia, din cauza politicii de *apartheid* din aceste țări. Față de această nouă situație, Comitetul Executiv al UISPP-ului a hotărât, în unanimitate, ca prof. J. Evans care și-a dat demisia din funcția de președinte al Congresului de la Southampton și Londra, să rămână membru al Comitetului Executiv.

Discuții deosebit de vii au urmat după acest raport, datorită, printre altele, propunerilor prof. L. M. Grouve, de la Departamentul de antropologie și sociologie al Universității papușilor din Noua Guinee, potrivit cărora, pe de o parte, urmau să fie excluși reprezentanții Africii de Sud și Namibiei din Consiliul Permanent cît timp continuă politica de *apartheid* în această țară, iar pe de alta, să fie revizuite statutele UISPP.

În ceea ce privește prima problemă, s-a adoptat o atitudine comună, permițându-se savanților din sudul Africii și Namibiei de a participa la Congres. Această atitudine se reflectă și în Moțiunea adoptată de Consiliul Permanent și apoi, la încheierea Congresului, de Adunarea Generală, potrivit căreia UISPP, refuzând orice formă de discriminare bazată pe concepte de rasă, convingere filosofică, apartenență etnică, naționalitate, sex, limbă sau altceva, „confirmă că nu poate exclude nici un savant *bona fide* de la reuniunile sale științifice. Participarea individuală a unui savant la Congres, colocvii și simpozioane nu poate fi în nici un caz considerată ca o acceptare de această Uniune a regimului politic al țării în care acest învățat efectuează cercetările sale”.

Relativ la cea de-a doua problemă, a modificării statutelor, s-a hotărât ca această problemă să fie analizată de un grup de lucru, care să pregătească propuneri concrete pentru Comitetul Executiv din 1987, urmînd a fi convocat acest grup în 1988 de secretarul general al UISPP. În acest grup de lucru au fost alese, prin vot, următoarele personalități cu multiple relații internaționale și capabile de a se înfrunta fără dificultăți: acad. Joachim Herrmann, directorul Institutului Central de Istorie Veche și Arheologie din R.D.G. (Berlin); prof. dr. Harm Tjalling Waterbolk (Groningen, Olanda); prof. dr. A. A. Mituri, director (Dar-es-Salaam, Tanzania); prof. dr. E. Ripoll-Perelló, director Muzeului arheologic național (Madrid) și prof. dr. F. Wendorf, Southern Methodist University (Dallas, SUA).

În continuare, responsabili comitetelor speciale au prezentat scurte rapoarte, privind activitatea din ultima vreme în legătură cu *Inventaria Archaeologica* (Marc E. Mariën, Bruxelles); *Prähistorische Bronzefunde* (Albrecht Jockenhövel, Frankfurt a. M.); *The Study of Amber* (Hans-Georg Beck, München); *Encyclopedie berbère* (Gabriel Camps, Aix-en-Provence); *Fiches typologiques de l'industrie osseuse* (Hannette Camps-Faber, Aix-en-Provence) și *Fiches Paléolithique supérieur* (Marcel Otte, Liège). Raportul relativ la *Sidéurgie ancienne* a fost prezentat și acceptat la Nove Vozokany (Radomir Pleiner, Praha). În legătură cu activitatea acestor comitete s-au adus mulțumiri de Mare E. Mariën țării noastre pentru publicarea în ultimii ani a încă trei fascicule din *Inventaria Archaeologica*, ajungîndu-se, în prezent, la 14 fascicule din această publicație în Românie.

În cea de a doua ședință a Consiliului Permanent, de la 5 septembrie au fost aleși, prin vot deschis, noi membri ai Comitetului de Onoare Permanent, precum și ai Consiliului Permanent, între care pentru prima dată sînt și trei arheologi din China (An Zhimin, Wu Rukang și Yan Wenming), iar

prin vot secret șase noi membri ai Comitetului Executiv: G. Camps (Aix-en-Provence, Franța); J. Hermann (Berlin, R.D.G.); A. A. Mituri (Dar-es-Salaam, Tanzania); Raul Magomedovic Munteaev (directorul Institutului de Arheologie din Moscova, U.R.S.S.) și Juan Schobinger (Universitatea Națională Cuayo, Mendoza, Argentina), secretarul general al UISPP, Jacques Nenquin (Gent, Belgia), locul celui de al XII-lea Congres internațional de științe pre- și protoistorice din 1991 (Bratislava), noul președinte al UISPP și al Congresului de la Bratislava (B. Chropovský, directorul Institutului de Arheologie din Nitra-Hrad) și secretarul general al Comitetului național însărcinat cu organizarea celui de al XII-lea Congres (J. Vladár, directorul Institutului enciclopedic din Bratislava). În ceea ce privește locul viitorului Congres, au fost două propuneri: Tel-Aviv (Israel) și Bratislava (Cehoslovacia), hotărându-se, în urma voturilor obținute, Bratislava.

Hotărârile luate în Comitetul Executiv și Consiliul Permanent au fost comunicate la încheierea Congresului, împreună cu Moțiunea adoptată, Adunării Generale, în care s-au adus mulțumiri publice atât prof. dr. dr. h. c. Kurt Böhner, președintele Congresului și dr. Konrad Weidemann, secretarul general al Comitetului național pentru organizarea Congresului, cât și dr. Peter Schauer și Klaus de la Muzeul Central Romano-German din Mainz, care, pentru străduințele depuse, au fost cooptați în Comitetul de Onoare Permanent, ca și regretatul acad. Em. Condurachi, pentru organizarea în 1984 la București a reuniunii Consiliului Permanent.

În încheierea Adunării Generale, noul președinte al Congresului, B. Chropovský, a rostit o scurtă alocuțiune, invitând pe cei prezenți la Congresul din 1991 de la Bratislava.

Nu putem termina această dare de seamă asupra Congresului de la Mainz fără a menționa climatul favorabil, de înțelegere și cooperare, în care s-au desfășurat lucrările acestei manifestări științifice de caracter mondial, în conformitate cu statutele UISPP și cu Moțiunea adoptată la încheierea Congresului. La aceasta au contribuit atât organizatorii Con-

gresului, în frunte cu președintele Kurt Böhner și secretarul general Konrad Weidemann, cât și străduințele secretarului general al UISPP-ului, Jacques Nenquin, care nu a crușat nici un efort pentru depășirea dificultăților create prin hotărârea organizatorilor Congresului de la Southampton și Londra de a exclude participarea la Congres a specialiștilor din Africa de Sud și Namibia, datorită politicii de *apartheid* din aceste țări.

Totodată, posibilitatea de participare la Congres a specialiștilor din întreaga lume, inclusiv din aceste două țări ale Africii, a constituit un bun prilej pentru a face cunoscut, pe plan mondial, rezultatele cercetărilor în diferite țări, precum și pentru adâncirea și amplificarea relațiilor științifice deja existente dintre specialiști, ca și pentru inițierea altora, toate, deosebit de utile, pentru progresul științelor pre- și protoistorice.

În afară de acestea, participanții la Congres au avut posibilitatea, în orele libere din timpul acestuia și după aceea, să se documenteze în biblioteci, muzee și institute de la Mainz, precum și din alte localități din Republica Federală Germania, asupra unor probleme de pre- și protoistorie. În această privință, membrii delegației române, datorită concursului binevoitor al colegilor lor de la Muzeul Central Romano-German din Mainz și îndeosebi al dr. Olaf Höckmann de la acest muzeu, s-au putut documenta în muzeul și biblioteca acestuia, fiind impresionati atât de valoarea exponatelor, cât și de mulțimea și varietatea lucrărilor publicate de acest muzeu cu funcție de institut. De asemenea, s-au mai documentat la Mainz la Institutul de pre- și protoistorie al Universității, la Muzeul Land-ului Rheinland Pfalz, la Muzeul de pre- și protoistorie, precum și la alte muzee și monumente istorice din această localitate. Totodată, au continuat documentarea și în unele muzee și institute din Wiesbaden, Frankfurt a. M., Bonn, Köln și Berlinul occidental.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

CĂLĂTORII DE DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN R. S. CECOSLOVACĂ

În cadrul planului bilateral de colaborare științifică, existent între Academia Română și Academia de Științe a R. Cehoslovacă, în perioada 2-23 februarie 1987 am efectuat o călătorie de documentare științifică în R. Cehoslovacă. Deplasarea a avut ca temă problema așezărilor rurale de pe teritoriile României și Cehoslovaciei în secolele XIV-XVI, în lumina investigațiilor arheologice. Programul de studiu întocmit în țară a cuprins documentare la institutele și muzeele de arheologie din Praga, Most, Brno, Bratislava și Tabor. La Praga, programul a fost completat cu includerea instituțiilor similare din Olomouc și Nitra.

În timpul șederii la Praga am avut posibilitatea de a discuta cu dr. Miroslav Richter, directorul Institutului de arheologie, care a aprobat planul de cercetare, cu prof. dr. Zdeněk Smetánka, dr. Ivana Boháčová și dr. Petr Charvát.

De un interes aparte au fost discuțiile purtate cu prof. dr. Zdeněk Smetánka în legătură cu rezultatele cercetărilor sale întreprinse în așezarea rurală medievală de la Svědlna. Săpăturile de la Svědlna, efectuate pe parcursul mai multor ani, în timpul cărora au fost folosite metodele fotometrice, geodezice, analize paleobotanice, pedologice, cu fosfați etc. au evidențiat importanța aplicării metodelor moderne în arheologia medievală. Utilizarea acestor metode, pe care arheologii din Cehoslovacia le aplică în mod curent în cercetările lor, contribuie, într-o măsură mai mare, la explicarea nuanțată a unor fenomene, cum este, de pildă, acela al disarității sau părăsirii temporare a unor sate în evul mediu, a diverselor probleme legate de mediul ambiant, de oscilațiile de climă ce au produs deseori tulburări în viața cotidiană a comunităților rurale, de posibilitățile locuitorilor dintr-un teritoriu dat de a-și asigura subsistența etc. De asemenea, am constatat că din punct de vedere metodologic sînt aceleași preocupări ca și la noi, cercetarea arheologică propriu-zisă vizînd investigarea unor anume sate medievale, în funcție de o serie întreagă de criterii bine stabilite anterior. În plus, aici se vedește o deosebită preocupare și o mai strînsă cola-

borare cu etnografia sau cu unele discipline aparținînd științelor exacte. De altfel, colaborarea dintre etnografi, arhitecți și arheologi a permis și reconstituirea a numeroase complexe de locuire, anexe gospodărești, monumente ecleziastice descoperite în cursul investigațiilor arheologice întreprinse în așezări rurale medievale. În același timp, am putut cunoaște mai bine recentele cercetări efectuate în satele medievale din hinterlandul orașului Praga, una dintre acestea fiind și cea de la Répy.

La Praga, programul de studiu a cuprins, de asemenea și documentare la biblioteca Institutului de arheologie, unde am consultat nu numai o serie de lucrări de specialitate apărute în R. S. Cehoslovacă, dar și din alte țări, lucrări existente în fondul deosebit de bogat al acestuia.

În puținul timp rămas liber am reușit să vizitez cîteva muzee și monumente de arhitectură medievală, între care aș aminti doar Muzeul orașului Praga, cu bogatele sale colecții de arheologie medievală, Muzeul Național, Muzeul de arte și meserii, Vyšehradul și, mai ales, vechiul Hrad. La acesta din urmă, am avut și posibilitatea de a vedea unele săpături arheologice întreprinse aici în interiorul monumentelor.

De la Praga m-am deplasat la Most, filială a Institutului de arheologie din Praga, unde am avut prilejul de a discuta cu dr. Tomáš Vellimský, dr. Jan Blažek și dr. Eva Černá, în legătură cu cercetările întreprinse în zona vechilor centre medievale Dečín și Most, precum și în alte localități din Boemia de nord.

Deși tema mea de documentare a avut în vedere, în primul rînd, aprofundarea informațiilor cunoscute din publicațiile de specialitate în domeniul cercetării satelor medievale și o mai bună înțelegere a rezultatelor obținute în această direcție de către cercetătorii din Cehoslovacia, cunoașterea multiplexelor descoperiri de la Dečín și Most mi-au clarificat o serie de probleme privind geneza unor orașe medievale, precum și metodologia folosită în explicarea fenomenului respectiv. Și aici am constatat aceeași preocupare în utilizarea

metodelor moderne în arheologia medievală, metode care coroborate cu informațiile oferite de cercetările arheologice și sursele scrise ale vremii, au condus spre noi și riguroase interpretări istorice.

Pe lângă studierea unor materiale arheologice aflate în colecția Institutului din Most, pe baza explicațiilor date de dr. Eva Černa am cunoscut îndeaproape interesante descoperiri de ateliere pentru producerea sticlei din localitățile Moldava, Jilmova și Vičí Hora. Informațiile obținute aici pe cale arheologică, corelate cu reprezentările iconografice de epocă, au permis reconstituirea cuploarelor descoperite, iar analiza vaselor și a diverselor obiecte legate de producerea sticlei cunoașterea tehnicii de prelucrare a acesteia.

Șederea mea la Most s-a încheiat cu o scurtă excursie de studiu la Bedřichov, Světec, locul unor recente investigații arheologice, în localitățile Doksan, Osek și Duchcov, cu renumitele monumente de arhitectură construite în secolele XII—XVI.

În continuare, documentarea s-a desfășurat la Brno, în cadrul Institutului de arheologie, la Muzeul Moraviei și Muzeul orașului Brno din castelul fortificat Špilberk.

La Institut, discuțiile au vizat problematica așezărilor deschise și întărite, în care sens relațiile dr. Josef Unger în legătură cu descoperirile sale din satele dispărute de la Teplaný, Bořanovice, din necropolele și monumentele ecleziastice de la Narvice, Kurdějov, Mušov și din fortificațiile de la Zabčice și Lelekovice au fost de un real interes.

Însoțită de dr. Josef Unger, la Muzeul Moraviei și Îndesosebi în depozitul acestuia am putut studia numeroase materiale descoperite în săpăturile mai vechi și cunoscute din literatura de specialitate, cum sînt acelea din mediul rural, de la Pfaffenschlag, Msténice, Konůvky, Bystřec, sau orășenești, de la Ivančice și Brno. Am putut studia astfel un material arheologic deosebit de bogat și variat, în același timp —, ceramică din secolele XIV—XV, cabie de sobă cu diferite motive decorative, diverse categorii de obiecte — fapt ce mi-a permis comparații și verificări în legătură cu descoperiri similare de la noi, multe dintre acelea de la Brno fiind bine datate numismatic.

La Institutul de arheologie din Brno, prin amabilitatea cercetătorilor dr. Zdeněk Měřínský și dr. Rudolf Procházka am cunoscut îndeaproape descoperirile recente de la Rokštejn și Stracholín sau de pe teritoriul actual al orașului Brno, unele din acestea fiind încă inedite sau în curs de publicare. Nu de un mai mic interes au fost și discuțiile purtate cu dr. Zdeněk Himmlová, specialist în domeniul sticlei, în momentul de față în Cehoslovacia fiind intense preocupări în această direcție. Întrucît schimbul de opinii cu cercetătorii din Brno nu s-a axat numai pe problematica pe care o implică studiul așezărilor rurale din evul mediu, ci a avut un caracter cu mult mai larg, cuprinzînd atît orașul cît și fortificațiile, mi-a facilitat și o mai bună înțelegere a direcțiilor principale de cercetare în domeniul arheologiei medievale din Cehoslovacia.

De la Brno, însoțită de dr. Zdeněk Měřínský, am întreprins două deplasări de documentare la Bratislava și Olomouc.

Deși timpul afectat documentării a fost extrem de redus, la Bratislava am reușit să vizitez Muzeul Național Slovac, și, mai ales, Muzeul culturii slovace, acesta din urmă renumit prin colecțiile sale de arheologie și numismatică. Sub îndru-

maarea dr. Štefan Holčík, am avut prilejul de a cunoaște materiale descoperite în așezările rurale de la Vištuk și Senkvice, cît și acelea de la Kežmarok, Hronský Beňadik, și Gortva Bizovo. Totodată, cu sprijinul dr. Zdeněk Měřínský, am avut posibilitatea de a discuta cu prof. dr. Bohuslav Novotný și dr. Josef Hošso de la Universitatea din Bratislava.

În cursul scurtei călătorii întreprinse la Olomouc, oraș binecunoscut prin remarcabilele monumente de arhitectură medievală, pe lângă vizitarea acestora și a unor săpături efectuate în interiorul lor, am reușit să văd o serie de materiale arheologice aflate în colecția Muzeului de istorie națională.

Ultimele zile ale stagiului de documentare au fost consacrate studiului la Nitra, în renumitul Institut de arheologie al Academiei Slovace de Științe, și la Muzeul din Tábor.

Încluderea Institutului de arheologie din Nitra în programul de lucru a fost într-adevăr necesară și s-a soldat cu rezultate fructuoase. După primirea oficială de către dr. P. Šalkovský, prin întocmirea judicioasă a programului de studiu a fost posibilă stabilirea unor contacte științifice cu numeroși cercetători, între care menționez pe dr. Dušan Čaplovič, dr. Milan Hanuliak, dr. Igor Hrubec, dr. Jan Hunka, dr. M. Rutkay și dr. Michal Šliva. Ca și în celelalte institute și muzee vizitate anterior, la Nitra am constatat aceleași preocupări de îmbinare riguroasă a informațiilor oferite de cercetările arheologice cu acelea ale științelor exacte și etnografiei, aplicate la studiul diferitelor compartimente ale vieții comunităților rurale medievale. În cazul investigațiilor arheologice în așezările sătești din Slovacia, o mențiune în plus o pot avea recentele încercări de reconstituire și studiere a locuinței din mediul rural, casă țărănească sau seniorială, cu multiplele ei semnificații, un exemplu în acest sens fiind acelea de la Chlaba. Totodată, documentarea la biblioteca Institutului, care deține un număr apreciabil de volume și beneficiază de un sistem informațional computerizat, mi-a facilitat completarea bibliografiei și, în același timp, verificarea informațiilor avute anterior în domeniul satului medieval.

Táborul, orașul lui Jan Žižka și al mișcării husite, bogat în vestigii medievale, multe din ele adăpostite în Muzeul închinat revoltei populare de la începutul secolului al XV-lea mi-a oferit șansa studierii unor interesante materiale arheologice. Însoțită de dr. Petr Charvát și beneficiind de explicațiile competente ale dr. Rudolf Krajčie, am dobîndit aici o serie de informații referitoare la descoperiri din așezări rurale dispărute, recent investigate în zona Táborului. Odată cu vizitarea muzeului, a secțiilor de restaurare a ceramicii și a metalelor, am avut ocazia de a vedea o parte din materialul ceramic — vase, cabie de sobă — descoperit în ultimii ani la Sezimovo Ústí și Sobeslav mult asemănător cu acela din așezări orășenești și rurale din Moldova secolului al XV-lea.

În încheiere apreciez, că documentarea efectuată în R. Cehoslovacă mi-a fost deosebit de utilă, întrucît prin discuțiile purtate s-a realizat o informare reciprocă în domeniul arheologiei satului medieval și, în același timp, am reușit să cunosc mai îndeaproape preocupările și rezultatele obținute de cercetătorii cehi și slovaci în această direcție. Nu aș putea încheia aceste rânduri, fără a-mi exprima părerea că păstrez o amintire frumoasă și plăcută vizitei de studiu în Cehoslovacia, amabilității colegilor care au făcut tot posibilul pentru a profita din plin de călătoria de documentare.

RODICA POPOVICI

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL „ANIMAL ET PRATIQUES RELIGIEUSES. LES MANIFESTATIONS MATERIELLES“, COMPIEGNE, 11—13 NOIEMBRIE 1988

Micul oraș picard Compiègne a fost, în luna noiembrie, gazdă celui de al doilea colocviu internațional de arheozoologie cu tema: „Animalul și practicile religioase. Manifestările materiale“. Reuniunea științifică a fost organizată de „Centre de Recherche Archéologique de la Vallée de l'Oise (CRAVO)“, lucrările fiind găzduite de Universitatea Tehnologică din Compiègne.

Datorită amabilității colegilor Rose-Marie Arbogast și Patrice Meniel de la CRAVO am avut posibilitatea de a

participa la lucrările unei manifestări interdisciplinare de un înalt nivel științific.

Comunicările prezentate de arheozoologi, arheologi și etnologi, au acoperit un larg spațiu temporal, de la paleolitic pînă în zilele noastre. În cele trei zile cît a durat colocviul au fost susținute 23 de comunicări de către cercetători francezi, belgieni, elvețieni, algerieni și englezi.

Dintre numeroasele comunicări prezentate vom aminti câteva care ne-au reținut atenția. Astfel B. și G. Delluc în

comunicarea intitulată „La place de l'animal dans le dispositif religieux des grottes magdaléniennes du Haut Périgord”, procedează la o analiză, în sensul lucrărilor lui A. Leroi-Gourhan, a decorului parietal format din figuri de animale și umane și semne geometrice, ajungând la concluzia că fiecare grota are anumite particularități explicabile prin vechimea fiecărui sanctuar și printr-un particularism regional.

O problemă deosebit de importantă, privind raportul dintre locul animalelor în viața economică și rolul lor în practicile funerare, a fost pusă de cercetătoarea Rose-Marie Arbogast în comunicarea: „L'association du cerf et du chien dans les pratiques funéraires de la seconde moitié du Néolithique du Nord de la France”.

Una dintre cele mai interesante comunicări din cadrul colocviului de la Compiègne a fost susținută de Luis Chaix. Arheozoologul elvețian a prezentat două descoperiri deosebite de importante: dolmenul de la Sion (Elveția) și necropola de la Kerma (Sudan), ambele caracterizate de ample depozite de animale. Cele două monumente arheologice sînt, în linii mari contemporane, dar starea de conservare excepțională a depunerilor de la Kerma a permis observații puțin obișnuite pentru necropolele preistorice. Cercetătorul genovez își pune unele întrebări la care va trebui să răspundă în viitor.

Comunicările susținute de A. Finet (Sacrifices d'alliance dans Proche-Orient ancien) și H. Limet (La mort du mouton de sacrifice) s-au referit la practici rituale din Mari și Mesopotamia antică.

Cercetătoarea engleză Annie Grant a ridicat o interesantă problemă (Le rituel préhistorique — le visible et l'invisible), aceea a fenomenelor invizibile în urma săpăturilor. Aceste elemente pot fi puse în evidență printr-o analiză meticuloasă a datelor arheologice. În acest sens a acționat C. Sorrentino din Pisa care în urma analizării unei mici necropole romane a reușit să stabilească distribuția scheletelor de porc în cadrul mormintelor, precizînd că erau depuse, în special, părțile fără o importanță alimentară ridicată.

Cunoscuta cercetătoare belgiană Liliane Bodson (L'offrande aux divinités grecques de l'effigie des animaux) compară diversitatea efigiilor de animale depuse în sanctuare cu uniformitatea victimelor sacrificate, ceea ce îi permite să releveze un aspect semnificativ al religiei grecești antice.

O analiză complexă a locului ocupat de animale în practicile religioase ale galilor a fost întreprinsă de Patrice Meniel (Les animaux dans les pratiques religieuses des gaulois). Comunicarea ne-a sugerat o necesară comparație cu aceleași practici la geto-daci.

În continuarea colocviului au fost susținute mai multe comunicări etnologice deosebite de interesante dar asupra cărora nu mai insistăm. Voin aminti doar una dintre ultimele comunicări susținute de Marianne Mesnil și A. Popova (La belette filandière) care a constituit pentru mine o surpriză deosebit de plăcută. Cele două cercetătoare s-au preocupat de mitologia nevastăuicii în credințele populare din Bulgaria și România arătînd o bună cunoaștere a legendelor și riturilor balcanice.

Toate comunicările au fost urmate de discuții care au aprofundat problematica pusă în discuție. Am apreciat în mod deosebit felul în care a fost organizat colocviul, tehnicitatea desfășurării lucrărilor, fără precipitare, echilibrată, lăsînd suficient loc dezbaterilor.

Cu ocazia colocviului a fost vernisată la „Musée Vivien” expoziția „Une histoire de l'élevage”. Îmbiblizirea animalelor a fost sugestiv prezentată prin panouri grafice și printr-un bogat material arheozoologic.

Cel de al doilea colocviu internațional de arheozoologie de la Compiègne a fost o reușită datorită contactelor între specialiști din domenii diferite, a schimbului de păreri și informații, a intensificării cercetărilor interdisciplinare.

Nu pot încheia aceste considerații fără a mulțumi colegilor Rose-Marie Arbogast și Patrice Meniel datorită cărora am putut participa la acest interesant colocviu interdisciplinar.

DAN MONAH

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN FRANȚA ȘI REPUBLICA FEDERALĂ A GERMANIEI (1988)

În perioada 18 octombrie — 25 noiembrie 1988 am efectuat o călătorie de documentare științifică în Franța și R.F.G. Înaintea plecării mi-am propus să-mi axeze documentarea în special asupra metodelor moderne de investigare în arheologie, atenția mea fiind polarizată mai ales de cercetările interdisciplinare.

Primul oraș în care am stat mai mult a fost Strasbourg. Aici am avut posibilitatea, datorită domnilor Christian Jeunesse (conservator la Direcția Antichităților Preistorice din Alsacia) și François Petry (director la Direcția Antichităților din Alsacia), să lucrez în biblioteca acestei instituții, beneficiînd de largi facilități de a fotocopia lucrările care m-au interesat. Cu aceeași amabilitate mi s-a îngăduit să mă documentez și în biblioteca Institutului de Antichități Naționale al Universității de Științe din Strasbourg.

În timpul șederii în capitala Alsaciei am avut privilegiul să discut amănunțit cu Ch. Jeunesse, distins neolitician, bogată și controversată problematică a cercetării pluridisciplinare, ajungînd împreună la concluzia necesității „istoricizării arheologiei”.

Datorită amabilității aceluiasi coleg am avut prilegiul să vizitez mai multe șantiere arheologice din Alsacia. O mențiune specială merită marele șantier de salvare de la Wettolsheim-Ricoh condus de Christian Jeunesse. Aici, datorită implantării unei uzine japoneze a fost efectuată o mare săpătură de salvare. În doi ani a fost cercetată prin excavări ample, o suprafață de 5 ha (!), cea mai mare săpătură arheologică din Alsacia. Trebuie să spunem, însă că o bună parte dintre așezările pre și protoistorice din apusul Europei este caracterizată de absența unor depuneri arheologice consistente. Vestigiile păstrate sînt constituite din urmele adîncite, în loc, a locuințelor precum și din gropi menajere sau cu altă destinație.

Cercetările de la Wettolsheim au pus în evidență prezența a două așezări neolitice: prima datată în neoliticul timpuriu, iar a doua în neoliticul mijlociu.

Cu aceeași atenție și profesionalism cu care au fost studiate urmele neolitice au fost cercetate și vestigiile datate în intervalul 900 î.e.n. — 100 e.n. Așezările corespundînd acestei perioade sînt slab conservate, se remarcă, însă, descoperirea unei necropole cu 31 de morminte.

Ceea ce m-a impresionat în mod deosebit a fost cercetarea pluridisciplinară efectuată aici. Din discuțiile cu Ch. Jeunesse și unii dintre colaboratorii săi am aflat că s-au utilizat: datări radiocarbon, studii arheozoologice (efectuate de Rose-Marie Arbogast și Patrice Meniel), determinări arheobotanice, palinologice și asupra mediului înconjurător (realizate de Hervé Richard), expertize antropologice (dr. François Lambach). Pentru studiul uneltelor de piatră în afara determinărilor petrologice s-au efectuat și studii traseologice cu rezultate deosebite de interesante. În formularea ipotezelor a fost folosită frecvent analogia etnologică, în special, în ceea ce privește stocarea și transformarea alimentelor. Remarcăm ca un fapt pozitiv că cei mai mulți specialiști din domeniile amintite au participat efectiv la cercetarea de teren. Necesitatea prezenței specialiștilor din cadrul diferitelor discipline utilizate în arheologie este convingător ilustrată de activitatea antropologului. Acesta, datorită curiozității amănunțite a anatomiei poate decela orice anomalie în amplasarea oaselor. Astfel, el poate determina dacă descompunerea s-a petrecut într-un mediu închis, adică într-un coșciug sau într-un sac de piele, chiar dacă din acestea nu s-au conservat decît urme infime. Antropologul, participant la săpătură, poate înălțura „ritualurile bizare” care s-au înmulțit în noi, datorate unor deranjamente post depunere. Nu mai puțin importantă este și participarea pe teren a altor specialiști.

În ultimul timp în unele domenii au fost atinși parametri deosebit de înalți. Prin analize chimice, sofisticate, asupra oaselor umane este posibil să se determine regimul alimentar al subiecților. Oricine își poate da seama de importanța unor informații de acest gen.

În timpul șederii la Strasbourg am avut ocazia să vizitez și „Centrul Experimental de Preistorie Alsaciană” de la Holtzheim, condus de Jean Sainty. Aici, au fost reconstituite, în mărime naturală, o locuință de mari dimensiuni specifică culturii ceramicii liniare și o construcție din epoca bronzului. Experimentul a permis elucidarea unor chestiuni obscure în legătură cu locuințele preistorice. Din păcate, nu am avut posibilitatea să discut mai amănunțit cu inginerul Jean Sainty ocupat cu organizarea unei expoziții intitulată „Arcuri și săgeți”. De fapt activitatea centrului experimental nu este unilaterală deoarece pentru expoziția amintită au fost confecționate, respectându-se întru totul tehnicile preistorice, săgeți și vîrfuri de săgeți de silex care au și fost puse în vânzare. Am mai avut ocazia să văd în Franța abili cioplitori care reconstituiau perfect tehnicile preistorice de cioplit și retușare a silexului.

Șederea mea în Alsacia s-a încheiat cu o reușită excursie, datorată amabilității domnișoarei Geneviève Meyer și domnului Ch. Jeunesse, în Munții Vosgi. Astfel am putut vedea mai multe adăposturi sub stînci dintre care cel mai impresionant este cel de la Steinkopf.

În urma invitației colegului Ch. Jeunesse am participat la al XV-lea „Colocviu interregional asupra neoliticului” de la Châlons sur Marne, consacrat neoliticului din nord-estul Franței. Colocviul, care a durat două zile, a beneficiat de o participare internațională (arheologi din Belgia și Anglia). Am remarcat cu această ocazie utilizarea curentă a cercetărilor interdisciplinare. Datările radiocarbon, determinările arheozoologice, antropologice, palinologice etc. sînt frecvent utilizate pe șantierele din nord-estul Franței. Totuși destul de rar rezultatele cercetărilor pluridisciplinare se reflectă în reconstituirea arheologică. Din păcate, în Franța, ca și în alte părți arheologii nu integrează suficient rezultatele cercetărilor interdisciplinare în reconstituirea arheologico-istorică.

Colocviul de la Châlons sur Marne s-a desfășurat după o formulă tehnică excelentă. Fiecare comunică a avut rezervate 30 de minute, iar după fiecare expunere alte 10—15 minute au fost rezervate întrebărilor și discuțiilor. În acest fel participarea cercetătorilor a fost vie și la obiect.

Următoarea escală a fost la Paris unde datorită unui sponsor de excepție, Michele Fonton (preistorician la Muzeul Omului), mi s-a oferit ocazia să discut cu numeroși arheologi francezi și să vizitez cele mai prestigioase instituții arheologice din „orașul lumină”. Am discutat despre neoliticul din sud-estul Europei cu prof. Marion Lichardus-Itten de la Universitatea Sorbona, același subiect fiind abordat cu prof. J. P. Demoule de la aceeași universitate. Doctorul Demoule este un bun cunoscător al cercetărilor preistorice din sud-estul Europei, fiind, printre altele, autorul articolelor privind preistoria României din magnificul „Dictionnaire de la Préhistoire” apărut sub redacția regretatului André Leroi-Gourhan. Discuțiile cu domnul Demoule s-au axat, în special, pe problemele investigațiilor culturale neo-neolitice din România și mai ales a sincronismelor dintre civilizațiile Karanovo VI—Gumelnița și Cucuteni—Tripolie.

Datorită amabilității colegei Michele Fonton am avut posibilitatea să lucrez în interesanta bibliotecă a „Muzeului Omului” și să văd prețioasele colecții ale acestui muzeu. Prin bunăvoința prof. J. P. Demoule și a dr. G. Kourtessi-Philipakis aceleași facilități mi-au fost acordate și la „Institutul de Artă și Arheologie” din Paris.

Am efectuat, bineînțeles, pelerinajul obligatoriu la Luvru unde vizitarea secției de arheologie a fost deosebit de instructivă. Bineînțeles nu am neglijat fabuloasele colecții de artă ale muzeului. Din păcate, armoniosul ansamblu Louvre-Palais Royal a fost desfigurat prin construcția unei piramide de sticlă, proiectul unui arhitect american de origină chineză. Edilii parizieni par să persevereze în adoptarea unor proiecte șocante. După turnul Eiffel, poarta din Place de la Concorde, Centrul Pompidou, acum piramida de la Luvru. Opiniile parizienilor, pe care le-am auzit, sînt negative. Cu umorul prompt

francez Muzeului Luvru nu i se mai spune decît „La Pyramide”. La fel de voit șocantă este clădirea Centrului Pompidou, aflată în apropierea fostelor hale. M-am aflat în fața unei construcții imense cu un stil arhitectonic pompiestic care, după părerea mea, ar fi adăpostit cu succes doar un muzeu al artileriei. În contradicție cu exteriorul în interior se află numeroase muzee deosebit de valoroase, expoziții și săli de spectacole. O adevărată „uzină culturală”. Am vizitat cu interes atelierul compatriotului nostru Brâncuși și Muzeul de Artă Modernă.

O vizită deosebit de interesantă a fost cea de la Muzeul de Antichități Naționale. Din expoziție se detașează în mod deosebit secția paleolitică. Aici am avut ocazia să văd și câteva fragmente cucuteniene donate, probabil, de unul dintre primii cercetători ai acestei culturi (Bulureanu sau Diamandi). Un eveniment deosebit pentru mine l-a constituit vizitarea „Colecției Piette”. Datorită amabilității domnului J. P. Mohen, conservatorul muzeului, am avut privilegiul de a vedea această colecție care nu este accesibilă publicului.

„Colecția Piette” constituită prin săparea citorva grote din paleoliticul superior, la sfîrșitul secolului trecut, cuprinde mai multe sute de obiecte de artă de os și fildeș de o excepțională valoare artistică.

În timpul șederii la Paris, cu ajutorul colegei Michele Fonton, am vizitat Muzeul de Antichități Preistorice al regiunii Ile de France de la Nemours. Un muzeu modern cu exponate valoroase și cu un interesant mod de expunere, folosind și proiecții video. Fiecare secvență climatică a preistoriei și antichității este ilustrată, într-o grădină interioară, prin biotopul vegetal respectiv.

În timpul vizitei la Paris, câteva zile am fost oaspetele dr. René Desbrosse la Château Chenavel, în Munții Jura. Aici am lucrat în biblioteca personală a dr. Desbrosse și am vizitat Muzeul galo-roman de la Lyon, impresionant prin mozaicurile pe care le adăpostește și alte exponate de mare valoare. O vizită emoționantă am făcut în satul Perouges din apropiere de Chenavel. Am văzut un sat medieval (sec. XII—XIV) restaurat prin grija lui Eduard Herriot, primar al Lyonului și fost președinte al Parlamentului francez în timpul celui de al doilea război mondial. Perfect conservat, satul Perouges este locuit, oferind vizitatorului posibilitatea înălțării în timp.

După vizita în Burgundia m-am înapoiat la Paris de unde am plecat la Compiègne unde, datorită amabilității doamnei Rose-Marie Arhobast și a domnului Patrice Meniel, am participat la un colocviu internațional de arheozoologie.

Compiègne, mic oraș în Picardia, îmi era cunoscut ca locul unde a fost capturată Jeanne d'Arc și s-au încheiat armistițiile din 1918 și 1940. Aici se află „Centrul de cercetare arheologică a Văii Oise” adăpostit într-o clădire modernă.

Colocviul de la Compiègne, deosebit de interesant, a cuprins comunicări susținute de arheologi, arheozoologi și etnologi. A fost susținută și o comunicare cu referiri la mitologia românească.

În timpul colocviului am avut posibilitatea să discut cu arheologi din Compiègne: Bernard Lambot și Marc Talon. În cursul desfășurării lucrărilor colocviului, datorită amabilității colegului Marc Talon, am locuit la Château d'Aramont, un castel al lui Napoleon al III-lea ce adăpostește acum un centru de săpături arheologice. Marc Talon conduce pe Valea Oise un mare șantier de salvare în cadrul căruia au fost făcute importante descoperiri în special pentru perioada galică.

La Compiègne am avut plăcuta surpriză să văd, în muzeul local, o excepțională colecție de vase grecești din epoca clasică.

De la Compiègne am plecat în R.F.G. unde am petrecut ultimele șase zile ale voiajului. La Stuttgart m-am întâlnit cu dr. Gisele Burger cu care am discutat despre ultimele noutăți în cercetarea culturii Cucuteni. Domnia sa mi-a prezentat o interesantă ipoteză cu privire la originea metalurgiei bronzului din sud-estul Europei și zona circumpontică.

Ultima escală a fost Heidelberg. În renumitul centru universitar am fost primit cu căldură de doctoranda Marion Eoller cu care am discutat despre teza sa de doctorat care va cuprinde și descoperiri din țara noastră. În orașul de pe malurile Neckarului am fost oaspetele la „Institut für Ur-und Frühgeschichte” unde prof. dr. Harald Hauptmann mi-a permis, cu multă amabilitate, să lucrez în biblioteca bine dotată a

institului. Cu prof. dr. Harald Hauptmann am discutat despre problemele neolitului aceric din Anatolia și Europa răsăriteană, precum și despre neo-eneoliticul din Peninsula Balcanică. O discuție interesantă am avut și cu prof. Philip L. Kohl din S.U.A. aflat pentru documentare la Heidelberg.

Apreciez în mod deosebit faptul că în afară de Marion Boller și alți doctoranzi de la Heidelberg sunt interresați de cercetările arheologice din România, unii dintre ei făcând efortul de a învăța românește.

La invitația prof. H. Hauptmann am ținut, în ziua de 21 noiembrie 1988, conferința „Die Ausgrabungen in der Cucuteni Siedlung von Poduri”, primită cu interes de cadrele didactice, doctoranzii și studenții institutului.

Bineînțeles, în timpul șederii la Heidelberg am vizitat

câteva obiective turistice: castelul, biserica „Sfântului Spirit”, Casa Cavalerului (Ritter), străzi cu aspect medieval din oraș.

Înainte de a încheia, mulțumim cu toată căldura sponsorilor și colegilor care ne-au înlesnit această călătorie de documentare: dr. Gisela Burger, Ch. Jeunesse, Michele Fonton, dr. R. Desbrosse, prof. J. P. Demoule, Rose-Marie Arbogast, Patrice Meniel, Marion Boller și prof. Harald Hauptmann. Datorită ajutorului acordat de aceștia am reușit să fotocopiem un mare număr de cărți și articole privind cercetările interdisciplinare, ne-am clarificat prin discuții o serie de probleme metodologice și am avut posibilitatea de a vedea interesante colecții și săpături arheologice.

DAN MONAH

DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN BULGARIA

De mult timp, pentru cercetătorii antichității — ca și pentru ceilalți istorici —, aprofundarea și extinderea investigațiilor nu pot avea loc fără o cunoaștere adecvată și a rezultatelor obținute de către alți specialiști. În primul rând — ale celor din țările învecinate. De aceea, m-am bucurat în mod sincer, când — în cadrul schimburilor științifice inter-academice —, mi s-a oferit posibilitatea ca, în toamna anului 1987 (13 octombrie — 3 noiembrie), să întreprind o călătorie de documentare în Bulgaria.

Începută sub auspicii oarecum nefavorabile, asupra cărora vom reveni, respectiva documentare a însemnat pentru mine, în primul rând, o serioasă acumulare de cunoștințe: informații științifice, modalități de organizare a cercetării, for me și tehnici de conservare a patrimoniului cultural etc. Dar, mai cu seamă, călătoria aceasta a constituit un prilej de a reîntâlni vechi prieteni sau de a cunoaște noi colegi. La toate acestea se adaugă ocazia de a vedea din nou, după aproximativ 15 ani, țara vecină, cu tot ceea ce, înseamnă aceasta: oameni, civilizație, peisaj.

Descins — după o noapte oșitoare petrecută în tren —, în gara principală din Sofia, am avut neplăcuta surpriză să constat lipsa oricărui reprezentant al Academiei Bulgare de Științe, care ar fi trebuit să mă aștepte acolo. După cum am aflat ulterior, telegrama prin care mi se anunța sosirea — nu a putut fi dusă din clădirea Academiei până la cea a Institutului de Arheologie. Pe deasupra, nu aveam chiar și cea mai măruntă monedă bulgărească, care mi-ar fi fost nesper de folositoare pentru a da un telefon sau a călători cu tramvaiul. În consecință, cu cele câteva zeci de kilograme de cărți, pe care le duceam în spate (așa cum o făceam cu toții) institutului sofiot sau specialiștilor de aici — de la prietenii români —, n-am avut altă soluție decât să „înaintez” treptat, cu foarte multe opriri, spre centrul orașului, unde se aflau instituțiile căutate. Însă, după câteva ore interminabile, odată ajuns la țintă, lucrurile s-au limpezit cu repeziune și totul a intrat pe făgașul firescului. Colegii și amicii bulgari — în frunte cu distinsul profesor Velizar Velkov —, regretând sincer nefericita întâmplare — care putea fi evitată prin anunțarea sosirii cu mai multe zile înainte —, au rezervat într-un timp record toate problemele legate de prezența mea acolo și, mai ales, cele privind asigurarea unor condiții de lucru cât mai bune.

La Sofia am lucrat îndeosebi la institut și muzeu, fiind acompaniat și ajutat cu multă disponibilitate de către prof. dr. Jordanka Jouroukova și dr. Bistra Boškova. De asemenea, în capitala Bulgariei — am mai avut interesante discuții cu prof. dr. V. Velkov (directorul Institutului de Arheologie), prof. dr. I. Marazov (director adj. al Institutului de Istoria Artei), acad. D. Anghelov (director al Centrului de Studii Bulgare) și prof. dr. V. Traikov (Institutul de Istorie al Academiei Bulgare). În afară de preocupările mele în domeniul istoriei antice, am abordat cu interlocutorii amintii, ca și cu alții, probleme legate de necesitatea intensificării schimburilor de informații și publicații științifice între cercetătorii români și bulgari, ținându-se seama de numeroasele momente cind istoriile celor două popoare vecine s-au desfășurat paralel sau, uneori, chiar strâns împletite. Peste tot, gazdele și-au exprimat dorința de a întări legăturile cu specialiștii români,

de a cunoaște mai bine publicațiile noastre științifice și, implicit, trecutul, adesea, comun: în acest sens, s-a făcut observația că bariera lingvistică produce încă dificultăți, care pot fi depășite numai printr-o amplă editare a rezultatelor cercetărilor noastre în limbi de largă circulație internațională.

Este dificil ca, din multitudinea de imagini și impresii — să încercăm a discerne ceea ce ar fi mai plin de semnificații. Totuși, voi căuta să desprind din acest adevărat amalgam pe acelea, care pot ilustra pe de-o parte starea cercetării bulgare de profil, iar, pe de altă, să vină în sprijinul specialiștilor români. Astfel, în primul rând, am fost plăcut impresionat de marile lucrări de conservare și restaurare, care se efectuează la monumentele istorice de diferite origini, ca și de grija arhitecților de a păstra tonul ambietal cel mai potrivit (Sofia, Veliko Tărnovo, Pliska, Preslav, Varna, Sandanski). Totodată, am avut ocazia să admir și câteva muzee amenajate modern, dotate cu cele mai noi tehnici de laborator și securitate, cum sînt cele de la Muzeul din Sofia, ori cele din Varna, Șumen, Veliko Tărnovo și Sandanski; alte numeroase unități se află într-un rapid proces de transformare.

Progrese notabile am întâlnit și în ceea ce privește cercetarea numismatică. Se pare că, după un plan urmărit metodic sub conducerea prof. J. Jouroukova, s-au încadrat numismați tineri — alți la institutele Academiei, cit și la aproape fiecare muzeu județean —, bine pregătiți, cu stagii de perfecționare în străinătate (dr. B. Boškova, dr. K. Dočev, dr. D. Vladimirova-Aladjova, regretatul dr. D. Ivanov, dr. M. Tzoev, I. Băčvarov ș.a.). De asemenea, și în ceea ce privește cercetarea arheologică, de un real folos — după cum lmi mărturiseau și colegii bulgari — le-a fost prezența echipelor de specialiști străini. În prezent, după cite am aflat, se află în Bulgaria mai multe expediții (12 ?), care întreprind cercetări arheologice în colaborare cu forțele autohtone (din Polonia, R.F.G., U.R.S.S., R.D.G., Olanda, S.U.A., Franța, Japonia, Italia etc.). În afară de un util schimb de experiență privind metodologia de investigare, instituțiile străine angajate în asemenea întreprinderi au donat unităților bulgare de profil xerox-uri, aparatură de laborator și — pentru cercetări speciale (de ex. destinate arheologiei subacvatice), cărți și reviste de specialitate sau au acordat burse de studii, studii de documentare, organizînd, adesea, și diverse manifestări științifice comune ș.a.m.d. Rezultatele fecunde ale acestei colaborări s-au dovedit profitabile în egală măsură pentru toți partenerii. Drept urmare, am constatat cu bucurie nivelul ridicat, care au început să-l aibă publicațiile de specialitate, mult diversificate și tipărite în condițiuni grafice dintre cele mai bune, multe dintre ele apărînd în limbi străine de largă circulație.

Cîteva excursii sau vizite scurte la șantieri arheologice sau monumente istorice mi-au dat, în același timp, prilejul să înțeleg mai bine istoria Bulgariei și, de ce nu, să mălas încîntat de spectaculoasa frumusețe a locurilor. Printre acestea, trebuie să menționez Tzarevetul (Veliko Tărnovo), cuibul de vulturi al lui Petru, Asan, Ioniță și al cerosalți conducători ai primului sau al celui de-al doilea Imperiu românobulgar; apoi, m-aș opri asupra Varnei antice (condus

de către dr. M. Lazarov). Însoțit de către dr. Vanja Popov, pentru a ajunge la Șandanski am călătorit de-a lungul splendidei văi a Strumei (Strymon), presărată cu cetăți antice sau medievale, agățate de virfurile stâncoase. Un peisaj din ce în ce mai meridional, culminând cu mirificul Șandanski, oraș în curs de racordare la cele mai înalte exigențe ale turismului internațional și ale cărui clădiri suprapun numeroase vestigii aparținând aproape tuturor epocilor istorice. Așezări neolitice, necropole tracie sau traco-române, diverse mozaicuri, monumente bizantine, biserici și mănăstiri bulgare, hoteluri cu un înalt confort, vile și căsuțe cochete — totul presărat în mijlocul unei vegetații tipice, alcătuită din smochini, castani, pișci, cași, lauri, vișă de vie ș.a.m.d. Colțul opus al Bulgariei spre nord-est, ascunde alte minunății istorice și naturale. Ghizii mei, soții dr. Dočka Vladimirova-Aladjova și dr. Živko Aladjov, mi-au dezvăluit pe îndelete frumusețile celor două cele mai interesante locuri și monumente de la Šumen, Pliska, Madara și Preslav. Cu această ocazie mi s-a întărit convingerea că un aport considerabil — dacă nu hotărâtor — la înflorirea acestor centre din Evul Mediu timpuriu — bineînțeles, într-un grad variabil — l-a avut și factorul autohton, traco-roman, transmițător al elementelor de civilizație antică, precum și cel bizantin. De altfel, chiar la inegalabila Madara, însoțitorii ma recunoșteau că, în acel loc, multe din obiectivele, atribuite până nu demult bulgarilor, se pare că au o sorginte tracă sau traco-romană.

Înainte de a încheia, socot util să mă opresc ceva mai mult asupra importanțelor descoperiri ale regretatului Bogdan Sultov¹, fiind seamă și de interesul arheologilor români privitor la materialele respective. Este vorba, după cum se știe, de atelierele și cuptoarele pentru produs ceramica de la Hotnița, Pavlikeni și Butovo. Prima categorie, asupra căreia vom stărui, o reprezintă așa-numitele afumători sau fructiere, cunoscute în bibliografia străină sub numele de *calice à encens*, *Räucherkerlch* sau *Räucherschalen*. Această formă ceramică a apărut și la nordul Dunării, în castre sau în necropolele și așezările civile din preajma acestora: Romula², Mălăești³, Drobeta⁴, Buciumi⁵ și Sarmizegetusa⁶. De asemenea, nu demult, la Tyras — s-au găsit alte două afumători similare (fig. 1/2)⁷. Renunțăm la descrierea acestei ceramici; de altfel — destul de familiară specialiștilor. Reținem, doar că, în ceea ce privește descoperirile menționate, ele se pot data în secolele II—III e.n.⁸ Pe de altă parte, diseminarea acestei forme a fost pusă în strânsă relație cu prezența trupelor din zonele granițelor întărite de pe Rin, Dunăre și din Britania⁹. De obicei, se pare că producția era organizată local¹⁰, deși, cel puțin — la Mălăești

și Tyras, trebuie să admitem și pătrunderea unor importuri dinspre Moesia Inferior.

O altă categorie ceramică, care ne-a atras atenția, este reprezentată de ceștile dacice (cățui), găsite la sudul Dunării, în toate cele trei centre amintite (Hotnița, Pavlikeni și Butovo). Pe lângă exemplarele lucrate cu mla, în tehnica tradițională, de la Butovo (fig. 2/2-5), se remarcă însă și apariția unor cești asemănătoare, dar, de această dată, lucrate la roată, atât la Pavlikeni (fig. 2/1), și la Butovo (fig. 2/3), cât și la Șviștov, Novae, Veliko Tărnovo (Tzarevets) și Nicopolis ad Istrum¹¹. Cești (cățui) dacice lucrate la roată s-au găsit și în stațiunile pre-romane de la Bitca Doamnei și Poiana¹², așa încât se poate presupune, că, și în cadrul acestei ceramici atât de conservatoare — probabil, datorită destinației sale —, se trecea la adoptarea tehnicii „de vîrf”, ezența ceștilor „dacice” — lucrate cu mla sau la roată — în complexele arheologice de la sudul Dunării, ca și a altor categorii ceramice, de asemenea — cu o sorginte dacică (fig. 2/4), necesită câteva întrebări și răspunsuri. Materialele respective constituie dovezi neluocase privind existența elementului geto-dac la sudul Dunării, plină — cel puțin — în secolele II—III e.n. Originea lor poate fi diversă: pre-romană (dar, din nefericire — știm prea puțin despre situația etno-culturală a acestui spațiu dinaintea de cucerirea romană); în urma unor colonizări masive din secolul I e.n. sau mai târziu; prezența în unitățile militare a unor recruti de la nordul fluviului; în sfârșit cel mai plauzibil, se poate ca toate cele trei posibilități să corespundă unor realități istorice. Ipoteza că astfel de „fosile-directoare” nu pot fi atribuite numai unui grup etnic și că erau destinate exportului peste Dunăre¹³ — nu rezistă unei tratări critice. Este știut că ceștile (cățui), peste tot unde apar, atestă o certă prezență a elementului geto-dac; iar prezumția că se exportau asemenea cești, confecționate cu mla, este neverosimilă. În orice caz, optica noastră despre romanitatea sud-dunăreană trebuie revăzută iar strînsa unitate originară cu cea de pe malul stîng nu mai poate fi acum pusă la îndoială.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

LIST OF FIGURES

Fig. 1. Censers made by wheel: 1, 3-4, Butovo; 2 Tyras; 5-6, Hotnița. According B. Sultov (1, 3-6) and I. B. Klejman, N. A. Son (2).

Fig. 2. Cups: 1 Pavlikeni (by wheel); 3, Butovo (by wheel); 2, 5, Butovo (hand-modelled). Pots: 4, Hotnița (hand-modelled); 6, Butovo (hand-modelled). According B. Sultov.

¹ B. Sultov, *Ceramic Production on the territory of Nicopolis ad Istrum (IInd-IVth century)*, Terra Antiqua Balcanica, I, Godišnik na Sofijskaja Universitet „Kliment Ohridski Istorickij fakultet” — Annuaire de l'Université de Sofia „Kliment Ohridski”, Faculté d'histoire, Sofia, 1985.

² Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 116-118, 208 și pl. LXI/748-752 și pl. LXII/753-760.

³ Gr. Florescu, E. Bujor, în *SCIV*, 4, 1955, 1-2, p. 276 și pl. 1/1.

⁴ Nr. Inv. II/208 (Cf. Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 117 și nota 700).

⁵ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 50-51 și pl. XXV-XXVI.

⁶ În vitrinele muzeului din Deva se află două asemenea exemplare nepublicate, găsite la Sarmizegetusa și care aparțin tipurilor 1 și 2 (Nr. Inv. 22 942 ?), potrivit clasificării întocmite de către Gh. Popilian (*op. cit.*, p. 116). Cu toate insistențele mele la respectiva instituție — nu am reușit să obțin date suplimentare, fotografiile sau desene.

⁷ I. B. Klejman, N. A. Son, *Западнополюнтийские и провинциально-романские культурно-экономические связи Тирас, в Материалы по археологии Северного Причерноморья*, Kiev, 1983, p. 51-52 și fig. 1.

⁸ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 116-117; B. Sultov, *op. cit.*, p. 21-23 și 26-29.

⁹ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 117-118 și nota 708, p. 117.

¹⁰ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *op. cit.*, p. 50-51; Gh. Popilian *op. cit.*, p. 116 și urm.

¹¹ B. Sultov, *op. cit.*, p. 88.

¹² A. Buzilă, *Despre ceramica daco-getică lucrată cu roata de la Bitca Doamnei, Piatra Neamț*, în *MemAntiq*, 4-5, 1972-1973 (1976), p. 101-102 și fig. 4/6, 25/1.

¹³ B. Sultov, *op. cit.*, p. 88-89.

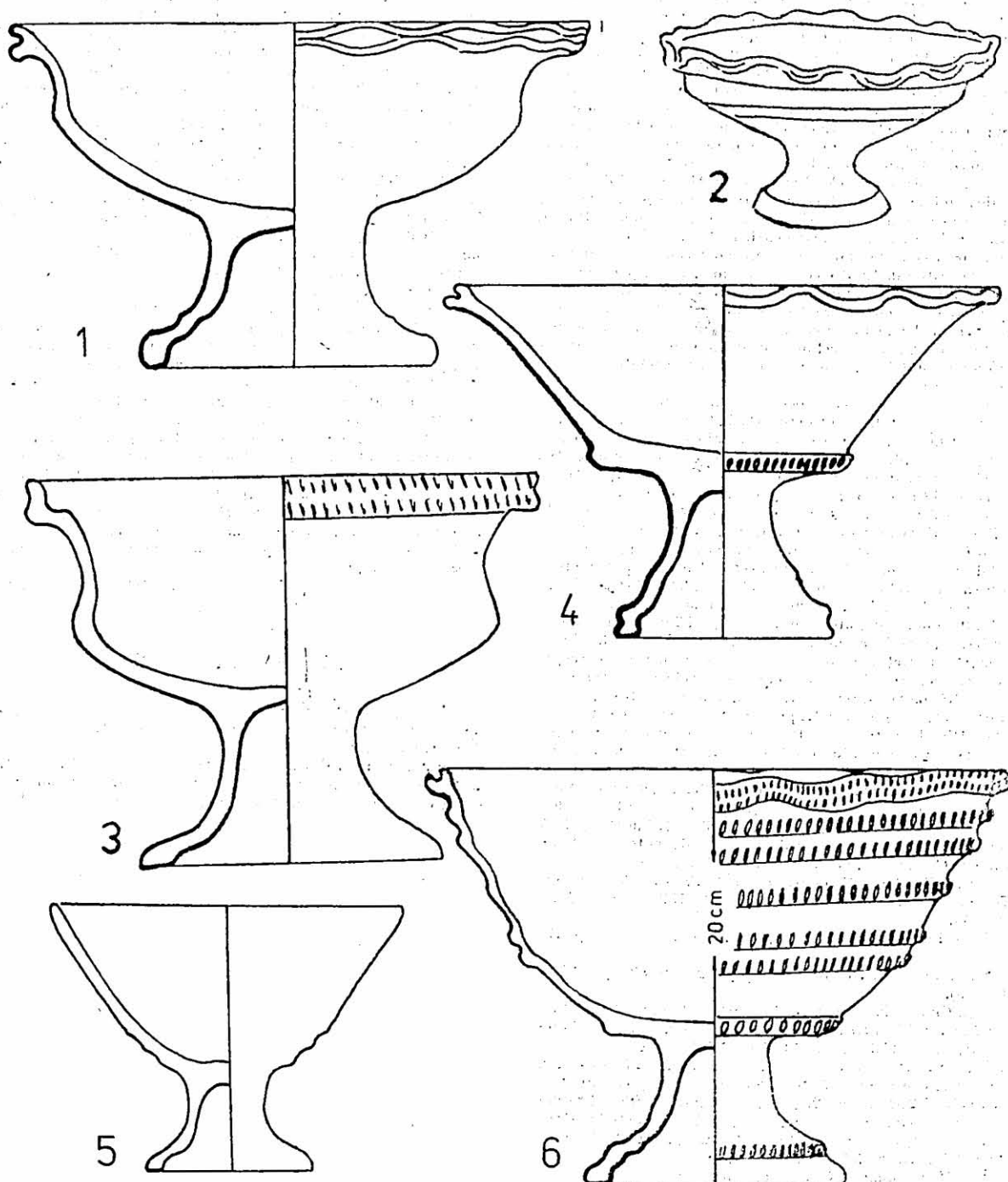

Fig. 1. Afumători lucrate la roată; 1, 3-4, Butovo; 2, Tyras; 5-6, Holnița. După B. Sultov (1, 3-6) și I. B. Klejman, N. A. Son (2).

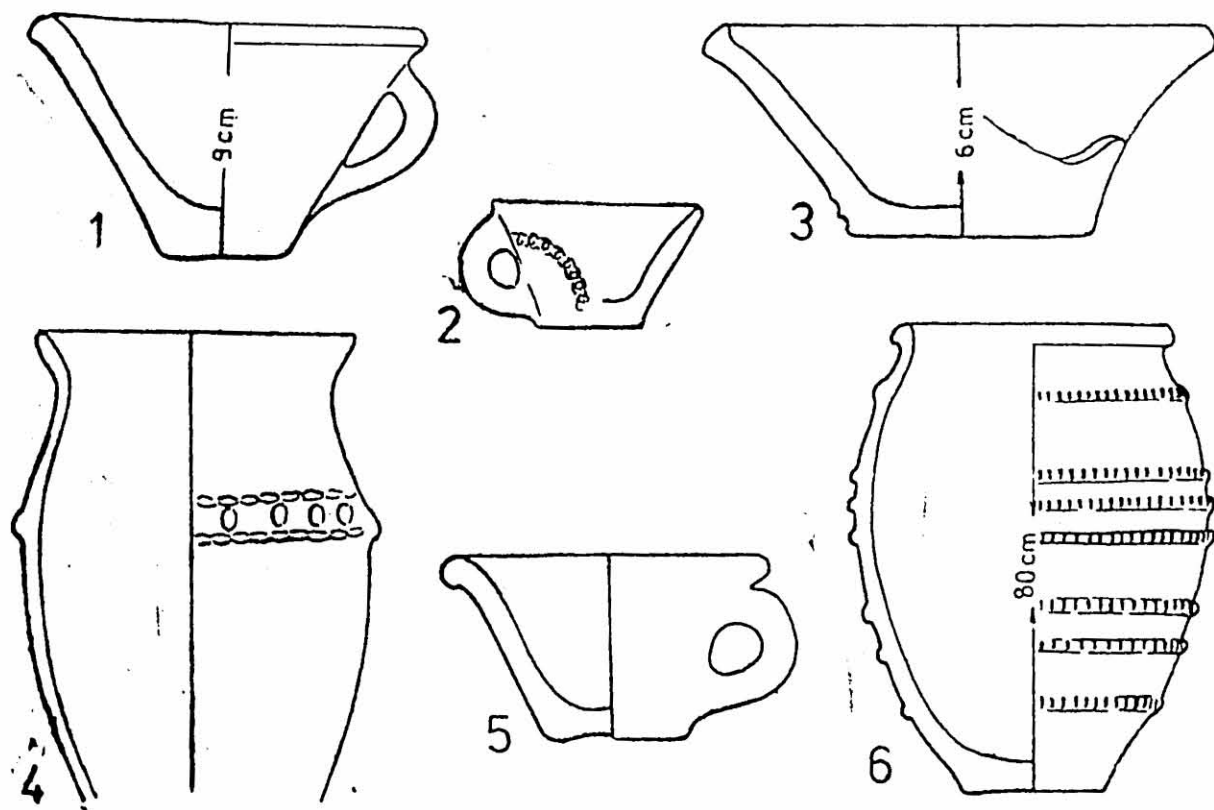

Fig. 2. Cești: 1, Pavlikeni (la roată); 3, Butovo (la roată); 2, 5, Butovo (cu mîna). Vas-borcan: 4 Ilotnița (cu mîna); 6, Butovo (cu mîna). După B. Sultov.

PROFESORUL BUCUR MITREA LA 80 DE ANI

Astăzi, în oricare dintre domeniile tot mai limitate ale cunoașterii există un moment cînd se produce o cotitură, cînd specialitatea respectivă capătă o amploare și o profunzime de asemenea dimensiuni, încît impactul său asupra ramurii din care face parte, ca, de multe ori, și asupra societății în ansamblu ei, conduce la astfel de rezultate, încît chiar se poate crede că s-a ivit o nouă știință. De fapt, mutațiile produse nu fac altceva decît să ridice pe o treaptă nouă cercetarea corespunzătoare, deși — totodată — aceasta devine altă de radical schimbată, încît, în mod practic în adevăr, putem considera că, în final, pe această cale a luat naștere o altă știință. În această ordine de idei, cum am putea aprecia de pildă, chimia de la începutul veacului al XIX-lea, comparativ cu cea de la sfîrșitul secolului nostru? Sau, mai concludent, în ceea ce ne privește, știința istorică — raportată la același interval de timp? Nu mai puțin adevărat este că, în anumite sectoare — deosebi cele aparținînd științelor umaniste — astfel de modificări fundamentale nu se produc și nu sînt vizibile peste noapte, ci, mai cu seamă, au loc prin intermediul unor acțiuni nespectaculoase, dar avînd un fel precis și fiind însoțite întotdeauna de perseverență și metodă, cu finalitate vădită abia după un timp, mai mult sau mai puțin îndelungat. Însă, de asemenea, nu putem omite faptul că în majoritatea covârșitoare a cazurilor, astfel de momente de cotitură au fost marcate și decise de activitatea unor personalități, ale căror nume rămîn înscrise cu majuscule în istoriile științelor respective. Din acest punct de vedere, progresul realizat de către numismatica românească în ultimele decenii, ca și menținerea legăturilor cu lumea științifică internațională — în măsura în care acest lucru a fost cît de cît posibil —, se datorează în cea mai mare măsură profesorului Bucur Mitrea.

Descendent al unei familii din acest străvechi leagan al românismului, care ne-a dăruit atîtea valori intelectuale, fiind vorba de Rășinariul Sibiului, Bucur Mitrea a văzut aici lumina zilei la 23 octombrie 1909. În satul natal a urmat cursul primar, după care și-a continuat studiile la renumitul liceu „Gheorghe Lazăr” din Sibiu, pe care l-a absolvit cu succes în 1928. În anul 1931 termină, calificat „Magna cum laude”, Facultatea de Litere și Filosofie din București, bucurîndu-se de îndrumarea competență a unor dascăli de mare valoare, cărora le va păstra o amintire neștersă, mai ales lui Scarlat Lambrino.

Tînărul licențiat va fi numit, în 1932, bibliotecar al Seminarului de Istorie Antică al facultății amintite, pentru ca, din 1936 și pînă în 1940, să funcționeze ca profesor titular de istorie în liceul din Găești. În aceeași vreme, calitățile sale recunoscute de cercetători l-au recomandat pentru o specializare în cadrul Școlii Române din Roma (1936—1938). Aici va elabora teza de doctorat (*Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*), susținută de asemenea, cu succes („Magna cum laude”), în anul 1940, și care va fi publicată abia în 1945, în volumul X al seriei *Ephemeris Dacoromana*. Lucrarea respectivă constituia, în

acel timp, prima sinteză românească privind această importantă categorie de antichități, pe care o reprezintă monedele. Prin acurba informației și logica metodei ea păstrează și-și va menține încă multă vreme calitățile specifice unei opere de referință.

Asistent la catedra de Istorie Antică a facultății bucureștene (1941—1948), și apoi, conferențiar la Institutul de Arhivistică și Muzeografie din capitală, cariera sa universitară a stat continuu sub semnul vicisitudinilor vremii. Amintim în acest sens, de acel „intermezzo” silit, cauzat de război, cînd și-a întrerupt munca sa dragă și a avut parte doar de întâmplări — în care viața îi era adesea pusă în pericol. Din aceste peripeții mi-a relatat și una, deosebit de impresionantă prin dramatismul și, totodată, semnificația ei. Astfel, în retragerea din Crimeea, doar un volum din *Dacia* (probabil, 9—10/1941—1944) — la care contribuise și pe care, abia primit, îl păstra cu sfințenie în raniță, l-a salvat de urmările exploziei unui obuz, tomul respectiv fiind sfîrtecat de schije. Tristă soartă pentru carte în vreme de război! Însă, nici anii de după război n-au fost mai ușori. Tot acum, din anul 1944 și pînă la pensionarea sa în 1975, în calitate de cercetător principal gr. III (I?), profesorul Bucur Mitrea a condus neîntrerupt Sectorul numismatic al Muzeului Național de Antichități și al Institutului de Arheologie București. Cu meticulozitate și înalt profesionalism, ulterior alăturîndu-se și alții (printre care Constantin Preda, regretata Maria Chițescu, Gheorghe Poenaru Bordea, Nina Nicolae și, mai recent, Eugen Nicolae), Bucur Mitrea a reușit să organizeze la nivel internațional colecția de monede a institutului. Numai cine a lucrat în domeniul numismaticei înțelege ce efort a însemnat aceasta: inventariere, fișiere cu descoperirile existente în institut sau pe întreg teritoriul țării, mulaje ș.a.m.d. Prin schimburi și insistențe sale personale o frumoasă bibliotecă de specialitate — împreună cu numeroase exemplare și legate prin propriile-i cheltuieli și donate apoi institutului — s-a adunat treptat în rafturile mult iubitului său cabinet, unde au stat permanent la dispoziția tuturor specialiștilor din țară. Întreprinzînd acestea, ca și altele, Bucur Mitrea a realizat concomitent și o valorificare masivă a documentului numismatic, atît prin studii de sinteză și interpretare istorică, cît și prin comunicări a descoperirilor (*Cronica* inițiată în *SCIV(A)* și *Dacia* constituie o pildă grăitoare). Acum și aici nu vom încerca să analizăm creația sa științifică, care ne depășește posibilitățile prin amploare și profunzime. Însă, vom menționa totuși că, începînd de la semnele premonetare și pînă la emisiunile medievale tirzii și medalii, toate domeniile numismatice au constituit, mai mult sau mai puțin, obiectul preocupărilor sale. Aceași muncă serioasă și asiduă a depus-o și în ceea ce privește cercetările arheologice. Nenumărate sînt șantierele la care a participat profesorul (Zimnicea, Dinogetia, Noviodunum, Suceava, Cetatea Neamțului, Spanțov, Gogoși-Cacaliți, Satu Nou, Independența, Sultana, Izvoru, Alexandru Odobescu, Olteni etc.) și cărora le-a consacrat articole și cărți

De asemenea, ele îmbrățișează o vastă perioadă de timp, întinsă din preistorie până la sfârșitul Evului Mediu. Credințioșii concepției sale, privind continuu racordarea a cercetărilor românești la cele mondiale, contribuțiile sale la *Numismatic Literature*, *Coin Hoards*, *Fasti Archaeologici* și altele au avut menirea nu numai să comunice realizările noastre de specialitate, dar să și le pună într-un dialog continuu cu numismatica internațională de vîrf. Publicația *Studii și cercetări de numismatică*, a cărei apariție și structură sînt strîns legate de numele său, constituie, de asemenea, în această direcție, o dovadă concludentă. Rareori, cînd a avut prilejul a participat activ la diferite manifestări științifice internaționale, dintre care amintim: congresele de numismatică de la Roma (1961), Copenhaga (1967), New York (1973), Berna (1979), Congresul mondial de istorie de la Moscova (1970) ș.a.

De-a lungul anilor, cu multă perseverență, competență și disponibilitate, Bucur Mîltea a îndrumat nenumărați începători în ale numismaticei, le-a dat sfaturi, i-a încurajat și sprijinit. Demn de relevat este și faptul că, totdeauna, nu încerca să-și impună, opinia, lăsînd colaboratorului libertatea de opțiune. Mai mult, atunci cînd păreri sale nu i se păreau suficiente susținute, revenea și, cu eleganță, admitea o demon-

strație mai convingătoare. Noi, toți cei care am fost, într-un fel sau altul, în preajma sa, n-am avut decît de câștigat, atît în plan științific, cît și în cel moral.

„Meritul științific” (el. III, 1966), premiile „Vasile Pârvan” ale Academiei, din anii 1946 (pentru lucrarea din *Ephemeris Dacoromana*) și 1967 (*Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*) sau alegerea sa ca membru de onoare al diferitelor societăți (Societatea Numismatică Română, 1938; Numismatics International, Dallas, 1973; American Numismatic Society, 1973; Société Royale de Numismatique de Belgique, 1978; Société Française de Numismatique, 1979; International Numismatic Commission, London, 1979; International Association for Classical Archaeology, Roma etc.) sînt recunoașteri meritate ale muncii și calităților sale.

Acum, cu ocazia împlinirii vârstei de 80 de ani, noi, foștii săi învățăcei și colaboratori, ca și întreaga breaslă numismatică, exprîmîndu-ne dorința de a-l avea cît mai mult timp în mijlocul nostru, de a-l asculta sfaturile și amintirile, de a-și realiza cît mai bine ale sale viitoare proiecte de cercetare, urăm profesorului Bucur Mîltea un călduros și, din inimă, AD MULTOS ANNOS!

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

LISTA LUCRĂRILOR ȘTIINȚIFICE

1. Notă asupra unor tezaure de monede descoperite în Dacia, în *RIR*, 5-6, 1935-1936, p. 455-459.
2. O sabie dacică pe un monument roman în Britania, în *RIR*, 9, 1939, p. 264-270.
3. Il problema delle monete anelli della Dacia, în *Dacia*, 7-8, 1937-1940, p. 147-158.
4. Le monete urbiche e coloniali in Dacia, în *Atti del V-a Congresso di Studi Romani*, Roma, 1940, estratto, 11 p.
5. Le trésor de Fărcașele (Romania) et la pénétration commerciale romaine républicaine dans la Petite Valachie, în *Dacia*, 9-10, 1941-1944, p. 359-405.
6. Une lampe chrétienne de la Transylvanie, în *Dacia*, 9-10, 1941-1944, p. 507-511.
7. Penetrations commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista, în *ED*, 10, 1945, 157 p.
8. Intagiul creștin de la Turda, în *RIR*, 16, 1946, p. 51-62.
9. Tezaurul de la Roata, Vlașca, în *BSNR*, 38-41, 1944-1947, p. 35-43.
10. Cercetări și sondajii arheologice și numismatice, în *Studii*, 2, 1949, 1, p. 145-151.
11. Pătrunderea slavilor la Dunărea de Jos. Rezultatul săpăturilor arheologice de la Dinogitia, în *SCIV*, 1, 1950, 1, p. 69-74 (în colaborare).
12. Raport sumar asupra campaniei de săpături arheologice de la Zimnicea, în *SCIV*, 1, 1950, 1, p. 93-102 (în colaborare).
13. Săpăturile de la Garvăn (Dinogitia), r. Măcin, în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 19-49 (în colaborare).
14. Șantierul Garvăn (Dinogitia), în *SCIV*, 3, 1952, p. 394-421 (în colaborare).
15. Descoperirea monetară de la Sfințești (Telcorman), în *Materiale*, 1, 1953, p. 507-522.
16. Monede din timpul republicii romane descoperite la Ișalnița (Dolj), în *Materiale*, 1, 1953, p. 543-587 (în colaborare).
17. Șantierul Suceava, în *SCIV*, 4, 1953, 1-2, p. 335-393 (în colaborare).
18. Șantierul Spanjov, în *SCIV*, 4, 1953, 1-2, p. 220-239 (în colaborare).
19. Tezaurul monetar de la Ruși - Sibiu și acțiunea carpilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul, în *SCIV*, 4, 1953, 3-4, p. 611-640.
20. Un tezaur de monede dacice descoperit la București de o echipă de muncitori a întreprinderilor Sfatului Popular, în *SRIR*, 1, 1954, p. 290-302.
21. Problema populației geto-dace în Muntenia în secolul al IV-lea e.n., în *SRIR*, 1, 1954, p. 105-118.
22. Șantierul arheologic Suceava-Celtea Neamșului, în *SCIV*, 5, 1954, 1-2, p. 257-324 (în colaborare).
23. Contribuții numismatice la cunoașterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia, în *SCIV*, 5, 1954, 3-4, p. 467-486.
24. L'incursion des Carpes dans la Dacie au temps de Philippe l'Arabe, et l'enfouissement des trésors monétaires, în *NEH*, 1955, p. 140-160.
25. Săpăturile de salvare de la Gogoșari și Gacaleși (r. Giurgiu, reg. București), în *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p. 626-642 (în colaborare).
26. Șantierul arheologic Garvăn-Dinogitia, în *SCIV*, 6, 1955, 3-4 p. 713-752 (în colaborare).
27. Șantierul arheologic Suceava-Celtea Neamșului, în *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p. 753-818 (în colaborare).
28. Contribuții numismatice la istoria triburilor dacogetice din Moldova în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. în *SCIV*, 7, 1956, 1-2, p. 159-177.
29. Tezaurul monetar de la Fotoș și pătrunderea comercială romană în estul Daciei în secolul I e.n., în *Materiale*, 2, 1956, p. 643-684 (în colaborare).
30. Descoperirile de monede romane din așezarea geto-dacă de la Poiana și importanța lor istorică, în *SCIV*, 8, 1957, 1-4, p. 165-182.
31. Descoperirea monetară de la Tămădăul Mare (reg. București) și problema monedelor celților boi în Dacia, în *SCN*, 1, 1957, p. 19-20.
32. La migration des Goths reflète par les trésors de monnaies romaines enfouies en Moldavie, în *Dacia*, N. S., 1, 1957, p. 229-236.
33. Cîteva tezaure și descoperiri monetare în regiunea Bacău, în *SCN*, 1, 1957, p. 474-476 (în colaborare).
34. Cu privire la tezaurul monetar de la Flămînda-Cremenari (Argeș), în *SCN*, 1, 1957, p. 407-410.
35. Șantierul arheologic Garvăn (Dinogitia), în *Materiale*, 4, 1957, p. 195-209 (în colaborare).
36. Săpăturile de salvare de la Noviodunum în *Materiale*, 4, 1957, p. 155-174 (în colaborare).
37. Legăturile comerciale ale geto-dacilor cu Republica romană, reflectate în descoperirile monetare, în *SCN*, 2, 1958, p. 123-238.
38. Monedele orașelor Dyrrhachium și Apollonia în Moldova, în *SCN*, 2, 1958, p. 27-93.
39. Découvertes récentes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine, în *Dacia*, N. S., 2, 1958, p. 493-498.
40. Descoperiri recente de monede antice de pe teritoriul Republicii Populare Române, în *SCIV*, 9, 1958, 1, p. 150-156.
41. Mogilnik v selo Independența i pogrebenje v selo Conconi, în *Dacia*, N. S., 3, 1959, p. 473-483.
42. Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea), în *Materiale*, 6, 1959, p. 461-473 (în colaborare).
43. Săpăturile arheologice de la Garvăn, în *Materiale*, 5, 1959, p. 565-586 (în colaborare).
44. Săpăturile de la Satu-Nou (r. Adamclissi, reg. Constanța), în *Materiale*, 5, 1959, p. 535-542 (în colaborare).
45. Săpăturile de salvare de la Alexandria, în *Materiale*, 5, 1959, p. 175-181 (în colaborare).
46. Săpăturile de la Garvăn, în *Materiale*, 6, 1959, p. 629-651 (în colaborare).

47. Săpăturile de la Satu Nou, în *Materiale*, 6, 1959, p. 579—592 (în colaborare).
48. Descoperiri recente de monede antice pe teritoriul RPR, în *SCIV*, 10, 1959, 1, p. 156—160.
49. Découvertes récentes de monnaies anciennes sur le territoire de la République Populaire Roumaine, în *Dacia*, N. S., 3, 1959, p. 603—605.
50. Expoziția tezaurului restituit de Uniunea Sovietică : colecția numismatică : moneda antică, București, 1959, p. 7—13 + 7 fig. în text.
51. Nekotorye dannye o mogilnikach a truposozhenje iz Satu Nou (Dobrogea), în *Materialj i issledovanija po arheologii jugozapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki*, 2, Chișinău, 1960, p. 279—294.
52. Carpi și dacii liberi în sec. III—IV, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 637—647.
53. Numismatische Forschungen und Münzfunde in der Rumänischen Volksrepublik in den Jahren 1944 bis 1957, în *Numismatische Literatur, Osteuropas und des Balkans*, 1/1 Graz, 1960, p. 28—41.
54. Două tuburi dintr-o conductă de apă din epoca feudală timpurie descoperite la Căscioarele, în *SCIV*, 11, 1960, 2, p. 435—439.
55. Fragmente de cazan hunic descoperite în sud-estul Munteniei, în *SCIV*, 11, 1960, 1, p. 155—158 (în colaborare).
56. Cinsprezece ani de activitate numismatică în R.P.R. Bibliografie, în *SCN*, 3, 1960, p. 603—620.
57. Descoperiri de monede antice pe teritoriul R.P.R., în *SCIV*, 11, 1960, 1, p. 189—193.
58. Découvertes récentes de monnaies anciennes sur le territoire de la République Populaire Roumaine, în *Dacia*, N. S., 4, 1960, p. 57—591.
59. Un mic tezaur de monede bizantine de bronz din secolele XII—XIII, în *SCN*, 3, 1960, p. 497—499.
60. Cu privire la monedele din Apollonia și Dyrhachium găsite la Tileagd (reg. Oradea), în *SCN*, 3, 1960, p. 465—466.
61. Notă suplimentară despre tezaurul de la Vișoara, în *SCN*, 3, 1960, p. 449—450.
62. Un cimitir geto-dacic în sud-vestul Dobrogei, în *Omagiu lui C. Datcovicu*, București, 1960, p. 409—413.
63. Gli scavi di Satu Nou, în *Fasti arheologici*, 13, 1 138; 14, 1 158; 15, 1 176.
64. Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales, în *StCl*, 3, 1961, p. 83—88.
65. Beiträge zum Studium der hunnischen Altertümer. Zwei hunnische Kesselgriffe aus dem südlichen Muntentien, în *Dacia*, N. S., 5, 1961, p. 549—558.
66. Șantierul arheologic Satu Nou. Necropola feudală timpurie nr. 1, în *Materiale*, 7, 1961, p. 551—560.
67. Săpăturile de salvare de la Sultana, în *Materiale*, 7, 1961, p. 531—539.
68. Săpăturile de salvare de la Independența (r. Călărași), în *Materiale*, 7, 1961, p. 495—501 (în colaborare).
69. Săpăturile de salvare de la Satu Nou. Cimitirul geto-dacic I, în *Materiale*, 7, 1961, p. 283—289 (în colaborare).
70. Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia), în *Materiale*, 7, 1961, p. 583—596 (în colaborare).
71. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.P.R., în *SCIV*, 12, 1961, 1, p. 144—153.
72. Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie, în *Dacia*, N. S., 5, 1961, p. 583—593.
73. Concerning a Corpus of Roman Monetary Discoveries Intra et Extra Fines Imperii Romani Repertae, în *Dacia*, N. S., 6, 1962, p. 509—514.
74. Un instrument muzical din perioada feudală timpurie descoperit la Bisericești-Garvăn, în *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 197—199.
75. Două morminte sarmatice descoperite în Muntenia, în *SCIV*, 13, 1962, 2, p. 431—435.
76. Șantierul Independența, în *Materiale*, 8, 1962, p. 609—614 (în colaborare).
77. Săpăturile de salvare de la Spanjov (r. Olenița), în *Materiale*, 8, 1962, p. 615—621 (în colaborare).
78. Șantierul Sultana (r. Olenița), în *Materiale*, 8, 1962, p. 667—674.
79. Săpăturile de la Satu Nou. Necropola feudală timpurie (r. Adameli, reg. Constanța), în *Materiale*, 8, 1962, p. 643—647.
80. Șantierul Satu Nou. Necropola geto-dacă, în *Materiale*, 8, 1962, p. 369—372 (în colaborare).
81. Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia), în *Materiale*, 8, 1962, p. 675—692 (în colaborare).
82. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.P.R., în *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 215—223.
83. Monnaies antiques et byzantines découvertes peu ou moins récemment en Roumanie, în *Dacia*, N. S., 6, 1962, p. 533—541.
84. La migration des Goths reflétée par les trésors de monnaies enfouis en Moldavie, în *Bibliotheca Classica—Orientalis*, 6, 1963, p. 325—326.
85. Numismatische Forschungen und Münzfunde in der Rumänischen Volksrepublik in den Jahren 1944—1957, în *Numismatische Literatur Osteuropas und des Balkans*, 2, 1963, p. 37—57.
86. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.P.R., în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 466—474.
87. Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine, în *Dacia*, N. S., 7, 1963, p. 589—599.
88. Découvertes récentes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie (Dacia, 2, 1958), în *Bibliotheca Classica Orientalis*, 6, 1963, p. 326—327.
89. Quelques problèmes ayant trait aux nécropoles de type Sântana—Tcherniakhov découvertes en Valachie, în *Dacia*, N. S., 8, 1964, p. 211—237 (în colaborare).
90. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.P.R., în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 568—580.
91. Découvertes anciennes et plus récentes de monnaies antiques et byzantines dans la République Populaire Roumaine, în *Dacia*, N. S., 8, 1964, p. 371—384.
92. Necropoli birituale dell' epoca delle migrazioni, în *Fasti arheologici*, 16, 1964, p. 474—475.
93. Per un Corpus di ripostigli di monete romane, în *Atti del Congresso Internazionale di Numismatica*, Roma, 1961, 2, Roma, 1965, p. 443—448.
94. Descoperirile monetare și legăturile de schimb ale cetății Histria cu populațiile locale în sec. V—IV, i.e.n., în *StCl*, 7, 1965, p. 143—167.
95. Stateri de aur de la Alexandru cel Mare descoperiți într-o așezare geto-dacă din estul Munteniei, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Jași*, București, 1965, p. 73—79.
96. Monede antice și feudale descoperite la Zimnicea, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 239—260.
97. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.S.R., în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 605—618.
98. Découvertes récentes ou plus anciennes de monnaies antiques en Roumanie, în *Dacia*, N. S., 9, 1965, p. 489—501.
99. Necropole din secolul al IV-lea en. în *Muntenia*, București, 1966, 403 p. (în colaborare).
100. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.S.R., în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 415—427.
101. Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie, în *Dacia*, N. S., 10, 1966, p. 403—414.
102. Unele descoperiri arheologice de la Curcani (r. Oltenița) în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 537—549 (în colaborare).
103. Independența. La nécropole du IV-e siècle, în *Jan Filip, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte*, 1, Praga, 1966, p. 529—530.
104. Les monnaies de la Dacie, în *Jan Filip, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte*, 1, Praga, 1966, p. 260—261.
105. Hunedoara, type monétaire, în *Jan Filip, Enzyklopädisches Handbuch...*, 1, Praga, 1966, p. 518.
106. Unele probleme în legătură cu necropola prefeudală de la Isvoru (r. Giurgiu), în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 443—461.
107. Tezaurul monetar de la Oboroceni, în *ArhMold*, 5, 1967, p. 81—124 (în colaborare).
108. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.S.R., în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 189—202.

109. *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, in *Dacia*, N. S., 11, 1967 377—393.
110. Cu privire la tezaurul monetar roman imperial de la Săpata de Jos și prăbușirea limesului transalutan, in *SCN* p. 4, 1968, p. 197—206.
111. Observații numismatice și istorice asupra tezaurului de monede romane imperiale descoperite la Ionești-Gopori, in *SCN*, 4, 1968, p. 209—222.
112. Moneda republicană romană și unitatea lumii geto-dace, in vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 53—68.
113. Descoperirea monetară romană republicană din comuna Mihai Bravu (jud. Ilfov), in *SCN*, 4, 1968, p. 373—379.
114. Oboli ungurești din prima jumătate a secolului al XII-lea descoperiți în Muntenia, in *SCN*, 4, 1968, p. 409—412.
115. Un sigiliu de plumb al lui Germanos al II-lea, patriarh al Constantinopolului, in *SCN*, 4, 1968, p. 253—261.
116. Bibliografia numismaticii românești, 1960—1967, in *SCN*, 4, 1968, p. 467—487.
117. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.S.R. in *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 169—182.
118. *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, in *Dacia*, N. S., 12, 1968, p. 445—459.
119. Cîteva monede romane imperiale, grecești și bizantine descoperite în împrejurimile Celeiului, in *SCN*, 4, 1968, p. 395—396.
120. Notă despre un tezaur necunoscut de monede romane republicane descoperit în Muntenia, in *SCN*, 4, 1968, p. 381—384.
121. Notă suplimentară cu privire la tezaurul de stateri de aur de la Alexandru cel Mare, descoperit la Gildău (jud. Iași), in *SCN*, 4, 1968, p. 327—329.
122. Unitatea geto-dacă, reflectată în monetăria dacă, in *AUB—Istorie*, 18, 1969, 1, p. 11—17.
123. Din activitatea arheologică românești la un sfert de veac de la eliberare, in *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 357—367.
124. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.S.R. in *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 161—171.
125. *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, in *Dacia*, N. S., 13, 1969, p. 539—552.
126. Satu Nou, distr. Adamklesi, Dobrogea. Les nécropoles I—II, in Jan Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte*, 2, Praga, 1969, p. 1 212—1 213.
127. Vrteju (type de monnaie geto-dace), in Jan Filip, *Enzyklopädisches Handbuch...*, 2, Praga, 1969, p. 1 593—1 594.
128. Spanjov (nécropole), in Jan Filip, *Enzyklopädisches Handbuch...*, 2, Praga, 1969, p. 1 353 (în colaborare).
129. Un nou tezaur de denari romani din timpul republicii descoperit în Oltenia, in *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 429—450.
130. Pe marginea tezaurului de denari romani republicani de la Ilien în Aluta, 2, 1970, 2, 1970, p. 103—107.
131. Începuturile migrației popoarelor în regiunea est-carpatică și tezaurul de la Racova-Chetriș jud. Bacău, in *Mem Antiq.*, 2, 1970, p. 252—280.
132. Contribuții la studiul circulației monetare în Dobrogea în sec. I î.e.n. Tezaurul de la Costinești, in *Pontica*, 3, 1970, p. 131—137.
133. Săpăturile de la Izvoru, in *Materiala*, 9, 1970, p. 329—335.
134. Descoperiri recente de monede antice și bizantine de pe teritoriul României, in *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 331—347.
135. *Découvertes récentes de monnaies anciennes et byzantines sur le territoire de la Roumanie*, in *Dacia*, N. S., 14, 1970, p. 465—481.
136. Scarlat Lambrino. Note bio-bibliografice, in *Bibliografia lucrărilor științifice ale cadrelor didactice*, Universitatea București, 1970, p. 315—319.
137. Tezaurul de la Păniadă, in *Apulum*, 9, 1971, p. 177—207.
138. Sur le développement de la numismatique en Roumanie in *RRH*, 10, 1971, 1, p. 118—127.
139. Problema monedelor postume de tip Filip II aflate în Dacia, in *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 165—177.
140. Două probleme de numismatică dobrogeană, in *Pontica*, 4, 1971, p. 263—268.
141. Alte drahme din Dyrrhachium descoperite în Moldova și drumul lor de pătrundere la est de Carpați: tezaurul de la Grozești, jud. Bacău, in *SCN*, 5, 1971, p. 21—38.
142. Spre revalorificarea tezaurilor de monede romane republicane: depozitul de denari de la Ilien (jud. Covasna) in *SCN*, 5, 1971, p. 81—90.
143. Reconsiderări istorice: tezaurul de la Prejmer și pătrunderea economică romană republicană în estul Daciei, in *Aluta*, 3, 1971, p. 97—117.
144. Două tezaure monetare descoperite în Oltenia, in *SCIV*, 22, 1971, 4, p. 579—591.
145. Un document numismatic din a doua jumătate a secolului al III-lea. Tezaurul de monede romane de la Olteni (jud. Vâlcea), in *SCN*, 5, 1971, p. 115—143.
146. Știri noi cu privire la un tezaur de monede romane descoperit la Islaz (jud. Teleorman), in *SCN*, 5, 1971, p. 305—326.
147. Bibliografia numismaticii românești, in *SCN*, 5, 1971, p. 399—421.
148. Un trésor du VII-e siècle découvert à Priscaca en Valachie, in *XIV-e Congrès international des Études byzantines*, Bucarest 6—12 septembre 1971, *Résumés-Communications*, București, 1971, p. 212—213.
149. Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.S.R., in *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 115—134.
150. *Découvertes récentes et plus anciennes des monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, in *Dacia*, N. S., 15, 1971 p. 395—413.
151. Die Golden an der unteren Donau. Einige Probleme im II—IV Jahrhundert, in *Studia Gothica*, 25, Stockholm, 1972, p. 81—94.
152. Două tezaure de monede antice descoperite la Brincovenesti, jud. Dimbovița, in *Valachica*, 3, 1972, p. 101—105.
153. Un tezaur de denari romani republicani și imperiali de început descoperit la Cătănești Muscel, in *Studii și comunicări*, 4, Pitești, 1972, p. 221—228 (în colaborare).
154. Monede antice și bizantine de la Păciul lui Soare, in P. Diaconu, V. Vilceanu, *Păciul lui Soare*, 1, București 1972, p. 182—211.
155. Descoperiri de monede antice și bizantine în R.S.R. in *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 133—147.
156. *Découvertes des monnaies antiques et byzantines dans la R.S.R.*, XV, in *Dacia*, N. S., 16, 1972, p. 359—374.
157. La céramique jaune de haul époque féodal de la nécropole de Sullana (dép. d'Ilfov), in *Dacia*, N. S., 17, 1973, p. 343—349.
158. Necropola feudală timpurie de la Izvoru, Giurgiu, in *Materiala*, 10, 1973, p. 209—217.
159. Descoperiri de monede antice și bizantine în R.S.R., in *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 133—152.
160. *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la R.S.R.*, XVI, in *Dacia*, N. S., 17, 1973, p. 399—416.
161. Probleme de numismatică romană în ultimul sfert de veac, in *BSNR*, 42—66, 1948—1972, 96—120, p. 23—28.
162. Un tezaur de monede romane republicane din nordul Ardealului, in *Apulum*, 12, 1974, p. 577—580.
163. Date noi cu privire la tezaurul de la celca dacică Cătănești—Muscel, in *SCIVA*, 25, 1974, 1, p. 19—33 (în colaborare).
164. Asupra unui tezaur monetar roman republican din estul Transilvaniei, in *BSNR*, 42—66, 1948—1972, 96—120, p. 75—82.
165. Un tezaur monetar din secolul al III-lea în NV Olteniei: Strimptu, jud. Gorj, in *Drobeta*, 1, 1974, pl. 55—64.
166. Circulația monedei bizantine la Dinogetta în secolul al VI-lea, in *Pontica*, 7, 1974, p. 49—72.
167. *Découvertes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, in *Dacia*, N. S., 18, 1974, p. 309—317.
168. Some News in the Ancient Numismatic of Pontus Euxinus, in *Numismatics International*, 9, 1975, 7, p. 198—200.
169. *Découvertes monétaire en Roumanie, 1974 (XVIII)*, in *Dacia*, N. S., 19, 1975, p. 318—326.
170. Descoperiri de monede în România, in *BSNR*, 67—69, 1973—1975, 121—123, p. 313—325.

171. Notă asupra tezaurului de la Scurta și începăturile cercărilor moderne a descoperirilor monetare, în *BSNR*, 67—68, 1973—1975, 121—123, p. 81—89.
172. *Smulft : descoperire monetară și arheologică în sudul Moldovei*, în *BSNR*, 67—69 1973—1975, 121—123, p. 99—103.
173. *Un tezaur monetar de la Filip Arabul în Dobrogea*, în *Pontica*, 8, 1975, p. 125—173 (în colaborare).
174. *Date noi cu privire la secolul al VII-lea. Tezaurul de la Prisaca, jud. Olh*, în *SCN*, 6, 1975, p. 113—125.
175. *Bibliografia numismaticii românești*, IV, 1970—1972, în *SCN*, 6, 1975, p. 263—279.
176. *Le trésor de Priscaca et la monnaie byzantine du VII-e siècle en Roumanie*, în *Actes du XIX-e Congrès international des études byzantines*, 3, București, 1976, p. 197—202.
177. *Daco-Romania*, ed. D. Berciu, Genève-Paris, 1976, capitolele 2 (p. 29—42), 3 (p. 75—76), 7 (p. 119—138), 8 (p. 145—148); și ediția germană (München, 1981).
178. *Découvertes monétaires en Roumanie, 1975 (XIX)*, în *Dacia*, N.S., 20, 1976, p. 287—293.
179. *Moneda la dacii din estul Transilvaniei ca element de unitate*, în *Aluta*, 6—7, 1974—1975 (1977), p. 27—33.
180. *Découvertes monétaires en Roumanie, 1976 (XX)*, în *Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 375—381.
181. *Contribuții la problema formării poporului român : necropola din secolul al VIII-lea de la Izvoru, Giurgiu*, în *Ilfov. File de istorie*, 1978, p. 105—110.
182. *Monedele și viața economică a geto-dacilor în timpul lui Burebista*, în *RMMMA*, 15, 1978, 6, p. 3—12.
183. *Unele date privind necropola de la Oinacu, Giurgiu*, în *Ilfov. File de istorie*, 1978, p. 99—104 (în colaborare).
184. *Notă despre un tezaur de monede romane imperiale din secolul al III-lea descoperit în Moldova de Jos, în Carpica*, 10, 1978, p. 185—193 (în colaborare).
185. *Date noi despre tezaurul roman republican de la Bonfești, în Carpica*, 10, 1978, p. 137—145.
186. *Un tezaur de monede romane imperiale descoperit la București*, în *RMMMA*, 15, 1978, 5, p. 64—65.
187. *Monedele pontice de daco-geții lui Burebista*, în *Pontica*, 11, 1978, p. 89—96.
188. *Découvertes monétaires en Roumanie, 1977, XXI* în *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 363—369.
189. *Un tezaur monetar restituit Suedavei*, în *SCIVA*, 30, 1979, 1, p. 63—77.
190. *Un tétradrachme athénien du Nouveau Style découvert en Dacie*, în *Numismatic and Archaeology. Essays in honor of Margaret Thompson*, Wetteren, 1979, p. 197—201.
191. *Tezaurul monetar de la Bălești, jud. Gôrj, din vremea lui Gordian al III-lea, în CercetNum.* 2, 1979, p. 15—37.
192. *Tezaurul monetar de la Panciu și legăturile economice dintre dacii de la est și vest de Carpați în timpul lui Burebista*, în *Carpica*, 12, 1980, p. 7—14.
193. *Legături economice între dacii din estul Transilvaniei și cei din Moldova*, în *Aluta*, 10—11, 1978—1979, p. 47—54.
194. *Découvertes monétaires en Roumanie, 1979 (XXII)*, în *Dacia*, N.S., 23, 1979, p. 371—376.
195. *Découvertes monétaires en Roumanie (XXIII)*, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 371—378.
196. *Bibliografia numismaticii românești*, V, 1973—1978, în *SCN*, 7, 1980, p. 171—195.
197. *Contribuții la tezaurul de la Dăeni*, în *Pontica*, 14, 1981, p. 171—179.
198. *Pentru o numismatică a așezărilor arheologice*, în *StudComSibiu*, 21, 1981, p. 49—55.
199. *Note sur un trésor de tétradrachmes du type Alexandre le Grand*, în *Dacia*, N.S., 25, 1981, p. 349—351.
200. *Effigies romaines sur les monnaies de la Macédoine et de la Dacie du II-e siècle av. n. è.* în *QTNAC*, 10, 1981, p. 247—258.
201. *O colecție de monede din Buzdu*, în *BSNR*, 70—74, 1976—1980, 124—128, p. 615—629 (în colaborare).
202. *Supliment la tezaurul de la Simburești, jud. Argeș*, în *BSNR*, 70—74, 1976—1980, 124—128, p. 215—220.
203. *Un tezaur monetar vechi românesc : Serioaștea, jud. Teleorman*, în *BSNR*, 70—74, 1976—1980, 124—128, p. 297—304.
204. *Découvertes monétaires en Roumanie — 1980 (XXIV)* în *Dacia*, N.S., 25, 1981, p. 381—390.
205. *Descoperiri monetare în România (1974—1976)*, *XVIII—XX*, în *BSNR*, 70—74, 1976—1980, 124—128, p. 559—608.
207. *Le trésor de statères d'or de Codlea*, în *Studia Paulo Naster oblata*, Leuven, 1982, p. 65—73.
207. *Roata — simbol solar pe monedele histriene*, în *Pontica*, 15, 1982, p. 89—97.
208. *Zeus Bifrons, Janus ou Kronos sur les monnaies gèto-daces*, în *La numismatique—source de l'histoire des idées*, București, 1980, p. 45.
209. *La monnaie de la ville d'Istria chez les Gèto-Daces est-carpatiques*, în *QTNAC*, 12, 1983, p. 119—133.
210. *Drahmele cetăților Dyrrhachium și Apollonia la geto-daci. Aspectul cronologic*, în *Thraco-Dacia*, 4, 1983, p. 23—31.
211. *Un tezaur de monede bizantine descoperit la Constanța* în *Pontica*, 16, 1983, p. 239—262.
212. *Izvoarele numismatice în opera lui Vasile Pârvan*, în *Carpica*, 15, 1983, p. 39—45.
213. *Un tezaur de denari romani republicani descoperit în jud. Dimbovită*, în *BSNR*, 75—76, 1981—1982 (1983), 129—130, p. 101—108 (în colaborare).
214. *Monede false grecești descoperite în Dacia. Tezaurul de la Trotanul*, în *BSNR*, 75—76, 1981—1982 (1983), 129—130, p. 31—54.
215. *Tezaurul de monede romane de la Timișoara*, în *BSNR*, 75—76, 1981—1982 (1983) p. 149—160 (în colaborare).
216. *Un tezaur de monede istriene descoperit în Moldova* în *SCN*, 8, 1985, p. 25—36 (în colaborare).
217. *Tezaurul de monede histriene de la Fedest, jud. Vaslui*, în *AMM*, 3—4, 1984, p. 44—45 (în colaborare).
218. *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, în *Thraco-Dacia*, 5, 1984, 1—2, p. 111—122.
219. *Un tezaur monetar de la Aurelian descoperit în Oltenia. Notă preliminară*, în *Oltenia*, 4, 1982 (1984), p. 97—106.
220. *Découvertes monétaires en Roumanie, 1981, 1982, 1983*, în *Dacia*, N.S., 28, 1984, p. 183—190.
221. *Geto-dacii și monedele vestpontice din secolele III—I î.e.n.*, în *Thraco-Dacia*, 6, 1985 1—2, p. 50—58.
222. *Meiul ofrandă într-un mormânt din secolul al VIII-lea* în *SCIVA* 36, 1985, 3, p. 254—257.
223. *Un tezaur monetar uitat*, în *MemAnltg*, 9—10, 1977—1979 (1985), p. 507—515.
224. *Découvertes monétaires en Roumanie—1984 (XXVIII)*, în *Dacia*, N.S., 29, 1985, p. 171—174.
225. *Découvertes monétaires en Roumanie — 1985 (XXIX)* în *Dacia*, N.S., 30, 1986, p. 191—193.
226. *Tezaurul de monede getice de la Oleni, Teleorman*, în *Thraco-Dacia*, 8, 1987, 1—2, p. 162—170.
227. *Note préliminaire sur le poids d'un type monétaire gèto-dace*, în *Mélanges offerts au docteur J. B. Colbert de Beaulieu*, Paris, 1987, p. 635—638.
228. *Tezaurul (?) de denari romani republicani de la Oleni*, în *Thraco-Dacia*, 8, 1987, 1—2, p. 158—160 (în colaborare).
229. *Découvertes monétaires en Roumanie, 1986 (XXX)*, în *Dacia*, N.S., 31, 1987, p. 173—177.
230. *La nécropole bitruielle de Sulfana. Résultats et problèmes*, în *Dacia*, N.S., 32, 1988, p. 91—139.
231. *Découvertes monétaires en Roumanie, 1987 (XXXI)*, în *Dacia*, N.S. 32, 1988, p. 215—218.
232. *Date noi referitoare la tezaurul de la Fedest (jud. Vaslui)*, în *AMM*, 5—6, 1983—1984 (1988), p. 149—154 (în colaborare).
233. *Monede romane imperiale în necropole din secolul al VIII-lea de la Izvoru, jud. Giurgiu*, în *SCIVA*, 39, 1988, 4, p. 381—389.
234. *Tezaurul de la Fedest*, în *SCN*, 9, 1989, p. 11—12 (în colaborare).

Precizăm că alte câteva sute de recenzii, note bibliografice, articole din publicațiile cotidiene sau săptămânale ș.a.m.d. ale profesorului Bucur Mitră, nu au putut fi incluse în lista de mai sus.

EMIL CONDURACHI

(1912—1987)

La 16 august 1987 s-a stins din viață profesorul Emil Condurachi, o prezență atât de marcantă în viața științifică și culturală românească. În el s-au întrupat deopotrivă magistrul îndrăgit al studenților, eruditul strălucit al istoriei greco-romane și a Bizanțului, organizatorul inegalabil al manifestărilor științifice, messengerul de excepție al vieții universitare și academice românești în străinătate și mediatorul subtil, ingenios și ponderat al negocierilor internaționale. Era înzestrat cu o putere remarcabilă de pătrundere și înțelegere a lucrurilor și cu un profund simț al sintezei. A fost un mare orator și a avut o energie inepuizabilă, pe care o folosit-o cu generozitate de-a lungul întregii vieți pentru promovarea adevărului istoric și a spiritului de colaborare între istorici.

Emil Condurachi s-a născut la 3 ianuarie 1912 în localitatea Scinteia din jud. Iași. Studiile liceale și universitare le face în capitala moldavă (1932), unde rămâne în continuare ca asistent la catedra de arheologie (1932—1940). În aceeași perioadă își ia doctoratul (1938) și își desăvârșește pregătirea la Școala română din Roma (1935—1937) și la Școala română de la Fontenay-aux-Roses (1939—1940).

Întors din Franța, el părăsește Iașul, ajungând mai întâi profesor la Catedra de numismatică și arheologie a Școlii superioare de arhivistică (1940—1947), iar apoi (din 1947) profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Concomitent cu munca neobosită de la catedră, Emil Condurachi s-a aflat în fruntea unor prestigioase instituții științifice române și internaționale. El a fost cel dintâi director al Institutului de Arheologie din București (1956—1970), președinte al Societății Numismatice Române (din 1958), secretar general și trezorier al Asociației de Studii sud-est europene (din 1963), vicepreședinte al Consiliului Internațional de Filosofie și Științe Umanistice (1969—1974), vicepreședinte al Asociației Internaționale de Studii Bizantine (1983—1987) și vicepreședinte (1967—1970, 1979—1982) și președinte (1982) al Uniunii Academice Internaționale. De asemenea, o activitate laborioasă a desfășurat în calitate de redactor responsabil al publicațiilor *Dacia* (serie nouă), *Studii și cercetări de istorie peșche*, *Materiale și cercetări arheologice*, *Studii și cercetări de numismatică*, *Buletinul Societății Numismatice Române* și *Revue Roumaine d'Histoire*.

Preocupările sale științifice au fost de o mare diversitate, îmbrățișând aspecte de istorie economică, socială, administrativă și politică. A studiat cu acurie scrieri literare antice, monumente de artă și arhitectură, monede etc. De o apreciere unanimă s-au bucurat studiile de arheologie creștină, între care se remarcă acela despre monumentele creștine din Illyricum, rămas până astăzi o lucrare de referință. Un alt domeniu în care profesorul Emil Condurachi a lăsat o moștenire consistentă este istoria și arheologia Dobrogei în epocile greacă, romană și bizantină. Un atașament costant a manifestat față de estul european, pe care, înțelegându-l ca o arie de convergență a civilizațiilor, a încercat să-l integreze mai mult istoriei europene. În același spirit a înțeles și tratat istoria Balcanilor, de popoarele cărora, aflate în zona de interferență între Occident și Orient, s-a simțit legat întreaga sa viață.

Activitatea didactică și științifică prodigioasă, inițiativele și eforturile permanente pentru promovarea științei istorice și a spiritului de înțelegere și cooperare internațională i-au atrăs aprecierea și stima generală a celor care l-au cunoscut. Ca semn de recunoaștere și prețuire a tot ceea ce a întreprins și realizat, i s-au conferit numeroase titluri științifice, premii, ordine și medalii, între care amintim: Om de știință emerit, laureat al Premiului de Stat, membru corespondent (1948) și titular (1955) al Academiei R. S. România, membru al Academiei de Științe Sociale și Politice, membru corespondent al Academiei din Atena, membru titular al Academiei Serbiei, a Bosniei și Herțegovinei și a Bulgariei, comandor al Ordinului

„Merito de la Republica italiana“ (Roma), membru al Institutului de Arheologie Austriac, membru al Institutului de Arheologie German, membru al Comitetului Internațional de Arheologie Clasică (1956), membru al Centrului de Studii pentru Europa Centrală, doctor *honoris causa* al Universității Libere din Bruxelles (1965), Premiul Herder (1980), medalia de aur „Sf. Chiril și Metodieu“ și medalia de aur „Jireček.

Profesorul Emil Condurachi era cunoscut pretutindeni, în Europa și dincolo de fruntăriile ei. Călătoria mult, înțelegându-și menirea și necesitatea de a-și oferi bunele oficii acolo unde era solicitat. Aducea cu el un spirit generos, pregătit de fiecare dată la concesii rezonabile și acceptabile tuturor părților. Știa ca nimeni altul să atenueze divergențele din relațiile colegilor de breaslă și găsea formula potrivită de a se apropia de inima fiecăruia. Solia sa era fără excepții de bunăvoință și înțelegere. Revenea cu plăcere la Iași orașul în care și-a făcut studiile și a cunoscut savoarea începuturilor. Dar el nu mai aparținea Iașului și nici măcar Bucureștiului. El devenise — dacă nu cumva a fost dintotdeauna prin structură — un spirit european, ce a survolat cu mult optimism disensiunile conjuncturale și granițele uneori mai ridige dintre națiunile continentului. Pentru tot ceea ce a realizat și a lăsat urmașilor, pentru exemplul viu de dăruire pe altarul vocației, pentru spiritul de apropiere și colaborare pe care l-a promovat pînă în ultimele clipe ale vieții și pentru tot ceea ce știm că a înfăptuit spre binele nostru și al culturii românești, îi vom păstra o vie amintire.

ION IONIȚĂ

[PAOLO GRAZIOSI]

(2 noiembrie 1907 – 24 mai 1988)

La 24 mai 1988 a încetat din viață la Florența prof. dr. Paolo Graziosi, preistorician italian de renume științific internațional, fost președinte și fondator al Institutului italian de Preistorie și Protoistorie și director al Muzeului și Institutului florentin de Preistorie.

Născut la 2 noiembrie 1907 la Florența, deși de formație antropolog s-a preocupat în mod deosebit de preistorie, în special de epoca pietrei din Europa și Africa, domeniu în care a făcut importante descoperiri și a publicat peste 200 studii, articole și note în revistele de specialitate din Italia și alte țări din Europa și Africa, precum și mai multe lucrări de referință de caracter monografic, dintre care un loc aparte îl ocupă acelea privitoare la arta epocii pietrei.

În prima perioadă a vieții sale, ca student și apoi asistent, din 1924 până în 1936, a publicat studii, articole și note relativ la unele descoperiri din epoca pietrei atât din Italia, în special din peșterile de la Talamore, Romanelli și Onda, cât și din Africa, respectiv din Etiopia, Congo, Libia și Tripolitania. Tot din această perioadă datează și un articol din domeniul paleofaunei cu privire la *Equus (asinus) hydruntinus* Reg.

În continuare, în calitate de profesor suplinitor de Paleontologie la Florența (1936–1937) și apoi în aceeași calitate de Antropologie la Pisa (1939–1947), unde a obținut prin concurs în 1948 catedra de Paleontologie, la care a funcționat până în 1954, a efectuat numeroase cercetări în domeniul epocii pietrei și îndeosebi al artei din această epocă din Europa, Africa, Asia și America. În ceea ce privește Europa, l-au interesat în mod special descoperirile din Italia, din peșterile de la Balzi Rossi, San Teodoro (Messina) și Levanzo (Egadi). În Africa a continuat cercetările în Libia și Tripolitania, descoperind noi stațiuni și centre de artă preistorică, îndeosebi la Fezzân. De asemenea, a efectuat investigații și în Somalia, identificând un nou aspect paleolitic, eibianul. Din Asia l-a preocupat paleoliticul zonei orientale, iar din America unele probleme relativ la îmbrăcămintea vechilor mexicani.

Dintre numeroasele lucrări publicate în această perioadă amintim *L'età della Pietra in Somalia* (Firenze, 1940); *L'arte rupestre della Libia* (Napoli, 1942); *La Libia preistorica*, în volumul *La Libia nella scienza e nella storia* (Roma, 1943); *Gli uomini paleolitici della Grotta di S. Teodoro* (Messina), un studiu de paleoantropologie apărut în *Rivista di Scienze Preistoriche* (1947), care a permis cunoașterea particularităților fizice ale oamenilor din paleo-mezoliticul Siciliei; *Le pitture e i graffiti preistorici dell'Isola di Levanzo nell'Archipelago delle Egadi (Sicilia)*, în aceeași revistă (1950) și *I Balzi Rossi. Guida delle caverne preistoriche di Grimaldi presso Ventimiglia* (Bordighera, 1951), ajuns în 1976 la a cincea ediție.

De menționat, că în 1946 a apărut la Florența, sub redacția lui P. Graziosi, periodicul *Rivista di Scienze Preistoriche*, pe care l-a condus cu dăruire și competență până la sfârșitul vieții sale, conținând, pe lângă lucrările specialiștilor din Italia și de peste hotare, inclusiv din România, multe contribuții valoroase ale acestui învățat italian.

Această frumoasă și valoroasă activitate științifică a fost continuată cu aceeași pasiune, devoțiune și competență și în ultima perioadă a vieții sale, corespunzătoare funcționării sale ca profesor la catedra de Antropologie a Universității din Florența, cu începere din 1954, de suplinitor până în 1973 al catedrei de Paleontologie de la aceeași Universitate și, îndeosebi din 1960 și până la încetarea sa din viață, de președinte și fondator al Institutului italian de Preistorie și Protoistorie și de director al Muzeului și Institutului florentin de Preistorie. În această perioadă (1954–1988) a continuat unele din cercetările sale anterioare și a început altele noi în domeniul epocii pietrei și al artei și religiei acestei epoci din Europa, Africa și Asia, valorificând rezultatele obținute în numeroase studii, articole și lucrări monografice, de analiză și sinteză, care-l situează printre preistoricienii renumiți din această vreme.

Din această perioadă datează lucrările sale monografice de o deosebită importanță, ca *L'arte dell'antica età della pietra* (Firenze, 1956) tradusă în limbile germană (Stuttgart, 1956) și engleză (Londra și New York, 1960); *Levanzo, pitture e incisioni* (Firenze, 1962); *Arte rupestra del Sahara libico* (Firenze, 1962); *Le pitture della Grotta di Porlo Badisco* (Firenze, 1980); *L'arte preistorica in Italia* (Firenze, 1973), prima operă de sinteză în Italia cu privire la această temă, în care se prezintă unitar și într-un cadru amplu apariția și dezvoltarea fenomenului artă din această țară, din paleolitic până în epoca metalelor, înfățișând marea varietate de forme, tehnici și teme care caracterizează arta respectivă din acest lung interval de timp, de circa 20 000 ani, cu analogii îndeosebi în estul Spaniei și zona joasă a Ronului și, în fine, *L'arte dell' antica età della pietra*, retipărire a primei ediții din 1956 (Firenze, 1987).

La acestea se adaugă în domeniul antropologiei, *Prehistoric research in Northwestern Punjab. Anthropological research in Chitral* (Leiden, 1964) (*Scientific reports. Italian Expeditions to the Karakorum K₂ and Hindu Kush*).

În alte numeroase studii și articole au fost puse în discuție, pe bază de analiză a datelor concrete, originea manifestărilor de artă din paleolitic; cronologia și evoluția artei paleolitice, cu specială privire la arta rupestră; diferite aspecte ale artei paleolitice și distribuția lor în spațiu; continuarea în epoci ulterioare a „stilului” paleolitic; noi dovezi de artă mezolitică și neolitică din Italia, cu analogii și în regiunea dunăreană, la Icoane și Cuina Turcului; reprezentările schematice antropomorfe și zoomorfe pictate din Etiopia, cu asemănări în arta rupestră a neoliticului european și de mai târziu, în special din Peninsula Iberică și Alpii Maritimi; evoluția artefactelor, manifestărilor artistice și a resturilor umane din Paleoliticul Superior al Italiei, în scopul stabilirii unei cronologii absolute a acestei perioade; facies-ul local al Paleoliticului Superior de la San Teodoro din Sicilia; semnificația și datarea reprezentărilor antropomorfe și zoomorfe rupestre din peștera Addaura de la Palermo; cronologia artei din Levant; descoperirile din peșterile de la Grimaldi; semnificația și cronologia picturilor și gravurilor rupestre din neoliticul nord-african, precum și multe alte diferite probleme.

În afară de lucrările menționate, eminentul preistorician italian, care a fost Paolo Graziosi, a mai colaborat, pe parcursul activităților sale didactice și științifice, cu diferite articole din domeniul specialității sale la *Enciclopedia italiana*, în diferite publicații de cultură generală din Italia și străinătate, precum și la unele volume omagiale sau acte ale unor manifestări științifice cu caracter internațional, respectiv congrese, colocvii, simpozioane sau reuniuni, la care a participat cu rapoarte sau comunicări.

La această bogată activitate publicistică se adaugă numeroasele călătorii pentru studii și conferințe în diferite țări din Europa și America, ca invitat al unor universități și academii. În cadrul acestor vizite se înscrie și aceea din 1967 în România, ca invitat al Universității „Al. I. Cuza” din Iași, la propunerea profesorilor Petre Jitariu și Mircea Petrescu-Dîmbovița, care în 1964, fiind la Padova, în cadrul schimburilor culturale și științifice dintre universitățile din Iași și Padova, au fost invitați pentru conferințe și la Florența de prof. Paolo Graziosi, fiind primiți cu deosebită simpatie și căldură de către acesta și colaboratorii săi. La rîndul ei, vizita prof. Paolo Graziosi în România din 1967 a constituit pentru acesta o bună ocazie de documentare, cu privire îndeosebi la cultura Cucuteni, în muzeele din București, Iași și Piatra Neamț și pe teren la șantierul arheologic de la Cucuteni (jud. Iași).

După vizitele acestea reciproce, în Italia și România, raporturile prof. Paolo Graziosi cu arheologii români au continuat să fie active, atît prin contactele cu cei doi membri români ai Institutului italian de Preistorie și Protoistorie, profesorii Vladimir Dumitrescu și Mircea Petrescu-Dîmbovița, cit și prin colaborarea acestora și a altora din România cu studii la *Rivista di Scienze Preistoriche*.

Pentru meritele sale științifice deosebite prof. Paolo Graziosi a fost cooptat membru corespondent al Academiei Naționale Lincei și membru al Societății Italiene de Antropologie, al Academiei Toscane de Științe și Litere, al Institutului Italian de Antropologie, al Institutului de Antropologie din Paris, al Societății de Preistorie „Hugo Obermaier” din Tübingen, al Societății Elvețiene de Preistorie, al Institutului Internațional de Studii Liguri, membru din partea Italiei al Consiliului Permanent al Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorice, membru onor al Societății Preistorice din Arriège, membru din partea Italiei al Societății Preistorice Franceze, precum și membru al multor altor asociații italiene și străine.

De asemenea, i s-a acordat titlul de *Doctor honoris causa* al Universității din Toulouse și a fost distins cu însemnele gradului de Comandor al Republicii, al Palmelor Academice și de Ofițer al Academiei (Franța).

Pentru toți cei care l-au cunoscut și prețuit, ca savant de mare reputație și om remarcabil prin rafinamentul gîndirii, orizontul larg intelectual și distincție sufletească, le va rămîne pentru totdeauna în amintire.

Mircea Petrescu-Dîmbovița

LISTA ABREVIERILOR

AAA	— Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged.
AAC	— Acta Archaeologica Carpathica, Kraków.
AFB	— Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
AIAC	— Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj (-Napoca).
AIAT	— Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași.
AMM	— Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
AMN	— Acta Musei Napocensis, Cluj (-Napoca).
Apulum	— Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchRozh	— Archaeologické Rozhledy, Praha.
ArhMold	— Arheologia Moldovei, Iași.
Așezări	— N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia, <i>Așezări din Moldova. De la Paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea</i> , București, 1970.
AȘU-Iași	— Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
BAR	— British Archaeological Reports, Oxford.
BSNR	— Buletinul Societății Numismatice Române, București.
Carpica	— Carpica. Muzeul de Istorie și Artă, Bacău.
CercetIst	— Cercetări istorice, Iași.
CercetNum	— Cercetări numismatice, București.
Dacia	— Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I—XII, 1924—1947; N. S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, I, 1957 și urm.
ED	— Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola romana di Roma, Roma.
Materiale	— Materiale și cercetări arheologice privind istoria veche a R.P.R., I, 1953; Materiale și cercetări arheologice, București, II (1956) și urm.
MemAntiq	— Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț.
MIA	— Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR.
MMS	— Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași.
PA	— Pamiatky archeologické, Praha.
Pontica	— Pontica. Muzeul Național de Arheologie și Istorie, Constanța.
PZ	— Prähistorische Zeitschrift, Berlin.
QTNAC	— Quaderni ticinesi. Numismatica e antichità classiche, Lugano.
RIR	— Revista istorică română, București.
RMMMIA	— Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, București.
RRH	— Revue Roumaine d'Histoire, București.
SCIV(A)	— Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SCN	— Studii și cercetări de numismatică, București.
SlovArch	— Slovenská Arheologia, Nitra.
SRIR	— Studii și referate privind istoria României, I, București, 1954.
StCl	— Studii clasice, București.
StudComSibiu	— Studii și comunicări, Sibiu.
WA	— Wiadomości archeologiczne, Warszawa.